

વાચનયાત્રાનો

પ્રસાદ

સંપાદક : મહેન્દ્ર મેઘાણી

લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ

VISIT…

LANZAROTE Caliente.com

વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ

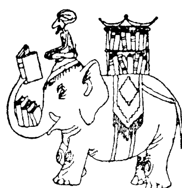
[‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ના ચાર ભાગમાંથી ચૂંટેલી સામગ્રી]

વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ

['અરધી સદીની વાચનયાત્રા'ના ચાર ભાગમાંથી ચૂંટેલી સામગ્રી]

સંપાદક

મહેન્દ્ર મેઘાણી

લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ

આવૃત્તિ 1 : 2008
પુનર્મુદ્રણ : 2008

કુલ નકલ : 8,000

પાનાં : 22+498 = 520

રૂ. 100
[દસ કે વધુ નકલો : નકલ દીઠ રૂ. 70 લેખે]

[રવાનગી ખર્ચ અલગ]

વિદેશમાં $ 10
[વિમાન–ટપાલખર્ચ સાથે]

પ્રકાશક
ગોપાલ મેઘાણી
લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ
પો૰ બો૰ 23 (સરદારનગર), ભાવનગર 364001
e-mail : lokmilaptrust2000@yahoo.com
ફોન : (0278) 256 6402

અક્ષરાંકન-આવરણ : ઇમ્પ્રેશન્સ, અમદાવાદ. ફોન : 2656 4279

મુદ્રણ : ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, અમદાવાદ. ફોન : 2562 0578

પુસ્તક-બાંધણી : કુમાર બાઇન્ડર્સ, અમદાવાદ. ફોન : 2562 4964

અર્પણ

ચાર વરસની આ વાચનયાત્રામાં
શામેલ બન્યા તે વાચકોને સ્નેહાદરપૂર્વક

સંપાદકનું નિવેદન

'અરધી સદીની વાચનયાત્રા'નો પહેલો ભાગ 2003માં બહાર પડ્યો, ચોથો અને છેલ્લો 2006માં. સવા લાખથી વધુ નકલો અત્યાર સુધીમાં છપાઈ.

આ વાચનયાત્રામાં હજી જેઓ શામેલ થઈ શક્યા નથી તેવા લાખો વાચકોને માટે ચાર ભાગનાં કુલ 2,500 જેટલાં પાનાંમાંથી લગભગ 500 પાનાંનાં છસો જેટલાં ટૂંકાંટૂંકાં લખાણો ચૂંટીને અહીં 'પ્રસાદ' રૂપે રજૂ કરેલ છે. તે જેમની પાસે પહોંચે તેમને પણ મૂળ ચારેય ભાગની યાત્રા કરવાની હોંશ થશે, એવી અભિલાષા સેવું છું.

વાચકોએ આ 'વાચનયાત્રા'ને જે ઉમળકાભરેલો આવકાર આપ્યો છે તેથી વિનમ્રભાવે ધન્યતા અનુભવું છું.

સાને ગુરુજી જયંતી : 24 ડિસેમ્બર, 2007 — મહેન્દ્ર મેઘાણી

ક્રમ

વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ

તમે જ એને મળ્યા હોત તો ?

નાનકડી એક વાર્તા છે.

એક માણસનું જીવવું ઝેર થઈ ગયું. આશાનું એક નાનકડું કિરણ પણ ક્યાંય નજરે ચડતું નહોતું. એને થયું કે આ જીવનનો અંત લાવ્યે જ છૂટકો. શહેરની વચ્ચેથી રેલવે પસાર થાય ત્યાં જઈને, ગાડી આવે ત્યારે પાટા પર પડતું મૂકવાનું તેણે નક્કી કર્યું.

પણ ઘેરથી નીકળતાં બીજો પણ એક સંકલ્પ તેણે કર્યો કે, રસ્તામાં જે માણસો મળે તેમાંથી એકાદ પણ જો એના તરફ જોઈને જરાક સ્મિત કરે, એ સ્મિત વડે એના અંતરમાં લગીર હૂંફ પ્રગટાવે, તો મરવાની યોજના પડતી મૂકીને ઘેર પાછા ફરી જવું.

......હવે એ વાતને ત્યાં રાખીએ. એ માણસનું પછી શું થયું, તે જવા દઈએ. પણ એક સવાલ થાય છે : એ માણસ ઘેરથી નીકળ્યો પછી, રસ્તામાં કદાચ તમે જ એને સામા મળ્યા હોત તો ? – બોલો, એનું શું થાત ? ત્યાંથી ઘેર પાછા ફરવાનું કારણ તમે તેને આપી શક્યા હોત ? જરા વિચારી જોજો !

સુમંત દેસાઈ

['લોકજીવન' પખવાડિક]

બીજાં કાજે વસતું મુજમાં ?! તો મદર્થે બીજામાં
હૈયાં વાસો નહિ શું વસતાં કૈં હશે સ્નેહભીનાં ?

ભૂખ્યાં જનોનો જઠરાગ્નિ જાગશે;
ખંડેરની ભસ્મકણી ન લાધશે !

સ્વપ્નો દિલે સર્જનહારને જે,
આકાર લૈ ભૂતલના કવિ બને.

ઉમાશંકર જોશી

પારસમણિ

એક બાળકે મને કાગળ લખ્યો છે તેમાં એ પૂછે છે : ''પારસમણિ ખરેખર હોય છે ખરો ?'' એના જવાબમાં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે પારસમણિ મને જોવા મળ્યો નથી.

પણ એમ તો બધી વસ્તુઓ આપણે જાતે જોઈએ તો જ માનીએ, એવું ક્યાં હોય છે ? ઘણાએ મુંબઈ જાતે નથી જોયું, પણ મુંબઈ છે એ વાત તો સાચી છે. વળી, આજે કોઈ વસ્તુ ન હોય, તો થોડો વખત પછી માણસ તે બનાવી પણ શકે છે. વિમાન પહેલાં ન હતું; આજે છે. એવું પારસમણિની બાબતમાં બને પણ ખરું.

પણ એ બાળકે બીજો સવાલ પૂછ્યો છે : ''કહે છે કે પારસમણિ જેને અડકે તે વસ્તુ સોનાની થઈ જાય; પણ લોઢાનું સોનું કોઈ દિવસે બને ખરું ?''

એનો જવાબ પણ આપું છું. બધાએ કોયલો તો જોયો છે. હવે એ કોયલો જમીનમાં ખૂબ ઊંડે દટાઈ જાય અને તેના ઉપર પાવાગઢ જેવો પર્વત પડે, તો શું થાય તે જાણો છો ? એ કોયલાનો જ હીરો બની જાય !

પણ કોઈને થશે કે જમીનમાં દટાઈ ગયેલો કોલસો હીરો બની જાય છે તે કાંઈ આપણે જાતે, આપણી નજરે જોઈ શકતા નથી. તો એ મુશ્કેલીનો જવાબ ફ્રાંસ દેશના એક રસાયણશાસ્ત્રીએ આપ્યો છે. લાવોઝીર એનું નામ. એણે કોયલાની ભૂકી લઈને ખૂબ ગરમ ધાતુમાં નાખીને પછી એકદમ તેના ઉપર પેલા પર્વતના જેટલું ભારે દબાણ યંત્રો વડે કર્યું. પરિણામે નાની નાની હીરાની કણીઓ બંધાઈ ગઈ ! એટલે કોયલાનો હીરો બને છે, એ નક્કી થયું.

પથરા કે કોયલામાં સમૂળો ફેરફાર થઈ જઈ શકે છે, તેમ જીવતા પ્રાણીમાં પણ કેટલીક વાર એવો ફેરફાર થતો જોવામાં આવે છે. જમીન પર પેટ ઘસીને ચાલતી ઇયળની એક જાત એવી થાય છે કે એની આજુબાજુ માટીનું પડ કરીને અંદર તેને પૂરી રાખવામાં આવે છે. એ કેદખાનાની અંદર ને અંદર એનો વિકાસ થાય છે, અને ધીમે ધીમે એને પાંખો ફૂટે છે. ત્યાર પછી માટીના પડને તોડીને તે બહાર નીકળી ઊડી જાય છે; એ પતંગિયું બની જાય છે ! જમીન પર પેટ ઘસડતી ઈયળ, અને હવામાં છૂટથી ઊડતું પતંગિયું : એ બેમાં કેટલો ફેર છે ! પણ ઇયળમાંથી પતંગિયું બની જાય છે.

જોકે ખરો પારસમણિ તો આપણા અંતરમાં રહેલો છે. આપણી પોતાની અંદર જ એવી કોઈક વસ્તુ રહેલી છે કે જેના સંબંધમાં આપણે આવીએ, તો આપણી જિંદગી બદલાઈ જાય; આપણે પોતે જેવા હોઈએ તે મટી જઈને જુદા જ બની જઈએ.

પોતાની અંદર રહેલો આ પારસમણિ ઘણાને હાથ લાગતો નથી. એમાંના કેટલાકને કોઈ ગુરુમાં કે મહાપુરુષમાં એ પારસમણિ મળી આવે છે. એવાનો પરસ થતાં આપણું જીવન બદલાઈ જાય છે.

અંબાલાલ પુરાણી

અદના આદમીનું ગીત

અદના તે આદમી છઈએ,
    હો ભાઈ, અમે અદના તે આદમી છઈએ.
ઝાઝું તે મૂંગા રહીએ,
    હો ભાઈ, અમે અદના તે આદમી છઈએ.

વસ્તરના વણનારા, ખેતરના ખેડનારા,
    ખાણના ખોદનારા છઈએ;
હોડીના હાંકનારા, મારગના બાંધનારા,
    ગીતોના ગાનારા થઈએ,
    હે જી અમે રંગોની રચનાય દઈએ !

છઈએ રચનારા અમે છઈએ ઘડનારા,
    તે સંહારની વાતું નહીં સહીએ !
જીવતરનો સાથી છે સર્જન અમારો :
    નહીં મોતના હાથા થઈએ,
હે જી એની વાતુંને કાન નહીં દઈએ !
હો ભાઈ, અમે અદના તે આદમી છઈએ.

પ્રહ્‌લાદ પારેખ

આપવું એટલે –

ઉદારતા વધુ આપવામાં નહીં, પરંતુ સમયસર આપવામાં રહેલી છે.

અને ‘આપવા’નો અર્થ ફક્ત કોઈ વસ્તુ આપવા પૂરતો નથી. મધુર સ્મિત, પ્રેમાળ વાણી અને લાગણીભરેલો સ્પર્શ – એ પણ એક જાતનું દાન જ છે. રશિયન લેખક તુર્ગનેવની એક વાર્તામાં એક માણસ, ભિખારીને આપવા માટે પોતાના ખિસ્સામાં કાંઈ જ ન હોવાને કારણે એની સાથે હાથ મિલાવે છે, ત્યારે ભિખારી હસીને કહે છે કે, આ પણ એક દાન જ છે ને !

સુખબીર

ડોલે અંધારઘોર આભલાં
        છૂપી છૂપી વીજ કરે વાતડી :
‘પૂર્ણિમાને કહેજો કે કોક દી
        આટલી અજવાળે રાતડી.’

ઉમાશંકર જોશી

ક્યાં સુધી ?

જૂઠનાં આ દૃશ્ય ચાલે ક્યાં સુધી ?
સાચનો પડદો પડે ના ત્યાં સુધી.

આયનાઓ સાથ આપે ક્યાં સુધી ?
ઘટ્ટ અંધારું ઢળે ના ત્યાં સુધી.૦૦૦

શબ્દના સૌ ખેલ ચાલે ક્યાં સુધી ?
મૌન ના મૂકે મલાજો ત્યાં સુધી.

તો તમારો સાથ – બોલો, ક્યાં સુધી ?
ભૂલા પડ્યાનું ભાન આવે ત્યાં સુધી.

ખોજ બીજાની કરીશું ક્યાં સુધી ?
આપણે ખોવાઈએ ના ત્યાં સુધી.

જયન્ત પાઠક

['સમર્પણ' માસિક : 1976]

અ-પરિચય

આપણે અમુક લોકો સાથે નિરંતર રહેવું પડે છે, તો એ લોકોને જોઈને મનમાં અમુક ભાવ પેદા થાય છે, એમના વિશે અમુક અભિપ્રાય બંધાય છે.

પણ આ રીતે કોઈ પણ વ્યક્તિને માપવી ન જોઈએ. કારણ કે આપણને તો તેના આ જન્મનાં જ દસ-વીસ વરસની જાણકારી છે. પણ આ પૂર્વે તેના તો કેટલાયે જન્મ થયેલા છે. એ તો એક પુરાણપુરુષ છે ! એ એક ગૂઢ તત્ત્વ છે, જેને એ પોતે પણ નથી જાણતો – તો પછી આપણે તેને શું જાણવાના હતા !

માટે દરેક વ્યક્તિ પ્રત્યે આપણું આદરયુક્ત અળગાપણું હોવું જોઈએ; એક જાતનો આધ્યાત્મિક અ-પરિચય હોવો જોઈએ. આસમાનમાં ચમકતી તારિકાઓ એટલી તો પ્રજ્વલિત છે કે સૂર્યનારાયણ તો એમની આગળ એક નાનકડા બિંદુ સમાન છે. છતાં આપણી આંખો ઉપર એ તારિકાઓની સૌમ્ય અસર થાય છે, એમનાં દર્શનથી આપણી આંખનું તેજ વધે છે. આનું કારણ એ છે કે તે તારિકાઓ આપણાથી અત્યંત દૂર છે.

એવી જ રીતે પરસ્પરનો પ્રેમ જાળવી રાખવા માટે, નિકટ રહેવા છતાં એક જાતનું અળગાપણું કાયમ રાખવું જોઈએ, આધ્યાત્મિક અનાસક્તિ અનુભવવી જોઈએ.

વિનોબા ભાવે

થાકેલા ભગવાન

કહે છે કે ભગવાન અવતરે છે. અવતરવું એટલે પોતાના સ્થાનેથી નીચે ઊતરવું. હિરણ્યકશ્યપ થયો, ત્યારે ભગવાન નીચે ઊતર્યા. નહીં માણસમાં કે નહીં પશુમાં, એ નરસિંહરૂપે અવતર્યા અને હિરણ્યકશ્યપનો નાશ કરીને પાછા ગયા.

પણ થોડા વખતમાં પાછું હતું તેનું તે. બલિ આવ્યો, એટલે ભગવાન વામનરૂપે ફરી નીચે ઊતર્યા. ત્રણ પગલાંમાં ત્રિભુવન માપી, બલિના માથા પર પગ મૂકી એને પાતાળમાં મોકલી દે છે.

તળાવમાં લીલ બાઝી હોય તેમાં હાથ ફેરવીએ ત્યાં સુધી પાણી ચોખ્ખું રહે, પણ જેવો હાથ લઈ લીધો કે હતું તેમનું તેમ – એવું વામનના ગયા પછી થયું. એટલે વળી પાછા રામ આવ્યા. બહુ સારું રાજ કર્યું. રામ પણ ગયા.

છેલ્લે કૃષ્ણ આવ્યા. મહાભારતનું ભયંકર યુદ્ધ થયું. કૌરવ-પાંડવ લડ્યા. છેવટે કોઈ ન બચ્યું. યાદવો પણ અંદરઅંદર કાપાકાપી કરીને મરી ગયા. આ બનાવથી હતાશ થઈ ભગવાન એક પીપળાના ઝાડ નીચે હાથનું ઓશીકું કરી, પગ ઉપર પગ ચઢાવી સૂતા હતા. એમને હરણ માની એક પારધીએ તીર માર્યું, તે ભગવાનને વાગ્યું. એમના પ્રાણ જવાની તૈયારી હતી તે વખતે એમનો સારથિ પાસે હતો, તેણે પૂછ્યું : “ભગવાન, કાંઈ સંદેશો કહેવાનો છે ?”

ભગવાને જવાબ આપ્યો : “હવે તો હું થાક્યો છું. હવે હું બીજો અવતાર લેવાનો નથી. સંદેશો તો મેં ‘ગીતા’માં જ આપી દીધો છે : ‘उद्धरेदात्मनात्मानम्’ – માણસે પોતાનો ઉદ્ધાર પોતાની જાતે જ કરી લેવો; કોઈ કોઈનો ઉદ્ધાર કરી શકતું નથી.”

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

આંહીં લોકે લખ લખ જનોમાંય એકાંકી ર્‌હેવું;
મૂગાં મૂગાં સહન કરવું, ના હયાનેય ક્‌હેવું.

પરાર્થે તરે આંખમાં આંસુ જ્યારે,
મળે મર્દને સ્ત્રીની ઊંચાઈ ત્યારે.

મોટાઓની અલ્પતા જોઈ થાક્યો,
નાનાની મોટાઈ જોઈ જીવું છું.

ઉમાશંકર જોશી

અઢી શેર જુવારનો ધણી

દરિદ્રનારાયણ દેવનાં દર્શન કરવાં હોય, તો સુરત જિલ્લાના કોટવાળિયાની સન્મુખ થજો.

નદી-કિનારા નજીક વાંસની ગોળાકાર છાપરીમાં નવ જણનો પરિવાર. બાવાસાધુ વાપરે તેવો ત્રણ પથ્થરનો ચૂલો, બે હાંડલી, માછલીની જાળ અને તૂટીફૂટી સાદડી : આ એની ઈસ્કામત. એનો ધંધો ટોપલાં, સૂપડાં, પાલાં ગૂંથવાનો. રાતદિવસ મહેનત કરે ત્યારે જે તૈયાર થાય, તે બજારમાં જઈ પાણીને મૂલે વેચવું પડે. દિવાળીથી હોળી સુધી તરાપા પર વાંસ લઈ આવે, ગૂંથે, વેચે ને પેટિયાં પૂરાં કરે. હોળી બાદ હાંડલી સાફ. જંગલમાંથી ખોદી લાવી કડવાં કંદમૂળ બાફી ખાય. ચોમાસું બેસે ને જીવનહોડ શરૂ. પોતીકી ભોંય તો જન્મારામાં ભાળેલી જ નહીં. એટલે મોસમે મોસમે જમીનમાલિકોને ત્યાં મજૂરીએ રોપવા, નીંદવા ને લણવા જાય.

*

ચોમાસાના દિવસો છે. સાંજનો સમય છે. સડક પર લટાર મારવા અમે નીકળેલા – ખાધેલું પચાવવા માટે. ત્યારે હાથમાં દાતરડી, પિછોડી, માથે ફાળિયું અને ઘુંગડી ઓઢીને ફાળ ભરતો કોટવાળિયો અમારી પાછળથી આવ્યો ને સાથે થઈ ગયો.

"કેમ, મજૂરીએ જઈ આવ્યા ?"

"હોવે, નીંદવા જૈ આઈવો."

"આજકાલ મજૂરી શું આપે ?"

"દહ આના."

"દસ આના – ત્યારે તો ઠીક…" જરાક અવળું ચકાસવું શરૂ કર્યું !

"હું ઠીક, ભઈ ? મોંઘવારી કંઈ જેવીતેવી છે ? નાનાંમોટાં ખાનારાં દહ. અને જુવાર દહ રૂપિયે મણ. કેટલી મળે ? હું ખાય !"

"જોયું – સાંભળીને વાત ?" મેં મારા સાથીને કહ્યું.

"તમે લોક તો પગારવાળા, એટલે હામટી ભરી લો. પણ અમે તો રોજ લાવી રોજ ખાનારા. મોંઘીસોંઘી યે થાય. હારી પણ ની મળે."

અમે આશ્વાસન આપવા માંડ્યું, "ભઈ, ગભરાઈશ નહીં, હવે સારા દિવસ આવવાના છે."

"તે કેવી રીતે ? શું થવાનું છે ?"

"નહેર અને નદીનાળાં બંધાવા લાગ્યાં છે. ધાનના ઢગલેઢગલા પાકશે."

"એ નહેરનાં પાણી તો જમીનવાળાને જ ખપ લાગશે ને ?"

"એમાં શું થઈ ગયું ? અનાજ તો વધારે પાકશે ને ? પછી સોંઘું થાશે…"

"જુઓ, એમ તો બાર-પંદર વરહ પહેલાં જુવાર બે રૂપિયે મળતી જ હતી

ને ? પણ ત્યારે મજૂરી બે આના જ આપતા. આજે ભાવ દસ રૂપિયા થયો છે તો મજૂરી દસ આના મળે છે. પણ અનાજ સોંઘું થાશે તે દી મજૂરી થોડી જ દસ આના આપશે ? તે દી તો પાછી મજૂરી બે આના થઈ જવાની ! હું બીજું ? અનાજ વધારે પાકે કે ઓછું, ભાવ વધે કે ઘટે, અમને તો અઢી શેર જુવાર જેટલી જ મજૂરી મળે. નહેર આવે કે વીજળી, મજૂરિયાને બધુંય હરખું જ. અમે તો અઢી શેર જુવારના જ ધણી !''

''તો પછી શું કરે તો તમને સારું લાગે ?''

''એના કરતાં તો, એંહ, બબ્બે વીઘાં ભોંય આપી દે ને – તો બહ. જેટલી મહેનત કરીએ તેટલું પકવીએ ને ખાઈએ. ભોંય પહેલી મળે, પછી ભલે નહેર-પાણી મળતાં.''

અને પરિવારનાં ભૂખ્યાં પેટને અઢી શેર જુવારનાં રોટલા-ભડકાં ભેગા કરવા એણે ઝડપ વધારીને અમારી વિદાય લીધી.

હર્ષકાંત વોરા

કબ તક ?

ચીલને ઝપટ્ટા મારા, ઔર બાબૂ કે હાથ સે પૂડિયોં કા દોના જમીન પર ગિર પડા. બાબૂ ખિસિયાકર રહ ગયે, તીન પૂડિયાં તીન જગહ ગિરીં.

લડકા દૌડા ઔર જલદી-જલદી ઉસને આલૂ કે ટૂકડોં કે સાથ દો પૂડિયાં ઉઠા લીં. લપકકર તીસરી કી ઓર બઢા હી થા, કિ કાલા કુત્તા જોરસે ગુર્રાયા ઔર પૂડી કો દાંતો કે નીચે દબાકર ભાગા. લડકેને ભી દૌડાયા. ચાયકી દુકાન તક દોનોં આગે-પીછે ગયે.

ખડગપુર સ્ટેશન પર અપને ડિબ્બે કે સામને ખડા મૈં યહ દૃશ્ય દેખ રહા થા. ગાડી કે ચલને પર અપની સીટ પર બૈઠા દેર તક સોચતા રહા કિ અંત મેં કૌન જીતા હોગા ?

ઇસ દેશ કે ગાંવ-ગાંવ મેં બાબૂઓંકે હાથ સે ગિરે હુએ ટુકડોં કે લિયે આદમી ઔર કુત્તે કી લડાઈ કબ તક ચલેગી – કોઈ બતાયેગા ? શાસક, નેતા, સંત, સુધારક, કોઈ તો કુછ કહે !

સંપૂર્ણતા હુંથી પરી રહો સદા;
આનંદ માગું હું અપૂર્ણતાનો.

ઉમાશંકર જોશી

''એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી ?''

આદિવાસીઓના ગામમાં એક ઘરમાં રાતવાસો કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એમાં એક જ ઓરડો હતો. તેને બારી નહોતી. ત્યાં જ રસોઈ થતી. આખા ઘરમાં ધુમાડો થતો. કેટલાંક મરઘાં હતાં, તેનાં બચ્ચાં આમતેમ રમતાં હતાં. એ લોકોએ વિચાર્યું કે મારા જેવાને ત્યાં સુવડાવવો ઠીક નહીં ગણાય. પાસે એક ઝૂંપડી હતી, ત્યાં ખાટલી ઢાળી દીધી. ઘરધણી મારું અપમાન નહોતો કરવા માગતો, પણ એણે ભોળેભાવે કહી નાખ્યું : ''આમ તો અહીં અમે ભૂંડ રાખીએ છીએ. અમારી પાસે બીજી જગ્યા નહોતી. આજે અમે આ જગ્યાને સાફ કરી નાખી છે.''

મેં કહ્યું, ''ખેર, સાફ કરી એ તો સારું જ કર્યું.'' થોડી વારે મને વિચાર આવ્યો કે, આ માણસ અહીં ભૂંડ રાખતો હતો; પણ અહીં બારણું તો છે નહીં – રાતે કોઈ અંદર ઘૂસી જાય તો ? મેં પૂછ્યું, ''આમાં બારણું નથી ?''

એ બોલ્યો, ''એમાં બારણાની જરૂર નથી.''

''કેમ ? આસપાસમાં કોઈ ચોર નથી ?''

''ચોર તો ઘણાય છે.''

''તો તારા ઘરમાં બારણું કેમ નથી રાખતો ?''

એ બોલ્યો, ''અમારાં એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી કે અમારા ઘરમાં ચોર આવે !''

સાવ અભણ માણસના આ શબ્દો છે. એ કહે છે કે, અમારું એવું ભાગ્ય નથી ! કેમ ? એમાં ભાગ્ય શા સારુ જોઈએ ? તો કહે છે : ''અમારી પાસે એક જ ચીજ છે : ગરીબી – અને એને ચોરનારું કોઈ છે નહીં.''

મેં કહ્યું, ''તો તો તમારે પોલીસની કશી જરૂર નહીં પડતી હોય.''

''પોલીસની અમારે તે શી જરૂર ?''

''તો પોલીસવાળા તારે ત્યાં કદી આવતા નથી ?''

કહે : ''આવે છે ને !''

''ક્યારે આવે છે ?''

''તમારા જેવાની ઘડિયાળ ગુમ થઈ જાય, ત્યારે તે શોધવા સારુ અમારા ઘરમાં આવે છે ! તમારી અમીરી ને અમારી ગરીબી, બેયનું રક્ષણ એ કરે છે.''

દાદા ધર્માધિકારી

મને મળી નિષ્ફળતા અનેક,
તેથી થયો સફળ કૈંક હું જિંદગીમાં.

ઉમાશંકર જોશી

જનાર્દન જોવા છે ?

સાખર દિસે પણ ગોડી ન દિસે : તી કાય ત્યાં વેગળી અસે ?
તૈસા જનીં આહે જનાર્દન : તયા તેં પહાવયા સાંડી અભિમાન !

કાપુરા અંગી પરિમળુ ગાઢ : પાહતાં ઉઘડા કેવી દિસે ?
તૈસા જનીં આહે જનાર્દન : તયા તેં પહાવયા સાંડી અભિમાન !
પાઠપોટ જૈસે નાહીંચ સુવર્ણા : એકા જનાર્દની ત્યાપરી જાણા !

સાકર દેખાય છે, પણ મીઠાશ નથી દેખાતી; પરંતુ તેથી એ કાંઈ તેનાથી અલગ થોડી જ છે ? એ જ રીતે જનતાની અંદર જનાર્દન વસેલો છે; તેને અભિમાન ત્યજીને જ જોઈ શકાય.

કપૂરની અંદર ગાઢ પરિમલ ભરેલો હોય છે, પણ તે નજરે દેખાય કેવી રીતે ? એ જ રીતે જનતાની અંદર જનાર્દન વસે છે; તેને અભિમાન છોડીને જ જોઈ શકાય. સુવર્ણને જેમ પેટ કે પીઠનો ભેદ નથી, તળેઉપર બધે કેવળ સુવર્ણ જ છે, તેમ જનાર્દનનું પણ જાણો.

એકનાથ

આપણે ભરોસે

આપણે ભરોસે આપણે હાલીએ,
હો ભેરુ મારા, આપણે ભરોસે આપણે હાલીએ.૦૦૦

બળને બાહુમાં ભરી, હૈયામાં હામ ધરી,
સાગર મોઝારે ઝુકાવીએ;
આપણા વહાણનાં સઢ ને સુકાનને
આપણે જ હાથે સંભાળીએ.

કોણ રે ડુબાડે વળી કોણ રે ઉગારે,
કોણ લઈ જાય સામે પાર ?
એનો કરવૈયો કો' આપણી બહાર નહીં,
આપણે જ આપણે છઈએ !

હો ભેરુ મારા, આપણે ભરોસે આપણે હાલીએ.

પ્રહ્લાદ પારેખ

સૌંદર્યો પી, ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે.

ઉમાશંકર જોશી

''આ વાટ અમુને ફિટ લાગે...''

ઘોલવડ–વલસાડ વિસ્તારની ચીકુની વાડીઓના માલિક ઈરાની શેઠના અચરજની આજે કોઈ સીમા નહોતી.

શેઠની વાડીમાં કેટલાંય મજૂરો રોજીઆણો (રોજના પગારને ધોરણે) કામ કરે. તેમાંનાં કેટલાંક આદિવાસી સ્ત્રી-પુરુષો પોતાના મામૂલી પગારમાંથી પણ રોજના પાંચપાંચ રૂપિયા છેલ્લા છ મહિનાથી કપાવતાં હતાં. ઈરાની શેઠને એમ કે કોઈ ''અલ્પ બચત'' જેવી યોજનાવાળા એ લોકોને સમજાવી ગયા હશે. ચાલો, એય સારું જ છે. બચત કરશે તો રોજ તાડીના પટ્ટે (અડ્ડે) જઈ ઢીંચવામાં તો પૈસા નહીં ગુમાવે ! બે પૈસા બચ્યા હશે તો છોકરાં સારાં કપડાં પહેરશે અને પ્રસંગે એમને જ ખપ લાગશે.

પણ આ આદિવાસીઓનો પ્લાન કંઈ જુદો જ હતો, એ તો એમાંના એક રમલાએ આજે ફોડ પાડીને કહ્યું ત્યારે સમજાયું : ''શેઠ ! માફ કરજે. તારે તાં વરહોથી વેઠ કરીએ ને તું અમારું પેટ પૂરે. પન ટારા હાટુ અમુને કોઈ ભાવ ની મલે. ને અમારી જાત હો એવી કે લાગ મલે ટારે ચોરી હો કરી લેવાની. એમાં કાંઈ શરમ ની. ભાજી, ચીકુ, આંબા.... અને કો'કવાર તો શેઠ, તારું હઠિયાર બી વેકી મારેલું, હા !.... પન આ ભલું થજો અમારા ડાડાનું કે ટેમની વાટુ લઈને આ વાસુકાકા અમારે ટાં પાડામાં (વસ્તીમાં) આઈવા ને ભગવાનની ને સ્વાઢ્યાયની હારી હારી વાતો કીઢી. તેવાંએ શીખડાઈવું કે ભગવાન આપડી અંડર આવીને આપડને સંભાલે. દૂધની અંદર ઘી હોય, પન તે કંઈ હીદ્ધું દેખાય ની, તેવી રીતે એ વાલો બી પડી અંડર આપડી હાઠે ને હાઠે જ રીયે, પન ડાયરેક્ટ જોવા ની મલે. પન અંડર એ હોય તો ખરો જ.

''એક વાર ટેમની વીડીઓ કેસેટમાં વાટ કીઢી કે મનેખ પાપી હોય તો બી ભગવાન માફ કરવાનો. પન એક વાર આપડને હમજ મલીયા પછી બેઈમાની ના ઠાય, અને પછી માફી બી ના મલે. આ વાટ અમુને બરોબર ફિટ લાગે. તેઠી વિચાર કીઢો કે આપડે ઈરાની શેઠનું બહુ બધું લાટેલું છે, તે બધું તો નઈ પન ફૂલ નઈ ને ફૂલની પાંખડી પાછું વારવું જોવે. તે વિના અવે ની ચાલવાનું. તેઠી અમે બધા આ છ મહિનાથી રોજના પાંચ રૂપિયા તારી કને કપાવતા છે. એ પૈહા તારા જ છે ને તું જ રાખજે. અમુને બધ્ધાને માફ કરીને અમારું પ્રાયશ્ચિત કરવા ડેજે.''

બાળકને જોઈ જે રીઝે, રીઝે બાળક જોઈ જેને,
વત્સલ મૂરત સ્નેહલ સૂરત, હૃદય હૃદયનાં વંદન તેને.

ઉમાશંકર જોશી

“ઈ તો સાંયડી રોપી છે !”

સાંભરી આવે છે સાતેક વર્ષ પહેલાંના કચ્છ-ભ્રમણ દરમિયાન ઘડ્યો પ્રસંગ. ભ્રમણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો એકાદા રબારી લગ્નની શક્ય એટલી દસ્તાવેજી સામગ્રી એકઠી કરવાનો. કચ્છનાં ભાતીલાં લોકવરણમાંયે રબારી જેવી રૂપાળી, ખડતલ અને ખુમારીભરી જાતિ બીજી એકેય નહીં ! નમણા, ભીનેવાન પંડથી માંડી અંગનાં પહેરવેશ-આભૂષણો, ભૂંગાનાં લીંપણગૂંપણ અને ઘરવખરી : બધાંમાં આંખે ઊડીને વળગે એવી જન્મજાત રુચિ-સૂઝ.

રબારીના આરાધ્યદેવ કૃષ્ણ. ને પરંપરા માગે કે રબારીનાં લગ્ન લેવાય કેવળ ગોકળ આઠમે ! આમ, ગામેગામ લગ્ન હોય. મીંઢીયાણામાં ઢેબરિયા રબારીઓનો મોટો વસવાટ. એટલે ઘણાં ઘેર લગ્ન હતાં. પૂછા કરતાં ખબર પડી કે બે જાનોને નજીકના ટપર ગામે ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. સાતમની બપોરે જ ટપર પહોંચી, આવેલ જાનનાં વડેરાંઓને મળી, આઠમની લગ્નવિધિને છબીઓમાં મઢવાની સંમતિ મેળવી લીધી. સાંજ થવાને હજી વાર હતી એટલે ખોરડાંનાં લીંપણ-શણગાર અને જાનૈયાઓના ઠાઠને નીરખતાં, વાસના ચોક મહીં આવ્યાં. બીચ પડ્યા ખાટલાઓમાંથી એક પરે, ગોદડાંના વીંટાને અઢેલીને એક ભાભુમા માળા ફેરવતાં બેઠાં હતાં. ખાટની પડખે જ, નાની કાંટાળી વાડના ઘેરા બીચ, આછા ભીના પોતમાં વીંટ્યો એક રોપો જોઈ કુતૂહલ થઈ આવ્યું, ને નજીક જઈ એ અંગે પૂછા કરી. અમને આવકારતાં હળવું હસીને બાઈ બોલ્યાં, “ઈ તો સાંયડી રોપી છે, ભલા !”

પળભર તો કીધું ઊકલ્યું નહીં, પણ પછી એક અવર્ણ્ય રોમાંચ અનુભવ્યો એ સહજ સર્યા ઉત્તરની ઓળખે. “છાંયડી” રોપી હતી. બસ. લીમડો, વડ-પીપળ કે પછી આંબો-આંબલી, ઝાડના નામનુંય અગત્ય નહોતું ! ને એ વધતાં પહેલાં જ ઘેટાં-બકરાં ચરી ના જાય કે ધખતા ધોમ એને સૂકવી ના દે, માટે ફરતી મેલી હતી કાંટાળી વાડ અને માથે પાતળું ભીનું પોત !

કોઈ સમરથ કવિનેય ઈર્ષ્યા થઈ આવે એટલો સચોટ ને સભર શબ્દ-વિલાસ હતો એ ! ને જેને વાંચતાં-લખતાંયે નહોતું આવડતું એવી એક અભણ ગ્રામનારીએ સહજ ઊભર્યા અલંકારની સાથોસાથ આપણી સંસ્કૃતિના એક મૂળભૂત મૂલ્યને પણ દોહરાવ્યું હતું ! છાંયડી એટલે છત્ર-છાયા, આશ્રય અને રક્ષણ. છાંયડી, ભારતના અજોડ ઔદાર્ય અને સહિષ્ણુતાનું પરિમાણ છે. જગતના અનેક શરણાર્થીઓની પેઢાનપેઢી એ ઓથમાં નિર્ભયપણે ફૂલીફાલી છે; વિવિધ ભાષાઓ અને ધર્મની ચિંતનધારાઓ પ્રગટી-પાંગરી છે !

જ્યાં લગી આપણાં જનગણમન મહીં ભાવ-કથનનું આવું સૌષ્ઠવ ભર્યું પડ્યું છે ત્યાં લગી ગુર્જરગિરાના સાતત્યને, કહો, શી આંચ આવશે ?

પ્રદ્યુમ્ન તન્ના

‘‘ખોદી લે તારી મેળે !’’

ઉત્તર પ્રદેશના મેરઠ જિલ્લામાં દિલ્હીથી સોળ માઈલ દૂર સેહાની નામનું ગામ છે.

બ્રહ્મોદેવી નામની નવવધૂ પરણીને સેહાનીમાં પોતાને સાસરે આવી. એના પિયરમાં તો આંગણામાં જ કૂવો હતો, પણ અહીં સેહાનીમાં બે ખેતરવા દૂર ગામને કૂવેથી પાણીની હેલ સીંચી લાવવી પડતી હતી. ઉમંગભરી નવોઢાને ઘરના કૂવાની ખોટ સાલી અને રાતે પિયુની પાસે એણે વાત મૂકી : ‘‘આપણા ફળિયામાં જ એક કૂવો હોય તો કેવું સારું !’’

‘‘તું કાંઈ ગામમાં નવીનવાઈની નથી આવી,’’ પતિએ કહી દીધું. ‘‘કૂવાની તારે એટલી બધી જરૂર હોય તો, ખોદી લે તારી મેળે !’’

એ વેણ બ્રહ્મોદેવીના હૈયામાં કોતરાઈ ગયાં. વળતી સવારે પાણી ભરવા જતાં પોતાની પાડોશણો પરમાલી, શિવદેઈ અને ચંદ્રાવતી સાથે એણે વાત કરી. અને ચારેય સહિયરોએ મળીને એક યોજના ઘડી કાઢી.

એક સવારે, ચારેયના ધણી પોતપોતાનાં ખેતરે ગયા પછી, એ પાડોશણોએ ગામના ગોરને તેડાવ્યો, સારું મૂરત જોવરાવ્યું ને.... પોતાના ઘરની લગોલગ એક કૂવો ખોદવા માંડ્યો. ઘરના આદમી સાંજે ખેતરેથી પાછા ફર્યા ત્યારે ફળિયામાં આઠ ફૂટ ઊંડો ખાડો જોઈને અજાયબ થઈ ગયા. તે છતાં મોઢેથી તો એટલું જ બોલ્યા કે, ‘‘અરે, આ તે કાંઈ બાયડિયુંનાં કામ છે ? આફૂરડી થાકીને પડતું મેલશે !’’

પણ ખાડો તો દિવસે દિવસે ઊંડો થતો ગયો. ચારેય બાઈઓને કૂવાની ધૂન એવી લાગી ગઈ હતી કે રોજ ઊઠીને ઊંધે માથે ખોદ્યે જ જતી હતી. બે જણિયું અંદર ઊતરીને ખોદે, તો બીજી બે માટીના સૂંડલા બહાર ઠાલવી આવે.

પછી તો અડખેપડખેનાં છોકરાંઓ ને બીજી થોડી બાઈઓને પણ ચાનક ચડી.... ફક્ત ગામના મૂછાળા મરદો જ હાંસી કરતા અળગા રહ્યા.

મૂરત કર્યા પછીના વીસમા દિવસે બ્રહ્મોદેવી ને શિવદેઈ ખાડાને તળિયે ઊભી ઊભી તીકમ ચલાવી રહી હતી, ત્યાં એમના પગ તળેથી શીતલ જળની સરવાણી ફૂટી. એમ વાતમાં ને વાતમાં આખો કૂવો ખોદાઈ ગયો. ટાબરિયાંઓએ કિકિયાટા કર્યા. ગામની સ્ત્રીઓએ હરખનાં ગીતો ગાયાં. હવે તો પુરુષોએ પણ તારીફ કરી. આખા ગામમાં આનંદની લહરી ફરી વળી. પંચાયત ભેગી થઈ ને તેણે કૂવા પર પથ્થર-સિમેન્ટનું પાકું મંડાણ મુકાવવાનો ખર્ચ મંજૂર કર્યો.

આપણું સૌભાગ્ય છે કે બ્રહ્મોદેવી અને તેની આવી સહિયરો ગામેગામ પડેલી છે. ‘‘ખોદી લે તારી મેળે !’’ કહીને કોઈ વાર એને ચાનક ચડાવી જોજો !

એક જ દાણામાંથી !

રાજસ્થાનના ડુંગારી ગામમાં મેળો ભરાયો હતો. ખેતીવાડી ખાતા તરફથી તેમાં એક પ્રદર્શન ગોઠવાયેલું. ત્યાં ઘઉંના સુધારેલા બિયારણનો નમૂનો રાખેલો, તેની પર રામનારાયણ નામના ખેડૂતની નજર પડી. તે લેવાનું એને મન થયું, પણ ખાતાના અધિકારીએ કહ્યું કે એ વેચવા માટે નથી. હતાશ થઈને રામનારાયણ પાછો ગયો. બીજે દિવસે ફરી એ ત્યાં જઈને ઊભો. થોડી રકઝક પછી અધિકારીએ તેને એ ઊંચી જાતના ઘઉંનો નમૂનો આપ્યો – પણ એક જ દાણો !

એને મોંઘામૂલા રતનની જેમ જાળવીને રામનારાયણ લઈ ગયો. પોતાના ખેતરની સારામાં સારી જગા પસંદ કરી, ત્યાં ખાતર નાખીને એ એક દાણો વાવ્યો. રોજ તેની કાળજી લેવા માંડ્યો. થોડા દિવસે અંકુર ફૂટ્યો, છોડ મોટો થવા લાગ્યો અને આખરે તેની ઉપર ઘઉંની ડૂંડીઓ ઝૂલવા લાગી. પાક લણ્યો ત્યારે, એક દાણો વાવેલો તેમાંથી પોણો રતલ ઘઉં નીકળ્યા ! રામનારાયણનું હૈયું હરખે ભરાઈ ગયું. એ ઘઉંની પોટલી સાચવીને પટારામાં મૂકી દીધી.

બીજે વરસે એ પોણો રતલ દાણા એણે પાછા વાવ્યા. વખત જતાં એના ખેતરમાં તેના છ-છ ફૂટ ઊંચા છોડ થયા. આસપાસના લોકો તે જોઈને અજાયબ થયા. આ વખતે તેર ગણો પાક ઊતર્યો ને દસ રતલ ઘઉં નીપજ્યા. પછીને વરસે એ દસ રતલ વાવતાં તેમાંથી ઊંચી જાતના ત્રણ મણ ઘઉં પાક્યા – પેલા એક જ દાણામાંથી !

મનોહર પ્રભાકર

આવતી કાલે જ....

હું જાતે આંધળી, જે લોકો દેખતા છે તેમને એક સૂચન કરી શકું તેમ છું : આવતી કાલે જ જાણે કે તમારી પર અંધાપો ઊતરી પડવાનો છે તેમ સમજીને તમારી આંખો વાપરજો ! અને બીજી ઇંદ્રિયોને પણ એ જ રીત લાગુ પાડી શકાય. માનવ-શબ્દોનું સંગીત, પંખીનું ગાન, સુરાવલિના પ્રચંડ સ્વરો – જાણે કે આવતી કાલે જ તમે બહેરા બની જવાના હો તે રીતે સાંભળજો. જે જે ચીજને સ્પર્શ કરવો હોય તેને એ રીતે હાથ લગાડજો કે જાણે કાલે તમારી સ્પર્શેંદ્રિય બંધ પડી જવાની છે. પુષ્પોને એવી રીતે સૂંઘજો અને રોટલાનું પ્રત્યેક બટકું એવી લિજ્જતથી મમળાવજો કે જાણે કાલથી તમે કદી સુવાસ કે સ્વાદ અનુભવી શકવાના નથી. આ સૃષ્ટિએ તમારી સન્મુખ પાથરેલાં સુખ અને સૌંદર્યના એકેએક પાસાને માણજો. પ્રત્યેક ઇંદ્રિયનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લેજો.

હેલન કેલર

અગડ છે !

"હાલો, ઊઠો વારુ કરવા !" અમારી વાતો પૂરી થઈ એટલે લાખાભાઈ બોલ્યા.

"હા ભાઈ, પેટને ભાડું તો દેવું જોવે ને ? બીજા બધા વિના હાલશે, પણ કાંઈ એના વિના થોડું હાલશે ?" આમ મનજીભાઈ બોલતા હતા ત્યારે, એમનાં ફાટેલાં કપડાં અને વધેલી દાઢી પરથી લાગતું હતું કે ઘણી વસ્તુઓ વિના ચલાવી લેવા તે ટેવાયેલા હશે. બધા ઊઠ્યા. હું લાખાભાઈની જોડે એમને ઘેર ગયો.

પતરાના ઢાંકણાવાળી કાચની શીશીનો નાનકડો દીવો બારસાખ પાસે એવી રીતે મૂકેલો હતો કે તેનો ઝાંખો પ્રકાશ અડધો ઓસરીમાં અને અડધો ઘોલકા જેવા નાનકડા ઘરમાં પડતો હતો.

અમે જમવા બેઠા. ખરબચડા લાકડાના બાજઠ ઉપર જુવારના બે રોટલા ને તાંસળીમાં કંઈક ખીચડી જેવું આવ્યું.

"હમણાં બહુ કામમાં રઈ છઈં એટલે શે'રમાં નથી જવાણું, ને ઘરમાં તેલ થઈ ર્યું છે તી આજ ખીચડીમાં અબગાર નથી," સંકોચભર્યા અવાજે લાખાભાઈ ધીરેથી બોલ્યા.

"એમાં કાંઈ વાંધો નહિ. એ તો ચાલે...."

"તો હલાવો તયેં, લ્યો !" એમનો વિનંતીના રૂપમાં આદેશ મળ્યો ને અમારું ભોજન શરૂ થયું.

ઝાંખા પ્રકાશમાં ખીચડી જેવી જણાતી વસ્તુનો સ્વાદ કંઈક જુદો લાગ્યો, એટલે મેં પૂછ્યું, "લાખાભાઈ, આ શું છે ?"

"ખીચડી છે, ભાઈ.... પણ તમારા જેવી નહિ, જરા જુદી જાતની – અમે ચોખા નથી નાખતા...."

"કેમ નથી નાખતા ?"

"અમારે અગડ છે..." કહીને હસવા માંડ્યા.

"અગડ શા માટે ? કાંઈ માનતા રાખી છે ?"

"માનતા-બાનતા તો શું હોય, મારા ભઈ ? પણ ચોખા મળે તો ખાઈંને ? બાર મૈનાનાં જારબાજરો પૂરાં નથી થાતાં, ન્યાં ચોખાની ક્યાં વાત ? આ તો વળી મઠ થાય છે એટલી ઉપરવાળાની દયા છે, એનું ધાન કરીને ખાઈં છઈં."

"એ ધાન કેવી રીતે બનાવો ?"

"આ મઠ હાંડલામાં બફાઈ જાય એટલે બે-ત્રણ મૂઠી બાજરાનો લોટ એમાં નાખી દઈં – તે થઈ જાય ખીચડી જેવું !"

બીજે ઘેર અડધું વાળુ કરીએ ત્યાં દૂધ પીરસાતું, તેમ કદાચ અહીં આવે એવી કાચી-પાકી ધારણા મનમાં ચાલતી હતી; ત્યાં તો વગરપૂછ્યે લાખાભાઈએ જાતે જ ખુલાસો કર્યો : "ભાઈ, ચોખા તો એક કોર ર્યા – પણ ગામમાં દુઝાણાંય નથી, તે આ રેખરળતા ઉનાળામાં છોકરાંવ છાશેય નથી ભાળતાં."

"કેમ, ગામમાં ગાય-ભેંશ નથી ?"

"છે બે'ક જણાને બકરી જેવી ગાયું – એનુંય નો વળતું હોય, ન્યાં આપણને તી ક્યાંથી દ્યે ?"

રોટલા ને 'ખીચડી'ને ન્યાય આપી, એમના કુટુંબની ને ગામની વાતો કરતાં ઠીક ઠીક વખત સુધી બેઠા. પછી, ઘરમાં બીજો ખાટલો નહોતો છતાંયે, એમના અતિ આગ્રહને વશ થઈને મેં ફળિયામાં ખાટલા પર લંબાવ્યું. ઉપર આકાશમાં તારામંડળ ઝગમગી રહ્યું હતું. પણ આજે એમની સાથે હું ગોઠડી ન કરી શક્યો. મારી આંખ સામે આ વિસ્તારના બે દિવસના મારા પ્રવાસનાં દૃશ્યો તરવરવા લાગ્યાં....

ગઈ કાલે સવારે પેલા ગામમાં મણિબહેન સાથે વાતચીત થતાં જાણ્યું કે કંઈ કામ ન મળવાથી એમના પતિ અને મોટો દીકરો થોડે દૂરના કસબામાં હાથગાડી ચલાવીને મજૂરી કરે છે, ને એમાંથી પોતાનો ખર્ચ કાઢતાં કંઈ વધે તો થોડુંઘણું ઘેર મોકલે છે. મણિબહેન અહીં દાડિયું રળવા જાય છે ને છોકરાંવને ખવડાવે છે. કહેતાં હતાં કે લૂગડાં લેવા માટે પૈસાનો વેંત ક્યાંય ન થયો, તે ગયા શિયાળામાં ટાઢ વેઠીને છોકરાં માંદાં પડેલાં....

આજે સવારના ગામે એક બહેનને ત્યાં બાળકો હાથમાં જુવારના રોટલાનાં જાડાં બટકાં લઈને હરતાં ફરતાં ખાતાં હતાં. મેં પૂછ્યું કે, રોજ આમ લૂખા રોટલા જ ખાય છે ? ત્યારે બહેન કહેવા લાગ્યાં : "તમારે પ્રતાપે લગભગ તો હજી લગણ લૂખું નથી ખાતાં. કાં રોટલા ભેગું અડદ-મગનું શાક હોય, ને કાં લહણની ચટણી હોય."

મેં મનોમન કહેલું : "હા બેન, હા – અમારા જેવાને પ્રતાપે ...."

ને અત્યારે આ લાખાભાઈનું ઘર : ચોખાની અગડ, તેલની અગડ, કપડાંની અગડ, દૂધ-ઘીની અગડ, શાકભાજીની અગડ... વળી એવાય વિસ્તારો હશે, જ્યાં કોઈ કોઈ વાર લોકોને અનાજનીયે અગડ રાખવી પડતી હશે !

સ્વતંત્ર ભારતના કરોડો નાગરિકો કઈ સિદ્ધિ માટે આવી અનેક અગડ રાખી રહ્યા છે ? દેશના, દુનિયાના, આવા સહુની અગડ કોણ છોડાવશે ? ક્યારે છોડાવશે ?

વસંત વ્યાસ

એમાં નવાઈ શી ?

આપણે,
જેઓ ગરીબ લોકોની સેવા કરવાનો દાવો કરીએ છીએ તેમણે,
વિચારવાનું છે કે
કેમ એ લોકો તોફાની ચળવળ કરનારાઓ પાસે દોડી જાય છે ?
તેમનાં હિતને નામે જે હડતાલો તેમની મરજી વિરુદ્ધ
થોડા ગુંડાઓ દ્વારા પડાવવામાં આવે છે,
તેને વશ ન થવા જેટલું બળ
આપણે કેમ તેમનામાં પેદા કરી શકતા નથી ?
આપણે વિચારીએ કે આપણામાંથી કેટલા
સમાજના છેક નીચલા થરના
કચડાયેલા લોકો પાસે પહોંચ્યા છીએ ?
તેમનાં દુઃખો ટાળવામાં આપણામાંથી કેટલા
તેમને મદદગાર થયા છીએ ?
ઉપલા થરના લોકો
આ લોકોની મહેનતનો ગેરવાજબી લાભ ઉઠાવે છે,
તેમને ચૂસે છે, તેમનું અપમાન કરે છે,
ને એ લોકોને ઊંચે આવવા દેતા જ નથી.
પણ ઉપલા થરના લોકોને આ હકીકત કહેવાની
આપણી હિંમત ચાલતી નથી.
આપણા પર તેઓ નારાજ થશે, અને તેથી આપણી પ્રવૃત્તિઓમાં
ધનથી તેમનો જે સહકાર મળતો હોય છે તે બંધ થશે,
એવો ડર આપણા દિલ ઉપર સવારી કરે છે.
પછી દલિત વર્ગ
તોફાનોને જ ક્રાંતિનું હાર્દ માનવાવાળા લોકોના હાથમાં જઈ પડે,
એમાં નવાઈ શી ?

નરહરિ પરીખ

ત્રણ વાનાં મુજને મળ્યાં : હૈયું, મસ્તક, હાથ.
બહુ દઈ દીધું, નાથ ! જા, ચોથું નથી માગવું.

એ તે કેવો ગુજરાતી
જે હો કેવળ ગુજરાતી ?

ઉમાશંકર જોશી

મજૂરીનો મોભો

હિંદુસ્તાનમાં આખરે કોઈ સવાલ હોય તો તે ગરીબીનો છે. અને આ દેશની પેદાશ વધ્યા વિના તેનો ઉકેલ નથી. પણ આજે સમાજમાં જે બે ભાગ પડી ગયા છે તે કાયમ રહેશે, તો પેદાશમાં ગમે તેટલો વધારો થવા છતાં ગરીબીના સવાલનો ઉકેલ આવવાનો નથી.

આ દેશમાં કેટલાક લોકો વધારે પડતું કામ કરે છે, એમને તે લાચારીથી કરવું પડે છે અને છતાં એમને પૂરતું ખાવાપીવાનું મળતું નથી. એથી ઊલટું, બીજા લોકો થોડીઘણી સેવા કરતા હશે ખરા, તેમ છતાં જેને પેદાશનું કામ કહેવાય તેમાં એ લોકો પડેલા ન ગણાય. એટલું જ નહીં, મહેનત-મજૂરીના કામને એ લોકો હલકું માને છે. તે એટલે સુધી કે જેના વિના સમાજને ચાલે નહીં એવા સારાં સારાં કામ કરનારને આપણે નીચ ગણીએ છીએ. કારીગરોને આપણે નીચા ગણ્યા, મજૂરોને હલકા ગણ્યા, ખેડૂતોને આપણે નીચા માન્યા; ને જે મહેનત-મજૂરી કરતા નથી તેમને આપણે ઊંચા માન્યા ! આ જ કારણે હિંદુસ્તાન નીચે પડ્યું છે.

પ્રોફેસર અને વિદ્યાર્થી, ન્યાયાધીશ ને વકીલ, વેપારી ને ભણેલાગણેલા જે બધા પોતાના દેશનું કલ્યાણ કરવા ઇચ્છે છે તે પોતાના હાથ વડે કંઈક કામ કરે – ઘરમાં ઘંટી ફેરવે, સૂતર કાંતે, કંઈ ને કંઈ પેદા કરે, તો જ આ ભેદ મટી શકે.

આપણામાંનો એક એક માણસ કોઈ પણ પ્રકારની મજૂરી કરવા માંડે, તો આપણાં મગજ પણ ચોખ્ખાં થશે. આ વાત હું મારા પોતાના અનુભવ પરથી કહું છું. રોજના કલાકો સુધી મેં મજૂરીનું કામ કરેલું છે, અને એથી મારી વિચાર કરવાની શક્તિ વધી છે. હું ચોક્કસ માનું છું કે મેં મજૂરીનું કામ ન કર્યું હોત અને ખાલી વિચારો જ કર્યા હોત, તો આજે જેવા સ્પષ્ટ વિચારો હું કરી શકું છું તે ન કરી શકત. ન્યાયાધીશ જો રોજ કલાકેક કાંઈક મજૂરીનું કામ કરશે – કોદાળીથી જમીન ખોદશે, લાકડાં ફાડશે, ઘંટી પર દળશે કે રેંટિયાથી કાંતશે – તો તેના ચુકાદા વધારે સાચા નીવડશે. આ રીતે ચાલવાથી આપણા મગજને થાક લાગતો નથી.

આમ કરવાથી દેશમાં પેદાશ વધશે એટલું જ નહીં, આપણે ત્યાં મજૂરીનો મોભો પણ વધશે; મજૂરી કરવાવાળા લોકો આજે હલકા ગણાય છે તે ઊંચા આવશે. કબીર વણકર થઈને વણતા હતા, તે વખતે વણકરોનો જે મોભો હતો તે આજે ક્યાં છે ? રોહીદાસ ચમારનું કામ કરતા, તે વખતે ચમારની જે પ્રતિષ્ઠા હતી તે આજે ક્યાં છે ? નામદેવ દરજીનું કામ કરતા, તે જમાનામાં દરજીની જે ઇજ્જત હતી તે આજે ક્યાં છે ? કૃષ્ણ ભગવાન ખેતરોમાં મજૂરી કરતા અને ગાયો ચારતા, ત્યારે ખેડૂત અને ગોવાળનું જે સ્થાન હતું તે આજે ક્યાં છે ? મહમ્મદ પેગંબર હાથ વડે મજૂરી કરતા. આપણા જેટલા સંતો થઈ ગયા છે તે બધા યે કોઈ ને કોઈ મજૂરીનું કામ કરતા.

વિનોબા ભાવે

પંડનાં પાતાળપાણી

દુષ્કાળ ઉપર દુષ્કાળ વરસ આતમનાં !
ઘોડાપૂર ગયાં ક્યાં ઘૂઘવતાં ?
શેવાળ હવે તો ખરસટ, સૂકોભટ રેતાળ
પડ્યો પટ દૂર દૂર, ભગ્નાશ હૃદય
ગોથું ખાતું, ચિત્કાર કરી ચકરાતું.
તાપ–બળી, તલખ-વલખતી સમળી–શું દુષ્કાળ !

ક્યાં જાવું ? મન, જબ્બર બંધ તણી માયા છોડો !
મોડો મુખ જગ-વિસ્તરતાં છિલ્લર વારિ થકી
પોતીકા નાના ખેતરમાં.
આ ઊંડા ભમ્મર, તરછોડ્યા કૂવા પર ઝૂક્યાં
ઝાડઝાંખરાં, વેલા, કાળા વિષધર કેરા
કરો રાફડા સાફ; જવું ઊંડે ઊંડે ઊંડે.

પહાડની છાતી ચીરી, અંધારાં ભેદી
ધરતીની ધોરી નસ પામીને
સેંજળ છલકાવો ! લાવો, જોડો પાછો
એ કાટ ચડેલો કોશ : કિચુડ-બોલે ગાશે
પંખી પાછાં, ક્યારી ક્યારીમાં રેલ
નાચતી મલકાશે; દુશ્કાળ ભલે ભેંકાર
ખડો જમદાઢ કચડતો માથા પર !

એકાકી, એકાંતઘોર મંડાણ પરે
મથવું પડશે એકલપંડે દિનરાત
રાતદિન જંપ વિના, જાગે નહીં જ્યાં લગ
ઝળહળ નિરમળ અનગળ જળ.

દુષ્કાળ ! આવ, ધર ખોબો, પી જળ ઘટક ઘટક.

મકરન્દ દવે

['સમર્પણ' પખવાડિક : 1964]

શિક્ષણનું ખરું કામ

ભણાવવું એટલે શું ? ભણાવવું એટલે જ્ઞાન આપવું અને સાથે મરદાનગી આપવી.

આજે શિક્ષણનું મુખ્ય કામ અન્યાય સામે લડવાનું શીખવવાનું છે.

આપણા શિક્ષણમાંથી, સાહિત્યમાંથી, એવી તાકાત જન્મવી જોઈએ કે જેથી

સામાન્ય માણસ ઊઠીને ઊભો થાય અને અન્યાય-નિવારણ માટે લડત આપે. શિક્ષણનું ખરું કામ આ છે : ભણેલો માણસ શૂરવીર હોય. સેવા પણ એને માટે જ છે : સેવામાંથી મરદાનગી પ્રગટ થવી જોઈએ, સામાન્ય માણસમાં નૂર પ્રગટવું જોઈએ.

શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સેવાએ જે કરવાનું છે તે આ છે. શિક્ષણ ખાતર શિક્ષણ નહીં, સાહિત્ય ખાતર સાહિત્ય નહીં, સેવા ખાતર સેવા નહીં. તે ત્રણેયમાંથી શક્તિ પ્રગટવી જોઈએ, માણસ બેઠો થવો જોઈએ.

આવી તાકાત જો ન નીપજતી હોય, તો શિક્ષણ-સાહિત્ય-સેવા બધું નકામું.

મનુભાઈ પંચોળી

કમ્બલ કી કહાની

એક બાર મૈં બાજાર મેં કમ્બલ ખરીદને ગયા. એક બાઈ કમ્બલ બેચને બૈઠી થી. ઉસને ભાવ બતાયા : ''ડેઢ રૂપયા કમ્બલ.''

મૈંને ઉસસે પૂછા : ''ઉન ક્યા ભાવ પડા ? બુનાઈ મેં કિતના લગા ? ભેડ પાલને મેં કિતના ખર્ચ આતા હૈ ?'' વહ મેરી ઓર સાશ્ચર્ય દેખને લગી કિ યહ સબ પૂછને વાલા કૌન હૈ ? ફિર ઉસને મુઝે સબ બતા દિયા. ઔર મૈંને હિસાબ લગા કર કહા : ''યહ કમ્બલ પાંચ રૂપયે સે કમ પર પડેગા હી નહીં, ફિર તૂ ડેઢ રૂપયા કૈસે લગાતી હૈ ?'' વહ મેરી ઓર દેખતી હી રહ ગઈ. કહને લગી : ''પાંચ રૂપયા કૈસે બતાય ? ડેઢ બતાયા, તો લોગ સવા કહતે હૈં !'' મૈંને કમ્બલ લે લિયા ઔર ઉસે પાંચ રૂપયે દે દિયે.

ફિર ક્યા હુઆ ? હમારે આશ્રમ મેં સૂત કાંતને કે લિયે બચ્ચેં આયા કરતે. વે તીન-ચાર આના કમાતે. ઉન દિનોં મજદૂરોં કો ભી દો-સવા દો આના મજદૂરી મિલતી થી. ઉન બચ્ચોં કો મૈંને કમ્બલકી કહાની બતાયી ઔર કહા કિ, ''આપ લોગોં કો 3-4 આના મજદૂરી મિલતી હૈં ન ? તો ઐસા કીજિયે કિ બરસાત મેં ઘાસ કા બોઝ બાંધકર ઔરતેં આતી હૈં; આપ ઉસે દો આને મેં ખરીદેં.''

બચ્ચોં ને માન લિયા ઔર બાજારમેં પહુંચે. વહાં ઘાસ બેચને વાલી કહતી થી : ''તીન પૈસા બોઝ,'' તો દૂસરે કહતે : ''દો પૈસા લે.'' યે બચ્ચેં કહને લગે, ''ઈસકી કીમત તો દો આને હૈ.'' વહ ગ્રાહક કહતા, ''બહુત બઢ-ચઢ કર બોલતા હૈ બચ્ચા ! ક્યા કોઈ ઈસે દો આના દેગા ?'' બચ્ચેને કહા : ''મૈં હી દૂંગા !'' ઔર સચમુચ દો આને દેકર ઉસને વહ બોઝ ખરીદ લિયા.

વિનોબા ભાવે

એમના ઉપકાર સંભારશું ?

રોજેરોજ આપણા ખોરાક માટે અનાજ ને શાકપાન મળે છે,
કારણ કે આપણા ખેડૂત ભાઈઓ બંધ નથી પાળતા.
આપણે ઢોર નથી પાળતા, છતાં દૂધ-ઘી પામીએ છીએ,
કારણ કે ગોપાલક ભાઈઓ બંધ નથી પાળતા.
આપણી શેરીઓ ઉકરડાથી સાવ ઢંકાઈ જતી નથી,
કારણ કે હરિજન ભાઈબહેનો બંધ નથી પાળતાં.
આઘેની નદીનાં નીર આપણા ઘરના નળમાંથી ઠલવાય છે,
કારણ કે પાણીખાતાના મિત્રો બંધ નથી પાળતા.
દૂરના નદીબંધો પર પેદા થતી વીજળી આપણી બત્તીઓ પેટાવે છે,
કારણ કે વીજળી-કર્મચારીઓ બંધ નથી પાળતા.
સગાંસ્નેહીઓની ટપાલ આપણને મળ્યા કરે છે,
કારણ કે ટપાલી ભાઈઓ બંધ નથી પાળતા.
કાંટા-કાંકરા-તડકાથી આપણા પગને પગરખાં બચાવે છે,
કારણ કે આપણા ચમાર ને મોચી ભાઈઓ બંધ નથી પાળતા.
ભાતભાતનાં કપડાં નાનાંમોટાંને પહેરવા મળે છે,
કારણ કે કાંતનારી બહેનો, વણકરો, દરજીઓ બંધ નથી પાળતાં.
આપણને ટંકે ટંકે ભાવતાં ભોજન મળી રહે છે,
કારણ કે આપણી માતાઓ કે ગૃહિણીઓ બંધ નથી પાળતી.
આટલી મોટી દુનિયાનું તંત્ર ચાલતું રહે છે,
કારણ કે કરોડો ઈમાનદાર નરનારીઓ કદી યે બંધ નથી પાળતાં;
પરસેવો પાડીને તેઓ આ જગતને જીવતું રાખે છે.
એ કરોડોના અનંત ઉપકારો સંભારીએ તો –
આપણે પણ બંધ પાળવાનું પાપ કદી ન કરીએ.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

તારા હાથમાં

ફેંકતા પાસા અમે, પણ દાવ તારા હાથમાં;
છે ભલે હથિયાર મારાં, ઘાવ તારા હાથમાં !.૦૦૦
શઢ ચડાવી સાત ઊપડી બેખબર મઝધારમાં –
તોડવી કે તારવી એ નાવ તારા હાથમાં !

'જટિલ'

ઊખડતાં મૂળિયાં

અમેરિકામાં ખેતરો ઓછાં થતાં જાય છે, ખેતીનાં કારખાનાં વધતાં જાય છે; યંત્રો વધતાં જાય છે, માનવી ઘટતાં જાય છે. ખેતર પર મજૂરી કરીને રોટલો રળનારાઓની સંખ્યા ઘટી છે, કારણ કે ખેતીમાં વપરાતાં યંત્રોની સંખ્યા એક જ દાયકામાં અઢીગણી થઈ ગઈ છે.

ખેતરોના ઊભા મોલ વચ્ચેથી સડસડાટ ચાલ્યા જતાં, ડૂંડાં લણતાં ને તે જ ઘડીએ તેમાંથી દાણા કાઢી આપી અનાજના કોથળા પણ ભરી દેતાં 'કંબાઈન' નામનાં મોટાં યંત્રો આખા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં 1910માં પૂરાં એક હજાર પણ નહોતાં; 1950માં એવાં છ લાખ રાક્ષસી યંત્રો અમેરિકન ખેતરોને ખૂંદી રહ્યાં હતાં. ખેડૂતોને એ યંત્રો વસાવવાની પણ જરૂર નહીં; મોટી મોટી કંપનીઓનાં કંબાઈન યંત્રો લાણી ટાણે ગ્રામપ્રદેશને ગજાવતાં નીકળી પડે છે અને ચોક્કસ ભાડું લઈને હરકોઈ ખેતરનો મોલ વાઢી આપી અનાજના કોથળા ભરી દે છે.

પણ માનવીને બદલે યંત્રોનું, યંત્રરાજ્યનું મહત્ત્વ વધારનારા આ ફેરફારોની વચ્ચે પેલાં જીવનમૂલ્યોની શી દશા થઈ છે ? કંબાઈન યંત્રો આવ્યાં તે પહેલાંનાં લાણી-ટાણાં સાંભરે છે ? એ કાળે લાણીના દિવસો એટલે તહેવારના દિવસો, થનગનાટના કલાકો, સોનેરી મોલાતોની સમીપે કલેજાના ઈશ્કની પળો. વાઢનારાંઓનાં હજારો દાતરડાં સપાસપ ચાલ્યાં જતાં, એની પાછળ હજારો બીજા હાથ પૂળા બાંધતા ચાલ્યા આવતા, એ પૂળાઓ ગાડામાં ખડકાતા. લાણીની મોસમ આવતી ત્યારે ઘઉંના મબલક પાકથી છવાઈ ગયેલાં ખેતરોની તસુતસુ ધરતી સાદ પાડી ઊઠતી કે, આવો, આવો ! કોઈ આવીને મારી છાતી પરથી આ સોનાવર્ણો ભાર હવે હળવો કરો. રેલગાડીઓને પણ એ ખેતરો પરથી અનાજની અપંરપાર ગૂણો વહી જવાનાં ભાડાં ખપતાં હતાં, એટલે ગામડાં ભણી આવતાં ખાલી વેગનોમાં એ ઊભડિયાં મજૂરોને મફત સહેલ કરાવતી.

પહેલી લડાઈ ફાટી નીકળી તેની આગલી સાલ વાશેલ લિંડ્ઝે નામનો અમેરિકન કવિ આ ઊભડિયાંઓનાં ટોળાં ભેળો ભળીને રોટલાના સાટામાં પોતાનાં ગીતો લૂંટાવતો કેન્સસ રાજ્યના ઘઉંપ્રદેશોમાં ભમવા નીકળી પડેલો. ખેતરોની દુનિયામાં એણે જે જે અનુભવ્યું, તેનો આબેહૂબ ચિતાર 'કેન્સસ' નામના પોતાના ગીતમાં એ મૂકતો ગયો છે. એ કાવ્યમાં આગ વરસાવતો સૂરજ તપે છે, એની ઊની ઊની લૂ વાય છે, ધૂળની ડમરીઓ ઊડે છે અને છતાં માનવી એમાં મહાલતો દેખાય છે. એમાં વાળુ ટાણે મીઠાં ભોજનથી ભરેલી થાળીઓ પીરસાય છે અને કયા ખેત-ધણીની નાર પોતાનાં દાડિયાંને સૌથી વધુ સ્વાદીલી વાનીઓ જમાડે છે તેની સરસાઈ એમાં ચાલે છે. એમાં ગીતો છે, રમતગમતો છે, માણસ-માણસ વચ્ચેની દોસ્તીનો ગુલાલ એમાં ઊડે છે.

અને તે પછી બારતેર વરસમાં તો કંબાઈન યંત્રોનો વપરાશ એટલો વધી ગયો

કે ઘઉંનાં ખેતરો પરથી 33,000 ઊભડિયાં ફંગોળાઈ ગયાં. 1910થી 1945 વચ્ચે અમેરિકામાં ઊભડિયાં ખેતમજૂરોની સંખ્યા ત્રીસમાંથી ઘટીને બાવીસ લાખ જેટલી થઈ ગઈ. વરસ પછી વરસ વીતતાં આવે છે અને વધુ ને વધુ માનવીઓનાં મૂળિયાં ધરતીની ગોદમાંથી ઊખડતાં જાય છે તેની વેદનાના ચિત્કાર ચોમેર ફેલાઈ રહે છે.

ખેતી એ જિંદગી જીવવાની એક અજબ અનોખી રીત હતી, તરકીબ હતી. એમાં જીવન આકરું હતું, પણ આરોગ્યભર્યું હતું. તેમાંથી એકલું અનાજ નહીં પણ કદાવર દેહનાં ને ભર્યાંભર્યાં હૈયાંનાં નરનારી નીપજતાં. નિજનું વ્યક્તિત્વ ખીલી શકે એટલી મોકળાશ એ પ્રત્યેકની આસપાસ હતી. કુદરતના મંદ મંદ તાલ-સૂર એમને પાઠ શીખવતા પ્રામાણિકતાના, પરસ્પરના આદરસન્માનના.

બેશક, જૂના જમાનાનાં ગામડાંને નામે કેટલાય વાહિયાત લાગણીવેડા આલેખાઈ ચૂક્યા છે. પરંતુ એ બધું એક કોર મૂકીએ ત્યારે પણ પેલો પ્રશ્ન તો ખડો રહે જ છે કે, જેનાં મૂળિયાં એક પછી એક એની જ માટીમાં કરમાઈ રહ્યાં છે તે સંસ્કૃતિ ખરેખર ખમીરવંતી રહી શકશે ?

આભમાંથી લૂ વરસે છે, વંટોળિયાઓ ચડે છે અને ધૂળની ડમરીઓ વચ્ચેથી ડોકિયાં કરે છે એ સવાલ.

કેનેથ ડેવીસ

સમો આવતાં –

લોકનું તો ભઈ, એવું !
એક ઘડી એ કબૂતરાં
ને ઘડી અન્ય એ સાવજ;
મીણ સમાણાં પોચાં આ પળ,
પળ બીજી એ વજ્જર;
ચિપાઈ જાતાં અંગૂઠે,
ને ઊંચકે દુનિયા અધ્ધર !
"ખડે રહો !"ને બોલ થથરતાં હાથ જોડતાં લોક,
બોચી પરનો બોજ ખમીને રસ્તે પળતાં લોક,
– સમો આવતાં
પલક એકમાં
દિયે કરી તોતિંગ ભોગળો કોટ અડીખમ ફોક ! –
પડો કાળનો : કો'ક સાંભળે, કાન ધરે ના કો'ક.

હસિત બૂચ

ગરીબીનું ગૌરવ

આપણા દેશમાં ગરીબીનું પણ એક પ્રકારનું ગૌરવ છે, એક જાતનો મોભો છે. અહીં ગરીબ પોતાની ગરીબીથી શરમાતો નથી. તવંગરના મહેલના કરતાં પોતાની ઝૂંપડીને તે વધારે ચાહે છે – અરે, તે ઝૂંપડીને વિશે અભિમાન પણ રાખે છે. દુનિયાના ભૌતિક પદાર્થોની માલિકીની બાબતમાં ગરીબ હોવા છતાં, તે દિલનો અથવા આત્માનો દરિદ્રી નથી. સંતોષ તેની સંપત્તિ છે. હિંદુસ્તાનમાં માણસનો એવા પ્રકારનો ખાસ નમૂનો જોવાને મળે છે, જે પોતાની જરૂરિયાતો બને તેટલી ઓછી રાખવામાં આનંદ માને છે. તે પોતાની પાસે માત્ર મૂઠી લોટ ને ચપટી મીઠું-મરચું રાખી એક કકડામાં બાંધીને ફરે છે. કૂવામાંથી પાણી ખેંચીને પીવાને માટે તે ખભે દોરી-લોટો ભેરવીને ચાલે છે. તેને આ સિવાય બીજી એકે વસ્તુનો ખપ નથી. રોજના દસથી બાર માઈલ તે પગે ચાલી નાખે છે. પોતાના કપડાના કટકામાં જ તે લોટ બાંધી લે છે, બળતણને માટે થોડાં સૂકાં ડાંખળાં આમતેમથી વીણી લઈ તેની ધૂણીના અંગારા પર પોતે બાંધેલા લોટને શેકી લે છે. આ રીતે શેકાયેલા લોટને બાટી કહે છે. મેં તે ચાખી છે. મને તે ઘણી સ્વાદિષ્ટ લાગી છે. સ્વાદ સાચું જોતાં ખાવાની વાનીમાં નથી; પ્રામાણિક મજૂરી અને મનનો સંતોષ જે ભૂખ લગાડે છે, તેમાં રહેલો છે. આવા માણસનો સાથી કે બેલી અને મિત્ર ઈશ્વર છે, અને તે પોતાને કોઈ રાજા કે બાદશાહથીયે વધારે શ્રીમંત માને છે.

એથી ઊલટું, જે કોઈ પૈસાની તૃષ્ણામાં ને તૃષ્ણામાં તેની પાછળ પડે છે તેને, ગમે તે રૂપાળા નામે પણ, બીજાને લૂંટ્યા કે ચૂસ્યા વિના છૂટકો નથી. અને એ બધું કરવા છતાં દુનિયાના કરોડો તો કદી લક્ષાધિપતિ થવાના નથી.

મો૰ ક૰ ગાંધી

એ પાપ ધોઈ નાખવા –

હું આપણી સંસ્કૃતિનો ભક્ત છું. સહેજે નિંદા ન કરું. પણ હું કહું છું કે જે દ્રોણાચાર્યે પાંડવો અને કૌરવોને તૈયાર કર્યા તે જ દ્રોણાચાર્યે દૂર રહીને એમની વિદ્યા લેનાર એક ભીલ કિશોરને કહ્યું કે, "તું આર્ય નથી, અનાર્ય છે. તું મારી પાસેથી વિદ્યા શીખ્યો છે, માટે ગુરુદક્ષિણા તરીકે તારો અંગૂઠો કાપી આપ." એ જો અંગૂઠો જ કાપી આપે, તો પછી ધનુર્વિદ્યા કામ શું આવે ? કેટલી એમની દુર્જનતા ! ભેજું કેટલું દુષ્ટ થયું !... તે પાપ ધોઈ કાઢવા આપણે અનેક જન્મો સુધી પછાત વર્ગોની, હરિજનોની અને આદિવાસીઓની સેવા કરવી રહી.

કાકા કાલેલકર

જો એવી જાણ હોય કે –

આજની ઘડીએ મને – લેખકને અને તમને – વાચકને નીરોગી ને પૂરતો ખોરાક, સ્વચ્છ હવા, કપડાં, મનોરંજનનાં સાધન, અને સૌથી અગત્યની વસ્તુ તે – દિવસે ફુરસદ ને રાતે ઘસઘસાટ ઊંઘ મળે છે. પણ અહીં આપણી નજર સામે જ જે મજૂરો રહે છે તેમને નથી મળતો નીરોગી ખોરાક, નથી મળતાં હવાઉજાસવાળાં ઘર, કે નથી મળતાં પૂરતાં કપડાં. તેમને દહાડે ફુરસદ તો શું, રાતે ઊંઘ સરખી નથી મળતી. એમાંનાં વૃદ્ધો, બાળકો ને સ્ત્રીઓનાં શરીર વૈતરાથી, ઉજાગરાથી, રોગથી ઘસાઈ ગયેલાં છે. જે ચીજો તેમની પાસે નથી અને જે આપણને જરૂરની નથી, એવી ભોગવિલાસની ચીજો આપણા માટે પૂરી પાડવામાં એમની આખી જિંદગી તેઓ ખરચે છે.

સુખચેનનું જીવન ગાળનાર કોઈ પણ માણસને જો એવી જાણ હોય કે તે પોતે વાપરે છે એ ચીજો પેદા કરનારા મનુષ્યો તે ખાણોમાં, કારખાનાંમાં અને ખેતરોમાં મજૂરી કરતાં અજ્ઞાન, દારૂડિયા, વિષયી, અર્ધજંગલી પ્રાણીઓ છે, તો પછી સ્વસ્થ ચિત્તે જીવવું એ માણસને માટે અશક્ય બની જશે.

લિયો તોલ્સતોય (અનુ૰ ચંદ્રશંકર શુક્લ)

એ શુદ્ધિ

પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવ આચાર્ય રામાનુજ ઘડપણમાં ખૂબ અશક્ત થઈ ગયા હતા. તો પણ કોઈના ખભાનો ટેકો લઈને તેઓ નદીએ સ્નાન કરવા જતા.

નદી ભણી જતી વખતે તેઓ પોતાના બ્રાહ્મણ શિષ્યના ખભા પર હાથ મૂકીને જતા, અને સ્નાન કર્યા પછી શૂદ્ર જાતિના શિષ્યના ખભાનો આધાર લઈને આશ્રમે પાછા ફરતા. રામાનુજની આવી વિચિત્ર રીત જોઈને જૂના વિચારના સનાતની લોકો બહુ અકળાતા. એક દિવસ તેઓ ભેગા થઈને રામાનુજાચાર્ય પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા, ‘‘આચાર્યજી, આપે જોઈએ તો સ્નાન પહેલાં શૂદ્રનો સ્પર્શ કરવો; પરંતુ સ્નાન કરીને શુદ્ધ થયા પછી તો મલિન શૂદ્રના ખભા પર હાથ ન જ મૂકવો જોઈએ.’’

આ સાંભળીને આચાર્ય હસતા હસતા બોલ્યા, ‘‘અરે ભાઈઓ, તમે જેને શૂદ્ર સમજો છો તેના ખભા ઉપર હું સ્નાન કર્યા પછી હાથ મૂકું છું તે તો ઉચ્ચ કુલીન જાતિના મારા અભિમાનને ધોઈ નાખવા માટે. એ શુદ્ધિ હું પાણી વડે કરી શકું તેમ નથી.’’

મુકુલ કલાર્થી

આત્મીયતા ને અલિપ્તતા

ગામડામાં જઈને ત્યાંના લોકોની સેવા કરવાના આદર્શને અમલમાં મૂકનારાઓમાં જેમ શ્રી જુગતરામભાઈ છે, તેમ શ્રી બબલભાઈ પણ છે. બન્નેમાં એક ભેદ છે. શ્રી જુગતરામભાઈને સેવા માટે સંસ્થાઓ ઊભી કરવાનો, ચલાવવાનો અને તેનો વિસ્તાર કરવાનો અનુભવ છે. તેમાં તેમને સફળતા પણ મળી છે. આ બાજુ શ્રી બબલભાઈએ કદી કોઈ સંસ્થા ખોલવાનો વિચાર સરખો નથી કર્યો. તેઓ મુક્ત સેવક થઈને ગુજરાતભરમાં ફરે છે, અનેક સંસ્થાઓમાં રહી ત્યાં આત્મીયતાથી સેવા કરે છે, અને છતાં અલિપ્તના અલિપ્ત. એમની પોતાની એવી એકપણ સંસ્થા નથી.

કોઈ પણ વ્યક્તિ, સંસ્થા અથવા પ્રવૃત્તિ સાથે સમરસ થઈ સેવા કરવામાં પૂરેપૂરું તાદાત્મ્ય હોવું જોઈએ. સાથેસાથે, મોહવશ ન થતાં અલિપ્તભાવ પણ તેની સાથે તેટલો જ હોવો જોઈએ. આવું તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય એક જ વસ્તુ પ્રત્યે જે એકીસાથે કેળવી શકે, તેને હું યોગી કહું છું. એવો અદ્ભુત સેવાયોગ બબલભાઈએ સાધ્યો છે. બધા લોકો અને બધી સંસ્થાઓ તેમની છે, છતાં તેઓ કોઈની સાથે બંધાયેલા નથી. સેવાધર્મથી પ્રેરિત થઈને જેમ અસંખ્ય સંસ્થાઓમાં તેઓ ભળી જાય છે, તેવી જ રીતે અનેક કુટુંબોમાં પણ બબલભાઈનો પ્રવેશ છે.

લોકોની શક્તિ જોઈને એમને કટકે કટકે બોધ આપવો, એમની પાસે થોડું થોડું જીવન-પરિવર્તન કરાવવું, એ બબલભાઈની ખાસ હથોટી છે. લોકસેવાની એમની સફળતાની ચાવી આમાં જ રહેલી છે.

કાકા કાલેલકર

અગસ્ત્ય પછી બીજા ઋષિ

સાચું કહું ? આ જુગતરામ અમારામાંથી ભાગી ગયેલા કવિ છે. તેઓ અમારામાંથી ભાગી ગયા અને થયા આત્મરચનાના કવિ. વેડછીનો વડલો જુગતરામભાઈની શ્રેષ્ઠ રચના છે. એમના માથે જીવનની રચના કરવાનું ઋષિકર્મ આવ્યું. અગસ્ત્ય પછી આ બીજા ઋષિ દક્ષિણાપથને મળ્યા. જુગતરામભાઈએ જે કામો કર્યાં છે તે પા-પા પગલી જેવાં છે, પણ તે વિરાટની પગલી છે. એ ધરુ છે. આવું થઈ શકે છે, એવી તે આપણને હૈયાધારણ આપે છે.

ઉમાશંકર જોશી

એક જ કસોટી

હિંદમાં કરોડો લોકો વાચા વિનાના છે. તેમની બુદ્ધિ અને દૃષ્ટિની પહોંચ ટૂંકી છે. જેમ તેઓ વરસાદને આકાશમાંથી પડતો જુએ છે અને તેથી પોતાના ખેતરના પાકને થતાં ફાયદા કે નુકસાન અનુભવે છે, છતાં એ જાણતા નથી કે વરસાદ કેવી રીતે થાય છે અને વાદળાંમાંથી કેમ પડે છે, તેવી જ રીતે તેમના પર અમલ ચલાવવાને સારા કે નરસા કાયદાઓ કોણ ઘડે છે તથા રાજના કારભારીઓ કોણ નીમે છે એ તે સમજતા નથી; માત્ર તેનાં સારાંમાઠાં પરિણામો જ એ લોકો અનુભવે છે.

તેમની જરૂરિયાતો થોડી અને સાદી છે, અને તેટલી પણ જ્યારે સંતોષાતી નથી ત્યારે તેમની કમબખ્તી પૂરેપૂરી થાય છે. છતાં તેઓ તો પોતાના નસીબ સિવાય બીજા કોઈને દોષ દેતા નથી, અને જ્યારે એ થોડી સાદી જરૂરિયાતો પણ સંતોષાય છે ત્યારે આગલા દહાડા સુધી વેઠેલાં દુઃખો ભૂલી જાય છે અને પોતાના શાસનકર્તાઓની સ્તુતિ તેમ જ પૂજા કરે છે. આ સાદી પ્રજાની પેઢીઓની પેઢીઓએ શ્રીમંત માણસોની મોટી હવેલીઓની છાંયમાં સૈકાઓ કાઢ્યા છે, છતાં તેમાં રહેનારાઓની લક્ષ્મી અને એશઆરામ પ્રત્યે ક્રોધ કે ઈર્ષાથી કદી જોયું નથી.

આવા કરોડો લોકોનું બનેલું આ નવું પ્રજાસત્તાક છે. આવા આપણા દેશબંધુઓને નામે ને અર્થે આપણે વધારે ભણેલા, અનુકૂળતાઓ ભોગવનારા અને સંગઠિત થયેલા વર્ગોના થોડાક લોકો ભારતને એક પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તરીકે જાહેર કરીશું અને લોકશાહી સ્વરૂપનું બંધારણ દાખલ કરીશું. કાયદા મુજબ મતાધિકાર સાર્વત્રિક હશે, પરંતુ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે તેવા માણસો મૂઠીભર હશે. કરોડો લોકો થોડાક લોકોના માત્ર હાથા બનશે.

આપણી રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક કે બીજી દરેક પ્રવૃત્તિ આપણે એ કસોટી પર કસી જોવાની છે કે ભારતની સાધનસંપત્તિ પર જેમનો પહેલો અધિકાર છે તેવા, ગામડાં ને જંગલોમાં રહેતા આ કરોડો લોકોનાં જીવન પર આપણા કાર્યથી કયા આશીર્વાદ ઊતરશે. આપણે પ્રાંતોની પુનર્રચનાની ચળવળ કરીએ, અંગ્રેજી અથવા માતૃભાષાના વાદ કરીએ, ઉદ્યોગીકરણ કે હાથ-ઉદ્યોગનો પક્ષ લઈએ, 'વંદેમાતરમ્' ગાવા માગીએ કે 'જન-ગણ-મન', દરેક ચર્ચામાં આપણે એ કસોટી રાખીએ કે આ મૂંગી ને નિરાધાર જનતાનાં જીવન ને સુખસગવડો તથા તેમનાં ચારિત્ર્ય અને પ્રગતિ પર તે દરેકની શી અસર પડશે.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

ક્યાં છે ધગધગતાં દિલ ?

હરિજનો જાહેર વાહનોમાં છૂટથી બેસતા થયા છે, હોટલોમાં સૌની સાથે ખાતાંપીતાં થયા છે, પ્રસિદ્ધ મંદિરોમાં જઈ શકે છે, એ સાચું. એનું ઘણું મહત્ત્વ છે. પરંતુ આ બધી પ્રવૃત્તિ ઘણેખરે અંશે શહેરોમાં અને સમાજનાં ઉપલાં પડોમાં ચાલે છે. વિશાળ ગ્રામસમાજનું અવલોકન કરશું તો જણાશે કે સમાજની અંદરનાં પડ હજુ ભેદાયાં નથી.

સરકાર કાનૂનની શક્તિ અજમાવી રહી છે. પરંતુ કાનૂન કંઈ પેલાં પડને થોડાં જ વીંધી શકે ? લોકસંસ્થાઓ હરિજનોને રાહત પહોંચાડે છે અને પ્રચારકાર્ય પણ કરે છે. પરંતુ એ જાતના રાહતકાર્યથી કે પ્રચારકાર્યથી પેલાં પડને શી રીતે ભેદી શકાય ? એ પડને ભેદવા માટે તો ધગધગતાં દિલ જોઈએ, સામાજિક સંકલ્પ જોઈએ, પ્રાયશ્ચિત્તની તીવ્ર ને વ્યાપક ભાવના જોઈએ. એ બધું ક્યાં છે ?

રાષ્ટ્રના લગભગ છઠ્ઠા ભાગના લોકોને અછૂત રાખવાં એ ઘોર સામાજિક પાપ છે, એમ આપણને લાગે છે ખરું ? આ સરાસર અન્યાય સામે આપણા કોના દિલમાંથી બળવો જાગે છે ? હિંદુ ધર્મ પરનું આ કલંક ભૂંસી નાખવા માટે જેહાદ ચલાવવાનું કેટલાં વર્તમાનપત્રોને કર્તવ્ય લાગતું હશે ? આવો અધર્મ ચાલ્યા કરે તો હિન્દુ ધર્મ રસાતાળ જશે, એવી વેદના ધર્મધુરંધરોમાંથી કેટલા અનુભવતા હશે ? કાં તો અમે નહિ અને કાં તો આભડછેટ નહિ, એવી પ્રેરણા ક્રાંતિનો ઇતિહાસ વાંચનારા કેટલા નવજુવાનોને થતી હશે ? આપણને સૌને સાથે મળીને આ મહાપાપ સામે આખર સુધી લડી લેવાનું કેમ સૂઝતું નથી ?

વજુભાઈ શાહ

જીવ ન ચાલ્યો

શશિભૂષણ બંદ્યોપાધ્યાય સરકારી વકીલ હતા. વૈશાખ માસના એક દિવસે બપોરે બે વાગ્યે તે એમના વેવાઈને ગામ જવા નીકળ્યા. જે કામ સારુ એ નીકળ્યા હતા તેમાં એમની પોતાની હાજરીની જરા પણ જરૂર ન હતી. એકાદ ચાકરને ચિઠ્ઠી આપીને મોકલ્યો હોત તો ચાલત. એટલે વેવાઈને ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં કોઈએ એમને પૂછ્યું, ‘‘આટલા અમથા કામ માટે આવી વરસતી લૂમાં આપે જાતે શા સારુ ધક્કો ખાધો ?’’

જવાબમાં શશિભૂષણબાબુ બોલ્યા, ‘‘પહેલાં તો વિચાર આવ્યો કે એકાદ નોકરને મોકલું; પણ પછી જોયું કે તડકો બહુ આકરો છે, એટલે કોઈ નોકરને મોકલતાં મારો જીવ ન ચાલ્યો.’’

જગદીશ ચાવડા

''એક ઝટકે ઉખેડવાનું''

અસ્પૃશ્યતા અન્યાયમૂલક છે, તેમાં ધર્મ નથી પણ અધર્મ છે, એ વાત લોકોને ઠીક ઠીક ગળે ઊતરવા લાગી છે. તોપણ એમ કહેનારા ઘણા મળે છે કે હજારો વર્ષથી ચાલતી આવેલી રૂઢિ – અને તે પણ ધર્મને નામે ચાલતી રૂઢિ – એકદમ નહીં તૂટી શકે. જરા ધીરેથી કામ લેવાવું જોઈએ.

ધીરેથી કામ લેવાનું આ તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ભયંકર છે. અમેરિકન સ્વાતંત્ર્યવીર વિલિયમ લોઈડ ગેરીસને જ્યારે કમર કસીને ગુલામીનો વિરોધ કરવા માંડ્યો ત્યારે વહેવારદક્ષ લોકો તેને કહેવા લાગ્યા કે, ''આમ જહાલ ન થશો; જરા ધીરેથી ચાલો, હળવે હળવે પગલાં માંડો.'' તે વખતે ગેરીસને જવાબ વાળેલો કે :

''હળવે હળવે પગલાં કેમ માંડવાં તે હું સમજતો નથી. તમારા ઘરને આગ લાગી હોય ત્યારે કોઈ તમને કહે કે, બંબો જરા આસ્તેથી ચલાવો, પાણી જરા થોડું થોડું છાંટો, તો તમે તેનું કેટલું સાંભળશો ? તમારું ઘર લૂંટનાર ચોરનો હળવે હળવે વિરોધ તમે કેવી રીતે કરશો ? તમારી માતા પર અત્યાચાર કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા નરાધમનો પ્રતિકાર હળવેથી શી રીતે કરી શકશો ?''

સુધારો કે પ્રગતિ ભલે આરામથી ચાલે, પરંતુ અન્યાયનું મૂળ તો એક ઝટકે ઉખેડવું જોઈએ; કંઈ નહીં તો આપણો પ્રયત્ન તો તે જ હોવો જોઈએ. નિર્ભેળ અન્યાય, હડહડતું પાપ, મહા અધર્મ, માણસની સ્વતંત્રતાને પગ નીચે કચડવી – એ બધાં સાથે છૂટછાટ શી મૂકવી ? શરીરમાં ગરમ લોહીનું એક ટીપું પણ રહ્યું હોય ત્યાં સુધી, આ અનાચારનો તીવ્રમાં તીવ્ર નિષેધ જ કરવો જોઈએ. કાં તો અસ્પૃશ્યતાની જડ ઊખડી જવી જોઈએ, અથવા ઉઘાડી આંખે તે જોઈ રહેનાર આપણો સદંતર નાશ થવો જોઈએ.

કાકા કાલેલકર

વ્હાલી બાબાં ! સહન કરવું એય છે એક લ્હાણું !
મ્હાણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એય છે એક લ્હાણું !

'કલાપી'

મારી ન્યૂનતા ના નડી તને,
તારી પૂર્ણતા ગૈ અડી મને.

ઉમાશંકર જોશી

"એ જગ્યા હજુ ખાલી છે !"

અગાઉ અમેરિકામાં હબસીઓને ગુલામ તરીકે રાખતા અને તેમની પાસેથી ઢોરની જેમ કામ લેતા. તેમના પર બહુ જુલમો થતા. એ ગુલામો તેમના માલિકની મિલકત ગણાતા. માલિકને ત્યાંથી ગુલામ નાસી જાય તો કાયદા મુજબ તેને આકરી સજા થતી. છતાં માણસના હૃદયમાં મુક્તિની ઝંખના એવી રહેલી છે કે ઘણી વાર ગુલામો નાસી જતા અને પકડાય પછી ભારે સજા ભોગવતા.

એવો એક નાસી ગયેલો ગુલામ પોલીસને હાથે પકડાયો. કોર્ટમાં એને ખડો કર્યો, ત્યાં મેજિસ્ટ્રેટે પૂછ્યું : "તારે કેમ નાસી જવું પડ્યું ? શું તારો શેઠ તને મારે છે ?"

ગુલામ કહે, "ના જી."

"ત્યારે શું એ પૂરતું ખાવાનું આપતો નથી ?"

"ના જી, મને પેટ ભરીને ખાવાનું મળે છે."

"ત્યારે કપડાં પૂરતાં મળતાં નથી ?"

"એ પણ પૂરતાં મળે છે."

"ત્યારે શું બહુ સખત મહેનત કરાવે છે ?"

"ના જી, એમ તો ન કહેવાય."

મેજિસ્ટ્રેટે પૂછ્યું, "તો પછી શેઠ સામે બીજી કાંઈ ફરિયાદ છે તારે ?"

ગુલામ કહે, "ના જી, અમારો આ શેઠ અને તેના ઘરનાં લોકો માયાળુ છે."

આ સાંભળી મેજિસ્ટ્રેટે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, "તારો શેઠ તને મારતો નથી, બહુ સખત મજૂરી કરાવતો નથી, પૂરતાં ખોરાક-કપડાં આપે છે, અને માયાળુ પણ છે – તો પછી આટલા સુખમાંથી નાસી જવા માટે તારે કારણ શું છે ?"

ઘડીભર મૂંગો રહીને ગુલામ બોલ્યો, "નામદાર, એ જગ્યા હજુ ખાલી છે. આપ એ લઈ શકો છો !"

મુકુલ કલાર્થી

હું જાઉં છું ! હું જાઉં છું ! ત્યાં આવશો કોઈ નહીં !
સો સો દીવાલો બાંધતાં ત્યાં ફાવશો કોઈ નહીં !

સૌંદર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુંદરતા મળે;
સૌંદર્યો પામતા પ્હેલાં સૌંદર્ય બનવું પડે.

'કલાપી'

એક મનોહારી આત્મકથા

અમેરિકામાં છેક 1865 સુધી ગુલામીનું કલંક હતું. કાળા હબસી લોકો – થોડાઘણા નહિ, 31 લાખ હબસીઓ – ગુલામ હતા. તેને ઢોરની જેમ રાખતા, ઢોરની જેમ ટીપતા, ઢોરની જેમ વેચતા – માને એક જણને ત્યાં વેચે, એનાં છોકરાંને બીજાને ત્યાં વેચે, પતિને ત્રીજાને ત્યાં. આ હબસી ગુલામોના 90 ટકા અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગમાં હતા. તેમનાં લોહી-પરસેવાથી મબલક કપાસ, ડાંગર, શેરડી પાકતાં.

આ કલંક સામે લડનારાં પણ હતાં. બે નામ તો એ કલંકકથા જાણનારાંને હોઠે ચડી ગયાં છે : વિલિયમ લોઈડ ગેરીસન અને 'ટોમ કાકાની ઝૂંપડી'ની લેખિકા હેરિયટ બીચર સ્ટો. એ ચોપડીએ દેશપરદેશનાં હૈયાંને હચમચાવ્યાં. સારાં સારાં પુસ્તકોથી પણ મોટા ફેરફાર થાય છે, તેનો નમૂનો આ 'અંકલ ટોમ્સ કેબિન' છે. એ જમાનામાં તેની લાખો નકલો છપાઈ અને ઘણી બધી ભાષામાં તેના અનુવાદો થયા; તેના પરથી ગુલામી નાબૂદ કરવા માગનાર પાર વગરનાં નાટકો પણ ભજવાયાં. લેખિકાને મળવા પ્રમુખ લિંકને નિમંત્રણ આપેલ. તેને જોઈને કહે, "આટલી નાની સન્નારીએ આવડી મોટી લડાઈ સળગાવી !" ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચેનું તે અનન્ય યુદ્ધ હતું. ગુલામી રાખવાવાળા અને ગુલામી નહિ રાખવાવાળા બંને ગોરા ભાઈઓ હતા. બે ગોરાઓ એક ત્રીજા કાળા માટે આ કારમું યુદ્ધ લડ્યા. એ લડાઈમાં પાંચ લાખ મૂવા.

પણ લિંકને ગુલામી-નાબૂદી માટેનું આ યુદ્ધ કર્યું તે પહેલાંય 75-100 વર્ષથી ગુલામી સામે લડનારા શૂરાઓ થયા હતા, તેય મોટા ભાગે ગોરા જ હતા. આવાં પુણ્યશ્લોક સ્ત્રી-પુરુષોમાંના એક લેવી કોફિને આ કામ દાયકાઓ સુધી કર્યું. દક્ષિણમાંથી ગુલામોને નસાડી લાવે, કોઈ જાતે નાસી આવ્યા હોય એ બધાને આશરો આપે, કપડાલત્તાં–ખોરાક આપે ને અમેરિકાની બહાર સેંકડો માઈલ દૂર જ્યાં ગુલામી નહોતી તે કેનેડામાં મોકલી આપે. આની લાંબી સાંકળને ઇતિહાસમાં 'ભોંયભીતર ચાલતી રેલગાડી' કહી છે. પણ વસ્તુતઃ એ છેક કેનેડા સુધીનાં થાણાં હતાં. ત્યાં બધાંને સંતાડી, સાચવી યોગ્ય સ્થળોએ પહોંચાડવામાં આવતાં. આમાં કેવાં જોખમો, સાહસો હતાં, ઠંડા લોહીની કેવી તાકાત પ્રગટતી હતી, તેનું આત્મકથન લેવી કોફિને કર્યું છે, તેનું પુનઃ પુનઃ ધર્મગ્રંથની જેમ પારાયણ કરવા જેવું છે.

લેવી કોફિને 20થી 70 વર્ષની ઉંમર સુધી, અરધી સદી સુધી, આ વિકટ કામ કર્યું. તેના ઘરમાં ભોંયરાં હોય, પાછળ વાડામાં ઓરડીઓ હોય, ઉપરના માળે કાતરિયાં હોય, તેમાં ગુલામોને સંતાડી રાખે. કોઈક વાર દિવસો ને અઠવાડિયાં સુધી તેમને સાચવવાં પડે. લેવી કોફિન બધા સંજોગો માટે તૈયાર.

મનુભાઈ પંચોળી

અદાલતની બદનક્ષી !

પોતાની સ્ત્રીને મારવાના આરોપસર એક માણસને અદાલતમાં ખડો કરવામાં આવ્યો. એની 'દર્દ-કહાણી' સાંભળીને ન્યાયાધીશે એને 'પ્રોબેશન' પર છોડ્યો.

વળતે દિવસે જ સ્ત્રીનાં હાડકાં ફરી ખોખરાં કરનાર એ આદમી તે જ ન્યાયાધીશ સમક્ષ પાછો ખડો થયો. ''સાહેબ, વાત જાણે એમ બની કે,'' ધૂંવાંપૂંવા થયેલા ન્યાયાધીશ પાસે ખુલાસો કરતાં એણે જણાવ્યું, ''કાલનો દિવસ મારો બહુ ખરાબ ગયો – અહીં કોરટમાં, આટલા બધા માણસો વચ્ચે, સાહેબ, મારું માથું ફાટફાટ થતું હતું. એટલે મને થયું કે જરાક નશો કરું તો કાંઈક કળ વળશે. પછી થોડોક વધુ...... અને વળી થોડો વધારે. અંતે જ્યારે હું ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે બાયડીએ મને ''પીટ્યા દારૂડિયા'' કહીને વધાવ્યો. તોયે, નામદાર, મેં કાંઈ કર્યું નહીં. મારી દશાનો મેં વિચાર કર્યો ને મને લાગ્યું કે એનો ગુસ્સો સાવ ગેરવાજબી નહીં હોય. ત્યાં તો એ પાછી તાડૂકી, ''મૂઓ નઘરોળ, હરામનાં હાડકાંનો !'' તોય, સાહેબ, મેં કાંઈ કર્યું નહીં. મારી છૂટી ગયેલી નોકરીનો ને ચડી ગયેલા ઘરભાડાનો વિચાર મને આવ્યો અને હું મૂંગો મૂંગો સાંભળી રહ્યો.

''પણ પછી, નામદાર, એ કાળમુખી એવું બોલી કે, રોયા માજિસ્ટ્રેટમાં ટીપુંય અક્કલ બળી હોત તો આ નખ્ખોદિયાને જેલ ભેળો જ કર્યો હોત !

''અને, સાહેબ, આવી રીતે એણે નામદાર કોર્ટને ગાળ દીધી એ તો મારાથી કોઈ રીતે સહન થયું નહીં !''

સાકી, જે શરાબ મને દીધો, દિલદારને દીધો નહીં;
સાકી, જે નશો મુજને ચડ્યો દિલદારનેય ચડ્યો નહીં !

યારી ગુલામી શું કરું તારી ? સનમ !
ગાલે ચૂમું કે પાનીએ તુંને ? સનમ !
'કલાપી'

પરીક્ષામાં સહુથી ઓછા ગુણ લાવનાર પુત્રને પિતાએ કહ્યું : ''વિનુ, તારા આટલા ઓછા માર્ક જોઈને મને એક વાતનો જરૂર સંતોષ થાય છે કે પરીક્ષામાં તેં ચોરી તો નહિ જ કરી હોય.''

સ્ત્રીઓનાં પગરખાંની એક દુકાનમાં પાટિયું : ''દુકાનમાં દાખલ થયા પછી દસ જ મિનિટમાં તમારી ખરીદી કરી લો, તો દસ ટકા વળતર.''

જેમ ગાડીમાં, તેમ ગામમાં

સ્ટેશન પર ટિકિટ લેવા અનેક લોકો આવે છે. ટિકિટ-બારી પાસે સો માણસ ઊભા છે. દરેકને જુદી જુદી જગ્યાની ટિકિટ જોઈએ છે. બીજાને દૂર હડસેલીને તે પોતાની ટિકિટ લેશે. એકમેક સાથે કોઈ સંબંધ નથી. એક જ ગાડીમાં અડધો કલાક સાથે બેઠા રહેશે. કોઈ એક ઊતરી જશે તો બીજો આવશે. પાસેવાળા સાથે કશો સંબંધ નહિ.

જે ગાડીમાં થાય છે તેવું જ ગામમાં પણ થાય છે. ગામમાં સૌ પોતપોતાના સ્વાર્થમાં મગ્ન છે. એમાંથી કોઈ મરી જાય છે, કોઈનો જન્મ થાય છે. કોઈનો કોઈનીયે સાથે સંબંધ નહિ.

પ્રાંત-નિર્માણ થઈ ગયું, રાષ્ટ્ર-નિર્માણ થઈ ગયું, પરંતુ હજી ગ્રામ-નિર્માણ થયું નથી. આ અજબ વાત છે. મકાનના બીજાત્રીજા મજલા બની ચૂક્યા છે, પરંતુ નીચેનું ભોંયતળિયું નથી બન્યું !

વિનોબા ભાવે

પંથ બાકી હજો !

ભાતું ખૂટી જજો ને પાણી ખૂટી જજો,
પંથીનો સાથ યે વછૂટી જજો :
ડણકે મારગમાં છો ડુંગરિયા દૈત્ય શા,
નાગણ શી નદીઓ ય આડી હજો;૦૦૦
તોય મારો પંથ હજી બાકી હજો !

વિપતના ગંજ વચ્ચે ખીલે પૌરુષ મારું,
એને વિહરવાના મારગ હજો;
સઘળું છો ખૂટતું, ન ખૂટે એ પંથ એક –
એટલી જ તાત, તવ કરુણા હજો !
એક મારો પંથ હજી બાકી હજો !

દેવજી રા૦ મોઢા

['પ્રયાણ' કાવ્યસંગ્રહ]

ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી :
જોયું ન જોયું છો બને, જો એક યાદી આપની !

'કલાપી'

એક જ વાર....

લેનિનગ્રાડ શહેરનો એક કારીગર પોતાના રાષ્ટ્રપિતા લેનિનના જીવનનો આ પ્રસંગ નોંધે છે :

એક દિવસ મોસ્કોના ક્રેમલિન વિસ્તારમાં હું દાઢી કરાવવા એક દુકાનમાં દાખલ થયો. ઓચિંતાના લેનિન પણ ત્યાં આવ્યા. એમને આવકારવા અમે બધા ઊભા થઈ ગયા.

‘‘કેમ છો, વ્લાદીમીર ઈલિચ ?’’ એમને આવકારતાં અમે બોલ્યા.

‘‘તમે કેમ છો, બિરાદરો ?’’ એમણે વળતો વિવેક કર્યો. પછી, પોતાનો વારો આવે ત્યાં સુધી રાહ જોતા એ સામયિકો વાંચવા લાગ્યા.

એક ખુરશી ખાલી પડી. અને કારીગરે વારા પહેલાં જ લેનિનને ત્યાં બેસવાની વિનંતી કરી.

‘‘તમારો આભાર !’’ એ બોલ્યા, પણ બેઠા હતા ત્યાંથી ઊભા ન થયા. પછી કહ્યું, ‘‘આપણે વ્યવસ્થા જાળવવી જોઈએ. દરેકે પોતાના વારા પ્રમાણે જ ઊઠવું જોઈએ. નિયમો તો આપણે જાતે જ ઘડીએ છીએ, તો પછી એને કેમ તોડી શકાય ?’’

અમે આગ્રહ કરવા લાગ્યા, ‘‘તમારે તો ખૂબ કામ રહેતું હોય, વ્લાદીમીર ઈલિચ ! અને અમને બે ઘડી ખોટી થવામાં વાંધો નથી.’’

પણ એ ન જ ઊઠ્યા. અમે પણ બેસી રહ્યા. અમે છ જણ હતા, પણ કોઈ હાલ્યુંચાલ્યું નહીં.

આખરે, અમારી લાગણી દુભાશે એ બીકે, લેનિન અમારો ખૂબ આભાર માનીને ખાલી ખુરશી પર બેસી ગયા. એમની દાઢી થઈ જતાં સૌને ‘‘આવજો !’’ કહીને ચાલતા થયા.

આખી જિંદગીમાં એ એક જ વાર હું લેનિનને મળ્યો છું. પણ એ દૃશ્ય હું કદી ભૂલી શક્યો નથી.

અમૃત મોદી

મને જિંદગી ને મરણની ખબર છે :
કબર પર ફૂલો ને ફૂલો પર કબર છે.

એક એવી તે પ્રીત અમે કીધી
કે ઘૂંટમાં આખી પિયાલી પીધી !

જયન્ત પાઠક

જનરલ ડાયરની ગૌરવયાત્રા

ગુજરાતના મુખ્યમંત્રીએ એક ગૌરવયાત્રા યોજવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે મને બીજા કોઈક પ્રસંગની યાદ આવી ગઈ, પણ તે કયો એનું હું તત્કાલ સ્મરણ કરી શક્યો નહીં. સામૂહિક હત્યાનો બચાવ કરવામાં પોતાની કોમનું ગૌરવ રહેલું છે એવું કોઈકે અગાઉ ક્યારે જાહેર કરેલું, તેનો વિચાર હું કરવા લાગ્યો. હિંસાનો આરંભ કરનાર બીજી કોમનો જ બધો વાંક છે અને તેનું હજારગણું મોટું વેર લેવાની પોતાની કોમમાં તાકાત છે એવું બતાવી આપવામાં ગર્વ અને ગૌરવ રહેલાં છે, બીજી કોમ પોતાનું માથું ફરી ન ઊંચકે તેવી ચેતવણી તેને એ રીતે મળવી જોઈએ અને એવો બદલો લેનાર આગેવાન સામૂહિક હત્યારા તરીકે નહીં પણ પોતાની કોમનું ગૌરવ જાળવનાર વીર તરીકે ઓળખાવો જોઈએ, એવો દાવો ભૂતકાળમાં કોણે કરેલો હતો ?

આ વિમાસણને અંતે એક દિવસ મને યાદ આવ્યું કે એવો બનાવ પંજાબમાં 1919માં બનેલો. ત્યારે વેર વસૂલ કરનાર મોભી હતા બ્રિગેડિયર જનરલ રેક્સ ડાયર. આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે એવું મનાય છે કે અમૃતસરના જલિયાંવાલા બાગમાં શાંતિથી સભા ભરનારા 2,000 હિંદીઓને જનરલ ડાયરે નિષ્ઠુરપણે ગોળીએ દીધા હતા. પણ હકીકત જરા અટપટી છે.

1915ની સાલથી પંજાબ બળવાનું ધામ બની ગયેલું. ત્રાસવાદ-વિરોધી આકરાં પગલાં તરીકે બ્રિટિશ રાજે 1918માં રોલત કાયદો બહાર પાડીને નાગરિક અધિકારો કચડી નાખ્યા. તેની સામે સત્યાગ્રહ કરવાની હાકલ મહાત્મા ગાંધીએ કરી. પણ અગાઉ બનેલું તેમ, ચળવળના આરંભની અહિંસાનું સ્થાન થોડા વખતમાં જ વ્યાપક હિંસાએ લીધું. ઇતિહાસકાર લોરેન્સ જેમ્સે કહ્યું છે તેમ, ‘‘દરેક હડતાલને પગલે પગલે શિસ્તહીન સરઘસો, લૂંટફાટ, આગજની અને પોલીસ તથા યુરોપિયનો પરના હુમલાઓ થતાં. ગાંધીની ધરપકડ થયા પછી તોફાનો વધુ ઉગ્ર બન્યાં.’’

એપ્રિલની 10મીથી 12મી સુધીમાં આખા પંજાબમાં રમખાણો થયાં. પ્રાંતના ગવર્નર માઈકેલ ઓડ્વાયરે વાઈસરોયને જાણ કરી કે આમાંથી 1857ના જેવો બીજો બળવો ફાટી નીકળી શકે અને તેને કચડી જ નાખવો જોઈએ. પરિસ્થિતિને કાબૂમાં લેવાની પોલીસમાં શક્તિ નહોતી, એટલે અમૃતસર શહેરમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે જનરલ ડાયરને લશ્કર સાથે મોકલવામાં આવ્યા.

એપ્રિલની 11મીએ અમૃતસર પહોંચીને ડાયરે જોયું કે હિંસક ટોળાંએ આખા શહેરનો કબજો લીધેલો હતો. પોતાની સલામતી જોખમાયેલી જોઈને 100થી વધુ યુરોપિયન સ્ત્રી-બાળકોએ ગોબિંદગઢ કિલ્લામાં આશરો લીધો હતો. માર્સીઆ શરવુડ નામનાં મિશનરી મહિલા દાક્તરને તોફાનીઓએ માર મારેલો. ડાયરને સૌથી વધુ રોષ ચડાવનાર એ હુમલો હતો. અંગ્રેજોના ગૌરવભંગનું પ્રતીક તેમાં એમણે

જોયું. બ્રિટિશ ગૌરવની પુનર્સ્થાપના કરવા એ કૃતનિશ્ચયી બન્યા. બીજી કોમને તે કદી ન ભૂલે તેવો પાઠ એ ભણાવવા માગતા હતા.

એટલે પોતાના લશ્કરને લઈને જલિયાંવાલા બાગ સુધીની એક ટૂંકી ગૌરવયાત્રાએ જનરલ ડાયર નીકળી પડ્યા. ત્યાં એ લશ્કરે ગોળીઓ વરસાવી તેમાં 379નાં મોત નીપજ્યાં અને 1500 ઘવાયા. માર્સીઆબેન પર જ્યાં હુમલો થયેલો તે સડક ઉપરથી પસાર થતા તમામ હિન્દીઓને પેટે ચાલવાની ડાયરે ફરજ પાડી. વારંવાર એમણે જાહેર કર્યું કે હિંદીઓનાં કાળજાંમાં ત્રાસ ફેલાવીને એમને એમનું સ્થાન ક્યાં છે એ પોતે બતાવી આપવા માગતા હતા.

જલિયાંવાલા અને ગુજરાત વચ્ચે રહેલું સામ્ય સાફ જોઈ શકાય તેવું છે. ગુજરાતમાં પણ એક પક્ષની હિંસાનો સામનો જંગાલિયત ભરેલી કોમી વેરપિપાસાથી કરવામાં આવ્યો છે અને બીજી કોમને પાઠ ભણાવવા માટે નિર્દોષોની હત્યા કરવામાં આવી છે. અને એવાં બણગાં ફૂંકવામાં આવ્યાં છે કે શાસનકર્તા કોમનાં ગૌરવ અને અભિમાનની આ રીતે પુનર્સ્થાપના થઈ રહી છે. ત્યારે પણ જનરલ ડાયરના પ્રશંસકો હતા. હિંદમાંના ઘણા અંગ્રેજોએ તેમ જ બ્રિટિશ અખબારોએ ડાયરનો બ્રિટિશ ગૌરવના રખેવાળ તરીકે બચાવ કરેલો. ‘ધ મોર્નિંગ પોસ્ટ’ નામના ઇંગ્લંડના છાપાએ તેને માટે એક ફંડ શરૂ કરેલું, તેમાં 26,000 પાઉંડ જેટલી રકમ ભેગી થયેલી – જે તે જમાનામાં જંગી ભંડોળ ગણાય.

અને ડાયરના આટલા બધા ચાહકો છતાં બ્રિટિશ સરકારે ડાયરને બરતરફ કર્યા, એની માનહાનિ કરી. હકૂમતે સાફસાફ સ્વીકાર કર્યું કે હિન્દી હત્યારાઓ ને હુલ્લડખોરો તરફથી ચાહે તેવી ઉશ્કેરણી થઈ હોય છતાં, એના જવાબમાં તે કોમને પાઠ ભણાવવા માટે વેરપિપાસાભરી કતલ બિલકુલ કરી શકાય નહીં. એ રીતે વેર લેવામાં કોઈ ગૌરવ નહીં, નકરી લ્યાનત જ છે.

સ્વામીનાથન અંકલેસરીઆ ઐયર (અનુ૦ મહેન્દ્ર મેઘાણી)

જેવું ઘડતર

લોખંડનો એક ટુકડો વેચો તો તેનો એક રૂપિયો ઊપજે. તેમાંથી ઘોડાની નાળ બનાવીને વેચો તો અઢી રૂપિયા ઊપજે. તેમાંથી બધી સોય બનાવી નાખો તો 600 રૂ. ઊપજે. અને નાળ કે સોયને બદલે ઘડિયાળની ઝીણી ઝીણી કમાન બનાવી નાખો તો 50,000 રૂ. ઊપજે. લોખંડ તો એનું એ અને એટલું જ છે. પણ તેનું ઘડતર કરો તેવું તેનું મૂલ્ય.

માણસ વિશે પણ એવું જ છે.

નવલભાઈ શાહ

''તે ચૂકવીને આવીશ''

મારા પિતાજી ગુજરી ગયા, તે વખતે મારાં બાને મેં કહ્યું, ''હવે તમે આંબલા આવો; અહીં એકલાં રહેવું નહીં ફાવે.''

બા કહે : ''હજુ અહીં રહેવું પડે તેમ છે. તારા બાપુજી દાણાવાળાની દુકાનેથી જે કાંઈ લાવતા, તેમાં 70-80 રૂપિયા ચૂકવવાના બાકી છે; તે ચૂકવીને હું આવીશ.''

મેં કહ્યું, ''એ કઈ મોટી વાત છે ? હું સાંજે એની દુકાને જઈને રકમ ભરી આપીશ.''

મારી બા કહે, ''એમ ન થાય, એ પૈસા તો મારે જ ભરવા જોઈએ; એ તો હું વેંત કરીશ.''

''તું મારા પૈસા ન લે ?''

''લઉં જ ને ! પણ આ પૈસા મરનારે ભર્યા હોત; હવે એ નથી, એટલે હું ભરીશ.''

હું જાણતો હતો કે ઘરમાં કાંઈ નથી. મારા બાપુજીને 20-22 રૂપિયા પેન્શન મળતું. એમાં પોતાનું ચલાવતા ને દીકરીઓ-ભાણેજડાંને ટાણેટચકે સાચવતા.

મેં કહ્યું, ''બા, તું ક્યાંથી ભરીશ ? મરનારના વારસ તરીકે તેનું આ બધું દેણું હું ભરી આપીશ.''

બા બોલ્યાં, ''તું વારસ, ને ભરે તે વાત સાચી. પણ આ તો હું જ ભરીશ. તું માથાઝીક ન કર.''

તે ન જ માન્યાં. ત્રણ મહિને દેણું ભર્યું. કેવી રીતે કમાયાં હશે ? દળણાં દળ્યાં હશે ? બાંધણી બાંધી હશે ? ભગવાન જાણે ! પણ પોતાની જાતકમાણીથી દેણું ભર્યું; પછી જ આંબલા આવ્યાં.

મનુભાઈ પંચોળી

રહસ્ય

ચીનમાં એક જમાનામાં એવું કુટુંબ વસતું હતું કે જેની નવ-નવ પેઢીઓ સુધી સાસરે જતી દીકરીઓ સિવાય બીજું કોઈ જ કુટુંબીજન ઘર છોડીને ચાલ્યું ગયું નહોતું. આવા સુખી ગૃહજીવનની ખ્યાતિ ફેલાતી ફેલાતી શહેનશાહ સુધી પહોંચી. આ વાતનું રહસ્ય જાણી લાવવા એમણે કાસદ મોકલ્યો. કુટુંબના વડદાદાજીએ લાંબો કાગળ અને પીંછી લઈને ચીની ચિત્ર-લિપિમાં અનેક શબ્દો આલેખ્યા અને પોતાનો ઉત્તર શાહી દૂતને સોંપ્યો. પછી શહેનશાહે પોતે જ્યારે એ પત્ર-ફીંડલું ઉખેળ્યું, ત્યારે તેની પર બીજું કાંઈ નહિ પણ 'ધીરજ' માટેનું ચિત્ર-પ્રતીક એકસો વાર આલેખાયેલું નિહાળ્યું.

એફ૦ એલ૦ લ્યૂકસ

ઓસવાતો આત્મા

સવારે ઊઠ્યા અને રાતે સૂતા તે વચ્ચે દિવસભરમાં એક વાર પણ જેણે આખા દેશનો વિચાર કર્યો હોય, એવી વ્યક્તિઓ કેટલી હશે ?

સ્વતંત્રતા માટે લડતા હતા ત્યારે ગામડામાં બેઠેલો નાનો અમથો સેવક, ગ્રામસફાઈ કરતાં કે રેંટિયો કાંતતાં, વાઈસરોયને ગાંધીજીએ લખેલા પત્રનો કે એવા કોઈ નિવેદનનો ખુમારીપૂર્વક વિચાર કરતો અને પોતાના હૃદયના તાર રાષ્ટ્રીય ધ્યેય સાથે સાંધતો. આજે એવું સંધાન જવલ્લે જ જોવા મળે છે. જાણે કે દરેક વ્યક્તિ, દરેક જૂથ પોતાનું ભરી લેવા માંગે છે; પછી આખા દેશનું ગમે તે થાઓ. કદાચ જે મૂળે આપણી રાષ્ટ્રીય કમજોરી હતી જ, તે લોકશાહી સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી વધુ વકરી છે.

આપણે સૌએ સચેત થઈને વિચારવા જેવો મોટો પ્રશ્ન હોય તો તે એ છે કે ભારતની લોકશાહીને થયું છે શું ? કેમ કશું થતું નથી ? કેમ આપણે આપણી જાતને ગરીબીમાંથી ઊંચે ઉઠાવી શકતા નથી ? કેમ વધુ ને વધુ લોકો ગરીબીની રેખાની નીચે હડસેલાતા જાય છે ? દેશનો અત્યારનો મહારોગ છે પ્રજાનું કાંઈ કામ થતું નથી તે. સત્તારખુ રાજરમતો કુલ શક્તિ અને સમયને ખાઈ જતી લાગે છે.

કદાચ ચૂંટણીઓ જીતવાની તરકીબમાં ફાવટ આવી ગયાને લીધે લોકલાગણીને અંગે બેદરકારી વધી હોય. આ નઠોરતાને લીધે દેશમાં લોકશાહીનો બહારનો આકાર માત્ર રહેવા પામ્યો છે અને તેનો આત્મા સતત ઓસવાતો રહ્યો છે.

સમત્વ વિના લોકશાહી ઊણી છે. અને સમત્વ પણ જો બંધુતા વિના આણો, તો એ લોહિયાળ અને વિકૃત થઈ બેસે છે. બંધુતા વગર સમત્વ પણ રાક્ષસી થઈ શકે છે, અત્યાચારો કરી શકે છે. સમત્વ, સ્વતંત્રતા અને બંધુતા, એ ત્રણેયનો સમન્વય થવો જોઈએ.

*

અત્યારની સરકારોનાં મંડાણ મહદ્ અંશે ભ્રષ્ટાચાર ઉપર થયેલ હોય છે. જે સરકાર ભ્રષ્ટાચાર દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવે છે, તે ભ્રષ્ટાચાર અને હિંસા દ્વારા ટકી રહે છે. સંઘરાખોરો અને નફાખોરો પાસેથી ભ્રષ્ટાચારી સરકાર જે બધા પૈસા મેળવે છે, તે છેવટે તો ચીજવસ્તુ ખરીદનારાઓ તરીકે લોકોએ જ કમ્મર વાંકી કરીને ચૂકવવાના રહે છે.

વ્યવહારજગતના આ બધા પ્રશ્નો તો સમાજમાં આવવાના જ. તેનાથી દૂર ભાગ્યે નહીં ચાલે. દરેક સમાજમાં કેટલાક સજ્જનો એવા (પણ) હોવા જોઈએ, જે પક્ષીય રાજકારણથી મોટે ભાગે અલિપ્ત હોય. સરકારો અને હરીફ રાજકીય પક્ષો, બંનેને તેમની મર્યાદાનું ભાન કરાવી શકે અને પ્રજાજીવનના ધારણરૂપ બની શકે એવા તટસ્થોની વધુ ને વધુ જરૂર પડવાની.

અવનવી પરિસ્થિતિઓ તો ઉપસ્થિત થવાની જ. પણ એવે વખતે હારી ખાવાને બદલે, પોતાને સમજાયેલું સત્ય આ નવી પરિસ્થિતિમાં કેટલું ટકી શકે છે

એ જોવામાં આત્મવીરો રાચતા હોય છે. કોમી કડવાશો તો કાલ ઊઠીને એક દુઃસ્વપ્નની જેમ શમી જશે. ઈઠ્ઠોતેર વરસની લથડતી કાયાએ, પણ અડગ આકીનથી, આ દેશની આમજનતાના હૃદયમાં પડેલી એકતાને સંકોરવા શાંતિયાત્રા કરી રહેલા રાષ્ટ્રપિતાની છબી માત્ર યાદ રહી જશે. આપણે આત્મવીરોનાં આવાં આચરણનાં માત્ર ગુણગાન જ ગાઈશું ? એમની કસોટીના પ્રસંગ હળવા બને એનો આપણી ઉપર જ શું ઠીક ઠીક આધાર નથી ? આપણે ગાંધીજી જોડે મનોયાત્રા કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરી જોયો ? એમના પગલામાં પગ મૂકવાની – ભલે ને સહસ્ર માઈલો પાછળ ! – હૃદયમાં ઊર્મિ સરખી ઊઠી ? આત્મપરીક્ષણ માટે એક જ પ્રશ્ન વિચારીએ : આપણે જે કોમના હોઈએ તેથી અન્ય કોમના માણસોમાં, આપણે જેને ચાહતા હોઈએ એવા આપણને મિત્રો છે ? કેટલા છે ? હૃદયની સાંકડી પાળો વિસ્તારવાનો આ અવસર નથી ?

ઉમાશંકર જોશી

['સમયરંગ' પુસ્તક]

ગમે છે !

°°°નથી ગમતું ઘણું, પણ કૈંક તો એવું ગમે છે –
બસ, એને કારણે આ ધરતીમાં રે'વું ગમે છે !

છે ચારે કોર માનવ-સરજી નકરી મુશ્કિલાતો,
પરંતુ કૈંક છે જેથી એ સૌ સહેવું ગમે છે !°°°

છે એક્કેએક કદમે મોત મારગમાં ઊભેલું,
અને તોયે સદાયે ચાલતા રહેવું ગમે છે !°°°

આ કિશ્તી ઓર છે, જેની તુફાનો પ્રેરણા છે –
ખરાબા ને ખડક વચ્ચે થઈ વહેવું ગમે છે !

ક્ષિતિજ પર છે અણુબોંબો ને માથે મુફલિસી છે,
છતાં ઇન્સાનના ચહેરા ઉપરનું 'રુહ' ગમે છે !°°°

કરસનદાસ માણેક

['મધ્યાહ્ન' પુસ્તક]

રમતાં રમતાં લડી પડે ભૈ, માણસ છે;
હસતાં હસતાં રડી પડે ભૈ, માણસ છે.

જયન્ત પાઠક

વીરામાતા

સાણંદ તાલુકામાં ચરલ નામે ગામ. ગામના પાદરમાં લીમડાનાં ઝાડ પુષ્કળ. જમીન અને ઝાડનો એવો તો મેળ કે ન પૂછો વાત. લીમડાનું તો જાણે મોટું વન. પણ એ લીમડા કાપવા બહારના માણસો આવ્યા કરે. ગામને ખબર પડે ત્યારે લોકો ભેગા થઈને એને રોકે; પણ ઘણી વાર ચોરીછૂપીથી કાપી જાય. આમ ચાલ્યા કરે.

એક દિવસ મોટું ટોળું લીમડા કાપવા આવી પહોંચ્યું. ગામને ખબર તો પડી. પણ આવનાર જૂથ મોટું હતું, એટલે નજીકના મખીઆવ ગામના ડાયરાને સંદેશો મોકલીને ઝટ તેડાવ્યો. પછી બધાએ ભેગા મળીને પેલા ટોળાને લીમડા ન કાપવાની વિનવણી કરી. પણ કાપનારાએ કાંઈ સાંભળ્યું નહીં. કુહાડાના ઘાની ઝીકાઝીક બોલી રહી. કેટલાય લીમડાનો સોથ વાળી નાખ્યો. લોકો વારેવારે સમજાવતા રહ્યા, પણ કુહાડા થંભ્યા નહીં. મખીઆવના ડાયરા સાથે એક ચારણ પણ આવેલ. નામ મેઘરાજ ગઢવી. એ વિચારમાં ઊંડા ઊતરી ગયા. આ ઝાડ કપાતાં કઈ રીતે અટકાવવાં ? આવા ટાણે ચારણનું લોહી કામ નહીં આવે, તો પછી ક્યારે ખપ લાગશે ? પોતાની તલવાર કાઢીને પોતાના જ હાથ પર ઘા કર્યો. લોહીની ધારા ચાલી. ચાપવે ચાપવે તેણે લોહી પેલા હત્યારા ટોળા પર છાંટવા માંડ્યું. પણ એમ એટલાક લોહીથી ધરાય તેવા કાચાપોચા એ લોકો નહોતા. લીમડા તો કપાતા જ ચાલ્યા.

મેઘરાજ નિસ્સહાય બનીને એ જોઈ રહ્યો હતો. ત્યાં એના ચિત્તમાં વીજળી જેવો ઝબકારો થયો. લોહિયાળા હાથ પર ખેસ વીંટીને એણે મખીઆવ ભણી દોટ મૂકી. ઘરે ઘરડી માતા, જુવાન ઘરવાળી, એને ખોળે છ મહિનાનું બાળ. મેઘરાજે માને માંડીને વાત કરી. પણ ડોશીમાને જીવતર વહાલું લાગ્યું. મેઘરાજ નિરાશ થયો. સગી જનેતા ન માની, ત્યાં ગઈ કાલની આવેલીનો ભરોસો તો ક્યાંથી થાય ? પણ થયું, ચાલને પારખું તો કરી જોઉં ! પહેલા ખોળાના રતન જેવા દીકરાને નવરાવીને ચારણ્ય એનું માથું ઓળે છે. ગીત ગાતી ગાતી આવતી કાલની આશાનું વહાલ કરે છે. એને મેઘરાજે બધી વાત કરી.

ચતુર ચારણ્ય પલકમાં પામી ગઈ ને મનમાં ગાંઠ વાળી લીધી. લાંબે ગામતરે પરિયાણ કરવાનું હતું. છૈયાને છેલ્લી વારનું હૈયાનું અમૃત પાઈ, ગાલે ચૂમીઓ ચોડી, ડોશીમાના હાથમાં સોંપીને ચારણની સંગાથે એ ઝટ ચાલી નીકળી. એકબીજાને નથી કાંઈ પૂછતાં, નથી કાંઈ કહેતાં. જાણે બેયનાં અંતર એક જ હોય તેમ મનમાં એક જ વાત રમી રહી છે.

આવી પહોંચ્યાં ચરલના પાદરમાં. ડાયરો દેખાયો. લીમડા કપાતા જોયા. ‘‘ચારણ, જોજે હોં ! મનને મજબૂત રાખજે. ડાયરો દેખીને ઢીલો પડીશ, તો મારું મોત બગાડીશ !’’ ચારણ્યે મેઘરાજનું પાણી માપી જોયું. મેઘરાજે મૌનથી જ પોતાની મક્કમતાની ખાતરી આપી.

એક બાજુ કપાતા લીમડા ને બીજી બાજુ મડાં જેવો ડાયરો; એ બેની વચ્ચે ધણી-ધણિયાણી આવીને ઊભાં રહ્યાં. ચારણ્યે ચોટલો છૂટો મેલીને સૂરજ દેવતા

સન્મુખે મસ્તક ધર્યું. મેઘરાજે તલવારના એક જ ઘાએ એ માથું ધડથી જુદું કરી દીધું. જોનારાઓ હજી કાંઈ વિચાર કરે તે પહેલાં તો ચોટલે ઝાલીને માથાને ચારે બાજુ ઘુમાવ્યું અને લીમડા કાપનારાઓ પર લોહી છંટાયું. ટોળાથી તે સહન થયું નહીં ને એ ભાગી નીકળ્યું.

એ ચારણ્યનું નામ વીરા. એની યાદગીરીમાં ગામે ચરલના તળાવની પાળે દેરી ચણાવીને તેમાં વીરામાતાનો પાળિયો ઊભો કર્યો. સંવત 1964 (સન 1807)ની આ વાત છે.

અંબુભાઈ શાહ

લાગી આવતું હોય તો –

સ્ત્રી-સૌંદર્ય-હરીફાઈ થઈ, તો એક નેતાએ ઉચ્ચાર્યું : આપણી સંસ્કૃતિમાં તો ચારિત્ર્યની સુંદરતા એ જ સુંદરતા લેખાય છે.

ચારિત્ર્યની સુંદરતાનો મહિમા કરવો, એ શું આપણી જ સંસ્કૃતિનો ઇજારો છે ?

આખી દુનિયા એક સમાજ જેવી થતી આવે છે. એટલે સ્ત્રીસૌંદર્ય-હરીફાઈ જેવી વસ્તુઓ પણ અહીં આવવાની. આપણી સ્ત્રીઓનું શું થશે ? – એ આપણને થાય. પણ આપણે જો કાંઈ સ્ત્રીઓના હિતમાં બોલવું જ હોય, તો પહેલાં તો બીજું કાંઈક કહેવું વધુ યોગ્ય ગણાય.

આપણી ખેતી-સંસ્કૃતિ. સ્ત્રીઓ ઢોરમજૂરી કરે. ક્યારેય પણ આમ તોર પર સ્ત્રીઓએ સમાનતા ભોગવી હોય, સ્ત્રીસન્માનની ભાવના સચવાઈ હોય, એ માનવું મુશ્કેલ જેવું છે. આજે પણ પ્રામાણિક માણસોએ પૂછવા જેવું છે કે સ્ત્રીઓની આટલી બધી સેવાઓ લેવાનો આપણને હક છે ? તો, પહેલાં સ્ત્રી-સમાનતા અને સ્ત્રી-સન્માન માટે, સ્ત્રીઓનું શોષણ ન થાય તેને માટે બોલવું ઘટિત છે.

અને ચારિત્ર્યની સુંદરતા અંગપ્રત્યાંગનાં હલનચલન, પહેરવેશ વગેરે દ્વારા પણ પ્રગટ થવાની નહીં શું ? શ્રી (ગ્રેઈસ) એ વિશેષ કરીને સ્ત્રીનું લક્ષણ છે. આપણું અત્યારનું જીવન નિઃશ્રીક (કશી શોભા-ભલીવાર વગરનું) થઈ ગયું છે, તેનું આપણને ભાન છે ? આ શ્રી પૈસાની ઉડાઉગીરીમાંથી જ પ્રગટ થઈ શકે, એ આપણો વહેમ છે.

અને આપણી ચારિત્ર્યપ્રીતિ વેશ્યાઓની નફરત કરીને પ્રગટ કરવાની આપણી રીત બરોબર છે ? વેશ્યાના અધઃપતનમાં સમગ્ર સમાજની જવાબદારી અને શરમ નથી ?

આપણા સ્ત્રીસમાજ માટે આપણને બહુ લાગી આવતું હોય, તો પહેલાં આ વાતો પર ભાર મૂકીએ – પછી જ ચારિત્ર્યની સુંદરતા અને આપણી સંસ્કૃતિનું નામ લઈએ, એ વધુ સારું નહીં ?

ઉમાશંકર જોશી

"મારા હાથનો જ પીવો !"

ભક્તિબા તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં ઊછરેલાં હતાં, પરંતુ દરબાર ગોપાળદાસ રાજા હતા ત્યારે દારૂના વ્યસનમાં ફસાયેલા હતા.

સાસરે આવ્યા પછી ભક્તિબાએ એક દિવસ દરબાર સાહેબ પાસે વાત રજૂ કરી કે, "તમે મારું એક વચન ન રાખો ?" દરબાર સાહેબે કહ્યું, "જરૂર. બોલો, વચન રાખ્યું."

ભક્તિબા બોલ્યાં : "હું જાણું છું કે તમને દારૂની લત વળગેલી છે. તમારાથી એ છૂટે નહીં ત્યાં સુધી દારૂ તમે ભલે પીતા રહો; પણ તમારે તમારી મેળે કે બીજા કોઈને હાથે દારૂ ન પીવો, પણ મારા હાથનો આપેલો જ પીવો. આટલી મારી માગણી ન સ્વીકારો ?"

દરબાર સાહેબે પહેલેથી "જરૂર" તો કહ્યું જ હતું, એટલે આપેલા વચનમાંથી તે પાછા શાના ફરે ? પણ એમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, ભક્તિબા જેવાં, લસણ કે ડુંગળીને પણ ન અડકનાર ધર્મપરાયણ પત્નીને મારે કારણે દારૂનો સ્પર્શ કરવો પડે, એના કરતાં એવા દારૂને જ હું છોડું એ શું ખોટું ?

તે દિવસથી દરબાર સાહેબનો દારૂ ગયો.

બબલભાઈ મહેતા

પ્રસન્ન દાંપત્ય

"ભાઈ, તમારું દાંપત્ય ખૂબ પ્રસન્ન મધુર છે; અમને એનું રહસ્ય નહીં કહો ?"

"બહુ સાદી વાત છે એ તો. અમે નિયમ કર્યો છે કે બધી મહત્ત્વની બાબતોનો નિર્ણય મારે કરવો ને મારી પત્નીએ તેને મંજૂર રાખવો; એ જ રીતે બધી સામાન્ય બાબતોનો નિર્ણય મારી પત્ની કરે અને મારે તે મંજૂર રાખવો. આથી અમારું ગાડું સરસ ચાલે છે ને મજા આવે છે."

"દાખલા તરીકે ?"

"બહુ સરળ વાત છે. જેમ કે, ઘરમાં ફ્રીઝ લેવું કે નહિ, રસોઈ શું કરવી, બાળકોએ શું પહેરવું, કયાં સગાં સાથે કેવો સંબંધ રાખવો, કયું પેપર મગાવવું, મૂડીનું રોકાણ શેમાં કરવું વગેરે સામાન્ય બાબતો મારી પત્ની નક્કી કરે છે અને તે હું ચૂપચાપ સ્વીકારી લઉં છું."

"તો તમારે કઈ વાત નક્કી કરવાની ?"

"હું બધી મહત્ત્વની બાબતોનો નિર્ણય કરું છું, જે મારી પત્ની ચૂપચાપ સ્વીકારી લે છે – જેમ કે, રાસાયણિક કારખાનાં દેશના કયા ભાગમાં નાખવાં, વીએટનામના યુદ્ધમાં અમેરિકાએ કયું વલણ રાખવું, કવિતા છાંદસ હોવી જોઈએ કે અછાંદસ વગેરે પ્રશ્નો વિશે મારો નિર્ણય આખરી રહે છે."

ઉપલક વાતોના ભીતરમાં

વિચારકોએ, સમાજ-સુધારકોએ, આગેવાન પુરુષોએ વારંવાર કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓનો વિકાસ થયા સિવાય દેશની ઉન્નતિ શક્ય નથી. નર્મદે અને દુર્ગારામ મહેતાજીએ આ આદર્શ રજૂ કર્યો હતો. મહર્ષિ કર્વેએ પણ એ આશયથી સ્ત્રી-શિક્ષણની યોજના કરી અને નાથીબાઈ ઠાકરસી વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. ને રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ તો, સ્ત્રીઓના સાથ અને સહકાર વિના આઝાદીની લડત પણ સફળ થવાની નથી એમ કહીને, નાનાંમોટાં તમામ કામોમાં સ્ત્રીઓનો સાથ માગ્યો.

એમ છતાં પણ આજે આપણે શું જોઈએ છીએ ? હજી આજે પણ આપણી સ્ત્રીઓની શી દશા છે ? કોઈક સ્ત્રી પરદેશમાં એલચી બનીને જાય, કોઈક સ્ત્રી ગવર્નર થાય, થોડીક સ્ત્રીઓ પ્રધાન બને અને થોડીક ધારાસભામાં જાય, એથી સ્ત્રીઓનો સર્વાંગી વિકાસ થઈ ગયો છે એમ માનવાનું નથી. બહારના જગતમાં સ્ત્રી-સન્માનની વાતો કરીએ કે ક્યાંક એને પ્રમુખ બનાવીને હારતોરા પહેરાવીએ કે સુંદર શબ્દોમાં એની પ્રશંસા કરીએ, એના પરથી એનું માપ નથી નીકળતું. એ બધી ઉપલક વાતોના ભીતરમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ક્યાં છે ? મુખ્ય વાત તો સ્ત્રી પ્રત્યેનું આપણું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાયું છે કે નહિ એ છે.

સાચી રીતે તો હજી પણ એની પૂરેપૂરી અવગણના થાય છે. હજી પણ એની શક્તિની હાંસી કરવામાં આવે છે. સુંદર શબ્દોથી એની પ્રશંસા કરનારાઓ ખાનગીમાં એની ગલીચ મશ્કરી કરી શકે છે. સ્ત્રીના સૌંદર્યની અને એના યૌવનની પૂજા થાય છે, પણ એની પાછળ રહેલા સાચા સ્ત્રીત્વની ક્રૂર ઠેકડી કરવામાં આવે છે. હજી પણ સ્ત્રીને ઢોરમાર મારવામાં આવે છે, એને લાત મારીને ઘર બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે છે. વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી ગદ્ધાવૈતરું કરાવ્યા પછી પણ એને ભૂખે મારવામાં આવે છે. એને સદાકાળ શંકાથી જોવામાં આવે છે. એથી જ સ્ત્રી કૂવા-તળાવ પૂરે છે અથવા બળી મરે છે. આ છે હજી આજે પણ આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓની દશા ને સ્ત્રીઓનું સ્થાન. સ્ત્રી પ્રત્યેનું આપણું દૃષ્ટિબિંદુ નથી બદલાયું, આપણી ભાવના નથી બદલાઈ.

આ દૃષ્ટિ બદલવાનું કામ સ્ત્રીઓએ જ કરવું પડશે; સ્ત્રી પોતે સ્ત્રી તરફની દૃષ્ટિ નહીં બદલે ત્યાં સુધી આ બનવાનું નથી. આજે તો સ્ત્રી જ સ્ત્રીની દુશ્મન બને છે. સાસુ-વહુના, નણંદ-ભોજાઈના, દેરાણી-જેઠાણીના ઝઘડા સ્ત્રીઓ જ કરે છે. સ્ત્રીની અદેખાઈ સ્ત્રી જ કરે છે. સ્ત્રીના ચારિત્ર્ય પર સ્ત્રી જ આક્ષેપ કરે છે. સ્ત્રીની હલકટ વાતો થતી સાંભળીને એ કમકમી નથી ઊઠતી; એ તેમાંથી છૂપો આનંદ મેળવે છે. સ્ત્રીનો વિકાસ જોઈને કે એની પ્રશંસા સાંભળીને એને આનંદ નથી થતો, પણ ઈર્ષાથી એ સળગી ઊઠે છે. સ્ત્રીની નાનીમોટી ભૂલોને રાઈનો પર્વત બનાવી પુરુષો આગળ રજૂ કરતાં એ શરમાતી નથી.

જ્યોત્સ્ના શુક્લ

અવળી દોરવણી

આપણા દેશમાં મોટા ભાગના માણસો જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા રાખે છે. જ્યોતિષીઓની અવળી દોરવણીથી આજે હિંદુસ્તાનમાં પૂજા ને મંત્રોની પાછળ બેસુમાર વખત ને નાણાંનો ભોગ અપાઈ રહ્યો છે.

આપણાં શાસ્ત્રો મુજબ નવ ગ્રહો એ અનંત શક્તિ ધરાવતા દેવતાઓ છે. વળી આ શાસ્ત્રો મુજબ પૃથ્વી સપાટ છે અને સૂર્ય સમેત નવ ગ્રહો પૃથ્વીની આસપાસ ફર્યા કરે છે. પરંતુ આધુનિક વિજ્ઞાને એ સાબિત કરી બતાવ્યું છે કે પૃથ્વી સપાટ નથી પણ ગોળ દડા જેવી છે, અને પૃથ્વી સમેત બધા ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફર્યા કરે છે. આપણા શાસ્ત્રકારોએ નવ ગ્રહોની શોધ કીધી છે, પરંતુ વિજ્ઞાને ત્યાર પછી બીજા કેટલાક ગ્રહ પણ શોધી કાઢ્યા છે – જેમકે યુરેનસ, નેપચ્યુન, પ્લુટો વગેરે. વિજ્ઞાનની શોધ મુજબ બધા ગ્રહો પૃથ્વીની જેમ જડ વસ્તુઓના બનેલા ગોળા છે. આ ગ્રહો દેવતાઓ નથી, એટલું ચોક્કસ છે.

આ ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ પોતાના પરિઘમાં ફર્યા કરે છે. પણ પોતાની મરજી મુજબ તે પરિઘમાં કશો ફેરફાર કરવાની શક્તિ તેમનામાં નથી. તેઓ ઉતાવળા કે ધીમા થઈ શકતા નથી. તેઓ ઇચ્છે તો પણ થોડો વિસામો લઈ શકતા નથી. તેઓ સ્વતંત્ર નથી, પરતંત્ર છે. કીડી નાની છે છતાં તેમાં જીવ છે, તેથી તે મોટા હિમાલયના માથા પર પગ મૂકી શકે છે. પણ હિમાલય કીડીના માથા ઉપર પગ મૂકી શકતો નથી, કારણ કે તે જડ છે.

ઘણા જ્યોતિષીઓ રાશિઓ ઉપરથી ભવિષ્યફળ કહે છે. ઘણાં વર્તમાનપત્રો રાશિઓનાં ફળ છાપે છે. પરંતુ જ્યોતિષીઓનાં ભવિષ્યકથન એ પેટ ભરવાના ધંધા સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી. કેટલાક મિત્રો કહે છે કે યુરોપ અને અમેરિકાના માણસો પણ જ્યોતિષમાં માને છે. આ મિત્રોને એટલું જ કહેવાનું કે યુરોપ-અમેરિકામાં કોઈ મૂરખાઓ નથી, એવું માની લેવાની જરૂર નથી.

ગગુભાઈ પુનશી

['પ્રબુદ્ધ જીવન' માસિક : 1962]

તમામ કામમાં ભેદ

સ્ત્રીઓનો પક્ષ લેવાય છે – પણ તે તો ચર્ચામાં, શબ્દના વિવાદમાં. પરંતુ રોજિંદા ગૃહજીવનમાં સ્ત્રીને આપણે કેટલી હલકી ગણી છે ! શારીરિક કામ – તે તો સ્ત્રીનું ! પુરુષ એ કરે તો બાયલો ઠરે. વાળવાથી ને વાસણ માંજવાથી લઈ રાંધવા અને પથારી પાથરવા સુધીનાં તમામ કામોમાં સ્ત્રી-પુરુષના ભેદો છે, ત્યાં સુધી સ્ત્રીનું પદ ઊતરતું જ છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

કપડું ધોતાં રહેવું પડે છે

એક ભાઈએ સવાલ ઉઠાવ્યો છે કે, ''ગમે તેવાં લખાણો પણ રાષ્ટ્રીય હિતને નુકસાનકર્તા એવા આચરણ પર પ્રભાવક નિયંત્રણ ન લાવી શકતાં હોય, તો માત્ર સતત લખ્યા કરવાનો અર્થ શું છે ?'' આપણું શિક્ષણ રાષ્ટ્રના અધઃપતનનું કારણ બની ગયું છે, એવું જણાવીને તેઓ પ્રશ્ન કરે છે કે તો પછી શું શાળા-કૉલેજોને તાળાં મારી દેવાં ? અંતમાં તેઓ આક્રોશ કરે છે કે આ બધાંનું કારણ એ છે કે ''પ્રત્યેક બાળકને એક જવાબદાર નાગરિક બનાવવાની બાબત પરિવાર, સમાજ, શિક્ષણ, ધર્મ તેમ જ સરકાર, બધાં જ નિષ્ફળ ગયાં છે.''

આ જાતની લાગણી વત્તેઓછે અંશે બીજા લોકો પણ આજે અનુભવતા હશે. ભૂતકાળમાં પણ શુભ હેતુથી વિવિધ પ્રવૃત્તિ ચલાવનારાં સજ્જનો અને સન્નારીઓની મહેનત વ્યર્થ ગયાનો ભાવ લોકો અનુભવતા રહ્યા છે. એ સહુને કાંઈક આશ્વાસન મળે તેવા આ શબ્દો બબલભાઈ મહેતાના પુસ્તક 'મારી જીવનયાત્રા'માં આવે છે :

હું નાનો હતો ત્યારથી મને એવો સત્સંગ અને એવું વાચન મળ્યાં છે કે આ માનવજીવન કાંઈક સારાં કામ કરી જવા માટે છે, એવો સંસ્કાર દિવસે દિવસે દૃઢ થતો ગયો. આત્મતત્ત્વને ઓળખવું અને જનસેવા કરવી, આ બે માર્ગ સ્વામી વિવેકાનંદે મને નાનપણમાં ચીંધ્યા હતા. યુવાનીમાં કાકા કાલેલકરે ગુલામ ભારતને સ્વતંત્ર કરવાની અને ભારતનાં તૂટેલાં ગામડાંને બેઠાં કરવાની પ્રેરણા ને માર્ગદર્શન આપ્યાં. ગાંધીજીએ શરૂ કરેલી સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં 1930થી હું મારો યત્કિંચિત ફાળો આપી શક્યો. ગાંધીજીએ ગામડાંમાં બેસીને સેવા કરવાનો આદેશ આપ્યો, એટલે 1934થી હું માસરા ગામમાં જઈને બેઠો. 1947માં એમણે નઈ તાલીમનો વિચાર મૂક્યો, એનો પ્રયોગ કરવા નિમિત્તે મારે થામણામાં આવીને બેસવાનું થયું. બંને ગામોમાં અનેક કામો થયાં એમાં હું ક્યાંક ક્યાંક નિમિત્ત બન્યો, તેમાં હું ઈશ્વરની કૃપા જોઉં છું.

વર્ષો સુધી સેવાનાં કાર્યો કર્યા પછી કેટલાક લોકોના મનમાં થાય છે કે, આમાં કાંઈ વળ્યું નહીં. આ દુનિયામાં કોઈને કશાની કદર નથી – આવો નિરાશાનો ભાવ જાગતો હોય છે. મને આવી નિરાશા થતી નથી. બાળકના સદ્ગુણોનું નિર્માણ કુટુંબમાં થતું હોય છે, એટલે સ્વસ્થ કુટુંબજીવન એ સ્વસ્થ સમાજજીવનની આધારશિલા બને છે. બધા કહે છે કે દુનિયા બહુ બગડી ગઈ છે. પણ હું કહું છું કે એવાં કેટલાંય કુટુંબો છે કે જે આ બગડી ગયેલી દુનિયાને મીઠી મીઠી બનાવી રહ્યાં છે.

કપડું ધોઈએ ને એ ફરીફરી મેલું થાય છે. એને ફરીફરી ધોતાં રહેવું પડે છે. એમ માનવ-મનને પણ વારંવાર ધોતાં રહેવું પડે છે.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

ઝાડનાં મૂળની જેમ

ઝાડનાં મૂળિયાં દેખાવમાં તો કેટલાં સુંવાળાં જણાય છે ! હાથ અડાડીએ, તો ભાંગી જાય એવાં કોમળ હોય છે. છતાં એ મૂળિયાંમાં કેટલું બધું બળ હોય છે ! પથ્થર જેવી જમીનનેય તોડીને ઊંડે ઊંડે પાણી મળે ત્યાં સુધી સોંસરાં ઊતરી જાય છે. અને એક વાર અંદર ઊતર્યા પછી મૂળ જાડું થવા પ્રયત્ન કરે છે, જમીનને પહોળી બનાવે છે. આ રીતે જમીન સોંસરવા ઊતરવામાં અને પથ્થર જેવી જમીનનેય પહોળી કરવામાં કેટલું બધું બળ જોઈતું હશે !

સ્ત્રીમાં પણ આવું જ બળ છે. એના બળને માપી શકાય નહીં, તેથી તેને અ-બળા કહી છે. સ્ત્રી કઠણમાં કઠણ હૃદયમાં ઊતરી જઈને જગા કરે છે. એ પારકાના ઘરને પોતાનું કરી લે છે, પોતે એ ઘરની થઈ જાય છે, એ ઘરમાં સમાઈ જાય છે. ઝાડનાં મૂળની જેમ એ ઘરમાં સોંસરી ઊતરી જઈને ઘરનો કબજો લઈ લે છે.

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

આ વિસ્તાર તેનો છે !

એક સદ્‌ગૃહસ્થ ચાલ્યા જતા હતા. રસ્તામાં તે છાપું ખરીદવા ઊભા રહ્યા. છાપાંવાળા છોકરાએ કહ્યું, ‘‘હું તમને છાપું નહીં આપી શકું, સાહેબ !’’

‘‘કેમ ? શા માટે નહીં ? હજી તો હમણાં તું જ છાપાં વેચવાની બૂમ પાડતો જતો હતો !’’

‘‘હા, પણ એ તો પેલા નાકા સુધી જ.’’

‘‘રહેવા દે પંચાત; ચાલ, મારે ઉતાવળ છે; જલદી એક છાપું આપી દે.’’

‘‘અહીં હું આપને છાપું નહીં આપી શકું, કારણ કે આ વિસ્તાર લિંપીનો છે. અત્યારે તે પેલે છેડે છે, ત્યાંથી તેની પાસેથી છાપું લઈ લેજો.’’

‘‘લિંપી વળી કોણ છે ? અને આ વિસ્તાર તેનો છે એટલે વળી શું ?’’

‘‘એટલે એમ, સાહેબ, કે અમે બધા છોકરાઓએ મળીને નક્કી કર્યું છે કે આટલો વિસ્તાર એકલા લિંપી માટે રાખવો. એ બિચારા લંગડાથી અમારી જેમ ઝટ બધાં મકાનોમાં પહોંચી શકાતું નથી; એટલે અમે નક્કી કર્યું કે આટલા ભાગમાં તેને એકલાને જ છાપાં વેચવા દેવાં. સમજ્યા ?’’

‘‘હા, સમજ્યો. તમારું અહીં યુનિયન જેવું લાગે છે !’’

‘‘યુનિયન-બુનિયન તો ઠીક; પણ એ છોકરો લંગડો છે, એટલે અમે અંદરોઅંદર આવી ગોઠવણ કરી લીધી છે... જુઓ, પેલો આવે લિંપી !’’

પેલા ગૃહસ્થે લિંપી પાસેથી બે છાપાં ખરીદ્યાં અને ચાલતાં ચાલતાં એમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે પોતાના વર્ગના જ નબળા પડેલા કોઈ વેપારીને આ રીતે તક આપવા માટે પોતાનો માલ વેચવાનું કેટલા વેપારી જતું કરે ?

નાનકડી જિંદગીમાં.....

અમારી એક બહેન કેનેડામાં રહે છે. એના પરિવારમાં છે એના પતિ, બે બાળકો અને થોડાં ઢોર. ખેતી કરે છે; ખૂબ મહેનતુ છે. અને રાતે કમ્પ્યુટર પર બેસીને સારી સારી વાતો, હૃદયસ્પર્શી એવી ઘટનાઓ પોતાના મિત્રોને ઇ-મેલથી મોકલતી રહે છે. આવી એક ઘટના એના જ શબ્દોમાં રજૂ કરું છું :

કેટલાંક વરસ પહેલાં અમેરિકાના સીએટલ શહેરમાં એક વિશેષ પ્રકારની ઓલિમ્પિક સ્પર્ધાનું આયોજન થયું હતું. એક દિવસ નવ સ્પર્ધકો દોડની સ્પર્ધા માટે ખડા થઈ ગયા. તે નવે નવ જણ જન્મથી જ શારીરિક કે માનસિક મંદત્વના શિકાર બનેલાં હતાં. તેમ છતાં તે નવ ભાઈ-બહેન એકસો મીટરની દોડ માટે એક કતારમાં ઊભાં રહી ગયાં હતાં. પિસ્તોલનો અવાજ સાંભળીને બધાંએ દોડવાનું શરૂ કર્યું. દોડવાનું તો શું, – લથડાતા પગે બીજા છેડે પહોંચવા માટે બધાં નીકળી પડ્યાં. તે સ્પર્ધામાં કોણ પહેલું આવે છે, તે જોવાનું હતું.

બધાં ધીરે ધીરે આગળ વધતાં હતાં. પણ તેઓમાં એક સાવ નાનો છોકરો હતો. તે થોડેક સુધી તો ખૂબ મહેનત કરીને બધાંની સાથે ચાલ્યો, પણ પછી લથડીને વચ્ચે જ પડી ગયો. નાનો હતો, રોવા લાગ્યો.

બીજાં આઠ જેઓ થોડાંક આગળ નીકળી ચૂક્યાં હતાં, એમણે આનો રોવાનો અવાજ સાંભળ્યો એટલે પોતાની ગતિ ધીમી કરી નાખી અને પાછળ ફરીને જોયું. પછી એ બધાં પાછાં ફરી ગયાં અને આ પડી ગયેલા છોકરા તરફ ચાલવા માંડ્યાં. તે આઠમાં એક છોકરી હતી, જે પોતે પણ બૌદ્ધિક મંદત્વની શિકાર હતી. પેલા છોકરા પાસે આવીને તેણે નીચે નમીને તેનો હાથ પકડ્યો, તેને બેઠો કરી દીધો, અને પ્રેમથી તેને ચૂમી લેતાં એ બોલી, ''ચાલ, હવે તને કશો વાંધો નહીં આવે.''

ત્યાર બાદ ફરી એ બધાં નવ સ્પર્ધકો એકબીજાના હાથ પકડીને દોડના અંતિમ છેડા સુધી ચાલવા લાગ્યાં અને બધાંએ મળીને એક સાથે દોરડું પાર કર્યું.

તે વખતે ત્યાં જેટલા યે દર્શકો હાજર હતા એમનાથી એ દૃશ્ય ભૂલ્યું ભુલાતું નથી. કેમ કે પોતપોતાના હૃદયના ઊંડાણમાં આપણે બધાં એક વાતની બરાબર અનુભૂતિ કરતા રહીએ છીએ કે આ નાનકડી જિંદગીમાં કેવળ પોતાની જ જીત માટે કોશિશ કરતાં રહેવાનું પૂરતું નથી. જરૂર તેની છે કે આપણે સહુ આ જિંદગીમાં બીજાને જિતાડવામાં પણ સહાયક બનીએ, પછી ભલે ને તેમ કરતાં આપણી પોતાની ગતિ થોડીક ધીમી કરવી પડે અથવા આપણે આપણી રાહ થોડી બદલવી પડે.

ડેનિયલ માઝગાંવકર

હનુમાન બનો !

એક દફા મૈં એક સ્કૂલમેં ગયા થા. પહલી કતારમેં બિઠા હુઆ પહલે લડકે સે મૈંને પૂછા, "તૂ કૌન હૈ ?"

ઉસને કહા, "બ્રાહ્મણ હૂં."

દૂસરેસે પૂછા; ઉસને કહા, "કોંકણસ્થ બ્રાહ્મણ હૂં."

તીસરેસે ફિર યહી સવાલ પૂછા. ઉસને સોચા, પહલે દો કે ઉત્તરમેં જરૂર કુછ કમી રહ ગઈ હૈ; ઉસને ઉત્તર દિયા, "મૈં ઋગ્વેદીય કોંકણસ્થ બ્રાહ્મણ હૂં."

સબસે અંતમેં એક લડકા બૈઠા થા. મૈંને ઉસસે પૂછા, તો હડબડા કર ઉઠા ઔર કહને લગા, "મૈં લડકા હૂં."

મૈંને કહા, "યહ લડકા સચ્ચા જવાબ દેતા હૈ."

આજકે જમાનેમેં યહ હાલત હૈ કિ મનુષ્ય યહ ભૂલ ગયા હૈ કિ, મૈં મનુષ્ય હૂં – ઔર તો ઉસે સબ કુછ યાદ હૈ. ગુરુદ્વારેમેં જો બૈઠા હૈ, વહ સિખ હૈ. મંદિર મેં જો બૈઠા હૈ, વહ હિન્દુ હૈ. મસ્જિદમેં જો બૈઠા હૈ વહ મુસલમાન હૈ. કોઈ કોંગ્રેસી હૈ, કોઈ કમ્યૂનિસ્ટ હૈ, કોઈ સોશલિસ્ટ હૈ – સબકે માથે પર એક ચિપ્પી લગી હુઈ હૈ. હર મનુષ્ય પર કેવલ એક-દો નહીં અનેક ચિપ્પિયાં લગી હુઈ હૈં : મૈં બ્રાહ્મણ હૂં, ભટ્ટ હૂં, કોંગ્રેસકા સદસ્ય હૂં... ઈતની ચિપ્પિયાં લગી હુઈ હૈં કિ આદમી દિખાઈ હી નહીં દેતા.

જો તુમ લોગ છોટે-છોટે બચ્ચે યહાં બૈઠે હો, તુમ્હારે સામને મૈં અપની ઇચ્છા પ્રકટ કરને આયા હૂં. હમ ચાહતે હૈં કિ તુમ અપને જમાનેમેં ચિપ્પિયાં હટા દો. મનુષ્ય મનુષ્ય હૈ. વહ બ્રાહ્મણ ભી નહીં હૈ, ભંગી ભી નહીં. તુમ્હારે જમાનેકા મનુષ્ય મનુષ્ય હોગા.

પહલી ચીજ જો તુમ્હેં સીખની હૈ, વહ હૈ – ઇસ ભારતવર્ષમેં તુમ્હારે લિયે કુછ સીમા નહીં. જોશીમઠમેં ઔર ત્રિવેન્દ્રમમેં રહનેવાલે લડકે દોનોંકા સારા દેશ એક દેશ હૈ, ઔર તુમ્હે ઈસકે નાપકા આદમી બનના હૈ. જિતના બડા દેશ હો, ઉતના હી બડા આદમી ચાહિયે. અગલે જમાનેમેં દેશમેં બડે ઊંચે-પૂરે આદમી હોતે થે. મહાત્મા ગાંધી, નેહરુ, અબ્દુલ ગફાર ખાં... કશ્મીરસે લેકર કન્યાકુમારી તક કા આદમી ઇન્હેં જાનતા થા. સંકલ્પ કરો કિ તુમમેં સે ઐસે આદમી નિકલેં.

સીતાજીને એક દફા અપની મણિયોંકી માલા હનુમાનજીકો પહનનેકે લિયે દી. તો ઉન્હોંને એક એક મણિ માલાસે તોડકર દાંતોંકે બીચ દબાયી ઔર કહા : "માતાજી, મૈં મણિકો ખોલકર દેખ રહા હૂં કિ ઈસમેં રામ હૈ યા નહીં. અગર રામ હોગા, તો મેરે કામકી હૈ – નહીં તો નહીં હૈ."

જબ તુમ બડે હોગે, તો કોઈ વ્યાપારી બનેગા, કોઈ બાબૂ બનેગા. તો મૈં તુમસે કહના ચાહતા હૂં કિ હનુમાનકી તરહ હરએક ચીજકો ખોલકર દેખો કિ ક્યા ઉસમેં રામ હૈ ? ક્યા ઉસમેં ગિરે હુએકો ઉપર ઉઠાનેકી કોઈ ચીજ હૈ ? દૂસરોંકો

ચૂસકર બડે બનનેકા રોજગાર હૈ, યા દૂસરોંકો ઉપર ઉઠાનેકા હૈ ?

મેરે જમાનેકે આદમિયોંને યહ નહીં દેખા. મેરે જમાનેકે જિતને રોજગાર હૈં, વે દૂસરોંકો ચૂસનેકે હૈં. કુછ આદમી ઐસે હોતે હૈં, જો ભેડિયેકી તરહ ખા જાતે હૈં. ઔર કુછ ઐસે હૈં, જો જોંકકી તરહ મનુષ્યોંકા ખૂન ચૂસતે હૈં. તેલમેં, આટેમેં, દવાઈયોંમેં મિલાવટ કરનેવાલે – યે સબ જોંકકી તરહ હૈં. દૂસરા જો તલવાર લેકર આતા હૈ, વહ ભેડિયોંકી તરહ હૈ. તુમ્હારી યહ શપથ હો કિ, ન કિસીકા ખૂન ચૂસેંગે, ન કિસીકો ગિરાયેંગે.

તુમ્હારે જમાનેમેં તુમ સબ લડકે-લડકિયોંકો યહ બાત સમઝની હૈ કિ મનુષ્યકી દૂસરી સારી પ્રતિષ્ઠાએં ઝૂઠી હૈં; સમાજમેં સહી મૂલ્ય ઉતના હી હૈ, જિતના પરિશ્રમ મનુષ્ય કરતા હૈ. જબ તુમ્હારા જમાના આયેગા, શાન ઉસકી હોગી જો ઓજારોંસે કામ કરેગા, જીવનકે લિએ ચીજેં બનાયેગા. ઉસકે એક હાથમેં 'ઉપનિષદ' હોગા ઔર દૂસરે હાથમેં હલ.

દાદા ધર્માધિકારી

અમર આશા

કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે,
ખફા ખંજર સનમનામાં રહમ ઊંડી લપાઈ છે.

જુદાઈ જિંદગી ભરની કરી રો રો બધી કાઢી;
રહી ગઈ વસ્લની આશા અગર ગરદન કપાઈ છે.

ઘડી ના વસ્લની આવી, સનમ પણ છેતરી ચાલી;
હજારો રાત વાતોમાં ગમાવી એ કમાઈ છે.ooo

શમા પર જાય પરવાના, મરે શીરીં ઉપર ફરહાદ;
અગમ ગમની ખરાબીમાં મજેદારી લુટાઈ છે.

ફના કરવું ફના થાવું, ફનામાં શહ્ સમાઈ છે;
મરીને જીવવાનો મંત્ર દિલબરની દુહાઈ છે.ooo

સદા દિલના તડપવામાં સનમની રાહ રોશન છે;
તડપતે તૂટતાં અંદર ખડી માશૂક સાંઈ છે.

ચમનમાં આવીને ઊભો ગુલો પર આફરીં થઈ તું;
ગુલોના ખારથી બચતાં બદનગુલને નવાઈ છે.

હજારો ઓલિયા મુરશિદ ગયા માશૂકમાં ડૂલી;
ન ડૂલ્યા તે મૂઆ એવી કલામો સખ્ત ગાઈ છે.

મણિલાલ ન૦ દ્વિવેદી
['મણિલાલ દ્વિવેદી સંચય' પુસ્તક]

આટલું આવડે છે ?

તમારા સંતાનને –

1. કચરો વાળતાં આવડે છે ? કઈ જગ્યાએ કયા પ્રકારની સાવરણીનો ઉપયોગ થાય એની ખબર છે ? ક્યારે ઊભા રહીને અને ક્યારે બેસીને વળાય એની ખબર છે ?
2. પોતું કરતાં આવડે છે ? પોતું કરવા માટે વપરાતું કપડું કેવું હોવું જોઈએ એની ખબર છે ?
3. બાથરૂમ, સંડાસ, ખાળ, ગટર સાફ કરતાં આવડે છે ? ઍસિડ, ફિનાઇલ, સાબુ, ડિટર્જન્ટ વગેરેનો ઉપયોગ ક્યારે થાય તેની ખબર છે ?
4. કપડાં ધોતાં, સૂકવતાં અને ગડી કરતાં આવડે છે ? સુતરાઉ, રેશમી, નાયલૉન, ગરમ, ખરબચડાં, નાનાં, મોટાં, કીમતી, બરછટ, સફેદ, રંગીન વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં કપડાં ધોવામાં શું ફેર છે તેની ખબર છે ?
5. વાસણ સાફ કરતાં આવડે છે ? ઍલ્યુમિનિયમ, સ્ટીલ, લોખંડ, પિત્તળ, તાંબું, પ્લાસ્ટિક, ચાંદી વગેરેનાં વાસણો સાફ કરવામાં શું તફાવત છે તેની ખબર છે ? કાટવાળાં, ચોંટેલાં, બળેલાં, સુકાયેલાં, ચીકણાં વાસણો સાફ કરવામાં શું ધ્યાન રાખવું પડે તેની ખબર છે ?
6. ઇસ્ત્રી, કૂકર, મિક્સર, ગીઝર વગેરેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે છે ?
7. રોજિંદી રસોઈ બનાવતાં આવડે છે ?
8. શાકભાજી, અનાજ, કરિયાણું ખરીદતાં આવડે છે ? તેમની કિંમત ગણતાં આવડે છે ?
9. વીજળીનો ફ્યૂઝ ઊડી ગયો હોય તો નવો બાંધતાં આવડે છે ?
10. કપડું સાંધતાં, ભરત ભરતાં આવડે છે ?
11. દીવાલમાં કે ચંપલમાં કે ફર્નિચરમાં ખીલી ઠોકતાં કે સ્ક્રૂ બેસાડતાં આવડે છે ખરું ?
12. ચોપડી ઉપર પૂઠું ચઢાવતાં આવડે છે ?
13. દીવાલે રંગ કરતાં આવડે છે ?
14. પડીકું વાળતાં આવડે છે ?
15. ફૂલોની માળા ગૂંથતાં આવડે છે ? આસોપાલવનાં તોરણ બનાવતાં આવડે છે ?
16. ચેક લખતાં, બૅંકમાં ડ્રાફ્ટ કઢાવતાં, પોસ્ટઑફિસે રજિસ્ટર કરતાં, તાર મોકલતાં, પાર્સલ કરતાં, યોગ્ય રીતે સરનામું કરતાં આવડે છે ?
17. રેલવેનું સમયપત્રક જોતાં, રીઝર્વેશન કરાવતાં આવડે છે ?

18. નકશો જોઈને કોઈ સ્થળ શોધી કાઢતાં આવડે છે ?
19. શેરડીનો સાંઠો છોલતાં, સોપારી કાતરતાં, સૂડાથી કેરી કાપતાં, પાન બનાવતાં આવડે છે ?
20. હિસાબ લખતાં આવડે છે ?
21. છૂટા કાગળમાંથી નોટ બાંધતાં આવડે છે ?
22. કઈ ઋતુમાં કયાં શાકભાજી મળતાં હોય તેની ખબર છે ?
23. સત્તાવાળાઓને અરજી કરતાં આવડે છે ?
24. સુઘડ રીતે શેતરંજી પાથરતાં, પથારીઓ કરતાં આવડે છે ?
25. બૂટ પૉલિશ કરતાં આવડે છે ?
26. યોગ્ય રીતે પોતાનો પરિચય આપતાં આવડે છે ?
27. કૂંડામાં કે જમીનમાં છોડ રોપીને ઉછેરતાં આવડે છે ?
28. કયા કપડાને માટે કેટલું કાપડ જોઈશે તેની ગણતરી કરતાં આવડે છે ?
29. કોઈ પણ વસ્તુનું જોખીને વજન કરતાં આવડે છે ? કાપડ અથવા જમીન માપતાં આવડે છે ?
30. ગાતાં, દોડતાં, ચિત્રકામ કરતાં, રંગોળી પૂરતાં, સુંદર અક્ષરે લખતાં આવડે છે ?
31. નળના આંટા ખવાઈને ઢીલા થયા હોય અને પાણી ટપકતું હોય, તો તે બંધ કરતાં આવડે છે ?
32. પાનું, પકડ, હથોડી, સ્ક્રૂડ્રાઇવર, જૅક, કોશ, કોદાળી, પાવડો, કાતર, કુહાડી, ખૂરપી વગેરે વાપરતાં આવડે છે ?
33. લાઠી, ગલોલ, તીરકામઠું વગેરેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે છે ?
34. તરવું, દોરડાંની મદદથી ચઢવું, ઝાડ ઉપર ચઢવું, દોરડાં કૂદવાં વગેરે પૈકી કશું આવડે છે ?

આ બધાં જ રોજેરોજના જીવનમાં ઉપયોગી એવાં કૌશલ્યો છે. આ અને આવાં અનેક કૌશલ્યોને પરિણામે જીવન સરળ બને છે, સફળ બને છે.

"એ તો મારો ભાઈ છે !"

ડુંગરનું ચઢાણ આકરું હતું. યાત્રાળુ સૌનાં મોં પર થાકનાં ચિહ્ન દેખાતાં હતાં. સૌ બોજારહિત થઈ ચાલતાં હતાં, છતાં હાંફતાં હતાં. બધાંની સાથે બારેક વરસની એક છોકરી પણ ચડતી હતી. કેડે ચારેક વરસનો છોકરો તેડ્યો હતો. કોઈને દયા આવી, પૂછ્યું, "અલી છોડી, આ છોકરાને ઊંચકીને ચડે છે, તે તને ભાર નથી લાગતો ?"

છોકરીએ જવાબ આપ્યો, "ભાર ? – ના રે, એ તો મારો ભાઈ છે !"

સનતકુમાર ભટ્ટ

શિખરો સર કરવાની તાલાવેલી

પરીક્ષામાં પહેલો-બીજો નંબર નહીં આવતાં ભાવનગરના એક કિશોર અને કિશોરીએ ઝેર ગટગટાવી લીધું. આત્મહત્યાનો એ પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો, તે સારી વાત છે. પણ પરીક્ષામાં પહેલો નંબર ના આવે તેની નિરાશાનું ઝેર ખેલકૂદની જિંદગીને આટલી હદે ઘેરી વળે છે, તે બીના માબાપોએ અને શિક્ષકોએ વિચારવા જેવી તો ખરી. અભ્યાસ કરવાની ઉંમરે બાળકો અભ્યાસમાં પોતાનું ચિત્ત જોડે, તે બરાબર છે. પણ શાળા-કૉલેજની કિતાબી મજૂરી અને પરીક્ષાખંડનો એકલિયો જંગ એ જ જિંદગીની પરમ સાર્થકતા, તેવું બાળકોનાં મનમાં આપણે ઠસાવી તો નથી રહ્યાને ? વિદ્યાની પ્રાપ્તિ એ મોટી વસ્તુ છે; પણ માહિતીનો સંગ્રહ અને પરીક્ષાના અભિમન્યુ-ચક્રને પાર પાડવાનું કૌશલ, એ બહુ મોટી વસ્તુ નથી.

બાળકો, કિશોરો અને જુવાનોને આપણે જીવનનાં સાચાં મૂલ્યોનું થોડુંક ભાન કરાવીએ તે જરૂરી છે. આપણે બાળકોને સમજાવવાની જરૂર છે કે શાળા અગર કૉલેજમાં નિયમિત હાજરી, અંધાધૂંધ ગોખણપટ્ટી અને પરીક્ષામાં ઊંચી પાયરીની પ્રાપ્તિ, એ વિદ્યાનો મર્મ નથી અને એ જીવનની સાર્થકતા પણ નથી. શાળા કે કૉલેજ છોડતાંની સાથે અભ્યાસ પૂરો કર્યાની લાગણી જે પેદા કરે તે કેળવણી ખોટી છે. શાળા-કૉલેજની તાલીમ જો વિદ્યાનાં ગિરિશૃંગો સર કરવાની સાહસિકતા અને તાલાવેલી જગાડે, તો સાચી કેળવણી.

આપણાં બાળકો પરીક્ષામાં આગળનો નંબર સિદ્ધ કરે તેનાથી આપણે પોરસ અનુભવીએ છીએ, અને તેની આગળ ઉપરની જિંદગીની સફળતાની આ ગેરંટી હોય તેવા ભ્રમમાં રાચીએ છીએ. સાચી વાત એ છે કે શાળા-કૉલેજની તેજસ્વિતાને પુખ્ત જીવનની સફળતા-નિષ્ફળતાઓ સાથે ઝાઝી લેવાદેવા હોતી નથી. આંકડા ને માહિતીનાં ભૂંગળાંનાં ભૂંગળાં જાદુગરની અદાથી ગળામાં ઉતારી ગયેલો વિદ્યાર્થી જીવનના ખરેખરા જંગ વખતે આમાંથી કશું ઉપયોગમાં લઈ ના શકે, તેવું બને છે. યુદ્ધનું વિજ્ઞાન કોઈ કિતાબમાંથી ગમે તેટલું કાગળ ઉપર ઉતારે, પણ ખરેખર લડવાનું આવે ત્યારે તેમાંથી કેટલું ખપમાં આવવાનું ? લડાઈ જીતવા માટે તો હિંમત, ધૈર્ય, શૌર્ય અને ઠંડી તાકાત જોઈએ. જે લોકો મોટાં યુદ્ધો જીત્યા છે, તે બધા યુદ્ધશાસ્ત્રના પોથીપંડિતો નહોતા. પોથીપંડિતો જ બધું કરતા હોત, તો અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપકો જ મોટા ઉદ્યોગપતિ બની જતા હોત, અને કૉલેજમાં કાલિદાસનું 'શાકુંતલ' ભણાવનારાઓ પોતે જ મહાકાવ્યો રચતા હોત. અધ્યાપનનું કાર્ય કરનારાઓની આ ટીકા નથી. પાઠ્યપુસ્તકો પર આધારિત શિક્ષણની મર્યાદા અને જીવનના ઘૂઘવતા મહાસાગરની અસીમતા સમજવાની વાત છે.

નોબેલ ઇનામ જીતી શકવા જેટલું પ્રાણવાન અંગ્રેજી ગદ્ય લખનારા અને યુદ્ધ જીતવા જેટલા સમર્થ બનનારા બ્રિટિશ વડા પ્રધાન ચર્ચિલ ભણવામાં 'ઢ' હતા;

વર્ગમાં એ છેલ્લી પાટલી પર બેસતા. વડા પ્રધાન થયા પછી પોતાની બાળપણની શાળાની મુલાકાતે એ ગયા, ત્યારે શિક્ષકે હોંશેહોંશે પહેલી પાટલી પર બેઠેલા હોશિયાર વિદ્યાર્થીને ઊભો કર્યો. પણ ચર્ચિલની નજર તો છેલ્લી પાટલી પર હતી. ત્યાં બેઠેલા વિદ્યાર્થીને ઊભો કરીને ચર્ચિલે કહ્યું કે, હિંમત હારીશ નહીં; હું પણ એક વાર તારી જગ્યાએ જ બેસતો હતો !

બધા ઠોઠ વિદ્યાર્થીઓ કાંઈ મહાન બનતા નથી, તેમ બધા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ નિષ્ફળ પણ જતા નથી. મુદ્દો એટલો જ છે કે શાળા-કૉલેજની સફળતાની મર્યાદા સમજી લઈએ.

મહાત્મા ગાંધી ભણવામાં હોશિયાર નહોતા, પણ પોતાનું ઘડતર જાતે કરવાની ત્રેવડ એમણે મેળવી લીધેલી હતી. શાળા કે કૉલેજમાં તમે શું કરો છો તેના કરતાં પણ આ વાત વધુ મહત્ત્વની છે : તમારી અંદર પડેલી શક્તિઓને પિછાનવી, જગાડવી, તેના ભંડાર ખોલવા અને તેમાં ખૂટતાં તત્ત્વ પૂરવાં.

બૌદ્ધિક વિકાસ, કમાણીનું સાધન, સામાજિક દરજ્જાની પ્રાપ્તિ, એ બધાંની ભેળસેળ આપણે કરી નાખી છે. ભણતર અને ડિગ્રીની પ્રાપ્તિ, એ જાણે તમામ સુખોનો આરંભ હોય તેવું સમજી બેઠા છીએ. આથી વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ અને શિક્ષકો બધા એકીસાથે નિરાશ થાય છે.

જેમણે સાહિત્યમાં નામ મેળવ્યું, વિજ્ઞાનની નવી શોધો કરી, ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા, એ બધા લોકો ભણવામાં અચૂક હોશિયાર નહોતા. કેટલાક જરૂર ભણવામાં પણ હોશિયાર હશે, પરંતુ તેમની સિદ્ધિની સગાઈ તેમના ભણતર સાથે જ નહોતી. તેમની સફળતાના પાયામાં તેમની હૈયાઉકલત, તેમનો ઉદ્યમ, તેમની લગન અને તેમનું ધૈર્ય હતું.

શાળામાં કે કૉલેજમાં તમે કેટલી માહિતી કંઠસ્થ કરી તેનું ખાસ મૂલ્ય નથી – તમારી ગ્રહણશક્તિ, સમજણશક્તિ અને જ્ઞાનની પિપાસાને તમે કેટલી તીવ્ર બનાવી, તે મહત્ત્વની વાત છે. જીવનને સમજવાની અને માણવાની સંવેદનશક્તિ આપે તે શિક્ષણ. તમારી અંદર જે પડેલું છે તેને બહેલાવે એ શિક્ષણ.

ભૂપત વડોદરિયા

['ગુજરાત સમાચાર' દૈનિક : 1978]

માન તમારે હાથ ન સોંપ્યું;
કેમ કરી અપમાનશો ?

*

રુધિર થકી મેળવ્યું, રુધિરથી પડે રક્ષવું !

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

કયે અખાડે જશું ?

માએ કહ્યું, "ભાઈ, તારી પથારી ઉપાડી લેજે હો !"

"ના, કામવાળી પાસે ઉપડાવી લેજો – મારે વ્યાયામશાળાએ જવાનું મોડું થાય છે !"

બહેને વીનવ્યું, "ભાઈ, કૂવે આવીને મને પાણી ભરી દેને, મારાથી ડોલ ખેંચાતી નથી."

"ના, મારે તો વ્યાયામ કરવા જવાનું છે !"

બાપાએ કહ્યું, "તારી બા માંદી છે; તું વાડીએ કપડાં ધોતો આવીશ ?"

"ના, મારે જવું છે અખાડે !"

કામવાળી આજે આવી નથી. વાસણ-સંજવારી રઝળે છે. ઘેર પાંચ મહેમાન છે. બા-બહેન રસોઈપાણીમાં પડ્યાં છે.

પણ વ્યાયામ કરીને આવેલો ભાઈ હાથમાં સાવરણી લેતાં શરમાય છે. એઠાં વાસણની તો સામે પણ જોતો નથી. એ કામ તો બૈરાંનું !

દસ-દસ શેરિયાં મગદળ ફેરવીને મલ્લ થયેલો ભાઈ અખાડેથી આવ્યો છે. બાપુ કહે છે, "બજારમાંથી અધમણ ઘઉં લઈ આવીશ ?"

ભાઈ ઘઉં ખરીદીને બજારમાં બૂમ પાડે છે : "એઈ મજૂર ! ચાર પૈસા લેજે, આ ઘઉં ઘેર નાખી આવ."

ભાઈને ઘરના ઘઉં ઉપાડતાં શરમ આવે છે. ......ભાઈ વ્યાયામવીર છે !

ભાઈ-ભાભી મુંબઈ જાય છે. સ્ટેશને પોતાની પત્નીની ટ્રંક ઊંચકતાં એને ભોંઠામણ આવે છે. ભાભીની કાખે છોકરું છે. તે ઉપરાંત ટ્રંક પણ એ પત્નીને માથે મેલે છે. ......ભાઈ અખાડિયન છે !

*

અખાડા આપણે ત્યાં ચાલે છે, વ્યાયામવીરો પાકે છે, શરીરને ટેડાં રાખીને ઘણા ચાલે છે. પણ ઘરનાં કામ કડવાં લાગે છે. દળણું, સંજવારી ને પાણી ભરવું – એવાં સાચાં આરોગ્યદાયી અને શરીરને સુંદર સુડોલ બનાવનારાં જરૂરી ઘરકામો એ ભાઈઓ કરતા નથી. એટલું જ નહીં, પણ હલકાં ગણે છે. પોતાની જનેતા કરે તે કામ હલકાં !

સાચો વ્યાયામ તો સવારથી સાંજ સુધીનાં ઘરકામોમાં છલોછલ પડ્યો છે. સાચો અખાડો કુટુંબનું શ્રમજીવન છે. અખાડે જઈને દંડ પીલો છો – તો ઘરની સંજવારી પણ કાઢો; બેઠક કરો છો – તો ઘરની રસોઈમાં પણ મદદ કરો !

અખાડાનો વ્યાયામ શરીરને ઘડે છે. ઘરનો વ્યાયામ શરીરને ઘડવા ઉપરાંત પણ સાર્થક બને છે. અખાડાની કોઈ પણ કસરતને ટક્કર મારે તેવી કસરતો દળવાની

ને પાણી સીંચવાની, કપડાં ધોવાની ને દાળ ખાંડવાની છે. શરીરને ઘડે, સ્વજનોને રાહત અપાવે, ગૃહને સુંદર બનાવે ને પૈસાનો દુર્વ્યય બચાવે, એવો ગૃહવ્યાયામ એ સર્વોપરી વ્યાયામ છે.

અખાડા માટે પારકી ઓશિયાળ, પૈસા ભીખવા પડે, નાલાયકોને નોતરીને સંમેલનો કરવાં પડે, ખુશામત કરીને નીચા પડવું પડે; ઉપરાંત બંધારણના અને નાણાંના ગેરવહીવટના માંહોમાંહેના કજિયા જુદા ! ગૃહજીવનને અખાડે પૂર્ણ સ્વગૌરવ, સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને પરમ શાંતિ.

પસંદગી પોતે જ કરી લેજો !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સાચા અંગ્રેજ, સાચા માનવી

કોઈ કોઈ વાર હું મહદાશય અંગ્રેજોને મળવા પામ્યો છું. એવી મહત્તા મેં બીજી કોઈ પણ પ્રજાના કોઈ પણ વર્ગમાં જોઈ નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે હું ઍંડ્રૂઝનું નામ દઈ શકું; તેમનામાં સાચા અંગ્રેજને, સાચા ખ્રિસ્તીને, સાચા માનવને મિત્રભાવે અત્યંત નિકટથી જોવાનું સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. તરુણ વયમાં અંગ્રેજી સાહિત્યના પરિશીલન દ્વારા જે અંગ્રેજ પ્રજાને મેં એક સમયે સમગ્ર અંતઃકરણથી નિર્મલ શ્રદ્ધા નિવેદિત કરી હતી, તેને જીર્ણ થતી અને કલુષિત બનતી અટકાવવામાં તેમણે મને મારી અંતિમ વયમાં મદદ કરી હતી. એમનો પરિચય મારા જીવનમાં એક શ્રેષ્ઠ સંપત્તિરૂપે સચવાઈ રહેશે. એમને જો મેં ન જોયા હોત, અને ન ઓળખ્યા હોત, તો પાશ્ચાત્ય પ્રજા સંબંધી મારી નિરાશાનો ક્યાંય આરો ન રહેત.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ૰ નગીનદાસ પારેખ)

તને જોઈ જોઈ તો ય તું અજાણી
(જાણે) બીજને ઝરુખડે ઝૂકી'તી પૂર્ણિમા
ઝાઝેરો ઘૂમટો તાણી.

ભાઈ રે આપણા દુઃખનું કેટલું જોર ?
નાની એવી જાતક વાતનો મચવીએ નહિ શોર.

આપણી કને હોય તે બધું હોડમાં મૂકી દઈ,
હાર કે જીત વધાવીએ આપણ એકબીજાનાં થઈ.

રાજેન્દ્ર શાહ

નિર્ધન ?

મહાત્મા તોલ્સતોય પાસે એક જુવાન આવીને કહેવા લાગ્યો : ''હું બહુ જ ગરીબ માણસ છું. મારી પાસે એક પાઈ સુધ્ધાં નથી !''

તોલ્સતોય મીઠું સ્મિત ફરકાવતાં બોલ્યા, ''તારી પાસે એક પાઈ સુધ્ધાં નથી ? એમ તે કાંઈ બને ?''

જુવાન દયામણે અવાજે કહે : ''ના જી, મારી પાસે કશું જ નથી.''

તોલ્સતોયે કહ્યું : ''તને એક રસ્તો બતાવું. મારો એક મિત્ર વેપારી, માણસની આંખો વેચાતી લે છે. તે બે આંખના વીસ હજાર આપે છે. બોલ, તારે પૈસાની જરૂર હોય તો તારી બે આંખો વેચવી છે ?''

જુવાન ફાટી આંખે બોલ્યો : ''શું કહ્યું – આંખો ? ના જી !''

તોલ્સતોય આગળ બોલ્યા : ''તે વેપારી હાથ પણ ખરીદે છે. બેય હાથના મળીને પંદરેક હજાર આપશે. બોલ, તારે હાથ વેચવા છે ?''

પેલો જુવાન ગભરાયેલા અવાજે બોલ્યો : ''ના જી ! ના જી ! મારે હાથ નથી વેચવા !''

તોલ્સતોય હસતાં હસતાં બોલ્યા : ''તો પછી એમ કર – તારા પગ વેચી નાખ. તને બે પગના તે દશ હજાર તો આપશે જ.''

જુવાન તો તોલ્સતોયની વાતો સાંભળીને ધ્રૂજતે અવાજે બોલ્યો : ''સાહેબ, આવું બધું આપ શું બોલો છો ? મને તો એ સાંભળીને ગભરામણ થાય છે !''

તોલ્સતોય ખડખડ હસતાં બોલ્યા : ''હું તને તારી નિર્ધનતા મટાડવાનો ઉપાય જ બતાવું છું. એમાં ગભરાવા જેવું શું છે ? અચ્છા, સાંભળ. જો તારે ખૂબ પૈસાદાર થવું હોય તો તને એક લાખ રૂપિયા આપીને એ મારો વેપારી મિત્ર તારું આખું શરીર ખરીદી લેશે. તે માણસના શરીરમાંથી ગુપ્ત દવાઓ બનાવે છે, એટલે એ તને લાખ રૂપિયા જરૂર આપશે. બોલ, શો વિચાર છે ?''

પેલો જુવાન હિંમત એકઠી કરી જરા મક્કમ અવાજે બોલ્યો : ''સાહેબ, એક લાખ તો શું – કોઈ કરોડ રૂપિયા આપે તો યે હું મારું શરીર નહીં વેચું !''

એ સાંભળી તોલ્સતોય પ્રેમાળ સ્મિત ફરકાવતાં બોલ્યા : ''જે માણસ કરોડ રૂપિયા લઈને પણ પોતાનું શરીર વેચવા તૈયાર નથી, તે જો એમ કહે કે હું સાવ નિર્ધન છું, તો કોઈને હસવું ન આવે ? અરે, ભલા જુવાન, આ આંખો, આ હાથ, આ પગ, આ પ્રાણવંત શરીર – એ સૌ ધનના અખૂટ ખજાના છે. આટલું જાણી લે અને મહેનત કર. સોનું, રૂપું એ સઘળું પછી કશી વિસાતમાં નથી. ચાંદો-સૂરજ પણ તારા હાથવેંત જ છે.''

મુકુલ કલાર્થી

સુખ સતાવે છે !

હમણાં મારે ઇઝરાયલમાં મહિનોએક રહેવાનું થયું. ત્યાં એક કિબુત્ઝમાં અમે રહેતાં હતાં. કિબુત્ઝ એટલે સહકારી ગામ. ત્યાં ગામના બધા લોકો એક રસોડે જમે. ગામ આખાની આવક સહિયારી, તો ખર્ચ પણ સહિયારું. દરેકને પોતાની મહેનતના પ્રમાણમાં દામ મળે, એવી અસમાનતા પણ નહીં. કારણ કે મહેનત કરવાની શક્તિ બધાંમાં એકસરખી નથી હોતી. દરેક વ્યક્તિની જરૂરિયાત અને ગામની શક્તિ, એ બેયનો મેળ બેસાડીને ત્યાં સૌને સગવડો આપવામાં આવે છે.

ગામમાં સારાહ નામની મારે એક બહેનપણી. એના પતિનું નામ ઈઝી. એ ભાઈ કૉલેજના છેલ્લા વરસમાં અભ્યાસ કરે. ગામથી 40 કિલોમીટર દૂર તેલ-અવીવ શહેરમાં રોજ ભણવા જાય.

એક દિવસ મેં સારાહને સહેજે પૂછ્યું, ‘‘ઈઝીને ભણવાનું ખર્ચ તો ગામ તરફથી મળતું હશે ને ?’’

સારાહ કહે, ‘‘ના, મારા સસરા અમેરિકા છે; ઈઝીના અભ્યાસ માટે એ ત્યાંથી પૈસા મોકલે છે.’’

મને જરા નવાઈ લાગી : ‘‘કિબુત્ઝમાં તો માણસનો બધો ખર્ચ ગામ જ ભોગવતું હોય છેને ?’’

સારાહે સમજાવ્યું કે, ‘‘ગામમાંથી આઠેક જણ ભણવા જાય છે. હાઈસ્કૂલ સુધીના અભ્યાસ માટેની બધી સગવડ સૌને ગામ તરફથી મળે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેનો ખર્ચ પણ ગામ ભોગવે. પરંતુ એવા શિક્ષણ માટેનો ખર્ચ ગામ જેટલાં વરસ ભોગવે, તેનાથી ત્રણ ગણાં વરસ એ વિદ્યાર્થીએ ગામના સભ્ય તરીકે રહેવું પડે, એટલી શરત હોય છે. જો એવું ન હોય તો પછી લોકો ગામને ખરચે ઉચ્ચ શિક્ષણ લે અને પછી ગામ છોડીને પોતાને જ્યાં વધુ લાભ મળે ત્યાં જતા રહે, એવું બને.’’

મેં કહ્યું, ‘‘તો ઈઝીનો અભ્યાસ પૂરો થાય પછી આ ગામ છોડીને બીજે જવાનો તમારો વિચાર હશે, એટલે તમે શિક્ષણ-સહાય નથી લેતાં.’’

સારાહ કહે, ‘‘હજી એ નક્કી નથી; કદાચ ગામ છોડીએ પણ ખરાં.’’

‘‘બહાર વધુ આવક મળતી હોય તો આવો વિચાર આવે તે સ્વાભાવિક છે,’’ હું બોલી.

સારાહે ખુલાસો કરતાં કહ્યું, ‘‘અહીં કિબુત્ઝમાં અમને કોઈ કમીના નથી. ખાવાપીવાના ભર્યા ભંડાર છે. હાથખરચીની સારી એવી રકમ મળે છે. વળી અમને જ બહુ પૈસા કમાવાની હોંશ નથી. નહીંતર મારા સસરા અમેરિકામાં પોતાના ઉદ્યોગમાં જોડાવા બોલાવ્યા કરે છે, ત્યાં જ ન જઈએ ?’’

‘‘તો પછી અહીં દિલ નહીં ચોંટતું હોય, એટલે ગામ છોડવાનો વિચાર આવતો હશે ?’’

સારાહ કહે, ''એક રીતે એમ કહી શકાય ખરું. બાકી, મારો તો જન્મ જ આ ગામમાં થયેલો. મારાં માબાપ અને ભાઈઓ પણ ગામમાં જ છે. ઈઝીને ચાહનારા અનેક મિત્રો છે. અહીંનું વાતાવરણ મને ખૂબ ગમે છે. એ રીતે જુઓ તો અમે અહીં બધી વાતે સુખી છીએ. પણ, બહેન, ઈઝીને સુખ સતાવે છે ! અહીંનું સુખ તે સહી શકતો નથી.''

''સુખ સહી ન શકાય, એવું તે હોતું હશે ?''

મારા એ પ્રશ્નના જવાબમાં સારાહ બોલી, ''અમારું આ સુખ આખા રાષ્ટ્રનું સુખ બની રહે, એવું ઈઝીને લાગતું નથી. આમ તો ઇઝરાયલમાં સહકારી ગામ વસાવવાનું 70 વરસથી ચાલે છે. એવાં મોટા ભાગનાં ગામ ભૂમધ્ય સમુદ્રને કિનારે ખડાં થયાં છે. એમાં યહૂદીઓ જ રહે છે. એમના પુરુષાર્થને લીધે આ બધાં કિબુત્ઝ નંદનવન શાં બન્યા છે. પણ આરબો ઇઝરાયલના રણપ્રદેશમાં વસેલા છે. એમનાં સહકારી ગામડાં નથી. ત્યાં રણવિસ્તારમાં પાણી, વીજળી, રસ્તાની સગવડ નથી. ત્યાં છે ફક્ત આરબો. અને અહીં કિબુત્ઝમાં છે એકલા યહૂદીઓ. ઇઝરાયલ જાણે કે બે ટુકડામાં વહેંચાઈ ગયું છે. જ્યાં મુખ્યત્વે આરબોની જ વસતી છે એવા વિસ્તારના લોકોમાં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની ભાવના ફેલાતી જાય છે. એને રોકવી હોય, ઇઝરાયલની એકતા-અખંડિતતા ટકાવી રાખવી હોય, તો ઈઝી કહે છે કે યહૂદીઓએ જઈને આરબોના વિસ્તારમાં વસવાટ કરવો જોઈએ. એમની સાથે મળીને ત્યાં પણ સુખસગવડ માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. દેશની એકતા માટે અમારા જેવા કેટલાકે સ્વેચ્છાએ પોતાનાં સુખ છોડવાં પડશે. માટે ઈઝી અને તેના થોડા મિત્રો રણવિસ્તારમાં જઈ નવું કિબુત્ઝ રચવાનું વિચારે છે.''

વર્ષા પટેલ

ભોળી રે ભરવાડણ હરિને વેચવા ચાલી,
સોળ સહસ્ર ગોપીનો વાહાલો મટુકીમાં ઘાલી.

*

સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડિયાં,
ટાળ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડિયાં.

નરસિંહ મહેતા

ગમે ના શૈશવે ખેલ, યૌવને ના પરાક્રમ,
સાધુતા નહીં વાર્ધક્યે, વ્યર્થ તો જિંદગીક્રમ.

'ઉશનસ્'

આજનો વિદ્યાર્થી

દરેક જમાનામાં, ઉંમરે આગળ વધેલા થોડાક માણસો એવા હોય છે જે શોર મચાવી મૂકે છે કે પોતાના વખતમાં જેવું ભણતર હતું તેવું હવે રહ્યું નથી. તેઓ અકળાઈને કહે છે : "આજના તે વિદ્યાર્થીઓ છે ?" અને આત્મસંતોષના મલકાટથી ઉમેરે છે, "અમારા વખતની વાત જુદી !"

અમુક અર્થમાં આ વાત સાચી છે : કોઈ કોઈ વિષયો પહેલાંના નાના નાના વર્ગોમાં ચીવટથી ભણાવાતા. પણ આજના વિદ્યાર્થીની માનસ-ક્ષિતિજ વધુ વિસ્તાર પામી છે. અત્યારના વિદ્યાર્થીઓ એમની આસપાસ જેવું જગત છે, અને એમની ઉપર ઝઝૂમતી જવાબદારીઓનું જેવું સ્વરૂપ છે, તેના સંદર્ભમાં ઘાટ લઈ રહ્યા છે. સમાજ સતત ગતિશીલ છે. આપણે જે રીતે ઘડાયા તે જ રીતે અત્યારના વિદ્યાર્થીઓનું ઘડતર થાય એમ ઇચ્છવું એ, વહી ચૂકેલી એક પરિસ્થિતિ પ્રત્યેનો ચાહ બતાવ્યા કરવા જેવું છે.

તો, આજના વિદ્યાર્થીઓ વિશે, તેઓ 'આજના' છે એટલા ખાતર જ ઘસાતું માની લીધા વગર, સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી એક દસકાને અંતે તેઓ અંગે શું નોંધવા જેવું છે તે જોઈએ.

પહેલું તો વેશ તરફ ધ્યાન જાય છે. જોતજોતામાં સમગ્ર પુરુષવિદ્યાર્થીઓ પાટલૂન પરિધાન કરનારા થઈ ગયા છે. કદાચ એમાં સગવડ હશે.

બીજું, પાઠ્યપુસ્તક વગર ભણવાની ફાવટ. વિદ્યાર્થીઓના કેટલા ટકા પાઠ્યપુસ્તકનો ઉપયોગ કરે છે, એ આંકડો કાઢવા જેવો છે. પાઠ્યપુસ્તકનાં વરસભરમાં ક્યારેય દર્શન પણ ન કર્યાં હોય એવા સંયમીઓ પણ મળી આવવા સંભવ છે.

આજના વિદ્યાર્થીને નર્યો પરીક્ષાર્થી બનાવી મૂકવામાં આવ્યો છે. જીવનમાં કહેવાતાં ઉચ્ચ સ્થાનોએ પહોંચવા માટે મોટી કૃપા પરીક્ષાદેવીની જોઈએ એ જાતની અત્યારની રચના હોઈ, વિદ્યાર્થી યેનકેનપ્રકારેણ પરીક્ષાદેવીનો પ્રસાદ પામવા મથે છે. પરીક્ષણ અને શિક્ષણ જોડાજોડ આખું વરસ ચાલ્યા કરે અને વરસને અંતે વિદ્યાર્થી પરિપક્વ થઈ ચૂક્યો હોય – એવી આપણી કેળવણીપદ્ધતિ નથી. પરીક્ષા વરસને અંતે આવે છે, અને એની ઉપર જિંદગી આખીનો આધાર – એટલે પરીક્ષા અંગે તરેહતરેહની ભારે વિકૃતિઓ જન્મે છે.

આજે વિદ્યાર્થીને રાજકારણી શતરંજ ખેલનારાઓ પ્યાદા તરીકે વાપરવા લલચાય એવું વલણ એક રાષ્ટ્રીય આફતની હદે પહોંચ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓનું સંખ્યાબળ હમણાં હમણાં ઘણું વધ્યું છે, અને પ્રાણ અને આશાથી ઊછળતા આવડા મોટા સમૂહ ઉપર રાજકારણીઓનો ડોળો હોય તો તે સમજી શકાય એવું છે.

પરદેશી શાસનથી છૂટવા માટેની લડતમાં રાષ્ટ્રપિતાએ વિદ્યાર્થીઓને પણ

હાકલ દીધી હતી. વિદેશી સત્તા સામેનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ એ જુદી વાત હતી, પ્રજાના ઇતિહાસમાં ક્યારેક જ એવી ઘડી આવે. એ રાષ્ટ્રકારણ હતું, રાજકારણ નહિ. આજે છાશવારે ને શુક્રવારે દરેક પક્ષ વિદ્યાર્થીસમૂહને કેસરિયાં કરવાને નોતરે છે, એ બેહૂદી વસ્તુ છે. વિદ્યાર્થીઓ જાણે નધણિયાતા ન હોય ! આમાં મને હંમેશાં શિક્ષકની ઊણપ જણાઈ છે. વિદ્યાર્થીઓમાં જ્વલંત વિદ્યાપ્રીતિ જાગી હોય તો તેને આસપાસનાં બધાં આકર્ષણો ફીકાં લાગવાનાં. વિદ્યાર્થીમાનસમાં શૂન્યતા હોય, તો પછી તેને બીજી ટાંપી રહેલી ગમે તે વસ્તુઓ ભરી દઈ શકે.

વિદ્યાર્થી વિદ્યાનો અર્થી હોય તો શિસ્તના ને એવા પ્રશ્નો પછી રહેશે નહીં. પણ આજે રાજકારણી નેતાઓ પોતે જે ધ્યેય રજૂ કરે છે એની આગળ આ શાળા-કૉલેજનાં ભણતર કોડીના હિસાબમાં નથી. આજે એ ધ્યેય પાછળ લાગી જઈએ; વિદ્યા એવી શી ચીજ છે – કાલે પછી મેળવી લઈશું, એવી વાતો તેઓ બેધડક રીતે કરે છે. (અરે, ભૂદાનવાળા સુધ્ધાં !) ભૂતકાળમાં કે અત્યારે કોઈ પણ સાધારણ રીતે સ્વસ્થ ગણી શકાય એવો સમાજ બતાવશો, જેમાં વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુને પ્રધાન લેખવા કહેવામાં આવતું હોય ? આજે આપણા દેશમાં વિદ્યા તરફ એક જાતની ધીટતાભરી નફરત જોવા મળે છે. પછી શિસ્ત માટે લાખો-કરોડોની યોજનાઓ વેતરવા આપણે બેસીએ છીએ.

આજનો વિદ્યાર્થી પોતાની પાછળ જેટલું ખર્ચ કરે છે તેમાંનો કેટલો ભાગ શારીરિક પોષણ પાછળ ખર્ચાય છે, અને જે ખર્ચાય છે તેનું વળતર પૂરેપૂરું (ખાસ કરીને હૉસ્ટેલોમાં) મળે છે કે કેમ, તે વિચારવા જેવું છે. એકંદર એના આખા જીવનમાં આનંદ જેવું કેટલું છે ? આજે વિદ્યાર્થીની નિરાનંદસ્વામી સમી સૂરત જોઈને છાતી બેસી જાય છે. કાં તો આનંદ પાછળ હવાતિયાં મારતો ક્યારેક એ જોવા મળે છે – જે પણ ભારે ચિંતાનો વિષય છે.

આવતી કાલના વિદ્યાર્થી આગળ એક પ્રશ્ન હું રજૂ કરું છું : સાધનો ઓછાં હતાં ત્યારે આપણા દેશમાં કેટલાકે મોટી વિદ્યા મેળવી હતી. આજે સાધનો ઘણાં વધ્યાં છે, કાલે હજીયે વધશે. આવાં સમૃદ્ધ અને આટલી સંખ્યામાં પુસ્તકાલયો પહેલાં ક્યાં હતાં ? પણ આ વધતી જતી સમૃદ્ધિવાળાં પુસ્તકાલયોનો વપરાશ અત્યારે સાચા અર્થમાં નહિવત્ છે. એ પુસ્તકાલયોમાં પુરાયેલી સરસ્વતીને મુક્ત કરી હૃદયમાં ધારણ કરવાની છે. સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ધર્મ – એ વિષયોના આજ સુધીના જે ગણ્યા-ગાંઠ્યા ઉત્તમ ગ્રંથો છે, તેમાંના કેટલાક સાથે પણ આત્મીય ભાવે પરિચય સાધ્યા વગર વિદ્યાના અર્થી તરીકે જીવનનાં મોંઘાં વરસો ખરચી દીધાનો શો અર્થ ?

આ પ્રશ્ન હું, એક ગઈ કાલનો વિદ્યાર્થી, રજૂ કરું છું, જેને ઠીક ઢંગસર ભણવાની તક મળી નથી અને જેણે એમ○ એ○ થયા પછી પોતાનો અભ્યાસ માંડ શરૂ કરેલો છે.

ઉમાશંકર જોશી

એવું કરો કે –

હે પરમાત્મા,
મને તારી શાંતિનું વાહન બનાવ.
જ્યાં ધિક્કાર છે ત્યાં હું પ્રેમ વાવું
જ્યાં ઘાવ થયો છે ત્યાં ક્ષમા
જ્યાં શંકા છે ત્યાં શ્રદ્ધા
જ્યાં હતાશા છે ત્યાં આશા
જ્યાં અંધકાર છે ત્યાં પ્રકાશ
જ્યાં શોક છે ત્યાં આનંદ.

હે દિવ્ય સ્વામી, એવું કરો કે,
હું આશ્વાસન મેળવવા નહિ, આપવા ચાહું
મને બધાં સમજે, એ કરતાં હું બધાંને સમજવા ચાહું
મને કોઈ પ્રેમ આપે, એ કરતાં હું કોઈને પ્રેમ આપવા ચાહું.

કારણ કે,
આપવામાં જ આપણને મળે છે,
ક્ષમા કરવામાં જ આપણે ક્ષમા પામીએ છીએ,
મૃત્યુ પામવામાં જ આપણે શાશ્વત જીવનમાં જન્મીએ છીએ.

સંત ફ્રાન્સિસ (અનુ૦ કુન્દનિકા કાપડીઆ)

ક્યાં લાંછન છે ?

આપણી તમામ સરકારો આજે નાણાભીડમાં છે. નાણાંની તંગ સ્થિતિને લીધે આપણે પ્રજા-કલ્યાણનાં ઘણાં કાર્યો કરી શકતા નથી. પણ જો આપણે ગરીબ પ્રજા હોઈએ, તો આપણે ગરીબ છીએ એમ સ્વીકારવામાં આપણને ક્યાં લાંછન છે ? ગરીબ માણસો પોતાનો ઘરવ્યવહાર ગરીબાઈને ધોરણે ગોઠવે છે. આપણી સરકારો ગરીબ છે, તો આપણું સરકારી તંત્ર પણ ગરીબાઈને ધોરણે શા માટે ન ગોઠવાય ? આપણી રાજધાની શા માટે ગરીબીને ધોરણે ઊભી ન થાય ? આપણી ન્યાય-કોર્ટોનો પ્રભાવ ગરીબાઈથી શા માટે ઓછો થાય ?

પણ જો આપણને પોલીસને માટે પૈસા મળતા હોય, નવાં પાટનગરો ઊભાં કરવા માટે જો આપણને પૈસા મળતા હોય, આલીશાન ન્યાયમંદિર બાંધવા માટે આપણને જો પૈસા મળતા હોય અને ગામડાની શાળા માટે ઝૂંપડું બાંધવાના પૈસા ન મળતા હોય, તો આ સરકારો માટે આપણે શું સમજવું ?

નાનાભાઈ ભટ્ટ

['કોડિયું' માસિક : 1953]

આ જંગ તમને સોંપું છું !

ઓહ ! ભારતમાં આપણે ગરીબો વિશે કેવા ખ્યાલ રાખીએ છીએ, તેનો વિચાર કરતાં મારા હૃદયમાં શી શી વેદના થતી હતી ! પોતાના વિકાસ માટે તેમને કોઈ તક મળતી નથી. ભારતમાં ગરીબોને મિત્રો કે મદદ મળતાં નથી. ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોપણ તેઓ ઊંચે ચડી શકતા નથી, દિનપ્રતિદિન નીચે ને નીચે ઊતરતા જાય છે. ક્રૂર સમાજે વરસાવેલા ફટકા તેમને વાગે છે, પણ એ ક્યાંથી આવે છે તેની તેમને ખબર નથી. પોતે મનુષ્ય છે એ હકીકત પણ તેઓ ભૂલી ગયા છે ! આ બધાંનું પરિણામ ગુલામી.

પૃથ્વી ઉપર બીજા કોઈ ધર્મે હિંદુ ધર્મ જેટલા ઉચ્ચ સ્વરે મનુષ્યના ગૌરવનો પોકાર કર્યો નથી; અને છતાં પૃથ્વી ઉપર અન્ય કોઈ ધર્મે હિંદુ ધર્મની જેમ નીચલા વર્ણો પર જુલમ ગુજાર્યો નથી. આમાં દોષ ધર્મનો નથી; દોષ છે ધર્મને આચરણમાં ઉતારવાની અશક્તિનો, સહાનુભૂતિ અને પ્રેમના અભાવનો.

મારા હૃદય ઉપર આ બોજો ધારણ કરીને બાર બાર વરસ સુધી હું ભટક્યો છું. કહેવાતા ધનિકો અને મોટા માણસોને ઘેર ઘેર ધક્કા ખાધા છે. સહાયની શોધમાં, લોહીનીંગળતા હૃદયે, અરધી દુનિયા ઓળંગીને હું આ પરદેશની ભૂમિ ઉપર આવેલો છું. આ ભૂમિમાં ટાઢથી કે ભૂખથી ભલે મારું મૃત્યુ થાય; પણ અજ્ઞાની અને દલિતો કાજેનો આ જંગ હું તમને વારસામાં સોંપું છું. અત્યારે આ પળે જ ભગવાન પાર્થસારથિના મંદિરમાં જાઓ અને ગોકુળના દીન ગોવાળિયાઓના જે મિત્ર હતા, જેણે અંત્યજ ગુહકને ભેટતાં જરા પણ આંચકો ખાધો ન હતો, અને જેણે બુદ્ધાવતારમાં કુલીનોનાં આમંત્રણ ઠેલીને એક વેશ્યાનું નિમંત્રણ સ્વીકારેલું અને તેને તારી હતી, એવા પ્રભુ આગળ તમારું શિર નમાવો; તથા જેમને માટે એ પ્રભુ ફરીફરીને અવતાર ધારણ કરે છે એવા અધમ અને દલિતો માટે સમસ્ત જીવનનું બલિદાન આપો ! દિનપ્રતિદિન અધમ અવસ્થામાં ઊતરતા જતા આ કરોડો લોકોની મુક્તિ માટે આખું જીવન સમર્પણ કરવાનું વ્રત લો !

આ એક દિવસનું કાર્ય નથી, અને તેનો માર્ગ ભયંકર મુશ્કેલીઓથી ભરેલો છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે ભગવાન આપણા સારથિ થવાને તૈયાર છે. તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખીને, યુગોથી ભારત ઉપર ખડકાયેલી વિપત્તિઓના પહાડને સળગાવી મૂકો. બંધુઓ ! આ કાર્ય વિરાટ છે અને આપણે ઘણા નિર્બળ છીએ. પણ આપણે જ્યોતિના પુત્રો છીએ. આપણે સફળ થશું જ. આ જંગમાં સેંકડો ખપી જશે, પણ બીજા સેંકડો એ કાર્યને હાથ ધરવા તૈયાર થઈ જશે.

કહેવાતા ધનિકો અને મોટા માણસો પ્રત્યે મીટ માંડો નહીં. હૃદયહીન બુદ્ધિજીવી લેખકો અને તેમના ઠંડે કલેજે લખાયેલા છાપાંના લેખોની પરવા કરો

નહીં. આગળ ધપો, પ્રભુ આપણો સેનાપતિ છે. કોણ પડ્યું તે જોવા પાછું વળીને નજર નાખશો નહીં. આગળ ને આગળ ધસો, બંધુઓ ! ભૂખ અને ટાઢ કંઈ જ નથી, મૃત્યુ પણ કંઈ નથી, જીવન કંઈ નથી. આ જ રીતે આપણે આગેકૂચ કરશું. પ્રભુનો જયજયકાર હો !

સ્વામી વિવેકાનંદ

આટલું જરી ભૂલશો નહીં –

તમે આગળ ઉપર હાઈકોર્ટો ધ્રુજાવો
કે યુનિવર્સિટીના શિખર પર કળશ થઈને દીપી રહો,
ધારાસભા ગજવો કે મોટી મોટી મેદની ડોલાવો,
ભારે અફસર થાઓ કે મહાપુરુષ બની જાઓ,
પણ ત્યારે આટલું કદી ભૂલશો નહીં કે –
તમે અહીં અત્યારે ભણો છો, એ એક અકસ્માત જ છે.
તમે અહીં ભણો છો... ને તમારી ઉંમરના ગોઠિયાઓ
ખેતરે માળા પર ચડી પંખીડાં ઉડાડે છે,
શહેરનાં કારખાનાંમાં બેવડ વળી જાય છે,
વીશીઓના અંગીઠા આગળ શેકાય છે,
અથવા તો મુંબઈની ચોપાટી પર પગચંપી કરે છે.
કોઈ અકસ્માતથી તમે એને ઠેકાણે હોત,
એ તમારે ઠેકાણે હોત...તો ?
આગળ ઉપર જ્યારે તમે મોટા તિસમારખાં બની જાઓ,
ત્યારે પણ આટલું આ જરી ભૂલશો નહીં.
અનેક લાલચો અને પ્રલોભનો હોય,
પણ પેલા વાંદરાએ મગરને કહેલું તેમ કહેજો કે,
મારું કાળજું તો, અરે ત્યાં રહી ગયું –
જ્યાં પેલાં કુમળાં બાળકો ટોયાં બની પંખી ઉડાડે છે,
છાપાં વેચવા ફૂટપાથ પર દોડે છે,
કપરી મજૂરીમાં ઘસાઈ જાય છે.

ઉમાશંકર જોશી

ત્યાં સુધી –

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની વિદાય પછી ભારતમાં બ્રિટિશ સરકારના સીધા શાસનની સ્થાપના થઈ. તેમાં પણ પ્રજા પરના અન્યાયો ચાલુ રહ્યા. ખેડૂતો પર ત્રાસ, ગરીબી, લૂંટ વગેરે જુલ્મો, વાણીસ્વાતંત્ર્ય પર અંકુશ, દુકાળ... એમ લોકો પીડાતા રહ્યા.

તે કાળે એલન હ્યુમ નામના એક અંગ્રેજ અહીં સરકારના મોટા અધિકારી હતા. આટઆટલી બરબાદી છતાં આ દેશના લોકો અન્યાયનો સામનો કરવા માટે જાગતા કેમ નથી, તેનું એમને અચરજ અને દુઃખ હતું. તેમને લાગ્યું કે ભારતના લોકોનું એક એવું સંગઠન હોવું જોઈએ, જે એમનાં દુઃખોનો પડઘો પાડે અને સરકારના કારભાર સામે માથું ઊંચું કરે. પણ તેમણે જોયું કે આ દેશના લોકો નિષ્ક્રિય છે, અંગત સ્વાર્થ અને નાનીનાની વાતોમાં ગૂંચવાયેલા રહે છે. એ હ્યુમના પ્રયત્નોથી 1885માં ઇન્ડિયન નેશનલ કૉંગ્રેસનો જન્મ થયો.

તે પહેલાં બેએક વરસે એલન હ્યુમે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને એક ખુલ્લો પત્ર લખ્યો હતો અને ભારતના યુવાનો તથા સમસ્ત પ્રજાને સંગઠિત થવાની હાકલ કરેલી. એ પત્રમાંથી થોડો ભાગ નીચે આપ્યો છે :

‘‘આ દેશના આગળ પડતા ને વિચારવાન લોકો પણ જો એટલા પામર હોય, અથવા પોતાના અંગત સ્વાર્થમાં એટલા રચ્યાપચ્યા રહેતા હોય, કે પોતાના દેશનું કાર્ય કરવા માટે પ્રવૃત્ત ન જ થઈ શકે, તો પછી પરદેશીઓ તેમને કચડે તે સ્વાભાવિક છે. પ્રત્યેક પ્રજાને પોતાની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં જ સારી કે નરસી રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થતી હોય છે. આ દેશના નવનીત સમાન અને ઊંચી કેળવણી પામેલા લોકો પણ જો એશઆરામ અને સ્વાર્થ ફગાવી દઈને સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે ખંતભેર પ્રયાસ કરી શકતા ન હોય, તો તેનો અર્થ એટલો જ કે હિંદ અત્યારે જે રાજવહીવટ હેઠળ છે તેનાથી સારો અમલ તેને જોઈતો નથી, કે એ માટે તેની યોગ્યતા નથી. પ્રજાકીય કામો કરવા માટે જરૂરી ઉત્સાહ જો તમારામાં ન હોય, સામાજિક કલ્યાણ માટે મચી પડનારા ઉચ્ચ કોટિના પરમાર્થનો તમારામાં અભાવ હોય, અંગ્રેજોએ જેને કારણે આજે પોતાનું સ્થાન સિદ્ધ કર્યું છે તે સ્વદેશપ્રેમ જો તમારા હૃદયમાં વસતો ન હોય, તો પછી તેઓ તમારી પર રાજ્ય ચલાવે એ સ્વાભાવિક છે. સ્વાર્થના ત્યાગથી અને બીજાંની સેવાથી જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એવું ભાન તમને જ્યાં સુધી ન થાય, ત્યાં સુધી એ લોકો તમારી ઉપર રાજ કરવાના, તમારી પાસે વેઠ કરાવવાના જ – પછી ભલે તેમની ધૂંસરી તમને ગમે તેટલી ડંખતી હોય.’’

પટ્ટાભી સીતારામૈયા

ત્યારે કરીશું શું ?

તોલ્સતોયે આ પ્રશ્ન ફરીફરી પૂછ્યો હતો : "ત્યારે આપણે કરીશું શું ?" જે વિચારપૂર્વક જીવે છે, તેને તો આ પ્રશ્ન થવાનો જ.

મોટા ભાગના યુવાનોની શક્તિ આજે વેડફાઈ રહી છે. દેશની સમસ્યાઓથી બેખબર, ભાવિ પરત્વે ઉદાસીન, પ્રજા સાથેના કશા સંબંધ-તંતુ વિનાના, કેવળ ઘરેડમાં પડી રહેનારા, જીવવાની પડેલી ટેવની ટેકણલાકડીએ ચાલનારા આ જુવાનોને ઊભા કરી દેનારું કોઈ બળ આજે દેશમાં રહ્યું છે ખરું ?

વિદ્યાપીઠોનો દેશમાં ખાસ્સો ઉકરડો થયો છે. એમાં દિશાસૂઝ વગરના, પ્રયોગ કરવાની દાનત વગરના લોકો ભેગા થયા છે. વિચાર કરવાની અનિવાર્યતા ત્યાંથી સમજાવી જોઈએ, તેને બદલે એના એ માળખામાં રહીને અભ્યાસક્રમો ઘડ્યે રાખવા, તંત્રને અટપટું બનાવીને વિદ્યાપ્રાપ્તિ આડે અંતરાય ઊભા કરવા અને આખરે બીબાંઢાળ શિક્ષણ આપી છૂટવું – આ કારણે વચમાં તો આશા બંધાયેલી કે યુવાનો પોતે જ કોઈ નવી શિક્ષણવ્યવસ્થા સ્થાપવા માટેનું આંદોલન ઊભું કરશે. પણ દુર્ભાગ્યે થોડાં છમકલાં સિવાય બીજા કશામાં યુવાનોને રસ નહોતો.

આટલી બધી વિદ્યાપીઠો છતાં યુવાનોનો મોટો વર્ગ હજી તો ઉચ્ચ શિક્ષણ પામી જ શકતો નથી. વળી આ શિક્ષણ એવા વર્ગમાં પહોંચે છે, જ્યાંથી એનું પ્રસરણ સમાજના અન્ય સ્તરો સુધી થતું નથી અને વિદ્યાપીઠમાંથી ડિગ્રી મેળવ્યા છતાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયામાંથી પસાર ન થનારો એવો નવો ડિગ્રીધારી અશિક્ષિત વર્ગ ઊભો થતો જાય છે. જેને જ્ઞાનની જરૂર ન હોય, જ્ઞાન પામવા માટેની માનસિક સજ્જતા જેનામાં ન હોય, તેમની પાછળ સમાજ ધન અને શ્રમ વેડફતો રહે છે.

તો યુવાનો આખરે કરે છે શું ? જવાબદારીના ભાન વિનાનો થોડો ગાળો વિદ્યાપીઠોમાં સુખપૂર્વક ગાળવા માટે એ આવે છે. એમના અભ્યાસ દરમ્યાન કશી વિચારસરણી એ કેળવતા નથી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિની કંટાળાભરેલી પ્રક્રિયામાંથી બહાર નીકળી જઈને કૃત્રિમ ઉત્તેજનામાં સુખ શોધવાનો મરણિયો પ્રયત્ન એ કરે છે.

પછી આ પરિસ્થિતિ એમને કોઠે પડી જાય છે અને એક વિષચક્રમાં એ પૂરેપૂરા ફસાઈ જાય છે. આ જ ગાળામાં કેટલીક રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ એમનું ધ્યાન ખેંચે છે. થોડાક ઉદ્દામવાદી વિચારણા તરફ વળીને અરાજકતા લાવવાના હિંસક ઉપાયો વિશે વિચારવા માંડે છે. એ વિચારવાનું પૂરું ન થયું હોય ત્યાં તો એ વિદ્યાપીઠની બહાર ફેંકાઈ જાય છે. પછી એમને માટે તૈયાર રહેલા વ્યવસાયના ચોકઠામાં એ બંધબેસતા થઈ જાય છે. પછી તો ક્રાંતિની વાતો કરવાની પણ ફુરસદ રહેતી નથી.

થોડાક જુવાનો ધર્માચાર્યો તરફ વળે છે. મોટે ભાગે જીવનસંઘર્ષ ટાળવાની એ એક તદબીર જ હોય છે. કેટલાકને સર્વોદયની પ્રાપ્તિ આકર્ષે છે. થોડા વખત પૂરતો એ શોખ પૂરો કરીને પાછા એના એ રેઢિયાળ માર્ગે તેઓ પાછા વળી જાય છે. કશું

જ જાણે ઊંડાં મૂળ નાખતું નથી. રાષ્ટ્રહિતની કશી પ્રવૃત્તિને સંગીન ભૂમિકા પ્રાપ્ત થતી નથી.

રૂઢ વિચારોની પકડ આપણા ઉપર ઘણી છે. સહીસલામતી અને પશુસુખની માયા ઘણી છે. જે કશું સાહસપૂર્વક કરવાનું આવે, તેમાંથી ગણતરીપૂર્વક પીછેહઠ કરી જવાનું વલણ દેખાય છે. રાજકારણનું વાતાવરણ યુવાનોમાં અનિષ્ટ પ્રકારની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ બહેકાવે છે. ઊંડી જ્ઞાનનિષ્ઠા, માનવતા કે ભાવિનું નિર્માણ કરવાનો ઉત્સાહ હવે દેખાતાં નથી.

આને પરિણામે, અંતરાત્મા વિનાનો, કશા પણ ચિંતનથી દૂર ભાગનારો, કોઈ પણ સરમુખત્યારની કદમબોસી કરવા તત્પર, સાંકડા સ્વાર્થની સિદ્ધિમાં જ રચ્યોપચ્યો, જીવન પ્રત્યે ઉદાસીન એવો વર્ગ વધતો જાય છે. આ વર્ગને માટે આપણી સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ, આપણા ચિંતકોએ વારસામાં આપેલી સૂક્ષ્મ વિચારણાઓ – આ બધાંનું કશું મૂલ્ય જ રહેતું નથી.

વિદ્રોહની પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હોવા છતાં એ કાર્ય ઉપાડી લેનારું કોઈ રહ્યું નથી. પ્રવાહપતિતની દશામાં મોટો જનસમૂહ તણાતો જાય છે.

સુરેશ હ૦ જોષી

['જનસત્તા' દૈનિક : 1978]

અગ્નિને ઊધઈ ન લાગે, મહામણિને મેલ જોને;
અપાર સિંધુ મહાજળ ઊંડાં, મરમીને મન સહેલ જોને.

પ્રીતમ

અજબ છે શાયરીનો તોર, સાકી,
નશાનો જાણે ચડતો પ્હોર, સાકી;
તને દેખાય છે જ્યાં થોર, સાકી,
હું ત્યાં પણ જોઉં છું ગુલમોર, સાકી !

અમૃત 'ઘાયલ'

અડગ નવ ડોલવું, અધિક નવ બોલવું,
ખોલવી ગૂજ તે પાત્ર ખોળી;
દીનવચન દાખવું, ગંભીર મતું રાખવું,
વિવેકીને વાત કરવી ન પહોળી.

ભોજો

ગુમરાહ

કાલે ત્રીજી વાર માસ્તર જાનકીદાસે મને ખબર આપી કે ''પરેશ શાળામાં હાજર રહેતો નથી. છોકરો ગુમરાહ થઈ જશે.'' એટલે આજે ભોજન બાદ પરેશે નિશાળનો થેલો ખભે લટકાવ્યો કે ચુપકીદીથી હું પણ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. સ્કૂલની સડકને બદલે શાહજાદાએ બીજો જ રસ્તો પકડ્યો !

ચાલતાં ચાલતાં અમે ગામ બહાર નીકળી ગયા. એ એની ધૂનમાં જ હતો. એણે પાછા વળીને એકે વાર જોયું પણ નહીં. સીટી વગાડતો, ક્યારેક પથરાને બૂટ વડે ઠોકરો મારતો આગળ ધપ્યે જ જતો હતો. સુવ્વરનો બચ્ચો ! એ નહોતો જાણતો કે એના આ બૂટ ખરીદવા એના બાપને સવારથી સાંજ સુધી ફાઈલો સાથે કેટલાં માથાં ફોડવાં પડતાં હતાં !

મદારીઓના ડેરા નજીક એ પહોંચ્યો, તો પાંચ-છ કૂતરા જોરશોરથી ભસતા એની નજીક લપક્યા. હું ગભરાયો – ક્યાંક એ મારા છોકરાને પગે બચકું ભરી લે તો ! પણ જેવો એ કૂતરાઓની નજીક પહોંચ્યો કે તેઓ દુમ હલાવવા લાગ્યા. ઓહ ! મતલબ કે કૂતરા સાથે એને જૂની ભાઈબંધી હતી.

હું ઝાડની આડશે જોઈ રહ્યો હતો. મદારીના એક છોકરાએ ચાર-પાંચ સાપ પરેશને ગળે લટકાવી દીધા. મારો તો શ્વાસ જ અધ્ધર થઈ ગયો ! દિલ ધડકતું હતું. પણ ધીરે ધીરે સાપ ગળેથી સરકીને બદન પર થઈ ઘાસ પર રમવા માંડ્યા.

પછી પરેશ આગળ વધ્યો. નહેરને કિનારે કેટલાંક બંગાળી છોકરાં માછલી પકડી રહ્યાં હતાં. આ બધું એ એકીટશે જોઈ રહ્યો હતો. જોવામાં એ એટલો મગ્ન હતો કે હું, એનો બાપ, એની અડોઅડ જઈને ઊભો રહ્યો તેનોય એને ખ્યાલ ન રહ્યો. એની આંખોમાં ઉત્સુકતા હતી, જીવન પ્રત્યેનો પ્યાર હતો. એ ત્યાંના વાતાવરણમાં લીન થઈ ગયો હતો.

એકાએક પરેશની નજર મારા ઉપર પડી અને એનું મોં પડી ગયું. આખરે એને કાંઈ ન સૂઝ્યું એટલે એણે આંગળી ચીંધી કહ્યું, ''પાપા, આ લોકો માછલી પકડી રહ્યા છે.'' હુંય એની સાથે બેસી ગયો. ન એની સ્કૂલની વાત નીકળી, ન મારી ઑફિસની ! ન મેં એને પૂછ્યું કે, તું શાળાને બદલે આ બાજુ કેમ આવ્યો. ન એણે ધડ કરી કે હું ઑફિસને બદલે આ બાજુ શી રીતે આવી પહોંચ્યો. અમે મિત્રોની માફક અહીંતહીંની હાંકતા રહ્યા. ''ચાલો પાપા, નદીની પેલે પાર જઈએ.'' કહી એ બૂટની દોરી છોડવા લાગ્યો.

''ના બેટા, પગ ભીંજાવાથી તને શરદી થશે,'' કહી મેં એને મારી પીઠ પર બેસાડ્યો અને એણે એના હાથ મારા ગળે લપેટી દીધા.

એનાં ચિંતા-ભય બધું જ ગાયબ થઈ ગયું. એ બોલ્યે જતો હતો : ''પાપા, નદીની પેલે પાર એક પથ્થરફોડો છે. દી આખો બસ પથ્થર ફોડ્યા કરે છે. વળી ત્યાં એક સ્વામીજી પણ છે.''

નદી પાર કરી કે સામે જ સ્વામીજી મળ્યા. ''તમારો છોકરો છે કે ?''

''હા.''

''ઘણો ડાહ્યો ને ભોળો છે. તમારું નામ રોશન કરશે.''

ન જાણે આટલી વાત પર મને એવી ખુશી થઈ કે સ્કૂલથી ભાગેલા એ છોકરા વિશે મને ગર્વ થયો.

નજીકમાં જ થોડાં ઝૂપડાં હતાં. વાસણ માંજતી એક ભરવાડણે કહ્યું, ''ઘણા દિવસે આવ્યો, પરેશ !''

પરેશ એની નજીક જઈ લાડમાં બોલ્યો, ''હા, માસી ! આજે તો મારા પાપા પણ આવ્યા છે.'' પરેશની માસી અમને ચા પિવડાવવા માગતી હતી પણ અમે ના કહી.

પરેશને નિશાળેથી ન ભાગી જવાનું સમજાવવા મનોમન હું કોશિશ કરતો રહ્યો; પણ કાંઈ કહી ન શક્યો. આખરે મેં નક્કી કર્યું કે આજે નહીં, કાલ-પરમે એને સમજાવી દઈશ.

વરસાદે જોર કર્યું. અમે જેમતેમ ઘેર પહોંચ્યા. આંગણામાં જ ધૂંવાંપૂવાં થતી એની મા ઊભી હતી. એણે મને ઊધડો જ લીધો : ''આખો મહોલ્લો ઘૂમી વળી. પહેલાં તો બેટો જ ભાગતો હતો, હવે તો બાપેય ભાગવા લાગ્યા કે શું ?''

કદાચ એને ગોપીનાથ દ્વારા જાણ થઈ હશે કે આજે હું ઑફિસે નહોતો ગયો. પરેશ મારી સોડમાં ભરાયો – પણ જાણે એ મને એની સોડમાં લઈ લેવા માગતો ન હોય ! એને થતું હશે કે એને કારણે જ એના પાપાને આ સાંભળવું પડે છે. કદાચ મારા મનની અંદર સૂતેલા બેટાને જાગૃત થયેલો જોઈ એના મનની ભીતરનો સૂતેલો બાપ જાગ્યો હતો. પળ બે પળ રહી એ બોલ્યો, ''પાપા, હવે હું ડાહ્યો થઈ ભણ્યા કરીશ, હોં !''

કેટલાય મહિના વીતી ગયા. હવે એ નિયમિત નિશાળે જાય છે. પહેલાં કેટલીય વાર માસ્તરની અને એની માની ધમકીઓની કોઈ અસર એના પર નહોતી થઈ. પણ છેલ્લા પ્રસંગની એના પર ઘેરી અસર થઈ છે. એને થઈ ગયું છે કે એના પાપાને ઠપકામાંથી બચાવવા એણે નિશાળે જવું જ જોઈએ.

બધાં ખુશ છે, માસ્તર જાનકીદાસ ખુશ છે, એની મા ખુશ છે અને હું પણ...હા, પહેલાં પહેલાં મનેય ખુશી થઈ હતી. પણ હવે......

રાતના નવ વાગી ચૂક્યા છે. બારીમાંથી વીજળી ચમકતી દેખાઈ રહી છે. આગિયા ઝબૂકી રહ્યા છે. મલયાનિલ લહેરાઈ રહ્યો છે. પરેશ ટેબલ-લૅંપ પાસે પુસ્તકોમાં આંખો પરોવી બેઠો છે. પણ મારા મનના અંતઃસ્થલમાં હલચલ મચી રહી છે. જીવને થાય છે કે એ નિશાળમાંથી ભાગી છૂટે, હું ઑફિસમાંથી, અને અમે બાપ-બેટા આખી દુનિયાને અંગૂઠો દેખાડી જંગલોમાં ઘૂમતા રહીએ ! પણ આ વાત હું કોઈને કહી શકતો નથી. પહેલાં એ ગુમરાહ હતો – હવે હું ગુમરાહ થઈ રહ્યો છું.

'હરિશ્ચંદ્ર'

[બલવંતસિંહની હિંદી વાર્તાને આધારે]

આપણે, પાર્ટ-ટાઇમ માબાપો

મુંબઈની 120 શાળાઓમાં બાર માસ દરમિયાન એક કૉલેજે કરેલા સર્વેક્ષણમાંથી એવું તારતમ્ય નીકળ્યું છે કે બાળગુનેગારીમાં દર વરસે અગિયાર ટકા જેટલો વધારો થઈ રહ્યો છે. મહારાષ્ટ્રમાં બાળગુનાઓનું પ્રમાણ દેશમાં સૌથી વધુ છે.

આ મોજણીમાંથી એ હકીકત આપણી નજર સામે આવે છે કે બાળકોમાં ગુનેગારીનું વલણ વધ્યું છે, કારણ કે એમની ઉપર માબાપોનો અંકુશ ઘટ્યો છે, વાલીઓની સંભાળ ઓછી થઈ છે. ક્યાંક બાળકને માબાપનો વધુ પડતો પ્રેમ મળે છે અને એ બગડે છે, ક્યાંક એને ઘરમાં મુદ્દલ પ્રેમ નથી મળતો તેથી બાળક તોફાની બને છે. કેટલાંક ઘરોમાં બાળકો ઉપર મુદ્દલ અંકુશ નથી તેથી તેઓ બગડે છે, તો કેટલાંક ઘરોમાં એમની પર વધુ પડતા અંકુશને કારણે બાળકો હાથથી જાય છે.

સર્વેક્ષણે એક માર્મિક નોંધ કરી છે કે, ‘‘બાળકો ઉછેરવાની કળા આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ, એવું લાગે છે.’’

હા, વાત સાચી છે કે બાળકો ઉછેરવાની કળા આપણે ખોઈ બેઠાં છીએ. હકીકતે, આપણે બધાં પાર્ટ-ટાઇમ માબાપ બની ગયાં છીએ. માત્ર સમયનો મુદ્દો આમાં નથી – આપણા એકંદર ધ્યાનની એમાં વાત છે. માબાપ તરીકે આપણે જે એકાગ્ર ધ્યાન બાળકો ઉપર આપવું જોઈએ તે આપતાં નથી.

બાળ-ઉછેર એ ‘ફુલ-ટાઇમ’ નહીં, ‘હોલ-ટાઇમ’ની કામગીરી છે. પણ તેજ રફતારના આ જમાનામાં માબાપ વહેલી સવારથી દોડવા માંડે છે. ઊંચા જીવનધોરણનું ભૂત આપણી ઉપર સવાર થયું છે. વધુ કમાણી અને સુખસગવડનાં વધુ સાધનો પાછળની આ આંધળી દોટમાં આપણે બાળકોના ઉછેરની સરિયામ ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. આપણને તેને માટે સમય નથી એટલું જ નહીં, તેમાં આપણને રસ પણ નથી રહ્યો. હા, બાળકો માટે પ્રેમ છે, પણ તે એક લોહીની સગાઈનો છે, સાચી સમજદારીમાંથી જન્મેલો નથી. બાળકો તરફ આપણે બેધ્યાન રહીએ છીએ અને તે માટે આપણું દિલ ડંખે પણ છે. પરંતુ આપણે એવું આશ્વાસન લઈએ છીએ કે છેવટે તો આ બધી દોડધામ બાળકોના જ સુખ માટે છે ને ? એ આપણું બચાવનામું છે. બાળકોના ભાવિ કલ્યાણને ખાતર આપણે વર્તમાનમાં બાળકોની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ !

ઘરમાં કે શેરીમાં આપણા બાળકનો ચહેરો આપણે બરાબર ઓળખી શકતાં નથી. એ એની દુનિયામાં ખોવાઈ ગયેલો છે, અટવાઈ ગયેલો છે; આપણે આપણી દોડધામમાં મસ્ત છીએ. બાળક તેની જરૂરિયાતોની યાદી આપણી આગળ રજૂ કરે, એટલે ઑફિસમાં સાહેબ કોઈનું બિલ પાસ કરે તે ઢંગથી આપણે કાં તો આંખો મીંચીને તે પાસ કરી દઈએ છીએ, અગર આપણો મિજાજ બગડેલો હોય તો બિલમાં જાતજાતના વાંધા કાઢીએ છીએ.

પણ બાળક ચકોર હોય છે. તે તરત જ પામી જાય છે કે માબાપને પોતાનામાં બહુ ઊંડો રસ નથી, પોતાને માટે સાચો પ્રેમ નથી. એટલે ધીરે ધીરે બાળક માબાપથી માનસિક રીતે દૂર થતો જાય છે. હવે એ માબાપને પ્રશ્નો કરતો નથી, એમની સમક્ષ તોફાન કરતો નથી. માબાપ સમજે છે કે છોકરાની ગાડી લાઇન ઉપર છે. બાળક કપડાં ઢંગથી પહેરે છે, થોડા અંગ્રેજી શબ્દો ગોટપીટ બોલે છે, એટિકેટ શીખી લે છે.

માબાપને ખબર નથી કે એ બાળક તો પિંજરામાં પડેલા પંખીની કે સાંકળે બંધાયેલા પ્રાણીની થોડી લાચાર વિવેકવાણી જ શીખ્યું છે. એ તેમનાથી ઘણું દૂર નીકળી ગયું છે, તેનું ભાન તેમને થતું નથી. પિતાને સમય નથી, માતાને પણ સમય નથી. કેટલીક માતાઓ ધન કે કીર્તિ કમાવા બહારની દુનિયામાં ઘૂમી રહી છે, તો કેટલીક માતાઓ ઘરકામ અને પારકી પંચાતમાં ડૂબી ગઈ છે.

પછી એ બાળક જરાક મોટું થઈને જ્યારે ચપ્પુ રમાડતું, કોઈનું પાકીટ તફડાવતું કે બીજું કાંઈક ખોટું કરતું માબાપ સમક્ષ રજૂ થાય છે, ત્યારે માબાપને એકાએક જબરો આઘાત લાગે છે. તેમને નવાઈ લાગે છે કે આ બાળગુનેગાર શું પોતાનું જ સંતાન છે ? આવું કેમ બની શકે ?

પણ આવું જ બને છે, અને તેની જવાબદારી માબાપોની છે. કોઈ કહેશે કે આજની દુનિયામાં માબાપ બિચારાં રોજીરોટી માટે માર્યાં ફરતાં હોય છે, ત્યાં બાળકોની પાછળ કેટલુંક ધ્યાન આપે ? એ બિચારાં શું કરે ? પણ આ બચાવ માબાપોને કાંઈ કામ આવવાનો નથી. તમારે બાળક છે, તો તેની ઉપર ધ્યાન આપો, તેને પ્રેમ આપો, તેને જીવતાં શીખવો, ઊંચાં ચઢાણ શું છે એ તેને સમજાવો. તમારા જીવનમાં એ છે, તો તેને યોગ્ય સ્થાન આપો.

મોટા ભાગનાં માબાપો માની લે છે કે, આપણે બાળકને ખાવાપીવા આપીએ, કપડાં આપીએ, પાઠ્યપુસ્તકો અને ભણવાની ફી આપીએ, એટલે આપણી ફરજ પૂરી થઈ ગઈ. પણ આટલી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાથી માબાપ નથી બની જવાતું. માબાપે તો બાળકને ઉછેરવું પડે છે. એક ગુલાબના છોડને પણ ચાનું પાણી માફક આવે છે, તેટલી સમજ આપણે કેળવી છે. પણ બાળકને પોષણ કયા ખાતરમાંથી મળશે, કેવી માટીમાંથી મળશે, તેની પરવા આપણે નથી કરતાં.

બાળકને આપણે શિક્ષક પાસે ધકેલીએ છીએ. શિક્ષક તેને પાછું ઘેર ધકેલી દે છે. પછી બાળક આવારાઓની ટોળીમાં ભળી જાય છે. તેને ખબર પડી જાય છે કે ઘરમાં તેને માટે ઝાઝી જગ્યા નથી, નિશાળમાં તેને માટે ગણતરીના કલાકોથી વધુ સમય નથી. આથી આવારા ટોળીનો આવકાર તેને મીઠો લાગે છે, ત્યાં એના જીવને ચેન પડે છે.

જૂની કુટુંબવ્યવસ્થાના કેટલાક ગેરલાભ હશે. પણ દાદા-દાદીવાળાં ઘરનો એક મોટો લાભ હતો. એ વૃદ્ધો બાળકોનું જતન કરતાં, બાળકોને પ્રેમ કરવા માટે એમની

પાસે સમય હતો. એમના સાંનિધ્યમાં બાળકને સ્નેહ, સંતોષ અને સલામતીનો અનુભવ થતો. વિભક્ત કુટુંબમાં એ ખૂટતું લાગે છે. આજનું બાળક પોતાના કુટુંબ સાથેનો જીવંત સંબંધ ગુમાવી બેઠું છે. તેને કુટુંબનાં બધાં સગપણોની પણ ખબર નથી. એ ખરેખર એકલું પડી ગયું છે. એકલું બાળક તેના ચિત્તમાં જાતજાતનાં જીન પેદા કરે છે. આપણે અત્યારે જે જોઈએ છીએ તે કુટુંબથી અટૂલા પડી ગયેલા બાળકના દિમાગી જીનની ઉપદ્રવલીલા જ છે.

ચોરી કરતું બાળક, કોઈનું ખીસું કાપતું કે કોઈની સાઇકલ તફડાવતું બાળક જાણે કે આપણી સામે પોકાર કરતું હોય છે કે, ''મને તેડી લ્યો ! મને બોલાવો ! મને પ્રેમ કરો !''

ભૂપત વડોદરિયા

ગૌરવ-પ્રફુલ્લિત યૌવન

1929ના જાન્યુઆરીમાં અમારી ગુજરાત કૉલેજની મોટી હડતાલ આવી. એવામાં જ આચાર્યશ્રી કૃપાલાની વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થઈને મેરઠ આશ્રમમાં પાછા જવાના હતા. અમને વિદ્યાર્થીઓને દોરવણી આપવા એમને થોડો વખત રોકાઈ જવા ગાંધીજીએ કહ્યું. કૃપાલાનીજીની એ વખતની કામગીરી પયગંબરી આવેશવાળી હતી. કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એમની અજબ ભૂરકી હતી. નદીની રેતમાં રોજ સાંજે ભાષણો થતાં. આચાર્ય આવે, વિદ્યાર્થીઓ-વિદ્યાર્થિનીઓ વંટોળિયા પાછળ ઘસડાતાં આવતાં હોય એમ ધસ્યાં આવે. એક સાંજનું ભાષણ મને બરોબર યાદ છે. આચાર્ય કહે : ''આઇ એમ એ કિંગ.'' – હું રાજા છું. અને અર્ધું ચક્કર ફરી લીધું. બાબરી ઊછળી. વીંટળાઈને બેઠેલ અમારી સૌની તરફ હાથ કરી આગળ ચલાવ્યું : ''માય કિંગ્ડમ ઇઝ ઇન યૉર હાર્ટ્સ.'' – મારું રાજ્ય છે તમારા સૌનાં હૃદયમાં.

એ જમાનો જ જુદો હતો. ત્યારે એવો જમાનો હતો જ્યારે યૌવન પૂર્ણ ગૌરવમાં પ્રફુલ્લિત થઈ શક્યું હતું. વર્ડ્ઝવર્થના શબ્દોમાં કહી શકાય કે –

Bliss was it in that dawn to be alive,
But to be young was very heaven !
– તે પરોઢે જીવતા હોવું, પરમ આનંદ એ;
હોવું પરંતુ જુવાન, તે તો સ્વર્ગસમ.

રાષ્ટ્રપ્રેમના – નવીનતર અભીપ્સાઓના મહાતરંગ ઉપર અમે ઊંચકાયેલા હતા.

ઉમાશંકર જોશી

આખ્યાનનું હાર્દ

પ્રહ્‌લાદનું આખ્યાન નાનપણમાં સાંભળતાં મને એ સંસ્કાર પડેલા કે હિરણ્યકશિપુ પાપી છે અને પ્રહ્‌લાદ પુણ્યશાળી છે. આજે એ આખ્યાન ફરી વાંચતાં પ્રહ્‌લાદની ભક્તિનો મહિમા એટલો જ રહ્યો, પણ હિરણ્યકશિપુ પ્રત્યે જે ધિક્કાર હતો તે ચાલ્યો ગયો. એણે પુત્ર ઉપર આટલો બધો અત્યાચાર કેમ કર્યો, તેનો વિચાર કરતાં મને નવું દર્શન થયું.

હજારો વર્ષ ઉપરના હિરણ્યકશિપુની વાત જવા દઈએ અને આજની જ વાત લઈએ. આપણે હિંદુ હોઈએ અને આપણને ખબર પડે કે આપણો દીકરો મસ્જિદમાં જઈને નમાઝ પઢે છે, તો આપણે શું કરીશું ? આપણે મુસલમાન હોઈએ અને આપણો દીકરો શિવમંદિરમાં જઈ મૂર્તિને પગે લાગે, તો આપણે શું કરીશું ?

આપણા સમાજના એક હિંદુએ વીસમી સદીના આરંભે, મોટી ઉંમરે, શ્રદ્ધાપૂર્વક, કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વિના ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો ત્યારે, આપણે શું કર્યું હતું ? એમનાં ખંડકાવ્યોથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે અમર છે, તે કવિ 'કાન્તે' ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો, ત્યારે એમનો કેવો બહિષ્કાર થયો હતો ! બળવાખોર ગણાતા સાક્ષર બળવંતરાય ઠાકોરે એમના આ પગલાના વિરોધમાં લખી જણાવ્યું : આપણી મૈત્રીનો હવે અંત આવે છે !

આજે આપણને હાસ્યાસ્પદ લાગે કે કોઈ હિંદુ હોય કે ખ્રિસ્તી, મૈત્રીમાં શો બાધ આવે, ભલા ? તે કાળે આપણું સમાજજીવન એટલી ધાર્મિક દીવાલોથી જકડાયેલું હતું કે એની બહાર જઈને પ્રતિષ્ઠાભેર જીવવું અશક્ય થઈ પડતું હતું. કવિ 'કાન્ત'ને એ જ વાતાવરણની ગૂંગળામણથી પાછા હિંદુ થવું પડ્યું !

આ ભૂમિકાને સ્વીકારીને હજારો વર્ષ પહેલાંનાં ધર્મનાં બંધનોનો ખ્યાલ કરીએ, તો હિરણ્યકશિપુનું પગલું સમજી શકાય તેવું છે. પુરાણકાળમાં ધર્મયુદ્ધો દ્વારા એક ધર્મ બીજા ધર્મ ઉપર પોતાની સર્વોપરિતા સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરતો. એ કાળમાં અસુરકુળના હિરણ્યકશિપુનો દીકરો પ્રહ્‌લાદ આર્યકુળના ઇષ્ટદેવને ભગવાન માને, તે પિતાથી કેમ સહ્યું જાય ? પોતાનો મનપસંદ ધર્મ પાળવાનો એને હક છે, એમ સમજીને પ્રહ્‌લાદે પિતાની વાત માની નહીં, એટલે તે પુત્રને મારી નાખવા તૈયાર થયો. તેનું કારણ ધર્મઝનૂન છે. પોતાનો દીકરો પરધર્મી બને તે એનાથી સહી શકાતું નથી. આથી ધર્મઝનૂનમાં અંધ બની એ દીકરાનો નાશ કરવા તૈયાર થયો છે. હિરણ્યકશિપુ રાક્ષસ છે, પાપી છે, એ દૃષ્ટિએ જોવાનો અર્થ નથી. પરંતુ એ જમાનામાં ધર્મઝનૂન કેવું હતું તે જોવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તેની નિર્દયતાને પામી શકાય.

આ ઝનૂન કેવળ અસુરોમાં હતું એવું પણ નથી. રામ જેવા આદર્શ રાજવીમાં પણ તે સંસ્કાર જોવા મળે છે. વનવાસ વખતે રાવણની બહેન શૂર્પણખા રામ-લક્ષ્મણ પાસે લગ્નની માગણી મૂકે છે. રામના કહેવાથી લક્ષ્મણ તેનાં નાક-કાન કાપી લે

છે. રામમાં જે સંસ્કાર આપણે જોઈએ છીએ તે જોતાં, એ સ્થાને આર્યસ્ત્રી હોત તો એમણે એવી શિક્ષા ન કરી હોત. અસુરોનો નાશ કરવામાં કંઈ પાપ નથી, એવું આર્યઝનૂન ત્યાં જોવા મળે છે.

આજે પણ એવું ઝનૂન બીજી રીતે જોવા મળે છે. પોતાનો છોકરો કે છોકરી પરજ્ઞાતિમાં પરણવા તૈયાર થાય, તો એના ઉપર જોરજુલમના પ્રયત્નો હજુ ચાલુ છે જ. એક વખત દીકરી પરણી ગઈ હોય તે પછી પણ, એ લગ્ન મંજૂર ન રાખતાં તેને પૂરી રાખી એ પગલું ભૂંસી નાખવાના પ્રયત્નો થયા છે. એ રીતે પરણી ગયેલી દીકરી માટે ઘરનાં દ્વાર બંધ કરી વાત્સલ્યને કચડી નાખવાની હદ સુધી માબાપ ગયાં છે.

*

પ્રહ્‌લાદનું આખ્યાન પ્રથમ તો એ શીખવી જાય છે કે પિતાના ઇષ્ટધર્મ કરતાં પુત્રનો ઇષ્ટધર્મ જુદો હોઈ શકે. એ પાળવાનો પુત્રને સંપૂર્ણ હક છે, પિતાને એ અંગે વિરોધ કરવાનો હક નથી. એવી પ્રામાણિક માન્યતાને કારણે પુત્ર પિતાની આજ્ઞાનો અનાદર કરે, તો તે પુત્રધર્મ ચૂકે છે તેવું ન માનવું જોઈએ. કોઈ પણ માન્યતા અંગે પિતાપુત્ર વચ્ચે પ્રામાણિક મતભેદ ઊભો થાય, તો પુત્રને પોતાની માન્યતા પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ છે. તે માટે પિતાનો ખોફ વહોરવો પડે, તો વહોરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.

એવો ખોફ ઉતારનાર વડીલોને હિરણ્યકશિપુનું પાત્ર સહિષ્ણુ થવાનો બોધ આપે છે. હિરણ્યકશિપુનું પગલું સાચું નથી એમ જો વડીલો માનતા હોય, તો પોતાના ઘરના પ્રહ્‌લાદના પ્રસંગ વખતે એમનાથી એવું પગલું ન ભરાય, એમ તેમણે સમજવું જોઈએ.

આમ તો આપણે બધા કહીએ છીએ કે, પ્રહ્‌લાદનું આખ્યાન અમે સાંભળ્યું છે. એ સાંભળ્યા છતાં જો દીકરાની ભિન્ન માન્યતા વખતે એને તેમ વર્તવાની સંમતિ સહિષ્ણુતાપૂર્વક ન આપીએ, તો આખ્યાનનું હાર્દ આપણે પામ્યા છીએ તેમ ન કહી શકીએ.

ઈશ્વર પેટલીકર

❀

અડવડ દડવડ નગારાં વાગે,
હરહર ગોમતી ગાજે રે, બંગલા ફક્કડ બનાયા.૦૦૦
વા'ણે ચડીને વીરે ઈંટું મંગાવી,
ઈંટુંના ઓરડા ચણાવો રે, બંગલા ફક્કડ બનાયા.
વા'ણે ચડીને વીરે કંકુ મંગાવ્યાં,
કંકુની ગાર્યું કરાવો રે, બંગલા ફક્કડ બનાયા.

લોકસાહિત્ય (સં૦ ઝવેરચંદ મેઘાણી)

❀

તીર

"એ સૂર્યવંશી ! ક્યાં સુધી ઘોરવું છે ? દુકાને ક્યારે જઈશ ? ચાલ ઊઠ, ઝટ તૈયાર થા !" મનહરલાલે પુત્રને ઉઠાડતાં કહ્યું. પુત્ર તરત ઊઠ્યો. પણ પિતાના શબ્દો એની છાતીમાં વાગ્યા. મારનો ઘા કંઈક હળવો બને છે ? – એ જોવા પુત્રે ખુલાસો કર્યો : "રાતે મોડે સુધી નામું લખ્યું હતું એટલે જરા મોડું..."

"હું તને ન ઓળખતો હોઉં તો ને ?" પિતા વચ્ચેથી જ ગરજ્યા. "લખ્યાં નામું હવે ! ખાલી બહાનાં ન બતાવ. ઊંઘણશી છે ઊંઘણશી !"

પુત્રના મનમાં થયું, "શું પોતે નામું નહોતું લખ્યું ? પોતાના ઉપર આટલો બધો અવિશ્વાસ ?" ઘા વધુ ઊંડો થયો. ખિન્ન મને પુત્ર દુકાને ગયો..... મુનીમ આજે દુકાને મોડા આવ્યા. પુત્રે તરત ટકોર્યા : "કેમ મોડા ?"

પ્રશ્નનો ધ્વનિ અને રીત મુનીમને ખટક્યાં. પણ એ સમજુ અને પીઢ હતા. શાંતિથી ખુલાસો કર્યો કે, "પત્નીની તબિયત સારી ન હતી, તેથી મોડું થયું." પણ શેઠ-પુત્રે રોકડું પરખાવ્યું કે, "એવાં બહાનાં કાંઈ ચાલેબાલે નહિ. નોકરી કરવી હોય તો વખતસર આવતાં શીખો." મુનીમને ભારે આશ્ચર્ય થયું : નાના શેઠ કોઈ દિવસ આ રીતે વાત કરતા નથી, અને આજે આમ કેમ ? પણ મનમાં સમસમીને બેસી રહ્યા.

મુનીમના મનમાં પત્નીની બીમારીની ચિંતા ઓછી ન હતી. એમાં નાના શેઠના આ વર્તાવથી ભારે ઉદ્વેગ થયો. બપોરે ઘેર જમવા જતાં બીમાર પત્ની માટે પપૈયો લઈ જવાનું તે ભૂલી ગયા. ઘેર પહોંચતાં લાગલાં જ પત્નીએ પૂછ્યું, "પપૈયો લાવ્યા ?" ત્યાં તો મુનીમજી તાડૂકીને બોલ્યા, "બસ, દુકાને શેઠ અને ઘેર શેઠાણી ! હજુ પગ મૂક્યો નથી કે હુકમ છૂટ્યો નથી."

પત્નીને ભારે દુઃખ થયું. માત્ર "પપૈયો લાવ્યા ?" એમ પૂછ્યું, એને પણ હુકમ ગણ્યો ? જિંદગી આખી પતિની ઇચ્છાને આધીન બનેલી પત્ની આજે બપોરે વ્યથિત હૈયે સમસમીને પથારીમાં સૂઈ જ રહી.

બપોરના મોડેથી, જૂનાં કપડાંના બદલામાં વાસણ આપનાર વાઘરણ બહેને આવી બારણે સાદ પાડ્યો. આ બીમાર બહેને ઊભાં થઈ બારણે આવી વાસણવાળી બહેનને જોરથી કહ્યું : "બધાં ચોર છો ચોર. ધૂતવા જ નીકળ્યાં છો !" અને બારણું ધડ બંધ કરી, જઈને પથારીમાં પડતું મૂક્યું. વાઘરણ બહેનને ક્રોધ તો ઘણોય આવ્યો, પણ બંધ બારણા સામે બડબડીને જ આગળ વધવું પડ્યું.

થોડી વાર પછી આ બહેન દાતણ વેચવા નજીકના બજારમાં પાથરણું પાથરીને બેઠાં. સાંજ પડવા આવી હતી. દુકાન વધાવીને ઘર ભણી જતાં મનહરલાલ બજારમાં દાતણ લેવા આવ્યા અને આ બહેન પાસેથી દાતણ લીધાં. સારાંનરસાં જોતાં, એક વધુ દાતણ ખ્યાલ બહાર હાથમાંની ઝોળીમાં પડી ગયું. દાતણવાળી બહેને આ

જોયું. મનહરલાલે પૈસા આપી ચાલવા માંડ્યું, ત્યાં જ બહેને હાક મારી : "એ ચીનના શાહુકાર ! ગણતાં આવડે છે કે નહીં ? વધનું દાતણ પાછું આપતા જાવ !"

મનહરલાલ તો આભા જ બની ગયા. ઝોળીમાં જોયું તો એક દાતણ વધારે હતું. તે પાછું આપતાં બચાવમાં કહેવા લાગ્યા, "જાણી કરીને નથી લીધું. અજાણતાં પડી ગયું હશે." પણ દાતણવાળી બહેને તો સંભળાવ્યે જ રાખ્યું. મનહરલાલે જતાં જતાં એના શબ્દો સાંભળ્યા : "હું તમ રોખા લોકને ઓળખતી ન હોઉં તો ને ? લ્યો, બતાવ્યું બહાનું – જાણી કરીને નથી લીધાં ! ચીનના શાહુકાર છો શાહુકાર." એવા લહેકાથી આ શબ્દો બોલાયા કે આજુબાજુના લોકો પણ મનહરલાલ તરફ જોઈ રહ્યા. તેમને થયું કે ધરતી મારગ આપે તો સમાઈ જવું સારું.

સવારે મનહરલાલે જે શબ્દોનું તીર છોડ્યું હતું તે જ તીર સાંજ સુધીમાં અનેકનાં દિલ વીંધતું વીંધતું આવીને તેમને જ વાગ્યું.

અંબુભાઈ શાહ

જા, મા –

તારું ના, મા ! બાળક હોઉં,
હોઉં પોપટ પંખી;
ઊડી જાઉં ક્યાંક કદાપિ
મનમાં એવું ઝંખી –
સાચેસાચું કહી દેજે, કંઈ
રાખીશ ના સંતાડી;
"પીટ્યું પોપટડું" કરી અમને
પૂરત પાંજરે, માડી ?
જા, મા ! ત્યારે જા જા ની તું !
ઉતાર અમને ખોળેથી તું !
લાડ અમોને ના કરતી તું !
તારે ખોળે જા નહીં રમીએ !
તારે હાથે જા નહીં જમીએ !
તારા ઘરમાં જા નહીં રહીશું !
વનવગડામાં ભાગી જઈશું !

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ૦ જુગતરામ દવે)

અધ્યાપક માટે ઉપાસના-મૂર્તિ

અધ્યાપક માટે તેના વિદ્યાર્થીઓ એ જ તેની ઉપાસનાની મૂર્તિ છે. એમની સેવા એ તેની પૂજા છે, એમનો વિકાસ એ તેનો પ્રસાદ છે. એમનું અધઃપતન એ તેનું નરક છે, અને ચારિત્ર્યની દૃઢતા એ જ તેનું સ્વર્ગ છે. દુર્બળ લોકોને મોળા પડતા રોકે ને શૂર ચઢાવે, તે અધ્યાપક. ઢોર જેવા પ્રાણીને શિક્ષક દેવ જેવા માણસ બનાવી શકે છે. ગુરુએ શિષ્યમાં જ્ઞાન રેડવાનું નથી. શિષ્યની બુદ્ધિ એ કંઈ વાસણ નથી, તે એક કમળ છે; સૂર્યની પેઠે દૂરથી જ પોતાનાં પ્રખર-સૌમ્ય કિરણોથી તેનો વિકાસ કરવાનો છે. વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાનંદ ને સેવાનંદનો સ્વાદ ચખાડવો, અને આદર્શ પાછળ ગાંડા થવામાં જ જીવનની સફળતા છે તે સમજાવી દેવું, એ શિક્ષકનો આનંદ છે.

અજ્ઞાન સામે, અન્યાય સામે, અનાચાર સામે, ધીમું પણ પ્રખર યુદ્ધ ચલાવવું, એ કેળવણીકારનો સ્વધર્મ છે. સાચો કેળવણીકાર સમાજનો આશ્રિત નથી હોતો, પણ સમાજનો અગ્રેસર વિચારક હોય છે, આચારવીર હોય છે. હૃદયપલટો કરાવવો અને તેને માટે અખૂટ ધીરજ રાખવી, એ એક જ શસ્ત્ર કેળવણીકારો પાસે છે. જેની પાસે ધીરજ નથી, તે કેળવણીકાર નથી.

જેમ ન્યાયખાતા પર રાજ્યકર્તાઓનો અંકુશ ઓછામાં ઓછો હોવો જોઈએ, તેમ જ કેળવણીના તંત્ર પર કોઈ પણ સરકારનો ઓછામાં ઓછો અંકુશ હોવો જોઈએ. સાચા કેળવણીકારો રાજકીય અને સામાજિક નિયંત્રણથી પર હોવા જોઈએ. પણ એટલી યોગ્યતા અને અધિકાર પચાવવા માટે કેળવણીકારો જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યમાં આદર્શ હોવા જોઈએ. એમનો પોતાના ઉપરનો અંકુશ જોઈને સમાજનું માથું એમની આગળ નમે, એવું હોવું જોઈએ.

અધ્યાપકનો ધંધો સ્વીકાર્યા પછી મને એક લાભ એ થયો કે હું નિર્દોષ વિદ્યાર્થીઓના સમાગમમાં આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓ માને કે, કાકાને મળવાથી એમનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપણને મળે. પણ મને પોતાને વિદ્યાર્થીઓના સહવાસથી ખૂબ મળ્યું છે. કદાચ ગાંધીજીના સહવાસથી પણ એટલું બધું નહીં મળ્યું હોય. વિદ્યાર્થીઓના સહવાસમાં હું સદાય જુવાન રહેવાનો, વૃદ્ધપણું મને નહીં આવે. વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી હું નમ્રતા શીખ્યો. પણ સૌથી મોટો લાભ તો મને એ થયો કે તેમના સહવાસને લીધે હું પવિત્રતા જાળવતાં શીખ્યો. મારું મન ઘણી વાર પડવા ઇચ્છે તોપણ, વિદ્યાર્થીઓને લાયક બનવાના વિચારથી પડતો બચી જાઉં.

કાકા કાલેલકર

''પાઠ પાકો નથી થયો''

શાળાનો પહેલો દિવસ હતો. આચાર્ય નવા હતા, વિદ્યાર્થીઓ પણ નવા હતા.

આચાર્યે લખાવ્યું : ''સત્યં વદામિ'' અને કહ્યું, ''બોલો : હું સત્ય બોલું છું.'' બધા વાંચવા માંડ્યા : ''હું સત્ય બોલું છું : સત્યં વદામિ.''

આચાર્યે કહ્યું : ''કાલે પાઠ પાકો કરી લાવજો.''

આચાર્ય હતા દ્રોણ : વિદ્યાર્થીઓ હતા કૌરવ-પાંડવો. બીજા દિવસે દ્રોણાચાર્યે પૂછ્યું, ''પાઠ કરી લાવ્યા છો ?''

બધા કહે, ''હા.''

આચાર્યે લખ્યું : ''સત્યં વદામિ'' અને કહ્યું, ''વાંચો જોઈએ.'' બધા એક પછી એક વાંચવા લાગ્યા : ''સત્યં વદામિ... હું સત્ય બોલું છું.'' અર્જુને વાંચ્યું, દુશાસને વાંચ્યું, વર્ગમાં ધ્યાન ન આપનાર ભીમ પણ કડકડાટ વાંચી ગયો ! યુધિષ્ઠિરનો વારો આવ્યો. યુધિષ્ઠિરે હાથ જોડીને ગુરુને પ્રણામ કરી કહ્યું :

''ગુરુજી, મને હજુ પાઠ નથી આવડ્યો.''

દ્રોણાચાર્યે કહ્યું, ''ભલે, કાલે પાકો કરી લાવજો.''

બીજા દિવસે પૂછ્યું, ''કેમ, પાઠ પાકો કરી લાવ્યા છો ને ?''

વળી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, ''હજુ પાકો થયો નથી.''

આચાર્યે વળી એક દિવસ વધારે આપ્યો. પણ યુધિષ્ઠિર તે દિવસે પણ પાકો ન કરી શક્યા. ચાર-પાંચ દિવસ ગયા, એટલે દ્રોણાચાર્યે એક દિવસ કહ્યું, ''આમાં તે શું પાકું કરવાનું હતું કે હજુ પાઠ નથી આવડ્યો ? આ જડબુદ્ધિ દુશાસન પણ હમણાં વાંચી ગયો કે 'સત્યં વદામિ', ને તને હજુ ન આવડ્યું ? કાલે પાકો કરી જ લાવજે !''

વર્ગમાં બધાને થયું કે યુધિષ્ઠિરને આટલુંય ન આવડે તો તે ઠપકાને લાયક જ હતા.

બીજે દિવસે દ્રોણાચાર્યે ફરી પૂછ્યું ત્યારે પણ યુધિષ્ઠિરનો જવાબ તો એ જ હતો : ''હજુ પાઠ પાકો નથી થયો.''

''સાવ પોઠિયા જેવો લાગે છે ! આમાં તે શું આવડવાનું હતું !'' દ્રોણાચાર્યે સહેજ ખિજાઈને કહ્યું; વર્ગ હસી પડ્યો.

યુધિષ્ઠિર અચકાતાં અચકાતાં બોલ્યા : ''ગુરુજી, આપ પાઠ પાકો કરી લાવવાનું કહો છો, ને હુંય ઘણી કોશિશ કરું છું. પણ હજુયે મારાથી કોઈ વાર ખોટું બોલાઈ જાય છે, ત્યાં સુધી કેમ કરીને કહું કે 'હું સત્ય બોલું છું' એ પાઠ પાકો થઈ ગયો છે ?''

મનુભાઈ પંચોળી

‘‘શીંગડાં માંડતાં શીખવશું !’’

ગાંધી પાસેથી અમે સમજ્યા કે કેળવણીનું યુગાનુકૂળ સ્વરૂપ દેશના અજ્ઞબહુજનસમાજને માટે એમનામાંથી જ સુજ્ઞ નેતાગીરી પૂરી પાડનારું હોવું જોઈએ. ગાંધીને પ્રતાપે અમને એવી સમજણ હતી કે વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંમાં રહેવા, ગામડાંને સુધારવા અને ગામડાંની વકીલાત કરવા પ્રેરાય, તે ગામડાંની કેળવણીનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

આ માટે અમારે અમારા શિક્ષણમાં નવો અભ્યાસક્રમ, નવી પદ્ધતિઓ, નવાં સાધનો, નવા શિક્ષકો તો ઊભાં કરવાનાં હતાં જ. પણ એનાં કરતાંયે વધારે મહત્ત્વનું કામ આ વિદ્યાર્થીઓમાં ગામડાં માટે પ્રેમ-ગૌરવ અને ગામડાંને ધોવાતાં અટકાવવા સારુ જરૂરી યુયુત્સાવૃત્તિ કેળવવાનાં હતાં.

ગામડાંના વિદ્યાર્થીઓ બધા અતિ સામાન્ય કુટુંબનાં બાળકો હતાં. પણ જે આવતા તે અમને વહાલસોયા લાગતા. તેમને અમે જાતે જ પીરસતા. તેમને કપડાં ધોતાં, વાળ ઓળતાં શીખવતા. તેમની જોડે વરસતા વરસાદમાં દોટ મૂકીને અમે ડુંગરામાં જતા. સાથે ધૂબકા મારતાં ટેકરા વળોટતા, ગાયો ચારતા, ગાયો દોહતા, હૂતૂતૂ-લંગડી તો રમતા જ, પછડાતા, પછાડતા.

વિદ્યાર્થીઓ વૅકેશનમાં ઘેર જાય ત્યારે અમે વિલાઈ જતા; દહાડા ન જતા. આવે ત્યારે ઝાંપે લેવા જતા. જરૂરીથી વધારેની જરૂર નહોતી અમને કોઈને. હું લગ્ન કરવા ગયો ત્યારે રેલભાડાના પૈસા ઉછીના લઈને ગયેલો. એવા મસ્તીના દિવસો હતા – ‘‘તે હિ નો દિવસા ગતાઃ !’’

કોઈ વાર બાળકોના વાલીઓ પૂછતા : ‘‘મારા છોકરાને નોકરી મળશે ?’’

હું કહેતો : ‘‘મળે પણ ખરી, ન પણ મળે; પણ અમે નોકરી માટે ભણાવતા નથી.’’

‘‘તો પછી એ શું કામ ભણે ? ખેતી તો અમારે ઘેર રહીનેય જોતાં જોતાં શીખી જાય.’’

‘‘ના, બાપા, નવી ખેતીની તમને પણ ખબર નથી. એ નવી ખેતી શીખશે. એ તમારે માથે નહીં પડે, પોતાનો રસ્તો કરી લેશે.’’

‘‘પણ તમે બીજું શું શીખવો છો ? ખેતીનું તો ઠીક, મારા ભાઈ; અહીં ઢેફાં ભાંગ્યાં કે ઘેર, બધુંય સરખું છે.’’

‘‘જુઓ, બાપા, અમે શું શીખવીએ છીએ તે કહું ?’’ પછી તેવાની સામે આંખ નોંધી હું કહેતો : ‘‘ – શીંગડાં માંડતાં શીખવીએ છીએ !’’

અને પછી પેલા બકરાના બચ્ચાની વાત કહેતો કે એ બ્રહ્મા પાસે જઈને પોતાને કૂતરાં, નાર, માતાજી, બધાં ખાઈ જાય છે – તેમાંથી બચવું કેમ, તે અંગે કાકલૂદી કરવા લાગ્યું. અને પછી બ્રહ્માએ આપેલા જવાબથી તેના કાન ભરાઈ જાય તેમ કહેતો : ‘‘બાપા, બ્રહ્માએ એ બચ્ચાને કહ્યું, ‘હું તો તારો દાદો છું ને ? એ છતાંય તારું આ કૂણું કૂણું રાંકડું મોઢું જોઈને મનેય મન થાય છે તને એક બટકું

ભરી લેવાનું ! તો જરા શીંગડાં માંડતાં શીખ્ય. તને મેં શીંગડાં શા સારુ આપ્યાં છે ?' – બાપા, અમે આ શીંગડાં માંડતાં શીખવવાના છીએ.''

મને પરમ સંતોષ છે કે આ શીંગડાં માંડવાનું શીખવતા શિક્ષણને પ્રતાપે અમે ગામડાંના કેટલાય વગર પૈસાના વકીલો કેળવી શક્યા.

આ બધામાં શિરટોચ નીવડ્યા ભાઈ દુલેરાય માટલિયા. અમારું કામ તેમને અપૂરતું લાગ્યું – અને એમ હતું જ – એટલે ઊપડ્યા માલપરા. ત્યાં જઈને ધૂણી ધખાવી. શાળા-બાલમંદિર હાથમાં લીધાં. ખાદીકામ કર્યું. રાત્રી-પ્રાર્થનામાં ગામની કેળવણી શરૂ કરી. આખા ગામને કેળવવાનો આવો પ્રયોગ કદાચ બબલભાઈ સિવાય કોઈએ નહીં કર્યો હોય. માલપરાને તેમણે સ્વચ્છતાના, નિર્ભયતાના, પ્રભુશ્રદ્ધાના પાઠ શીખવ્યા. બહેનોને બધાં કામમાં બહાર કાઢી. ગામડાંની સભામાં માલપરા જેટલી બહેનોની સંખ્યા ભાગ્યે જ મળે. માલપરા જેવી ચોખ્ખી શેરીઓ ભાગ્યે જ કોઈ ગામમાં જોઈ છે.

એવો પ્રશ્ન થાય કે એ માલપરામાં હવે તેવું જ છે ખરું ? અને જો ન હોય તો આ બધી ઝંઝટ, દોડધામ, ઊથલપાથલનું મૂલ્ય શું ?....એ જ દલીલને આગળ લંબાવીએ તો પૂછી શકાય કે ગાંધીથી શું થયું ? ભાગલા પડ્યા, નિર્દયીઓએ લાખો નિર્દોષોની હત્યા કરી... અને આજેય દેશની આ દશા ? ત્યાં માટલિયા કે અમારા જેવાં તરણાંનો શો હિસાબ ? તો શું લોક-સંગ્રહનાં, લોક-કેળવણીનાં કામો છોડી દેવાં ? મનુષ્ય શું ઉખર ભોંય જેવો છે ? તેમાં કોઈ બી ઊગતાં જ નથી ?

મને એવું લાગે છે કે સંસ્કારિતા એ બહુધા પ્રાપ્ત સંસ્કાર છે. તે આપોઆપ વારસામાં આવતો નથી. તે માટે સંસ્કાર-વારસો આપવાની શિક્ષણવ્યવસ્થા, પરંપરા ઊભી કરવી પડે છે. એ ન થાય તો બીજી પેઢીએ જ પહેલાં હતી તેવી અસંસ્કારિતા પાછી પ્રવર્તે છે.

મનુભાઈ પંચોળી

એક મિત્ર

દરેક મનુષ્યને એક મિત્ર હોય છે તે હંમેશ એને ગુપ્ત મદદ કરતો જ રહે છે. મનુષ્યને એ કહેતો હોય છે કે, ''ધરતી ખેડવાનું કામ તારું, વરસાદ વરસાવવાનું કામ મારું... બીજ વાવવાનું કામ તારું, અંકુર પ્રગટાવવાનું કામ મારું... તું ખેતર સાચવજે, હું અન્ન પકવીશ... તું ભોજન કરજે, હું અન્ન પચાવીશ.''

એ મિત્ર તે જ ઈશ્વર.

ડોંગરે મહારાજ

પ્રેમસૂત્રમાં પરોવાયેલાં

હું સંસ્કૃત ભણતો તે વેળા ચતુષ્પાઠીઓની પ્રથા હતી. મંદિરો કે શ્રીમંતોના આશ્રયે ચાલતાં આ ગુરુકેન્દ્રિત વિદ્યાલયોમાં ચતુર્વેદ અને ષટ્શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ અપાતું હતું. વિદ્યાર્થીઓ ગુરુને ઘેર તેમનાં સંતાનોની જેમ રહેતા અને ભણતા. ગુરુ તથા ગુરુપત્ની એ શિષ્યો અને પોતાનાં સંતાનો વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખતાં નહીં. આવી આત્મીયતાને કારણે ગુરુ અને શિષ્યોનાં કુટુંબો ઘણી પેઢીઓ સુધી પ્રેમસૂત્રમાં પરોવાયેલાં રહેતાં.

તે કાળે કાશીમાં કેશવ શાસ્ત્રી નામના મહારાષ્ટ્રી પંડિત વસતા. પોતે નિઃસંતાન અને વિધુર હતા; ઘરની દેખરેખ એમનાં બહેન રાખતાં. બધા વિદ્યાર્થીઓનાં તે ફોઈ હતાં. પંડિતજીને ત્યાં લગભગ રોજ કોઈ ને કોઈ ભક્તને ત્યાંથી મીઠાઈ વગેરે આવતું. કોઈ નવો વિદ્યાર્થી આવ્યો હોય અને મીઠાઈ પર હાથ મારતાં સંકોચ પામે, તો ફઈબા પંડિતજી પાસે જઈને ફરિયાદ કરતાં : ‘‘આ છોકરાઓને કોણ જાણે શું થયું છે – જાણે પારકું ઘર હોય એમ રહે છે. પહેલાંના છોકરા તો મીઠાઈ કેવી ચટ કરી જતા !’’ મમતાના આ વાતાવરણમાં કર્તવ્યભાવનાનો અગ્નિ પણ સદા પ્રજ્વલિત રહેતો.

બીજા એક વિખ્યાત પંડિત ગંગાધર શાસ્ત્રીનો પુત્ર ઢૂંઢિરાજ નાના સરખા મંદવાડમાં એક દિવસ ચાલી નીકળ્યો. પણ પંડિતજીએ તો તે દિવસે પણ અમને નિત્ય મુજબ ભણાવ્યા. એમના મુખ પરની ઉદાસીની ઊંડી રેખાઓનું કારણ અમે કલ્પી શક્યા નહીં. તે દિવસે અમારો પ્રિય સાથીદાર ઢૂંઢિરાજ વર્ગમાં આવેલો નહીં, એટલે વર્ગ પૂરો થતાં જ અમે તેના નામની બૂમ મારી. ત્યારે પંડિતજી બોલ્યા કે, ‘‘ઢૂંઢિરાજ તો હવે એટલો દૂર ચાલ્યો ગયો છે કે તમારો અવાજ ત્યાં સુધી નહીં પહોંચી શકે.’’

પહેલાં તો અમે કાંઈ સમજ્યા નહીં. પછી બનેલી ઘટનાનો ખ્યાલ આવ્યો, ત્યારે અમારામાંથી એક જણે આશ્ચર્ય અને વિનયથી પૂછ્યું, ‘‘ગુરુજી, આવા દુઃખમાં પણ તમે આજે પાઠ બંધ ન રાખ્યો ?’’

‘‘એવું શી રીતે થાય, બેટા ?’’ પંડિતજીએ સમજાવ્યું. ‘‘તમે બધા બાળકો ક્યાં ક્યાંથી અહીં આવ્યા છો ! તમારો એક દિવસ પણ હું શી રીતે બગાડું ? પુત્રશોક તો મારી અંગત બાબત છે. પણ જ્ઞાનની આ ઉપાસનાનો સંબંધ તો તમારી સહુની સાથે છે. તેમાં વિઘ્ન નાખીને તમારો વિકાસ અટકાવું, એ શું મારે માટે યોગ્ય કહેવાય ?’’

ક્ષિતિમોહન સેન

['નવનીત' માસિક : 1968]

સારપ ને સમજણ અલગ છે

સ્વરાજ આવ્યું, લોકશાહી લાવ્યા; સમાનતા, સમાજવાદ, આયોજન, બિનસાંપ્રદાયિકતા જેવા કાંઈ કાંઈ મોટામસ શબ્દો ચલાવ્યા. પણ તેનો અર્થ પ્રજા સુધી કાંઈ પહોંચ્યો ખરો ? ફુગાવો શા માટે છે ? એ કેમ મટે ? સાચી કેળવણી કઈ ? બજેટમાં પોતાને માથે કેટલો બોજો પડે છે ? એમાં કેટલો વાજબી કે ગેરવાજબી ? તે બાબતમાં લોકો કાંઈ જાણે છે ખરા ? મધ્યયુગમાં બ્રાહ્મણો યજમાન ન સમજે તેવા મંત્રોથી યજ્ઞો ચલાવતા, તેવાં જ અર્થહીન ભાષણો આપણા રાજકીય નેતાઓ આજે બહુ અંશે કરે છે. લોકો તે સમજતા નથી, ઝટ સમજે તેમ પણ નથી. અને અત્યારે તેમને સમજાવવાની ધીરજ નેતાઓમાં નથી. એ બધું તો ઘણું વહેલું થવું જોઈતું હતું.

લોકભારતી વિદ્યાપીઠમાં ખેતીના સ્નાતક થવા આવતા વિદ્યાર્થીઓને પ્લેટોથી માર્ક્સ સુધીનું રાજનીતિશાસ્ત્ર શીખવાનું ફરજિયાત હોય છે. શરૂઆતમાં તેમાંના કેટલાક પૂછે છે કે, ''અમારે આ રાજનીતિશાસ્ત્ર જાણીને શું કરવું છે ? એને બદલે અમને ભૂમિ-રસાયણ, વનસ્પતિસંસ્કરણવિદ્યા વધારે શીખવો, તો તે ઉપયોગી પણ થાય.''

ત્યારે હું એમને સમજાવું છું કે અંગ્રેજો અહીં આવ્યા ત્યારે આ દેશની ખેતી વિલાયતના કરતાં સારી હતી, ગ્રામોદ્યોગો સારા હતા, એટલે તો ધન મેળવવા અહીં આવેલા. તેઓ તો આપણાથી ગરીબ હતા જ. પણ સામાજિક, રાજકીય, વૈજ્ઞાનિક વિચારોમાં તે આપણા કરતાં આગળ વધી ગયા. આપણે નવું કાંઈ શીખ્યા નહીં. પરિણામે, આર્થિક રીતે આપણે આગળ હોવા છતાં સામાજિક, રાજકીય અને વૈજ્ઞાનિક પછાતપણાને લીધે આપણે હાર્યા. તેનું પુનરાવર્તન હવે ન થવા દેવું હોય તો ખેતી-વિજ્ઞાનની જોડે જ અસરકારક નાગરિકતા માટે જરૂરી અન્ય શાસ્ત્રો ખેતીના સ્નાતકે પણ ભણવાં પડશે.

લોકકેળવણી વિના આરો નથી. રચનાત્મક કામ પણ લોકકેળવણી વિનાનું, પરંપરાગત હોઈ શકે છે. આવું પરંપરાગત રચનાત્મક કાર્ય કાંતનાર કે વણનારના હાથમાં થોડા પૈસા મૂકીને સંતોષ માની લે છે. પણ તે વીસરી જાય છે કે કાંતણવણાટનો ઉદ્યોગ આ દેશમાં ઘેરઘેર હતો ને નિપુણતાથી ચાલતો હતો. તે મરી પરવાર્યો કારણ કે એ કાંતનાર, વણનાર કે તેને નભાવનારાઓમાં, અંગ્રેજોના આગમનથી જે નવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ તેના સામાજિક, રાજકીય કે નૈતિક સંદર્ભોનો ખ્યાલ જ ન હતો. સારા માણસો તે વખતે પણ હતા જ. પરંતુ સારા અને સામાજિક રીતે સમજુ, બંને અલગ છે. સારા માણસો પણ સામાજિક રીતે અણસમજુ હોઈ શકે છે; તે વખતે હતા, આજે પણ છે. રાજ્ય-સંચાલનનાં, જ્ઞાતિનાં કે ધર્મનાં જૂનાં વિધિવિધાનો નવા વિચારોના સંદર્ભમાં ફેરવવાં જોઈએ, તે એમને સૂઝ્યું જ નહીં; પરિણામે હાર્યા.

મનુભાઈ પંચોળી

એ વિભૂતિઓ ક્યાં છે ?

ગયાં સો વર્ષોમાં એકસાથે ભારતમાતાની કૂખમાંથી કેટલાં રત્નો નીકળ્યાં !

હિંદના કોઈ પણ એક ખૂણાના સંતોની અસર આખા દેશમાં વ્યાપી શકે, એવું પહેલાંનું જીવન હતું. એક સંતજનના હૃદયમાં ઊર્મિ ઊછળે, અને સારા દેશના હૃદયના તાર ઝણઝણી ઊઠતા. આજે વ્યવહારનાં આટઆટલાં સાધનો ખડકાયાં છે, રોજ વર્તમાનપત્રો બહાર પડે છે, તેમ છતાં એ વખતના જેવું એકતારપણું આપણે સાધી શક્યા છીએ કે કેમ એ વિચારવા સરખું છે.

દેશને ખૂણેખૂણે ફરીએ અને એક નિશ્વાસ નીકળી જાય છે : એ વિભૂતિઓ ક્યાં છે ? આપણને પ્રેરણા આપે એવા પુરુષો ક્યાં છે ? એવી સન્નારીઓ ક્યાં છે ?

પ્રજાઓને મહાનરો જોઈએ છે. પ્રજાની વીરપૂજાની ભાવનાને જાગૃત કરી તેની કાર્યશીલતાને એક વધુ વળ આપવાનું પૂર્વજોના નામસંકીર્તનથી વધારે સુકર બને છે.

પણ પ્રજામાં વીરપૂજાની ભાવના કેળવવી જ હોય તો ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પૂર્વજોમાંથી ઉત્તમોત્તમને જ વીરપૂજાના અર્ઘ્ય અર્પવામાં આવે. જે પ્રજા સાચા પૂર્વજોને ઓળખી શકતી નથી, તે ક્રમે-ક્રમે પૂજ્ય પુરુષો પેદા કરવાની શક્તિ પણ ગુમાવી બેસે છે. પૂર્વજોમાંથી પ્રથમ કક્ષાનાઓને પડતા મૂકી ઊતરતી કક્ષાના ઠિંગુજીઓને જે પ્રજા પૂજે છે, તે પોતાના આદર્શોને પણ એ ધોરણ પર લાવી મૂકે છે.

આપણી પ્રજામાંથી માણસો નીકળશે, સરસ માણસો નીકળશે. સહન કરીને, પડતા-આખડતા આગળ વધશે. ભારતના લોકોમાં મૂલ્યો માટે રુચિ છે. અનેક ઋષિમુનિઓએ આ પ્રજાને લાડ લડાવેલાં છે. આપણી જે સાધના છે તેને આપણે ઉજાળીશું.

*

યુગો પછી પહેલી વાર પ્રજાસત્તાકનો મોભો પ્રાપ્ત કરનાર આપણા આ મહાન દેશમાં લોકશાહીને મજબૂત બનાવવામાં આપણા તરફથી નજેવો ફાળો અપાયો છે. લોકશાહી તો એક વટવૃક્ષ જેવી છે. જેમ વડ ઊંચો જાય છે તેમ તેને નીચે પાછા વળવાનું સાંભરે છે, અને જમીન તરફ શાખાઓ ફેલાવી માટીમાં એ મૂળિયાં નાખે છે. લોકશાહી તો જ જીવી શકે, જો શાખાઓ મૂળિયાં જમાવે. પછી એ ગમે તેવા ઝંઝાવાતની સામે અડીખમ ઊભી શકે. વાવાઝોડાની સામે લોકશાહીને પગભર રાખી શકે એવી ઘણી ઘણી સંસ્થાઓ હોવી જોઈએ.

ઇતિહાસાચાર્ય ટૉયન્બીએ લખ્યું છે કે હવે જે આધ્યાત્મિક પુરુષો આવશે, તે ''સ્લમ ઑફ પોલિટિક્સ''(રાજકારણીય ગંદા નિવાસ)માં રહેવા તૈયાર થશે. પોલિટિક્સનો છોછ રાખ્યે નહીં ચાલે. આપણે રાજકારણનો છોછ રાખીએ તે ન ચાલે; કેમ કે આપણે રાજકારણને છોડીએ ભલે, રાજકારણ આપણને છોડશે નહીં.

સમાજના ઉત્તમ પુરુષોએ તેમાં પડવાનું રહેશે. રાગદ્વેષો પાંખા-પાતળા કરી સમાજને માર્ગદર્શન આપવું પડશે, ઘણું સહન કરવું પડશે, અનેક કડવા ઘૂંટડા ગળવા પડશે. લોકો માટે ભારોભાર અનુકંપા રાખી દરેક સમજદાર માણસે સક્રિય થવાનું છે. સમાજ-જીવનમાં થોડીઘણી ખડખડ-ભડભડ તો થાય જ. એ સમાજજીવન ઓછામાં ઓછું વિસંવાદી રહે, એ જ આપણી જીવનસાધના.

*

મારા ગામમાં એક લોકોક્તિ વપરાય છે : ‘‘મોભે ખીલા’’. છાપરાના મોભને ખીલા વેઠવા જ પડે. એક ઉપખંડ જેવા વિશાળ ભારતદેશના નેતા થવાની જે પરવા કરે, તેણે ટીકા તો ખમવી પડે. વહીવટકારો ઉપર સતત ટીકાનો મારો રહે, એ સારું છે, અને જેઓ ટીકા વરસાવે તેઓ એક સેવા બજાવી રહ્યા હોય છે. સોક્રેટિસે કહ્યું હતું કે રાજ્યનો ઘોડો, બગાઈ ચટકા ભરતી રહે તો સારી હાલતમાં રહે. આપણે ઘણી વધુ બગાઈઓ જોઈએ છે.

લોકશાહીમાં પ્રજાની મુખ્ય ફરજ જ્યારે પણ તેને રાજકર્તાઓ સવળો માર્ગ ચૂકી ગયેલા લાગે ત્યારે તેમને બદલવાની છે. અને પ્રજાની ફરજો અંગે પાયાની એક વસ્તુ વિસાર્યે કદી ચાલવાનું નથી : ઉત્તમ લોકોનાં, ઊંચે સ્થાને બેઠેલા લોકોનાં આચરણોનો જેટલો જનજીવન ઉપર પ્રભાવ પડશે, તેટલો કાયદાકાનૂનોનો હરગિજ નહીં પડે.

ઉમાશંકર જોશી

[‘સંસ્કૃતિ’ માસિક : 1976]

ગેરસમજ

આપણે જો કોઈની નિંદા સાંભળીએ, તો એમ સમજવું કે કાંઈક ગેરસમજ થઈ છે. સગા કાનનો યે ભરોસો ન કરવો. કહેવા–સાંભળવામાં કેટલીયે ભૂલો થઈ જતી હોય છે. એક જણ એક ભાવનાથી બોલે છે, ને બીજો અન્ય ભાવનાથી સાંભળે છે. એટલે જ્યારે ગેરસમજ થાય ત્યારે પોતાના માનસિક તર્કનો અવિશ્વાસ કરવો જોઈએ, અને સામી વ્યક્તિ તેનો જે અર્થ કરે તેને જ ખરો માનવો જોઈએ; એ પોતે જે કહે તે જ શ્રેષ્ઠ સાબિતી. માણસ પોતાના દોષ કહેવા માંડે ત્યારે સાંભળવા, કારણ કે તેથી દોષ ધોવાય છે; પણ તેથી એમ ન માનવું કે એ કહે છે તેવા દોષ તેનામાં છે જ. પણ એમ માનવું કે એવા દોષનો આભાસ તેને થયો છે તો, ચાલો, એનું નિરાકરણ કરવામાં મદદરૂપ થઈએ.

વિનોબા ભાવે

અંદરની શૂન્યતા

"બીજી વસ્તુ ખરીદી, એટલે પગમાં બીજો પથરો બાંધ્યો. નવી માલિકી, અને નવી ગુલામી. હાથમાં માલ લેવો, એટલે દિલને બેડીઓ પહેરાવવી."

અપરિગ્રહનો એ પ્રાચીન મંત્ર હતો. પણ એ જૂના ઉપદેશમાં હવે નવો રણકો વાગે છે, કારણ કે એ ઉપદેશ આપનાર એક આધુનિક વિજ્ઞાની હતા. ઉપર ટાંકેલા શબ્દો આજના યુગમાં વિજ્ઞાનીઓના શિરોમણિ એવા આલ્બર્ટ આઇન્સ્ટાઈનના હતા.

લોકો એમને કોઈ ભેટ આપવા જાય, કોઈ સારા પ્રસંગે પ્રેમાદર બતાવવા કંઈક મોકલે ત્યારે તે કંઈક મજાકમાં ને કંઈક ઠપકામાં ફરિયાદ કરતા : "મને આ શું આપો છો ? મારા હાથમાં આ કેવી બેડીઓ નાખો છો ? મારે આ બધી વસ્તુઓની ક્યાં જરૂર છે ? અને જરૂર નથી, પછી એના મોહમાં શા માટે ફસાઉં ?"

અને જેવું કહેતા, તેવું કરતા. સાદું, તપસ્વીને શોભે એવું જીવન. ઘેર મોંઘું રાચરચીલું નહીં. ભીંત પર કોઈ ચિત્રની શોભા નહીં. રોજ જેમતેમ દાઢી બનાવે – સામાન્ય સાબુ ને બ્લેડ વાપરીને. અને વાળ કપાવવા તો કોઈ દિવસ ન જાય – વર્ષમાં એકાદ વાર માથા પરનાં ડાળખાંમાં પત્નીને માલણની કામગીરી બજાવવા દે.

પ્રિન્સટન યુનિવર્સિટીએ એમને અધ્યાપક નીમ્યા ત્યાં સુધીમાં તો એ દુનિયામાં સૌથી પ્રખ્યાત વિજ્ઞાની બની ચૂક્યા હતા. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રિન્સટન પહેલી હરોળમાં, ત્યાં એમને સંશોધન માટે પૂરી સગવડ મળી શકે. તેનું આમંત્રણ આઇન્સ્ટાઈને સ્વીકાર્યું ત્યારે યુનિવર્સિટીના પ્રમુખે એમની આગળ કાગળ ધરીને કહ્યું : "આપના પગાર-પુરસ્કાર માટે આપને યોગ્ય લાગે તે રકમ આમાં ખુશીથી લખી નાખો. આપ જે કાંઈ આંકડો મૂકશો, તે યુનિવર્સિટીને મંજૂર હશે."

આઇન્સ્ટાઈને કાંઈક રકમ લખી. એ જોઈને પ્રમુખશ્રીનું મોં પડી ગયું. "આવું તે કાંઈ લખાતું હશે ?" એટલે આઇન્સ્ટાઈન કાગળ પાછો લઈને ઓછી રકમ લખવા જતા હતા, ત્યાં પ્રમુખે ખુલાસો કર્યો : "આટલો ઓછો પગાર તો આ યુનિવર્સિટીના કારકુનને પણ અમે આપતા નથી. અને આપ એટલો જ પગાર લો, તો યુનિવર્સિટીની આબરૂ જાય. માટે આપની આ માગણી અમારાથી નહીં સ્વીકારી શકાય."

અને આઇન્સ્ટાઈને લખેલ આંકડાની પછી એક મીંડું ચડાવીને યુનિવર્સિટીના પ્રમુખે નિમણૂકપત્ર પર સહી કરી.

*

સાદું જીવન. સરળ વ્યવહાર. પણ સાદું જીવન તપશ્ચર્યા માગી લે છે. સરળ સમજણની પાછળ ઊંડો અભ્યાસ હોય છે. જેનું આંતરિક જીવન સમૃદ્ધ હોય, એ જ પોતાના બાહ્ય જીવનમાં સાદાઈ રાખી શકે. જેનું દિલ ને મન ભરેલું હોય, તેને બહારના આધારની જરૂર પડતી નથી. આઇન્સ્ટાઈનના જીવનમાં વિજ્ઞાનનું અનુશીલન હતું, વાયોલિન પર શાસ્ત્રીય સંગીત વગાડવું એ એમનો મોટો શોખ હતો, અને ઘેર પ્રેમાળ

પત્ની ને સુખી દાંપત્ય હતાં. જ્ઞાનવિજ્ઞાનનું સેવન, વિદ્યાની ઉપાસના, કલાસંગીતનો રસ ને પ્રેમની હૂંફ, એ સંસ્કારી જીવનનાં ખરાં મૂલ્યો છે. એ હોય તો પછી બહાર ધાંધલ ને ભપકો, મનોરંજન ને એશઆરામ શોધવાની કોઈ જરૂર રહેતી નથી.

દિલ ખાલી છે, મન શૂન્ય છે, એટલે જ્યાંત્યાંથી કંઈ ને કંઈ પકડી લાવવાનાં ફાંફાં ચાલે છે. લેવાનું, માગવાનું, ખરીદવાનું, નવું નવું વસાવવાનું, આખું ઘર ભરી દેવાનું. અંદરથી શૂન્યતા ન દેખાય, તે માટે બહાર ધનનું પ્રદર્શન કરવાનું.

સાદાઈ અને અપરિગ્રહનો માર્ગ અને તેનો અનુરોધ કોઈ જૂનવાણી ઉપદેશક તરફથી નહીં, પણ આધુનિક વિજ્ઞાનીના મોંએથી ને જીવનમાંથી.

ફાધર વાલેસ

['ફાધર વાલેસ લેખસંચય' : ભાગ 1]

પારિતોષિક પહેલાં પતરાં

આફ્રિકાના ઊંડાણમાં પચાસ વર્ષ સુધી ગરીબોની, દરદીઓની, રક્તપિત્તિયાંઓની સેવા કરતાં કરતાં 1965માં સ્વર્ગે સિધાવેલા ડૉક્ટર આલ્બર્ટ શ્વાઈત્ઝર એક દિવસ રક્તપિત્તિયાં માટેની હૉસ્પિટલનું છાપરું બાંધી રહ્યા હતા. તે વેળાએ સ્વીડનથી ખાસ આવેલ એક સંદેશવાહક તેમની સમક્ષ ખડો થયો અને ખૂબ ખુશાલી દર્શાવતાં બોલ્યો : "હું સ્ટોકહોમથી આવું છું. આપશ્રીને મારે...."

ડૉક્ટરે વચ્ચે જ કહ્યું : "ઠીક, ઠીક, આ પતરાનો પેલો છેડો જરા પકડવા લાગશો ? સારું થયું તમે વખતસર આવી ચડ્યા – એકલે હાથે ખીલા મારતાં મને ફાવતું નહોતું."

પોતાનો ઉમળકો માંડ શમાવીને પેલા સજ્જને ડૉક્ટર સાહેબને મદદ કરવા માંડી. ખીલા ઠોકાઈ રહ્યા એટલે એણે વાત આગળ ચલાવી : "ડૉક્ટર શ્વાઈત્ઝર, નોબેલ પારિતોષિક સમિતિએ મને આપની પાસે મોકલ્યો છે. આપ સ્ટોકહોમ પધારો અને શાંતિ માટેનું નોબેલ પારિતોષિક સ્વીકારો, એવી સમિતિની વિનંતી છે."

ડૉક્ટરે સહજભાવે કામમાંથી માથું ઊંચું કરીને કહ્યું : "હું આવીશ – પણ હમણાં આવી શકાય તેવું નથી. મારે હજી આ મકાન તૈયાર કરવાનું છે. દરદીઓને બાપડાને બહુ અગવડ પડે છે. તમે મારા વતી સમિતિનો આભાર માનજો ..... એ પૈસા આ મકાન બાંધવામાં બહુ કામ લાગશે."

એટલું બોલીને ડૉક્ટર શ્વાઈત્ઝર નીચું ઘાલીને પાછા પતરાં બેસાડવાના કામે લાગી ગયા.

મુકુલ કલાર્થી

જલમભોમકા

એડન, સુએઝ, નેપલ્સ.... એમ બંદરગાહો વટાવતી સ્ટીમર આગળ વધી. જિનોઆ આવ્યું. ત્યાંથી લંડન પહોંચવા માટે રેલસફર. વિક્ટોરિયા સ્ટેશને ભાનુ અને આનંદ રૂમાલ ફરકાવતાં ઊભાં હતાં. ચાર વરસે, એનાં લગ્ન પછી પહેલી જ વાર, દીકરી-જમાઈને મળ્યો...

એક મહિનો પગપાળા રખડપટ્ટીમાં કાઢ્યો તે દરમિયાન હું લંડનના મુખ્ય માર્ગોથી ઠીક ઠીક પાવરધો થઈ ગયો. એક વાર રોયલ ફેસ્ટિવલ હૉલમાં રવિશંકરના સિતારવાદનનો કાર્યક્રમ હતો. ભાનુ-આનંદ સાડા છએ કાર લઈને મને હાઈડ પાર્ક પાસે મળવાનાં હતાં. પછી 'કાશ્મીર રેસ્ટોરાં'માં જમીપરવારી અમારે થિયેટર પર પહોંચી જવાનું હતું.

હાઈડ પાર્કના મેદાનમાં હું લટાર મારી રહ્યો હતો. ત્યાં લોકોના ટોળા આગળ એક પાકિસ્તાની ભારત વિરુદ્ધ ગાળો ઓકી રહ્યો હતો. બીજી બાજુ એક પાદરી બીજા ટોળાને સ્વર્ગ અને નરકની વાતો સમજાવી રહ્યો હતો. ત્યાં કોઈએ શુદ્ધ કાઠિયાવાડી લહેકામાં મને બૂમ પાડી : ''એ...એ...ઈ બચુભાઈ ! એ મોટાભાઈ !'' આશ્ચર્યથી મેં પાછળ જોયું તો નજર સામે એક વધુ મોટું આશ્ચર્ય ઊભું હતું : તપખીરિયા રંગનો ગરમ ચૂડીદાર સુરવાલ, બંધ ગળાનો કોટ, માથે કાઠિયાવાડી સાફો, હાથમાં હેવી ઓવરકોટ – એવો એક આદમી દોડતો આવી મારે પગે પડ્યો. પછી કહે, ''કાં મોટાભાઈ ! તમે ક્યાંથી ? ઓળખાણ પડે છે ?''

હું ગૂંચવાતો એની સામે તાકી રહ્યો. અહીંયાં લંડનમાં, મને મારા બચપણના નામે બોલાવતો આ માણસ કોણ ! ત્યાં વળી એ જ બોલ્યો : ''તમે મને ન ઓળખ્યો, પણ મેં તો તમને વરતી કાઢ્યા, હોં ! તમે ભાવનગરમાં મામાને કોઠે રે'તા કે નઈ ? તમે કપિલભાઈ ઠક્કરના ભાણેજ બચુભાઈ જ ને ? યાદ છે – આપણે શેરીમાં હારે રમતા ? ઓઘા વાણિયાને હાટેથી ભાગ લઈને ખાતા ? હું કાનજી ખવાસ.''

અને એકાએક સ્થળકાળનો ઓછાયો મારી નજર સામેથી ઓસરી ગયો – કાનજી અભેસંગ ખવાસ ! અમારી શેરીમાં રહેતો. બચપણમાં અમે ભેળા રમેલા. ''અરે...અરે, કાનજી ! તું અહીંયાં ક્યાંથી, ભાઈ ?'' કહેતોકને હું એને ભેટી પડ્યો. મારો લંગોટિયો ભાઈબંધ ! એય મને જોઈને ખુશ ખુશ હતો. કહે, ''હું તો આંઈ તૈણ વરહથી સું દાક્તર સા'બની હારે. મેં તમને આબાદ વરતી કાઢ્યા, હોં મોટાભાઈ ! વાળ ધોળા થયા, પણ અણહાર નો ભુલાય !''

સડક પાસેના બાંકડા પર અમે ગોઠવાયા, અલકમલકની વાતે વળગ્યા.

''ઈ જમાનો થાવો નથ, હો મોટાભાઈ ! હવે તો દેશમાં યે સંધુંય ફરી ગ્યું. ઈ બોર તળાવ ને ઈ પીલ ગાર્ડન, ઈ ગંગાજળિયાનું દેરું ને ઈ તખતેશરની મોજું, ઈ દાલમશાલી ને ભડેકિયાં પાન ખાવાનો ટેસ... ઈ સંધુંય હવે થાવું નથ ! મારા કરમમાં

જ વદિયા નઈ. તમે મુંબી વયા ગ્યા ને હું રઈ ગ્યો ભણ્યા વિનાનો કોરોધાકોર. પછી વાળુકડવાળા રામજીભા શેઠને ન્યાં ચાકરી રઈ ગ્યો, એને વરહ થ્યાં ચાળી ઉપર બે. આ દાક્તર સા'બ એમના દીકરા – ઈની હારે તૈણ વરહથી આંઈ કણે સું.''

મેં કહ્યું, ''કાનજી, તું તો નસીબદાર, ભાઈ ! વગર ભણ્યે અહીં લંડનમાં લહેર કરે છે, ત્યારે ભલભલાને તો અહીં આવવાની પરમિટેય નથી મળતી.'' તો કહે, ''ઈ તો સંધોય ઠીકોઠીક સે, મોટાભાઈ. હું તો રામજી અદા હારે આપણો સંધોય મલક ફરી વળ્યો, શેઠે એ...ઈ....ન રૂપાળી ચાર ધામની જાત્રા કરાવી. ને ગંગામા તો જાણે અંબાનો અવતાર જોઈ લ્યો. ચાકર માતરને પંડ્યનાં જણ્યાંની જેમ જાળવે, હોં મોટાભાઈ ! ઈ સાચકલાં માણહું ને ઈ જમાનો હવે થાવાં નથ. આ તો અદાએ પરાણે દાક્તરસા'બની ભેળો મેલ્યો ને મેં જીભ કસરી કે પંડ હાટે જાળવીશ, એટલે રે'વું પડે. બાકી આપણો મલક ઈ આપણો મલક, બીજાં સંધાંય ફાંફાં. જલમભોમકા ક્યાંય થાવી નથ !''

ડૉક્ટર શેઠની સાથે કાનજી લંડન આવ્યો. પેડિંગ્ટનમાં ડૉક્ટર પાંચ વરસ માટે છે. હજી બે વરસ કાઢવાનાં. પણ એનું મન ભટકે છે એની 'જલમભોમકા'માં. મેં કહ્યું, ''મારી દીકરી ભાનુ અહીં ચાર વરસથી છે, એને મળવા આવ્યો છું.''

વાતોમાં વખત ક્યાં વીતી ગયો એની ખબર ન પડી. આનંદની મોટરનું હોર્ન સડક પરથી સંભળાયું એટલે મેં કહ્યું, ''કાનજી, તુંયે આજે અમારી ભેળો જમવા ચાલ.''

રેસ્ટોરાંમાં અમે ગોઠવાયાં. કાનજીએ છરી-કાંટાથી અદબસર જમવા માંડ્યું. બધી એટિકેટ એ બરાબર જાળવતો. જમતાં જમતાં કાનજી ભાનુને કહે, ''દીકરી મારી, તું અહીં ચાર વરહથી, પણ મને તો ખબરેય નંઈ. તારે અંઈ કોઈ વાતે મૂંઝાવું નંઈ. અડીઓપટીએ આ કાનજીને, બસ, એક ફોન કરી દેવો. મારી તો આંખ્યું ટાઢી થૈ આ તમારી શિવ-પાર્વતી જેવી જોડી જોઈને !'' એને જ્યારે ખબર પડી કે આનંદને ગુજરાતી નથી આવડતું, ત્યારે એની સાથે હિંદીમાં ફેંકવા માંડ્યું. કહે, ''તુમ તો, સાબ, બડા નસીબવાળા, હોં કે ! અમારી છોડી રતન જેસી હે. કામ પડે તો હમકો, બસ, એક ટેલિફોન કર દેના. હમ તો તુમારા કાકાજી લગતા. કોઈ વાતસે મૂંઝાના નંઈ !''

જમવાનું પૂરું થયું એટલે અમે અંદર હાથ ધોવા ગયાં. પાછા આવી કૉફી પીવા બેઠાં ત્યારે કાનજી અંદર ગયો. અમે બિલની રાહ જોતાં બેઠાં હતાં, ત્યાં વેઇટર બિલ અને પરચૂરણ સાથે હાજર થયો અને ડિશ કાનજી સામે ધરી. અમે અંદર ગયાં ત્યારે કાનજી કાઉન્ટર પર પૈસા સરકાવી આવ્યો હશે ! ટિપનો હિસાબ ગણી એણે પાંચ શિલિંગ ડિશમાં રહેવા દીધા.

મેં કહ્યું, ''કાનજી, આ શું ? તું તો અમારો મહેમાન – તારાથી પૈસા અપાય જ નહિ !'' તો કહે, ''દીકરી-જમાઈને પે'લી વાર જોયાં, મોટાભાઈ ! કંઈ બોલો તો મારા ગળાના સમ !'' એ ભોળા માણસને શું કહેવું ? વળી પાંચ પાઉન્ડની

નોટ કાઢી ભાનુના હાથમાં આપવા માંડી. મેં કહ્યું, ''અરે, અરે... આ તું શું કરે છે ?'' તો કહે, ''ઈ તો વે'વારની વાત સે, મોટાભાઈ ! એમાં તમારાથી કંઈ બોલાય જ નંઈ. લઈ લે, દીકરી ! તને જમાડીને કાપડું કરવું જોયે મારે. તારા બાપુ ને હું નાનપણમાં ભેળા રમતા, ઈ વેવારે હું તારો કાકો થાઉં.''

અમારી સૌની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. ભાનુ ઊભી થઈ, વાંકી વળી કાનજીને પગે લાગી. વિલીન થતા જમાનાના અવશેષ જેવા આ સાચકલા માણસની ભાવનાની અવગણના કરવાની એનામાં હિંમત શેં પડે ?

છૂટાં પડ્યાં ત્યારે કાનજીનાં મોંમાં, બસ, એક જ વાત હતી : ''આપણા મલક જેવો મલક થાવો નથ, હોં મોટાભાઈ ! આંઈકણે મારા જેવાને નો સોરવે, પણ જીભ કસરી એટલે રે'વું પડે. બાકી જલમભોમકા ઈ જલમભોમકા !''

રસિક ઝવેરી

['અલગારી રખડપટ્ટી' પુસ્તક]

ક્યાંથી શીખે છે ?

થોડાં વરસો પહેલાં વૈજ્ઞાનિકોને સવાલ થયો કે આ બધાં પંખીઓ માળો બાંધતાં ક્યાંથી શીખતાં હશે ? કોણ તેને શીખવે છે ? શું જોઈને તે માળા બાંધતાં શીખે છે ? એટલે તેમણે એક પ્રયોગ કર્યો. થોડાંક પંખીનાં ઈંડાં લીધાં અને પ્રયોગશાળાની બંધ દુનિયામાં તેને રાખ્યાં. ઈંડાંમાંથી બચ્ચાં નીકળ્યાં, પણ પ્રયોગશાળાનો એ ખંડ એવો હતો કે જ્યાં તેમને માળાની કલ્પના પણ ન આવે. આવી રીતે, જેણે માળો કદી જોયો નથી, માળાની કલ્પના પણ જેને આવે તેમ નથી, તેવાં પંખીઓની ત્રીજી-ચોથી પેઢી ત્યાં ને ત્યાં પ્રયોગશાળામાં પેદા કરી. પછી ચોથી પેઢીનાં પંખીઓને બહાર કાઢી છૂટાં મૂક્યાં, ત્યારે વૈજ્ઞાનિકો એ જોઈને દંગ થઈ ગયા કે એ પંખીઓ સ્વાભાવિકપણે માળો બાંધવા લાગ્યાં !

ભૂપત વડોદરિયા

['ગુજરાત સમાચાર' દૈનિક : 1977]

અણજાણી લિપિ, ભાષા, કિતાબો પઢાય;
ગૂઢા ભાગ્યને શી વિધે વંચાય રે !
દર ને દાગીના ઝીણું રેણ દૈ સંધાય;
તૂટ્યા આયખાને શેણેથી તુણાય રે !

પ્રેમશંકર હ૦ ભટ્ટ

તર્કની તલવારથી.....

ભારતના અધ્યાત્મજગતમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસનું નામ ખૂબ સન્માનપૂર્વક લેવામાં આવે છે. તે પોતે તો સીધા-સાદા અને સરળ હતા. તેમણે વિધિવત્ શિક્ષણ પણ લીધું ન હતું, છતાંય આખીય વીસમી સદી દરમિયાન તેમનો સિતારો ભારતીય તત્ત્વલોકને અજવાળતો રહ્યો છે અને હજી તેનાં તેજ ક્ષીણ થતાં નથી.

ભારત ઉપરના બ્રિટિશ શાસનકાળ દરમિયાન શરૂઆતમાં કલકત્તા રાજધાની હતી, તેથી ત્યાં અંગ્રેજી કેળવણીની અસર વહેલી વર્તાયેલી. પરિણામે સમાજસુધારાની ચળવળ અને એવાં બધાં આંદોલનો બંગાળમાંથી શરૂ થયેલાં. સુધારાવાદી વિચારસરણીને કારણે ત્યાંનો ભણેલો વર્ગ ધીમે ધીમે નાસ્તિકતા તરફ ઢળવા લાગેલો અને અંધશ્રદ્ધાથી ભરેલા આપણા કેટલાય રીતરિવાજો સામે તે મેદાને પડેલો. આ સુધારાવાદીઓના એક અગ્રણી કેશવચંદ્ર સેન મોટા નાસ્તિક હતા અને તેઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સદંતર ઇન્કાર કરતા. પોતાનો મત સ્થાપિત કરવા તેઓ સ્થળે સ્થળે સભાઓ યોજતા, ચર્ચાઓ કરતા અને પુરાણા રિવાજો પર પ્રહારો કરતા અને પોતાની વાત સિદ્ધ કરવા ભાતભાતની દલીલો કરતા. તેમની સાથે વાદ કરવા માટે ભલભલા વિદ્વાનો પણ તૈયાર થતા નહિ, ત્યાં સામાન્ય માણસનું તો ગજું શું ?

સમાજમાં એવા કેટલાય શ્રદ્ધાળુ લોકો હતા જેઓ કેશવચંદ્રની દલીલોનું ખંડન કરી શકતા નહિ, છતાં પોતાની આસ્તિકતા છોડવા સહેજ પણ તૈયાર ન હતા. આસ્તિકતા શ્રદ્ધાના પાયા ઉપર ઊભેલી હોય છે, તેથી તે તર્કના ઝંઝાવાત સામે પણ અડીખમ ટકી રહે છે. આવા શ્રદ્ધાળુ લોકોએ કેશવચંદ્રને સ્વામી રામકૃષ્ણ પાસે આવવાની વિનંતી કરી. એ લોકોને અતૂટ શ્રદ્ધા હતી કે રામકૃષ્ણ કેશવચંદ્રને નિરુત્તર કરી શકશે. રામકૃષ્ણે આ માટે સંમતિ આપતાં આ લોકો કેશવચંદ્રને લઈને રામકૃષ્ણ પાસે આવી પહોંચ્યા. બે મહારથીઓ વચ્ચેના આ જંગને નિહાળવા માટે બંને પક્ષોમાંથી કેટલાય માણસો ભેગા થયા હતા.

કેશવચંદ્રે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને પડકારતી એક પછી એક દલીલો કરવા માંડી. પ્રત્યેક તર્ક પૂરો કરી કેશવચંદ્ર ઉત્તર માટે રામકૃષ્ણ સામે જુએ, એટલે રામકૃષ્ણ ઊભા થઈને આનંદથી તેમને ભેટી પડે અને આગળ કહેવા માટે અનુમતિ આપે. વળી, કેશવચંદ્ર કંઈક બીજો તર્ક ચગાવે અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરે. બીજો તર્ક પૂર્ણ થાય એટલે પાછા રામકૃષ્ણ પોતાની જગ્યા ઉપરથી ઊભા થાય અને કેશવચંદ્રને ભાવથી ભેટી પડે અને આનંદવિભોર થઈ જાય. આમ, ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો ઇન્કાર કરતા તર્ક ઉપર તર્ક કેશવચંદ્ર કરતા જતા હતા, પણ રામકૃષ્ણે કોઈ પણ તર્કનો પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો ત્યાં પછી વિવાદનો તો સવાલ જ ક્યાં રહ્યો ? લોકોને એમ હતું કે રામકૃષ્ણ કશુંક સચોટ કહેશે કે કંઈક ચમત્કાર બતાવશે, જેની સામે કેશવચંદ્રને નમી જવું પડશે. પણ વાત ઊલટી જ બની રહી.

આમ ને આમ કેટલીય વાર ચાલ્યું, એટલે લોકો કંટાળ્યા. કેશવચંદ્ર પણ એકપક્ષી દલીલો કરીને થાક્યા એટલે તેમણે રામકૃષ્ણને છેલ્લો પડકાર ફેંકતાં કહ્યું : “બોલો, હવે મારી સામે ઈશ્વરના સમર્થનમાં તમે કંઈ કહી શકો તેમ છો ?” આ સાંભળી રામકૃષ્ણ ફરી કેશવચંદ્રને ભેટી પડ્યા અને કહ્યું, “તમારી પ્રત્યેક દલીલ જેમ જેમ હું સાંભળતો ગયો તેમ તેમ મને વધારે ને વધારે ખાતરી થતી ગઈ કે ઈશ્વર છે જ અને હાજરાહજૂર છે. સ્વયં ઈશ્વર સિવાય બીજા કોની તાકાત છે કે તે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને આટલી તર્કબદ્ધ રીતે પડકારી શકે ? તમને જોઈને, તમને સાંભળીને મને ખાતરી થઈ ગઈ કે આવી મહાન પ્રતિભાને ઈશ્વર સિવાય બીજું કોઈ સર્જી ન શકે. તેથી તો હું વારેવારે તમને ઉલ્લાસપૂર્વક ભેટ્યા વિના રહી શકતો નહિ.”

હવે કેશવચંદ્રને ખરી મૂંઝવણ થઈ ગઈ કે આ માણસને કેવી રીતે હરાવી શકાય ? ઈશ્વરના અસ્તિત્વના ખંડનની પ્રત્યેક દલીલમાં તેને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનાં એંધાણ જ પુષ્ટ થતાં લાગે છે ! આવા માણસને પરાજિત કરવાનો કોઈ માર્ગ જ નથી. શ્રદ્ધાને નમાવવા માટે તર્કની કોઈ તલવાર સક્ષમ નથી.

ચંદ્રહાસ ત્રિવેદી

['દિવ્યધ્વનિ' માસિક : 2002]

આનું નામ અંત્યોદય

જ્યારે ગાંધીજીએ ગોધરામાં એક હરિજન આશ્રમનો પ્રારંભ કર્યો અને મામાસાહેબ [ફડકે] જેવા એક તપસ્વી બ્રાહ્મણે એ કામ માથે લીધું, ત્યારે ગોધરાના ઢેડ લોકો કહેવા લાગ્યા કે, ભંગીઓને અમારી સાથે બેસાડશો, તો અમે તમારા આશ્રમમાં આવવાના નથી.

ગાંધીજીએ કહ્યું, “એમ જ હોય તો અમે ભંગીઓથી પ્રારંભ કરીશું. આશ્રમમાં ભંગી વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ દાખલ કરીશું. એમની સાથે બેસવા જે બીજાઓ તૈયાર હોય તે ધીરે ધીરે આશ્રમમાં આવશે. પ્રારંભ તો ભંગીઓથી જ થશે.”

આનું નામ અંત્યોદય. જે લોકો વધારેમાં વધારે પછાત છે, દબાયેલા છે, ઉપેક્ષિત છે, તેમની સેવાથી પ્રારંભ કરવો જોઈએ.

કાકા કાલેલકર

અટક પડી, હરિ આવજો રે મારા આતમાનો ઉદ્ધાર;
છોગાળા, વાત છે છેલ્લી રે, ધાજો બૂડ્યાના બેલી રે !

ભોજો

એ

એને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવે છે. એ સૂવા લાગ્યો કે ઊંઘતાં એને વાર નથી લાગતી; ઊંઘી રહ્યો કે ઊઠતાં વાર નહીં.

ભોજનમાં એને સ્વાદ આવે છે. એ પાણી પીએ ત્યારે જાણે ગંગા પીએ છે. ખાધું-પીધું એને બરાબર હજમ થાય છે.

એને કામ કરવાનો ઉમંગ રહે છે. પોતાનું કામ કરતાં કરતાં એ બીજાનું યે કામ કહેતાંવેંત કરી દે છે, તેમાંથી હરખ પણ મેળવે છે.

એ ચાલે છે ત્યારે જાણે અધ્ધર ઊડતો ચાલે છે; દાદરનાં બબ્બે પગથિયાં સામટાં ચઢે-ઊતરે છે. વગડામાં ફરવા નીકળે ત્યારે વાટમાં પડેલા પાણા ઊંચકી ઊંચકીને દૂર ફેંકે છે. એ ટેકરી જુએ છે – ને દોટ મૂકીને ચઢી જાય છે, ઝાડ દીઠું કે કોઈ ઊંચી ડાળે જઈને બેસે છે, નદી દેખીને ઝંપલાવે છે. એનું લોહી એવા ઉછાળા મારે છે.

ક્યારેક ઉજાગરો થયો, તો તેની ખોટ એક જ ઊંઘે પૂરી થઈ જાય છે. ક્યારેક લાંબી મજલ કાપવાની થઈ, તો થોડી વિશ્રાંતિએ એ પાછી તાજગી મેળવે છે. એની આંખો પ્રકાશ ઝીલે છે – ને આપે પણ છે. એના મજબૂત દાંત કશુંક ચાવવા-કચડવા તત્પર હોય છે. મુશ્કેલ કામ પહેલું હાથ ધરવાનો ઉમંગ એને રહે છે; પછી એ અશક્ય લાગે તેને પહોંચી વળવા મથે છે. મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતાં એ થાકતો નથી. એને નિષ્ફળતાનો ભય નથી, હાંસીનો ડર નથી. એ ક્રોધ નથી કરતો, ફરિયાદો નથી કરતો, વગોણાં નથી કરતો. બીજાંની કદર કરવી એને ગમે છે.

એને તમે મળ્યા છો કોઈ વાર ?

નાનુભાઈ દવે

લગન

જર્મન સંગીતકાર જોહાન્નીસ બ્રાહ્મ (1833-1897) એકવાર હંગેરી દેશમાં સંગીતના કાર્યક્રમો આપવા નીકળેલા. એક દિવસ કાર્યક્રમ શરૂ થવાને થોડી જ વાર હતી ત્યાં મૅનેજરે આવીને તેમને જણાવ્યું કે, ‘‘આખા રંગભવનમાં માત્ર એક શ્રોતા બેઠેલો છે. તેને ટિકિટના પૈસા પાછા આપીને આજનો કાર્યક્રમ રદ કરીએ તો સારું.’’

‘‘નહીં, નહીં,’’ બ્રાહ્મે ભાર દઈને કહ્યું, ‘‘એ તો પેલા માણસનું અપમાન કહેવાય. સંગીત સાંભળવા માટે તો એ આવ્યો છે. એની ઇચ્છા પૂરી થવી જ જોઈએ.’’

નિયત સમયે પડદો ખૂલ્યો અને મંચ પરથી બ્રાહ્મે એવી લગન સાથે સંગીત રજૂ કર્યું કે જાણે રંગભવન આખું ખીચોખીચ ભરેલું હોય !

સુખબીર

[‘નવનીત’ માસિક : 1978]

તમે શું કર્યું ?

હજરત ઈસાને મિસરના રાજાએ ગિરફ્તાર કર્યા હતા. કારણ એ કે જેમના પ્રત્યે લોકોને આદર હોય તેમને જેલમાં પૂરવાથી લોકો પાસેથી જોઈએ તેટલું ધન કઢાવી શકાય. હજરત સાહેબને કેદમાં પૂર્યાના સમાચાર ચારે બાજુ ફેલાતાંની સાથે જ લોકો રડી ઊઠ્યા. દેશમાં જે અમીર-ઉમરાવો ને ધનિકો હતા તેઓ પોતાની બધી માલમિલકત લઈને હજરત સાહેબને છોડાવવા દોડ્યા. પરંતુ રાજાને એટલું ધન પણ ઓછું પડ્યું.

આ વાત પણ દેશભરમાં ફેલાઈ ગઈ. નાનાં-મોટાં સૌ ચોંકી ઊઠ્યાં. ઊંડાણના ગામની ભાગોળે એક ડોશી રહે. એનું એક જ કામ : ખુદાનું નામ લેવું અને રેંટિયો કાંતીને પેટ ભરવું. તેને કાને આ વાત પહોંચી. તેને થયું : ચાલ, હુંય ઊપડું.

ડોસીમા પાસે બીજી તો કાંઈ મૂડી હતી નહિ; હતી હાથે કાંતેલા સૂતરની ફક્ત ચાર-પાંચ આંટી. એ આંટીનું બચકું વાળીને માજી નીકળી પડ્યાં. લાકડીને ટેકે ચાલ્યાં જતાં હતાં. રાજમાર્ગ પરથી એ નીકળ્યાં ત્યારે જુવાનિયાઓએ ટીખળ કર્યું : ''ડોસીમા ! આટલાં ઉતાવળાં ક્યાં ચાલ્યાં ?''

ડોસીમા કહે, ''રાજાને મહેલે.''

''કેમ, કાંઈ નજરાણું ભરવા જાઓ છો ?''

''ના ભા, ના. અમારે ગરીબને વળી નજરાણું શું ?''

''અરે ભાઈ !'' એક ટીખળી બોલ્યો, ''એ તો હજરત સાહેબને રાજા પાસેથી છોડાવવા જાય છે !''

ત્યાં તો બીજાએ કહ્યું, ''ડોશીમા દેખાય છે સાદાંસીધાં, પણ બગલમાં બચકું લીધું છે તેમાં રતન હશે રતન. હજરત સાહેબને હમણાં છોડાવી લાવશે !''

''હા બેટા,'' ડોશીમા બોલ્યાં, ''જાઉં છું તો હજરત સાહેબને છોડાવવા, આજ સવારે જ મારા કાને વાત પડી ને હું ચાલી નીકળી છું.''

''લ્યો, આ ડોશીમા હજરતને છોડાવી લાવશે ! .... અરે, ભલભલા અમીરોનું ધન ઓછું પડે છે, તો તમારી પાસે એવાં કયાં રતન છે ?''

''મારી પાસે તો શું હોય, ભઈલા ?''

''પણ બતાવો તો ખરાં !''

છોકરાઓએ બહુ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે ડોશીએ પોતાની પોટલી છોડી. અંદરથી સૂતરની ચાર આંટી નીકળી.

''માજી ! શું આ ચાર આંટીઓથી તમે હજરતને છોડાવી લાવવાનાં હતાં ? પાછાં વળો, પાછાં !''

''ભાઈ, હજરત સાહેબ છૂટશે કે નહિ, તેનો વિચાર હું ક્યાં કરું ? પણ ખુદાના દરબારમાં જ્યારે પુછાશે કે હજરત સાહેબ કેદમાં પુરાયા હતા, ત્યારે તેમને છોડાવવા તમે શું કર્યું ? ત્યારે હું મોં નીચું ઘાલીને ઊભી તો નહિ રહુંને ?''

નરકવાસીઓની સેવામાં

પશ્ચિમ યુરોપના નાનકડા દેશ બેલ્જીઅમના એક નાના ગામમાં એક ખેડૂતને ઘેર જોસેફ ડેમિયનનો જન્મ થયો હતો. નાનપણમાં માતા પાસેથી એણે સંતોના જીવનની વાતો સાંભળેલી. કિશોર જોસેફને ગામના એક સુથાર સાથે દોસ્તી થઈ અને એ સુથારીકામ શીખ્યો. ગામના કબ્રસ્તાનની દેખભાળ રાખતા સુથાર-મિત્ર સાથે જોસેફ ત્યાં કબરો ખોદવા જતો. મૃતદેહ માટેનાં લાકડાનાં કફન બનાવતાં પણ એને આવડી ગયું.

ભણતાં ભણતાં જોસેફનું મન ધાર્મિક જીવન તરફ ખેંચાવા લાગ્યું. એના મોટા ભાઈ પાદરી બનવા ઊપડી ગયા હતા. અને 19 વરસની ઉંમરે તેણે પણ સાધુજીવન સ્વીકારી લીધું. હવે તે બ્રધર જોસેફ બન્યો.

એ જમાનામાં યુરોપના લોકો પેસિફિક મહાસાગરમાં નવા નવા ટાપુઓની શોધ કરીને ત્યાં વસવાટ કરવા માંડેલા. ત્યાંના આદિવાસીઓની સેવા માટે ગયેલા પાદરીઓની વાત સાંભળીને આ નવાસવા સાધુને પણ ત્યાં પહોંચી જવાનો ઉમળકો થતો. એવામાં હવાઈ ટાપુના બિશપ તરફથી થોડા જુવાન સેવકોની માગણી કરતો પત્ર આવ્યો. તેના જવાબમાં 23 વરસનો એ જુવાન 1863માં કુટુંબીજનો અને વતનની વિદાય લઈને હવાઈ ટાપુ ભણી જતા જહાજ પર ચડ્યો.

1853માં રક્તપિત્તનો રોગ યુરોપથી હવાઈ સુધી પહોંચેલો ને દસ વરસમાં તો એ ટાપુઓ પર ખૂબ ફેલાઈ ગયો હતો. એ ચેપી રોગનો વધુ ફેલાવો અટકાવવા માટે હવાઈની સરકારે રક્તપિત્તના 140 રોગીઓને ભેગા કરીને મોલોકોઈ નામના ટાપુ પર હડસેલી દીધા. પતિયાંઓને બાદ કરતાં એક પણ સાજો માણસ ત્યાં મળે નહીં. એટલે જીવનથી કંટાળેલાં ને નિરાશા અનુભવતાં પતિયાંઓની એ વસાહત વ્યસન, ચોરી, મારામારી, વ્યભિચાર વગેરેનું ધામ બની ગઈ. રોજ પતિયાંનાં મરણ થાય, પણ એમને દાટનારેય કોઈ મળે નહીં.

હવાઈના પાટનગર હોનોલુલુમાં વસતા બિશપ એ પતિયાંઓની સેવા માટે કાંઈક વ્યવસ્થા કરવા માગતા હતા. પણ સરકારી કાયદો એવો હતો કે બહારથી કોઈ પણ માણસ મોલોકોઈ ટાપુ પર એક વાર પગ મૂકે, પછી એ ત્યાંથી પાછો ન ફરી શકે. આમ છતાં જોસેફ ડેમિયને પતિયાંની સેવા માટે ત્યાં જવાનું બીડું ઝડપ્યું. 1873માં એને ટાપુને કિનારે ઉતારીને બિશપ પાછા ફર્યા પછી મનુષ્યોનું જે ટોળું ડેમિયનને વીંટળાઈ વળ્યું તેમાં કેટલાંકને આંખને સ્થાને પરુ ઓકતાં બાકોરાં હતાં, કેટલાંકને નાકને બદલે ભયાનક દુર્ગંધ ફેલાવતાં કાણાં હતાં, કોઈના હાથનાં આંગળાં ખરી ગયાં હતાં, કોઈના પગ ઠૂંઠા હતા......

નરકના એ નિવાસીઓની સેવામાં ફાધર ડેમિયને એ ટાપુ પર 16 વરસ ગાળ્યાં. એમની એકલે હાથે ચાકરી કરી, એમનાં ખોરાક-પાણીની વ્યવસ્થા કરી, એમને માટે

ઘરબાર બાંધ્યાં, અને જે મરી જાય તેને માટે કફનપેટી બનાવવાનો રિવાજ એ ટાપુ પર દાખલ કર્યો. નાનપણમાં પોતાના ગામના સુથાર દોસ્ત પાસેથી લીધેલી તાલીમ અહીં તેને કામ લાગી. એ વરસો દરમિયાન બેએક હજાર કફનપેટીઓ તેણે બનાવી હશે. પણ એ બધી સેવાને પરિણામે, બાર વરસને અંતે ફાધર ડેમિયનને પણ રક્તપિત્ત લાગુ પડ્યો... એક પછી એક અંગને એણે દંશ દેવા માંડ્યા અને 1889માં મોલોકોઈ ટાપુ પરથી ફાધર ડેમિયનનો આત્મા સ્વર્ગપંથે પળ્યો.

સંસ્કારઘડવૈયો અંગ્રેજ

થિયોડોર હોપનું નામ જેની સાથે સંકળાયેલું છે તે ‘હોપ વાચનમાળા’એ ગુજરાતી ભાષાની અમૂલ્ય સેવા કરી છે. સરકારે ભારતના લોકોને શિક્ષણ અંગ્રેજીમાં આપવું કે માતૃભાષામાં એ સવાલ 19મી સદીમાં ચર્ચાતો હતો, ત્યારે મુંબઈના અંગ્રેજ ગવર્નર સર માલ્કમે શિક્ષણ માતૃભાષામાં જ આપવાની વાત મક્કમતાપૂર્વક રજૂ કરી હતી. પરિણામે માતૃભાષામાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ ઉપાડવામાં આવ્યું. ગુજરાતી પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ પણ મરાઠી શાસ્ત્રીઓને સોંપવામાં આવ્યું, તેથી તેની ભાષા મરાઠી વ્યાકરણ મુજબની રહી. ત્યારે મહીપતરામ રૂપરામે તેને વિશે જબરો અસંતોષ વ્યક્ત કરેલો.

ત્યારબાદ સરકારના અંગ્રેજ કેળવણી નિરીક્ષક થિયોડોર હોપને ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો નવેસર તૈયાર કરવાનું કામ સોંપાયું. તેમણે મરાઠી પરથી અનુવાદ કરવાને બદલે ગુજરાતીમાં જ સ્વતંત્ર વાચનમાળા તૈયાર કરાવી. પાઠોમાં તેમણે ગુજરાતી વાતાવરણ ઊભું કર્યું, જેથી બાળકોને પોતાના સમાજના રીતરિવાજ, આચાર, વ્યવહાર વગેરેનું જ્ઞાન મળી રહે. એ વાચનમાળાનો કવિતા વિભાગ કવિ દલપતરામની ખાસ મદદ માગીને તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો. 1860માં પ્રથમ પ્રગટ થયેલી એ હોપ વાચનમાળાએ પૂરાં છેંતાલીસ વર્ષ સુધી ગુજરાતનાં બાળકોનું સંસ્કારઘડતર કર્યું. હિંદ સરકારે નીમેલી પાઠ્યપુસ્તક સુધારણા સમિતિએ તેનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં અને સૂચવ્યું કે બીજા પ્રાંતોની ભાષાઓમાં પણ હોપ વાચનમાળાનો આદર્શ રાખીને કામ કરવું. ત્યાં સુધી નાગરી લિપિમાં છપાતી વાચનમાળાને ગુજરાતી લિપિમાં જ છાપવાનો આગ્રહ અંગ્રેજ અમલદાર હોપ સાહેબે રાખ્યો. તે કાળે પણ જોડણીમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી, તેમાં વ્યવસ્થા લાવવા સમિતિના સભ્યો સાથે મળીને એમણે જોડણીના નિયમો ઘડી કાઢ્યા.

હોપ સાહેબની આવી સેવાઓના મીઠા સ્મરણરૂપે સુરતમાં તાપી નદી પરનો હોપ પુલ આજે પણ ઊભો છે.

મૂળશંકર પ્રા૦ ભટ્ટ
[‘વિશ્વપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ-કોશ’ પુસ્તક]

સંગીત-સૂત્રમાં પરોવનાર

હમ હોંગે કામિયાબ,
હમ હોંગે કામિયાબ, હમ હોંગે કામિયાબ એક દિન.
પૂરા હૈ વિશ્વાસ !.....

આપણાં ગામડાંની નિશાળો સુધી પહોંચી ગયેલા આ ગીતનું મૂળ અંગ્રેજી સ્વરૂપ પણ આ દેશમાં ઘણું જાણીતું થઈ ગયેલું છે.

We shall overcome, we shall overcome some day,
Oh deep in my heart, I do believe,
That we shall overcome some day....

ભારતમાં આ ગીત પહેલવહેલું ગવાયું 1963માં. કલકત્તાના પાર્ક સરકસ મેદાનમાં એક અમેરિકન લોકગાયકે એ ગીત ગાયું અને 20,000ની મેદનીએ તે સમૂહમાં ઝીલ્યું. પછી તો ગીતને પાંખો ફૂટી અને તે દેશભરમાં ફેલાઈ ગયું.

એ ગીતના ગાનાર હતા પીટર સીગર. ત્યાર બાદ તેત્રીસ વરસે એ ફરી ભારતની મુલાકાતે આવ્યા. 1996ના નવેમ્બરમાં કલકત્તા ઉપરાંત દિલ્હી, બેંગલોર અને તિરુવનાંતપુરમમાં એમનાં ગીતોના કાર્યક્રમો યોજાયા.

પીટર સીગરે 'વી શેલ ઓવરકમ'ની પ્રથમ ઘોષણા અમેરિકામાં ઘણાં વરસો અગાઉ માર્ટિન લ્યૂથર કિંગના સમાન નાગરિક હક માટેના આંદોલન વેળા કરેલી. મૂળ તો કોઈ હબસી અમેરિકન પાદરીએ રચેલા એ ભજનનો સીગરને કંઠેથી લલકાર થયો, અને દેશદેશાવરમાં એના પડછંદા ઊઠ્યા. જોતજોતામાં એ સમસ્ત વિશ્વનું સ્વાતંત્ર્ય-ગાન બની ગયું. મૂળ ભજનમાં શબ્દો હતા "આઈ વિલ ઓવરકમ", તેમાં સહેજ ફેરફાર કરીને સીગરે ગાયું : "વી શેલ ઓવરકમ."

ગીત-સંગીતની દુનિયામાં એક ઓલિયા જેવા પીટરભાઈ પાંચ દાયકાઓથી સમાનતા, સામાજિક પરિવર્તન અને શાંતિ હાંસલ કરવા કાજે સંગીતનું શસ્ત્ર અજમાવી રહ્યા છે. એમનાં ગીતો લોકોને આનંદ સાથે જ્ઞાન આપે છે, ઉત્સાહિત અને રોમાંચિત કરે છે. જગતભરમાં ઘૂમીને મોટી જન-મેદનીઓ સમક્ષ એમણે ગીતો ગાયાં છે, અન્યાયની સામે મસ્તક ઉઠાવનારાઓની પડખે ઊભા રહીને. 1970માં અમેરિકન પાટનગર વૉશિંગ્ટન પરની વિરાટ લોક-કૂચ વખતે એમણે જોન લેનોનનું મશહૂર ગીત 'ગિવ પીસ એ ચાન્સ' (એક તક આપો શાંતિને) ગાયેલું.

સંગીતકારોના એક કુટુંબમાં 1919માં જન્મેલા પીટરભાઈએ વીસ વરસની ઉંમરથી જાહેરમાં ગાવાનું શરૂ કરેલું. કૉલેજનો અભ્યાસ અધૂરો મૂકીને લોકગીતોનો અભ્યાસ કરવા એ લાઇબ્રેરી ઑફ કૉંગ્રેસ (અમેરિકન સંસદના ગ્રંથાલય)માં પહોંચી ગયા હતા. પછી લોકગીતો વિશે વધુ જાણકારી મેળવવા માટે, પોતાનું તંતુવાદ્ય બેન્જો હાથમાં લઈને એ આખા અમેરિકામાં રઝળવા નીકળી પડ્યા હતા.

લોકગીતોના પુનરુદ્ધારની જે નવી ચળવળ અમેરિકામાં શરૂ થઈ, તેમાં પીટર સીગર મોખરે હતા. અમેરિકાને ખૂણે ખૂણેથી, અને દુનિયા આખીમાંથી પણ, એમણે લોકગીતો ભેગાં કરવા માંડ્યાં અને પછી હબસીઓનાં ભજનો, શ્રમજીવીઓનાં ગીતો, યુદ્ધ-વિરોધી ગીતો, પીડિતોનાં ગીતો – એમ તરેહ તરેહનાં ગીતો એ ગાવા લાગ્યા. ઇન્સાનિયત માટેની ઊંડી ખેવનાથી એમનું ગાન તરબતર છે. માનવ-આત્માનું અવિજેયપણું એ તેનો મુખ્ય સૂર છે. સીગર ગીતો ગાય છે, તેમ પોતે લખે છે પણ ખરા, અને ઘણી વાર બીજાનાં ગીતોમાં જરાક ફેરફાર કરીને તેને પોતાની પરંપરામાં પરોવી લે છે.

માનવજાતને સંગીતના સૂત્રમાં પરોવીને એક કરવા પીટરભાઈ મથતા રહ્યા છે. શોષિત-પીડિત જનતાની પડખે એ નિરંતર ખડા રહ્યા છે. વિયેટનામના યુદ્ધમાં અમેરિકાએ ભાગ લીધો તેનો વિરોધ કરવામાં એ મોખરે રહેલા. વિયેટનામમાં ખપી ગયેલા જુવાનજોધ અમેરિકન સૈનિકો અંગે તે કાળે એમણે ગાયેલું શોકગીત ‘વ્હેર હેવ ઓલ ધ ફ્લાવર્સ ગોન !’ (પુષ્પો બધાં ક્યાં જતાં રહ્યાં !) વિખ્યાત છે. પાછળથી પોતાની આત્મકથાને પણ સીગરે એ જ નામ આપેલું : ‘વ્હેર હેવ ઓલ ધ ફ્લાવર્સ ગોન !’

સીગરે જે અનેક ગીતો ગાયેલાં અને લોકપ્રિય બનાવેલાં છે, તેમાં વિચાર અને ભાવનાની ઉદાત્તતાને કારણે જેની કવિતાનું સૌંદર્ય અનોખું બની આવ્યું છે, તેનું નામ છે ‘ગ્વાન્તાનામેરસ’. ક્યૂબાના રાષ્ટ્રવીર હોઝે માર્તીએ લખેલા સ્પેનિશ ભાષાના એ ગીતમાં માતૃભૂમિ માટેની તીવ્ર મહોબતને કવિએ વાચા આપેલી છે. આ ગીત એટલું બધું લોકપ્રિય બન્યું કે અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદિત થઈને જગતભરમાં એ ગવાય છે.

સીગર કુદરતના ભારે ચાહક છે. ‘સ્લૂપ ક્લીયર-વૉટર’ નામની પોતાની સઢવાળી હોડીમાં હડસન નદી પર સહેલ કરતાં કરતાં એમણે પ્રદૂષણનાં કારમાં જોખમો સામે પોકાર કરેલો.

સીગર એટલે સાદગીના સામર્થ્યની કથા. મહાનગરી ન્યૂયોર્કથી સોએક કિલોમીટર ઉત્તરે, હડસનને કાંઠે રમણીય કુદરતને ખોળે પોતે પતિ-પત્નીએ હાથે બાંધેલા સાદા ઘરમાં પીટરભાઈ રહે છે. કુદરત અને પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવાની એકમાત્ર પ્રવૃત્તિને હવે તેમણે પોતાની જાત અર્પણ કરી દીધી છે, અને નગરજીવનની કુત્સિતતા વિશેનાં ઘણાં નવાં ગીતો બેસાડ્યાં છે.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

[‘ભૂમિપુત્ર’ પખવાડિક : 1996]

અમારાં મીઠાં ને રુદનમય છે ગીત સઘળાં.

‘કલાપી’

બદલૂ ધોબી

સન 1929 કી બાત હૈ. મૈં હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય કા છાત્ર થા. પ્રહલાદ લૉજમેં રહતા થા. વિશ્વવિદ્યાલય કે 50-60 છાત્રોં કા વહ આવાસ થા. પ્રતિ રવિવારકો ગધે પર ગઠ્ઠર લાદે બદલૂ ધોબી આતા. ચાહે પાની પ્રલય હી ક્યોં ન મચાયે – બદલૂ કા ગધા લૉજ કે દરવાજે પર નિયત સમય પર પહુંચ જાતા. સમય કી પક્કી પાબન્દી કે કારણ લોગ બદલૂસે કપડે ધુલવાને કો ઉત્સુક રહતે, પર વહ ગ્રાહકોં કી સંખ્યા બઢાને કે પક્ષ મેં નહીં થા; કહતા : ''માફી મિલે; ઈતના હી કામ ક્યા કમ હૈ ? આપ કો દૂસરા લગા દેંગે.''

બદલૂ કો આપ કપડા ગિનકર દીજિયે, પર બિના ગિને લીજિયે. વહ એક-એક કપડા લા દેતા. હિસાબ કી કભી કોઈ ઝિકઝિક નહીં. મહિના કબ પૂરા હોતા હૈ, ઈસ કા હિસાબ ભી ઉસ કે પાસ ન રહતા. આપને જબ જિતના પૈસા દિયા, સિર સે લગાકાર લે લિયા, ઔર ચલ દિયા.

એક દિન બદલૂ સદા કી ભાંતિ આયા ઔર મેરે કપડોં કો બારબાર ગિનને લગા : ''અરે ? ઈન મેં તો એક ઊની સ્વેટર નહીં હૈ – કહાં ગા ? બાબૂ, કપડે દેખ લીન્હ જાય. એક સ્વેટર કમ હૈ. અગલે ઈતવાર કો લે આઉંગા.''

''અચ્છી બાત હૈ. યહ હિસાબ તો લેતે જાઓ !''

''નહીં, ફિર – અગલે હફ્તે.''

અગલે હફ્તે બદલૂ નિયત સમય પર આયા. ''બાબૂ, કા બતાઈ ? સ્વેટર કી બડી ખોજ કી – નહીં મિલતા.''

''કોઈ બાત નહીં, મિલ જાયગા. અચ્છા, યહ હિસાબ તો ચુકતા કર લો !''

''નહીં બાબૂ, સ્વેટર મિલ જાય દેવ; ફિર હો જાઈ – કહાં જાત હૈ ?''

વહ પ્રતિ સપ્તાહ આતા, કપડે લે જાતા; ઔર જબ હિસાબ કી બાત ઉઠાતા, વહી બાત –

''કહાં જાત હૈ ? સ્વેટર મિલ જાય દેવ !''

ચાર મહિને બીત ગયે. બદલૂ કપડે લે જાતા હૈ, દે જાતા હૈ, પર હિસાબ લેને કો તૈયાર નહીં.

આજ મૈંને સોચ લિયા થા કિ બદલૂ કે હાથ મેં જબરન પૈસે રખૂંગા, ઔર ઉસે લેને હી પડેંગે. કહૂંગા : ''સ્વેટર ગુમ હો ગયા તો જાને દો. મૈં તો તુમસે ઉસકે દામ વસૂલ કરના નહીં ચાહતા.''

શામ કે ચાર બજ ગયે. બદલૂ કા ગધા ફાટક પર દિખલાઈ નહીં દિયા. હાં, બદલૂ સે મિલતા જુલતા આદમી એક્કેસે ગઠ્ઠર ઉતાર રહા હૈ. નમ્બરવાર કમરોં મેં જા રહા હૈ. મેરે કમરે મેં ભી આયા. કપડે ગિનકર રખ લિયે. મૈંને કહા : ''બદલૂ કહાં હૈ ? તુમ ઉસ કે કૌન હો ?''

''ભાઈ હૈં.''

''ઔર બદલૂ કો ક્યા હો ગયા ?''

"જો સબ કા હોતા હૈ" – કહકર વહ ફૂટફૂટકર રોને લગા. મૈંને ઢાઢસ બંધાકર ઉસકે હાથ મેં રૂપયે રખને ચાહે. ઉસને હાથ પીછે કર લિયે.

"ભૈયા કહ ગયે હૈં કિ, લંબર તીસ કે બાબુજી સે સાલ-ભર તક પૈસા ન લેના; ઉસ કા કપડા હમ સે ગુમ હો ગયા હૈ."

મૈંને ઉસે બહુતેરા સમઝાયા, પર બદલૂ કા ભાઈ ટસસે મસ ન હુઆ. કહને લગા : "બાબૂ, હમારે ખાનદાન મેં આસામી કા કપડા ગુમ હો જાને પર ઉસ કા પૈસા દિયા જાત હૈ. ખાનદાની રિવાજ છોડકર અગર હમ આપ સે પૈસા લે લેં, તો ભૈયાકી આત્મા હમકો ક્યા કહેગી ?"

"લેકિન બિના પૈસે કપડે ધુલવાના હમેં બુરા લગતા હૈ. ભાઈ કી બાત ભાઈ કે સાથ ગઈ. અબ તુમ નયે સિરે સે કપડે ધો રહે હો; તુમ્હેં પૈસે લેને હી હોંગે."

વહ નહીં માના. ઉસ ને કપડે માંગે, મૈંને નહીં દિયે. દૂસરે સપ્તાહ વહ પુનઃ આયા ઔર સભી નંબર કે બાબુઓં કે કમરોં મેં કપડે દે આયા. મૈંને દેખા, આજ ઉસને કિસી સે કપડે નહીં લિયે.

એક રવિવાર આયા... દૂસરા રવિવાર, તીસરા રવિવાર... ઈસ પ્રકાર કઈ રવિવાર આયે, પર બદલૂ કા ગધા 'લૉજ' કે ફાટક પર નહીં આયા.

મૈં મન હી મન પછતાયા : આહ ! મૈંને પૈસે દેને કી ક્યોં જિદ કી ? ઉસને અપને કુલકી લાજ કે લિયે 'લૉજ' કે કિતને ગ્રાહક છોડ દિયે !

વિનય મોહન શર્મા

['રેખા ઔર રંગ' પુસ્તક]

કોઈ બેસતું કેમ નથી ?

જાપાનની શહેર-પરાંની લોકલ ટ્રેનોમાં ભીડ તો આપણે ત્યાં થાય છે એના જેવી જ; પણ લોકો ઘણા તાલીમબદ્ધ. ગાડી આવે ત્યારે તેમાં ચડનારા હારબંધ ઊભા હોય પ્લૅટફૉર્મ પર. ઊતરનારા ઊતરી જાય પછી નવા મુસાફર ચડે, દરવાજો બંધ થાય પછી જ ગાડી ઊપડી શકે, એવી યાંત્રિક ગોઠવણી.

સાકાઈથી ઓસાકા જવા હું લોકલમાં ચડ્યો. ડબ્બામાં છત પરથી લટકતાં કડાં પકડીને 25-30 જણ ઊભા હતા. એક બેઠક ખાલી પડેલી હતી. "કોઈ કેમ બેસતું નથી ?" મેં સાથેના મિત્રને પૂછ્યું. તેમણે સમજાવ્યું કે, "જેટલા ઊભા છે તે સૌને બેસવું તો છે; પણ ખાલી બેઠક એક જ છે તેથી બધા એમ વિચાર કરે છે કે, બેઠક મને નહીં – કોઈ બીજાને મળવી જોઈએ. માટે સૌ ઊભા છે."

બીજાને સગવડ પહેલી મળવી જોઈએ, એ ભાવના માત્ર રેલગાડીમાં જ નહીં પણ જીવનના બીજા ઘણા વ્યવહારોમાં જાપાની લોકોમાં મેં જોઈ.

મોહન પરીખ

['મિલાપ' માસિક : 1962]

આનંદી સત્યાગ્રહી

બારડોલીના અને ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ સત્યાગ્રહી ખેડૂત સ્યાદલાવાસી મોરારભાઈ ભારે વિનોદી હતા. ગમેતેવી આફત તેમની પાસે આનંદરૂપ બની જતી. સત્યાગ્રહના લાંબા જેલવાસોમાં અમારા જેવા કેટલાય સાથીઓને તેમણે હસાવી હસાવીને જેલ કપાવી દીધી હતી. ગામના કેટકેટલા તકરારી પક્ષો તેમની પાસે આવતા, તેમને હસાવી-રમાડી એકબીજાને ભેટાડીને તેઓ પાછા મોકલી દેતા.

મોરારભાઈ ખેડૂતના પુત્ર; ભણતર બહુ ઓછું. તે કહેતા : "હું તો પાંચ ચોપડી ભણ્યો છું – તે પણ અમારી આંધળી ભેંસને પ્રતાપે ! નિશાળમાં ડેપ્યુટી સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવે, તેમની ચા માટે દૂધ જોઈએ. રાતના બાર વાગ્યા હોય તો પણ મારા બાપા તે આપી શકતા. અમારે ઘેર એક આંધળી ભેંસ હતી, તેને રાતદિવસ સરખાં હતાં. જ્યારે દોહવા બેસીએ ત્યારે સવાર પડી છે એમ જ એને લાગતું. ચા પીને પ્રસન્ન થયેલા સાહેબ ડાયરી કાઢી તેમાં મારું નામ, ધોરણ વગેરે ટપકાવી લેતા. પછી નિશાળમાં પરીક્ષા લેતી વખતે ડાયરી કાઢી મને ઓળખી કાઢતા : તું કરસનકાકાનો છોકરો ને ? – એમ કહીને માર્ક મૂકી દેતા !"

આમ છતાં મોરારભાઈને જેલમાં ગયા ત્યાં અંગ્રેજી ભણવાનો ઉત્સાહ થયો. એમણે પ્રથમથી જ પોતાનું ધ્યેય નક્કી કરી લીધું હતું : તે હતું સ્ટેશનનાં પાટિયાં વાંચી શકવાનું !

અંગ્રેજી ભણતાં ભણતાં KNIFE શબ્દ આવ્યો. Kનો ઉચ્ચાર બોલવાનો નહીં, પણ K મૂકે નહીં તો ભૂલ કહેવાય. મોરારભાઈને અંગ્રેજીનો સાર સમજાઈ ગયો ! ત્યારથી, ફલાણો માણસ નકામો છે એમ કહેવું હોય તો, 'નાઈફ'નો 'કે' છે, એમ કહીને સૌને ખડખડાટ હસાવતા.

અંગ્રેજી ભણતરનો બીજો સાર તેમણે શીખી લીધો તે હતો 'વિધાઉટ' શબ્દ. 'વિધાઉટ મની'ના સંક્ષિપ્તરૂપ તરીકે તે એકલો 'વિધાઉટ' શબ્દ વાપરતા. સરકારની તેમજ અમારી આશ્રમવાસીઓની ખરચાળ યોજનાઓની મોરારભાઈ ટીકા કરતા. લોકોને હસાવી-રમાડી તેમની પાસે સુધારાનાં કામો 'વિધાઉટ' કરાવવામાં તે એક્કા હતા.

આખી અંગ્રેજી ભાષાનો સાર 'નાઈફ' અને 'વિધાઉટ' એ બે શબ્દોરૂપે નિચોવી લઈ તેમણે કૂચા ફેંકી દીધા અને પછી વધારે ભણવાની માથાકૂટ છોડી દીધી.

મોરારભાઈની સામાન્ય બુદ્ધિ ઘણી અસામાન્ય રીતે મર્મગ્રાહી હતી. તેથી તકરારે ચડેલા પક્ષો ઘણી વાર તેમની પાસે લવાદી કરાવવા આવતા. કેટલીક વાર તે હકીકતો તોળીને ન્યાય આપતા, પણ ઘણુંખરું તો કંઈ કંઈ વિનોદના તુક્કા કહી

ચડેલાં મોં ઉતારી દેતા.

મોરારભાઈ તેમના જુસ્સાથી, બલિદાનથી અને તાલુકાના લોકો ઉપરના તેમના પ્રભાવથી સરદારના માનીતા સૈનિક હતા અને આગળ જતાં ધારાસભાની ખુરસીમાં પણ બેસતા થયા હતા. પરંતુ તેમનાં ઘડતર અને રીતભાત તો એક ખેડૂતનાં જ હતાં. સંતતિ માટે વૃદ્ધ પિતાએ એમને બીજી કરાવી. અમારા જેવા કાર્યકર્તાઓની શિખામણ હસવામાં ઉડાવી એ બીજી વાર પરણી ગયા. જૂનીએ નવીને પોતાની દીકરીની જેમ રાખી, તેથી શોક્યના ક્લેશ એમના ઘરમાં થયા નહીં.

એક વાર ગાંધીજી પાસે હળવી ગમ્મતો ચાલી રહી હતી. મોરારભાઈની બે બૈરીની ચાડી મહાદેવભાઈએ બાપુજી પાસે કરી. બાપુએ મોરારભાઈને પૂછ્યું : ''તમે રામને માનતા નથી ?'' મોરારભાઈ કહે, ''બાપુજી, રામને માનીએ તો રામના બાપાને કેમ ન માનવા ?''

બાપુ હસી પડ્યા !

મોરારભાઈના આનંદી સ્વભાવથી સ્વરાજની લડત ઘણાને મન રમત જેવી થઈ ગઈ હતી. સ્વરાજ પછી થોડાં વરસે એ સ્વર્ગવાસી થયા. પણ સર્વોદયની રચનાના મહા ત્યાગો હળવા બનાવી દેવા એમની બહુ જરૂર હતી.

જુગતરામ દવે

['આકાશવાણી' : 1958]

ઝંખના

શરદબાબુને ઘણીબધી સ્ત્રીઓનો પરિચય થયેલો, સારી મનાતી કે નબળી મનાતી. પણ તેમાંની કોઈ તેમની કથાઓ માંહેલી રાજલક્ષ્મી, ચંદ્રા, પાર્વતી હોય, તે વાત અસંભવિત છે. તેવું હોત તો સમાજ વહેલો જ નિર્મળ ને પ્રાણવાન બની ગયો હોત. એ સ્ત્રીઓમાં કાંઈક તણખો અવશ્ય હશે જ; પણ શરદબાબુએ જે મહિમાપૂર્ણ નારીપાત્રો નખશિખ કંડાર્યાં, તે તો તેમની કલ્પના અને સ્ત્રીને પૂર્ણરૂપે જોવાની ઝંખનાને પરિણામે. શરદબાબુની વિરલતા મૂંગા અને સ્નેહસભર ત્યાગને સજીવ કરવામાં છે. 'પરિણીતા'ની લલિતાથી માંડીને તેમની છેલ્લી અધૂરી કૃતિ 'શેષ પરિચય' સુધી તે ચાલ્યા કરે છે.

મનુભાઈ પંચોળી

અટકીને હર વળાંકે પૂછું છું સર્વને –
અહિંયાથી, તમને યાદ, કદી જિંદગી ગઈ ?

હરીન્દ્ર દવે

પંડિતા રમાબાઈ

દક્ષિણ કર્ણાટકના એક ગામડામાં 1858માં જન્મેલી રમા નાની હતી ત્યારે પિતા અનંતશાસ્ત્રી અને માતાની સાથે તીર્થયાત્રામાં જોડાવાનું તેના ભાગ્યમાં આવ્યું. જોડે એક ભાઈ ને બીજી બહેન. જે ગામે આવે ત્યાં પિતા વિદ્વાનો સાથે વાદવિવાદ કરે ને પછી આગળ જાય. પંદરેક વર્ષ ચાલેલી આ યાત્રા દરમિયાન રમા બધી ચર્ચાઓ ધ્યાન દઈને સાંભળતી રહી. મોટા ભાઈને પિતા સંધ્યા શીખવતા, તેના બધા મંત્રો રમા પણ સાથે સાથે બોલતી જતી.

1876-77માં દક્ષિણમાં ભારે દુકાળ પડ્યો ત્યારે પિતાએ તેમની બધી મિલકત દાનમાં આપી દીધી. ભીખ માગવી પડે એવો વખત આવ્યો. બધાં જંગલમાં ગયાં ત્યાં પિતાએ સંન્યાસ લીધો. બાકીનાંને જળસમાધિ લેવાનો વિચાર આવ્યો, પણ તે છોડીને આગળ ચાલ્યાં. વાટમાં પહેલાં પિતાનો, પછી માતાનો ને છેવટે બીજી બહેનનો પણ દેહ પડ્યો. બાકી રહેલ ભાઈ અને રમા કાશ્મીરથી બંગાળ સુધી ખૂબ રખડ્યાં. જેમતેમ જીવન ટકાવ્યું. તીર્થક્ષેત્રોમાં સંન્યાસીઓથી માંડીને લૂંટારા સુધીના ભાતભાતના લોકોના સંપર્કમાં આવ્યાં. અંતે કલકત્તા પહોંચ્યાં ત્યાં જાણે કે માનવસમાજમાં પાછાં ફર્યાં.

માત્ર શરીર પરનાં વસ્ત્રો સાથે આવેલી આ વીસ વરસની તેજસ્વી તરુણીએ કલકત્તાના એક મંદિરમાં સંસ્કૃત ભાષાના પોતાના જ્ઞાનની ઝાંખી કરાવી. ભાઈ-બહેન ભૂખમરાથી કૃશ થયેલાં હતાં, પણ જ્ઞાન અને સંસ્કારિતાનું તેજ તેમનાં મુખ પર દેખાતું હતું. કલકત્તામાં વાત ફેલાઈ કે બાઈ તો સરસ્વતીના અવતાર જેવી છે. ઠેકઠેકાણે સભાઓમાં પ્રવચન આપવાનાં નિમંત્રણ મળવા લાગ્યાં.

દરમિયાન ભાઈનું પણ અવસાન થયું. હવે રમાબાઈ એકલાં રહ્યાં. બિપિનબિહારી દાસ નામના યુવાને માગણી મૂકી અને બંને લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં. પણ પતિ હરિજન હોવાથી લોકોમાં રમાબાઈની નિંદા ચાલી. બાળપણથી ધર્મપાલન કરતી આવેલી આ સ્ત્રી હવે હિંદુ ધર્મ વિશે સાશંક બનતી જતી હતી. પુત્રી મનોરમાના જન્મ પછી પતિ કોગળિયામાં મૃત્યુ પામ્યા. દેશમુખ અને રાનડે જેવા અગ્રણીઓએ રમાબાઈને મહારાષ્ટ્રમાં આવીને કામ કરવા આગ્રહ કર્યો. 1882માં પુણે આવીને એમણે સ્ત્રીજાગૃતિનું કાર્ય ઉપાડ્યું. 'આર્ય મહિલા સમાજ' નામની સંસ્થા ઊભી કરી. પછીને વરસે રમાબાઈએ લૉર્ડ હંટર સમક્ષ મરાઠીમાં વિવાદ ચલાવ્યો. એમની દલીલોથી પ્રભાવિત થયેલા હંટર ઇંગ્લંડ પાછા ફર્યા ત્યારે વિવાદનું અંગ્રેજી ભાષાંતર રાણી વિક્ટોરિયાને વાંચી સંભળાવ્યું. રાણી રીઝ્યાં.

માતા-પુત્રી ઇંગ્લંડ ગયાં. ત્યાં ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવ્યો. ત્યાંની કૉલેજમાં નોકરી કરતાં અંગ્રેજી શીખી ગયાં. અમેરિકાથી આમંત્રણ મળતાં ત્યાં ગયાં. ખૂબ માન મળ્યું. અંતે ભારત પાછાં ફરી મુંબઈમાં વિધવાઓને સહાય કરવા 'શારદા સદન'ની સ્થાપના કરી. લોકોના વિરોધ વચ્ચે પણ, જીવ્યાં ત્યાં લગી સંગીન કામ કરતાં રહ્યાં.

મૂળશંકર પ્રા૦ ભટ્ટ

['વિશ્વપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ-કોશ' પુસ્તક]

રક્તપિત્તથીય વધુ ભયાનક

રેલગાડીની પાટલી પર કોઈ રક્તપિત્તિયું માનવી બેઠું હોય, તો તેની પડખે જઈને તમે સુખેથી બેસશો ? એની સાથે હાથ મિલાવશો ? નહીં ?

તો એ માટે તમને કોઈ દોષ નહીં દે – સિવાય કે પેલાં ગણ્યાંગાંઠ્યાં લોકો, જે રક્તપિત્ત વિશેનું સત્ય જાણે છે.

સાચી વાત એ છે કે ફક્ત બાળકો સિવાયના બીજા બધા મનુષ્યો માટે રક્તપિત્ત ચેપી રોગ છે નહીં અને કદી હતો પણ નહીં. જો કોઈ માણસને નાનપણમાં જ પતિયાંનો સંસર્ગ ન થયો હોય, તો પછી બાકીની આખી જિંદગીમાં એ ચાહે તે કરે તો પણ તેને રક્તપિત્ત લાગુ નહીં જ પડે એવી 99.9 ટકા ખાતરી વિજ્ઞાન આપે છે. વળી નાનપણમાં પણ બાળક વારંવાર પતિયાંના સંપર્કમાં આવે તો જ એને રક્તપિત્તનો ચેપ લાગે. ફરી ફરીને એ રીતનો સંસર્ગ થાય ત્યારે જ ચેપને બાળકના શરીરમાં પ્રવેશ મળે છે. અને પછી એકથી વીસ વરસ સુધી શાંત પડ્યો રહીને પણ એ ચેપ પોતાનો પરચો બતાવે છે.

માતા કે પિતા રક્તપિત્તનાં રોગી હોય તો તેમના બાળકને એ રોગ વારસામાં મળે છે, તેની પણ કોઈ સાબિતી નથી. પતિયાં માબાપનું બાળક પણ જન્મે છે ત્યારે બિલકુલ તંદુરસ્ત હોય છે. પરંતુ રોગિષ્ટ માતા કે પિતા સાથે બાળક તરીકેના એના સતત સંપર્કને લીધે જ પાછળથી એ બાળકને રક્તપિત્તનો ચેપ લાગુ પડે છે.

એટલે કે તેમાં બે શરતો મહત્ત્વની છે : બાળપણ તેમજ સતત સંસર્ગ. બાળપણમાં એકાદ વાર સંસર્ગ થયો હોય, તો તેનો ભય નથી. અને મોટપણમાં વારંવાર સંસર્ગ થાય તો પણ તેનાથી ચેપ લાગતો નથી.

રક્તપિત્તનાં જંતુઓ ક્ષયનાં જંતુને ઘણાં મળતાં આવે છે. પરંતુ ક્ષયના કરતાં રક્તપિત્ત એકસોગણો ઓછો ચેપી છે.

રક્તપિત્ત એ કોઈ અસાધ્ય રોગ નથી. કોઈને તે એક વાર લાગુ પડ્યો, એટલે તેનું આવી જ બન્યું, એવું નથી. એ રોગને ડાંભી શકાય છે, માનવદેહમાંથી તેને સમૂળગો કાઢી પણ શકાય છે.

હવે જેનો ઇલાજ કરવાનો બાકી રહ્યો છે તે તત્ત્વ પતિયાંમાં નથી (એ તો થોડા વખતમાં જ ‘ભૂતપૂર્વ પતિયાં’ બની જશે), પણ આપણામાં છે. રક્તપિત્ત કરતાં પણ વધુ ભયાનક રોગ તો છે રક્તપિત્તના ફફડાટનો.

ડોનોવાન પેડેલ્ટી

['યુનાઇટેડ નેશન્સ વર્લ્ડ' માસિક]

અંધારે સત્ય ડૂબ્યું, તે આવતું તરી આખરે.

‘કલાપી’

કયા અધિકાર છે ? – કયા નથી !

દરેક દેશના બંધારણમાં તેના નાગરિકોના કેટલાક પાયાના અધિકારો ગણાવવામાં આવ્યા હોય છે. તેનો ભંગ કરનારા કાયદા એ દેશની કોઈ પણ સરકાર કે સંસદ પણ ઘડી શકે નહીં. ઘડે તો તે બંધારણનો ભંગ થયો ગણાય, અને તેની સામે દેશની સર્વોચ્ચ અદાલતમાં નાગરિકો દાદ માગી શકે.

આવા પાયાના અધિકારોની સાથોસાથ કેટલાક દેશનાં બંધારણોમાં તેના નાગરિકોની પાયાની ફરજોનો પણ નિર્દેશ થયેલો હોય છે. ભારતના સંવિધાનના ભાગ 4(ક)માં નાગરિકોની પાયાની ફરજો નીચે મુજબ ગણાવેલી છે :

1. બંધારણનું પાલન કરવું.

2. સ્વતંત્રતા માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને ચાહવા અને અનુસરવા.

3. દેશનું સંરક્ષણ કરવું અને સાદ પડે ત્યારે રાષ્ટ્રની સેવા બજાવવી.

4. ધર્મની, ભાષાની અને પ્રદેશની વિવિધતાની ઉપર ઊઠીને ભાઈચારાની ભાવના ફેલાવવી; મહિલાઓના ગૌરવને માટે અપમાનજનક રિવાજોનો ત્યાગ કરવો.

5. કુદરતી પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવું, તેને સુધારવું અને પ્રાણીમાત્ર માટે અનુકંપા રાખવી.

6. વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતા, કાર્યકારણની ખોજ તથા સુધારાની ભાવના વિકસાવવી.

7. પ્રજાકીય માલમિલકતનું રક્ષણ કરવું અને હિંસાનો સદંતર ત્યાગ કરવો.

8. વ્યક્તિગત અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિમાં ઉત્તમતા માટે મથવું, જેથી આપણું રાષ્ટ્ર સાધના અને સિદ્ધિની વધુ ને વધુ ઊંચી સપાટીએ સતત ચડતું રહે.

નાગરિક તરીકે આપણને કેટલાક અધિકારો અવશ્ય છે, તેમ કેટલાક અધિકારો બિલકુલ નથી, એ પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેવું છે. જે અધિકાર કોઈને નથી તેની કાંઈક આવી યાદી બનાવી શકાય :

1. કોઈ પણ કાયદો તોડવાનો આપણને અધિકાર નથી.

2. આપણે ચાહે તે કુળમાં જન્મ લીધો હોય, પણ કોઈ વિશેષ સગવડ માગવાનો આપણને અધિકાર નથી.

3. કોઈ પણ વ્યક્તિ પુરુષ છે કે સ્ત્રી છે, અમુક જાતિ કે ધર્મની છે તે કારણે તેની સામે ભેદભાવ રાખવાનો આપણને અધિકાર નથી.

4. કોઈની પણ સામે હિંસા કરવાનો આપણને અધિકાર નથી.

મધુ ત્રેહાન

['આઉટલુક' અઠવાડિક : 2002]

ભાગ્યશાળી !

આફ્રિકાના જંગલમાં દીનદુખિયાંની સેવા કાજે જિંદગી ગુજારનાર આલ્બર્ટ શ્વાઈત્ઝરની હૉસ્પિટલની મુલાકાતે એ આફ્રિકન સંસ્થાનના યુરોપીઅન ગવર્નર જનરલ એક વાર આવવાના હતા. તે વખતે એક સાથીએ હિંમત કરીને કહ્યું, ''ડૉક્ટર સાહેબ, આપ આ કાળી નેકટાઈ પહેરો છો તે હવે સાવ જરી ગઈ છે, હોં !''

''હા,'' ડૉક્ટર બોલ્યા, ''પણ તેનું કારણ મને સમજાતું નથી. એને લીધાને હજી તો માંડ અઢાર વરસ થયાં હશે, ને તે ય હું તો મરણપરણનો કોઈ અવસર હોય ત્યારે જ ડોકમાં ઘાલું છું !''

''શું – અઢાર વરસથી !'' સાથીએ આભા બનીને સવાલ કર્યો. ''તે શું તમારી પાસે બીજી એક નેકટાઈ પણ નથી ?''

''એ તો હું એટલો ભાગ્યશાળી કે બીજી નથી,'' ડૉક્ટરે સમજાવ્યું. ''મારા પિતા પાસે બે-બે નેકટાઈ હતી, અને મને બરાબર સાંભરે છે કે – બેમાંથી કઈ સારી લાગે છે તેની કાશ અમારા ઘરમાં કાયમ ચાલતી !''

દુખી થવાના દસ રસ્તા

1. તમારી જ વાત કર્યા કરો.
2. તમારો જ વિચાર કર્યા કરો.
3. 'કદર' 'કદર' ઝંખ્યા કરો.
4. કોઈ તમારી ઉપેક્ષા કરે તો બળ્યા કરો.
5. કોઈનો યે વિશ્વાસ ન કરો.
6. તમારી ફરજમાંથી શક્ય ત્યાં સુધી છટકી જાવ.
7. બને તેટલી વાર 'હું' શબ્દનો ઉપયોગ કરો.
8. બીજા માટે બને તેટલું ઓછું કરો.
9. તમારી મહેરબાની બદલ લોકો આભાર ન માને તો સમસમ્યા કરો.
10. દરેક બાબતમાં તમારો જ કક્કો ઘૂંટ્યા કરો.

[આના પરથી સુખી થવાના રસ્તા શોધી કાઢવાની સૌને છૂટ છે !]

ચંદ્રકાન્ત કાજી

અતૂટ એક કાચા સૂતરનો તાંતણો
હાં રે ઓલી લોઢાની બેડિયું તૂટે.૦૦૦
હાં રે દુર્બળિયાંને બળિયાં શું બાંધે,
અતૂટ એક કાચા સૂતરનો તાંતણો.

જુગતરામ દવે

પાળેલો સંચો

ચીનની વિરાટ યાંગ્સી નદીના મૂળ ભણી મજલ કાપતો એક ભૂગોળવેત્તા એક દિવસ એશિયાની પહાડોછાઈ છાતી પરના એક ટચૂકડા ગામમાં આવી પહોંચ્યો. દૂર દૂરના એ સ્થળના જમાના-જૂના વાતાવરણને બહારની દુનિયાનો સહેજ પણ સ્પર્શ કદી નહીં થયો હોય, એવું પ્રવાસીને પ્રથમ નજરે જ લાગી ગયું. પણ ત્યાં તો તેણે એક પરિચિત અવાજ સાંભળ્યો – ઘડીક ખટખટાટ, ઘડીક ઘરઘરાટ... વળી પાછો ખટખટાટ. અવાજની એંધાણીએ મુસાફર આગળ વધ્યો ને માટીના એક કૂબામાં પહોંચ્યો. જુએ છે તો ત્યાં ભોંય પર બેઠો બેઠો એક ગામડિયો દરજી સિંગરના સંચા પર કાંઈક લૂગડું સીવતો હતો – ખટ્ખટ્.... ખટ્ખટ્ખટ્..... ઘર્ર્ર્ર્ ઘર્ર્ર્ર્ ઘર્ર્...

સંચા સાથે જેનું નામ જોડાયું છે તે ભાઈ આઈઝેક સિંગરે 1850ની સાલમાં 40 ડૉલરની મૂડી ઉછીની લઈને સીવવાનો એક સંચો બનાવેલો. જોકે સીવવા માટેનું પહેલવહેલું યંત્ર તો સિંગરની પણ પહેલાં શોધાઈ ચૂક્યું હતું. વરસો પહેલાં ફ્રાંસમાં થિમોનિયેર નામના માણસે સિપાઈઓના ગણવેશ સીવવા માટે એક સંચાનો ઉપયોગ આદરેલો; પણ તેનાથી પોતાનો ધંધો ભાંગી પડશે એમ સમજીને હાથસિલાઈ કરતા બીજા દરજીઓએ એનો સંચો ભાંગીતોડી નાખેલો.

એલિયાસ હાઉ નામના બીજા એક માણસે અણી પાસે નાકાવાળી સોય ચલાવતો એક સંચો બનાવીને પેટંટ કરી લીધેલો. પાછળથી સિંગર અને બીજા બે જણ પોતાના સુધારેલા સંચા સાથે બહાર પડ્યા, ત્યારે હાઉએ તેમની ઉપર પેટંટ-ભંગનો ખટલો માંડેલો. કોર્ટના ખટલા થોડો વખત ચાલ્યા, પણ પછી બેઉ પક્ષકારોને સમજાયું કે પરસ્પરની શોધનો લાભ લીધા વિના બેમાંથી એકેયનો સંચો ચાલે તેમ નથી. પરિણામે સમાધાન થયું અને સીવવાના સંચાનું ઉત્પાદન વધવા માંડ્યું.

સિંગરના શરૂઆતના સંચા મોટા ને ભારેખમ હતા ને લૂગડાં સીવવાના કારખાનાને જ તે ખપ લાગે તેવા હતા. પણ તેમાં ફેરફારો કરતાં કરતાં ઘર-વપરાશ માટેનો હળવો સંચો 1856માં બજારમાં મુકાયો. હાથસિલાઈથી જે કામ કરતાં કોઈ સ્ત્રીને 10થી 14 કલાક લાગતા, તે આ સંચાએ એક કલાકમાં જ કરી બતાવ્યું. પણ એ સંચો હજી સામાન્ય કુટુંબને પરવડે તેવો ન હતો. તે કાળમાં સરેરાશ કુટુંબની માસિક આવક માંડ 40 ડૉલર હતી, ત્યારે 125 ડૉલરનો સંચો એ ક્યાંથી ખરીદી શકે ? ક્લાર્ક નામના સિંગરના ભાગીદારે એમાંથી રસ્તો ખોળી કાઢ્યો – 5 ડૉલર રોકડા અને પછી દર મહિને 3-3 ડૉલરના હપતા. આજે જગતભરમાં સીવવાના સંચા જેટલી જ પ્રસરી ગયેલી હપતાથી ખરીદીની પ્રથાનો એ રીતે આરંભ થયો.

હપતાવાર ખરીદીની સિંગર-સંચાની યોજના દેશદેશાવરમાં લોકોને કેવી આશીર્વાદરૂપ લાગી, તેનો ખ્યાલ આપતો એક બનાવ ફિલિપ્પાઇન્સના પાટનગર

મનીલામાં બનેલો. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં હવાઈ બૉંબમારાથી ખંડેર બનેલા એ શહેરની સિંગરની કચેરીના બધા ચોપડા બળીને ખાક થઈ ગયેલા. પણ લડાઈ પછી 50,000 કુટુંબોએ સામે ચાલીને સિંગરના હપતાનાં લેણાં નાણાં ચૂકવી આપ્યાં !

સિંગરના સંચા વેચવા માટે દલાલો જગતમાં જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં પોતાના માલની જાહેરાત કરતાં ચિત્રો, ખીસાનાં ચાટલાં, મેઝરપટ્ટી, અંગૂઠી, પૂઠાના પંખા અને તારીખિયાં જેવી વસ્તુઓ સાથે રાખતા. આમ પોતાના માલની જાહેરાત પાછળ દર વરસે લાખોની રકમ ખરચવાની હિંમત સિંગરે જ કદાચ પહેલીવહેલી કરી હશે. હિંદુસ્તાનમાં સિંગરના એક વેપારીએ અજબ નુસખો અજમાવેલો. ધોતી પનાના હજારો વાર સફેદ કાપડના તાકાઓ ઉપર થોડેથોડે અંતરે સિંગરનો 'માર્કો' છપાવી, તેમાંથી ફાડેલા ધોતીજોટાનાં હજારો ધોતિયાંને સિંગરની હરતીફરતી જાહેરખબર બનાવી દીધેલાં !

માણસ ગાય પાળે કે ઘોડા પાળે, કોઈ ઊંટ પાળે કે હાથી. એ જ રીતે દુનિયાભરનાં કરોડો ઘરોમાં સીવવાનો સંચો એક માનીતા, ઉપયોગી પશુ તરીકે પળાઈ રહ્યો છે.

ટૉમ મહોની

['એડવરટાઇઝીંગ એજન્સી' સામયિક : 1951]

રુબાઈયાત

શું કુબેરો ? શું સિકંદર ? ગર્વ સૌનો તૂટશે,
હો ગમે તેવો ખજાનો બે જ દિનમાં ખૂટશે;
કાળની કરડી નજરથી કોઈ બચવાનું નથી,
આજ તો ફૂટી છે પ્યાલી, કાલ કૂજો ફૂટશે.૦૦૦

હર પ્રભાતે ચેતવે છે કૂકડાઓની પુકાર,
જો ઉષાના દર્પણે તારા જીવન કેરો ચિતાર;
જાગ ઓ નાદાન, વીતી રાત આખી ઊંઘમાં,
આયખું એમ જ ઘટી જાશે કદી કીધો વિચાર ?

ઉમર ખય્યામ (અનુ૦ 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

દરેક મા એવું ઝંખે છે કે પોતાને મળ્યો તેના કરતાં સારો વર પોતાની દીકરીને મળે. પણ તે એટલું તો સમજે જ છે કે પોતાના દીકરાને, એના બાપને મળી તેવી ઉત્તમ પત્ની નહિ જ મળે.

કોઠે કોઠે ઝળહળતા દીવા

"ભારતમાં લોકશાહીનાં મૂળ ઊંડાં છે" એવી વાત સાંભળીને પોરસથી માથું ધુણાવનારા લોકોની સંખ્યા બહુ મોટી છે. પણ આપણી સંસદીય લોકશાહીનો ઇતિહાસ જોતાં, લોકશાહી ભાવનાનું ઊંડાણ પ્રકટ કરે એવો તે ઊજળો નથી. ગાડામાં મુસાફરી કરતા હોઈએ અને આપણા સામાન ઉપર 'એર ઇન્ડિયા'નું છોગું લગાડેલું હોય તેથી આપણે વાયુપ્રવાસી છીએ એમ કહેવું હાસ્યાસ્પદ લાગે, તેવું જ આપણે લોકશાહી છીએ એમ કહેવું પણ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે.

લોકશાહીના મૂળભૂત સંસ્કારોનું પ્રથમ સિંચન કુટુંબજીવનમાં થવું જોઈએ. આપણી કુટુંબસંસ્થામાં સામંતશાહી અને આપખુદ વલણો કેટલાં છે તે ઝીણવટથી જોવા જેવું છે. કેટલાં કુટુંબોમાં આચારવિચારની સ્વતંત્રતા છે ? કેટલાં કુટુંબોમાં સામાજિક સભાનતા અને શિસ્ત છે ? કુટુંબના કૂંડાળામાંથી બહાર આવો ને ખોળી કાઢો કે વહીવટી સંસ્થાઓ, સમાજસેવા ને શિક્ષણની સંસ્થાઓ, દુકાનો, રેંકડીઓ, માણસોના મેળા જ્યાં જામે છે તેવાં સ્થાનોમાં ક્યાંય લોકશાહીનો 'લ' પણ જોવા મળે છે ખરો ? માનવીનું ગૌરવ સાચવવું અને સમભાવથી એનો આદર કરવો, એ લોકશાહીનો પાયાનો સિદ્ધાંત આ દેશની કેટલી સંસ્થાએ આચરી બતાવ્યો છે ?

આપણી સભ્યતા પાંચ હજાર વર્ષ જેટલી જૂની છે, એવા આત્મસંતોષને અંતે પણ મૂળ સવાલ તો રહે જ છે કે આપણી સભ્યતા આટલી પ્રૌઢ હોવા છતાં આપણા પટાવાળા, કારકુનો, અધિકારીઓ, મોટરવાળાઓ કે આપણા રાહદારીઓમાં પણ એ સભ્યતા અને લોકશાહીના વ્યવહારની શૈલી કેમ પ્રગટતી નથી ?

દિનરાત ઘૂમરાતા કોલાહલોમાં, કામ પર હાજર થવાના સમયપાલનમાં, વહીવટના નઘરોળ વિલંબમાં, કામના ઢગલા વચ્ચેની કામચોરીમાં, સત્તાધીશોના ઘૂરકાટમાં, લાંચ ખાઈને જ કામ કરવામાં, પરીક્ષાનાં પરિણામોમાં ઘાલમેલ કરવામાં... જે ઊપસી આવે છે તેને શું લોકશાહી કહીશું ?

એક અંગ્રેજ કુટુંબમાં જન્મેલા બાળકને 'ગુડ મોર્નિંગ' કે 'ગુડ નાઇટ' જેવાં અભિવાદનો કરવાની કે 'યસ પ્લીઝ' જેવાં શિષ્ટ વાક્યો બોલવાની ટેવ પાડવામાં આવે છે, રીતભાતો શીખવવામાં આવે છે. પાડોશી સાથે કેવા સદ્‌ભાવથી વર્તવું, અજાણ્યા સાથે પણ કેવા વિવેકથી વાત કરવી, આપત્તિમાં કોઈને કેવી રીતે મદદરૂપ થવું... સરવાળે શું કરવું ને શું ન કરવું તેની તાલીમ કુટુંબની વિદ્યાપીઠમાં જ એ બાળકોને મળી જાય છે. અક્ષરજ્ઞાન અને બીજી કેળવણી એ તો આ મૂળ સંસ્કારની પુરવણી માત્ર છે. કુટુંબ અને શિક્ષણપ્રથા કેવાક હીરા પકવે છે તેની કસોટી સમાજવહીવટ, રાજ્યવહીવટ અને સંસદીય વ્યવહારોમાં થતી રહે છે.

યુરોપના કોઈ પણ દેશની એકાદ કચેરીમાં દાખલ થાવ તો, મીઠું મલકીને "કેન

આઈ હેલ્પ યૂ'' કહેતી કન્યા, સડક પર શાંતિથી વાત સાંભળીને ઊલટથી માર્ગદર્શન આપતો પોલીસ, ''મૂવ ઓન સર, પ્લીઝ'' કહેતો બસકંડક્ટર, રાહદારી ઝીબ્રા ક્રૉસિંગ પર પગ મૂકે તેની સાથે જ સાવચેત થઈ જતો ને તેને પહેલાં પસાર થઈ જવા સંકેત કરતો ડ્રાઇવર... એ બધું સમાજજીવનની કોઈ આકસ્મિક નીપજ નથી. એને માટે સમાજે પરસેવો પાડ્યો છે અને કોઠેકોઠે દીવા ઝળહળતા રાખ્યા છે.

જયન્ત પંડ્યા

['નિરીક્ષક' પખવાડિક : 1978]

ખરી સત્યભક્તિ

કારભાર કરનારો જાણે છે કે, હું એક કારભારું ડહોળું છું માટે કશી વાત મારાથી અગમ્ય હોય જ કેમ ? વિદ્યાવિલાસીઓ જાણે છે કે, અમે અતિશ્રમે જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને ખોટું કહે જ કોણ ? પંથ-પ્રવર્તકો જાણે છે કે, અમે ઠાવકું મોઢું રાખી ''અહંબ્રહ્મ'' કહીએ છીએ તેનો ઇન્કાર કરનાર કોણ ?

પણ એક વ્યવહારવાળો તમામ વ્યવહારનાં સત્ય સમજી જ શકવો જોઈએ, એવો નિયમ નથી. કુંભાર ઘણો ચતુર હોય તો ઘડા પારખી જાણે, માટે તરવારની ધાર વિશે પણ તેનો અભિપ્રાય ખરો જ હોવો જોઈએ, એમ નથી. પોતપોતાના ધંધાનું સંપૂર્ણ સત્યરૂપ જ્ઞાન હોવું એ જ મુશ્કેલ છે, એટલું જ ખરેખર હાથ થઈ શકતું નથી, તો તે ઉપરાંત વળી પારકાની વાત ડહોળવા જવી એ કેવું અશક્ય છે !

ત્યારે કોઈ એમ પૂછશે કે તો શું કોઈએ કોઈનું વચન માનવું જ નહીં ? કોઈ ગુરુ કરવો જ નહીં ? પણ માણસનો ખરો ગુરુ એનું મન અને એની આંખ જ છે. સત્યને ગુરુ નથી, ને ચેલાયે નથી. ખરા ગુરુ તો તે જ કે જે સત્ય માટે પ્રાણ આપે, છતાં સત્ય ગમે ત્યાંથી પણ ગ્રહણ કરવા તત્પર રહે. જેણે એમ જ ઠરાવ્યું કે સત્ય તે આટલું જ ને બીજું બધું અસત્ય, જેના જ્ઞાનની તિજોરી ભરાઈ ચૂકી છે, તેવા તો સંસારને દુખમય કરનારા નીવડે છે. પોતાને જે નિશ્ચય થાય તે સર્વદા સમજાવવો, એ પરમધર્મ છે. પણ તેમ કરતાં એ નિશ્ચય ઉપર કોઈ પણ તરફથી વિશેષ અજવાળું પડે તેવો સંભવ અટકાવવા માટે તેને પેટીમાં પૂરી રાખી તે જ બધા પાસે ખરો મનાવવો, એ તો પશુબુદ્ધિ જ છે. સત્યને માટે જે માણસ પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર હોય, તેને ઘટે છે કે તેણે એ સત્ય સમજવામાં અન્યે બતાવેલી પોતાની ખામી પણ સહન કરવી; એ જ ખરું પ્રાણાર્પણ છે, ખરી સત્યભક્તિ છે.

મણિલાલ ન૦ દ્વિવેદી

['આપણું ચિંતનાત્મક નિબંધ-સાહિત્ય' પુસ્તક]

હું મળીશ જ

પુકારો ગમે તે સ્વરે, હું મળીશ જ;
સમયના કોઈ પણ થરે હું મળીશ જ.

ન ખૂલે ન તૂટે કટાયેલું તાળું;
કોઈ હિજરતીના ઘરે હું મળીશ જ.

હતો હું સુદર્શન સરોવર છલોછલ;
હવે કુંડ દામોદરે હું મળીશ જ.

નગારે પડે ઘા પહેલો કે ચોરે;
સમીસાંજની ઝાલરે હું મળીશ જ.

બપોરે ઉપરકોટની સૂની રાંગે;
અટૂલા કોઈ કાંગરે હું મળીશ જ.

તળેટી સુધી કોઈ વ્હેલી સવારે
જશો તો પ્રભાતી સ્વરે હું મળીશ જ.

કોઈ પણ ટૂંકે જઈ જરા સાદ દેજો;
સૂસવતા પવનના સ્તરે હું મળીશ જ.

શિખર પર ચટકતી હશે ચાખડી ને
ધરીને કમંડલ કરે હું મળીશ જ.

શમે મૌનમાં શબ્દ મારા પછી પણ
કોઈ સોરઠે–દોહરે હું મળીશ જ.

હશે, કોક જણ તો ઉકેલીય શકશે;
શિલાલેખના અક્ષરે હું મળીશ જ.

મને ગોતવામાં જ ખોવાયો છું આ;
પત્યે પરકમ્મા આખરે હું મળીશ જ.

જૂનાગઢ, તને તો ખબર છે, અહીં હર
ઝરે, ઝાંખરે, કાંકરે હું મળીશ જ.

રાજેન્દ્ર શુક્લ

અણધાર્યા આવી પડે ઘટમાં દુખના ઘા –
નાભિથી વેણ નીકળે, મોઢે આવે 'મા'.

પિંગળશી મે૰ ગઢવી

માઈક પરથી વહેતો ત્રાસવાદ

એક સભામાં બોલવાનું હતું. સમયસર સભાના સ્થળે પહોંચ્યા પછી અડધો કલાક વીતી ગયો, ત્યારે અન્ય વક્તાઓ આવ્યા. આટલું મોડું થયું તોય પ્રાર્થના પચ્ચીસ મિનિટ ચાલી. ટ્રેન મોડી પડે ત્યારે પેસેન્જરો શ્રદ્ધા પ્રગટ કરતા હોય છે કે મુંબઈ પહોંચતાં સુધીમાં એંજિન ડ્રાઇવર મેક-અપ કરી લેશે. પણ ગમે તેટલું મોડું થયું હોય તોય સભાના આયોજકોને કોઈ જ ઉચાટ નથી હોતો. આજકાલ સભાઓમાં વળી એક નવતર પાત્ર ઉમેરાયું છે. સભાનો સૂત્રધાર (કોમ્પેઅર) દરેક વક્તા ઊભો થાય તે પહેલાં અને બેસી જાય પછી ત્રણ-ચાર મિનિટો ખાઈ જાય છે. આપણે એને કાર્યક્રમનો બિન લાદેન કહી શકીએ.

બીજા પ્રસંગે એક ઉચ્ચ કક્ષાની સભામાં પ્રવચન કરવાનું હતું. કાર્યક્રમના બે સ્પષ્ટ વિભાગો આમંત્રણ-કાર્ડમાં જ પાડવામાં આવેલા. પહેલા કલાકમાં એક પ્રધાનશ્રી દીપ પ્રગટાવીને સંબોધન કરવાના હતા અને પછીના બે કલાકો પરિસંવાદ માટે ફાળવવામાં આવેલા. ચાર વક્તાઓ બોલવાના હતા. યોજક વિદ્વાનની આગળથી રજા લઈને એક કલાક મોડા જવાનું રાખ્યું. કારણ મનમાં રાખ્યું. સભાસ્થળે પહોંચવાનું થયું, ત્યારે હજી કાર્યક્રમ માંડ શરૂ થયો હતો. પ્રધાનશ્રી 35-40 મિનિટ બોલ્યા. તેઓએ બે-ત્રણ વખત નમ્રતા બતાવી કે જે સભામાં આવા વિદ્વાનો બોલવાના હોય ત્યાં પોતે વધારે તો શું બોલે ! એમની વાત સાવ સાચી છે. કાર્યક્રમ લગભગ અઢી કલાક ચાલ્યો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું 41મું અધિવેશન પાટણમાં યોજાઈ ગયું, તેમાં પ્રબુદ્ધ સાહિત્યકારોનાં પ્રવચનો સાંભળવા મળ્યાં. એ યાદગાર અધિવેશનમાં એક જ બાબત ખૂટતી હતી અને તે ઘડિયાળ. પરિષદના અધ્યક્ષ રઘુવીર ચૌધરીને વાતવાતમાં મેં કહ્યું કે બેઠકો દોઢ-બે કલાક મોડી પડતી જાય છે. રઘુવીરે મારા કપાળ પર તિલક કરતા હોય એવી અદાથી કહ્યું : ‘‘અમે જડ છીએ, તમે ધીરેધીરે ટેવાઈ જશો.’’ મારી તો બોલતી જ બંધ થઈ ગઈ !

છેલ્લા કેટલાક સમયથી સભાઓ ગંગાસ્વરૂપ બનતી જાય છે. સ્ટેજ પર બેઠેલાઓની સંખ્યા વધી છે. સામે બેઠેલાઓની દયા ખાધા વગર માઈક્રોફોન પરથી ત્રાસવાદ વહેતો જ રહે છે. સાહિત્યકારો બોલતી વખતે શ્રોતાઓના ચહેરા પર લીંપાયેલો અણગમો, થાક અને કંટાળો વાંચી શકે તોય નિર્દયપણે બોલ્યે રાખે છે. ક્યારેક શ્રોતાઓને બિલકુલ ન સમજાય તેવી ભાષામાં બોલીને તેઓ વિદ્વાનમાં ખપવા ધારે છે. તેઓને સહન કરનારાઓની સંખ્યા હવે ઝડપથી ઘટી રહી છે. સાવધાન !

આજનો માણસ ત્રણ ત્રણ કલાકની સભાઓ શા માટે વેઠે ? લાંબાલચક કાર્યક્રમમાં એક વાર ફસાઈ ગયેલો ભોળો શ્રોતા બીજી વાર સભામાં જવાનું સાહસ

કરતો નથી. આમ દિવસે દિવસે સુજ્ઞ શ્રોતાઓની સંખ્યા વદ પક્ષના ચંદ્રની માફક સંકોચાતી જાય છે. યુવાનોએ તો સભામાં હાજર રહેવાના વ્યસનને ક્યારની તિલાંજલિ આપી દીધી છે. કોઈ ઉપાય ખરો ? ક્રિકેટમાં જેમ 'વન-ડે-મેચ'નો પ્રારંભ થયો છે, તેમ એક કલાકની સભા શરૂ થાય તે ખૂબ જરૂરી છે. એવી સભામાં ત્રણ મિનિટની પ્રાર્થના અને ત્રણ મિનિટની સ્વાગત-વિધિ પછી મુખ્ય વક્તાને 45 મિનિટ મળે, અને પ્રમુખ દસેક મિનિટમાં સમાપન વક્તવ્ય આપે. આવી 'સાઠ મિનિટીય સભા'ઓની ફૅશન શરૂ થવી જોઈએ. એક સારી સભાનું આયોજન કરવું એ પણ એક કળા છે.

આયોજકો પણ વિવેક નથી જાળવતા. વીસ મિનિટનો સમય આપવામાં આવ્યો હોય તોય 45-50 મિનિટ ખેંચી કાઢનાર વક્તાને કોઈ જ ટોકતું નથી. પરિણામે છેલ્લા વક્તાને અન્યાય થાય છે. સભાના પ્રમુખ પાસે ઘંટડી હોવી જ જોઈએ. સમયની પરવા ન કરનારા વક્તાઓ, પ્રમુખો, અતિથિવિશેષો એરપોર્ટ પર મોડા કેમ નથી પડતા ?

આ ત્રાસવાદ સામે શ્રોતાઓ સવિનય અસહકાર શી રીતે કરી શકે ? નિયત સમયે સભા શરૂ ન થાય તો પાંચ-સાત મિનિટ રાહ જોઈને સભાસ્થળ છોડીને ચાલ્યા જવાનું પગલું યોગ્ય છે. ગમે તેવા વક્તાને અને ગમે તેવા રેઢિયાળ આયોજનને સહન ન કરનાર સુજ્ઞ શ્રોતાઓ વંદનીય છે. એમની સંખ્યા વધે તે એક સાંસ્કૃતિક ઘટના ગણાશે. આવો સાંસ્કૃતિક સૂર્યોદય ગુજરાતમાં ક્યારે થશે ?

ગુણવંત શાહ
['સંદેશ' દૈનિક]

માતા સમાન

માતા જેમ ધાવણા છોકરાનું મૈત્રીથી (પ્રેમથી) પાલન કરે છે, તે માંદું થાય ત્યારે કરુણાથી તેની સેવા કરે છે, પછી વિદ્યાભ્યાસાદિકમાં તે હોશિયાર થાય એટલે મુદિત અંતઃકરણથી તેને થાબડે છે, અને ત્યાર પછી જ્યારે તે સ્વતંત્રપણે સંસાર શરૂ કરે, અથવા માતાના મતથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તવા લાગે ત્યારે, તેની ઉપેક્ષા કરે છે; કદી તેનો દ્વેષ કરતી નથી, અને તેને મદદ કરવા હંમેશ તૈયાર હોય છે. તે પ્રમાણે જ આ ચાર શ્રેષ્ઠ મનોવૃત્તિઓથી પ્રેરિત થઈને જનસમૂહનું કલ્યાણ કરવા મહાત્માઓ તત્પર હોય છે.

ધર્માનંદ કોસંબી
['બુદ્ધચરિત' પુસ્તક]

જિંદગી એટલે વાવણી

એક જુવાન કહે છે : હું ત્રીસ વર્ષનો થયો, હું તો ઠેરનો ઠેર રહ્યો હોઉં એવું લાગે છે. જેણે ચાલીસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં છે તેની ફરિયાદ એવી છે કે ચાલીસ વર્ષ પાણીમાં પડી ગયાં. આટલું આટલું મેળવવું હતું, પણ મેળવી ન શકાયું. નોકરીમાં અમુક બઢતી મેળવવી હતી તે હજુ નથી મળી. આટલું બૅન્કબૅલેન્સ કરવું હતું તે ન થયું. પચાસ વર્ષ થાય ત્યારે માણસ કહેશે કે, જે મેળવ્યું છે તે મારી શક્તિના હિસાબે અને બીજાઓ સાથેની સરખામણીના હિસાબે ઘણું જ ઓછું છે. માણસને 60 વર્ષ થાય એટલે કહેશે કે કોઈની કંઈ કદર જ મળી નહીં. કંઈ કેટલાય માણસો ષષ્ટિપૂર્તિ ઊજવી ગયા, કંઈ કેટલાય કેટલી બધી જાત્રાઓ કરી આવ્યા, કંઈ કેટલાય પરદેશના પ્રવાસો કરી આવ્યા. સિત્તેર વર્ષે માણસને લાગે છે કે બસ, તબિયત જે લોહી પીવા માંડી છે તેને કઈ રીતે અંકુશમાં લેવી તે જ સવાલ છે ! મૃત્યુ કઈ રીતે આવશે તેનો વિચાર ગભરાવી મૂકે છે. કોઈ કોઈ વાર અડધી રાતે આંખ ઊઘડી જાય છે અને મોત જ ક્યાંક આજુબાજુમાં સંતાઈને બેઠું હોવાનો વહેમ પડે છે.

પણ જીવનની બહારની આ સંપત્તિ જેમને ન મળી તેમણે પોતાની અંદરની સંપત્તિથી પોતાની દુનિયાને આબાદ કરી છે તે હકીકત છે. મહાન ચિત્રકાર વિન્સેન્ટ વાન ગોગે ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેના ભાઈ થીઓ પરના પત્રમાં લખ્યું હતું : ‘‘જિંદગી પાસે ઝાઝી અપેક્ષા કરવી નહીં જોઈએ; જિંદગી એ તો એક પ્રકારનો વાવણીનો સમય છે – લણણીનો નહીં !’’

જર્મન મહાકવિ ગેટેએ નોંધ્યું છે : ‘‘મારી 75 વર્ષની જિંદગીમાં ખરેખર મને સુખ અને શાંતિનો એક મહિનો પણ મળ્યો નથી. પણ મને મારી જિંદગી વિશે ખરેખર કોઈ ફરિયાદ નથી.’’ બીમાર સેમ્યુઅલ જોન્સને 75 વર્ષની ઉંમરે કહ્યું છે : ‘‘એકાદી નવી ઓળખાણ ન કરું તો મને મારો દિવસ ફોગટ ગયેલો લાગે.’’

75 વર્ષની ઉંમરે વિન્સ્ટન ચર્ચિલે કહ્યું હતું : ‘‘હું હવે ભગવાનને મળવા તૈયાર છું, પણ એ મને મળવા તૈયાર છે કે નહીં તે વળી જુદી વાત છે.’’ પછી 91 વર્ષ સુધી જીવેલા ચર્ચિલને કોઈએ પૂછ્યું હતું કે, તમે આટલું લાંબું જીવ્યા કઈ રીતે ? ચર્ચિલે કહ્યું : ‘‘આટલાં લાંબાં વર્ષોમાં મેં મારા હૃદયમાં કોઈની પ્રત્યેના ધિક્કારને મુદ્દલ સ્થાન નથી આપ્યું.’’

79 વર્ષની ઉંમરે બેન્જામિન ફ્રૅંકલિને એક પત્રમાં લખ્યું હતું : ‘‘હજુ હયાત છું અને જિંદગીની મજા પણ માણી રહ્યો છું. વૃદ્ધાવસ્થાની નબળાઈઓ ઝડપથી આવી રહી હોય એવું લાગે છે અને શરીર એટલું બધું સમારકામ માગી રહ્યું છે કે પરમાત્માને કદાચ એમ જ થતું હશે કે આ જર્જરિત ઇમારતનું સમારકામ મોંઘું પડે. તેને પાડી નાખીને નવી જ ઇમારત બનાવું.’’

ભૂપત વડોદરિયા

છતાં માનું –

છે લાંબા પ્રવાસો ને ટૂંકી છે દષ્ટિ,
ને કમજોરીઓ તો, ભરી આખી સૃષ્ટિ !
અમૃતનું ટીપું મળે ના મળે, પણ
થતી રે'તી વણમાગી વિષ કેરી વૃષ્ટિ !
   નિરાશાનાં કારણ હઝારો હું ભાળું –
   છતાં માનું : માનવનું ભાવિ રૂપાળું !૦૦૦

કબૂલ ! કંટકોથી ભરેલી ધરણ છે,
ને ચિરાતાં ડગલે ને પગલે ચરણ છે;
જુવો જ્યાં જ્યાં ત્યાં કોઈ ને કોઈ રૂપે
ઊભું ગ્રાસ કરવા ભયાનક મરણ છે !
   દશે દિશ ભભૂકે અગન કેરી નાળું –
   છતાં માનું : માનવનું ભાવિ રૂપાળું !૦૦૦

ભરી જેટલી આ જગતમાં અગન છે,
વધુ તેથી માનવના ઉરમાં લગન છે;
જગત રીઝતું છો રિબાવીને એને,
અરે, એ તો મહોબતને માર્ગે મગન છે !
   ભલે ડારતી ભૈરવી મુંડ-માળું –
   છતાં માનુંઃ માનવનું ભાવિ રૂપાળું !૦૦૦

એ રિબાય છે, એ સડે છે, રડે છે;
હઝારો વખત, ચાલતાં એ પડે છે;
એ ત્રાસે છે, નાસે છે શ્વાસભર્યો, પણ
ગમે તેમ તોયે એ હરદમ લડે છે !
   પળે પળ ભરખતી ભલે એને ઝાળું –
   છતાં માનું : માનવનું ભાવિ રૂપાળું !૦૦૦

કરસનદાસ માણેક

અત્તરિયા ! અત્તરના સોદા ન કીજીએ,
અત્તરિયા ! અત્તર તો એમનેમ દીજીએ.૦૦૦
રૂંવે રૂંવે સૌરભની લેર્યું લે'રાય, એવાં
ઘટડામાં ઘેન ભરી દીજીએ !

બાલમુકુન્દ દવે

પંદર જ મિનિટ

ઘણા લોકો બૂમો મારે છે કે, અમને સમય મળતો નથી. પણ મોટાં મોટાં કામ કરનારા અનેક માણસો તો નજીવાં દેખાતાં કામો કરવાની ફુરસદ પણ મેળવી શકે છે. જેઓ પોતાના કામની અને સમયની વિચારપૂર્વકની યોજના કરે છે અને તે મુજબ ચાલવાની ટેવ પાડે છે, તેઓ ઘણી ઉપાધિમાંથી બચી જાય છે.

પંદર જ મિનિટ જેટલા ટૂંકા સમયમાં માણસ શું શું કરી શકે તેના નમૂના આપણે જોઈએ : 15 મિનિટમાં –

સામાન્ય ઝડપે સવા કિલોમીટર ચાલી શકાય; સાઇકલ ઉપર 3 કિલોમીટરનું અંતર કાપી શકાય.

સામાન્ય પુસ્તકનાં પાંચ પાનાં વાંચી શકાય.

શરીરને તંદુરસ્ત રાખવા આસનો કે વ્યાયામ કરી શકાય.

મનને સ્વસ્થ રાખવા માટે પ્રાર્થના, ધ્યાન કે ચિંતન કરી શકાય.

ઘરના બે-ત્રણ ઓરડાની સફાઈ કરી શકાય.

પોતાનાં કપડાં ધોઈ શકાય.

ઘરનાં શાકભાજી સુધારી આપી શકાય.

અક્ષર સુધારવા તથા વિચાર સ્થિર કરવા ડાયરી લખી શકાય.

ટપાલના બે નાના પત્રો સારી રીતે લખીને ફરી વાંચી જઈ શકાય.

ધ્યાનમાં એ રાખવાનું છે કે 15 મિનિટનો જેમ સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે, તેમ એનો દુરુપયોગ પણ થઈ શકે છે. કેટલાક ફરિયાદ કરે છે કે, અમને ફરવા જવાનો સમય નથી મળતો, નિરાંતે જમવાનો સમય નથી મળતો, ટપાલ લખવાનો સમય નથી મળતો. પરંતુ એમના અમૂલ્ય સમયની ચોરી અવ્યવસ્થા અને અવિચાર દ્વારા કેવી રીતે થાય છે તેટલું તપાસવાનો પંદર જ મિનિટનો સમય તો તેમણે પ્રથમ કાઢવો જ જોઈએ.

રઘુનાથજી નાયક

['લોકજીવન' પખવાડિક : 1970]

પોતે કેવો સચોટ નિશાનબાજ છે તે પોતાના પુત્રને દેખાડવાનું શિકારી પિતાએ નક્કી કર્યું. પુત્રને જંગલમાં લઈ જઈને, જમીન ઉપર બેઠેલા બતક ઉપર નિશાન તાકીને એમણે બંદૂકનો ઘોડો દબાવ્યો. પણ બતક નિશાન ચૂકવીને ઊડી ગયું. જરા પણ થડક્યા વિના શિકારીએ દીકરાને કહ્યું : "જો બેટા, દુનિયાની આઠમી અજાયબી હવે તું જોઈ રહ્યો છે – મરેલું બતક કેટલું સરસ રીતે ઊડી રહ્યું છે !"

દૂષિત બોજ

બે બૌદ્ધ સાધુઓ તેમના પરિભ્રમણ દરમિયાન એક નદી પાસે આવી પહોંચ્યા. વર્ષાઋતુ હમણાં જ પૂરી થઈ હતી, અને નદીમાં ઠીક ઠીક પાણી હતું. સાધુઓએ પોતાનાં વસ્ત્રો સરખાં બાંધી લીધાં અને નદીને પાર કરવાની તૈયારી કરી, ત્યાં તેમને કાને કોઈના રુદનનો અવાજ પડ્યો.

"કોઈક રડતું લાગે છે," એક સાધુ બોલ્યો.

"એ તો કોઈ સ્ત્રીનો અવાજ છે," બીજાએ કહ્યું. "એની આપણે શા માટે ફિકર કરવી ?"

પહેલો સાધુ કહે, "પણ આપણે તપાસ તો કરવી જ જોઈએ."

સાધુઓએ આગળ જઈને જોયું તો નદીને કિનારે બેઠી બેઠી એક સુંદર યુવતી વિલાપ કરતી હતી.

"શા માટે રડે છે તું, બહેન ?" પહેલા સાધુએ પૂછ્યું.

યુવતી રડતાં રડતાં જ બોલી : "મારી માંદી માને મળવા મારે સામે પાર જવું છે, પણ નદીમાં આટલું બધું પાણી છે ! હવે હું શી રીતે જઈ શકીશ ?"

પહેલો સાધુ ઘડીભર ગૂંચવાયો. પણ પછી એને માર્ગ સૂઝી આવ્યો. યુવતીને તેણે પોતાને ખભે બેસી જવા કહ્યું. આ જોઈ બીજો સાધુ ક્રુદ્ધ થઈ તેનાથી જરા અળગો થઈ ગયો.

સામે કિનારે પહોંચીને સાધુએ યુવતીને ઉતારી દીધી અને એ ચૂપચાપ આગળ ચાલવા લાગ્યો. થોડી વારમાં બીજો સાધુ તેની સાથે થઈ ગયો. ચાલતાં ચાલતાં તે ઉશ્કેરાટથી બોલ્યો, "છીઃ છી : આજે તેં ભારે દૂષિત કર્મ કર્યું છે. આપણાથી સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરાય જ કેમ ?"

પહેલા સાધુએ કશો ઉત્તર વાળ્યો નહીં.

ફરી પેલો બોલી ઊઠ્યો : "આપણા ગુરુ આ જાણશે, ત્યારે તને શું શિક્ષા નહીં કરે ?"

તોયે પહેલો સાધુ શાંત જ રહ્યો.

વળી પેલાએ કહ્યું, "સ્ત્રીમાત્રનો સ્પર્શ આપણા વ્યવહારમાં ત્યાજ્ય છે. અને વળી આ તો યુવાન સ્ત્રી હતી. તેં આજે ઘોર પાપ કર્યું છે."

હવે પહેલો સાધુ શાંત અવાજે બોલ્યો : "ભાઈ, મેં તો એ સ્ત્રીને નદીને કિનારે ઉતારી દીધી – પણ તું હજુ એને ઊંચકીને શા માટે ચાલે છે ?"

કતારમાં આપણી પાછળ ઊભેલી વ્યક્તિને
ક્યારેક આપણી આગળ જવા દઈએ.

બગૈર આપકી મદદ કે

હમેં અપને મુલકકો બઢાના હૈ. સિર ઉઠાકર, મજબૂત કદમ કર, હાથ મિલાકર હમ આગે બઢેં.

લેકિન યહ મેરે હાથમેં તો નહીં હૈ. આપને મુઝે ચંદ દિનોંકે લિએ પ્રધાનમંત્રી બનાયા; મૈં આયા, ગયા, ઔર મુઝમેં હજારોં કમજોરી હૈં. અસલ ચીજ હિન્દુસ્તાનકી તાકત હૈ, જો હિન્દુસ્તાનકી જનતામેં હૈ, આપ લોગોંમેં હૈ. આપકો ઇસકો સમઝના હૈ કિ આપકા, સબોંકા, હમારા ક્યા કર્તવ્ય હૈ. જો એક બેશકીમત ચીજ હમારે હાથમેં આયી, હિન્દુસ્તાનકી આઝાદી, કહીં હમારે હાથસે ફિસલ ન જાએ, કહીં નિકલ ન જાએ અપની કમજોરીસે. યહ કુછ એક ચંદ અફસરોં, પ્રધાનમંત્રિયોંકી બાતેં નહીં હૈ જો મૈં આપસે કહ રહા હૂં. યહ હિન્દુસ્તાનકે કરોડોં આદમિયોંકી બાત હૈ, એક એક ગાંવકી.

હમને કુછ દિન ખિદમત કી, કભી ગલત, કભી સહી – હાં એક સાફ દિલસે કોશિશ કી; લેકિન જો કામ હમને ઉઠાયા, વો લંબેસે લંબા આદમી નહીં ઉઠા સકતા હૈ અપને આપ – બગૈર આપકી મદદકે.

જવાહરલાલ નેહરુ

[લાલ કિલ્લા પરથી પ્રવચન : સ્વાતંત્ર્ય દિન, 1960]

થાક

કહેવાય છે કે વધુ પડતું કામ કરીએ એટલે થાક લાગે. અને પછી થાકનો ઇલાજ આરામ કરવો, એટલે કે કાંઈ જ ન કરવું. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે તમારું કામ તમે કુશળતાથી કરતા હો, તો તમને થાક સહેલાઈથી લાગતો નથી. તમારા કામમાં જો તમને રસ હશે, તો ઘણા લાંબા સમય સુધી તમે વિના થાક્યે કામ કરી શકશો. એટલે કામનો થાક ઉતારવાનો મુખ્ય ઇલાજ એ છે કે તમને રસ પડે એવું બીજું કોઈ કામ હાથમાં લેવું. કામ સદંતર બંધ કરી દઈને પ્રમાદમાં સરી પડવું, એ કાંઈ થાક ઉતારવાનો સાચો ઇલાજ નથી. જે કામ તમે આનંદથી અને શાંતિથી કરી શકો છો, તે તમારે માટે એક ટોનિક જેવું બની રહે છે, એ તમારો સક્રિય આરામ હોય છે. પણ જે કામ કરવામાં તમને રસ નહીં હોય, કોઈ ફરજરૂપે કે વેઠની રીતે તમે એ કરતા હશો, તો તેવું કામ તમને થોડી વારમાં જ થકવી નાખશે. એટલે થાકનો ખરો ઇલાજ એ છે કે પોતાના કામમાં ખરેખર રસ લેતાં રહેવું.

શ્રીમાતાજી

‘‘લોકોને મારવા માટે નથી !’’

બાળમહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીને ઇંગ્લૅન્ડમાં ભણવા મૂકેલા. ત્યાંથી 1927માં રજામાં થોડા વખત માટે તેમને ભાવનગર લઈ આવેલા. ભાવનગરની પ્રજાને તેમનું સ્ટેશને સ્ટેશને સ્વાગત કરવું’તું. એટલે લોકો ઊમટે, ફૂલતોરા કરે, ધોળ કરે વગેરે વિધિ થતાં ટ્રેન સિહોર સ્ટેશને આવી ત્યારે ત્રણ કલાક મોડી હતી. આજુબાજુનાં ઘણાં ગામડેથી માણસો ઊમટેલાં. લોકોના ધસારાના પરિણામે દીવાન પ્રભાશંકરનો ફેંટો ઊડી ગયો, ને અંગરખાની ચાળ ફાટી ગઈ. બાળમહારાજા પણ ટલ્લે ચડી છૂટા પડી ગયા. તેમનો સાફો નીકળી ગયો. એ હાલતમાં જેમતેમ કરી ડબામાં ચડી ગયા. બારણામાં આગળ મહારાજા ને ફાટેલે અંગરખે, ઉઘાડે માથે પ્રભાશંકર ઊભા હતા. ટોળાનો ધસારો વધતો ગયો. ધક્કામુક્કીમાં લોકો બારણાં પર ચડવા લાગ્યા. તેમને રોકવા ફોજદારે સોટી વીંઝવી શરૂ કરી. એકદમ પ્રભાશંકરે બૂમ મારી : ‘‘બંધ કરો ! પોલીસ આઘી ખસી જાય. લોકોને મારવા માટે પોલીસ નથી !’’

બાળમહારાજાએ કહ્યું : ‘‘મારી પ્રજાને શા માટે મારો છો ?’’

લોકોના સાંભળતાં પ્રભાશંકરે સ્થાનિક વહીવટદારને હુકમ આપ્યો કે ફોજદાર સાહેબનો આજ ને આજ દસ રૂપિયા દંડ વસૂલ લેવો. વહીવટદારે દંડ વસૂલ કર્યો ને બીજે દિવસે પાછો ચૂકવતી વખતે પટ્ટણીસાહેબે દંડ માફ કર્યો છે તેમ જણાવ્યું.

અઠવાડિયા પછી કોઈ કામ નિમિત્તે પ્રભાશંકરનો સિહોર મુકામ થયો, ત્યારે પોતાનો દંડ માફ કર્યા બદલ ફોજદાર આભાર માનવા આવ્યા. ત્યારે પ્રભાશંકરે કહ્યું : ‘‘તમારો હેતુ વ્યવસ્થા જાળવવાનો હતો, એ હું સમજતો’તો. પણ લોકોને મારવાથી વ્યવસ્થા ન જળવાય, ઊલટી ગેરવ્યવસ્થા વધે ને લોકોને રાજ્ય તરફ માન ઘટે. હું તમારી જગ્યાએ હોઉં તો સામટાં માણસો લાંબા વખતથી રાહ જોઈ કંટાળે, એમ સમજીને કોઈ કોઈ મા પાસેથી રોતું છોકરું તેડી અથવા એને માટે પીવાનું પાણી લાવી દઈ છાનું રાખતાં રાખતાં એ માવડીને કહું કે, આ યે બાળારાજા છે. એ બિચારાને તેડીને આ ભીડમાં આવ્યાં છો તો હેરાન થશો. માટે છેટે ઊભાં રહીને જોજો, નહીંતર ભીડના ધસારામાં છોકરું હાથમાંથી છૂટી પડશે, કચરાઈ મરશે ને રોવા વારો આવશે. જો આમ લોકોને આગળથી સમજાવ્યાં હોત તો ધમાલ ન થાત. ભીડમાં ધાંધલ ન થાય તે માટે અગાઉથી સાવચેતીનાં પગલાં લેવા માટે પોલીસ છે.’’ (આ ફોજદારના કામથી પ્રભાશંકરને સંતોષ હતો. એ ફોજદાર ડિસ્ટ્રિક્ટમાં હોય, ત્યારે પોતાનું સીધું ભેગું લઈ જતા ને હાથે રાંધતા. ગાડીવાળો ના કહે તો પણ તેને ભાડું દીધા વગર ઘોડાગાડીમાં બેસતા નહીં !)

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

[‘પ્રભાશંકર પટ્ટણી : વ્યક્તિત્વ-દર્શન’ પુસ્તક]

શ્રેષ્ઠતા

ઈટલીના મિલાનો શહેરમાં વિશ્વવિખ્યાત દેવાલય બાંધતી વખતે કેટલીક મૂર્તિઓ એવી ઊંચી ને ભિડાતી જગ્યાએ મૂકવાની હતી કે કોઈની નજર ત્યાં સુધી ન પહોંચી શકે. તો પણ શિલ્પકાર પોતાના કામમાં લીન થઈને એક-એક રેખામાં ને મરોડમાં પોતાની કલા ઠાલવીને મૂર્તિઓ કોતરતો હતો. એક મિત્રે એ જોઈને ટીકા કરી : ''આ મૂર્તિ પર કોઈની નજર સરખી યે પડવાની નથી, તો પછી એની પાછળ આટલી બધી મહેનત કેમ ઉઠાવો છો ? ઝટ પતાવી દેશો તો ત્યાં તો ચાલશે.''

શિલ્પીએ મૂર્તિમાંથી આંખ ઊંચી કર્યા વગર જવાબ આપ્યો : ''મારી કૃતિ છે એટલે શ્રેષ્ઠ જોઈએ – પછી ભલે કોઈ એ જુએ કે ન જુએ. હું તો જોઉં છું. અને બીજું કોઈ નહિ, તો ભગવાન તો એ જોશે જ ને ?''

''મારી કૃતિ છે, એટલે શ્રેષ્ઠ જોઈએ'' – એ કલાકારનો આદર્શલેખ છે અને જીવનઘડતરનો અગ્રસિદ્ધાંત છે. મારે હાથે કાચું કામ નહીં શોભે. મારી મર્યાદાઓ તો છે જ; પણ એમાં રહીને મારાથી જેટલું સારામાં સારું કામ થઈ શકે એટલું હંમેશ વ્યવહારમાં ઉતારવાનો મારો આગ્રહ રહેશે. મારું કામ છે, એટલે મારા પ્રમાણમાં ઉત્તમ જ હોય.

યુવાન માઈકલાંજેલોની કેટલીક શિલ્પકૃતિઓ ચોરાઈ અને બીજાના નામે વેચાઈ, ત્યારે એને ખૂબ લાગી આવ્યું અને જે મૂર્તિ પોતે ઘડી રહ્યા હતા એના ઉપર જ મોટા અક્ષરોથી પોતાનું નામ કોતરી દીધું. પણ એ ઉપાય બેહૂદો લાગતાં એમણે મનસૂબો કર્યો કે, મારી એક-એક કૃતિ હવે પછી એવી થશે કે તે જોતાંવેંત એ માઈકલાંજેલોની જ છે એની સૌ કોઈને પ્રતીતિ થઈ જશે. સ્થૂળ અક્ષરોથી નહીં, પણ મારો પ્રાણ મારી દરેક કૃતિમાં રેડીને હું તે મારી કૃતિ તરીકે ઓળખાવીશ. અને ખરેખર, આજના કલાનિષ્ણાતો પણ માઈકલાંજેલોની એક-એક મૂર્તિમાં ને એકએક ચિત્રમાં એમની આગવી છાપ પારખી શકે છે.

મારા જીવનઘડતરમાં, મારા અંતરના ચિત્રમાં પણ એવી છાપ ને એવી કારીગરી જોઈએ. 'કોપીરાઈટ'ના કાયદાને જોરે નહીં, પણ મારા આત્માના પ્રભાવથી મારું કામ ને મારું જીવન ખરેખર મારાં જ છે એ હું સિદ્ધ કરી દઈશ. મારી સહી ન હોય તો યે કાગળ મારો છે એમ વાંચનારને થાય એવી રીતે હું લખીશ. ભજનની છેલ્લી કડીમાં ''ભણે નરસૈંયો'' ન આવે તોય ભજન નરસૈંયાનું જ છે એવી પ્રતીતિ આપોઆપ થાય એવી રીતે મારું જીવનકાવ્ય હું રચીશ.

કેટલું કરો છો એ નહીં, પણ કેવી રીતે કામ કરો છો એ મુદ્દાની વાત છે. કામની 'વિપુલતા' નહીં પણ 'શ્રેષ્ઠતા' સાધવાનો આદેશ છે. ફ્રાંસના અગ્રણી તત્ત્વચિંતક સાર્ત્રની આગળ તેમના એક શિષ્યે ફરિયાદ કરી કે ''આપે પ્રમાણમાં ખૂબ ઓછાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.'' ત્યારે એમણે જવાબમાં કહ્યું : ''મેં લખ્યું છે તો

ઘણું, પરંતુ મારા લખાણનો ફક્ત પાંચમો ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે,'' અને ઉમેર્યું : ''જો મારાં બધાં જ લખાણો મેં પ્રગટ કર્યાં હોત તો મને આટલી ખ્યાતિ મળી ન હોત, અને તમે મારા શિષ્ય પણ ન હોત !'' એ શ્રેષ્ઠતાએ એમને સાક્ષરોના કીર્તિમંદિરમાં સ્થાન અપાવ્યું.

શ્રેષ્ઠની ઉપાસના એ કલામાં ને વિજ્ઞાનમાં, ધર્મમાં ને જીવનમાં વિજય અપાવનાર મંત્ર છે. લોકો મારું કામ જુએ કે ન જુએ, તેની કદર કરે કે ન કરે, મને શાબાશી આપે કે ન આપે, તો યે હું સંપૂર્ણ નિષ્ઠાથી અને મારી શક્તિના ઉચ્ચતમ ધોરણ મુજબ મારું એ કામ કરતો રહીશ. પરીક્ષા હોય કે ન હોય, તો યે હું સરખી રીતે વાંચીશ. ક્રિકેટ-મેચ ટ્રોફી માટેની હોય કે ખાલી 'મૈત્રી-રમત' હોય, તો યે હું સરખા ઉત્સાહથી રમીશ. સ્થૂળ વળતરની આશા નહીં, પણ મારા લાયક કામ કર્યાનો આત્મસંતોષ એ મારું પ્રેરકબળ હશે. મનના આ વલણને કલાકારો 'કલા ખાતર કલા', દાર્શનિકો 'કર્તવ્યબુદ્ધિ' અને ધર્મગુરુઓ 'નિષ્કામ કર્મ' કહે છે; પણ છે તો જુદી જુદી પરિભાષામાં એક જ સિદ્ધાંતનાં ભાષાંતર : કામને અર્થે જ કરેલું ઉત્તમ કોટિનું કામ.

પૂજામાં દેવમૂર્તિને ચોખા ચડાવે છે. એ ચોખાના દાણા અખંડ, અક્ષત હોવા ઘટે. સો સારા દાણા ભેગો એક તૂટેલો હોય તો 'ચાલશે' એમ માને તે સાચો પૂજારી નથી. આપણું જીવન પણ એક યજ્ઞ છે. દિવસે દિવસે, દાણે દાણે હૃદયમંદિરમાં બિરાજતા અંતર્યામીના ચરણની આગળ આપણું એક એક કાર્ય આપણે અર્પણ કરતા જઈએ છીએ. એવું એકેએક કાર્ય વિશુદ્ધ, શ્રેષ્ઠ, અક્ષત રાખવાનો જેને દિલથી આગ્રહ ન હોય, તે સાચો જીવનપૂજારી નથી.

ફાધર વાલેસ

અન્યાય નીચે મૂંડીએ ના લીધ સાંખી,
દુર્ગંધ પર મૂઠી ભરીને ધૂળ નાખી;
ઉકરડા વાળી-ઉલેચી સૃજનનું ખાતર રચ્યું,
અબોલા ભંગાવવા – એ વાતમાં મનડું મચ્યું :
કંઈક આમાનું બને,
ગાંધીજયંતી તે દિને.

ઉમાશંકર જોશી

અધરાત હો, મધરાત હો, ઘર હો કે હો મેદાન ત્યાં,
ટચલી ગ્રહી તુજ આંગળી, સારા જગતમાં જઉં વહી.

સુન્દરમ્

વડા ધણીને વિનતિ

બાપજી, પ્રાણને પાથરું રે, વેણ રાખજે મારું :
આ રે કાયાની કાવડે રે તારાં અમરત સારું.
વેરનાં વખિયાં ખેતર રે ખેડી-ગોડીને ખાંતે,
વ્હાલનાં બી વાવું હોંશથી રે હસીખુશી નિરાંતે.
ઊંડા તે ઘાવ વરામણા રે, દિલે દાહ જ્યાં કારી,
અંગે અંગે દઉં નિરમળા રે શીળા લેપ નિતારી.

ડાકણ બેઠી ડરામણી રે કૂડી શંકાની આડી,
વાટ ચીંધું વિશ્વાસની રે આગે પાય ઉપાડી.
માથું ઢાળી બેસે માનવી રે હાથ લમણે મૂકી,
રંગ દઈ વાંસો થાબડી રે ભેટ બાંધું બળૂકી.
અંધારું ચૂતું જ્યાં આભથી રે ગજવેલ શું ગાઢું !
બીજ સમી ત્યાં તો બંકડી રે આછી કોર હું કાઢું,

ઝૂરી મરે રણ-રેતમાં રે કોઈ જીવ ઉદાસી,
ઝરણું બની એની પાસમાં રે વેરું કલકલ હાસી.
વડા ધણી, મારી વિનતિ રે, આંસુ એકલો પ્રોઉં,
પરનાં આંસુડાં પ્રેમથી રે ધોડી ધોડીને લોઉં.
મોટો ભા થઈને મેરમ રે મારું ગાણું ન માંડું,
કો'કને સાંભળું, સમજું રે દઈ કાન ને કાંડું.

ભીખ માગું નહીં ભાવની રે કરી ઉછી-ઉધારાં,
હૈયું લૂંટાવું હું હેતથી રે, દિયે હાડ હોંકારા.
ઓછું થતું નહીં આપતાં રે, થાય અદકી મૂડી,
વાંકગુના સૌ વિસારતાં રે થાય જિંદગી રૂડી.
માલિક, આવી જો મોજથી રે મારો માંહ્યલો મેરે,
અમરલોકનું આયખું રે મારો આતમા વરે.

મકરન્દ દવે

['મિલાપ' માસિક : 1963]

અપાર જળ એમાંથી સીંચી
મેઘ બધી દુનિયાને પાય,
તોય છલોછલ છલકાતો એ
એવો ને એવો દેખાય.

ત્રિભુવન વ્યાસ

અમૃતસમી નવલકથા

બંગાળના ભાગલા પડ્યા. રવીન્દ્રનાથે બંગભંગવિરોધી હિલચાલમાં ઉત્સાહથી ભાગ લીધો. ગીતો લખ્યાં, ગવરાવ્યાં. પણ એ દરમિયાન એમને અનુભવ થયો કે દેશને પરદેશીઓની ચૂડમાંથી છોડાવવા શરૂ થયેલ આ હિલચાલમાં બધું સમુંસૂતરું નહોતું, સોનું ઓછું ને ગિલેટ ઝાઝું હતું. ને તેઓ પાછા હઠી ગયા. લોકોએ તેમની ટીકાનિંદા કરી. તેમની દેશભક્તિ પર શંકાઓ થઈ. પણ કવિ તો ન ડગ્યા. ઊલટું, બધી ટીકા-નિંદા-શંકા વાગોળી-પચાવી અમૃતસમી નવલકથા 'ઘરે-બાહિરે' આપી કવિપદને સાર્થક કર્યું.

'ઘરે-બાહિરે' મોટી નવલકથા નથી. 'યુદ્ધ અને શાંતિ', 'જીન ક્રિસ્તોફ', 'લા મિઝરેબલ' મહાકાય કૃતિઓ છે. પણ આ નવલો જે તીવ્ર ભાવાનુભવ અને છેવટે ભાવશુદ્ધિ કરાવે છે, તેનાથી 'ઘરે-બાહિરે'માં લગીરે ઓછો ઉત્કટ અનુભવ નથી. ઊલટું, જગતની આ મહાનવલો કરતાંય ક્યાંક ક્યાંક લાલિત્ય અને લાઘવમાં તે ચડી જાય છે. કથા દ્વારા જે બોધપાઠ આપ્યો છે તે છે પ્રેયને છોડી શ્રેયને પસંદ કરવા જતાં આવનારાં પરિણામનો; શીલને મૂકી શક્તિની પાછળ દોટ મૂકવા જતાં આવતી આફત પરંપરાનો. ગાંધીજીના સાધનશુદ્ધિના આગ્રહને જેણે યથાર્થ રીતે સમજવો હોય, તેને માટે 'ઘરે-બાહિરે'થી કોઈ વધારે સહાયક કૃતિ નથી. મહાવિદ્યાલયના વર્ગોમાં, જેલમાં મેં તેનું પારાયણ કર્યું ત્યારે ત્યારે અંધરાષ્ટ્રવાદ, આત્મવંચના અને અનાસ્થાનાં પડને ઓગાળી નાખનારું રસાયણ તેમાં પ્રકરણે પ્રકરણે છે તેવો અનુભવ થયો છે.

મનુભાઈ પંચોળી

લેખકનો ધર્મ

મારા દેશ માટે શું કલ્યાણકર છે, એ વિશે મારા દેશજનો અને મારી વચ્ચે મતભેદ થવાનો પૂરો સંભવ છે. પણ લેખકે તો, પોતાના દેશનું કલ્યાણ શામાં રહેલું છે એનો જ વિચાર કરવો જોઈએ, નહિ કે હું શું કરું તો દેશ મને સારો કહેશે એનો. જો મારો દેશ મને વહાલો ન હોત, તો મારા વાચકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ મારે માટે ખૂબ સહેલું થઈ જાત. પણ લેખકનો સર્વોચ્ચ ધર્મ પોતાની વાર્તાને સર્વાંગસુંદર બનાવવા ઉપર જ લક્ષ રાખવાનો છે. તેણે વાચકોની વાહવાહની પરવા કરવાની નથી. જો મારી વાર્તા સાચે જ વાર્તા હશે, તો મારી માન્યતાઓ ગમે તેવી હશે તોયે એનો ફેલાવો થવાનો જ.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

આપણા લોકો !

એક ઓળખીતાને ત્યાં મિત્રોનો ડાયરો જામેલો હતો. ચર્ચાનો વિષય એ હતો કે "આપણા લોકો કેવા ખરાબ છે !" એ ચર્ચામાંથી સચોટ દાખલા લઈ અમે નીચે પ્રમાણે તારવણી કરી :

ખરેખર, આપણા લોકો કેટલા ખરાબ છે ! અને તેમાંયે ખાસ કરીને પાડોશીઓ તો – વાત જ જવા દો ને ! જરૂર પડી ને થરમોમીટર લેવા ગયા તો કહે, "પેલું ફૂટી ગયું પછી નવું મંગાવવું ભૂલી ગયાં છીએ !" એટલું તો ઠીક, પણ શેકની કોથળી માગીએ તો સારી રાખીને કાણી જ આપે. ને ઉપરથી ખાનગી ટીકા કરે કે, પાડોશીઓથી તો તોબા !

આપણને છાપાંનો શોખ હોય અને જરા માગવા જઈએ તો કહે : "હજી વાંચ્યું નથી." ભલા માણસ, છાપાં મંગાવો છો તો વહેલી સવારે વાંચી લેતા હો તો ! પણ એમની આળસના ભોગ આપણે બનવું પડે. પછી બપોરે માગવા જઈએ તો કહે : "અરર, બાબાએ ફાડી નાખ્યું;" નહીં તો, "એ ઑફિસે લઈ ગયા છે."

કેટલાક તો એવા હોય છે કે નવી ચોપડી તેમને ત્યાં લાવ્યા હોય ને તુરત આપણે જરા જોવા લાવ્યા હોઈએ, અને ધારો કે વાંચવામાં રસ પડી ગયો હોય ને બે દિવસ રાખી લીધી, તો તુરત નોકરને મોકલી ચોપડીની ઉઘરાણી કરશે. અલ્યા ભઈ, અમારે ત્યાં કંઈક લોકોની ચોપડીઓ વરસોથી પડી છે તે તો યાદેય કરતા નથી, અને તમને બે દિવસ ભારે પડી ગયા ! પણ શું કરીએ – આપણા લોકો જ ખરાબ છે ત્યાં ? મોડી રાતે દૂધ મેળવવા થોડું મેળવણ સુધ્ધાં ના રાખે તેને શું કરીએ ?

અને ખુદ આપણા મિત્રો પણ કેવા ખરાબ હોય છે ! ગયા રવિવારે અમે પેલા મિત્રને ત્યાં ગયા, તો એ લોકો ઘરમાં જ નહીં. અને આ પહેલી વાર નથી. જ્યારે જઈએ ત્યારે તેઓ કંઈ બહાર જ ગયા હોય; અને પાછા કહે, કેમ ઘેર આવતા નથી ? આપણે ગયેલા તેની વાત કરીએ એટલે કહેશે કે, "બરાબર એ જ સમયે અમે તમારે ત્યાં ગયા હતા, અને તમારે ત્યાંથી કહ્યું કે તમે અમારે ત્યાં ગયા છો એટલે અમે તરત પાછા આવ્યા, તો તમે બીજે ચાલ્યા ગયા." ત્યારે શું આપણે એમની રાહ જોઈને ત્યાં ઓટલે બેસી રહીએ ? ના, ના, આ તો એક વાત છે – પણ જ્યાં આપણા લોકો જ ખરાબ હોય, ત્યાં કોને દોષ દઈએ ?

ચિનુભાઈ પટવા

કર્યું તેં વ્હાલ, તો સુંદર બની જવાયું.

રમેશ પારેખ

આ મંદિરને શું થયું ?

હું શ્રેષ્ઠતાનો ઉપાસક છું.

જ્યાં કોઈ પણ જાતનું કામ, કોઈ પણ જાતની કૃતિ, પછી એ મનની હોય, હાથની હોય, વિચારની હોય, બુદ્ધિની હોય કે મહેનતની હોય, પણ સાચી હોય; ધ્યાનથી, સુરુચિથી, ભાવથી, કૌશલ્યથી બનેલી હોય એવી કોઈ પણ કૃતિ જોઉં ત્યારે મારું દિલ હરખાય અને મારું માથું નમી પડે. એ મારો ઇષ્ટદેવ અને એ મારી પ્રેરણામૂર્તિ.

હું સાચા કારીગરનો ભક્ત છું – પછી એ કડિયો હોય કે લેખક હોય. જે કોઈ માણસ પોતાનું કામ સારી રીતે શીખે, જાણે, કરે; જે ચૂક્યા વગર હંમેશાં પોતાના ધંધાનું કે ઘરનું કામ ચોકસાઈથી, મમતાથી, કુશળતાથી, પ્રામાણિકતાથી કરે એને મારાં વંદન અને એની મારે પૂજા. મારી આગળ એ સાચો સાધક અને એ સાચો સંત.

*

હું અમદાવાદમાં રહેવા આવ્યો ત્યારે નેહરુ પુલ તાજો બંધાયેલો હતો.

એ ગામનું નાક હતું, અને મને મારું પોતાનું ગૌરવ લાગતું. ગર્વ સાથે હું એની ઉપર ચાલતો, સાઇકલ ચલાવતો; એની ઉપરથી સાબરમતીનાં પાણી જોતો, રેતી જોતો. જૂના-નવા શહેરની વચ્ચે એ વજ્રકાય સેતુ, આધુનિક ભગીરથ વિદ્યાનો એ ચમત્કાર અહોભાવ અને મમતા સાથે નિહાળતો રહેતો. પુરુષાર્થનું સ્મારક હતું, પ્રગતિનો સાક્ષી હતો.

નેહરુ પુલને વીસ વર્ષ પણ પૂરાં થયાં નથી, ત્યાં સમાચાર આવ્યા : પુલ પર તિરાડો પડેલી જણાઈ છે, એના બાંધકામમાં રહી ગયેલી ખામીઓને કારણે હવે સુધારા કરવા પડશે. વીસ વર્ષનું યુવાન સ્થાપત્ય ઘરડું થઈ ગયું હતું ! જે પુરુષાર્થનું સ્મારક હતું, તે નબળાઈનો પુરાવો બન્યું છે. આ કરુણ સ્થિતિનું શું કારણ ?

પણ આજે એ હવે લાજે છે.

આજની જાહેર બાંધકામની કૃતિઓ તો આધુનિક ભારતનાં મંદિરો છે, એવું નેહરુજી કહેતા. તો આ મંદિરને શું થયું ? આ આધુનિક મંદિર વીસ વર્ષ પણ સમારકામ વગર ન ટકી શકે ? શું આ આપણી પેઢીનો સંકેત હશે ? આપણા છીછરાપણાનું, બેધ્યાનપણાનું પ્રદર્શન હશે ?

હજી નેહરુ પુલ પર ચાલું છું, સાઇકલ ચલાવું છું. પણ હવે હૃદયમાં ગૌરવ નથી, આનંદ નથી. પુલની બાજુમાં એનું નામ પોકારતી શિલા તરફ હવે હું જોતો નથી. હવે ફક્ત સામે કાંઠે બને તેમ જલદી પહોંચવાની ઇચ્છા રહે છે.

ફાધર વાલેસ

આરામખોર પ્રજા : હરામખોર નેતા

થાકીને ઊંઘી જવું, એ પ્રત્યેક માણસનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. થાક્યા વગર ઊંઘી જવું એ જ ખરો ભ્રષ્ટ આચાર છે. પૂરતા થાક પછીની ઊંઘ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. ખરી ભૂખ પછીનું ભોજન સ્વાદિષ્ટ હોય છે. પ્રતીક્ષા પછીનું મિલન અભીષ્ટ હોય છે. મફતનો રોટલો, નવરાશનો ઓટલો અને રોગનો ખાટલો એ ત્રણે સગા ભાઈઓ છે. આ ત્રણેની એકની એક બહેનનું નામ ગરીબી છે. આ ચારે સંતાનોની સગી માતાનું નામ આળસ છે. સંયુક્ત પરિવાર તે આનું નામ !

આ વર્ષે એસ૰ એસ૰ સી૰ બોર્ડની પરીક્ષાઓ વખતે કેટલાક આચાર્યોએ પરીક્ષાર્થીઓ પ્રત્યે અપાર કરુણા બતાવી. તેઓએ વિદ્યાર્થીઓએ નિરાંતે ચોરી કરવા દીધી અને સક્રિય મદદ પણ પૂરી પાડી. આવા પરગજુ આચાર્ય નિવૃત્ત થશે ત્યારે એમનો વિદાય સમારંભ ગોઠવાશે. આવા પતિત આચાર્ય સામે લાલ આંખ કોણ બતાવે ? એ કામ આચાર્ય સંઘે કરવું જોઈએ. પરીક્ષાકેન્દ્રોમાં કાપલીમાતાની બોલબાલા હોય છે. પરીક્ષાકેન્દ્રો પર એકઠી થતી કાપલીઓનું વજન કેટલું ? આખા દેશને ડુબાડે તેટલું ! ગામેગામ મળી આવતા આ સ્ફોટક પદાર્થને શોધી કાઢવાનું કામ પોલીસનું નથી, પ્રજાનું છે. આપણા વિનિપાત માટે આપણને પાકિસ્તાનની ગરજ નથી. આ કાપલીઓ જ પૂરતી છે.

કડિયો કામચોરી કરે છે, બેલદાર કામચોરી કરે છે, પ્લમ્બર કામચોરી કરે છે, સુથાર-લુહાર-દરજી-મોચી-વાળંદ-ધોબી-મજૂર અને મહેતાજી કામચોરી કરે છે. કામચોરી, દિલચોરી અને દાણચોરીએ આપણા દેશને ફોલી ખાધો છે. આરામખોર પ્રજાને હરામખોર નેતાઓ જ મળે.

આવા સમાજમાં સાધુતા પણ સહજ ન હોઈ શકે. જે કામ કરવા માટે માણસને પૂરતો પગાર મળતો હોય, એ કામ કરી આપતી વખતે ઉપકાર કરતો હોય એવી લાગણી અનુભવનારો માણસ કદી ખરા અર્થમાં ધાર્મિક ન હોઈ શકે. આપણે ત્યાં ધાર્મિકતા અને પ્રામાણિકતા વચ્ચે બહુ મેળ નથી હોતો.

દેશ સામેનો ખરો ખતરો દિલ્હીની બહાર નથી. જેટલાં વધારે ભાડાંભથ્થાં અને આડલાભો લઈલઈને પૈસા એકઠા થાય તેટલો કરવામાં આપણા ઊજળા પ્રતિનિધિઓને કોઈ જ વાતની મર્યાદા નડતી નથી. એકાદ ચેરમેનપદું, એક મોટરગાડી, એક ઑફિસ, ઉપકારો ઠાલવવાની વિપુલ સત્તા, પ્રવાસભથ્થું, સરકીટ હાઉસની સુવિધા, ટેન્ડર, ટ્રાન્સફર અને ટ્રાવેલ સાથે જોડાઈ ગયેલી ગળચટી ચશ્મપોશી એટલે આપણા ભ્રષ્ટ રાજકારણીઓનો બ્રેકફાસ્ટ, નિયમિત હપ્તા મળે તે લંચ અને મોટી રકમનાં બંડલો એ જ ડિનર !

ગુણવંત શાહ

આવાં છમકલાંથી શું વળશે ?

ભારતમાં રાજકીય સત્તાથી કાંઈ થવાનું નથી. આ વાત આટલાં વરસોમાં સાબિત થઈ ચૂકી છે. રાજકારણવાળાઓએ અત્યાર સુધી કાંઈ કરી દેખાડ્યું નથી. લોકોએ જોયું કે કોંગ્રેસથી કામ નથી થયું એટલે એમને લાગ્યું કે ટોંગ્રેસથી થશે, અને જ્યાં જોયું કે ટોંગ્રેસથી પણ નથી થતું ત્યાં માન્યું કે હવે ફોંગ્રેસથી થશે. આમ કોંગ્રેસ, ટોંગ્રેસ, ફોંગ્રેસ બધાંને એક પછી એક અજમાવી જોયાં. પણ કાંઈ નીપજ્યું નહીં.

હવે, રાજકારણથી કામ નથી થતું એમ સિદ્ધ થયું છે, તો પછી કઈ શક્તિથી કામ થશે ? ભારતમાં જો લોહિયાળ ક્રાંતિથી કામ થતું હોત, તો હું તેને આશીર્વાદ આપત. કારણ કે આજની હાલત કરતાં લોહિયાળ ક્રાંતિને હું બહેતર માનું છું. પરંતુ લોહિયાળ ક્રાંતિને નામે છૂટાંછવાયાં છમકલાં કરવાં, એ મૂર્ખાઈ સિવાય બીજું કશું નથી.

હું નક્સલવાડી ગયો હતો. ત્યાંના લોકોને મેં કહ્યું કે તમે તો કેવા બેવકૂફ છો ? તીરકામઠાં લઈને ક્રાંતિ કરવા નીકળ્યા છો ! પણ આજે તો અણુશસ્ત્રોનો યુગ છે, તેમાં તમારાથી લોહિયાળ ક્રાંતિ થઈ શકવાની નથી. બહુ બહુ તો નાનાં-નાનાં છમકલાં થશે.

હા, રાંચી જેવા શહેરમાં રમખાણો થાય અને ચાર લાખની વસ્તીમાંથી બે લાખ કપાઈ જાય, તો પછી બાકી રહેલા બે લાખની વચ્ચે જ જમીન, મકાન વગેરેની વહેંચણી થશે તો તો જાણે બરાબર. પણ હમણાં લખનઉમાં હુલ્લડ થયાં, તો તેમાં માંડ દસ-પંદર માણસ મરાયા. આવી જાતનાં રમખાણથી શો લાભ થાય ? હા, જબરદસ્ત આંતરયુદ્ધ થાય અને લોકો જાન પર આવીને લડે, બિહારના પાંચ કરોડમાંથી અઢી કરોડ કપાઈ મરે, ભારતના પચાસ કરોડમાંથી પચીસ કરોડની કતલ થઈ જાય, તો તો સારી વાત ગણાય. તો તો પછી બચેલા લોકોને ભાગે બમણી જમીન, બમણાં મકાન આવશે. પણ આ તો લોકો શું કરે છે ? બસ, બે-ચારને જ મારે છે ! આ તે શું કોઈ ક્રાંતિ કરવાની રીત છે ? અને વળી બીજું શું કરે છે ? તો મોટરગાડી, રેલગાડી વગેરેને આગ લગાડે છે. એટલે કે સંપત્તિનો નાશ કરે છે. તેને બદલે સંપત્તિને જાળવી રાખીને મનુષ્યને મારી નાખતા હોત, તો તો સવાલ કાંઈક ઊકલત. પણ આ તો મનુષ્યને બદલે સંપત્તિને ખતમ કરે છે !

વિનોબા ભાવે

ઈદમ્ ન મમ

ભાઈ ભોગીલાલ ગાંધી મને ઘણી વાર કહેતા કે, તેં મોડાસામાં રહી ઘણું કામ કર્યું છે, તો તારા એ અનુભવોની વાત લખી કાઢ. ભોગીભાઈની પેઠે મારા મિત્ર નવનીતભાઈ ગાંધીનો પણ મારા પર સતત આગ્રહ કે મારે મારા અનુભવો લખવા. વર્ષો લગી મેં એમનો આગ્રહ ઠેલ્યા કર્યો, પણ તેમણે હઠ છોડી નહિ. છેલ્લે તા. 14-1-2000ના રોજ એમણે મને કાગળ લખ્યો કે "તમે લખો જ લખો. આ ગ્રંથ છપાયેલો જોવા જ હું જીવું છું, અને પ્રભુ એ જોવા મને જીવતો રાખે એટલી પ્રાર્થના કરું છું."

તેમના પત્રના છેલ્લા શબ્દોએ મને મહાત કરી નાખ્યો. મારે મોડાસા પ્રદેશનાં મારાં ભાઈબહેનોને એટલે કે જન સાધારણને નજરમાં રાખીને લખવાનું હતું. તેમનું વિચારોનું વર્તુલ મોટું ને મોટું થતું રહે, સમગ્ર જનતાના સુખની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થવાની ભાવના તેમનામાં દૃઢ બને એ મારો હેતુ હતો.

એ દૃષ્ટિએ મેં લખાણની રૂપરેખા વિચારી કાઢી – કલમ સડસડાટ ચાલી. વર્ષોથી અંતસ્તલમાં દબાઈ રહેલી કંઈ કંઈ ઘટનાઓ બહાર પ્રકાશમાં આવવા ભીડ કરવા લાગી. વર્ષોથી સંઘરેલાં અને ધૂળ ખાતાં કાગળિયાં હું ફંફોસતો ગયો અને લખતો ગયો. લખતો ગયો અને ફરીફરી સુધારાવધારા કરતો ગયો. પૂરા બાર મહિના આ કામ ચાલ્યું. આ આત્મકથા નથી, પણ જે વ્યક્તિ કે ઘટનાએ મારા ચિત્ત પર અસર કરી, મારા જીવનના ઘડતરમાં જેણે કંઈકે ફાળો આપ્યો, તેના પ્રત્યેના મારા ઋણનો જાહેર સ્વીકાર કરવાનો મારો આ પ્રયત્ન છે. સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં સક્રિયપણે ભાગ લેનારે સારુંખોટું સમજવું પડે છે અને સારાને સારું ને ખોટાને ખોટું કહેવું એ એનો ધર્મ બને છે. મેં આ લેખનમાં એ ધર્મ બજાવવાનો યથામતિ પ્રયત્ન કર્યો છે.

આપણા કવિ સાંઈ મકરન્દભાઈને હું મુંબઈમાં પહેલી વાર મળ્યો ત્યારે તેમણે પૂછ્યું : "કેમ ચાલે છે ?" મેં કહ્યું : "ખબર નથી પડતી કે કેમ ચાલે છે, પણ કોઈ ચલાવે છે ને ચાલે છે." બસ, મકરન્દભાઈ એમની મસ્તીમાં હાથ ઊંચા કરી બોલવા લાગ્યા : "કોઈ લે જા રહા હૈ, મૈં જા રહા હૂં; કોઈ લે જા રહા હૈ, મૈં જા રહા હૂં ! કોઈ લે જા રહા હૈ – એ ગાન ગાતા તમે ચાલ્યા કરજો, પેલો લઈ જનારો તમારાં પગલાં એની બાજુ વાળશે." આ શબ્દો મારા કોઠામાં વસી ગયા છે.

તો શું આ 'હું' ચાલું છું ? ના, હું નથી ચાલતો, ચલાવાઈ રહ્યો છું. બાજીનાં સોગઠાંની પેઠે મારા વડે રમત રમાઈ રહી છે. કોઈ કોઈ વાર સાક્ષી ભાવે એ રમત જોવાનું થાય છે અને વિવિધ દાવનો વિચાર કરું છું ત્યારે આનંદ અને આશ્ચર્ય થાય છે. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી આંખની બીમારી લાગુ પડી, આંખનો નંબર સાડા પાંચ માઈનસ સુધી પહોંચી ગયો. મુંબઈના વિખ્યાત દાક્તરે તો કહ્યું કે શિક્ષક કે લેખક કોઈ કાળે ન થતા, નહિ તો આંખો ખોશો. દાક્તરે કહ્યું, પણ પેલા લઈ

જવાવાળાએ મને શિક્ષક અને લેખક જ બનાવ્યો. આજે ચોરાણું વર્ષે આંખો ભલે માણસને ન દેખે, ભાણામાં પીરસેલું ન દેખે, પોતાના હાથને કે પગનેય ન દેખે, પણ કાગળ પર લખવાનું દેખે છે, અને લખવાનું દેખે છે ત્યાં લગી એણે લખવાનું રહેશે – શેઠનો એવો હુકમ છે. મકરન્દભાઈએ પહેલી જ મુલાકાતે મને આ હુકમનું પાકું ભાન કરાવી દીધું હતું. એ માટે હું તેમનો સદાનો ઋણી છું.

આ ગ્રંથનું નામ મેં રાખ્યું છે 'રાખનું પંખી.'

મિસરની પુરાણકથાઓમાં 'ફિનિક્સ' નામે પંખીની વાત આવે છે. ગરુડ જેવડું એ મોટું છે, અને દેખાવે ખૂબ સુંદર છે. જાંબલી અને સોનેરી રંગનાં એનાં પીછાં છે. એ પાંચસોથી છસો વર્ષ જીવે છે. એક કાળે આખી સૃષ્ટિમાં એવું એક જ પંખી હોય છે. મરવાકાળ થાય છે ત્યારે, એ સળગી ઊઠે એવી વનસ્પતિનો માળો બનાવે છે અને સ્વેચ્છાએ એમાં બળી રાખ થાય છે. એ રાખમાંથી ફરી પાછું નવું પંખી પ્રગટ થાય છે. એ ફરી પાંચસો-છસો વર્ષ જીવે છે, ફરી બળીને રાખ થાય છે અને ફરી રાખમાંથી જીવતું થઈ નીકળે છે. આવું ચાલ્યા જ કરે છે.

આપણે સૌ આવાં રાખનાં પંખી છીએ. આપણે ખુદ ખુદનાં કર્મ-ફળે બળીને રાખ થઈએ છીએ અને ફરી એ જ કર્મફળની રાખમાંથી બેઠાં થઈએ છીએ – ફરી રાખ થઈએ છીએ અને ફરી બેઠાં થઈએ છીએ. રોજ રોજ આ બન્યા જ કરે છે. એક જન્મમાં કોણ જાણે કેટલાય જન્મ થઈ જાય છે. જેટલા જન્મ એટલાં મરણ, જેટલાં મરણ એટલા જન્મ.

હું આવું રાખનું પંખી છું – નામરૂપ વગરનું, પણ છું.

રમણલાલ સોની

અમારે ઘર હતાં, વ્હાલાં હતાં, ભાડું હતાં ને
પિતાની છાંય લીલી, ગોદ માતાની હતીયે.૦૦૦
બધી માયા-મહોબ્બત પીસતાં વર્ષો વીતેલાં,
કલેજાં ફૂલનાં અંગાર સમ કરવા પડેલાં.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

અમર રહો ભારત જેની અરવિંદે કીધી સાધના,
ને અણમોલાં કાવ્યકુસુમથી કરી રવીન્દ્રે અર્ચના;
ગાંધી, જેને પુણ્યપગલે પાવન આ પૃથ્વી બની,
જીવન કેરા યજ્ઞ રચી જેની કીધી આરાધના.

નાથાલાલ દવે

ઈમાન કા રંગ

હમારે સમાજ મેં સે ઈમાન કા રંગ ક્યોં ઊડ ગયા હૈ ? યહ કૌન સી આસુરી શક્તિ હૈ, જો હમારી કૌમ કો ઝૂઠી-ફરેબી ઔર નિર્લજ્જ-બેઈમાની બના રહી હૈ ? મામૂલી સબજીવાલોં સે લેકર ઊંચે સે ઊંચે અમલદારોં મેં ઘૂસખોરી, બેઈમાની, મામાકાકાગીરી, ઔર એક અજીબ નિષ્ઠુર ખુદગર્જી ઔર ખુદપરસ્તી કૈસે આ ગઈ ? હમારે વ્યાપારીઓં ને પૈસોં કી ઐસી પૂજા ચલાઈ હૈ કિ દવાઈયોં ઔર ભોજ્ય પદાર્થો મેં હાનિકારક મિશ્રણ કરતે હુએ ઉન્હેં જરા ભી હિચક નહીં હોતી. હમારે સરકારી દફ્તરોં ને બેઈમાની કો કાર્યકુશલતા કા એક અનિવાર્ય અંગ માના હૈ ! ગરીબોં મેં અબ ભી કુછ ઈમાન બાકી હૈ. મગર જૈસે જૈસે સમાજી સ્તર ઊંચા ચઢતા હૈ, વૈસે હી વૈસે હર તરહ કી બેઈમાની, લાંચરિશ્વતખોરી, ગૈરઇન્સાફી ઔર જુલ્મ કા સ્વર તારસપ્તક તક પહૂંચતા નજર આતા હૈ. ઈસ કી ક્યા વજહ હૈ ?

મૈં માનતી હૂં કિ ઈસ કી વજહ ધર્મ કા ત્યાગ હૈ. આજ લોગ ખુદા સે નહીં ડરતે – વે ખુદા મેં માનતે હી કહાં હૈ ? દુનિયાભર મેં ભારત બેઈમાની ઔર ક્રૂરતા કે લિયે બદનામ હો ગયા હૈ. મૈં મગરીબ કે દેશોં કો ભી દેખતી હૂં, ઔર દેખતી હૂં કિ હર જગહ બેઈમાની કી બોલબાલા હૈ. કઈ દેશ પૈસે ઔર વ્યાપાર મેં ઈમાનદાર હૈં, તો આપસી વ્યવહાર, અંતરરાષ્ટ્રીય નીતિ ઔર સામાજિક લેનદેન મેં સખ્ત બેઈમાન હૈં. બેઈમાની એક તરહ કી હો યા દૂસરી તરહ કી – બેઈમાની સો આખિર બેઈમાની !

મૈં સોચતી હૂં કિ પૈસા-પરસ્તી ઇન્સાન કો કહાં તક ગિરા સકતી હૈ ! એક જમાને મેં સુફીદ દાઢી ઔર સુફીદ બાલ કા કુછ પાસ-લિહાજ ઔર એહતરામ હોતા થા. ઔર આજ ? બચ્ચોંકા ભી કુછ ખયાલ હોતા થા, કિ ઉનકે સામને અમુક-અમુક બાતેં ન હો. આજ ? યહ ક્યા હો રહા હૈ ? ઔર યહ હમેં કહાં લે જા રહા હૈ ?

એક બાર એક કિરાયે કી મોટરવાલે ને દામકા આગ્રહ રખતે હુએ કહા થા, ''માતાજી, દો આને કે લિયે ઈમાન ખોકર હમ કહાં જાયેંગે ? હમારે ભી બાલબચ્ચેં હૈં, જી !'' બસ, યહ બાત હૈ. ઉસ અનપઢ કો જ્ઞાન થા કિ હરામ કી પાઈ ઔર હરામ કા દાના કૈસી તબાહી મચા સકતે હૈં. આજ કી તાલીમ કુછ ભી સિખાતી હો, પર યે સનાતન સત્ય નહીં સિખાતી. નતીજે દેખ લીજિયે !

રૈહાના તૈયબજી

પિતા

પિતાને બાળકો હોય છે,
પણ બાળકોને સાચો પિતા ક્યારેક જ મળે છે.

પોપ જોન 23મા

જૂનું માનસ અકબંધ

ગાંધીજીએ 'હિંદ સ્વરાજ'માં કહ્યું છે કે, ''અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાન જીત્યું નથી, પણ આપણે તેમને સોંપી દીધું છે.'' ભારે માર્મિક અને કડવું લાગે તેવું, છતાં અંદરથી સાચું વાક્ય છે. તે દિવસે સાચું, તેટલું જ આજે પણ સાચું. અંગ્રેજો થોડા હતા, ને આપણે તો અસંખ્ય હતા. આ થોડાએ અસંખ્યને કેમ હરાવ્યા ? આ થોડા અંગ્રેજોને લશ્કરના સિપાહીઓ ને વહીવટદારો કોણે પૂરા પાડ્યા ? આપણે જ એમના સિપાહી થયા, એમના વહીવટદાર થયા. તેનો અર્થ એ કે આપણે જ એમને આપણો દેશ સોંપી દીધો.

જમાનો બદલાતો ગયો, પણ આપણે ન બદલાયા. ન્યાતજાતનાં એ જ કૂંડાળાં, એ જ ધાર્મિક રૂઢિઓ, એ જ પરલોક-પરાયણતા, આ લોક વિશે તે જ બેદરકારી. આ બધાં અપલક્ષણો સાથે આપણે નવું બંધારણ ને નવી રાજપદ્ધતિ લાવ્યા, પણ આપણે પોતે તો જૂના ને જૂના જ રહ્યા. કોળી કોળી માટે, કણબી કણબી માટે, ગરાસદાર ગરાસદાર માટે, ભણેલા – ખરી રીતે ભૂલેલા – ભણેલા માટે, આ નવો જ્ઞાતિવાદ. બધું જૂનું માનસ અકબંધ રહ્યું.

અંગ્રેજો ગયા, ગોરા સાહેબોને બદલે ઘઉંવર્ણા સાહેબો આવ્યા. તે આપણા મુનીમ છે, રાજ્ય આપણું છે તે આપણા લાભમાં ચાલે, એ જાતની જાગૃતિ નથી, જ્ઞાન કે અભ્યાસ નથી. રાજકારણનું પાયાનું જ્ઞાન સૌને મળે તેવા પ્રજાકીય પ્રૌઢશિક્ષણની જરૂર છે. તે માટે આપણે જૂના વિચારો, જૂના આચારો, જૂની વર્ણવ્યવસ્થા, એવું કાંઈ કાંઈ બદલવું પડશે. નહીંતર એ જ મતદાનથી નબળાં તત્ત્વો સત્તા પર આવશે. અંગ્રેજોને આપણે જ આપણો દેશ સોંપી દીધેલો, તેમ આજે દેશ ઘઉંવર્ણા સાહેબોને, ન્યાતજાતને આપણે દેશ સોંપી દીધો છે.

લોકશાહી તો એવું ઝાડ છે જેનો રસ પાંદડે પાંદડે, ડાળીએ ડાળીએ, મૂળિયાંમાં, થડમાં બધે ઊતરેલો હોય. પરંતુ આપણી લોકશાહી કેવળ રાજકીય લોકશાહી છે. સામાજિક લોકશાહી હજી જન્મી નથી. શું શેઠ અને ગુમાસ્તા વચ્ચે લોકશાહી છે ? અરે, પતિ-પત્ની વચ્ચે પણ ક્યાં લોકશાહી છે ? ખાઈ-પીને પતિદેવ આરામથી ખાટ પર બેસે, અને પત્ની ઠામ ઊટકવા બેસે ! આ રીતે માત્ર રાજકીય લોકશાહી હોય તે કેમ ટકી શકે ?

મનુભાઈ પંચોળી

વૃદ્ધ

જે ઊંડો સ્નેહ કરી જાણે છે તેવાં માનવી કદી વૃદ્ધ થતાં નથી.

કન્ફ્યૂશિયસ

થોડાક દોરાનો ફેર

એક કાળ એવો આવી ગયો કે ભારતના નવજુવાનોએ રાષ્ટ્રની આઝાદી ખાતર પોતાના જીવનનાં બલિદાન આપવાની તૈયારી દાખવી. ભારતની માતાઓએ પોતાના વહાલા પુત્રોને દેશહિત ખાતર જેલમાં જવા હોંશેહોંશે વિદાય આપી. ભારતની સામાન્ય જનતાએ દેશપ્રેમથી પ્રેરાઈને કાંઈક ને કાંઈક ત્યાગની રેલ ચલાવી.

પણ હવે ત્યાગ છૂટતો જાય છે અને વૈભવ વધતો જાય છે. સંયમ છૂટતો જાય છે અને વિલાસ વધતો જાય છે. અનીતિ વધતી જાય છે અને નીતિમત્તા ઘટતી જાય છે. એ જ ભારતમાં આજે એકેએક ક્ષેત્રમાં નાનામાં નાની સેવાનો બદલો મંગાવવા લાગ્યો છે. મોટા મોટા પગારો ઓછા પડે છે, મોટામાં મોટા નફાઓ ઓછા પડે છે અને નફાખોરી તથા લાંચરુશવત આજે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં વ્યાપી ગયેલ સડો બની ગઈ છે.

આનું કારણ શું છે ? અને એનો ઉપાય શો છે ?

શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં પણ ઇંગ્લૅન્ડ જેવા ઠંડા મુલકમાં ભારતનો પ્રતિનિધિ નગ્ન ફકીરરૂપે ગયો હતો. એ નગ્ન ફકીરીમાં એને રાષ્ટ્રનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ રજૂ થતું દેખાતું હતું. જાતે સ્વીકારેલી એ ગરીબાઈમાં એને રાષ્ટ્રનાં માન-આબરૂ દેખાતાં હતાં. આજે તો ભારતના પ્રતિનિધિને તોપો ફોડાય કે રાજવૈભવ દેખાડાય ત્યારે જ રાષ્ટ્રનાં માન-આબરૂ વધતાં દેખાય છે. આ બન્ને અલગ અલગ દિશાઓ છે.

રેલગાડીના પાટા અલગ દિશામાં જવાની શરૂઆત જ્યાં કરે છે, ત્યાં બે પાટા વચ્ચે થોડાક દોરાનો જ ફરક હોય છે, પણ એની પરની રેલગાડી જેમ જેમ આગળ વધતી જાય છે તેમ એ અંતર વધતું જ જાય છે. છેવટે એ મૂળના કરતાં સદંતર વિરોધી દિશામાં પણ જતી દેખાય છે. એમ આપણા પ્રતિનિધિઓએ બદલેલી એમની જરાક સરખી ચાલના પડઘા પ્રજાજીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં પડવા લાગ્યા છે.

બબલભાઈ મહેતા

અમારી ઊપડી વણજાર, હારો ઊંટની ચાલી;ooo
તમારા પેરની હિના, ગુલાબી ઓઠની લાલી,
ભૂલી જાવી બદન કેરી અહા ! અણમોલ કસ્તૂરી,
અમી ખુશબો અને સુરખી તમારી આંખની ભૂરી.

નાથાલાલ દવે

આંધળા ન થઈએ

યજ્ઞને નામે આજે કોઈ ઘી બાળે, તો તે ખોટું જ છે. પ્રાચીન કાળમાં ઘી બાળતા, તે પણ ખોટું તો હતું જ. એ દોષ તરફ ત્યારે લોકોનું ધ્યાન ગયું નહોતું.

પોતાને ગમતી વસ્તુ ગુરુને કે ભગવાનને અર્પણ કરવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક છે. ઝાડનું પ્રથમ ફળ, ખેતીનો પહેલો પાક, ભઠ્ઠીનું પહેલું વાસણ મુરબ્બીઓને કે મંદિરોને અર્પણ કરવાની વૃત્તિ સમજાય એવી છે. પણ એ જ ભાવનાથી પ્રેરાઈને જ્યારે કોઈ પોતાના પ્રથમ બાળકનું મંદિરમાં બલિદાન આપે, ત્યારે એ ક્રિયાને અત્યાચાર, પાપ અને ગુના તરીકે ઓળખવી પડે છે.

જૂના કાળમાં જે સ્ત્રીઓ સતી થઈ, તેમની પતિનિષ્ઠા, આત્મબલિદાન ઇત્યાદિ ગુણોનો હું પૂજારી છું; છતાં તેમનું તે કૃત્ય મૂર્ખાઈભરેલું હતું એમ કહેતાં મને સંકોચ થતો નથી. શિવાજી મહારાજ પ્રત્યે મારા મનમાં આદર, ભક્તિ છે એટલા માટે એમની પેઠે ચાર ચાર પત્ની સાથે વિવાહ કરીને માણસ રહે, એમ શું મારે પ્રચાર કરવો ? એમના જમાનામાં એ ખોટું મનાતું ન હતું, એમ કહીને હું ખામોશ રહીશ. સીતામાતા શ્રીરામચંદ્રને હરણનું માંસ પકાવીને ખવડાવતાં હતાં, એમ વાલ્મીકિએ કહ્યું છે. શ્રીરામચંદ્રે હરણનું માંસ ખાધું એમાં જ એમનું અવતાર-રહસ્ય છે, એમ કહેવા હું ન બેસું.

પ્રાચીન કાળમાં ધાર્મિક મનાતા વિધિઓનું રહસ્ય સમજી લઈએ, પણ તેમાં રહેલા દોષો તરફ આંધળા ન થઈએ. પૂર્વજો સર્વજ્ઞ હતા, એમનો જીવનક્રમ સદંતર નિર્દોષ હતો અને એમાં ફેરફાર કરવામાં માણસજાત ભૂલ જ કરે છે, એ ભૂમિકા શુદ્ધ નથી, ધર્મ્ય નથી.

કાકા કાલેલકર

અમને કોની રે સગાયું આજ સાંભરે ?
ઊંડે તળિયાં તૂટે ને સમદર ઊમટે !૦૦૦
અમને સાચી રે સગાયું પાછી સાંભરે !

દલપત પઢિયાર

"તેણે એની આગળ પરણવાનો પ્રસ્તાવ મૂકેલો. પણ પેલીએ ના પાડી દીધી."

"પછી ?"

"એ બંને સુખેથી રહ્યાં."

દુષ્ટતાનો નાશ કરવા –

આફ્રિકાના જંગલમાં એક [યુરોપીયન] મિશનરી ધર્મપ્રચાર માટે ગયો. એ જંગલના લોકો બધા નરભક્ષક, તો પણ એણે એ જ સ્થાન પસંદ કર્યું. લોકોને મળી એ તેમને ચર્ચમાં બોલાવવા લાગ્યો. થોડા લોકો આવવા લાગ્યા. એમની સમક્ષ એ પ્રવચનો કરતો. એક દંપતી રોજ પ્રવચન સાંભળવા આવતું. એક દિવસ એમાંની સ્ત્રી આવી નહિ; કેવળ પુરુષ જ આવ્યો. એને મિશનરીએ પૂછ્યું : "આજે પત્ની કેમ આવી નહિ ? ક્યાં છે એ ?" પેલાએ ઉત્તર દીધો : "મારા પેટમાં." મિશનરીને કાંઈ સમજાયું નહિ. એણે ફરીથી પૂછ્યું : "બીમાર છે ?" એણે જવાબ આપ્યો : "ખાઈ લીધી."

મિશનરીથી સહન થયું નહિ. પણ શાંત રહ્યો. એણે પેલાની નિંદા કરી નહિ. એને પાપી કહ્યો નહિ. ધર્મબોધ કરતો રહ્યો. ઘણા દિવસો પછી મિશનરીના પ્રેમે એ માણસને પ્રભાવિત કર્યો. એને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. એ મિશનરી પાસે આવી રડવા લાગ્યો. કહે : "મેં મોટું પાપ કર્યું. હવે શું કરું ?" મિશનરીએ કહ્યુ઼ : "ઈશ્વર દયાળુ છે. યેશૂની પ્રાર્થના કર; એ તારા વતી ભગવાન પાસે ક્ષમાયાચના કરશે."

*

આફ્રિકાના પ્રવાસમાં મને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો : "તમે માંસાહાર કેમ નથી કરતા ?"

મેં એ લોકોને પૂછ્યું : "તમે સોએક વરસ પહેલાં તો મનુષ્યમાંસ ખાતા હતા. તે છોડ્યું શા માટે ? મનુષ્યનું માંસ રુચિકર હોય છે, હાનિકારક નથી, સહેલાઈથી પચે છે. તો પછી તમે એ છોડી શા માટે દીધું ? આનો જવાબ તમારે એમ જ દેવો પડે કે, મનુષ્યમાંસ ખાવું યોગ્ય નથી માટે છોડ્યું. તે જ આધારે આગળ જતાં બીજું માંસ ખાવાનું પણ છોડી દેવું જોઈએ એમ અમે કહીએ છીએ, એટલું જ. મનુષ્ય-માંસ ખાનાર કરતાં ફક્ત મનુષ્યેતરનું જ માંસ ખાનારો સારો. એના કરતાંય વધારે સારો માંસમાત્ર ન ખાનારો."

શાકાહાર-માંસાહારના સવાલ પર જૈન લોકો સાથે ચર્ચા કરતી વખતે હું એમને કહેતો હોઉં છું કે, જે માંસ નથી ખાતાં તેમણે ન જ ખાવું. પણ જે ખાય છે એમને હીન ન માનવાં. દુનિયામાં અધિકાંશ લોકો માંસાહારી છે. એમાં મોટા મોટા ધર્માત્માઓ પણ છે. માંસાહારી લોકોને હીન માનવા અને એમનો બહિષ્કાર કરવો, એ અધિકાંશ માનવજાતિને બહિષ્કૃત કરવા જેવું છે. માંસાહારી લોકોનો બહિષ્કાર કરીને એમનામાં શાકાહારનો પ્રચાર શી રીતે કરી શકાશે ? શાકાહાર જેવો, સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ બહુ પુરોગામી એવો વિચાર રૂઢિવાદી લોકોના સાણસામાં સપડાઈને મરવો ન જોઈએ. માંસાહારી લોકોને અપનાવીને હું ખરેખર શાકાહારનો પુરસ્કાર જ કરું છું.

શાકાહારી અને માંસાહારી લોકોનું સહજીવન આપણે બુદ્ધિપૂર્વક શરૂ કરવું જોઈએ. હું પૂર્ણ શાકાહારી છું. મને માંસ, માછલી, ઈંડાં, કશું ખપતું નથી. પણ જમવા માટે મને બે આમંત્રણ મળે, એક માંસાહારી કુટુંબનું અને બીજું શાકાહારી કુટુંબનું, અને માંસાહારી કુટુંબના લોકો મારી સાથે બેસીને પોતે માંસ ખાય પણ મને શુદ્ધ શાકાહારી ભોજન આપવાનું કબૂલ કરે, તો હું આગ્રહપૂર્વક એમનું જ આમંત્રણ સ્વીકારીશ. એટલી ઉદારતા રાખ્યા વગર સહજીવન શી રીતે શક્ય બને ?

મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા અને ઉપેક્ષા – આ ચાર આર્ય સદ્‌ગુણોમાં આપણી સંસ્કૃતિનો સંપૂર્ણ સાર આવી જાય છે. બધા વિશે સદ્‌ભાવ હોવો, એ મૈત્રી; બીજાની સુસ્થિતિ જોઈ આનંદિત થવું, તે મુદિતા; દુખી લોકો પ્રત્યે કરુણા, અને દુષ્ટો પ્રત્યે ઉપેક્ષા : આ ચાર આર્ય સદ્‌ગુણો તરીકે ઓળખાય છે.

પણ એમાં જે છેવટનો સદ્‌ગુણ ઉપેક્ષા છે, તેનાથી આગળ આપણે હવે જવું જોઈએ. દુષ્ટો વિશે ઉપેક્ષા રાખ્યે જ હવે નહીં ચાલે. દુષ્ટોની દુષ્ટતાનો સેવા દ્વારા નાશ થાય, તે માટે આપણે સતત પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓમાં એવા કેટલાક સત્પુરુષો થઈ ગયા કે જેમણે પ્રેમભરી સેવા દ્વારા દુષ્ટોની દુષ્ટતાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ માનવજાતિના અત્યંત શ્રેષ્ઠ પુરુષોમાંના છે.

કાકા કાલેલકર

['કાકા કાલેલકર સાથે વિવિધ વાર્તાલાપ' નામના પુસ્તકમાંથી ઉપરનો લેખ સંકલિત કરેલો છે. 1971માં પ્રગટ થયેલા એ પુસ્તકમાં કાકાસાહેબ અને એમના અંતેવાસી તથા કોંકણી-મરાઠીના લેખક રવીન્દ્ર કેળેકર વચ્ચેના વાર્તાલાપો શબ્દબદ્ધ થયેલા છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ઉમાશંકર જોશીએ એક વાત એ પણ કહી છે કે, ''કાકાસાહેબ ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવનારા છે એનો ખ્યાલ એમના બીજા કોઈ પુસ્તક કરતાં આ પુસ્તક ઉપરથી વધુ આવશે.'']

પ્રાર્થના કરીશ કે –

અનાગત ભવિષ્યકાળમાં મારાં લખાણનું મૂલ્ય રહેશે કે નહિ એનો હું વિચાર કરતો નથી. તેનું આયુષ્ય જો પૂરું થઈ જાય તો તે એક જ કારણે પૂરું થઈ જશે – કે તેના કરતાં વધારે વિશાળ, વધારે સુંદર, વધારે પરિપૂર્ણ સાહિત્યના સર્જનમાં તેના હાડપિંજરની જરૂર પડી હશે. હું તો આ વિશે દુ:ખ ન કરતાં ઊલટો પ્રાર્થના કરીશ કે મારા દેશમાં, મારી ભાષામાં, એવું મહાન સાહિત્ય જન્મ પામો કે જેની તુલનામાં મારાં લખાણ તુચ્છ લાગે.

શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

ધોકે મારીને ધરમ કરાવાય ?

જૈનોના પર્યુષણના તહેવારો દરમિયાન દસેક દિવસ માટે રાજ્યનાં બધાં કતલખાનાં બંધ રાખવાનો હુકમ દર વરસે ગુજરાત સરકાર તરફથી નીકળે છે. એ હુકમને રાજ્યની હાઈકોર્ટે હમણાં ગેરકાયદે ઠરાવેલ છે. અદાલતનો આવો ચુકાદો ઘણા વખત પહેલાં આવવો જોઈતો હતો.

જે લોકો માંસાહારથી ટેવાયેલા હોય તેમને હાડમારી પડે અને કતલખાનાં ચલાવનારા તથા માંસ વેચનારાના લોકોના ધંધા-રોજગાર બંધ રાખવા પડે, એ જાતનો હુકમ કોઈ લોકશાહી સરકાર કેવી રીતે કરી શકે, તે સૌએ શાંતિથી વિચારવા જેવું છે. દેશમાં લોકશાહી આવી તે પહેલાંના જમાનામાં તો ગામડાગામમાં ગરીબ ઘાંચીની ઘાણી પણ મહિનામાં અમુક દિવસે બંધ રાખવી પડે, એવી જીવદયાપ્રેમી મહાજનની જોહુકમી ચાલતી હતી. જૈનોએ એ આગ્રહ હવે જેમ છોડી દીધો છે, તેમ કતલખાનાં બંધ કરાવવા વિશે પણ એમના આગેવાનોને સૂઝ્યું હોત, તો તેમાં એમની શોભા ગણાત.

હજારો વરસથી માનવજાતનો ઘણો મોટો ભાગ માંસાહાર કરતો આવ્યો છે. ભારતની પ્રજાનો મોટો ભાગ આજે પણ માંસાહારી છે. છતાં જૈનો જેવી એક નાની લઘુમતી ભારતના કોઈ રાજ્યમાં માંસાહાર પર અમુક દિવસો પૂરતો પણ પ્રતિબંધ મુકાવી શકે છે, એ કેવી વિચિત્ર બાબત કહેવાય ! આવા પ્રતિબંધથી એક પણ મનુષ્યને માંસાહારત્યાગની પ્રેરણા મળી શકે ખરી ? આ જાતની જબરદસ્તીથી તો માંસાહારી લોકોને જૈનો માટે નફરતની લાગણી ન થાય ?

યુરોપ-અમેરિકામાં એક વેળા માંસાહારી હતા તેવા કેટલાક લોકો પૂરી વિચારણાને અંતે એવા ચુસ્ત શાકાહારી બન્યા છે કે આજે તેઓ દૂધનો પણ નિષેધ કરે છે. ધારો કે એવા લોકોનો એક નાનો વર્ગ ભારતમાં પણ ઊભો થાય અને, વેપારધંધા પરના પોતાના વર્ચસ્વના જોરે સરકાર પર દબાણ લાવીને વરસના અમુક દિવસોએ દૂધના વિતરણ પર પ્રતિબંધ મુકાવી શકે, તો જૈનોને પણ એ ગમશે ?

વિનોબાએ તો એટલે સુધી કહેલું છે કે, ''માણસ બીજાં જાનવરોનું દૂધ પીએ એ વાત પણ ઊતરતા દરજ્જાની છે. દસ હજાર વરસ બાદ આવનારા લોકો આપણે વિશે કહેશે : બાપ રે ! એ લોકો દૂધ કેવી રીતે પીતા હશે ? એવા કેવા જંગલી ! સારાંશ કે વિકાસને માટે હજી ઘણો અવકાશ છે. કોઈ પણ ગુણનો પૂરેપૂરો વિકાસ હજી થયો નથી.''

જૈનોના શાણા આગેવાનોએ વિચારવાનું એ છે કે જેમ એમના ધર્મમાં લોકોનો માંસાહાર-ત્યાગ સુધીનો ગુણવિકાસ કાયદાના દબાણ વગર થયો, તેમ બાકીના ભારતવાસીઓનો, આખી માનવજાતનો એવી રીતે થઈ શકશે નહિ ? પોતાની વગનું દબાણ સરકાર પર લાવીને, તેની સત્તા મારફત આવડા મોટા દેશમાં માંસાહાર

કોઈ કાળે પણ અટકાવી શકાશે ? મનુષ્યનો ગુણવિકાસ જો સત્તા મારફત થઈ શકે તેમ હોત, તો મહાવીર પોતે રાજવીકુળમાંથી નીકળીને સાધુ શીદને બનત ? જૈનસમાજે માંસાહારત્યાગની આટલી મહાન સિદ્ધિ મેળવી, તે શું કોઈ શાસનકર્તાના આદેશથી ? પેલા અમેરિકનોએ દૂધ સુધ્ધાં છોડી દીધું ને આપણા જૈનો કરતાંય જીવદયામાં આગળ નીકળી ગયા, તે શું કોઈ સરકારના કાયદાથી ?

આપણામાં કહેવત છે જ કે ધોકે મારીને ધરમ કરાવાય નહિ.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

શ્રેષ્ઠ મિત્ર

મા મારી૦૦૦ શ્રેષ્ઠ મિત્ર.૦૦૦
બીજી મિત્રતાઓમાં
કદીક સ્વાર્થનું નહિ તો અપેક્ષાનું,
વાળ જેવું બારીક
પણ એકાદ કણ તો આવી જાય;
પછી ઘસરકો, ઉઝરડો, તિરાડ.૦૦૦

માને તો આકાશ જેટલું ચાહી શકાય,
દેવમૂર્તિની જેમ પૂજી શકાય.
પણ એ એવું કશું માગે–ઇચ્છે–વિચારેય નહિ !
એટલે જ દોસ્તની જેમ
એને ખભે કે ખોળામાં માથું મૂકી શકાય,
ઝઘડી યે શકાય.

આપણા હોઠો પરની દૂધિયા ગંધ
એની છાતીમાં અકબંધ.
એના ખોળામાંની
આપણા પેશાબની દુર્ગંધ
એ સાથે લઈને જ જાય
ભગવાનની પાસે –
અને સ્વયં ભગવાન સુગંધ સુગંધ !
(ભગવાનની યે મા તો હશે જ ને ?)

ભગવતીકુમાર શર્મા

ધર્મ સે જન્મ કા સંબંધ નહીં

[ધર્મપરિવર્તન–વિરોધી વિધેયક સંબંધે 1979માં પૂછાયેલા પ્રશ્નના જવાબમાં :]

ઈસ વિધેયક કે દ્વારા ઈસ બાત કી ચેષ્ટા કી જા રહી હૈ કિ લોગ ધર્મ-પરિવર્તન ન કર સકેં.

કિસી વ્યક્તિ કી ધર્મ કો ચુનને કી સ્વતંત્રતા છિનના અત્યંત મૂઢતાપૂર્ણ હૈ. કોઈ અગર ઈસાઈ હોના ચાહતા હૈ, તો હકદાર હૈ ઈસાઈ હોને કા. સચ તો યહ હૈ, જન્મ કે સાથ ધર્મ કા કોઈ સંબંધ નહીં હૈ. નહીં તો ભારતીય સંસદ મેં એકાધ વિધાયક ઔર લે આના ચાહિએ – કિ જો કમ્યુનિસ્ટ ઘર મેં પૈદા હુઆ હૈ, ઉસે કમ્યુનિસ્ટ હી રહના પડેગા; ઔર જો કોંગ્રેસી ઘરમેં પૈદા હુઆ હૈ, ઉસે કોંગ્રેસી હી રહના પડેગા !

અગર જન્મ કે સાથ રાજનીતિ તય નહીં હોતી, તો જન્મ કે સાથ ધર્મ કી વિચારધારા કૈસે તય હો સકતી હૈ ! જન્મ કો ક્યા સંબંધ હૈ વિચારધારા સે ? કિસી આદમી કે ખૂન કી જાંચ સે બતા સકતે હો કિ હિંદૂ હૈ, યા મુસલમાન હૈ, યા ઈસાઈ હૈ ? કિસી આદમી કી હડ્ડિયાં બતા સકેંગી કિ ઉસકી વિચારધારા ક્યા થી – નાસ્તિક થા કિ આસ્તિક થા ?

ધર્મ સે ઔર વિચારધારા સે જન્મ કા કોઈ ભી સંબંધ નહીં હૈ.

લેકિન યહ દેશ હિંદુ મતાંધો કે હાથ મેં પડા જા રહા હૈ. ચેષ્ટા યહ હૈ કિ કોઈ હિંદુ કિસી દૂસરે ધર્મ મેં ન જા સકે. લેકિન કોઈ નહીં પૂછતા કિ હિંદુ કિસી દૂસરે ધર્મ મેં જાના ક્યોં ચાહતે હૈં ? ઔર અગર જાના ચાહતે હૈં, તો ઉનકે જાને કે કારણ મિટાઓ. અગર હિંદુ નહીં ચાહતે કિ હિન્દુ ઈસાઈ હોં, તો ઉનકે કારણ મિટાઓ.

એક તરફ હરિજનોં કો જિંદા જલાતે હો, ઉનકી સ્ત્રિયાં પર બલાત્કાર કરતે હો, ઉનકે બચ્ચોં કો ભૂન ડાલતે હો, ગાંવ બરબાદ કર દેતે હો, આગ લગા દેતે હો – ઔર દૂસરી તરફ સે વે ઈસાઈ ભી નહીં હો સકતે ! જિસ ધર્મ મેં ઉનકા જીવન ભી સંકટ મેં હૈ, ઉસ ધર્મ મેં હી ઉન્હેં જીના હોગા.

લેકિન ઈસ વિધેયક કો લાને વાલોં કા કહના હૈ કિ ઈસાઈ હિન્દુ લોગોં કો ભરમા લેતે હૈં; હમ ભરમાને કે ખિલાફ વિધાયક બના રહે હૈ... તુમ નહીં ભરમા પાયે – ઈસાઈ ભરમા લેતે હૈં !

ઉન લોગોં કા કહના હૈ કિ ઈસાઈ તો લોગોં કો ધન, પદ, નૌકરી, પ્રતિષ્ઠા, શિક્ષા, ભોજન, અસ્પતાલ, સ્કૂલ – ઐસી ચીજેં દેકર ભરમા લેતે હૈં. તો તુમ પાંચ હજાર સાલ સે ક્યા કર રહે હો ? સ્કૂલ નહીં ખોલ સકે ? અસ્પતાલ નહીં બના

સકે ? લોગોં કો રોટી-રોજી-કપડા નહીં દે સકે ? લોગોં કો રોટી-રોજી-કપડા દેકર અગર ઈસાઈ ભરમા લેતે હૈં, તો યહ સિર્ફ તુમ્હારી લાંછના હૈ. યહ તો તુમ્હારે ચેહરે પર કાલિખ પુત ગયી. પાંચ હજાર સાલ મેં લોગોં કો રોટી-રોજી-કપડા ભી તુમ નહીં દે પાયે ! લોગ ઈતને ભૂખે હૈં, ઈતને દીન, ઈતને દુર્બલ કિ રોટી-રોજી કે લિયે ધર્મ બદલ લેતે હૈં ! તો નિશ્ચિત હી તુમ્હારે ધર્મ કી કીમત રોટી-રોજી સે જ્યાદા નહીં હૈ.

ઔર તુમ્હારે ધર્મ ને દિયા ક્યા ઉન્હેં ? અગર દિયા હોતા, તો ક્યોં બદલતે ? અગર ચાહતે હો કિ ન બદલેં, તો કુછ દો. અસ્પતાલ ખોલો, સ્કૂલ ખોલો. ભેજો અપને સંન્યાસિયોં કો, ઉનકી સેવા કરેં. પાંચ લાખ હિંદુ સંન્યાસી હૈં, ઇનકો ભેજો : સેવા કરેં, સ્કૂલ ચલાયેં, અસ્પતાલ ખોલેં. મગર હિંદુ સંન્યાસી તો સેવા કરતા નહીં – લેતા હૈ. ઉસને સદિયોં સે સેવા લી હૈ. ઉસકે પૈર દબાઓ, ઉસકે ચરણોં પર સિર રખો !

લોગ થક ગયે મૂઢો કે ચરણોં પર સિર રખતે-રખતે. ઔર લોગ ભૂખેં હૈં. ઔર લોગ અપમાનિત હૈ. તુમ્હારે સાથ હૈં – યહી આશ્ચર્ય હૈ ! શૂદ્રોં કા કભી કા તુમસે સંબંધ છૂટ જાના ચાહિયે થા. કૈસે શૂદ્ર તુમ્હારે સાથ રહે આ રહે હૈં, યહ ચમત્કાર હૈ ! જહર તુમને હજારોં સાલ તક પિલાયા હૈ કિ ઉનમેં અબ સ્વતંત્રતા કા બોધ ભી નહીં રહ ગયા હૈ. ઉનમેં ઈતની ભી ક્ષમતા નહીં રહ ગયી હૈ કિ કહ દેં કિ, નમસ્કાર ! અબ બહુત હો ગયા ! તુમને હમેં બહુત સતા દિયા. અબ કમ-સે-કમ ઈતના તો હમેં આજ્ઞા દો કિ હમ ઈસ ઘેરે કે બાહર જાએં.

*

મૈં ઈસાઈ નહીં હૂં, મૈં હિંદૂ ભી નહીં હૂં. મૈં કિસી ધર્મ કા અનુયાયી નહીં હૂં. લેકિન ફિર ભી મૈં યહ માનતા હૂં કિ અગર કોઈ વ્યક્તિ અપના ધર્મ બદલના ચાહતા હૈ, તો યહ ઉસકા જન્મસિદ્ધ અધિકાર હૈ. કારણ ભી ઉસકો હી તય કરના હૈ. ઔર અગર વહ રોટી-રોજી કે લિયે અપના ધર્મ બદલ લેતા હૈ, તો ઈસસે સિર્ફ ઈતના હી સિદ્ધ હોતા હૈ કિ જિસ ધર્મ મેં વહ થા, વહ રોટી-રોજી ભી નહીં દે સકા – ઔર તો ક્યા દેગા !

થોથે સિદ્ધાંત પેટ નહીં ભરતે ! ‘‘ભૂખે ભજન ન હોહિં, ગોપાલા !’’ વહ બહુત દિન સુન ચુકા ભૂખે ભજન કરતે કરતે; ન આત્મા તૃપ્ત હોતી, ન શરીર તૃપ્ત હોતા. પરલોક કી તો બાત છોડો, યહ લોક ભી નર્ક મેં બીત રહા હૈ. તો અગર કોઈ ઈસે બદલ લેના ચાહે, તો મૈં ઉસે ઉસકા જન્મસિદ્ધ અધિકાર માનતા હૂં.

રજનીશ

એટલામાં શું ?

એડન બંદરેથી એક જહાજ મુંબઈ આવવા નીકળ્યું. તેના ખલાસીઓ હોશિયાર હતા, કપ્તાન પણ હોશિયાર હતો. તેણે હોકાયંત્ર પાસે એક માણસને બેસાડ્યો. તેને સૂચના આપી રાખી કે હોકાયંત્રની સોય તેની જગા બદલે, તો તરત પોતાને ખબર આપવી.

સુકાનીની સરતચૂકથી જહાજે દિશા જરાક બદલી. હોકાયંત્રનો કાંટો એક ઇંચના વીસમા ભાગ જેટલો ખસ્યો હશે. ત્યાં બેસાડેલ માણસને થયું, એટલામાં શી જાણ કરવી'તી !

એમ કરતાં કરતાં જહાજે ઘણો પંથ કાપી નાખ્યો. છેવટે ભારતનો કિનારો દેખાયો. "પણ આ શું ? મુંબઈનું બંદર ક્યાં ?"

મુંબઈ તો 500 માઈલ ઉત્તરે રહી ગયું ! આટલો બધો ફેર કેમ પડી ગયો ?

કપ્તાન હોકાયંત્ર ભણી ગયો. જલદી જઈને જોયું તો હોકાયંત્રનો કાંટો સહેજ ખસેલો હતો. માણસને કપ્તાને પૂછ્યું, "કાંટો ખસ્યો, છતાં મને કેમ જણાવ્યું નહીં ?"

પેલો કહે, "પણ સાવ જરાક જેટલો ખસેલો, તેમાં શું કહેવું'તું ?"

કપ્તાને કહ્યું, "એ જરા જેટલો નથી ખસ્યો, 500 માઈલ જેટલો ખસ્યો છે – અને લાંબો પંથ હોત તો કાંટો પાંચ હજાર માઈલ જેટલો ખસેલો પણ ગણાત !"

રમેશચંદ્ર ભટ્ટ

ઢગલેઢગલા

આપણા દેશની વિદ્યાપીઠો તો હરતી-ફરતી વિદ્યાપીઠો હતી. કબીર, નામદેવ, તુલસીદાસ, ચૈતન્ય વગેરેના અસંખ્ય ભક્તો ગામેગામ ફરતા અને, વેપારીઓ જેમ ગામેગામ ફરીને લોકોને પોતાનો માલ પહોંચાડે છે તેમ, તેઓ 'ઉપનિષદ' વગેરે બ્રહ્મવિદ્યા લોકોના કાન સુધી પહોંચાડતા.

માલ બનાવવાનું કામ 'વેદો'થી માંડીને રવીન્દ્રનાથ સુધી થયું. એટલો બધો માલ બની ગયો છે કે તેના ઢગલેઢગલા પડ્યા છે અને તે ખપતો નથી. તો આપણું કામ ગામેગામ જઈને આ જ્ઞાન ખપાવવાનું છે.

બુદ્ધ-ઈશુ-કૃષ્ણથી ગુરુદેવ-રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ જેવા સંતોએ જથ્થાબંધ બનાવેલો માલસામાન લઈને હું ગામેગામ જઈ તેનું છૂટક વેચાણ કરું છું.

વિનોબા ભાવે

નબળી સાધુતા

અસત્ય, અનાચાર, દુરાચાર વગેરેના આચરનારાઓ પ્રત્યે સહેજ ઝીણવટથી જોશું તો જણાશે કે સ્વાર્થી અને વિષયી માણસો એકબીજા સાથે હળીમળીને કામ કરી શકે છે; એકબીજા પર મુશ્કેલી આવી પડે તો બચાવી લેવા બધા માર્ગો અજમાવી શકે છે.

પણ સાધુવૃત્તિના, શુદ્ધ જીવન ગાળનારા ચાર માણસો સારું કામ કરવા માટે તેમ ભળી શકતા નથી. બીજા માણસની શુદ્ધિનો આદર્શ કાંઈક ઊંચો હોય તો તેની સાથે યે ફાવતું નથી; જરાક ઓછો હોય પણ પ્રામાણિક પ્રયત્ન હોય તોય તેની જોડે પણ ફાવતું નથી. તેમનામાં સાધુતા હોય છે. પણ દુષ્ટતા, પાખંડ, જૂઠ વગેરે સામે ઝઘડવા માટે લાગતો પુરુષાર્થ, ત્યાગ, સહનશીલતા અને બીજા સાથે મળીને કામ કરવામાં લાગતી નિરહંકારતાની ઊણપ હોય છે. તેથી સમૂહનું બળ તેઓ નિર્માણ કરી શકતા નથી.

આ નબળાઈ અને કાયરતા સજ્જનોમાંથી દૂર થાય નહીં ત્યાં સુધી સત્ય, અહિંસા વગેરે મહાન ગુણો શક્તિરૂપ થવાને બદલે તેના આચરનારને વિપત્તિરૂપ થઈ પડે છે.

માટે હાલ દુષ્ટોનું અને તેમની દુષ્ટતાનું શોધન બાજુએ રાખીએ. ન અટકાવી શકીએ તો ભલે, હાલ એમને ચરવા દઈએ. પણ તે પહેલાં વ્યવહાર શુદ્ધ રાખવા ઇચ્છનાર આડોશીપાડોશીઓ ભેગા થઈએ, થોડામાં થોડા સિદ્ધાંતોને બરાબર સ્વીકારી તે મુજબ શોધીએ. એમાંથી અન્યાય સામે લડવાની શક્તિ પણ પેદા થશે.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

પૂરા દસ હજાર નહીં !

જમશેદજી મહેતા કરાંચી શહેરના એક મહાન નાગરિક તરીકે જાણીતા થઈ ગયા. એમનું સાધુચરિત જીવન સૌને પ્રેરણા આપતું હતું.

કરાંચીમાં લેડી ડફરીન સાર્વજનિક હૉસ્પિટલ છે. એક વાર એ હૉસ્પિટલ માટે ફંડ ભેગું કરવાનું સૌએ વિચાર્યું. જમશેદજી મહેતાને એ માટેની કમિટીમાં લેવામાં આવ્યા. કમિટીએ એવું ઠરાવ્યું કે જે જે દાતા દસ હજાર રૂપિયા આપે તેના નામની આરસની તકતી હૉસ્પિટલની દીવાલ પર મૂકવી. ઘણા સુખી ગૃહસ્થોએ મોટી મોટી રકમ નોંધાવી. જમશેદજીએ પણ દાનમાં રકમ આપી... પણ દસ હજારથી થોડાક ઓછા રૂપિયા તેમણે આપ્યા.

એમણે દસ હજાર પૂરા કેમ નહીં આપ્યા હોય, તે કહેવાની જરૂર નથી ને ?

મુકુલ કલાર્થી

['જનસત્તા' દૈનિક : 1976]

પરપોટા

સમુદ્રમાં પાણીના આધારે અનેક પરપોટા થઈ આવે છે. એ ઘણા ભેગા થઈ એક મોટું મોજું કે પરપોટો બને છે. એવો કોઈ મોટો પરપોટો ફૂટી જાય, અથવા કોઈ મોજું અફળાઈને તેની નાની નાની લહેરો થઈ જાય, તેથી આપણને કદી શોક થતો નથી. કારણ, આપણે જાણીએ છીએ કે એ આકારોના ઊપજવાથી કે નાશ પામવાથી સાગરના સાગરપણામાં કાંઈ ફરક પડતો નથી.

મોજાં અને પરપોટાની સરખામણીમાં જેમ સમુદ્ર વધારે સ્થિર વસ્તુ છે, તેમ આ જગત અને ભૂતપ્રાણીઓની અપેક્ષાએ ચૈતન્યરૂપ આત્મા એ જ સ્થિર અને સદ્ વસ્તુ છે. જેમ એક પરપોટો નાનાથી મોટો થઈને ફૂટી જાય તેથી કાંઈ પાણીનો નાશ થતો નથી, પણ એ પરપોટામાં વપરાયેલું પાણી બીજી જ ક્ષણે અન્ય આકાર નિર્માણ કરવા છૂટું થાય છે; તેમ દેહરૂપી એક આકાર નાશ પામતાં, ત્યાં વપરાશમાં આવેલો ચૈતન્યનો અંશ બીજો આકાર નિર્માણ કરવા છૂટો થાય છે. આથી મરણ નામની ક્રિયાથી બુદ્ધિમાન પુરુષ મોહ પામતો નથી.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

['ગીતામંથન' પુસ્તક]

નાના નાના ગાંધીઓ...

નાનાં માણસો, ભુલાયેલાં માણસો, સરકાર-દરબારોની ઉપેક્ષાથી અગોચર રહેલાં માનવીઓ, એ સાચું ગુજરાત છે. ગુજરાતનું ગૌરવ વધશે, વધ્યું છે, એક મહાત્મા ગાંધીજીથી નહીં, એક સરદાર પટેલથી નહીં – હજારો ગુજરાતીઓ નાના નાના ગાંધીઓ ને પટેલો થયા હતા તેથી. એક મહાન માનવી તો માત્ર માર્ગ બતાવી શકે, દીવાદાંડી બની શકે. હજારો નાનાંમોટાં સફરી જહાજો એ દીવાદાંડીથી સચેત બનીને ઘૂમે ત્યારે જ દેશ મહાન થાય. માટે જ નાનાં મનાયેલાં માનવીઓની કથાઓ મને વધારે ગમે છે.

કોઈ પણ પુસ્તક લખવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં હું એક જ ચિંતા કરું છું કે મારું પુસ્તક જો આજના વાચકને પ્રેરક થાય, પોતાના વતનને જરાક વધુ ગૌરવવંતું કરવાની એનામાં થોડીક પણ ઉત્તેજના મૂકે, તો મારો પરિશ્રમ સાર્થક બનશે. આવતાં હજાર વર્ષ ગુજરાતનાં ઉજ્જ્વળ જવાનાં જ છે, એવો કોલ મને ઇતિહાસમાંથી વંચાયો છે. મને મારી શ્રદ્ધા છે. વાચકોને પણ એ શ્રદ્ધા બંધાય, એ મા સરસ્વતી પાસે મારી પ્રાર્થના છે.

ગુણવંતરાય આચાર્ય

વિચાર ગળે ઊતરે તો જ

1953ની વાત છે. બિહારના હજારીબાગ જિલ્લામાં ભૂદાનયાત્રા ચાલતી હતી. હજારીબાગ શહેરમાં પગ મૂકતાંની સાથે કેટલાક સજ્જનોએ આવીને વિનોબાને ખબર આપ્યા : ‘‘બિહાર સરકારના ગોવધબંધીના કાયદામાં ગાયની સાથે બળદની હત્યા પર પણ પ્રતિબંધ મુકાય તે માટે વીરજી નામના એક ભાઈ આમરણ ઉપવાસ પર ઊતર્યા છે; આજે ઉપવાસનો આઠમો દિવસ છે. વીરજીની હાલત અત્યંત ચિંતાજનક છે. તમે એમને સમજાવીને ઉપવાસ છોડાવો.’’

વિનોબા તરત સંમત થયા. વીરજીના ઘર તરફ પ્રયાણ કરતાં મહાદેવીને કહ્યું, ‘‘થોડાં સંતરાં સાથે લઈ લે.’’

મૃત્યુને દરવાજે પહોંચી ચૂકેલા વીરજી વિનોબાને પ્રણામ કરીને બોલ્યા, ‘‘સારું થયું આપનાં દર્શન થયાં તે, હવે હું સુખેથી મરી શકીશ.’’

જરા હસીને વિનોબા બોલ્યા : ‘‘મરવાની કશી જરૂર નથી. તમારા આમરણ ઉપવાસ સત્યાગ્રહ નથી, પણ દુરાગ્રહ છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. એ વાત તમારે ગળે ઉતારવા જ હું આવ્યો છું. દેશ સ્વતંત્ર થયો છે, લોકશાહી પદ્ધતિથી દેશનો કારભાર ચાલે છે. જનતા પાસે જઈ, પોતાના મતનો પ્રચાર કરી, જનમતને પોતાની તરફેણમાં કરવાની તમને સ્વતંત્રતા છે, તેનો ઉપયોગ કરવાનું પડતું મેલીને તમે ઉપવાસ શા માટે આદર્યા છે ? લોકોને તમારો વિચાર સમજાવો. પછી પ્રજા તે મુજબ સરકાર પાસે કાયદો કરાવશે. ઉપવાસ એ સત્યાગ્રહમાં આખરી ઉપાય છે. બીજાં બધાં શસ્ત્ર નિષ્ફળ ગયા પછી જ તેને અડવાનું હોય. સત્યાગ્રહ એટલે ધાકધમકી નથી. સત્યાગ્રહ એટલે તો પ્રેમ-પ્રકાશ. આજની હાલતમાં તમારા આ ઉપવાસ બધી રીતે અયોગ્ય છે. માટે તે છોડી દો.’’

વાતાવરણ ક્યાંય સુધી સ્તબ્ધ રહ્યું. પછી વીરજીએ પોતાની બાજુ માંડી. વિનોબાએ સત્યાગ્રહના શાસ્ત્રનું વિવેચન કરીને ફરીથી પોતાનો વિચાર વીરજીને ગળે ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો. છેવટે વીરજીએ કહ્યું, ‘‘તમારી આજ્ઞા હશે તો હું ઉપવાસ છોડીશ.’’

આ સાંભળીને લાગલા જ વિનોબા બોલ્યા : ‘‘તો તો ધરાર ના છોડશો. હું તો કોઈનેય આજ્ઞા કરતો નથી, અને કોઈની આજ્ઞા માગતો પણ નથી. હું તમને ફક્ત એક વિચાર સમજાવું છું. એ વિચાર તમારે ગળે ઊતરે તો જ ઉપવાસ છોડજો, ગળે ન ઊતરે તો ન છોડશો. એમ કરતાં પ્રેમપૂર્વક મૃત્યુને આધીન થજો. તમારો આ ઉપવાસ એટલે સરકાર સામે તાકેલી પિસ્તોલ છે. એ શુદ્ધ સત્યાગ્રહ નથી, એવો મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે.’’

વીરજી ફરીફરીને કહેતા રહ્યા કે, ‘‘તમે આજ્ઞા આપો. તમારા જેવા મહાન સંતના શબ્દ ખાતર હું ઉપવાસ છોડીશ. બાકી તમારો વિચાર મારે ગળે ઊતર્યો

નથી... તમે આજ્ઞા આપો.''

મોતની સાથે બાથે ચડેલા આ હાડપિંજરને જોઈને ત્યાં ઉભેલા પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનો વિનોબાને આજીજી કરવા લાગ્યા, ''આપો, આપો, આજ્ઞા આપો ને તેનો પ્રાણ બચાવો.''

વીરજી તરફ જોતાં વિનોબા બોલ્યા, ''હું તમારા આ ખોળિયાને બચાવવા આવ્યો નથી. તમારા શું કે કોઈના શું, ખોળિયાની મને મુદ્દલ ચિંતા નથી. આ ખોળિયું આજે નહીં તો કાલે પડવાનું જ છે. તમને જે વિચાર યોગ્ય લાગે તેને ખાતર મરવું, એ તમારું કર્તવ્ય છે. હું તો તમને ફક્ત વિચાર જ સમજાવું છું કે આ તમારો ઉપવાસ એ સત્યાગ્રહ નથી. એ વિચાર ગળે ઊતરે તો જ ઉપવાસ છોડજો.''

વાતાવરણ ગંભીર થતું જતું હતું. ''આજે આખો દિવસ હું ગામમાં જ છું, આવતી કાલે સવારે અહીંથી નીકળીશ. માટે દિવસભર વિચાર કરી જોજો. વિચારને અંતે તમને મારું કહેવું બરાબર લાગે તો મને ખબર આપજો. હું ખુશીથી પાછો આવીશ અને મારા હાથે પારણાં કરાવીશ. પણ મારો વિચાર ગળે ન ઊતરે તો આપણા છેલ્લા જુહાર. સતત પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરતા રહેજો.''

સાંજ પડી. વીરજીને ઘેરથી સંદેશો લઈને કોઈક આવ્યું. પોતાના પડાવ પરથી વિનોબા પાછા વીરજીને મળવા નીકળી પડ્યા. ''દિવસ આખો વિચાર કરતો રહ્યો છું. તમારી વાત મને ઠીક લાગે છે.'' દુર્બળ અવાજે વીરજીએ કહ્યું.

હસીને વિનોબા બોલ્યા, ''પૂરો વિચાર કરીને નિર્ણય કરજો. શરીરને બચાવવા ખાતર નહીં, પણ આ ઉપવાસ અયોગ્ય છે એવું સમજાય તો જ ઉપવાસ છોડવાનો નિર્ણય કરજો.''

વીરજીને વિચાર બરાબર સમજાયો છે તેની ખાતરી કર્યા પછી સંતરાંના રસનો પ્યાલો તેના હાથમાં આપી વિનોબા 'વેદ'ના મંત્રો ઉચ્ચારવા લાગ્યા.

નિર્મળા દેશપાંડે

['ભૂમિપુત્ર' દશવારિક : 1957]

અમે દુખ્ખ ને દર્દ કાતિલ સહ્યાં છે,
ભરી આહ ઠંડી ને નિશ્વાસ ઊના;
જીવનમાં હતી જો કાલ ગમની રેખા,
મરણ સામને આજ મુખ પર હસી છે –
તુફાનોને કહી દો કે કમ્મર કસી છે !

મધુકર રાંદેરિયા

વાચનની વૃત્તિ કેળવવી પડે છે

માણસમાં વિચાર કરવાની ક્ષમતા છે; પણ તેથી કાંઈ દરેક માણસ વિચાર કરે જ છે એવું નથી.

વિચાર કરવામાં વાચન સહાયક નીવડે છે. પણ વિચારશીલ માણસ માટે વાચન અનિવાર્ય જ છે, એવું યે નથી. અનેક સ્ત્રી-પુરુષો વાંચી નથી શકતાં, છતાં તેઓ વિચારી તો શકે જ છે. તેમ છતાં અંતઃપ્રેરણાથી વિચાર કરનારાં એવાં ઓછાં જ રહેવાનાં. વાચનથી આપણને અનેક વિચારબિંદુઓ મળે છે, આપણી માહિતી વધે છે; જીવન વિશેની આપણી સમજણને વાચન વધારે છે. જીવનની વિવિધ સમસ્યાઓ કેવી રીતે ઉકેલી શકાય છે, એ વિશેનું અનુભવામૃત આપણે વાચન દ્વારા પામીએ છીએ. જેમ આંખો છે એટલે જોવા જેવું સારું બધું જોવાય જ છે, એવું નથી; તેમ વાંચતાં આવડે છે તેથી વાંચવું જોઈતું સઘળું વંચાય જ છે, એવું નથી. અનેક માણસો આખી જિંદગી ભાગ્યે જ કશુંક નક્કર ને નોંધપાત્ર વાચન કરતા હોય છે. વાચનની વૃત્તિ એ દરેક માણસની કુદરતી પ્રક્રિયા નથી; એને કેળવવી પડે છે. આ બાબત અભ્યાસની છે, પ્રયત્નપૂર્વક કરતા રહેવાના વ્યવહારની છે. વાચનની ટેવ નાનપણથી પડવી જોઈએ, મા-બાપોએ અને શિક્ષકોએ તે પાડવી જોઈએ.

અઢળક વાચનસામગ્રી નજર સામે આવે ત્યારે જે કાંઈ જોયું તે બધું વાંચ્યું – એવું નહીં ચાલે. વિસ્તૃત સામગ્રીમાંથી કામનું, આહ્લાદનું અને પ્રેરણાપાન માટેનું વાચન શોધી કાઢતાં આપણે શીખવાનું છે. જેમજેમ આપણું વાચન વધતું જાય તેમતેમ શુંશું અવશ્ય વાંચવા જેવું છે અને શું ન વાંચવા જેવું છે તેની આપણને ખબર પડવા લાગે છે. જે જે વાંચ્યું તેમાંથી કયું ગ્રહણ કરવા લાયક છે, એ નક્કી કરતાં શીખવાનું છે. કેવળ બહુ વાંચી નાખવાથી જ કોઈનું કલ્યાણ થયું નથી. વાચન આત્મસાત્ થાય તે પણ અગત્યનું છે.

થોડા સમયમાં વધુ વાંચી લેવાની ટેવ ધીરેધીરે અને કષ્ટપૂર્વક પણ પાડવી જોઈએ. ઝડપથી વાંચવું એટલે ગબડાવવું, એમ નહીં ! નજર સડસડાટ ફેરવતાં આવડવું જોઈએ, તેમ તેને યોગ્ય મુદ્દા પર રોકતાં પણ આવડવું જોઈએ. વાંચતાં વાંચતાં કયું તરત ભૂલી જવા જેવું છે એની પણ સૂઝ કેળવવાની છે.

સરસ પુસ્તકો વસાવતાં રહેવું અને વાંચતાં રહેવું, એ દરેક સંસ્કારી સ્ત્રી-પુરુષનો આજીવન છંદ બની રહો !

પુરુષોત્તમ ગ૦ માવળંકર

ઝરણું

દરેક માનવીના અંતરમાં ક્યાંક કવિતાનું ઝરણું વહેતું હોય છે.

ટોમસ કાર્લાઇલ

મહાન વાચકો જોઈશે

ગુજરાતી વાચકોને નજરમાં રાખીને ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એક વેળા કહેલું કે આપણી મોટા ભાગની પ્રજા ગાય જેવી છે, જે લીલું ઘાસ ખાતાં ખાતાં કચરો પણ ચાવી જાય છે. મેઘાણીએ આ અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો તેને તો વર્ષો વીત્યાં, પણ પરિસ્થિતિમાં હજી ફેર જણાતો નથી. ઊલટું આજે તો આ મંતવ્ય વધુ સાચું લાગે છે.

છેલ્લાં વર્ષોમાં આપણે ત્યાં શિક્ષણનું પ્રમાણ સારું એવું વધ્યું છે, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્યના મેળાવડાની સંખ્યા પણ વધતી રહી છે. તેમ છતાં ઉત્તમતાનો આગ્રહ આપણા પ્રજામાનસમાં પ્રગટવો જોઈએ તેટલો પ્રગટ્યો નથી. જો એમ ન હોત તો સુરેશ જોશી જેમને "અભણ લેખકો" કહીને ઓળખાવે છે તેવા લેખકોની ચોપડીઓનું મોટા પાયા પરનું વેચાણ શક્ય બન્યું ન હોત.

આને માટે જવાબદાર કોણ ? એમ કહી શકાય કે વાચકો બગડે તો તેને માટે લેખકો જવાબદાર છે. પણ આ પૂર્ણ સત્ય નથી. સામેથી પ્રશ્ન પૂછી શકાય : લેખક તો લખે, પણ વાચકો એને વાંચે છે શા માટે ? અમુક કક્ષાથી ઊતરતું તો નહિ જ ખપે, એવો આગ્રહ વાચકોમાં હોય તો નબળા સાહિત્યનો ફેલાવો થઈ ન શકે.

લેખકોનો એક મોટો વર્ગ છે જે એમ કહે છે કે, અમે તો વાચકોની માગને સંતોષીએ છીએ; વિવેચકો ભલે અમારી કૃતિને નબળી કહે, પણ અમારા વાચકો તો ઉમંગભેર એને આવકારે છે અને એની આવૃત્તિઓ બહાર પડે છે. આવા લેખકોના સર્જનની કક્ષા જો નીચી રહેતી હોય, તો એને માટે વાચકવર્ગને જવાબદાર ગણવો જોઈએ – અને ગુજરાતમાં એવા લેખકો ને વાચકોની સંખ્યા નાની નથી.

એટલે જ તો વોલ્ટ વ્હીટમેનનું એક વાક્ય યાદ રાખવા જેવું છે. એ કવિમનીષી-એ કહેલું કે મહાન કવિઓ જન્માવવા માટે આપણી પાસે મહાન વાચકો જોઈશે. ઉત્તમતાનો આદર્શ લેખકો સામે મૂકી શકે એવા વાચકો જન્માવવાનું કામ અધ્યાપકોનું છે. અધ્યાપકો ભલે કવિઓને કે સર્જકોને ન જન્માવી શકે, પણ ઉત્તમ વાચકો તો અવશ્ય જન્માવી શકે. સાહિત્યના ઉત્તમ નમૂનાઓ તરફ એ અભ્યાસીઓને અભિમુખ કરે. આ કાર્ય કેટલેક અંશે વિવેચનનું પણ છે; એ અર્થમાં વિવેચક સમગ્ર પ્રજામાનસનો અધ્યાપક છે.

અધકચરું તો હવે કશું જ ચલાવી ન લેવાય એવો આગ્રહ વધતો જશે, તો ઉત્તમ કૃતિઓનું અવતરણ લાંબી રાહ નહિ જોવડાવે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

મનુષ્યને સમજવાની ચાવીઓ

કલકત્તામાં એક વાર ત્યાંનું પ્રસિદ્ધ સંગ્રહાલય જોવા અમે ગયેલા. રસ્તામાં 'શ્રીકાન્ત' [નવલકથા]નો પહેલો-બીજો ભાગ મારા હાથમાં આવ્યા. મ્યુઝિયમના દરવાજા આગળ જ હું તે વાંચવા બેસી ગયો. મિત્રો બે કલાક પછી જોઈને આવ્યા ત્યારે પણ હું વાંચવામાં તલ્લીન હતો. આટલી બધી એકાત્મતા આણવાની સાહિત્યકૃતિઓમાં શક્તિ હોય છે.

સારી કૃતિની એક ખાસિયત ધ્યાન રાખવા જેવી છે. એ કૃતિ તેનું સમગ્ર સ્વરૂપ પહેલા વાચને જ પ્રગટ કરી દે છે, તેવું નથી. ઉત્તમ કૃતિ કુલ-કન્યા છે. વારંવારના અનુનય પછીથી તે પ્રાપ્ત થાય છે.

વાચન પણ એક તપ છે. વસ્તુતઃ, સાહિત્યસેવન એ આનંદ-તપસ્યા છે. તેમાં આનંદ છે માટે લહેર જ લહેર છે, કાંઈ તપસ્યા નથી, એવું નથી. તેમાં પણ અનિદ્રા અને અનાહારી રહેવું પડે છે અને ત્યારે જ તેમાં રહેલા દેવતા તેનો વરદ હસ્ત વાચકના શિર પર મૂકે છે.

મનુષ્યને હૃદય મળેલું છે, અને એ હૃદય અનેક ભાવોને અંદર ઝંખતું હોય છે. હૃદય એક મોટો દરિયો છે. એ દરિયાની વિશાળતાની બાબતમાં, ગહનતાની બાબતમાં ગરીબમાં ગરીબ માણસ અને છત્રપતિ વચ્ચે કશો ફેર નથી. દરેકને અગાધ હૃદય મળ્યું છે. આ સાહિત્ય છે તે હૃદયની વાર્તા કહે છે. હૃદયનાં ઊંડાણની, હૃદયનાં તોફાનોની, હૃદયનાં વમળોની, હૃદયની મલિનતાની, હૃદયની શુદ્ધતાની, હૃદયમાંથી પ્રગટ થતા ભગવાનની, હૃદયમાં પ્રગટ થતા શેતાનની અને એ શેતાન અને ભગવાનના ઝઘડાની – ને એ ઝઘડામાંથી ધીમે ધીમે શેતાન કેમ ભગવાનમય થતો જાય છે એની વાર્તા. સંતોની વાર્તા કહેવી સહેલી છે, શેતાનની વાર્તા કહેવી અઘરી છે. કારણ કે શેતાન એ ખરેખર શેતાન નથી, પણ ભગવાન થવામાં નિષ્ફળતા મળવાથી મૂંઝાયેલો મનુષ્ય છે.

આ સાહિત્યપદાર્થમાં મનુષ્યને સમજવાની, મનુષ્ય પ્રત્યે અપાર સહાનુભૂતિ કેળવવાની શક્તિ હોય છે. જે બધા મોટા સાહિત્યકારો થયા છે તેમણે સંસ્કૃતિની જો કોઈ મોટામાં મોટી સેવા કરી હોય તો તે એ કે મનુષ્યને સમજવાની ચાવીઓ એમણે આપી છે. સાહિત્યની શક્તિ મનુષ્યના મનને પરિશુદ્ધ કરવાની છે. પણ તે એવી રીતે નહીં કે આમાં બધું ચોખ્ખેચોખ્ખું છે. ચોખ્ખું નથી, છતાંય સહાનુભૂતિ રાખવા જેવું છે. કારણ કે કોઈને ચેન નથી ચોખ્ખું થયા વિના. આ પ્રકારની એક પ્રતીતિ સાહિત્ય કરાવે છે.

મનુભાઈ પંચોળી

રકઝક

દાતણ વેચનારાં સાથે ભાવની રકઝક કરતાં ભલભલાં ભાઈબહેનોને આપણે જોઈએ છીએ. રોજિંદા વહેવારની એવી જ નજીવી કિંમતની વસ્તુઓ વેચતાં ગરીબો સાથે એ જાતનો વ્યવહાર કરતાં ઘણાં ભણેલાંગણેલાં ને સાધનસંપન્ન લોકો જોવા મળે છે. જેમ કે –

મોંઘા ભાવનો ઘાસચારો ગાયભેંશને ખવરાવી, ઢોરની સાથે ઢોર બનીને વૈતરું કરી દૂધ વેચતા માલધારીઓ સાથે.

તાવડી-માટલાં, કૂંડાં વગેરે માટીનાં વાસણો બનાવી વેચનારા કુંભાર સાથે.

દૂરદૂરથી ખજૂરીનાં પાન અને બીજી વસ્તુઓ લાવી તેનાં સાવરણી-સાવરણા બનાવી વેચનારાં સાથે.

સીમમાંથી ખડ-બળતણ વાઢી-વીણી લાવી તેની ભારીઓ વેચતી કોઈ વિધવા બાઈ સાથે.

દૂરથી જેને જોતાં પણ સૂગ ચડે તેવું મેલું આપણા પાયખાનામાંથી માથે ઉપાડી જનાર ભંગી ભાઈબહેનોને મહેનતાણું આપતી વખતે.

શાકભાજી ખરીદતી વખતે તો રકઝકની આપણી કળા પૂરેપૂરી ખીલી ઊઠે છે. સાંજ પડી ગઈ હોય ને ઘેર જવા અધીરાં બનેલાં શાકવાળાં સ્ત્રીપુરુષો વધેલો માલ ઝટ વેચી દેવાની ઉતાવળમાં હોય, ત્યારે તેમની લાચારીનો લાભ લેવાનું આપણે બિલકુલ ચૂકતાં નથી.

પણ મોટી દુકાનો ને મોંઘી હોટલમાં જઈએ છીએ ત્યારે તો, ત્યાંના ભાવ વાજબી છે કે ગેરવાજબી તેની રકઝકમાં પડ્યા વિના, આપણે બિલ ચૂકવીને ચાલતી પકડીએ છીએ.

['પુનર્રચના' માસિક : 1970]

અમે ગોત્યું કંઈ સેંથીની વાટે,
લોચનને ઘાટે,૦૦૦
કે નેહ-નમી ચાલે,
કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

ઉમાશંકર જોશી

અનુભવ છે દરિયાના તોફાનનો, પણ
આ રેતીમાં હોડી ખરાબે ચઢી છે.

ભગવતીકુમાર શર્મા

જીવનભરનાં સાથી

આ વિશાળ દુનિયામાં આપણે એકલવાયાપણું અનુભવીએ છીએ, તેની વેદના વેઠીએ છીએ. જગતના ગેરઇન્સાફો અને જિંદગીની જહેમતો આપણને મૂઢ બનાવી મૂકે છે. પણ પુસ્તકો વાંચીએ ત્યારે આપણને ખ્યાલ આવે છે કે બીજાઓએ પણ – આપણા કરતાંયે મહાન લોકોએ પણ – આપણી જેમ જ વેદના વેઠેલી છે, ખોજ કરેલી છે.

પુસ્તકો એ બીજાં માનવીઓનાં, બીજી પ્રજાઓનાં અંતરમાં આપણને પ્રવેશ કરાવતાં દ્વાર છે. જે નાનકડી દુનિયામાં આપણે જીવીએ છીએ તેમાંથી અને આપણી જાત વિશેના વલોપાતમાંથી પુસ્તકો વાટે આપણે નાસી છૂટી શકીએ છીએ. પહાડો ઉપર જઈને ગાળેલી રજાઓ આપણાં શરીર પર કરે છે, તેવી જ આહ્‌લાદક અસર પુસ્તક-વાચનમાં ગાળેલી એક સાંજ આપણાં ચિત્ત ઉપર કરે છે. એ ઊંચી ટોચો પરથી નીચે ઊતરીએ ત્યારે આપણે નવી તાજગી અનુભવીએ છીએ અને રોજિંદા જીવન-સંગ્રામમાં ઝૂઝવાની નવી શક્તિ આપણને સાંપડેલી હોય છે.

વીતેલા જમાનાઓ વિશે વાકેફ થવાનો એક માત્ર રસ્તો પુસ્તકોનો છે; અને જે માનવસમાજોની મુલાકાત આપણે કદી લેવાના નથી તેમને સમજવાની શ્રેષ્ઠ ચાવી પણ પુસ્તકો છે. સ્પેઇનની વીસ સહેલાણી-સફરોના કરતાં નાટ્યકાર લોરકાની કૃતિઓ મને એ દેશના આત્માનો વધારે સાચો પરિચય કરાવી શકે. વિલોપ થઈ ચૂકેલા એક અમેરિકાને તાદૃશ કરવામાં હોથોર્ન કે માર્ક ટ્વેઇનની નવલકથાઓએ મને સહાય કરેલી છે. અને કાળ ને સ્થળમાં આપણાથી આટલા બધા વિશાળ અંતરે પડેલી એ બધી દુનિયાઓ તથા આપણા આજના જગતની વચ્ચે જે અદ્‌ભુત સામ્ય છે, તે જાણીને તો આપણો આનંદ અનેકગણો વધી જાય છે.

આપણામાંથી અનેકનાં જીવનો ડિકન્સ કે બાલ્ઝાકની કલમને જેબ આપે તેવી નવલકથા સર્જાવી શકે એવાં હોય છે. તે છતાં એ અનુભવમાંથી આપણને સુખ સાંપડતું નથી. રોજબરોજના જીવનમાં આપણે એટલા બધા સંડોવાયેલા રહીએ છીએ કે મહત્ત્વની ઘટનાઓને સ્પષ્ટપણે જોઈ શકતા નથી. ત્યારે લેખક આપણી સમક્ષ જિંદગીની વફાદાર તસવીર મૂકે છે – પણ તે એટલી દૂર રાખે છે કે તેનો સ્પર્શ પામ્યા વિના પણ આપણે તેનો આસ્વાદ લઈ શકીએ.

કોઈ પણ મહાન ગ્રંથ તેના વાચકને તે જેવો હતો તેવો રહેવા દેતો જ નથી – એ વાંચ્યાને પરિણામે હંમેશાં એ વધુ ઉન્નત માનવી બને છે. તેથી, આપણી ક્ષિતિજોને વિશાળ બનાવનારાં, આપણી જાતને ભેદીને બહાર નીકળવામાં સહાય કરનારાં આ સાધનો સહુ કોઈને માટે સુલભ બનાવવાં, તેના કરતાં વધુ મહત્ત્વનું માનવજાત માટે બીજું કશું નથી. અને તેમ કરવાનો એક માત્ર રસ્તો પુસ્તકાલયોનો છે.

લોકશાહીના આ યુગમાં તમામ સત્તાના મૂળસ્રોત સમી આમજનતા બધા અગત્યના સવાલો અંગે વાકેફ હોય તે જરૂરી છે. નિશાળો અને કૉલેજોમાં અપાતી કેળવણીનો ફેલાવો વધતો જાય છે. પણ પુસ્તકાલય એ શાળા અને કૉલેજનું

આવશ્યક જોડીદાર છે. હું તો એટલે સુધી કહું કે કેળવણી એ બીજું કાંઈ નથી પણ પુસ્તકાલયનાં દ્વાર ખોલવાની ચાવી છે.

જે નાગરિકને પોતાનાં કર્તવ્ય ઇમાનદારીથી બજાવવાં હોય તેણે, શાળા-કૉલેજમાંથી નીકળ્યા પછી પણ, જીવનભર શિક્ષણ મેળવતા રહેવાનું હોય છે. ઇતિહાસ તો આગેકૂચ કરતો રહે છે અને મનુષ્યને માટે નવી સમસ્યાઓ ખડી કરતો રહે છે. તેમાં એક યા બીજી બાબત વિશે નિર્ણય કેવી રીતે કરશું – જો એ બધાં વિશે આપણે બરાબર વાકેફ નહિ હોઈએ તો ? થોડાક દાયકાઓમાં જ મનુષ્યના જ્ઞાનમાં ક્રાંતિ થઈ ગઈ છે. આ પરિવર્તનો ઉપર જેમનાં સુખ-ચેનનો આધાર છે તે નરનારીઓને એ બધાંની સમજણ કોણ આપશે ? પોતાનાં નિત્યનાં કાર્યો કરતાં કરતાં પણ છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો વિશે વાકેફ રહેવામાં એમને સહાય કોણ કરશે ? પુસ્તકો – બીજું કોઈ નહિ પણ પુસ્તકો જ.

આંદ્રે મોરવા

પ્રજા તેજસ્વી હોય તો –

પ્લેટોનું પુસ્તક 'રિપબ્લિક' મેં વાંચ્યું, અને કોઈ રાજા જ્ઞાની કે જીવનમુક્ત હોય તો રાજાશાહી પણ સુંદર પરિણામ આપે એવી વિચારણા થોડો વખત મારા મનમાં રહી ગઈ. પણ રાજા આવો જ્ઞાની ન હોય તો ? વળી જ્ઞાની રાજાના કુંવર પણ જ્ઞાની જ હશે, તેની શી ખાતરી ? એટલે પછી, રાજવહીવટની લગામ વંશપરંપરામાં ઊતરે એ વ્યવસ્થાના મૂળમાં જ દોષ છે, એમ હું સમજ્યો.

પણ આ સમજણની સાથે જ એક બીજો વિચાર પણ મારા મનમાં ઊગ્યો : રાજ્યતંત્ર ગમે તે પ્રકારનું હોય; તંત્રનું બાહ્ય ક્લેવર રાજાશાહી હોય, લોકશાહી હોય, સરમુખત્યારશાહી હોય, કોમ્યુનિસ્ટ હોય – ગમે તે હોય; પણ પ્રજા પોતે જો તેજસ્વી હોય તો કોઈ પણ સરકારને પોતાના અંકુશમાં રાખી શકે છે. પ્રજામાં, મોટા ભાગના લોકોમાં, જો આખરે ખુવાર પણ થઈ જવાની તાકાત હોય તો કોઈ પણ રાજ્યસત્તાનો ભાર નથી કે તે પ્રજાને પીડી શકે.

પરંતુ રાજતંત્ર લોકશાહી હોય તો પણ, જો પ્રજા નિર્માલ્ય હોય અને શાસકો સત્તાલોલુપ હોય તો, લોકશાહીના બહારના માળખાની અંદર પણ બીજી કોઈ 'શાહી' ઢંકાયેલી રહી શકે છે. એટલે રાજ્યતંત્રનું બહારનું ક્લેવર ભલે લોકોને રુચે તેવું રાખો; પરંતુ સત્તાધારીઓ લોકોની વ્યક્તિગત તેમજ સમાજગત શક્તિને કુંઠિત ન કરે, અને બીજી બાજુ પ્રજા પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે નિરંતર જાગૃત રહે, એ બે વાત પર વિશેષ ઝોક આપવો જોઈએ.

નાનાભાઈ ભટ્ટ

એ પ્રવાસ ક્યારે શરૂ થયો...

1961ની સાલ હતી. હું પાંચમા ધોરણમાં ભણતો હતો. પરીક્ષાનું મારું પરિણામ ખૂબ ખરાબ હતું. પણ તે અંગે ચિંતા કરવા જેટલો સમજણો હું થયો ન હતો.

અમારા પિતાજીનું વર્ષો પહેલાં અવસાન થયું હતું. મારો ભાઈ કર્ટિસ અને હું અમારી મા સાથે અમેરિકાના ડિટ્રૉઇટ શહેરના પછાત વિસ્તારમાં રહેતાં હતાં. અમારું ઘર સંકડાશવાળું, ખાસ સરસામાન વિનાનું અને છતાં ચોખ્ખું હતું. વળી ડાઇનિંગ ટેબલ પર હંમેશાં ખાવાનું પણ મૂકેલું રહેતું. મારી અને મારા ભાઈની વાત કરું તો, પોતાની જાતને સલામતીની લાગણી આપનારી એક નિર્દોષ બાલસહજ અભાનતા અમારામાં પણ હતી. એટલે ત્રણ ઘરની કામવાળી એવી અમારી મા બે છેડા કેવી રીતે ભેગા કરતી તેનો અમને પણ આછોપાતળો જ ખ્યાલ હતો.

અમારી દુનિયા એકંદરે કંઈક આવી હતી : નિશાળ પૂરી કરવી, પછી ફૂટબૉલ કે બાસ્કેટબૉલ રમવું, ત્યાર બાદ પાડોશીના વાડાના ઝાડ પરથી સફરજનની ધાપ મારવી અને ક્યારેક એરગન લઈને મોટા ઉંદરો કે સસલાં મારવાં. અંધારું થાય એટલે ટેલિવિઝન જોવું. માના પલંગ પર ટાંટિયા લંબાવીને અમે કલાકો સુધી નાના પડદા સામે તાકી રહેતા.

પણ એક દિવસ માએ અમારી આ દુનિયા ધરમૂળથી હંમેશાં માટે બદલી નાખી. તેણે ટી૦ વી૦ બંધ કરી દીધું. આ આખી વાત પરીક્ષાના મારા પરિણામને કારણે આવી પડી.

અમારી મા સોન્યા ત્રણ ચોપડી જ ભણેલી હતી. પણ એ દિવસોમાં અમારી જાણમાં એના જેટલી હોશિયાર અને ચબરાક બીજી કોઈ વ્યક્તિ ન હતી. પરાં વિસ્તારમાં ઘરોમાં સાફસફાઈનું કામ કરતાં કરતાં તેણે એક વસ્તુની પાકી નોંધ લીધી હતી – પુસ્તકોની. એટલે એક દિવસે ઘરે આવ્યા પછી તેણે ટી૦ વી૦ ફટાક કરતું બંધ કરી દીધું, અમને પાસે બેસાડ્યા અને સમજાવ્યું કે એના દીકરાઓએ જિંદગીમાં કંઈક બની બતાવવાનું છે. તેણે પાછું એમ પણ કહ્યું : ''તમારે દર અઠવાડિયે બે પુસ્તકો વાંચવાનાં, અને તમે જે વાંચ્યું એ વિશે મને નિબંધ લખી બતાવવાનો.''

અમે કકળાટ કરતાં તેને કહ્યું કે એની વાત બરાબર નથી, બધાં જ બાળકો તો ટેલિવિઝન જુએ છે. પણ અમારું કંઈ ચાલ્યું નહીં, એટલે અમે વિચાર્યું કે મા તો આ વાત બે-ત્રણ દિવસમાં ભૂલી જશે. વળી, વાંચવા માટે અમારા ઘરમાં માના 'બાઇબલ' સિવાય કોઈ પુસ્તક હતું પણ નહીં.

ઘરમાં ભલે પુસ્તકો ન હોય, જ્યાં પુસ્તકો હોય ત્યાં આપણે જઈશું, એમ માએ અમને કહ્યું. એણે જાહેર કર્યું : ''હું તમને લાઇબ્રેરીમાં લઈ જઈશ.'' ટૂંક સમયમાં જ ચિડાયેલા અને મોં ચડાવેલા બે છોકરાઓને લઈને માની મોટર ડિટ્રૉઇટ પબ્લિક લાઇબ્રેરી ભણી ઊપડી. ત્યાં જઈને હું કચવાતે મને બાળકોના વિભાગમાં

ફરવા લાગ્યો. પ્રાણીઓ મને ગમતાં, એટલે પ્રાણી વિશે હોય તેવાં લાગતાં પુસ્તકોનાં પાનાં હું ફેરવવા લાગ્યો.

મેં બરાબર વાંચીને પૂરું કરેલું પહેલું પુસ્તક એટલે 'ચીપ દ્ ડૅમ બિલ્ડર'. એ પુસ્તક બીવ્હર પ્રાણી અને તે કેવી રીતે પુરતા બાંધે છે તેના વિશે હતું. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર હું એક બીજી દુનિયામાં ખોવાઈ ગયો. આ શબ્દપ્રવાસ મને શીતળ ઝરણાં અને તેમાં ઘર બાંધતાં બીવ્હરની એક દૂરસુદૂરની દુનિયામાં લઈ ગયો. ટેલિવિઝન પરની કોઈ શ્રેણીએ મને આવી દુનિયામાં પહોંચાડ્યો ન હતો.

થોડાક દિવસ પછી તો, મારી નવી દુનિયાના આ નીરવ અભયારણ્યમાં ફરીથી ક્યારે ફરવા મળે તેની હું રાહ જોવા લાગ્યો. મને ડાયનોસોરની ભાળ મળી. સરિસૃપ અને સસ્તન પ્રાણીઓ વચ્ચેનો તફાવત મને સમજાયો. તદુપરાંત ખૂબ મહત્ત્વની એ વાત પણ સમજાઈ કે મને વાંચવામાં મજા આવે છે, એટલું જ નહીં પણ હું વધુ માહિતી વધારે ઝડપથી ગ્રહણ કરી શકું છું. છાપેલા શબ્દ દ્વારા થતી માહિતીગ્રહણની આ પ્રક્રિયા ટેલિવિઝન પરના અવાજ કે ચિત્ર દ્વારા થતી ગ્રહણપ્રક્રિયા કરતાં વધુ ઝડપી છે.

પ્રાણીઓ વિશેનાં પુસ્તકો પરથી હું ઝાડછોડ વિશેનાં પુસ્તકો તરફ વળ્યો. લાઇબ્રેરીમાં વનસ્પતિ વિશેનાં જેટલાં પુસ્તકો મળ્યાં તેટલાં બધાં મેં વાંચી નાખ્યાં. પછી મને ખડકોમાં રસ પડ્યો. રેલગાડીના પાટે પાટે રખડીને હું ખોખું ભરીને પથ્થરો ભેગા કરતો, અને તે ખોખાંને ખેંચીને ઘરે લાવતો. પછી ભૂસ્તરશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોની મદદથી હું તે પથ્થરોને ઓળખવા પ્રયત્ન કરતો.

એ બધાં પુસ્તકોનાં બે પૂઠાં વચ્ચે જાણે આખાં ને આખાં વિશ્વો હતાં અને હું તેમાં મુક્તપણે વિહરી શકતો. આ બધા દરમિયાન એક મજાની વાત બની – શાળામાં જે કંઈ શીખવવામાં આવતું તેમાં મને હવે સમજ પડવા લાગી. આ બાબત મારા શિક્ષકોના પણ ધ્યાનમાં આવી. હવે તો એવું થયું કે છેક ઘરે પહોંચીને પુસ્તકો વાંચું તેટલી મારી ધીરજ રહેતી નહીં. મા પોતાનું કામ પૂરું કરીને પછી મને અને કર્ટિસને મોટરમાં બેસાડીને લાઇબ્રેરી લઈ જાય તેટલો સમય પણ અમારાથી રહેવાતું નહીં. એટલે અમે અમારી રીતે શૉર્ટ-કટ શોધ્યો. અમે રેલગાડીના પાટેપાટે લાઇબ્રેરી તરફ ચાલતા થતા. ક્યારેક ધીમે ધીમે ચાલતી માલગાડીમાં વચ્ચેથી જ ચડી જતા. ગાડી લાઇબ્રેરીના વિસ્તારમાં પહોંચે એટલે અમે તેમાંથી કૂદી પડતા. પછી ત્યાં આવતી એક ટેકરી ઊતરીને પુસ્તકસ્થાનકે પહોંચી જતા.

પછી ટેલિવિઝન પરની બંધી બાબતે મા સહેજ કૂણી પડી. દર અઠવાડિયે થોડા કલાક માટે અમને ટી૰ વી૰ જોવા મળતું. પણ હવે ટી૰ વી૰ એ અમારી દુનિયા ન હતી. એ તો માત્ર કો'ક વારની મજા હતી.

આજે કર્ટિસ એન્જિનિયર છે અને હું બાળકોની એક હૉસ્પિટલમાં મગજની શસ્ત્રક્રિયા માટેનો વડો સર્જન છું. ક્યારેક હું મારા જીવનપ્રવાસનો વિચાર કરું છું.

નાપાસ થતા અને નફિકરા છોકરાથી માંડીને શિષ્યવૃત્તિ પર યુનિવર્સિટીમાં તબીબી અભ્યાસ પૂરો કરીને, આજે અઘરી શસ્ત્રક્રિયાઓ શીખવવા અને કરવા માટે દુનિયાભરમાં ફરનારા નિષ્ણાત તરીકેનો આ પ્રવાસ ક્યારેક મારા માનવામાં ન આવે એવી વાત લાગે છે. પણ આ પ્રવાસ ક્યારે શરૂ થયો તે મને બરાબર ખબર છે – એ શરૂ થયો મારી માએ ટેલિવિઝન બંધ કરીને અમને લાઇબ્રેરીમાં લઈ જવા માટે મોટરમાં બેસાડ્યા તે ઘડીથી.

બેન કાર્સન (અનુ૦ સંજય શ્રી૦ ભાવે)

''ભગવાં ઉતારવાં પડશે''

આશ્રમના શરૂઆતના દિવસોની વાત છે. ત્યાં સ્વામી સત્યદેવ આવ્યા. દેશની આઝાદી માટે બાપુ જે કાર્ય કરી રહ્યા હતા, તે જોઈ તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. એક દિવસ સ્વામીજી બાપુ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા, ''હું આપના આશ્રમમાં દાખલ થવા માગું છું.''

બાપુ કહે, ''બહુ સારું. આશ્રમ તમારા જેવાને માટે જ છે. પણ આશ્રમમાં દાખલ થાઓ એટલે આપને આ ભગવાં કપડાં ઉતારવાં પડશે.''

આ સાંભળીને સ્વામી સત્યદેવજીને ઘણો આઘાત લાગ્યો. ગુસ્સે થયા. પણ બાપુ આગળ પોતાનું દુર્વાસારૂપ બતાવી શકતા નહોતા. તેમણે કહ્યું, ''એ તો કેમ બને ? હું સંન્યાસી છું ને ?''

બાપુએ કહ્યું, ''હું સંન્યાસ છોડવાનું નથી કહેતો. મારું શું કહેવું છે તે બરાબર સમજી લો.''

પછી બાપુએ તેમને શાંતિથી સમજાવ્યું, ''આપણા દેશમાં ભગવાં કપડાં જોતાં જ લોકો તે ઓઢનારની ભક્તિ અને સેવા કરવા મંડી પડે છે. હવે, આપણું કામ સેવા લેવાનું નહીં, સેવા કરવાનું છે. આપણે લોકોની જેવી સેવા કરવા માગીએ છીએ તેવી સેવા તેઓ તમારાં આ ભગવાંને લીધે તમારી પાસેથી નહીં લે. ઊલટા તમારી સેવા કરવા દોડશે. ત્યારે જે વસ્તુ સેવા કરવાના આપણા સંકલ્પની આડે આવે, તે કેમ રાખીએ ? સંન્યાસ માનસિક વસ્તુ છે, સંકલ્પની બાબત છે. બાહ્ય પોશાક સાથે તેને શો સંબંધ ? ભગવાં છોડવાથી સંન્યાસ ઓછો જ છૂટે છે ?''

સત્યદેવને વાત સમજાઈ તો ખરી, પણ ગળે ન ઊતરી. મારી પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા, ''આ તો મારાથી નહીં બને. જે વસ્ત્રો મેં સંકલ્પપૂર્વક ગ્રહણ કર્યાં છે, તે છોડી નહીં શકું.''

કાકા કાલેલકર

['બાપુની છબી' : પુસ્તક]

એક કલાક અધ્યયન માટે

ગાંધીજીના જમાનાથી મારી એવી ફરિયાદ રહી છે કે ઉત્તમ કામમાં લાગેલા આપણા સેવકો પણ વિચારોનું અધ્યયન ઓછું કરે છે. કાર્યકરોને હું પૂછતો કે, 'હરિજન'માં ગાંધીજીનો ફલાણો લેખ આવ્યો છે, તે વાંચ્યો ? તો જવાબ મળતો કે, ના રે ના; વાંચવાથી શું ફેર પડવાનો હતો ? એમાં લખી લખીને એમ જ લખ્યું હશે ને કે હરિજનોની સેવા કરો, સૂતર કાંતો વગેરે. એ તો અમે કરીએ જ છીએ ને ?

મતલબ કે તેઓ એવા જ ખ્યાલમાં રહેતા હતા કે પોતે ગાંધીજીને આખા ને આખા પી ગયા છે, માટે હવે કશું વાંચવાની એમને જરૂર નથી ! ત્યારે હું એમને કહેતો કે, કામ કરવાની સાથોસાથ વાંચવાની, ચિંતન કરવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. જેટલું આપણું અધ્યયન ચાલશે, તેટલું ઊંડાણ આપણા કામમાં આવશે.

તુલસીદાસ, કબીર, જ્ઞાનદેવ આટલાં બધાં વરસ પછી પણ આજે કોને આધારે જીવતા છે ? જે ગ્રંથો એમણે આપ્યા, તેનું અધ્યયન-ચિંતન કરનારા તેમ જ તે મુજબ પોતાના જીવનને ઘડનારા સેંકડો સાધકો નીકળ્યા, એમને આધારે તેઓ જીવંત છે.

આજે આપણે દુનિયાના ચોકમાં ઊભા છીએ. ચારેકોરથી વિચારોનો મારો ચાલી રહ્યો છે – સારા વિચારોનો તેમ કુવિચારોનો પણ. આ બધાની વચ્ચે આપણા વિચારો મુજબ આપણે કામ કરતા રહેવાનું છે અને આપણા વિચારને પરિશુદ્ધ કરતાં કરતાં આગળ વધારવાનો છે. આવા સંજોગોમાં અધ્યયન વગર તો આપણે માર ખાઈશું. અનેક વિષયોનું અધ્યયન આપણે કરવાનું છે. વળી અધ્યયનમાં જેમ અનેક ગ્રંથો વાંચવાની વાત છે, તેમ એક જ ગ્રંથ અનેક વાર વાંચવાની વાત પણ આવે છે. જે ગ્રંથમાંથી જીવનને પોષણ મળતું હોય, તે ફરી ફરીને વાંચીને કસી લેવાનો છે. શંકરાચાર્યે એક નાનકડા શ્લોકમાં અધ્યયનનું ગણિત બતાવ્યું છે : જેટલું અધ્યયન કરીએ, તેનાથી સો ગણું મનન કરવાનું છે. જુઓને – આપણને જમતાં કેટલી વાર લાગે છે ? અડધો કલાક. અને એ ખાધેલું પચાવતાં કેટલો વખત લાગે છે ? ચાર-પાંચ કલાક. તેમ અધ્યયન માટે રોજ એક કલાક પૂરતો છે. નહીં તો બહુ ખાઈ લીધું ને પચાવ્યું નહીં, તો જે હાલત શરીરની થાય છે તેવી જ બુદ્ધિની થશે.

જેમ અન્ન વિના દેહ ટકતો નથી, તેમ જ્ઞાન વિના આત્મા પુષ્ટ થતો નથી. એટલા માટે રોજેરોજ જ્ઞાન મેળવવાની યોજના હોવી જોઈએ. આપણે જેમ ખાધા વિના રહેતા નથી, તેમ આધ્યાત્મિક અન્ન-સેવન વગર આપણો એક પણ દિવસ ન જવો જોઈએ. દરરોજ એક કલાક અધ્યયન માટે અલગ કાઢીએ, અને ત્યારે બધાં કામથી અળગા થઈને અધ્યયનમાં જાતને પરોવી દઈએ. ત્યારે કામ-બામ કાંઈ નહીં; બસ – અધ્યયન, મનન, ચિંતન. આમ કરવાથી બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે, ઉત્સાહ મળે છે અને કામ કરવાની શક્તિ પણ વધે છે.

વિનોબા ભાવે

ઓ દેસસે આનેવાલે !

ઓ દેસસે આનેવાલે બતા –
ઓ દેસસે આનેવાલે બતા
કિસ હાલ મેં હૈ યારાને-વતન !૦૦૦

ઓ દેસસે આનેવાલે બતા –
ક્યા અબ ભી વહાં કે બાગોંમેં
મસ્તાના હવાએં આતી હૈં ?
ક્યા અબ ભી વહાં કે પર્બત પર
ઘનઘોર ઘટાએં છાતી હૈં ?
ક્યા અબ ભી વહાં કી બરખાયેં
વૈસે હી દિલોં કો ભાતી હૈં ?
ઓ દેસસે આનેવાલે બતા !૦૦૦

ઓ દેસસે આનેવાલે બતા –
ક્યા અબ ભી મહકતે મન્દિર સે
નાકુસ કી આવાજ આતી હૈ ?
ક્યા અબ ભી મુકદ્દસ મસ્જિદ પર
મસ્તાના અજાં થર્રાતી હૈ ?
ઔર શામકે રંગી સાયોં પર
અજમતકી ઝલક છા જાતી હૈં ?
ઓ દેસસે આનેવાલે બતા !

ઓ દેસસે આનેવાલે બતા –
ક્યા અબ ભી વહાં કે પનઘટ પર
પનહારિયાં પાની ભરતી હૈં ?
અંગડાઈ કા નકશા બન બનકર
સબ માથે પે ગાગર ધરતી હૈં ?
ઔર અપને ઘરોંકો જાતે હુએ
હંસતી હુઇ ચુહલેં કરતી હૈં ?
ઓ દેસસે આનેવાલે બતા !૦૦૦

ઓ દેસસે આનેવાલે બતા –
ક્યા આમ કે ઊંચે પેડોં પર
અબ ભી વો પપીહે બોલતે હૈં ?
શાખોં કે હરીરી પર્દોમેં
નગ્મોં કે ખજાને ખોલતે હૈં ?
સાવન કે રસીલે ગીતોં સે

તાલાબ કે અમરસ ઘોલતે હૈં ?
　　ઓ દેસસે આનેવાલે બતા !૦૦૦

ઓ દેસસે આનેવાલે બતા –
ક્યા ગાંવ પે અબ ભી સાવન મેં
બરખાકી બહારેં છાતી હૈં ?
માસુમ ઘરોંસે ભોર ભએ
ચક્કી કી સદાએં આતી હૈં ?
ઔર યાદ મેં અપને મૈકે કી
બિછડી હુઈ સખિયાં ગાતી હૈં ?
　　ઓ દેસસે આનેવાલે બતા !૦૦૦

'અખ્તર' શીરાની

['હિન્દોસ્તાં હમારા' પુસ્તક]

મારી કવિતા

કવિતા ! મારી કવિતાને હું કવિતા કહેતો નથી. હું કવિ છું એવું હું માની જ શક્યો નથી. મને વિચારો ગોઠવતાં આવડતું નથી. મારા જીવનમાં કલા નથી, માત્ર લાગણીઓ છે. અને મારી કવિતા પણ તેવી જ છે. હું જે કાંઈ લખું તે મને જ આનંદ આપી શકે તેવુંયે થતું નથી. હું શૅલી કે શેક્સપિયર વાંચતો હોઉં છું ત્યારે ઘણી વખત મન થઈ જાય છે જાણે મારી કવિતાને, એ કાગળોને બાળી નાખું.

'કલાપી'

[તા૦ 14-1-1898નો પત્ર : 'કલાપીના 144 પત્રો' પુસ્તક]

અમે તો સૂરજના છડીદાર :૦૦૦
સૂરજ આવે સાત ઘોડલે,૦૦૦
પ્રભાતના એ પ્રથમ પ્હોરમાં
ગાન અમે ગાનાર.

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

અમે તો હતા પગપાળા ખેપિયા,
વાટમાં ડૂક્યા અંતરિયાળ;
કોણે રે ચરણોમાં જાદુ ફૂંકિયા
ઘૂમવાને દુનિયા વિશાળ ?

જયંતીલાલ સો૦ દવે

– આનાથી નીચું તો નહીં જ !

એક શાળામાં લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ દ્વારા એક પુસ્તક-મેળો યોજાઈ ગયો. પુસ્તકો બાળકો-કિશોરો માટેનાં હતાં. ભૂલકાંઓને પ્રદર્શનમાં ઊભાં ઊભાં કે બેઠાં બેઠાં પુસ્તકો વાંચતાં જોવાં એ એક લહાવો હતો. બાળકોને રમતાં જોઈને જેટલો આનંદ થાય છે તેટલો જ આનંદ એમને રંગબેરંગી પુસ્તકોમાં ખોવાઈ ગયેલાં જોઈને થાય છે.

વિખ્યાત લેખક સમરસેટ મોમે કહ્યું છે કે આપણે પેન્ટની સિલાઈ માટે ગમે તેટલી કિંમત આપતાં અચકાતાં નથી, પણ એક પુસ્તક ખરીદતાં અચકાઈએ છીએ. આનું કારણ કદાચ એ હોય કે આપણાં મનમાં ઊંડે ઊંડે એવું પડેલું છે કે પુસ્તક તો ગમે ત્યાંથી માગીને પણ વાંચી લઈશું અથવા એના વિના ચલાવી લઈશું; ન વાંચીએ તો શું બગડી જાય ?

પણ જેમ શરીરને ખોરાકની જરૂર છે તેમ મનને પણ ખોરાકની જરૂર છે. રોજબરોજના જિવાતા જીવનથી થાકીને મન ક્યાંય બીજે ખોવાઈ જવા ઇચ્છે છે. પણ આપણે તો એને, મદારી સાપને ટપલી મારીને કરંડિયામાં પૂરી દે તેમ, શાંત પાડી દઈએ છીએ. મનને મારીને જીવતાં આપણને આવડી ગયું છે. પણ આપણું મન જાતજાતના અનુભવો ઝંખે છે. આપણી રોજિંદી જિંદગી એકધારી હોય છે; એ મનને કેટલા અનુભવો આપી શકે ? પુસ્તકોમાં વિવિધ અનુભવોની એક જુદી જ દુનિયા હોય છે. એમાંથી પસાર થયેલું મન પછીથી સંસારને જુદી રીતે જોતું-મૂલવતું થાય છે. 'મહાભારત' વાંચ્યા પહેલાંનો હું અને એ વાંચ્યા પછીનો હું, એ બે જુદી જ વ્યક્તિઓ છીએ. સારું પુસ્તક જીવનને જોવાની એક નવી દૃષ્ટિ આપે છે, આપણને આંતરિક રીતે ઘડે છે.

મહત્ત્વ છે સારાં પુસ્તકનું. પુસ્તક-પસંદગીમાં ધોરણો ઊંચાં રાખવાં જોઈએ. પ્રશ્ન છે અભિરુચિની કેળવણીનો. ઊગતી પેઢી માટે જો આટલું થઈ શકે તો પછી એ પેઢી મોટી થશે ત્યારે આપોઆપ હલકાં પુસ્તકોને દૂર ખસેડતી થશે. આનાથી નીચું તો મને કશું જ ન ખપે – એવો આગ્રહ માનવીમાં જન્મવો જોઈશે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

['મુંબઈ સમાચાર' દૈનિક : 1978]

સ્મરણ લીલું કપૂરી પાન જેવું
હવામાં ચોતરફ લોબાન જેવું

'અદમ' ટંકારવી

જે ઉત્તમ છે, તે નિત્યનૂતન છે.

ફોરમ

ફૂલ તો એની
ફોરમ ઢાળી રાજી.

વાયરો ક્યાં જઈ ગંધ વખાણે,
ફૂલ તો એનું કાંઈ ન જાણે,
ભમરા પૂછે ભેદ તો લળી
મૂગું મરતું લાજી.૦૦૦
એનું નિજના રંગમાં રાતું,
ખુશ્બૂભર્યું એકલું ખાતું,
મસળી નાખે કોઈ તો સામે
મહેક દે તાજી તાજી !
ફૂલ તો એની
ફોરમ ઢાળી રાજી.

મકરન્દ દવે

શાંત ખૂણામાં મધુર વીણા

બોટાદકર કવિતદેવીના મંદિરમાં અગ્રસ્થાનના અધિકારી છે. ગૃહજીવનના કોમળ, ગૂઢ, ચારુતાયુક્ત પ્રસંગો અને ભાવોના સૂર આ કવિની વીણામાં અજબ સંગીત ઉત્પન્ન કરે છે; આ ક્ષેત્રમાં બોટાદકરની કલા અને પ્રતિભા અદ્વિતીય છે. એમનાં કાવ્યો અનેક દુખી હૃદયને આશ્વાસન આપશે, ઉલ્લાસ પૂરશે, દિવ્યતાનાં દર્શન કરાવશે. આ વિનીત કવિએ પોતાના જીવનમાં ક્યાંય પણ ઘોંઘાટથી જનસંઘને આકર્ષવાનો દંભ કર્યો નથી, કદી પણ ઉચ્ચ પદવીએ ચઢવાનો લોભ કર્યો નથી; માત્ર પોતાની મધુર વીણા શાંત ખૂણામાં બેઠા બેઠા વગાડીને આનંદ લીધો છે ને અધિકારીમાત્રને આનંદ આપ્યો છે.

નરસિંહરાવ ભો૦ દિવેટિયા

[બોટાદકર-કૃત કાવ્યસંગ્રહ 'શૈવલિની' : 1925]

હું ચાહું છું

હું ચાહું છું સુન્દર ચીજ સૃષ્ટિની;
ને જે અસુન્દર રહી તેહ સર્વને
મૂકું કરી સુન્દર ચાહી ચાહી.

સુન્દરમ્

''પૂરા પૈસા આપીએ તોય...?''

કેળવાયેલું અને આગળ પડતું કુટુંબ. એમના નિવાસસ્થાન આગળ એક મરી ગયેલું કૂતરું દુર્ગંધ મારતું સડતું, આગલા દિવસથી પડ્યું હતું. ગ્રામસેવક ત્યાંથી પસાર થતા હતા, તેમણે આ દૃશ્ય જોઈને કુટુંબના વડાને પૂછ્યું કે ''આ મરેલા કૂતરાનો નિકાલ કેમ નથી થયો ?'' કુટુંબના વડા સજ્જન પુરુષ હતા. એમણે ખુલાસો કર્યો કે, ''ભાઈ ! કાલથી એના નિકાલ માટે પ્રયત્ન કરું છું. ભંગીવાસ, હરિજનવાસ, વાઘરીવાસ એમ બધે અકેક-બબ્બે આંટા મારી આવ્યો. આવું-આવું કરે છે, પણ હજુ કોઈ આવતું નથી. હવે તમે કંઈ કહો ને આવે તો !''

ગ્રામસેવકે કહ્યું : ''આપણાથી કોઈને ફરજ તો પાડી શકાય નહીં. આવવું ન આવવું એમની ઇચ્છાની વાત છે.''

''પણ આપણે ક્યાં મફત કરાવવું છે ? એમને પૈસા આપીશું.''

''તમારી વાત ઠીક છે કે તમે મફત કામ નથી કરાવવા માગતા. પણ પૈસા લઈનેય કરવું કે ન કરવું તે તો એમની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે ને ?''

''પણ મોંમાગ્યા પૈસા આપીએ પછી એમને ક્યાં વાંધો આવે છે ?''

''માની લો કે તમને જ કોઈ કહે કે મોંમાગ્યા પૈસા આપીએ, તમે આ મરેલું કૂતરું ખેંચીને ગામ બહાર નાખી આવો, તો તમને કંઈ વાંધો ખરો ?''

''પણ... પણ...'' કુટુંબના વડાને તરત કંઈ જવાબ સૂઝ્યો નહીં. પણ પછી તરત એ બોલ્યા, ''પણ એ આપણું કામ છે ?''

''તો શું એ એમનું જ કામ છે ? પણ અત્યારે તો ચાલો આ દુર્ગંધને અહીંથી બહાર નાખી આવીએ.''

એમ કહીને ગ્રામસેવકે એક દોરી મંગાવી, મરેલા કૂતરાના પગે બાંધી ઢસરડીને ગામ બહાર દૂર જઈ દાટી આવ્યા.

જે કામની સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા છે તે કામ કરવા માણસ ઇચ્છે છે. પણ તેવું કામ ન મળે તો પછી જીવવા ખાતર જેવું મળે તેવું હલકું ગણાતું કામ પણ તે કરતો હોય છે. મેલું ઉપાડવું, મરેલાં પશુ તાણવાં વગેરે હલકાં ગણાતાં કામો ભંગી, હરિજન કે વાઘરી કરે છે ખરા, પણ એમનું મન એ કામ કરવા બિલકુલ તૈયાર નથી. અને એનું કારણ એ છે કે એ કામને આપણે હલકું ગણ્યું છે, અને હલકું કામ કરનારને પણ આપણે હલકા ગણીએ છીએ, એનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ.

સમાજઉપયોગી દરેક કામ કરનારની પ્રતિષ્ઠા હોવી જોઈએ, અને પ્રતિષ્ઠિત માણસોને પણ એ કામ કરવામાં શરમ કે નાનમ ન લાગવી જોઈએ.

અંબુભાઈ શાહ

['વિશ્વવાત્સલ્ય' પખવાડિક : 1977]

ગમે ત્યાં થાય તેવું કામ

આઇન્સ્ટાઈનના એક વિજ્ઞાની મિત્ર બર્લિનના તેમના નિવાસસ્થાને મળવા આવ્યા હતા. વાતચીત દરમ્યાન બન્ને મિત્રોએ પોટ્સડેમ પુલ પાસે આવેલી એક વેધશાળા જોવા જવાનું વિચાર્યું. તેનો દિવસ ને સમય નક્કી કર્યાં, અને પુલના અમુક છેડે ભેગા થવાનું ઠરાવ્યું.

પેલા મિત્ર બર્લિન શહેરના અજાણ્યા હતા. પોતાની મુશ્કેલી જણાવતાં એમણે કહ્યું, ‘‘કદાચ હું ઠરાવેલા સમયે ન પહોંચી શકું તો ?’’

આઇન્સ્ટાઈન : ‘‘અરે ! તેથી શો ફેર પડવાનો હતો ? તમારી રાહ જોતો હું પુલને છેડે ઊભો રહીશ.’’

મિત્રને સંકોચ થયો : ‘‘એમ તો તમારો ઘણો સમય બગડે.’’

આઇન્સ્ટાઈન : ‘‘મારા સમયની ચિંતા ન કરો. જે જાતનું કામ હું રોજ કરું છું, તે હું ગમે ત્યાં કરી શકું તેમ છું.’’

એ જવાબથી પણ મિત્રને સંતોષ ન થયો. વિવેક ખાતર આઇન્સ્ટાઈન આમ કહેતા હશે એમ માની તેમણે પૂછ્યું : ‘‘ત્યાં પુલને છેડે ઊભા ઊભા તમારું રોજિંદું કામ તમે કેવી રીતે કરી શકો, તે મને સમજાતું નથી !’’

આઇન્સ્ટાઈને હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘‘અરે, એ તો સાવ સહેલું છે. અભ્યાસખંડમાં બેસીને વિજ્ઞાનના કોયડાઓ પર જો હું ચિંતન કરી શકતો હોઉં, તો પોટ્સડેમ પુલને છેડે ઊભો ઊભો એ જાતનું ચિંતન કરવાને હું ઓછો શક્તિમાન છું એમ તમે શા માટે માનો છો ?’’

કુસુમબહેન હ૦ દેસાઈ

કાંઈક કહેવાનું

મહાન વૈજ્ઞાનિક આઇન્સ્ટાઈનને એક પ્રસંગે પ્રવચન માટે આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે દિલગીરી દર્શાવતાં કહ્યું, ‘‘મારે અત્યારે કાંઈ કહેવાનું નથી. પરંતુ ભવિષ્યમાં જો કાંઈ કહેવાનું હશે તો હું પછી આવીશ.’’ બરાબર છ માસ પછી તેમણે તેમના મૂળ નિમંત્રકોને તારથી ખબર આપ્યા : ‘‘હવે મારે કાંઈક કહેવાનું છે.’’ આથી વિના વિલંબે સમારંભ ગોઠવવામાં આવ્યો, અને ત્યાં આઇન્સ્ટાઈને મુખ્ય મહેમાન તરીકે પોતાનું પ્રવચન આપ્યું.

જયંતીલાલ મો૦ શાહ

[‘ભૂમિપુત્ર’]

મળે ન મળે

નદીની રેતમાં રમતું નગર મળે ન મળે,
ફરી આ દશ્ય સ્મૃતિપટ ઉપર મળે ન મળે.
ભરી લો શ્વાસમાં એની સુગંધનો દરિયો,
પછી આ માટીની ભીની અસર મળે ન મળે.
પરિચિતોને ધરાઈને જોઈ લેવા દો;
આ હસતા ચ્હેરા, આ મીઠી નજર મળે ન મળે.
ભરી લો આંખમાં રસ્તાઓ, બારીઓ, ભીંતો;
પછી આ શહેર, આ ગલીઓ, આ ઘર મળે ન મળે.
રડી લો આજ સંબંધોને વીંટળાઈ અહીં,
પછી કોઈને કોઈની કબર મળે ન મળે.
વળાવવા આવ્યા છે એ ચ્હેરા ફરશે આંખોમાં,
ભલે સફરમાં કોઈ હમસફર મળે ન મળે.
વતનની ધૂળથી માથું ભરી લઉં 'આદિલ',
અરે આ ધૂળ પછી ઉમ્રભર મળે ન મળે !

'આદિલ' મન્સૂરી

['સતત' પુસ્તક]

પૂર્વજોનો સાહિત્યરસ

આપણો ગ્રેજ્યુએટવર્ગ શાળા છોડે છે તેની જ સાથે ઉચ્ચ મનોભાવનાના સમાગમનો પ્રદેશ પણ છોડે છે ! કેટલા નવીન કેળવણી પામેલા સજ્જનોને ત્યાં નાનોસરખો પણ પુસ્તક-સંગ્રહ જોવામાં આવે છે ? આપણા કરતાં તો આપણા પૂર્વજોને સાહિત્યનો વધારે ખરો શોખ હતો, એમ કહીએ તો ચાલે. ઘેરઘેર 'રામાયણ', 'મહાભારત' અને 'ભાગવત'ની આખ્યાયિકાઓ વંચાતી, અને તે ધર્મ કરતાં પણ વિશેષ સાહિત્યદષ્ટિએ. પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતા એ કારણથી જ છે. વળી વિશેષતઃ સુશિક્ષિત કુટુંબમાં 'ઓખાહરણ', 'નળાખ્યાન', 'મામેરું' વગેરે કાવ્યો હાથે ઉતારી લેવાનો શ્રમ હોંશભેર કરવામાં આવતો એટલું જ નહિ, સામાન્ય લોકો પણ આ કાવ્યોનું પ્રેમ અને રસપૂર્વક વારંવાર શ્રવણ કરતા. અર્વાચીન સમયમાં કયાં સાહિત્યનાં પુસ્તકો પ્રત્યે આપણા ગ્રેજ્યુએટ વર્ગનો આટલો પ્રેમ છે એમ કહી શકાશે ? આપણું વર્તમાન જીવન શુષ્ક થઈ ગયું છે, ધર્મ-સાહિત્ય-કલાની ભાવના એમાંથી ઊડી ગઈ છે; ગરીબ સ્થિતિમાં પણ એ ભાવના ઉચ્ચ રીતે કેળવી શકાય છે એ સ્મરણ જતું રહ્યું છે.

આનંદશંકર ધ્રુવ

પેરેશૂટ કોણ પેક કરે છે ?

ચાર્લ્સ પ્લમ્બ. જેટ ફાઈટર વિમાનનો પાઇલોટ. અમેરિકન નેવીનો એક જવાંમર્દ લડવૈયો. વિયેટનામના યુદ્ધ વખતે 'કિટી હૉક' નામના યુદ્ધ જહાજ પરથી એ પોતાના જેટને લઈને ઊડતો અને વિયેટનામ પર મોત વરસાવીને પાછો આવતો. પંચોતેર વખત એ સફળતાપૂર્વક બૉમ્બમારો કરી ચૂક્યો હતો. છોંતેરમી વખત એ પાછો ફરતો હતો ત્યારે ભૂમિ પરથી આકાશમાં છોડાયેલું મિસાઈલ એના ફાઇટર જેટના નીચેના ભાગે ભટકાયું. વિમાનના પેટમાં લાગેલી આગને કારણે ચાર્લ્સ પેરેશૂટ લઈને કૂદી પડ્યો, પકડાયો. યાતનાનાં છ વરસ વિયેટનામની જેલમાં ગાળ્યા બાદ એને મુક્તિ મળી. આજે ચાર્લ્સ પોતાના યુદ્ધ અને જેલના અનુભવો અંગે અમેરિકામાં વ્યાખ્યાનો આપે છે.

એક દિવસ ચાર્લ્સ અને તેની પત્ની એક રેસ્ટોરાંમાં બેઠાં હતાં ત્યારે બાજુના ટેબલ પરથી એક માણસ ઊભો થઈને તેમની પાસે આવ્યો, ''તમે જ મિ. ચાર્લ્સ પ્લમ્બ કે ? તમે 'કિટી હૉક' નામના ઍરક્રાફ્ટ કૅરિયર પરથી બૉમ્બાર્ડિંગ કરવા જતા ને ? અને તમારા વિમાન પર મિસાઈલ ઝીંકાયું હતું, ખરું ?''

''એકદમ ખરું !'' ચાર્લ્સને આશ્ચર્ય થયું. ''પણ તમને આટલી બધી વિગતની કેમ ખબર છે ? તમે મારું ભાષણ સાંભળેલું ક્યાંય ?''

''ના,'' પેલો માણસ બોલ્યો, ''પણ મેં તમારું પેરેશૂટ પેક કરેલું ! માનું છું કે એણે બરાબર કામ આપ્યું હશે !''

''અરે ! એકદમ સરસ. અને એના લીધે જ હું અત્યારે અહીં જીવતો બેઠો છું. નહીંતર વિમાનની જોડે જ...!'' ચાર્લ્સ અભિભૂત થઈ ગયો. ''તમારો ખૂબ જ આભાર !''

''અરે, એમાં આભારની શું વાત છે. એ તો મારી ફરજ હતી. ચાલો ત્યારે, ફરી ક્યારેક મળીશું !'' પેલો માણસ એટલું બોલ્યો. પછી બંને હાથ મિલાવીને છૂટા પડ્યા.

બસ આટલી જ વાત, પરંતુ એ રાત્રે ચાર્લ્સને ઊંઘ ન આવી. આખી રાત એ વિચારતો રહ્યો કે જેટ ફાઇટરના એક સફળ અને અભિમાની પાઇલોટ તરીકે પોતે 'કિટી હૉક'ના તૂતક પર પેરેશૂટ પેક કરનાર પેલા મજૂર માણસની ક્યારેય નોંધ પણ લીધી હતી ખરી ? કેટલી બધી વાર એ સામો મળ્યો હશે; એને ક્યારેય 'ગુડ મોર્નિંગ' કહ્યું હતું ખરું ? અરે, એક જ જહાજ પર હોવા છતાં એ માણસની એના મગજે નોંધ પણ નહોતી લીધી ! પણ તેણે જો એનું પેરેશૂટ બરાબર પેક ન કર્યું હોત તો ? જ્યારે એ મજૂર માણસ કલાકોના કલાકો જહાજના ભંડકિયામાં બેસીને કાળજીપૂર્વક પેરેશૂટની રેશમી દોરીઓ વણીને બરાબર પેક કરતો હશે ત્યારે પોતાના જેવા કંઈ કેટલાય વિમાનીઓની જિંદગી બચાવવાનો મોકો પણ પેક કરી

રહ્યો હશે ને ? અને એ પણ એવા સૈનિકો કે જેને એ જાણતો પણ નહીં હોય !

એ પછી પોતાના દરેક ભાષણમાં ચાર્લ્સ સભાજનોને એવું પૂછતો થઈ ગયો, "તમને સૌને ખબર છે કે તમારું પેરેશૂટ કોણ પેક કરે છે ?"

આપણે આપણી જિંદગીમાં કેટકેટલાં પેરેશૂટનો ઉપયોગ કરવો પડતો હોય છે તે ક્યારેય વિચારીએ છીએ ખરા ? શારીરિક પેરેશૂટ, માનસિક પેરેશૂટ, આધ્યાત્મિક પેરેશૂટ, લાગણીનું પેરેશૂટ વગેરે કંઈ કેટલાંયે ! આ બધાં પેરેશૂટો આપણા માટે પેક કરનારા સૌને આપણે જાણીએ છીએ ખરા ? એમનો ક્યારેય ખરા દિલથી આભાર માનીએ છીએ ખરા ? આપણા કે બીજા કોઈના માટે પણ સારું કામ કરનારને આપણે અભિનંદન આપીએ છીએ ખરા ? નથી લાગતું કે વ્યવહારના તાણાવાણાઓને થોડાક સરખી રીતે ગોઠવવાની જરૂર છે ?

તો ચાલો, આપણા રોજિંદા જીવનમાં એક વાતનું હંમેશાં ધ્યાન રાખતા રહીએ કે... આપણું પેરેશૂટ કોણ પેક કરે છે ?

ઇનુસભાઈ વીજળીવાળા

['મોતીચારો' પુસ્તક : 2003]

અંધારી રાતે દીપશિખા

અનેક વાર એવું બને –

કોઈ પુસ્તક, કોઈ લેખ, કોઈ ગદ્યખંડ, કોઈ કવિતા, ક્યાંક છૂટાંછવાયાં અવતરણ વાંચતાં સહસા થંભી જવાય. એમાંનો કોઈ વિચાર મનમાં એવો વસી જાય કે એમ થાય, આપણા રોજિંદા જિવાતા જીવનમાં જાણે ક્યાંક અજવાળું પથરાયું; ગૂંચાયેલા આડાઅવળા માર્ગ પર ચાલતાં હતાં ત્યાં એક સ્પષ્ટ સુનિશ્ચિત દિશા મળી ગઈ.

કશુંક ગહન, કશુંક સૂક્ષ્મ-સુંદર વિચારતત્ત્વ સામે આવતાં હૃદય રણઝણી ઊઠે. એમ થાય કે આગળ વધવા માટેની કેડી મળી, રસ્તો અંધારો હતો ત્યાં દૂરથી દીવો દેખાયો. આંતરયાત્રામાં કંઈક સહાય મળી, એક નવીન આનંદની પિછાણ થઈ.

આનંદ અને ચિંતનનાં અજવાળાં વેરતાં આવાં વિચારતત્ત્વોનો સંગ્રહ છે : 'ઝરૂખે દીવા'.

કેટકેટલાં પુસ્તકો, સામયિકો, લેખો વાચનમાંથી પસાર થયાં છે ! કેટકેટલી જ્ઞાનગંભીર વાણીના મનમાં પડઘા પડ્યા છે !

કશુંક સુંદર જોયું-સાંભળ્યું હોય તો તરત અન્યને તેમાં સહભાગી બનાવવાની ઇચ્છા થાય; મેઘધનુષ દેખાય કે બીજાને બૂમ પાડીને જોવા બોલાવીએ, તેવું જ

કંઈક થયું આ સંગૃહીત સાહિત્ય ફરી જોઈ જતાં. એમ થયું કે આમાં તો ખૂણેખાંચરેથી વીણી વીણીને દીવાનાં અજવાળાં ભર્યાં છે; તે પ્રકાશ બધા સમક્ષ ધરવો જોઈએ.

કવિ કાલિદાસના મહાકાવ્ય 'રઘુવંશ'માં ઇન્દુમતી–સ્વયંવરનું વર્ણન છે. દરબારમાં, વરણ માટે એકત્રિત થયેલા રાજાઓ પાસેથી ઇન્દુમતી પસાર થાય છે ત્યારે તે કેવી લાગે છે ? જાણે અંધારી રાતમાં એક દીપશિખા સંચરતી હોય !

'ઝરૂખે દીવા'માં સંગૃહીત થયેલો એક એક વિચાર તે જાણે દીપશિખા જેવો છે. મનના અંધારા ખૂણાને, જીવનના અંધારપથને તે પ્રકાશિત કરે છે.

દીપશિખા જેવી આ વાણીના પ્રકાશમાં બધાંને સહભાગી બનાવવાની ઇચ્છાથી આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે. ઝરૂખામાં મૂકેલા દીવા ઘરને તો અજવાળું આપે, રસ્તા પર પણ અજવાળું વેરે અને અંધારી રાત્રિમાં માર્ગ પર દૂરથી ચાલ્યા આવતા યાત્રીનાં પગલાંમાં બળ પૂરે; તેમ આ વચનોએ મારા મનને ઘણું બળ ને અજવાળું આપ્યાં છે, વાંચનારને પણ આપશે એવી શ્રદ્ધા.

ઈશા-કુન્દનિકા

['ઝરૂખે દીવા' પુસ્તક : 2001]

દે વરદાન એટલું

સ્વતંત્રતા ! દે વરદાન એટલું :
ન હીનસંકલ્પ હજો કદી મન;
હૈયું કદીએ ન હજો હતાશ;૦૦૦
વાણી ન નિષ્કારણ હો કઠોર;
રૂંધાય દૃષ્ટિ નહિ મોહધુમ્મસે;
ને આંખમાંનાં અમી ના સુકાય,
ન ભોમકા ગાય વસૂકી શી હો !૦૦૦

સ્ત્રીઓ વટાવે નિજ સ્ત્રીત્વ ના કદી,
બને યુવાનો ન અકાલવૃદ્ધ,
વિલાય ના શૈશવનાં શુચિ સ્મિતો;
ધુરા વહે જે જનતાની અગ્રિણી,
તે પંગતે હો સહુથી ય છેલ્લા.
ને બ્રાહ્મણો – સૌમ્ય વિચારકો, તે
સત્તા તણા રે ન પુરોહિતો બને.૦૦૦
સ્વતંત્રતા, દે વરદાન આટલું.

ઉમાશંકર જોશી

''શાળાનું નામ ઉજ્જ્વળ રાખીશ''

ઈડરની અંગ્રેજી શાળા પાંચમાથી નવમા સુધીનાં પાંચ ધોરણની હતી. શિક્ષક હતા ત્રણ. એક તો અંગ્રેજી જાણે જ નહિ, છતાં એ શ્રી ભીખાભાઈ સાહેબ જેવું વ્યાકરણ અને ગણિત કોણ શીખવવાનું હતું ? શ્રી ખેમજીભાઈ પરમાર – જેઓ સ્વરાજ પછી ધારાસભ્ય થયા હતા – અમારા ગૃહપતિ હતા. વર્ગમાં તેમ જ વર્ગ બહાર, ચોવીસે કલાક જાણે ભણાવે. રમતમાં બધા સાથે ભાગ લે. છાત્રાવાસનાં કામોમાં પલોટે. અને સૌથી મોટી વસ્તુ તો એ કે પ્રકૃતિને ખોળે વિદ્યાર્થીઓને વારંવાર ઊલટભેર લઈ જાય. આચાર્યશ્રી નડિયાદના હતા – શ્રી ખુશાલદાસ નાગરદાસ પટેલ. નરી ચારિત્ર્યની મૂર્તિ. એમને દૂભવવાની કોઈની હિંમત ન ચાલે.

આઠમા ધોરણમાં શ્રી છોટાલાલભાઈ ગાંધી અમને સંસ્કૃત તેમ જ ગણિત શીખવતા. સ્વચ્છ વેશભૂષા, ધારદાર બુદ્ધિ, કડક શિસ્ત અને નિરંતર કાર્યપરાયણતા. સંસ્કૃત અને ગણિતવિદ્યાનો એમણે જે પાયો નાખ્યો તેની ઉપર તમે ધારી ઇમારત ચણી શકો. પછીથી એક યોગવિદ્યાના સાધક શ્રી વ્યાસ આવેલા તેમણે ભાવનામય જીવનની અભીપ્સા પ્રેરી.

છાત્રાલયમાં અને શાળામાં તોફાનો ન થતાં, એમ રખે કોઈ માને. પણ ભણતરમાં સારો એવો વખત અપાતો, અને ગુરુજનો સખત પરિશ્રમ કરતા ને કરાવતા. ઈડરમાં નાટક મંડળીઓ આવતી તેનો આનંદ અમે લૂંટતા. આસપાસનાં પ્રાકૃતિક સ્થળોના સૌન્દર્યનો આનંદ પણ માણતા. એ સિવાય બધો સમય ભણતરમાં જ અમે એકાગ્ર રહી શકતા હતા, એ મહદ્ ભાગ્ય હતું. ''આ ભાઈ 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો ચોથો ભાગ વાંચે છે'' – એમ કહી ભાઈબંધે એક વિદ્યાર્થી બતાવ્યો. એવું દુષ્કર કાર્ય કરી શકનાર વિદ્યાર્થીની એ મોટા પુસ્તક સાથેની મૂર્તિ હજી નજર આગળ તરવરે છે.

ગુરુજનો થોડાક દૂર રાખે, પણ ઉષ્મા પણ આપે. ટપારે પણ ખરા. નવમામાં કવિ સધીનું 'ધ સ્કોલર' કાવ્ય ભણવાનું હતું. આચાર્યશ્રીએ ભણાવતાં ભણાવતાં વચ્ચે ટકોર કરી : આજના સ્કોલરો તો પટિયાં પાડે ! જિંદગીમાં પહેલી વાર, આગલે દિવસે, ફેશન પ્રમાણે વાળ કપાવ્યા હતા. વર્ગમાં બેઠા બેઠા થયાં કર્યું કે ક્યારે છૂટું અને આ ફેશનમાંથી મુક્તિ પામું ! સવાર થતાં શહેરમાં જઈ સંચો મુકાવી આવ્યો.

દસમા ધોરણમાં પસાર થઈ મેટ્રિક માટે અમદાવાદ જવાનો સમય આવ્યો. જિંદગીઓ સુધી વાગોળ્યા કરીએ એટલો બધો આનંદ આ શાળાનાં વરસોમાં જાણે કે મળ્યો હતો. મને એ ક્ષણ બરાબર સાંભરે છે. સાંજ નમતી હતી. શાળાના મકાનના અગ્નિ ખૂણે શિક્ષકો અને સહાધ્યાયીઓ સાથે હું ઊભો હતો. કોણ જાણે શીય પ્રેરણાથી હૃદયમાં શબ્દો પ્રગટ થયા : શાળા, તારું નામ હું ઉજ્જ્વળ રાખીશ. શાળા એ જાણે કોઈ અલૌકિક સત્ત્વ ન હોય, એમ હૃદય એને મૂંગું મૂંગું વંદન કરી રહ્યું.

અમદાવાદમાં પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિકના વર્ગમાં હું દાખલ થયો. ઈડરના ગણેલા નવ નિશાળિયાઓના વર્ગનો હું પહેલો નંબર. એવા તો કેટકેટલા પહેલા નંબર અહીં આવ્યા હશે ! સેંકડો છોકરાઓમાં સિંધુમાં બિંદુની જેમ હું વિલીન થયો હતો. ત્યાં છમાસિક પરીક્ષા પછી વિદ્યાર્થીસભામાં જ્યારે આચાર્યશ્રી દીવાન સાહેબે કહ્યું કે દરેક વિષયમાં મારું પરિણામ આગળ પડતું હતું, ત્યારે મને પહેલાં તો સહેજ આંચકો લાગ્યો, પણ પછી હું એ પચાવી શક્યો. ઈડરના ગુરુગણની મહેનતનું એ પરિણામ હતું.

આ અંગત વાત લખવાની આટલે વરસે ચેષ્ટા કરી છે તે એ આશયથી કે આવી ગુરુ-મંડળીઓ ગુજરાતમાં ઠેકઠેકાણે પછીનાં વરસોમાં મેં જોઈ છે – આજે આ ક્ષણે પણ છે – તે સર્વ પ્રત્યે, એમના આશીર્વાદ પામેલા મારા જેવા સૌ વતી, કૃતજ્ઞતાનો લઘુશો અર્ઘ્ય આ પાંગળા શબ્દો દ્વારા અર્પવો છે.

ઉમાશંકર જોશી

ભોમિયા વિના

ભોમિયા વિના મારે ભમવા'તા ડુંગરા,
જંગલની કુંજ કુંજ જોવી હતી;
જોવી'તી કોતરો ને જોવી'તી કંદરા,
રોતાં ઝરણાંની આંખ લ્હોવી હતી.

સૂના સરવરિયાની સોનેરી પાળે
હંસોની હાર મારે ગણવી હતી;
ડાળે ઝૂલંત કોક કોકિલાને માળે
અંતરની વેદના વણવી હતી.

એકલા આકાશ તળે ઊભીને એકલો
પડઘા ઉરબોલના ઝીલવા ગયો;
વેરાયા બોલ મારા, ફેલાયા આભમાં,
એકલો અટૂલો ઝાંખો પડ્યો.

આખો અવતાર મારે ભમવા ડુંગરિયા,
જંગલની કુંજ કુંજ જોવી ફરી;
ભોમિયા ભૂલે એવી ભમવી રે કંદરા,
અંતરની આંખડી લ્હોવી જરી.

ઉમાશંકર જોશી

એ જિંદગી

આ તરફ ઉન્મત્ત ધ્વજ ફરકાવતું સરઘસ જતું;
– ના, તે નહીં,
એ તરફથી ડાઘુજન ગમગીન ચ્હેરે આવતું;
– તે યે નહીં.
રસ્તા વિશે એ બેય ધારા જ્યાં મળે,
તે મેદની છે જિંદગી.

ભરતી વિષે ઊભરાય ખાડી, ખાંજણો યે આકળી;
– ના, તે નહીં,
ને ઓટમાં એ હાડપિંજરની ગણી લો પાંસળી યે પાંસળી
– તે યે નહીં.
ઓટ ને ભરતી ઉભય સંધાય જે ક્ષણ,
તે સમુંદર જિંદગી.

ફૂલના જેવું વસંતલ સ્મિત ખીલે જે શૈશવે;
– ના, તે નહીં.
ને અષાઢી મેઘ જેવી આંખડી સંતત રુવે;
– તે યે નહીં.
હર આહ કૈં મલકી જતી, હર સ્મિત ભરંતું ડૂસકું,
તે સંધિક્ષણ છે જિંદગી.

'ઉશનસ્'

ચારિત્ર્યવાન એટલે –

ચારિત્ર્યવાન થવું એટલે ફૂલ કરતાં કોમળ થઈ જાણવું અને વજ્ર કરતાં કઠોર પણ થઈ જાણવું; અત્યંત પ્રયત્નશીલ થઈ જાણવું, અત્યંત શાંત પણ થઈ જાણવું; પ્રેમવાળા પણ થઈ જાણવું અને વિરાગવાળા પણ થઈ જાણવું; આપનાર થઈ જાણવું અને લેનાર પણ થઈ જાણવું; સુખ પણ હસીને ભોગવવું, દુઃખ પણ હસીને ભોગવવું; ભોગવી જાણવું અને સહી જાણવું; બોલી જાણવું અને મૌન પણ રહી જાણવું; જોઈ પણ જાણવું અને અંધ પણ થઈ જાણવું; અલ્પમાં જીવી જાણવું અને મરી પણ જાણવું. એ યથાર્થ ચારિત્ર્ય છે.

ઉપેન્દ્રાચાર્ય

આંગળી ઝાલીને એને દોરજે !

હે જગત, મારા પુત્રને આંગળી ઝાલીને દોરજે; આજે એણે શાળાએ જવાનો આરંભ કર્યો છે.

અત્યાર સુધી એ પોતાનો રાજા હતો. આજુબાજુનાં આંગણાંનો સરદાર હતો; વળી એની ઇચ્છાઓ સંતોષવા હું હાથવગો હતો.

પણ... હવે બધું બદલાઈ જશે. આજે સવારે એ ઘરનાં પગથિયાં ઊતરશે, હાથ હલાવશે અને એક મહાન સાહસનો આરંભ કરશે. એ સાહસમાં કદાચ યુદ્ધો, કરુણ ઘટનાઓ અને વેદનાઓનો પણ સમાવેશ હશે.

આ જગતમાં વસવા માટે શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને હિંમત જોઈએ. એથી, હે જગત, તું તેની કુમળી આંગળી પકડીને દોરજે અને જાણવા જેવું બધું જ શીખવજે. બની શકે તો આ બધા પાઠ મૃદુતાથી શીખવજે.

એણે બધું શીખવું તો પડશે. હું જાણું છું કે દુનિયામાં બધા જ માણસો ન્યાયી નથી હોતા કે સાચા નથી હોતા. પણ એને શીખવજે કે એક બાજુ દુષ્ટ લોકો છે, તો બીજી બાજુ સંત લોકો પણ છે; પ્રપંચી રાજકારણીઓ છે, તો સેવાભાવી સજ્જનો પણ છે, જે જગતની સમતુલા જાળવી રાખે છે; અને દુશ્મનો પણ મિત્રો બને છે ખરા, ભલે તેમાં વાર લાગે.

એને એ પણ શીખવજે કે મહેનતથી કમાયેલો એક ડૉલર મફત મળેલા પાંચ ડૉલર કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. હાર જીરવવાનું એને શીખવજે, પણ જીતવામાં કેવી મજા છે તે પણ એને શીખવજે. અદેખાઈથી એને અળગો રાખજે, સ્મિતનું મૂલ્ય એને સમજાવજે.

પુસ્તકોની અદ્‌ભુત દુનિયાનાં એને દર્શન કરાવજે.

આકાશમાં ઊડતાં પંખીઓ, સૂર્યના પ્રકાશમાં ગુંજારવ કરતી મધમાખીઓ, લીલા ડુંગરા પર ખીલેલાં પુષ્પોનું સનાતન રહસ્ય શોધવા એને થોડોક નિરાંતનો સમય આપજે.

એને શીખવજે કે ચોરી કરીને પાસ થવા કરતાં નાપાસ થવામાં વધારે પ્રતિષ્ઠા છે.

ભલે બીજા બધા એને ખોટો કહે તોપણ એને પોતાના વિચારો પર વિશ્વાસ રાખવાનું શીખવજે. સજ્જન સાથે સજ્જન અને દુર્જન સામે અણનમ રહેતાં શીખવજે. સૌનું ભલે એ સાંભળે, પણ જે સાંભળ્યું હોય તેને વિવેકપૂર્વક સમજી જે સાચું હોય તે સ્વીકારતાં એને આવડવું જોઈશે.

બીજાઓ જ્યારે પવન પ્રમાણે પીઠ બદલે ત્યારે ટોળાંને અનુસરવાને બદલે એ એકલો પોતાને માર્ગે જઈ શકે તે માટે એને બળ આપજે.

દુખ હોય ત્યારે એને હસવાનું શીખવજે, પણ રડવામાં શરમાવાપણું નથી તે પણ એને કહેજે. મીઠાશથી સાંભળવાનું ને કડવાશથી ન અકળાવાનું એને શીખવજે. આત્મા અને હૃદયનાં દ્વાર એ બંધ ન કરે તે જોજે. ટોળાંની બૂમોથી એ

નમી ન પડે અને જે સાચું છે તેને માટે જીવસટોસટની લડાઈ આપતાં એ અચકાય નહીં, એમ એને શીખવજે.

હે જગત, આ બધું એને મૃદુતાથી શીખવજે, પણ એને ખોટાં લાડ લડાવીશ નહીં. સુવર્ણ તો અગ્નિમાં તપીને જ શુદ્ધ બને છે.

મારી લાગણી કદાચ તને વધુ પડતી લાગે, મારી માગણી મોટી લાગે તોપણ હે જગત, તારાથી જે કાંઈ બની શકે એ બધું કરજે, કારણ કે એ મારો નાનકડો લાડકો દીકરો છે.

એબ્રહામ લિંકન (અનુ૰ ઈશા-કુન્દનિકા)

['ઝરૂખે દીવા' પુસ્તક : 2001]

હરિ એને હાથવગે

જેને ઊંચા ઉતારા રે ઓછા પડે આભ તણા,
એ તો ભાંગલી ભીંતે રે હસી ઊભા આ હમણાં.
આંખો આડી છો ચાલે રે, ચાલે ઊંધા ચરણ છતાં,
એ તો આવે ને આવે રે, આવે હસતાં હસતાં.

હરિ, આ કોને કહેવું રે, ભૂલોમાં જે રોજ ભમે
એને પંથ સુઝાડો રે સામેથી તમે જ તમે.
તમે શેરી વચાળે રે, વળી તમે સીમ મહીં,
ક્યાં ને શી રીતે મળશો રે, એનું કોઈ નીમ નહીં.

કાલ ગરવાને માથે રે બેઠા અવધૂત થઈ,
આજ જોયા તો બેઠા રે બજારે બકાલું લઈ.
સ્વામી ! આ કેવી લીલા રે, કેવી આ તે જાદુગરી,
નજરું ખાલી ને ખાલી રે, ને તોય ભરી ને ભરી.

હવે હરખે હું હાલું રે, હવે હાલું કોઈ દિશે,
એક તમને નિહાળું રે હું કોઈ ને કોઈ મિષે !
મારા સરવે મનોરથ રે બળ્યા તો ભલેને બળ્યા;
આ તે અચરજ કેવું રે કે એમાં તમે જ મળ્યા !

હવે ઢોલ પિટાવું રે કે નગર ઢંઢેરો કરી,
કોઈ આઘા મ જાજો રે કે અમથાં ને અમથાં મરી.
જેનું કાંઈ ન હાલે રે, જેનું નહીં કોઈ જગે,
હોંશે હોંશે રહે છે રે હરિ એને હાથવગે.

મકરન્દ દવે

આપની યાદી

જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
આંસુ મહીં એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની !

માશૂકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી અને
જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની !

જોઉં અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર;
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની !

તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં;
તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની !

આ ખૂનને ચરખે અને રાતે અમારી ગોદમાં;
આ દમ-બ-દમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની !

આકાશથી વર્ષાવતા છો ખંજરો દુશ્મન બધા;
યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની !

દેખી બૂરાઈ ના ડરું હું, શી ફિકર છે પાપની ?
ધોવા બૂરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની !

થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાંયે આશના;
તાજી બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની !

જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને;
અહેસાનમાં દિલ ઝૂકતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની !

પ્યારું તજીને પ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફર;
ધોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની !

રોઉં ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની !

જૂનું-નવું જાણું અને રોઉં-હસું તે-તે બધું;
જૂની-નવી ના કાંઈ, તાજી એક યાદી આપની !

ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી;
જોયું ન-જોયું છો બને જો એક યાદી આપની !

કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની !

'કલાપી'

''બહોત ખૂબ''

1903ની આઠમી મેની રાત હતી. બાપાજી આરામખુરશી પર બેઠા હતા. હું પાસે ઊભો હતો. બા ખાવાનું લઈને આવતી હતી. અચાનક બાપાજીએ અકળામણથી ઓ–ઓ–ઓની બૂમ મારી ખુરશી પર માથું નાખી દીધું. બધાં દોડી આવ્યાં. રડારોળ થઈ રહી. અબોટ દઈ એમને ભોંયે સુવાડ્યા. કોઈએ ઘડો લાવી એમના પર ઢોળ્યો. ''શ્રીરામ, શ્રીરામ''ની બૂમો ચારે તરફ સંભળાઈ.

મારા માથાનું છત્ર એકદમ ઊડી ગયું. પૈસા ને મોભાથી સુરક્ષિત અમારું જીવન ગરીબ ને નિર્જીવ બન્યું. આ બધી જોખમદારીને અંગે ભણવાનું છોડી દઈને નોકરી લઈ લેવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો.

સજળ નયનો સાથે બા લોકાચાર પ્રમાણે ધર્મક્રિયા ને લોક જમાડવાની તૈયારી કરતી અને બપોરે જ્યારે કોઈ ન હોય ત્યારે હિસાબનાં દફતરોનું કબાટ ખોલીને તેમાં કંઈ ગોઠવ્યા કરતી ને હિસાબ લખતી.

મારી યોજના મેં એને કહી સંભળાવી : હાંડીતક્તા વેચી દઈએ, હું કૉલેજ છોડી નોકરી લઉં ને ગમે તેમ કરીને દુઃખના દહાડા કાઢીએ.

બા મને ભેટી પડી. એની આંખમાંથી આંસુની સરિતા વહી જતી હતી. ''કનુ, ગભરાતો નહિ. હાંડીતક્તાયે નથી વેચવાં ને ભણવાનુંય નથી છોડવું. હું બેઠી છું ને ?''

લોકાચાર થયા. બધું પરવારી બાએ ઘરની વ્યવસ્થા બદલી નાખી. થોડું ઘરેણું વેચી નાખ્યું; વીમાના પૈસા ઉપાડ્યા ને તે લોનમાં રોક્યા. બાપાજીનાં કપડાંમાંથી અમારે માટે શું શું થાય અને ખાવાપીવામાં કેવો ફેરફાર કરી શકાય એ નક્કી કર્યું. રસોઇયા અને નોકરને રજા આપી.

અમારા કુટુંબના જૂના પટાવાળા મહમદ શફીને, જ્યારે ભાઈઓએ ભાગ પાડ્યા ત્યારે બાપાજીએ રાખ્યો હતો. તે ધર્મચુસ્ત મુસલમાન કોઈ દિવસ નમાજ પઢવાનો સમય ચૂકતો નહિ. નવરો હોય ત્યારે અલ્લાનું નામ જપ્યા કરતો. જ્યારે એ અમને નાટકમાં લઈ જતો ત્યારે પણ પોતે બહાર બેસી રહેતો. વળી તે છબી પડાવવા કદી તૈયાર થતો નહિ. એ બધું એ મજહબ વિરુદ્ધ ગણતો. એનું મુખ્ય કામ તો ફસલ ઉઘરાવવાનું હતું, પણ બહારનુંયે બધું કામ એ કરતો ને ઘરનું કામ પણ સંભાળતો. વારપર્વે ગોર મહાદેવજીની પૂજા કરી ગયા કે નહિ, તેનું પણ તે ધ્યાન રાખતો.

એને અમે મહિને સાત રૂપિયા આપતા. બાપાજી હતા ત્યાં સુધી તો સરકારી પટાવાળાના નાયક જેવો એનો મોભો હતો. અમારા વિશ્વાસુ માણસ તરીકે એ પ્રતિષ્ઠા ભોગવતો. એને ઇનામઅકરામ પણ મળતું. જ્યારે બાએ રસોઇયા ને નોકરને રજા આપી ત્યારે એણે અગિયાર રૂપિયાની નોકરી શોધી કાઢી ને બા પાસે આવ્યો. ''બા, મને રજા આપો. મેં વીટલ મિલમાં નોકરી શોધી કાઢી છે,'' તેણે ખંચાતાં કહ્યું.

બા પાન બનાવતી હતી. તેણે ગાંભીર્યથી ઊંચું જોયું. હું ત્યાં જ બેઠો હતો. ''મહમદ, પછી આ તારા નાના શેઠને કોણ સંભાળશે ?'' બાએ પૂછ્યું.

પળવાર મહમદે મારી સામે જોયું. એની આંખમાં પાણી આવ્યું. ''બહોત ખૂબ, બા.'' કહી તે મૂંગો રહ્યો.

ત્યાર પછી વધારે પગારની નોકરી માટે કેટલીયે વાર એને કહેણ આવ્યાં. સાત રૂપિયાથી વધારે આપવાની અમારી શક્તિ નહોતી. પણ એણે ન બીજી નોકરી સ્વીકારી, કે ન અમારી પાસેથી વધારે પગાર માગ્યો.

મહમદ ટેકી માણસ હતો. એણે અને એની બે બીબીઓએ બીડીઓ વાળી, લૂગડાં સીવી ખાધ પૂરી કરી. બાર વર્ષે 'નાના શેઠે' વધારે પગાર આપ્યો. એનું દેવું ચૂકવી આપ્યું. એને ઘર લઈ આપ્યું. એને ખૂબ ખૂબ વિનવણી કરીને એક વખત છબી પડાવવા બેસાડ્યો.

પછી બીજાં પંદર વર્ષ સુધી એણે ટેકરા પર એ જ ઓટલા પર બીડીઓ વાળી, 'કુરાન' પઢ્યું, મહાદેવની પૂજા કરાવી. કર્તવ્યનિષ્ઠ મહમદ આડત્રીસ વર્ષની નોકરી કરી બેહેસ્તનશીન થયો.

કનૈયાલાલ મુનશી

વિધાતાએ દીકરી ઘડી

વિધાતાએ દીકરી ઘડીને ત્યારે ખૂબ ખાંતે
કસબી હાથેથી એણે કરી શી કમાલ !
રૂપનો અંબાર કરું, મીઠપ અપાર ભરું
ખજાનો ખુટાડી કરું ખલકને ન્યાલ.

દેવીયું કનેથી માગી લીધો મલકાટ
અને મધરાત કેરા માપી સીમાડા સુદૂર,
ચપટીક રજ લીધી નખેતર તણી
અને દીકરીને આંખે ભર્યાં દમકતાં નૂર.

સાકરનો લઈને સવાદ એણે દીકરીમાં
તજ ને લવિંગ વળી ભેળવ્યાં જરીક
સૂરજનાં ધોળાંફૂલ હાસ ને હુલાસા દીધાં
જોઈ કારવીને કીધું, હવે કાં'ક ઠીક.

વિધાતાએ દીકરી ઘડી ને વળી જોઈ જોઈ
વારે વારે હસું હસું થાય એનું મુખ,
હૈયે એને હાશ, હર માવતર કાજે ધર્યું
હર્યુંભર્યું હોત, નર્યું નીતર્યું આ સુખ.

(અનુ૰ મકરન્દ દવે)

ગાંધીજીના થઈ ગયા

પહેલાં હું ક્રાંતિકારી દળમાં હતો. ક્રાંતિકારી નેતાઓની દેશભક્તિ ઉજ્જ્વળ હતી. ત્યાગ અને બલિદાન માટે તેઓ હંમેશાં તૈયાર રહેતા. ફાંસીએ ચડવાની તૈયારી. પણ અંગ્રેજોનો મુકાબલો કરવો હોય તો આપણી તૈયારી કેટલી હોવી જોઈએ, એનો હિસાબ નેતાઓ પાસે નહોતો. લોકજાગૃતિ માટે શું કરવું જોઈએ, એનો અંદાજ એમનામાં ન હતો. સરકારે નેતાઓને સખત સજાઓ કરી, અને કઠોરતાથી પ્રજાને દબાવી દીધી. મેં જોયું કે કોઈ પણ રાજદ્વારી પક્ષની અસર જનતા પર ખાસ દેખાતી નથી. લોકો અસંતોષ કેળવે છે, પણ શક્તિ કેળવતા નથી.

મારા પર વેદાંતનો પ્રભાવ હતો. સંતસાહિત્યનો પણ પ્રભાવ હતો. દેશમાં કશું નક્કર કરવાની આશા જ્યારે દેખાઈ નહીં, ત્યારે આધ્યાત્મિક પ્રેરણા મેળવવાની અને પ્રજાહૃદય ઓળખી એના પર અસર કરવાની યોગ્યતા મળે એ ઇચ્છાથી હું હિમાલયમાં ગયો. હિમાલયમાં કુદરતી ભવ્યતાનાં દર્શન કરતાં કરતાં હું આધ્યાત્મિક સાધના તરફ વળ્યો.

પણ એક સંકલ્પ મને બાકીનું જીવન પૂરું કરવા પાછો લઈ આવ્યો. એ સંકલ્પ હતો ભારતમાતાની સ્વતંત્રતાનો. ભારતમાતાને ગુલામીમાંથી મુક્તિ ન મળે ત્યાં સુધી મને પોતાને મોક્ષ મળે તોયે મારે એ માણવો નહોતો. મારામાં એક વિચાર મજબૂત થયો હતો કે સમસ્ત પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી દ્વારા આધ્યાત્મિક તેજ પેદા કર્યા વગર પ્રજાકીય ઉત્થાન શક્ય નથી.

એ અરસામાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના કેળવણી-વિષયક અને આધ્યાત્મિક વિચારોનો રંગ પણ મને લાગ્યો હતો. મેં રવિબાબુને પત્ર લખ્યો કે, ''હું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રેમી છું. ચાર-છ મહિના શાંતિનિકેતનમાં રહી આપના શિક્ષણના આદર્શનું અને પદ્ધતિનું અધ્યયન કરવાની મારી ઇચ્છા છે.'' રવિબાબુનો તરત જવાબ આવ્યો : ''આવો.''

1915માં ગાંધીજી આફ્રિકાથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, અને શાંતિનિકેતનમાં હું એમને મળ્યો. એમની સાથે ઘણી ચર્ચા કરી. એમાં મેં કહ્યું : ''આપની તેજસ્વિતા અને કાર્યકુશળતાથી હું પ્રભાવિત થયો છું. પણ અહિંસા દ્વારા ભારતને સ્વરાજ્ય મળી શકશે, એ વિશે વિશ્વાસ બેસતો નથી. દેશને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા માટે શસ્ત્રયુદ્ધ પણ કરવું પડશે, એમ હું માનું છું.''

ગાંધીજીએ એટલું જ કહ્યું, ''તમે મારી પાસે આવો. હું આશ્રમ ખોલવાનો છું, એમાં રહો. મારી કાર્યપદ્ધતિ સમજી લો. વિશ્વાસ જામે તો રહો, નહીં તો મને છોડીને ચાલ્યા જાવ.''

છેલ્લે મેં દલીલ કરી, ''અહિંસા પ્રત્યે મારા મનમાં આદર છે, પણ મેં એ સ્વીકારી નથી. એવા માણસને આશ્રમમાં લઈ શકશો ખરા ?''

એમણે હસીને કહ્યું, ''આજે દુનિયામાં તમારી બહુમતી છે. હું અલ્પમતીમાં

છું. તમારા જેવાનો ત્યાગ કરું, તો મને સેવક ક્યાંથી મળવાના ? અહિંસાની શક્તિ વિશે તમારામાં વિશ્વાસ પેદા કરવો, એ મારું કામ છે.'' એ જવાબથી હું માત થયો.

મારા ક્રાંતિદળના સાથી કૃપાલાની તે વખતે મુઝફ્ફરપુરની કૉલેજમાં અધ્યાપક હતા. મેં તાર કરીને એમને પણ ગાંધીજીને મળવા બોલાવી લીધા. એમણે પણ ગાંધીજી સાથે ખૂબ ચર્ચા કરી, વાંકાચૂંકા અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. ગાંધીજીએ એમને વ્યવસ્થિત જવાબો આપ્યા. કૃપાલાનીએ છેલ્લે કહ્યું, ''હું ઇતિહાસનો અધ્યાપક છું. અહિંસા દ્વારા રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર થયાનો એક પણ દાખલો મને મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં મળ્યો નથી.''

જાણે કોઈ સામાન્ય વાત બોલતા હોય એમ ગાંધીજીએ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક, પણ તેટલા જ આત્મવિશ્વાસથી, ઉત્તર દીધો : ''તમે ઇતિહાસ શીખવનારા છો, હું ઇતિહાસ ઘડનારો છું. અહિંસક પ્રતિકાર દ્વારા આપણે ભારતને સ્વરાજ્ય મેળવી આપીશું. પછી ઇતિહાસના અધ્યાપકો એના પર વ્યાખ્યાનો આપશે.''

કૃપાલાની પણ મારી પેઠે ગાંધીના થઈ ગયા.

કાકા કાલેલકર

['બાપુની છબી' પુસ્તક]

જીવન અંજલિ થાજો !

જીવન અંજલિ થાજો !
મારું જીવન અંજલિ થાજો !
ભૂખ્યાં કાજે ભોજન બનજો, તરસ્યાંનું જળ થાજો;
દીનદુઃખિયાંનાં આંસુ લો'તાં અંતર કદી ન ધરાજો !
મારું જીવન અંજલિ થાજો !
સતની કાંટાળી કેડી પર પુષ્પ બની પથરાજો,
ઝેર જગતનાં જીરવી જીરવી અમૃત ઉરનાં પાજો !
મારું જીવન અંજલિ થાજો !
વણથાક્યા ચરણો મારા નિત તારી સમીપે ધાજો;
હૈયાના પ્રત્યેક સ્પન્દને તારું નામ રટાજો !
મારું જીવન અંજલિ થાજો !
વમળોની વચ્ચે નૈયા મુજ હાલકલોલક થાજો;
શ્રદ્ધા કેરો દીપક મારો નવ કદીયે ઓલવાજો !
મારું જીવન અંજલિ થાજો !

કરસનદાસ માણેક

['મધ્યાહ્ન' પુસ્તક]

દલો તરવાડી

દલા તરવાડીએ રીંગણાં તોડતાં વાડીને પૂછેલું કે, બોલ ભાઈ, રીંગણું એક લઉં કે બે-પાંચ ? અને વાડી વતી પોતે જ જવાબ આપેલો કે, લેને ભાઈ પાંચ-પચાસ ! પરિણામે એને કૂવામાં કેટલીક ડૂબકીઓ ખાવી પડેલી.

દલા નામનો કોઈ તરવાડી હતો કે કેમ, તે કોઈ જાણતું નથી. પણ તે હતો જ અને અત્યારે પણ છે એમ કહેવામાં અસત્ય નથી.

સાહેબ પોતાને પૂછે છે કે, ''પટાવાળા પાસે ઘરકામ કરાવું કે નહીં ?'' અને પોતે જ જવાબ આપે છે, ''અરે, કરાવને પૂરા ચૌદ કલાક !''

કોન્ટ્રાક્ટર પોતાને જ પૂછે છે : ''સિમેંટમાં પાંચ ટકા કાંકરી વધારે નાખું કે નહીં ?'' અને પોતે જ જવાબ આપે છે, ''અરે, નાખને પંદર-પચીસ ટકા !''

ગામડાનો માસ્તર પોતાને જ પૂછે છે કે, ''છોકરાને એકાદ સોટી મારું કે ?'' અને પોતે જ જવાબ આપે છે, ''અરે, મારને એક સાથે બે-પાંચ સોટી !''

વેપારી પોતાને પૂછે છે, ''માલની અછત છે – નફો પચ્ચીસ ટકા લઉં કે પાંત્રીસ ટકા ?'' અને પોતે જ જવાબ આપે છે, ''અરે, મળતો હોય તો લેને પચાસ-પોણોસો ટકા !''

કારકુન કહે છે, ''આ પતરાંની અરજી કરનારને એક ધક્કો ખવાડું કે બે-પાંચ ?'' અને પોતે જ જવાબ આપે છે, ''અરે, ખવાડને પચાસ ધક્કા – કયો કાકો ના પાડે છે !''

ભિખારી પોતાને પૂછે છે, ''શેઠ પાસે પૈસો માગું કે આનો ?'' અને પોતે જ બેધડક જવાબ આપે છે, ''અરે, માગ ને પૂરી પાવલી જ ! માગવામાં શું જાય છે ?''

સુધરાઈ પોતાને જ પૂછે છે, ''સરકાર પાસે હજારની ગ્રાંટ માંગવી કે દસ હજારની ?'' અને પોતે જ નક્કી કરે છે, ''અરે, માગોને પૂરા અર્ધા લાખની ! માગવામાં શું જાય છે ?''

મહાસત્તાઓના મોવડીઓ પોતાને જ પૂછે છે, ''વિશ્વશાંતિ માટે એટમ બૉમ્બ બનાવીએ કે હાઇડ્રોજન બૉમ્બ ?'' અને જાણે પોતે જ પોતાને જવાબ આપતા જણાય છે, ''અરે, ત્રેવડ હોય તો બસો-પાંચસો હાઇડ્રોજન બૉમ્બ જ બનાવી નાખોને !''

'કલ્કી'

શું નથી ?

કાકાસાહેબ કાલેલકર શું શું છે, એ સવાલ નથી – કાકાસાહેબ શું નથી, એ સવાલ છે. એ ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે, ઉત્તમ શિક્ષક છે, ઉત્તમ ક્રાંતિકારી છે. જીવનનાં આટલાં બધાં પાસાંમાં જે કાંઈ એ છે, ઉત્તમ છે. ઉત્તમ સિવાય બીજું કશું નથી.

વિનોબા ભાવે

"ત્યાગ કર્યો હોય તો – "

1915ની આખરની વાત હશે. બાપુ કાંઈક લખતા હતા. હું પાસે બેઠો બેઠો ઉમર ખય્યામની 'રુબાયત'નો [અંગ્રેજી] તરજૂમો વાંચતો હતો. ફિટ્ઝિરાલ્ડના અનુવાદનાં વખાણ મેં બહુ સાંભળ્યાં હતાં, પણ એ વાંચ્યો નહોતો. ચોપડી પૂરી થવા આવી હતી, ત્યાં બાપુનું ધ્યાન મારા તરફ ગયું. "શું વાંચો છો ?" તેમણે પૂછ્યું. મેં ચોપડી બતાવી.

નવીસવી ઓળખાણ થયેલી. બાપુ સીધો ઉપદેશ આપવા માગતા નહોતા. ઊંડો નિસાસો નાખી તેમણે કહ્યું : "મને પણ અંગ્રેજી કવિતાનો બહુ શોખ હતો. પણ મેં વિચાર કર્યો કે મને અંગ્રેજી કવિતા વાંચવાનો શો અધિકાર ? મારી પાસે વખત ફાજલ રહેતો હોય, તો હું મારી ગુજરાતી લખવાની શક્તિ કાં ન વધારું ? દેશની સેવા કરવી હોય તો મારો બધો વખત મારી સેવાશક્તિ વધારવામાં રોકવો જોઈએ."

થોડી વાર થોભી પાછા બોલ્યા : "દેશસેવાને કાજે મેં ત્યાગ કર્યો હોય તો તે અંગ્રેજી સાહિત્યના શોખનો. પૈસા અને 'કરિયર' [કારકિર્દી]ના ત્યાગને તો હું ત્યાગ ગણતો જ નથી, એ તરફ મને કદી ખેંચાણ જ નહોતું. પણ અંગ્રેજી સાહિત્યનો શોખ પાર વગરનો હતો. પણ મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે એ શોખ મારે છોડવો જોઈએ."

હું સમજી ગયો, અને ચોપડી બાજુએ મૂકી દીધી.

કાકા કાલેલકર

દરેક દીકરી...

હિંદુસ્તાનની દરેક દીકરી પારકી છે, સાવકી છે – તે બાળકી હોય, કન્યા હોય, યુવતી હોય, પ્રૌઢા હોય કે વૃદ્ધા હોય. બધી દીકરીઓ સાથેનો વ્યવહાર ભેદભાવભરેલો, ઓરમાયો, પારકો હોય છે.

આ ઘર તો પિતાનું, આ ઘર તો પતિનું, આ ઘર તો દીકરાનું. પણ સ્ત્રીનું પોતાનું ઘર ક્યાં ? પિતાને ઘેર એ પારકી – પારકે ઘેર જવાની છે. પતિને ઘેર પણ પારકી – પારકે ઘેરથી આવેલી છે. પુત્રના ઘરમાંયે પારકી – જુનવાણી ને પુરાણી છે. એવી જગ્યા છે ક્યાંય કે જ્યાં સ્ત્રી પરાઈ ન હોય ? પારકી ન હોય ?

સ્ત્રી એટલે દયાની દેવી. કરુણાની મૂર્તિ. ત્યાગમયી. સાક્ષાત નમ્રતા. પ્રેમમયી, સેવામયી અને સૌથી વિશેષ તો મૂંગી – છતી જીભે મૂંગી ! હિંદુસ્તાનની દરેક દીકરી મૂંગી છે ને પારકી છે. એક જ વાત એને શીખવવામાં આવી છે : ચૂપ રહેવું, એક હરફ પણ કાઢવો નહીં, બધું સહન કર્યે જ રાખવું. સ્ત્રીના એ મૂંગાપણાને હિંદુસ્તાને મહાનતાની ચૂંદડી ઓઢાડેલી છે.

['ભોર કી પલકેં' માસિક : 1999]

વેગળાં ને વેગળાં જ !

આપણા ઘરની નિયમિત મુલાકાત ત્રણ જણા લેતા હોય છે : એક છે છાપાંવાળો, બીજો દૂધવાળો અને ત્રીજો ટપાલી. આ ત્રણે સ્વજન જેવા લાગવા જોઈએ. આ ત્રણે મૂક સેવકોને આપણે ક્યારેય બે સારા શબ્દોથી આવકારીએ છીએ ખરા ? એ લોકો આપણે બારણે આવે ત્યારે પાણીનો ભાવ પણ પૂછીએ છીએ ખરા ? વરસને વચલે દહાડેય તેમને એક કપ ચા કે નાસ્તો ધરવાનું સૌજન્ય બતાવીએ છીએ ખરા ?

ઘરમાં કામ કરતી કામવાળી એક એવું પાત્ર છે જે ઉપેક્ષાયા કરે છે. એ કેઝ્યુઅલ લીવ, સીક લીવ, હાઉસ રેન્ટ, બેઝિક પગાર, મોંઘવારી અને પ્રોવિડન્ટ ફંડથી પર છે. એના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર એની ઓચિંતી ગેરહાજરી વખતે જ થાય છે. ઓછામાં ઓછા પૈસે વધારેમાં વધારે કામ કરાવવાનું એક ષડ્યંત્ર ગોઠવાઈ જાય છે. જ્યાં કામવાળીઓ આ અંગે થોડી જાગૃતિ બતાવે છે, ત્યાં ‘દિવસો ખરાબ આવ્યા’ એવી વાતો થવા માંડે છે.

રોજબરોજ આપણા સંપર્કમાં આવતા અને આપણું જ કામ કરતા માણસો સાથે આપણે શરીરથી નખ વેગળા રહે એવું વર્તન રાખીએ છીએ.

ગુણવંત શાહ
['નૂતન શિક્ષણ' માસિક : 1977]

અમે બાલમંદિરમાં જઈને કે હીંચકે હીંચતાં'તાં !
અમે બાગમાં દોડી જઈને કે પાણી સીંચતાં'તાં !
અમે છોડવે છોડવે જઈને કે ફૂલડાં વીણતાં'તાં !
અમે પતંગિયાંની સાથે કે દડબડ દોડતાં'તાં !

સોમાભાઈ ભાવસાર

અમે ભમ્યાં અહીંનાં ખેતરમાં ડુંગરમાં કોતરમાં,
નદીઓમાં ન્હાયાં, આળોટ્યાં કુદરતના પાનેતરમાં;
અમે અહીં રોયાં કલ્લોલ્યાં, અહીં ઊઠ્યાં પછડાયાં,
જીવનજંગે જગત ભમ્યાં, પણ વિસરી નહિ ગૃહમાયા.

સુન્દરમ્

ગાળે છે પ્રેમનાં અશ્રુ વજ્ર જેવાય દિલને.

‘કલાપી’

અમૃતસંજીવની વિદ્યા

જે બાપુએ મારા જેવી અભણ સ્ત્રીને બોલવાની હિંમત પ્રેરી છે, તેમનું પાવનકારી સ્મરણ આજે મને ગદ્ગદ કરી હૈયાને ભરી દે છે. મૃત્યુ પછી બીજો જન્મ કેવો હશે, એમ આપણા મનમાં થાય છે. પણ હું તો આ જિંદગીમાં જ બે જન્મો અનુભવી ચૂકી છું : બાપુજી પહેલાંનું સંસારના રગડાઓમાં ભરાયેલું મારું જીવન, અને બાપુજીના સમાગમમાં આવ્યા પછીનું આ ધન્ય જીવન. બાપુજીનો પવિત્ર પ્રેમ, સહાનુભૂતિ ને કરુણા મળતાં મને અમૃતસંજીવની મળી. મારા જીવનને હું સાર્થક કરી શકી. આ અનુભવ મારી એકલીનો નથી, મારા જેવી લાખો બહેનોનો, લાખો ભાઈઓનો, લાખો દીકરા-દીકરીઓનો છે.

બાપુ શું હતા અને શું નહોતા એ કહેવું જ કઠણ છે. આપણને સ્વરાજ્ય અપાવનાર બાપુ તો જાણે બહેનોના બાપુ હતા. માંદાઓના બાપુ હતા. ગરીબોના બાપુ હતા. બાળકોના બાપુ હતા. ચોકસાઈભર્યા બાપુ હતા. સંયુક્ત રસોડાના ચાલક બાપુ હતા. આવાં આવાં બાપુનાં અનેક રૂપો આજે મારી સમક્ષ ખડાં થઈ જાય છે, અને બાપુ સાથેનો પ્રથમ પરિચય થયો એ દિવસ યાદ આવે છે.

રોલેટ બિલના વિરોધમાં બાપુએ મુંબઈમાં બહેનોની સભા કરી તેમાં હું ગઈ હતી, ત્યાં મને તેમનાં પ્રથમ દર્શન થયાં, મારા હૃદયમાં તેઓ સ્થપાઈ ગયા. બીજી વખત ભગિની સમાજમાં બાપુનું સ્વદેશી ઉપર ભાષણ હતું ત્યારે દર્શન થયાં. એ જ વખતે બાપુ સમક્ષ મેં સ્વદેશીનું વ્રત લીધું. પછી તો બાપુજીએ મને નવો આકાર આપવા માંડ્યો. મણિ ભવનમાં રેંટિયાશાળા ખોલી ને બાપુનો મારા ઉપર પત્ર આવ્યો :

વહાલાં બહેન,

આજથી અહીં કાંતવાનું શિખવવાની નિશાળ શરૂ થઈ છે. હંમેશાં બારથી ત્રણ વાગ્યા સુધી ચાલશે. આપ આવશો એવી હું ઉમેદ રાખું છું.

૧૫ જૂન, ૧૯૧૯ — મોહનદાસ ગાંધીના વંદેમાતરમ્

મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. બાપુના અક્ષરવાળું આ પત્તું મળતાં હું રેંટિયાની નિશાળમાં ગઈ. બાપુ પોતે ત્યાં હતા. હું એક રેંટિયા ઉપર બેસી ગઈ. થોડી વારમાં જ મારા સૂતરના તાર નીકળવા લાગ્યા.

1924માં એપેન્ડિસાઇટિસનું ઓપરેશન કરાવી બાપુ આરામ માટે જુહુ આવ્યા, ત્યાં હું તેમને મળી. મારે આશ્રમમાં રહેવા આવવું છે, એ વાત તેમની પાસે મૂકી. બાપુએ મારા વિચારને વધાવી લીધો અને વહેલી તકે હું આશ્રમમાં રહેવા ગઈ.

એક વખત આશ્રમનો મેલ જોઈ મને ભાગવાનો વિચાર આવ્યો ત્યારે બાપુએ લખ્યું : "ક્યાંય મેલ ન હોય એવી જગ્યા તમારા ધ્યાનમાં હોય તો આપણે બંને ત્યાં આશ્રમ લઈ જઈએ. પણ જો એમ માનો કે મેલ તો થોડોઘણો બધેય હોય જ, તો આશ્રમને વળગી રહી તેને શુદ્ધ કરવામાં જ તમારું, મારું, ને જેઓ પોતાને

આશ્રમના માને છે તેનું કાર્ય સાર્થક છે.''

પછી તો હું પાંચ વખત જેલમાં ગઈ. બોચાસણમાં લડત વખતે બહેનોએ બાળકોનો વર્ગ ચલાવ્યો હતો. તેથી બાપુ 1931માં એ તરફ ગયા ત્યારે એમણે એવી ઇચ્છા જાહેર કરી કે અહીં કોઈ શિક્ષણની સંસ્થા ચાલે તો સારું. એ પછી થોડા જ વખતમાં ત્યાં વલ્લભ વિદ્યાલયના મકાનનો પાયો તેમને હાથે નંખાયો. ને 1934માં હું બોચાસણ રહેવા ગઈ.

બાપુ સેવાગ્રામમાં વસ્યા છતાં હું તેમની પાસે હોઉં તેમ સદા માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા. ત્યાં 1937માં બાપુને મળવાનું થતાં બાપુએ કહ્યું, ''તમે એક ગાય રાખો તો ?'' બાપુનું સૂચન એ મારે મન આજ્ઞા હતી. મેં ગાય રાખી. ગાયની હું પોતે જ સેવા કરતી. દાણ-પાણી આપવાં, ગાય દોહવી, બધું હું કરતી. અત્યારે એમાંથી મોટી ગૌશાળા બની છે. નાના દવાખાનામાંથી મોટી ઇસ્પિતાલ બની છે. બાળકોની નાનકડી શાળામાંથી મોટુ સુંદર વિદ્યાલય બન્યું છે. હું 94 વર્ષની ઉંમરે બેઠાં બેઠાં બાપુએ ચીંધેલ રેંટિયા ઉપર રોજની દોઢ-બે આંટી કાંતી રામનામનો ગુંજારવ કરું છું. જીવનમાં સંપૂર્ણ શાંતિ છે, સ્વસ્થતા છે, એ બાપુએ મને જે નવજીવન આપ્યું તેના પ્રતાપે છે.

ગંગાબહેન વૈદ્ય

ખંડિત સ્વપ્નના અવશેષ

એવા વળાંક પર હવે ઊભો છે કાફલો
અહીંથી જવાય રણ તરફ, અહીંથી નદી તરફ

અહીંથી હું શ્વેત શ્વેત કંઈ સ્વપ્ને લચી શકું
અહીંથી હું અંધકારની ખીણે ખરી શકું
અહીંથી હું ભવ તરી શકું – અહીંથી ડૂબી શકું
અહીંથી જવાય ક્ષણ તરફ, અહીંથી સદી તરફ
અહીંથી જવાય રણ તરફ, અહીંથી નદી તરફ

અહીંથી ઉમંગ ઊડતા અવસરમાં જઈ વસું
કે કાળમીંઢ વેદનાના દરમાં જઈ વસું
અહીંથી હું કબ્રમાં કે પછી ઘરમાં જઈ વસું
અહીંથી જવાય હમણાં-તરફ, અહીંથી કદી-તરફ
અહીંથી જવાય રણ તરફ, અહીંથી નદી તરફ....

કિસન સોસા

['કંકાવટી' માસિક : 1975]

સુવાસની અનાસક્તિ

સામેના છોડ પર ધ્યાનસ્થ થયેલા એક પુષ્પની હાજરી ઊંડી પ્રસન્નતાનો ભાવ જગાવી જાય છે.

પુષ્પ પોતાની જગ્યા છોડીને સુગંધનો પ્રચાર કરવા ક્યાંય જતું નથી. એ શાંતિથી પોતાના સ્થાને ઊભું છે. એનું હોવું એ જ પૂરતું છે. એને અપાર ધીરજ છે. આસપાસ કોઈ સુગંધ માણનારું છે કે નહીં, તેની ચિંતા એ કરતું નથી. પોતાનાં રંગ-રૂપને જોનારું કોઈ છે કે નહીં, એ વાતનો એને ઉચાટ નથી. પુષ્પનો દેહ નાશવંત છે. સાંજ પડ્યે એની પાંખડીઓ ખરી પડે છે. પરંતુ પુષ્પનું જે પુષ્પત્વ છે તે અક્ષર છે. પુષ્પ મરે છે, પણ પુષ્પત્વ જીવે છે.

પુષ્પ પાસે સુગંધ છે, રંગ છે અને ભવ્યતા છે. પણ આ બધું કોઈને પહોંચાડવાની ચેષ્ટા એ નથી કરતું. એની ભવ્યતા આસપાસ પ્રસરે છે, કારણ કે એ છે. પુષ્પ એ પ્રચારક નથી, પ્રસારક છે. કોયલ ટહુકે છે, પણ તે શ્રોતાઓ માટે નથી ટહુકતી. ટહુકો એના અસ્તિત્વનો એક ટુકડો છે. કોયલનું સંગીત પ્રચરતું નથી, એ પ્રસરતું રહે છે. પ્રચારમાં અપેક્ષા છે, આકાંક્ષા છે; પ્રસારમાં નિજાનંદ છે, મસ્તી છે.

માણસને નિજાનંદ વહેંચવાની પણ એક વાસના જાગે છે. કોયલ પણ નિજાનંદ વહેંચે છે, પણ તે વાસના વગર. આનંદનો પૂંજ પડ્યો છે. કોઈને લેવો હોય તો ફાવે તેટલો લઈ લે, અને કોઈ નહીં લે તો પણ હરિ-ઇચ્છા. પોતાની આંતરિક સંપત્તિ પરખનારું કોઈ નથી, એનો અજંપો કેટલાક સંતોને પણ રહેતો હોય છે. પામર જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની ઉપદેશકોને ભારે આસક્તિ હોય છે.

પુષ્પ અનાસક્ત છે. પોતાની સુગંધની સમજ આપવા માટે એ વર્ગો નથી ચલાવતું. સુગંધ પ્રચારક મંડળ પણ એ નથી શરૂ કરતું.

ગુણવંત શાહ

અમે ભરતભૂમિના પુત્રો !
અમ માત પુરાણ પવિત્ર,
રે જેનાં સુંદર સૂત્રો
ઝલકાવે ઉચ્ચ ચરિત્ર.

અરદેશર ફ૰ ખબરદાર

ચલે ચલો કિ વહ સુબહ
અભી નહીં આઈ !

ફૈઝ અહમદ ફૈઝ

પત્નીને મશીન નથી બનાવવી

મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન' મારા પરમ મિત્ર. અઠવાડિયામાં બે-ત્રણ વાર એમને ન મળું તો મને ચેન ન પડે.

'સોપાન'ને પોતાને ઘેર ભોજન મજલિસો રાખવાનું ખૂબ ગમે. દર રવિવારે એમને ત્યાં એક નહિ તો બીજા, થોડા મિત્રો ભોજન માટે આવ્યા જ હોય. અનેક ક્ષેત્રના એ સજ્જનો એવી એવી આનંદભરી વાતો કરે કે સમય ક્યાં ઊડી જાય તેની ખબર પણ ન પડે.

અને પાછી ભોજનની કુશળતા તો 'સોપાન'નાં પત્ની લાભુબહેનની જ. એવું સરસ સરસ જમાડે, અને એવા ભાવથી કે ઉદર તો સંતૃપ્ત થાય જ, પણ હૃદય પણ એટલી જ સંતૃપ્તિ પામે.

વર્ષો સુધી આ ક્રમ ચાલ્યો. અમે બધા પછી એટલા જુવાન નહોતા રહ્યા, પણ આ ક્રમમાં કશો ફરક ન પડ્યો. 'સોપાન'નો એટલો જ આનંદ અને લાભુબહેનની ભાવભરી ભોજન-સામગ્રી અમે મિત્રો માણતા રહ્યા.

તેમાં એક દિવસ કંઈક મોડું કે એવું કંઈક થયું હશે, અને 'સોપાન' જરા ઉતાવળા થયા. લાભુબહેને તેનો યોગ્ય વિનયભર્યો જવાબ આપ્યો. મેં એ બધું સાંભળ્યું, પણ ન સાંભળ્યું હોય તેવો દેખાવ કર્યો.

પછી 'સોપાન' જરા આઘાપાછા થયા અને લાભુબહેન મને મળ્યાં કે તરત તેમણે હસવા જેવું મોં કરીને મને કહ્યું :

"ગુલાબદાસભાઈ, તમારા મિત્ર મને હજી પચીસ વરસની જ માનતા લાગે છે !" ને એ ચાલતાં થયાં પોતાને કામે. પણ એ વાક્ય હજી મારા હૃદયમાં એવું ને એવું સચવાઈ રહ્યું છે.

આપણે બધા આપણી પત્નીઓને સદાય એ પચીસ વર્ષની જ હોય એવી જાતના કામની અપેક્ષા એમની પાસેથી નથી રાખતા ?

હું પણ એ બધા જમાનામાં યૌવન પછી પ્રૌઢત્વ પામ્યા પછીયે મારે ઘેર ઘણાબધા મિત્રોને વારંવાર ભોજન માટે નોતરતો હતો અને મારી પત્ની હોંશે હોંશે બધાંને જમાડતી હતી. ન કરતી ફરિયાદ કે ન બતાવતી કંટાળો. ને મને કોઈ દિવસ એના વિશે તો કશો ખ્યાલ જ નહોતો આવતો.

પણ લાભુબહેને કહેલું વાક્ય યાદ આવતાં મને થતું કે એકલા 'સોપાન' જ નહિ, હું પણ મારી પત્ની જાણે નિરંતર પચીસ વર્ષની જ રહી હોય એવું માનતો હતો.

ને મન વિચારે ચઢી જતું. આપણે આપણી પત્નીઓ પાસે કેટલી મોટી અપેક્ષાઓ રાખીએ છીએ ? અને એમનો એક માત્ર, ગુનો કહેવો હોય તો ગુનો કહો, કે સાલસતા કહેવી હોય તો સાલસતા કહો, પણ એક માત્ર સ્વભાવ કદી

ફરિયાદ કરવાનો હોતો નથી; એટલે આપણે આ એક બાબતમાં તેને માણસ નહિ પણ મશીન જ માનતા હોઈએ તેમ વર્તીએ છીએ. ખ્યાલ જ નથી આવતો આપણને કે એનું શરીર પણ માણસનું શરીર છે, ને એ પણ થાકતું હોય, આરામ માગતું હોય, તેને ધારી ઝડપથી કામ ન કરવા દેતું હોય !

આવા વિચારો જોર કરતા ગયા એટલે મારા મનમાં એક નિર્ધાર થઈ ગયો કે આ બધું જોયા, સાંભળ્યા, સમજ્યા પછી મારે મારી પત્નીને આવી મશીન જેવી નથી જ બનાવી દેવી.

એટલે એ પછી એ રીતની મોજ ખાતર નોતરેલા મહેમાનોની સંખ્યા મેં ઓછી કરી નાખી. કોઈકને ખરાબ લાગશે એ ભાવ પણ મનમાંથી કાઢી નાખ્યો, કેમ કે એ કોઈકને ખાતર, આ કોઈકને, જેને મારી પત્ની થવાનું નસીબમાં લખાયું હતું તેને, મારે હેરાન પરેશાન થવા દેવી, એ કંઈ વાંધો ન લે એથી ?

ગુલાબદાસ બ્રોકર

['મુંબઈ સમાચાર' દૈનિક : 1994]

હિંદમાતાને સંબોધન

ઓ હિંદ, દેવભૂમિ ! સંતાન સૌ તમારાં
કરીએ મળીને વંદન ! સ્વીકારજો અમારાં.

હિંદુ અને મુસલમિન : વિશ્વાસી, પારસી, જિન :
દેવી ! સમાન રીતે સંતાન સૌ તમારાં.

પોષો તમે સહુને, શુભ ખાનપાન બક્ષી :
સેવા કરે બને તે સંતાન સૌ તમારાં.

રોગી અને નીરોગી, નિર્ધન અને તવંગર,
જ્ઞાની અને નિરક્ષર : સંતાન સૌ તમારાં.

વાલ્મીકિ, વ્યાસ, નાનક, મીરાં, કબીર, તુલસી,
અકબર, શિવાજી, માતા ! સંતાન સૌ તમારાં.

સૌની સમાન માતા, સૌએ સમાન તેથી :
ના ઉચ્ચનીચ કોઈ સંતાન સૌ તમારાં.

ચાહો બધાં પરસ્પર : સાહો બધાં પરસ્પર,
એ પ્રાર્થના કરે આ સંતાન સૌ તમારાં !

મણિશંકર ભટ્ટ 'કાન્ત'

મારી માને ગમશે ?

તે વખતે હું અગિયારેક વરસનો હોઈશ. એક દિવસ હું રસ્તા પરથી પસાર થતો હતો. એવામાં એક ફકીરબાબા સામેથી આવ્યા. તેમણે મને ઊંચકી લીધો અને મારી આંખમાં આંખ મિલાવીને બે ઘડી તે જોઈ રહ્યા. પછી મને નીચે મૂકી દીધો. ફરીથી તેમણે મને ઉપાડી લીધો ને એ જ પ્રમાણે નિહાળીને પાછો નીચે મૂક્યો. આમ તેમણે ત્રણેક વાર કર્યું.

પછી ફકીરબાબાએ કહ્યું, "બચ્ચા, એક વાત તું હંમેશાં યાદ રાખજે. જ્યારે તું કંઈ પણ કરે, બોલે, વિચારે ત્યારે તારા દિલને એક સવાલ પૂછજે કે, 'મારી માને આ ગમશે કે નહીં ?' એટલું કહીને ફકીરબાબા ચાલ્યા ગયા. એ પછી મેં તેમને કદી જોયા નથી. પણ તેમની એ શિખામણ મારા દિલમાં જડાઈ ગઈ છે. ત્યારથી મને એક ટેવ જ પડી ગઈ છે કે, કંઈ પણ હું કરું, બોલું અથવા વિચારું ત્યારે મારી આંખ સામે સવાલ ખડો થઈ જાય છે કે, "મારી માને આ ગમશે કે નહિ ?"

આ શિખામણથી હું ઘણા દોષમાંથી બચી ગયો છું. માને હંમેશાં નજર સામે રાખવાની મને ટેવ પડી ગઈ છે. તેથી કંઈ પણ અનિષ્ટ વિચારતાં, બોલતાં કે કરતાં મને સંકોચ થઈ આવે છે અને એ કુવિચાર, કુવચન કે કુકર્મના દોષમાંથી હું બચી જાઉં છું.

ગુરુદયાલ મલ્લિક (અનુ૰ મુકુલ કલાર્થી, નિરંજના કલાર્થી)

મારું-તારું

લે, આ મને ગમ્યું તે મારું,
પણ જો તને ગમે તો તારું !

મારું, તારું ને ગમવું પણ,
લાવ, લાવ કરિયેં સહિયારું !

તું જીતે ને થાઉં ખુશી હું,
લેને, ફરી ફરીને હારું !

ઈટ્ટા-કિટ્ટા એક ઘડીના,
બાકી સઘળું પ્યારુંપ્યારું !

હસિયેં રમિયેં મીઠું લાગે,
થૂ – આંસુ તો લાગે ખારું !

ગીત હોય તો શીદ અબોલા ?
તું ઝીલી લે, હું લલકારું !

રમિયેં ત્યાં લગ હાથ રમકડું,
મોજ મહીં શું મારું-તારું !

રાજેન્દ્ર શુક્લ

આ તે કેવું ?

ઉરનું આ તે કેવું પંખી !
વર્ષામાં રિબાય તૃષાથી, ઝાકળને રહે ઝંખી :
ઉરનું આ તે કેવું પંખી !

આગ જલે ભીતરમાં એની, બહાર સદા યે હસતું;
મૃગજળને માની જળબિન્દુ નિત વેરાને ધસતું,
અણદીઠાંની આંખમહીં પણ નેહ રહે એ ઝંખી :
ઉરનું આ તે કેવું પંખી !

વસંતના વૈભવમાં એનું બળતું અંતર ઝાળે,
પાનખરે એ થઈને કોકિલ ગુંજે ગીત સહકારે,
પ્રીતો એની કંટક સાથે, કુસુમો રહેતાં ડંખી :
ઉરનું આ તે કેવું પંખી !

ચિરપરિચિત છોડી મારગ, અણદીઠા પથ ધાતું;
અંધારે અટવાતું, ઠોકર ખાતું – ખાઈ મલકાતું !
મારગ ક્યાંના ? જાવું ક્યાં ? શીદ ? જાણે નહિ પણ પંથી :
ઉરનું આ તે કેવું પંખી !

ગુણવંત પંડ્યા

અન્તરપટ

અન્તરપટ આ અદીઠ –
અરેરે આડું અન્તરપટ આ અદીઠ.
અહીં મેં માંડી – તહીં તેં માંડી – આંખની આતુર મીટ,
પળ ઊપડી પટ પુનઃ બિડાયું, વા વાયો વિપરીત. અરેરે૦

તું મારાં – હું તારાં ઝીલું વિરહે વ્યાકુળ ગીત;
રાગ સુણ્યો, પણ રંગ ન રેલ્યો, વસમું એ સંગીત. અરેરે૦

આ પા ઊછળે, તે પા ઊછળે, હૃદયો ભરી ભરી પ્રીત;
આકર્ષણ પણ સ્પર્શ નહીં, ક્ષણ ચેન પડે નહીં ચિત્ત. અરેરે૦

ખીણ કે ખાડી-નદી નથી આડી વંડી, વાડ કે ભીંત,
હાથ ચડે નહીં, તોય નડે આ ઝાકળ-ઝીણું ચીર. અરેરે૦

જુગતરામ દવે

રાષ્ટ્રપતિ

મારા પુસ્તક 'સ્વિટ્ઝરલેન્ડ શોઝ ધ વે' (સ્વિટ્ઝરલેન્ડ રસ્તો બતાવે છે)ની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરવા માટે હું એ દેશમાં ગયો હતો. સ્વિટ્ઝરલેન્ડના રાષ્ટ્રપતિ સાથે જેણે દસ વર્ષ કામ કર્યું છે એવા એક અધિકારીની મુલાકાત પાટનગર બર્નમાં મેં લીધી હતી, તેનો થોડો ભાગ અહીં રજૂ કરું છું.

સવાલ : તમારા રાષ્ટ્રપતિનો મહેલ ક્યાં છે ?

જવાબ : અમારા રાષ્ટ્રપતિને કોઈ મહેલ નથી. બગીચાવાળું ઘર પણ નથી. તેઓ એક ફ્લેટમાં રહે છે ને તેનું ભાડું ભરે છે.

સવાલ : રાષ્ટ્રપતિને ત્યાં કેટલા નોકર છે ?

જવાબ : સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં "કેટલા" એમ તો પૂછશો જ નહીં. એક હોય તો પણ આશીર્વાદ ગણાય. પણ રાષ્ટ્રપતિનાં પત્ની પ્રોફેસર છે, તેમને મદદ કરવા એક બાઈ પાર્ટટાઇમ કામ કરે છે.

સવાલ : રાષ્ટ્રપતિનાં મહેમાનો ક્યાં ઊતરે છે ?

જવાબ : હોટલમાં.

સવાલ : રાષ્ટ્રપતિ કેટલા કલાક કામ કરે છે ?

જવાબ : ઑફિસનો સમય નવ કલાકનો છે. સવારના 7-30થી 12-30 અને બપોરના 2-30થી 6-30. ઘણી વાર તે સવારના સાત પહેલાં પણ આવે છે. અંગત મંત્રી સાડા સાતે આવે છે. કોઈ વાર સાંજના સાડા સાત કે આઠ વાગ્યા સુધી પણ રાષ્ટ્રપતિ કામ કરે છે. ઘેર પણ ફાઈલો લઈ જાય છે.

સવાલ : ફાઈલો ઘેર કોણ ઊંચકી જાય છે ?

જવાબ : રાષ્ટ્રપતિ પોતે. અમારે ત્યાં પટાવાળા નથી.

સવાલ : રાષ્ટ્રપતિ માટે રાજ્ય તરફથી કેટલી મોટરગાડી આપવામાં આવે છે ?

જવાબ : એક પણ નહીં. આવવા-જવા માટે તે બસ કે ટ્રામનો ઉપયોગ કરે, એવી અપેક્ષા રખાય છે. સામાન્ય રીતે સવારમાં તે ઘરેથી ચાલીને ઑફિસે આવે છે ને રોંઢો કરવા બસમાં ઘેર જાય છે.

સવાલ : બસમાં ગિરદી હોય તો ?

જવાબ : તો ? – બીજા કોઈ પણ મુસાફરની જેમ તે પણ ઊભા રહે છે. કોઈ સ્ત્રીને જગા ન મળી હોય તો તે પોતાની જગા તેને આપે છે. સ્ત્રીઓમાં તે બહુ લોકપ્રિય છે, કારણ કે સામાન્ય રીતે બીજા પુરુષો સ્ત્રીઓને જગા નથી આપતા. તેઓ કહે છે – "સ્ત્રીઓને સમાન હક છે ને !"

સવાલ : તમારા રાષ્ટ્રીય દિને બે-ત્રણ હજાર સંપત્તિવાનોને આમંત્રણ આપતો

ભભકાદાર ભોજન-સમારંભ ગોઠવાય છે ?

જવાબ : રાષ્ટ્રીય દિવસે રાજ્ય તરફથી કોઈ સમારંભ થતો નથી. સરકાર ઇચ્છે છે કે લોકો પોતાને ખર્ચે રાષ્ટ્રીય દિન જાતે જ ઊજવે. અને ગામડાંમાં પણ લોકો ઉત્સાહથી એ દિવસ ઊજવે છે.

સવાલ : તમે તમારા રાષ્ટ્રપતિની ફિલ્મ બનાવો છો ? તેમનાં ભાષણો પુસ્તક આકારે છાપો છો ?

જવાબ : કદી નહીં.

સવાલ : બધા કામદારોની જેમ રાષ્ટ્રપતિને અઠવાડિયામાં બે દિવસ રજાના મળે છે ?

જવાબ : રાષ્ટ્રપતિ શનિવારે પણ ઑફિસે આવે છે. રવિવારે તે પોતાનાં પત્ની સાથે પહાડોમાં જાય છે. કુદરતના તે ખૂબ ચાહક છે.

સવાલ : તમારા રાષ્ટ્રપતિને અંગરક્ષકો છે ?

જવાબ : ના, પોતાના રક્ષણ માટે રાષ્ટ્રપતિને કોઈ અંગરક્ષકની જરૂર નથી. સાદા પોલીસની પણ નહીં. તેમની લોકપ્રિયતા જ તેમની શ્રેષ્ઠ અંગરક્ષક છે. ઑફિસના દરવાજા પાસે પણ તમે પોલીસને નહીં જુઓ. રાષ્ટ્રપતિની ઑફિસ એક નાની ગલીમાં આવેલી છે. કોઈ પણ માણસ ત્યાં લિફ્ટ મારફત જઈ રાષ્ટ્રપતિના અંગત મંત્રીને મળી શકે છે.

ચમનલાલ

ત્રણ વસ્તુઓ

મને અંગ્રેજ પ્રજા એની ત્રણ વસ્તુઓ માટે ગમે છે : એક તો તેરમી સદીથી સતત જાગૃતિપૂર્વક એણે નિપજાવેલું લોકશાહી ખમીર, બીજી એની કવિતા અને ત્રીજી ગમતી વસ્તુ એણે નિબંધનો જે કલાપ્રકાર ખીલવ્યો છે તે.

ઉમાશંકર જોશી

અધરના ગોખમાં બેઠાં રહે શબ્દોનાં પારેવાં.

'ગની' દહીંવાલા

અનેક પશુશાં મનુષ્ય જગમાં ભલેને રહ્યાં,
અનેક મનુ દેવશાં અવનિને ન શું સાંપડ્યાં ?

સુંદરજી બેટાઈ

પાછલે બારણેથી

કેળવણી વધતી જાય છે, વાચકવર્ગ વધતો જાય છે, અને શહેરીઓ ઉપરાંત દૂર દૂરનાં ગામડાંની વસ્તીને પણ જીવન અંગેની જાણકારી વધારવાની જરૂરિયાત જણાવા લાગી છે. આ કારણે ગામડાંમાં પણ વર્તમાનપત્રો વંચાવા લાગ્યાં છે. વાચકોના અનેક વર્ગો હોય છે; તેમના રસ-શોખના વિષયો અનેક હોય છે. વાચકોનો વિશાળ સમુદાય પોતા તરફ આકર્ષાય તે માટે આપણાં દૈનિક વર્તમાનપત્રો વિશેષ કાળજી રાખે છે.

અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, વેપાર-ઉદ્યોગ, ખેતી-બાગાયત, સંસાર-સમાજ, સાહિત્ય, બાળસાહિત્ય, સ્ત્રીસાહિત્ય, રંગભૂમિ-ચિત્રપટ, ધર્મ, ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનાં નાનાંમોટાં સામયિકો ગુજરાતીમાં છે. લગભગ એવાં બધાં સામયિકોના જેવી થોડી થોડી વાનગી પત્રમાં લેવાની એક રીતિ દૈનિકો અજમાવી રહ્યાં છે. ઇનામી શબ્દવ્યૂહોનો પ્રચાર ઘટી ગયો છે, પણ એક વાર કેટલાંક દૈનિકોનું એ એક આકર્ષણનું અંગ બની ગયું હતું. આજે પણ કેટલાંક પત્રો માટે રાશિવાર ભવિષ્ય એ આકર્ષક અંગ હોય છે. ધ્યેયલક્ષી મનાતા પત્રકારોને આ સંબંધે પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ, ત્યારે તેઓ કાંઈક સંકોચાઈને જવાબ આપે છે, શું કરીએ ? વાચકો માગે છે ! એ જ રીતે ગુનાખોરીને પોષે એવી વાર્તાઓ, અદાલતોમાં ચાલતા મુકદ્દમાના અહેવાલો, સંસારસમાજના ગંદા ઝઘડાઓ, જાતીય મનોવૃત્તિને ઉશ્કેરનારી પ્રસંગકથાઓ, અને એ બધાં તત્ત્વને મોટાં મથાળાંથી તથા આકર્ષક શૈલીએ ગોઠવવાની કલાચાતુરી – એવું બધું વાચકોની અપરુચિને પોષવાની વર્ગણામાં આવે.

સમાચારોને ભોગે જુદા જુદા વિષયોના લેખો પાછળ જગ્યા રોકવામાં આવે છે ત્યારે સમાચારરૂપ મહત્ત્વનું અંગ પાંખું પડી જાય એ સ્વાભાવિક છે. ઘણાંખરાં દૈનિકોનું આ અંગ ઊણું અને ખામીભર્યું લાગે છે.

સમાચાર-વિભાગની ઊણપ ઉપરાંતની એક ખામી તેના લેખનની છે. અંગ્રેજીમાં આવેલા અહેવાલોના અનુવાદો ત્રૂટક અને ભૂલોવાળા હોય છે. પૂરી અને સાચી ખબર વાંચવા માટે સમજુ વાચકો ગુજરાતી દૈનિકો ઉપર આધાર રાખતાં ડરે છે અને તેટલા પૂરતાં અંગ્રેજી દૈનિકો વાંચવા પ્રેરાય છે. અંગ્રેજી પત્રોનો સમાચાર-વિભાગ વધુ સમૃદ્ધ હોય છે. પહેલાંનાં પારસી માલિકીનાં દૈનિકોની ભાષા કરતાં આજની અખબારી ભાષા સુધરી છે, છાપભૂલો ઘટી છે એ ખરું છે. પણ મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા અને રાજકોટનાં ગુજરાતી દૈનિકોનો પ્રચાર જોતાં તેમના સંપાદનની અને વાચનશુદ્ધિની ખામીઓ નીચું જોવડાવનારી લેખાય.

પત્રોના પોતાના ખબરપત્રીઓ અને વૃત્તાંતનિવેદકોના સમાચારો ને વૃત્તાંતો પણ સારી પેઠે ખામીભર્યાં હોય છે. કોઈ વાર તેમાં અધૂરી માહિતી, ઉપલકિયાપણું,

અપરસ અને અંગત રાગદ્વેષ પણ દેખાતાં હોય છે. કોઈ મોટી જાહેરખબરો આપનાર વેપારીની એંશી વર્ષની જ્યારે માતા મૃત્યુ પામી હોય, ત્યારે પત્રમાં કાળી કિનારી વચ્ચે 'શોકજનક અવસાન'ની ખબર છપાય અને નિર્માલ્ય જીવનરેખાને પ્રસિદ્ધિ અપાય, તે કેવા પ્રકારનું સમાચાર-સંપાદન સમજવું ? ન્યાતના શેઠના પુત્રના લગ્નોત્સવમાં હાજરી આપનારા લખપતિઓ અને અમલદારોની નામાવલિ, કોઈ ધર્મગુરુ કે પંડિતના આગમન-વિદાયની વિશેષણોથી ભરેલી પારાયણ, એવું બધું વર્તમાનપત્રમાં ખડકવું એ સમાચાર-પસંદગી કરી લેખાય ? વાચકોના એક ટકાને પણ જે વાંચવામાં રસ નથી હોતો, જરૂર પણ નથી હોતી, એવા સમાચારો અને અહેવાલો વાચકોને માથે મારવા તેના જેવો પત્રની જગ્યાનો બીજો કોઈ દુરુપયોગ નથી.

અમદાવાદમાં મળેલી પહેલી પત્રકાર પરિષદના પ્રમુખ મહેરજીભાઈ માદને પોતાના ભાષણમાં પત્રકારોને એક ચેતવણી આપેલી : ''તમારા પત્રમાં પાછલે બારણેથી સમાચારો અને લખાણો ઘૂસી ન જાય તે માટે સાવચેત રહેજો !'' આ ચેતવણી અપાયાને અનેક દાયકા થવા આવ્યા, છતાં હરકોઈ માથાભારે વ્યક્તિ આવું ઘાલ-ઘૂસણ કરતી હોવાના બનાવો બન્યા જ કરતા હોય છે. આ ખામી દૂર થાય તો ઓછાં પાનાંની મર્યાદામાં રહીને પણ વર્તમાનપત્રો સમાચારનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક રીતે જાળવી શકે.

દેશનાં વર્તમાનપત્રોના સંચાલનમાં આજે તેના વાચકોનો કશો અવાજ નથી. રેલવેના ઉતારુઓની સંસ્થા છે, તેવી વર્તમાનપત્રોના વાચકોની કાયમી સંસ્થા કેમ ન હોય ? વખતોવખત વાચકોની પરિષદ પણ મળતી હોય તો સંચાલકોને સજાગ રાખવા જેટલી સિદ્ધિ તો જરૂર મેળવી શકે.

ચુનીલાલ વ૦ શાહ

સૌ જનના સુખ કારણે કીધું જે કંઈ કામ,
ધરણી તળમાં ધન્ય તો નિર્મળ તેનું નામ;
એવા જનનો જગતમાં કરવો જશ-વિસ્તાર;
આપ્યો મુજને ઈશ્વરે એ માટે અવતાર.

દલપતરામ કવિ

અપમાન સાથ કાઢો છો ઘરમાંથી આજ, પણ
આંસુ બનીને આપની આંખોમાં આવશું.

'શયદા'

મહામાનવ

જવાહરલાલજી જેવો વ્યક્તિત્વનો વૈભવ જવલ્લે જ પ્રગટ થતો હોય છે. બુદ્ધિની – વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિની તેજસ્વિતા અને હૃદયની અભિજાત સુકુમારતા એમનામાં ઝલમલ ઝલમલ થતી. પણ કદાચ એમની મુખ્ય શક્તિ હતી ભાવનાની. સહાનુકંપાનો સ્રોત એમનામાં અવિરતપણે વહેતો.

હિંદ નેહરુને અશોક અને અકબર, એ ઉદારદિલ રાજર્ષિઓ સાથે સંભારશે. નેહરુ પોતાને પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચિત્ર મિશ્રણ તરીકે ક્યારેક ઓળખાવતા. એક રીતે યુવક નેહરુ પશ્ચિમની ભારતને ભેટ હતા, પણ શાંતિપુરુષ મહામાનવ નેહરુ એ બુદ્ધ અને ગાંધીના ભારતની જગતને અનોખી બક્ષિસરૂપ હતા. ભારતવાસીઓના હૃદયસિંહાસને વિરાજતા એ મહામાનવના અવાજમાં જગતને મૈત્રી-કરુણાનાં મૂલ્યોનો ઉદ્‌ઘોષ સંભળાતો અને એના ઘા જાણે રૂઝાતા, એની આશા જાણે પાંગરતી.

આખા જગતનું એક રાજ્ય સ્થપાય, એ સમય આ અણુયુગમાં હવે ઘણો દૂર ન હોવો જોઈએ. જગતરાજ્યનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે તેના પ્રથમ પ્રકરણમાં નેહરુનું નામસ્મરણ થશે. એવા એક સાચા જગત-રાજપુરુષ એ હતા.

ઉમાશંકર જોશી

[‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ : દ્વિતીય ખંડ]

વા વા વંટોળિયા !

વાયરા વનવગડામાં વાતા’તા,
વા વા વંટોળિયા રે !
હાં રે અમે ગાડામાં બેસીને જાતાં’તાં,
વા વા વંટોળિયા રે !

ગાડાં દોડે, ઘૂઘરા બોલે,
બળદ કેરાં શિંગડાં ડોલે !
હાં રે અમે એકસાથ-સાથ મળી ગાતાં’તાં,
વા વા વંટોળિયા રે !

ધોમ ધખેલા, આભ તપેલાં,
ગરમી કેરી ગાર લીંપેલા,
હાં રે અમે ઊની ઊની લૂ મહીં નાહતાં’તાં,
વા વા વંટોળિયા રે !

જગદીપ વીરાણી

શેણે ?

મન મતવાલું માને શેણે ?
ઘાવ ઝીલે એ વજ્જરના ને
ભાંગી પડે મૃદુ વેણે :
મન મતવાલું માને શેણે ?

સાત સમંદર પાર કરે, ને
ડૂબે ઝાકળબિન્દુ;
અગ્નિભડકે બળે નહિ એ,
સળગે શીતલ ઇન્દુ;
ઉગ્ર તૃષા ઓલાશે ક્યાંથી,
છો ઘન વરસે નેણે :
મન મતવાલું માને શેણે ?

ગિરિવર સરખો બોજ ઉઠાવે,
પુષ્પ તળે કચડાતું;
ઝેરઘૂંટડા જીરવી જઈને
અમી છલોછલ પાતું;
ચ્હાય ભવોભવ એ નિષ્ઠુરને
દીધી વેદના જેણે :
મન મતવાલું માને શેણે ?

જયંત પલાણ

અયિ ! કૂદતો કંઈ આવજે !
ભરસિંધુને ઉછળાવજે !૦૦૦
આ દેશનું વીરત્વ મંદ પડી ગયું,૦૦૦
તેને જગાવી મંત્ર ફૂંકી ઉર્મિઓ ઉકળાવજે !
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ,
હર હર વીરહાક પડાવજે !

અરદેશર ફ૦ ખબરદાર

અનુભવ થઈ ગયો એવો મને એક વાર પીછાંનો,
પહાડોથી વધુ લાગી રહ્યો’તો ભાર પીછાંનો.

મનોજ ખંડેરિયા

સાચના શહીદ

પૂર્વ પંચમહાલના વનાંચલનો એક વિસ્તાર પહેલાં દેવગઢબારિયાના દેશી રાજ્યની હકૂમત હેઠળ હતો. વસ્તી મોટે ભાગે કોળી, ધારાળા, બારૈયા ને આદિવાસીની.

આ પ્રદેશની પ્રજાને મન થાણું એટલે યમસદન ને સરકારી નોકર એટલે જમડા. એમની નજરે ચડવાનું એ બને તેટલું ટાળે. આદિવાસી જંગલમાં વાઘવરુનો એકલે હાથે સામનો કરે, અંદર અંદર ઝઘડો થતાં સામાને ઝટકાવી નાખતાં વિચાર ન કરે, પણ ખાખી ડગલી જુએ કે થરથર કંપે. દરેક ખાખી ડગલીવાળો માણસ એક રાજા છે : એ તમારાં મરઘાં-બકરાં માગે તો આપવાં પડે; એ તમારી સ્ત્રી, બહેન કે દીકરીની લાજ લૂંટે તો તમારે લાચારીથી જોઈ રહેવાનું. અહીં દમન એ જ કાયદો છે, ભયંકર અન્યાય એ જ વ્યવસ્થા છે.

એક વાર થાણામાંથી ભરણાની રકમ ઊપડી ગઈ; હશે પાંચસો-છસો રૂપિયા. ચોરીની ફરિયાદ પાટનગર પહોંચી. પોલીસવડા યારમહમ્મદને તપાસ માટે મોકલવામાં આવ્યા. એમણે રાજગઢ થાણામાં મુકામ નાખ્યો. યારમહમ્મદની બાહોશી વખણાય. એ ચોરી ન પકડી શકે એવું બને જ નહિ, એવી એમની છાપ. આ છાપ કાયમ રાખવા એમણે કમર કસી. બીજે જ દિવસે શક પરથી બે માણસોને પકડવામાં આવ્યા : એક ગોઠ ગામના નાનિયાને (ચોરીના બનાવ વખતે એ કોઈ કામ અંગે થાણે આવેલો) ને બીજા ઘોઘંબાના પટાવાળા રામલાને. બન્નેને પહેલે દિવસે હેડમાં પૂર્યા. એમણે ગુનો કબૂલ ન કર્યો. બીજે દિવસે એમને એક ઓરડીમાં પૂરીને મારવા લીધા. છાતી ઉપર ચડી બેસી મોં ઉપર મુક્કા મારે, નાગા કરી ગુહ્ય ભાગમાં લાતો મારે, છાતી ઉપર લાઠી મૂકી બે છેડે બે જણા બેસે. પોલીસના ભેજામાં યાતના આપવાની જે કોઈ યુક્તિ સૂઝે તે અમલમાં મૂકવામાં આવે. પણ આ બે જુવાનોએ ગુનો કબૂલ ન કર્યો તે ન જ કર્યો. એમનો એક જ જવાબ હતો : ‘‘અમે લીધા નથી, પછી ચમ કરીને હા કહીએ ?’’

એક બપોરે નાનિયો ઉતાવળે પગલે અમારા ઘર આગળથી થાણામાં જવા નીકળ્યો. બાને થયું કે, લાવો પૂછીએ તો ખરાં કે શું કરે છે ? ‘‘કેમ નાનભઈ !’’ કહ્યું એટલે ઓટલે ચડ્યો. ‘‘હારુ બા.’’ ‘‘તમને, અલ્યા, ત્યાં શું કરે છે થાણામાં ?’’ ‘‘અરે બા, વાત જ જવા દો ! પૂર્વ જનમનાં પાપ હશે તે ભોગવવા વારો આવ્યો, નકર આ જનમારે તો અધરમ નથી કર્યો. બે વાર ખાવા છોડે છે – ઘેર રોટલા ખાવાના ને થાણામાં માર ખાવાનો.’’ બાની નજર એના મોં પર ગઈ એટલે નાનભાઈએ કહ્યું, ‘‘આ જુઓને બા, કાલે એવી ઝાપોટ મારી કે મારા બે દાંત પડી ગયા; જુલમનો પાર નથી. હશે, કરમના લેખ ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી.’’ બાને દયા આવે છે, એ કહે છે, ‘‘પણ તું હા કહી દે ને, એટલે આ મારપીટ તો બંધ

થઈ જાય !'' ''એવું તે ચેમ કહેવાય, બા ? લીધું ના હોય ને માથે ચેમ ઓઢી લેવાય ? એક તો આબરૂ જાય ને પાછા જૂઠું બોલી ભગવાનના ગુનેગાર થઈએ તે જુદું. એ પાપમાંથી કયે ભવ છૂટીએ પાછા ? જે નસીબમાં હશે તે થશે.''

શૈશવમાં જોયેલું નાનિયાનું મુખ ભુલાતું નથી. એ ઉતાવળી, ધરતી ધ્રુજાવતી, ઉઘાડા પગની ચાલ, એ કપાળ ઉપર હીંચકા ખાતા વાંકડિયા વાળ, એ વૃશસ્કંધ પડછંદ શરીર, સત્યને ખાતર રોજ રોજ નિયમિત થાણે હાજર થઈ અમાનુષી માર ખાવાની એની ધીરતા-દઢતા, ''લીધા ના હોય ને માથે ચેમ ઓઢી લેવાય ?'' એવાં એનાં સત્યાગ્રહ-વચનો : આ બધાંએ મારા શિશુચિત્તમાં સાચના એક શહીદની મૂર્તિ સ્થાપી દીધી છે. નાનિયાનું શરીર મજબૂત, ને મારનાર હાર્યા અને આખરે એને છોડી મૂક્યો. પણ પેલો રામલો – પહેલેથી જ ભાંગેલા શરીરનો સળેકડા જેવો, તે એનાથી કેટલું સહન થાય ? એક સવારે વાત આવી કે રામલો કોટડીમાંથી રાતોરાત ભાગી ગયો ! એનો પત્તો ન મળ્યો. બિચારો રામલો ! ત્રાસથી નાસી તો ગયો – પણ બીજી દુનિયામાં.

જયન્ત પાઠક

ચાલ મજાની આંબાવાડી

સાવ અમસ્તું નાહક નાહક નિષ્ફળ નિષ્ફળ રમીએ,
ચાલ મજાની આંબાવાડી ! આવળબાવળ રમીએ.

બાળસહજ હોડી જેવું કંઈ કાગળ કાગળ રમીએ,
પાછળ વહેતું આવે જીવન, આગળ આગળ રમીએ.

માંદા મનને દઈએ મોટું માદળિયું પહેરાવી,
બાધાને પણ બાધ ન આવે, શ્રીફળ શ્રીફળ રમીએ.

તરસ ભલે ને જાય તણાતી શ્રાવણની હેલીમાં,
છળના રણમાં છાનામાના મૃગજળ મૃગજળ રમીએ.

હોય હકીકત હતભાગી તો સંઘરીએ સ્વપ્નાંઓ,
પ્રારબ્ધિ પથ્થરની સાથે પોકળ પોકળ રમીએ.

ફરફર ઊડતું રાખી પવને પાન સરીખું પહેરણ,
મર્મર સરખા પારાવારે ખળખળ ખળખળ રમીએ.

હુંય 'ગની', નીકળ્યો છું લઈને આખોમાખો સૂરજ,
અડધીપડધી રાત મળે તો ઝાકળ ઝાકળ રમીએ.

'ગની' દહીંવાલા

આશિક કા જનાજા

ગમકે શરીક ભાઈયોં ઔર બહનોં,

યે તેરહ દિન હમ સબ પર જૈસે બીતે હૈં, આપકો ભી વૈસે હી માલૂમ હૈં જૈસે કિ મુઝે માલૂમ હૈ. જિસને દિલ્લીકી ઉસ ભીડકો દેખા હૈ જો પંડિતજીકે બદનકો ચિતા પર લે જાનેકે વક્ત જમા હુઈ થી, જિસને ઉસ રેલ પર, જિસમેં ઉનકે ફૂલ આએ, આદમિયોંકે દરિયાઓંકો – જમુનાઓં ઔર ગંગાઓંકો – બહતે દેખા, ઘંટો તક જિસને બૂઢોંકી દાઢિયોંકો આંસુઓંસે ગીલા દેખા, જિસને છોટે છોટે બચ્ચોંકો બિલખતે હુએ ઔર સિસકતે હુએ દેખા, વહ જાનતા હૈ કિ ઇસ દેશ પર ક્યા ગુજરી હૈ. કિસીને સચ કહા હૈ – આશિક કા જનાજા થા, બડી શાનસે નિકલા. ઇસલિએ કિ શાયદ કમ લોગ ઇસ દેશ પર, દેશ કે ગરીબોં પર, ઇસ દેશકી વિપદાઓં પર, ઇસ દેશકી અચ્છાઇયોં પર ઐસે આશિક હોંગે જૈસે કિ હમારા ગુજરને વાલા સરદાર થા.

પચાસ સાલ ઉસ ઇશ્કને બરાબર કામ કિયા. વો ઇશ્ક ખાલી આંસૂ બહાને વાલા ઇશ્ક નહીં થા. વો ઇશ્ક ખાલી મીઠે બોલ બોલને વાલા ઇશ્ક નહીં થા. વો કામ કરને વાલા ઇશ્ક થા. વો સુલગતા રહા, બિલખતા રહા, અપની જાનકો ખપાતા રહા, ઔર પચાસ સાલ તક બરાબર હમારી સેવામેં અપને એક એક મિનટકો ગુજારા ઔર જિંદગીકે આખિરી મિનટ તક વો હમારી સેવામેં લગા રહા. યહ સારા જમાના ઉસને ઈસ ઇશ્કમેં ગુજાર દિયા ઔર હમકો નયી નયી ચીજેં દીં, હમકો નયે નયે સુઝાવ દિએ, ઉન પર ચલાકર હમકો દિખલાયા, હમારી ગલતિયોં પર રોયા, હમારી અચ્છાઇયોં પર ખુશ હુઆ – લેકિન અપને કામમે લગા રહા.

જિસ તરહ ઉસને અપની જિંદગીકો નિભાયા થા, ઉસમેં એક શાને-મહબૂબિયત થી, ઉસમેં એક પ્રેમ જગાને વાલી જ્યોત થી જિસસે આદમીકે દિલકો લગાવ હોતા થા, જિસ પર આદમી ફિદા હોતા થા. ઉસકી હર બાતમેં દિલકશી થી, ઉસકી હર અદામેં દિલનવાજી થી, ઔર ઈસ તરહ વો હમારા મહબૂબ થા. હમારા મહબૂબ હમસે છિન ગયા હૈ – ઐસા મહબૂબ જો હમેં ઝિડકતા ભી થા, ઔર ઉસકી ઝિડકમેં વહી મજા આતા થા જો મહબૂબકી ઝિડકમેં આ સકતા હૈ. યહ હમસે મહોબત કરને વાલા, ઔર હમારી મહોબત લેને વાલા, ગયા. લેકિન વો અપના હક અદા કર ગયા. થક ગયા થા, આરામકો ચલ દિયા. ઉસ થકે હુએ આદમીકે કામકો હમેં આગે બઢાના હૈ.

સબ મજમુનોંમેં જહાંસે ઉસકી લાશ ગુજરી, સુનકર મેરા દિલ દહલતા થા : "જવાહરલાલ નેહરુ જિન્દાબાદ, જવાહરલાલ નેહરુ જિન્દા રહે !" કૈસે જિન્દા રહેં જવાહરલાલ ? બદન વાલે જવાહરલાલ અબ નહીં આયેંગે. લેકિન એક માયનેમેં વો જિન્દા રહ સકતે હૈં. અગર જવાહરલાલસે કોઈ પૂછ સકતા હૈ આજ કિ, આપ ભાખડા-નંગલમેં જિન્દા રહના ચાહતે હૈં, યા કિસી ઇસ્પાતકે કારખાનેકી શકલમેં

જિન્દા રહના ચાહતે હૈં ? તો કહ દેંગે કિ, મૈં અપને ભાઇયોંકે, બહનોંકે દિલોંમેં જિન્દા રહના ચાહતા હૂં. જબ જબ બચ્ચેં પુકારતે હૈં કિ "ચાચા નેહરુ જિન્દાબાદ !" તો મેરા જી કહતા હૈ કિ બસ, ઉનકા કહના પૂરા હો. ઇસલિએ કિ ઉનકે દિલોંમેં ઉન્હેં સબસે જ્યાદા જિન્દા રહના ચાહિએ. હમ તો થોડે થોડે દિનકે હૈં, ઔર નિકલ જાયેંગે, ચલે જાયેંગે. લેકિન અગર બચ્ચોંકે દિલમેં યહ બાત જમ જાએ કિ જવાહરલાલકો જિન્દા રખના હૈ, તો હમ જિન્દા રખ સકતે હૈં, ઔર વે હમારે કામોંમેં જિન્દા રહ સકતે હૈં, હમારે વિચારોંમેં જિન્દા રહ સકતે હૈં.

ઈસ તરહસે હમે જવાહરલાલકો અમર બનાના ચાહિએ. ઉનકો અમર બનાનેકે લિએ હમકો અપને અંદર કુછ બાતેં જવાહરલાલકી સી પૈદા કરની ચાહિએ. જવાહરલાલ જૈસે આદમી બનનેસે જવાહરલાલ જિન્દા રહેંગે. અગર હમારે દિલમેં હિમ્મત નહીં હૈ, તો હમ જવાહરલાલકો જિન્દા નહીં રખ સકેંગે. અગર હમારે દિલમેં રવાદારી નહીં હૈ, તો હમ જવાહરલાલકો જિન્દા નહીં રખ સકેંગે. અગર હમારે દિલમેં મહોબ્બત નહીં હૈ, તો હમ જવાહરલાલકો જિંદા નહીં રખ સકેંગે. અગર હમારે દિલમેં રહમ નહીં હૈ અપને ગરીબ ભાઈયોંકે સાથ, પિછડે હુઓંકે સાથ પૂરા તાલ્લુક નહીં હૈ, તો હમ જવાહરલાલકો જિન્દા નહીં રખ સકેંગે. અગર હમ નયે તરીકોંકો નહીં સમઝતે હૈં, અગર હમ સાઇન્સ (વિજ્ઞાન) સે ભાગતે હૈં, હમ સોચનેસે ડરતે હૈં, તો ભી હમ જવાહરલાલકો જિન્દા નહીં રખ સકેંગે.

જિસકે દિલમેં ઘટિયાપન હૈ, કમીનાપન હૈ, છોટી નજર હૈ, વો જવાહરલાલકો નહીં જિન્દા રખ સકતા. જવાહરલાલને કભી કોઈ ઘટિયા કામ નહીં કિયા, કભી ઘટિયા ચીજકો પસંદ નહીં કિયા, કભી કોઈ ઘટિયા બાત કહી નહીં. હમ ઘટિયા બાત કહતે હૈં, હમારે દિલ જલિલ હૈં, હમ નફરત કરતે હૈં, હમ બરાબર લડતે હૈં. હમ તાકતકે લિએ ભૂખે ગિધ્ધોંકી તરહ ગિરતે હૈં, જૈસા કિ મુર્દાર પર ગિરતા હૈ. યે બાતેં હમેં દિલમેં સે નિકાલની હોગી અગર જવાહરલાલકો જિન્દા રખના હૈ તો. ફિર હમારા દેશ સચોંકા, નેકોંકા દેશ બન જાયેગા ઔર વહી જવાહરલાલકો અમર કરેગા.

ઝાકિર હુસેન

[જવાહરલાલ નેહરુનાં અસ્થિ ત્રિવેણી સંગમમાં પધરાવ્યા પછી અલ્લાહાબાદની સભામાં આપેલા ભાષણમાં : 8 જૂન, 1964]

તમે તમારી પત્નીની ટીકા કરો ત્યારે એક વાત ધ્યાનમાં રાખજો – કે પોતાના એ બધા દોષને કારણે જ તો એ જેને પરણેલી છે તેના કરતાં વધુ સારો વર મેળવી શકી નહોતી.

વસિયતનામું

ભારતની જનતા તરફથી મને એટલાં તો સ્નેહ અને ચાહના મળ્યાં છે કે હું ગમે તેટલું કરું તોપણ એ ઋણ અંશમાત્ર પણ ચૂકવાય તેમ નથી. અને ખરેખર, સ્નેહ જેવી મૂલ્યવાન વસ્તુનું ઋણ ચૂકવી પણ ન શકાય.

હું તો માત્ર એટલી જ આશા રાખું છું કે, મારા જીવનનાં બાકીનાં વરસોમાં હું મારા દેશબાંધવોને અને તેમના સ્નેહને અપાત્ર ન બનું.

મારા અસંખ્ય બિરાદરો અને સાથીઓનો તો હું આથીય વધારે ઋણી છું. અમે મહાન કાર્યોમાં સંયુક્ત ભાગીદાર રહ્યા છીએ અને એમાંથી અનિવાર્યપણે નીપજતા આનંદ અને શોકના સમભાગી બન્યા છીએ.

*

મારા મૃત્યુ બાદ કોઈ પણ ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવે તેવું હું ઇચ્છતો નથી. એવી કોઈ વિધિમાં હું માનતો નથી અને એક આચાર તરીકે પણ એવી વિધિ ચલાવી લેવી તે દંભ સમાન છે અને આપણી જાતને તેમ જ બીજાને ભ્રમમાં નાખવાના પ્રયત્ન સમાન છે.

હું જ્યારે મૃત્યુ પામું ત્યારે મારા દેહનો અગ્નિસંસ્કાર થાય તેમ ઇચ્છું છું. જો હું વિદેશમાં મૃત્યુ પામું તો મારા દેહનો અગ્નિસંસ્કાર ત્યાં જ કરવો અને મારાં અસ્થિફૂલ અલ્લાહાબાદ લાવવાં. આમાંનાં થોડાંક અસ્થિફૂલ ગંગા નદીમાં પધરાવવાં અને બાકીનાંનું નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે વિસર્જન કરવું.

મારાં થોડાંક અસ્થિફૂલ અલ્લાહાબાદ ખાતે ગંગા નદીમાં પધરાવવાની મારી ઇચ્છા પાછળ કોઈ ધાર્મિક ભાવના રહેલી નથી. છેક મારા શૈશવકાળથી હું અલ્લાહાબાદની ગંગા અને જમના નદી સાથે સ્નેહભાવથી બંધાયેલો છું, અને જેમ જેમ હું મોટો થતો ગયો તેમ તેમ આ સ્નેહબંધન પણ દૃઢ થતું ગયું છે. બદલાતી મોસમો સાથે એના પલટાતા મિજાજ મેં નિહાળ્યા અને માણ્યા છે અને યુગોથી એની સાથે સંકળાયેલા તથા એમના વહેતા જળપ્રવાહના અંગરૂપ બની ગયેલાં ઇતિહાસ, દંતકથા, પરંપરાઓ, સંગીત અને કથનીઓનો અનેક વાર વિચાર કર્યો છે.

ખાસ કરીને ગંગા ભારતની પ્રજાની પ્યારી અને માનીતી નદી છે. એની આસપાસ અનેક વંશો અને જાતિઓનાં સંભારણાં, એની આકાંક્ષાઓ અને ભયો, એનાં વિજયગાન, એના જય અને પરાજયની વાતો ગૂંથાયેલી છે. ભારતની યુગોજૂની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની પ્રતીક બની રહેલી ગંગા હંમેશાં નવતરરૂપ ધરતી રહી છે, અખંડ વહેતી રહી છે – અને છતાંય તે એની એ જ ગંગા છે. એ મને અત્યંત પ્યારાં હિમાલયનાં હિમાચ્છાદિત ઉન્નત શૃંગો અને તેની ઊંડી ખીણોની યાદ આપે છે, તેમ જ મારા જીવન તથા કાર્યનું જ્યાં ઘડતર થયું છે તેવા સમૃદ્ધ અને વિશાળ પ્રદેશોની સ્મૃતિ તાજી કરાવે છે.

અને, જો કે ભૂતકાળની ઘણી પરંપરા, રૂઢિ ને રીતરિવાજોનો મેં ત્યાગ કર્યો

છે, અને ભારતના લોકોને જકડતી ને બંધનમાં રાખતી તેમ જ તેમને વિભક્ત કરતી, બહુસંખ્ય લોકોનું દમન કરતી તથા તેમના દેહ ને આત્માના મુક્ત વિકાસને રૂંધતી તમામ શૃંખલાઓને ભારત ફગાવી દે એમ હું ઇચ્છું છું, છતાં હું મારી જાતને ભૂતકાળથી સંપૂર્ણપણે અળગી કરી નાખવા ચાહતો નથી.

અને તેથી, મારી આ ઇચ્છાના સાક્ષી તરીકે તેમ જ ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાને મારી અંતિમ શ્રદ્ધાંજલિ તરીકે, હું એવી વિનંતી કરું છું કે મારાં થોડાંક અસ્થિફૂલનું અલ્લાહાબાદમાં ગંગા નદીમાં વિસર્જન થાય, જેથી એ ભારતના પાય પખાળતા મહાસાગરમાં ભળી જાય.

પરંતુ મારા મોટા ભાગનાં અસ્થિફૂલનું વિસર્જન બીજી રીતે કરવું. હું ઇચ્છું છું કે એ અસ્થિફૂલ એક વિમાનમાં ખૂબ ઊંચે લઈ જવામાં આવે અને ત્યાંથી, જે ખેતરોમાં ભારતના કિસાનો પસીનો વહાવી રહ્યા છે તેવી ભારતની ધરતી પર વેરવામાં આવે, જેથી કરીને એ ભારતની માટી સાથે એકરૂપ બની જાય અને ભારતના અવિભાજ્ય અંગરૂપ બની જાય.

જવાહરલાલ નેહરુ

[1954માં કરી રાખેલા અંગ્રેજી પરથી અનુવાદિત]

કવિતા

ચોકની વચ્ચે ઊભી કરેલી
શૂળી પર ચઢી
હસતાં હસતાં વીંધાઈ જવાની હિંમત છે ?
ધગધગતા અંગારાને
હથેળીમાં લઈને રમાડવાની આવડત છે ?
ચણોઠીઓ ફૂંકી ફૂંકીને
તાપણું કરી તાપવાની ધીરજ છે ?
ઊભી દીવાલમાંથી
આરપાર નીકળી જવાની હિકમત છે ?
કરોળિયાના જાળામાં
આખા બ્રહ્માંડને
તરફડતું જોવાની આંખ છે ?
હોય, તો તું
કવિતા કરી શકે – કદાચ.

જયન્ત પાઠક

['કવિતા' બે-માસિક : 1975]

મેઘાણીભાઈ

આ વસંતનાં ફૂલોમાં હું યુગો સુધી ઢાંકી રાખીશ
દેવળમાં બળતી મીણબત્તી જેવો
તમારો વેદનાનો ચહેરો;૦૦૦
તમારાં જુલ્ફાંમાં
સાવજની કેશવાળીના પછડાટથી ત્રમત્રમી ઊઠતું ગીરનું રાન,
કંઠના ટોડલા પર બેઠેલું મોરલાના અવાજનું ટોળું,
ઘેઘૂર અધબીડ્યાં પોપચાંમાં
હમણાં ધોધમાર વરસું વરસું કરતા અષાઢના આકાશ જેવી
મોરપીંછની આંખો.૦૦૦
તમે ચાલીસ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં
ઘોળીઘોળી ભરેલા પિયાલામાંથી ઊભરાઈને
આજે અત્યારેય
મને કસુંબીના છાંટા ઊડે છે, મેઘાણીભાઈ !
પગમાં ક્રાંતિનાં પગરખાં,
આંખોમાં થીજી ગયેલાં આંસુના દ્વીપ
ને ઝોળીમાં બારમાસીનાં વેડેલાં ગીત –
જોઉં છું તો ગોધૂલિ ટાણે
કોઈના લાડકવાયાની આરસખાંભી પર
તમે લોહીના અક્ષરે કવિતા લખી રહ્યા છો...

યશવંત ત્રિવેદી

['પરિપ્રશ્ન' પુસ્તક]

અમે હાથે તે કામ બધાં કીજીએ રે,
નહિ બાધા કે બંધનોથી બીજીએ રે !૦૦૦
કોને પરવા છે ફાવીએ કે હારીએ રે,
અમે લીધાં કામ એમ કેમ છોડીએ રે !

જુગતરામ દવે

અમે વનવનનાં પાન થઈ ફરકી રહ્યાં,
અમે પંખીનાં ગાન થઈ મરકી રહ્યાં,૦૦૦
અમે દરિયો થઈ આભને પંપાળી રહ્યાં.

સુરેશ દલાલ

અંતિમ ઇચ્છા

આંખો તો કશાય કામની નથી;
એ મીંચાય કે તરત જ
એમાં ઊગેલાં મેઘધનુષ્યોને
હળવેકથી ઉપાડીને
કોઈ કોરી આંખના આકાશમાં લહરાવજો.
હીરનાં ચીરનોય મોહ ક્યાં હતો કે કફનનો હોય ?
મારાં અંગ ઉપર ઊગેલાં રોમાંચોને
બાગની કોઈ ક્યારીમાં વાવજો,
કોઈ ફૂલડાને આપજો.
મારી ભવોભવની લેણદાર
કો પુરકન્યકા
નીચી નજર ઢાળી
એણે આપેલાં
કુન્દધવલ સ્મિત
          (મારે મન તો મોટી મૂડી)
વિશે
મહકતા મૌનથી પૃચ્છા કરે,
ત્યારે
તેને મારાં ગીતો આપજો.
મારી શ્રુતિમાં પડઘાતા ફૂલોના સૌરભ-ટહુકાઓને
તારલાના મધપૂડા સુધી પહોંચાડજો.
મારા છેલ્લા શ્વાસે
ખીલું ખીલું થતી કો પદ્મિનીની સુવાસ
ભરું ને પોઢી જાઉં ત્યારે
          ‘બે મિનિટનું મૌન’ પાળવાને બદલે
હે અભિનવ કોકિલો,
આમ્રમંજરીના આસ્વાદથી મ્હેકતા કંઠે
તમે
ગાજો, ગાજો, ગાજો.

જિતેન્દ્ર કા૦ વ્યાસ
[‘કવિલોક’ બે–માસિક : 1977]

જુગતરામભાઈનું 'જગતિયું'

ગુજરાતના આદિવાસીઓ વચ્ચે ચાળીસ વર્ષોથી પલાંઠી વાળીને બેઠેલા આજીવન સેવક શ્રી જુગતરામ દવેને 1965માં પંચોતેર વરસ પૂરાં થવા આવ્યાં ત્યારે ગુજરાતના ગાંધી-વિચારના સેવકો એમની સેવાની કદર કરીને કાંઈક વિશેષ પ્રેરણા મેળવવા માગતા હતા. એ માટે ચીલાચાલુ રીતે રૂપિયાની થેલી અર્પણ કરવાનો વિધિ નહોતો વિચાર્યો, પણ પંચોતેર નવયુવકો પછાત પ્રદેશમાં સેવા કરવાની દીક્ષા લે તો એમને સ્નાતક સુધીનો અભ્યાસ કરાવવાની યોજના વિચારી હતી. પણ એમણે કહ્યું કે, હું જીવતો છું ત્યાં સુધી તો મહેરબાની કરીને આવું કાંઈ ન કરો એવી મારી માગણી છે. એ કાર્યક્રમ યોજનારી સમિતિના સંવાહક ઉપર એમણે લખેલો પત્ર વાંચવાથી એમની આ બાબતની કેવી ઉન્નત વૃત્તિ છે એનું આપણને દર્શન થાય છે :

વાત્સલ્યધામ, ૭-૯-૬૫

પ્રિય ભાઈ રતિભાઈ,

તમારો તા. 3જીનો પરિપત્ર મળ્યો અને તમે કેટલાક મિત્રોએ મળીને મારું 'જગતિયું' કરવાની યોજના ઘડી છે એ તે ઉપરથી જોયું. ગઈ કાલે આ સંબંધમાં મારી સંમતિ મેળવવા શ્રી બબલભાઈ આવ્યા છે.

મિત્રોની ભાવના સમજી શકું છું અને તે માટે હું સૌનો આભારી છું. પણ મારી જીવન-પદ્ધતિ અને સ્વભાવ તમે સૌ જાણો છો તેમ જુદી જાતના ઢાળામાં ઢળાયેલાં છે. આવી કોઈ યોજનાથી મારા આત્માને આનંદ થવાને બદલે અત્યંત વિશાદ જ થાય તેમ છે. તે અંગે કંઈ સભામેળાવડા કરવામાં આવે તેમાં હું હાજરી આપવાનું પસંદ કરી શકું નહીં.

મારી હાજરી વગર તમે તમારી મેળે કંઈક કરશો તો હું તમને અટકાવી શકવા લાચાર હોઈશ. પણ તમારે માટે પણ આવું કંઈક કરવાનો સારામાં સારો સમય મારા પ્રયાણ પછીનો જ હશે. આ તો સારાસારવિવેકનો અને મારી પ્રકૃતિને સમજી શું કરવું, શું ન કરવું ઉચિત ગણાય તે સમજવાનો પ્રશ્ન છે. ચર્ચા કે દલીલનો પ્રશ્ન નથી.

શ્રી બબલભાઈ અહીં રૂબરૂ આવ્યા છે તે મારી મનોભાવના સમજ્યા છે. તમે સૌ ભાઈઓ પણ સમજી જશો અને મને બિનજરૂરી દૂભવવાથી દૂર રહેશો એમ માગી લઉં છું. મને સમજાવવા કે શરમાવવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરો એમ ઇચ્છું છું.

લિ. જુગતરામ દવે

બબલભાઈ મહેતા

વિકરાળ પ્રશ્ન

આપણી દોડવાની ગતિ વધારીએ તે પહેલાં બે ઘડી શાંતિથી વિચારશું ખરા કે આપણે જવું છે ક્યાં ? આજે આટલા બધા લોકો વધુ ને વધુ બેચેન અને અશાંત થતા જાય છે. તેમને ખબર નથી કે તેઓ ક્યાં જવા માગે છે, પણ તેમને ક્યાંક જવું છે : જીવન ત્યાં વધુ સારું હશે, અહીં તે સંતોષકારક નથી. આપણો આખોયે સમાજ બેચેન છે, અસ્વસ્થ છે, અસંતુષ્ટ છે; બીજે ક્યાંક જવા, બીજું કશુંક મેળવવા ઝંખે છે. તેથી આ બધી દોડધામ છે.

નકામી ને ભંગાર ચીજવસ્તુઓનાં ઉત્પાદન, જાહેરાત અને ખરીદ-વેચાણ પાછળ આજે કેટલાં બધાં સમય, શક્તિ અને નાણાં વેડફાઈ રહ્યાં છે ! આ નરી મૂઢતા છે; કેમ કે જેઓ વધુ પૈસા મેળવવા પોતાના ઘરાકને છેતરે છે, તેઓ એ વાત ભૂલી જાય છે કે તેઓ પોતે જ્યારે ઘરાક બનીને કશુંક લેવા નીકળશે ત્યારે તેઓ પણ છેતરાવાના જ છે. આ તો એક ઝેરી કૂંડાળું છે.

ખરેખર તો, મોટા ભાગના લોકો કાંઈક માનસિક શાંતિ ઇચ્છે છે. એમને એવો સમાજ જોઈએ છે કે જેમાં પોતાના કુટુંબના ભાવિ વિશે ચિંતા ને ભય ન રહે. તેઓ સતત દોડ્યે જ રાખવા માગતા નથી, પણ ઠરીઠામ થવા ઇચ્છે છે. ભાવો, પગારો, અકરાંતિયો ઉપભોગ વગેરેના ચકરાવામાંથી છૂટવા મળે, તો એ સુખ પામશે. એમને ઝંખના છે થોડુંક વિચારવાની, કંઈક મનની શાંતિ માણવાની. અને એ બધી ચીજોના કાંઈ પૈસા નથી પડતા, તે મેળવવા માટે ઓવરટાઇમનો ઢસરડો નથી કરવો પડતો.

પરંતુ આવી બાબતોનો પ્રચાર કરવાથી કોઈનો નફો વધતો નથી, એટલે પછી લોકોને એ વિશેની કેળવણી કોઈ આપતું નથી.

એક વિકરાળ પ્રશ્ન આપણી સામે ડાચાં ફાડીને ઊભો છે : લોકો આ તે કઈ જાતનું જીવન જીવે છે ? ગુનાઓનું પ્રમાણ કેમ વધતું જ જાય છે ? સમાજમાં આટલી બધી હિંસા ને વિધ્વંસકતા, હતાશા ને સાશંકતા કેમ છે ? કોઈ સામૂહિક હેતુ કે ધ્યેય વિશેની પ્રતીતિ કેમ નથી ? સમાજ પ્રત્યે આત્મીયતાની ભાવના કેમ ક્યાંય દેખાતી નથી ?

જે૦ બી૦ પ્રિસ્ટલી

તમારી પત્નીની વિવેકબુદ્ધિ પર ઝાઝો ભરોસો રાખવા જેવું નથી ને ? જુઓ તો ખરા – તેણે કેવા માણસને જીવનસાથી તરીકે પસંદ કર્યો છે !

હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !

[શેરીમાં કૂતરી વિયાય એ બાળકો માટે આનંદ, નૃત્ય અને પશુપ્રેમના ઉમળકા ઠાલવવાનો અવસર બને છે.]

કાળુડી કૂતરીને આવ્યાં ગલૂડિયાં,
ચાર કાબરાં ને ચાર ભૂરિયાં રે,
હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !

માડીને પેટ પડી ચસ ! ચસ ! ધાવે,
વેલે ચોંટ્યાં જેમ તૂરિયાં રે,
હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !

માતાને માથડે ચડતાં ને ચાટતાં –
જોગણનાં જાણે લટૂરિયાં રે,
હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !૦૦૦

બાને વા'લાં છે જેમ વીરો ને બેની,
કાળવીને વા'લાં કુરકુરિયાં જી રે,
હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !

મોટાં થાશે ને મારી શેરી સાચવશે,
જાગશે રાતે બ્હાદુરિયાં રે,
હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !

ટીપુડો દીપુડો ડુંગરડે ઘૂમશે,
ગોધેન ભેળા વોળાવિયા રે,
હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !

મોતિયો ને માનિયો ઝોકે રોકાશે,
વાછરુ ને પાડરુ ભળાવિયાં રે,
હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !

ડાઘિયો દૂધિયો ખેતરમાં જાશે,
વાસુ રે'શે બે રખોલિયા રે,
હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !૦૦૦

ગોળ-ઘી-લોટના શેરા બનાવ્યા,
કાળવીનાં પેટડાં પૂરિયાં રે,
હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !૦૦૦

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['કિલ્લોલ' પુસ્તક : 1929]

મન નો ડગે

મેરુ રે ડગે ને જેનાં મન નો ડગે
મરને ભાંગી રે પડે ભરમાંડ રે;
વિપદ પડે પણ વણસે નહિ,
ઈ તો હરિજનનાં પરમાણ રે.

ભાઈ રે ! હરખ ને શોકની ના'વે જેને હેડકી ને
શીશ તો કર્યાં કુરબાન રે,
સતગુરુ વચનમાં શૂરા થઈ ચાલે,
જેણે મેલ્યાં અંતરનાં માન રે.

ભાઈ રે ! નિત્ય રે'વું સતસંગમાં ને
જેને આઠે પો'ર આનંદ રે,
સંકલપ-વિકલપ એકે નહિ ઉરમાં
જેણે તોડી નાખ્યો માયા કેરો ફંદ રે.

ભાઈ રે ! ભગતિ કરો તો એવી રીતે કરજો પાનબાઈ !
રાખજો વચનુંમાં વિશવાસ રે,
ગંગાસતી એમ બોલિયાં
તમે થાજો સતગુરુજીનાં દાસ રે.

ગંગાસતી

[ઝવેરચંદ મેઘાણી–સંપાદિત 'સોરઠી સંતવાણી' પુસ્તક]

અમૃતાળાં માઢુ કો'ક જ મળે, જે હોય વાતુંનો વિશરામ;૦૦૦
કાળને કાળજડે ત્રબકે ત્રોફાયું મંગલ મેઘાણી નામ.

ઉમાશંકર જોશી

કવિતા એ મનુષ્યજાતિની માતૃભાષા છે.

જોહાન હેમન

"અબઘડી આવશે" કહીને ભલા !
મોતને ક્યાં લગી હું શરમાવું ?

મહેન્દ્ર 'સમીર'

વેણીનાં ફૂલ

મારે ઘેર આવજે, બેની !
નાની તારી ગૂંથવા વેણી.

આપણા દેશમાં નીર ખૂટ્યાં ને
સળગે કાળ દુકાળ;
ફૂલ વિના મારી બેનડી ! તારા
શોભતા નો'તા વાળ. –મારે૦

બાગબગીચાના રોપ નથી, બેની,
ઊગતા મારે ઘેર;
મોગરા ડોલર જુઈ ચંબેલીની
મારે માથે નથી મ્હેર. –મારે૦

રૂપ સુગંધી હું કાંઈ નો જાણું !
ડુંગરાનો ગોવાળ;
આવળ બાવળ આકડા કેરી
કાંટ્યમાં આથડનાર. –મારે૦

ડુંગરાની ઊંચી ટોચ ઊભેલાં
રાતડાં ગુલનાર;
સાપ-વીંટ્યા પીળા કેવડા હું મારી
બેન સાટુ વીણનાર. –મારે૦

પ્હાડ તણે પેટાળ ઊગેલાં
લાલ કરેણીનાં ઝાડ;
કેસૂડલાં કેરી વાંકડી કળીઓ
વીણીશ છેલ્લી ડાળ. –મારે૦

ખેતર વચ્ચે ખોઈ વાળીને
ફૂલ ઝીણાં ખોળીશ;
વાગશે કાંટા, દુઃખશે પાની,
તોય જરીકે ન બ્હીશ. –મારે૦

સાંજ વેળા મારી ગાવડી ઘોળી
આવીશ દોટાદોટ;
ગોંદરે ઊભીને વાટ જોતી બેની
માંડશે ઝૂંટાઝૂંટ. –મારે૦

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['વેણીનાં ફૂલ' પુસ્તક]

તસવીર પીધી !

મેઘાણીએ જેને 'રઢિયાળી રાત'નો ભાગ ચોથો અર્પણ કર્યો છે તે ''બગવદરનાં મેરાણી બહેન ઢેલી''ને થોડાં વર્ષો પહેલાં મળવાનું થયેલું.

મેઘાણી વિશે પૃચ્છા કરી : મેઘાણી અહીં ક્યારે આવેલા ? શું બન્યું હતું ? વગેરે. ઢેલીઆઈ વાતડાહ્યાં જાજ્વલ્યમાન મેરાણી. તેમણે આખી વાત માંડીને કહી :

મને ગીતો બહુ યાદ છે, એવું સાંભળીને મેઘાણીભાઈ એક દિવસ આવ્યા. ધોળાં ધોળાં લૂગડાંમાં મોટી મોટી આંખો નીચી ઢાળીને મારે આંગણે ઈ ઊભા હતા. જોતાં જ આવકાર દેવાનું મન થાય એવો માણસ ! મેં તો ઓટલીએ ગોદડું પાથરી દીધું ને બેસાડ્યા. હું હેઠે બેસવા જતી હતી, ત્યાં પગે પડીને ''હં...હં...હં, તમે અહીં ઉપર બેસો, નહીંતર હું ય નીચે બેસું.'' એમ કહીને મને ય ઉપર બેસાડી. પછી તો એમને જે ગીતો જોતાં'તાં તેની અરધી અરધી કડીઓ પોતે બોલે, ને હું ગીત પૂરું કરી દઉં. પોતે નીચી મૂંડકી રાખીને ઝીણા ઝીણા અક્ષરમાં ટપકાવ્યે જાય. મને ગીત ગાયા વિના બોલતાં ન આવડે, એટલે પોતે હસે. હું તો જેના જેવા રાગ તેમ મન મૂકીને હલકો કાઢીને ગાઉં ! આજુબાજુનાં ય ભેળાં થઈ ગયાં અને છેક બપોર સુધી ગીતો ગાયાં.

જમવા બેઠા. પાટલો ઢાળ્યો હતો, પણ પોતે પાટલે ન બેઠા. હું નીચે બેઠી બેઠી રોટલા ઘડતી હતી, તે પોતેય નીચે બેઠા ! ઘણું કહ્યું, તો કહે : ''રોટલા ઘડનારી નીચે બેસે અને ખાનારો ઊંચે બેસે, એ ક્યાંનો ન્યાય ?'' મને તો અમારા ગાર્યવાળા ઘરમાં એનાં લૂગડાં બગડે એનો જ ભે હતો. પણ પોતે એકના બે ન થયા. અને હજી તો પૂરા જમી ન લે એની મોર્ય તો આખું ગામ ઓસરીમાં ભેળું થઈ ગયું. અમારી કોમમાં ગીતો ગાવાં-સાંભળવાં બહુ ગમે.

જમીને એમણે એક ગીત ગાયું. અસલ અમે ગાઈએ એ જ ઢાળમાં. અમે તો બધાં એના મોઢા સામું જ જોઈ રહ્યાં ! –ને પછી તો એક પછે એક.... રોંઢો ઢળ્યા સુધી એની પાસે ગવડાવ્યે જ રાખ્યું. પછી અમારો વારો આવ્યો. અમે આઠદશ બાયુંએ ગીત ગાવા માંડ્યાં. પણ બધી બાયું ભેળી થાય, એટલે બેસીને કેમ ગવાય ? થયાં ઊભાં અને ફળિયામાં જ રાસડા માંડ્યા ! પોતે તો હમણાં ઢગલો એક હસી નાખશે એવા થતા થતા કાગળિયાંમાં ટપકાવ્યે જાય. જોણાં ને રોણાંને તેડું થોડું હોય ? ઢગ બાયું ભેગી થઈ અને અંધારું થયા લગી રાસડા હાલ્યા. વાળુ કરીને પાછાં ભેળાં થયાં, તે એક પછી એક નવાં નવાં ગીત મધરાત સુધી ગાયાં. છેલ્લે પોતે થોડાંક મરકડાં કીધાં અને સહુને હસાવ્યાં.

થોડાંક રહી જતાં હતાં તે ગીત સવારે પણ મેં ગાયાં. અને પોતે તો મારાં વખાણ કરતાં કરતાં નીચી મૂંડકી રાખીને લખ્યે જાય. મનેય ગીત બહુ મોઢે – સવારોસવાર ગાઉં, પણ એકેય ગીત બીજી વાર ન આવે.

અહીંથી પોતાને બખરલા જવું હતું, એટલે શિરામણ કરીને ગાડું જોડ્યું. પણ પોતે કહે : ''હું ગાડામાં નહીં બેસું; એક જીવ તાણે ને બીજા જીવથી અમથું અમથું

નો બેસાય.'' સંધાયની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. પોતે લૂગડાં સંકોરતા સંકોરતા સૌને હાથ જોડીને ચાલતા થયા. ઓહોહો ! આવો માણસ !...

મેઘાણીભાઈની તસવીર, નેવું વરસ વટાવી ચૂકેલાં ઢેલીઆઈની આંખમાંથી મેં પીધી !

નરોત્તમ પલાણ

વર્ષા

ભીડેલા આભને ભેદી કો' રાજબાળ
તાળીઓ પાડતી છૂટી;
બાપુના લાખલાખ હેમર હાથીડલા
હાંકતી હાંકતી છૂટી.

ઘાટા અંબોડલાની મેલી લટ મોકળી
રંગભરી રાસડે ઘૂમે;
લૂંબઝૂંબ તારલાના ટેટા ઝંઝેડતી,
ચાંદા સૂરજને ચૂમે.

રૂંધ્યાં જોબન એનાં જાગી ઊઠ્યાં રે આજ,
કાજળ ઘૂંટે છ કાઠિયાણી;
નવરંગી ચૂંદડીના ચીરા ઉરાડતી
કોને ગોતે છ મસ્તાની !૦૦૦

સંધ્યાને તીર એક બખ્તરિયો જોધ ને
ઘોડલાની જોડ મેં દીઠી;
એની બેલાડ્ય ચડી ક્યાં ચાલી એકલી
ચોળી તું તેજની પીઠી ?

નિર્જન ગગનના સીમાડા લોપતી
આવ રે આવ અહીં ચાલી;
સૂતી વસુંધરાને વીજળ સનકાર કરી
પાતી જા ચેતનાની પ્યાલી !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['સોના-નાવડી' પુસ્તક]

અમે આજ એવીય ઘટના નિહાળી :
ગઈ ફૂલ-ભારે ખરી એક ડાળી !

અમૃત 'ઘાયલ'

રોમેરોમ ઓળખી જનાર

કિનારા ઉપરનાં પ્રેમાળ મુખો ઝાંખાં થતાં ગયાં અને છેક દૃષ્ટિ આગળથી લુપ્ત થયાં ત્યાં સુધી આંખ તાણીતાણીને જોતા, અને છેવટે આસપાસના પાણી સિવાય બધું દેખાતું બંધ થયું એટલે બોટ ઉપરની અમારી ઓરડીમાં બેઠા. ફૂડીબંધ તારો અને કાગળો આવેલા હતા તે વાંચવા માંડ્યા. વાંચી રહ્યા બાદ મેઘાણીનો 'છેલ્લો કટોરો' બાપુના હાથમાં આવ્યો. બાપુ કહે : ''મારી સ્થિતિનું આમાં જે વર્ણન થયું છે તે તદ્દન સાચું છે.'' મીરાંને કહે, ''એનું ભાષાંતર મહાદેવ કરશે, પણ એનું કાવ્ય અને એની ભાષા તને શી રીતે આપી શકશે ?.... કવિએ તો એનું આખું હૃદય એમાં ઠાલવ્યું છે.''

મેઘાણીના કાવ્યને વાંચતાં તો જાણે મેઘાણીનો આત્મા ગાંધીજીના છેલ્લા પંદર દિવસનો સતત સાક્ષી રહ્યો હોય એમ પ્રતીત થાય છે. 11મી ઑગસ્ટે હોટસન સાહેબનો કાગળ આવ્યો ત્યારથી માંડીને તે 27મીએ સિમલાથી નીકળ્યા ત્યાં સુધીનું દરેક પગલું જાણે મેઘાણીજીએ ક્યાંક છુપાઈને – પેલી આપણી પ્રાચીન વાર્તાઓનો અંધારપછેડો ઓઢીને – જોયા કીધું હોય એમ લાગે છે.

''છેલ્લો કટોરો ઝેરનો પી આવજે, બાપુ !'' અને છેલ્લા પંદર દિવસના કડવા ઘૂંટડાનો કટોરો હજી પૂરો થયો નહીં હોય તેમ વિલાયત એ પૂરો કરવાને માટે જતા હોય, એ કવિની ભવ્ય કલ્પના હૃદય સોંસરી ચાલી જાય છે.

પણ એ કટોરાનું ઝેર, પીનારને થોડું જ ચડવાનું છે ? પીનાર તો કલ્પનામાં ન આવી શકતી શંભુની લીલા જગત આગળ પ્રત્યક્ષ કરશે :

સુર-અસુરના આ નવયુગી ઉદધિ-વલોણે,
શી છે ગતાગમ રત્નના કામી જનોને ?
તું વિના, શંભુ ! કોણ પીશે ઝેર દોણે !
હૈયા લગી ગળવા ગરલ ઝટ જાઓ રે, બાપુ !
ઓ સૌમ્ય-રૌદ્ર ! કરાલ-કોમલ ! જાઓ રે, બાપુ !

'સૌમ્ય-રૌદ્ર' 'કરાલ-કોમલ'ને તો, ઘડીકમાં ખડખડાટ હસાવનારા અને ઘડી પછી બોર બોર જેવડાં આંસુ પડાવનારા બાપુની સાથે ચોવીસે કલાક રહેનારા જેટલા જાણે, તેટલા કોણ જાણે ? એ રહેનારા, અ-કવિ હોઈ, બાપુની મૂર્તિનું અમર ચિત્ર નથી આપી શક્યા. જ્યારે બાપુની સાથે રહેવાનો લહાવો જેને નથી મળ્યો, પણ જેની અદ્ભુત કલ્પનાશક્તિ બાપુને રોમેરોમ ઓળખી ગઈ છે, તેવા કવિએ બાપુનું શાશ્વત ચિત્ર આલેખ્યું છે.

મહાદેવ દેસાઈ

આબુનું વર્ણન

ભલો દૂરથી દેખતાં દિલ ભાવ્યો,
ચઢી જેમ આકાશમાં મેહ આવ્યો;
દીસે કુંડનો દેવતા બીજ જેવો,
દીઠો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો !

તિથિ પૂનમે શોભિયા સાંજ ટાણે,
બન્યા ઘંટ બે સૂર્ય ને સોમ જાણે;
દીપે દેવ હાથી કહે કોઈ કેવો,
દીઠો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો !

કદી ઉપરે જૈ જુઓ આંખ ફાડી,
ઝૂકી ઝાડનાં ઝુંડની ઝાઝી ઝાડી;
મહા સ્વાદુ માગ્યો મળે મિષ્ટ મેવો,
દીઠો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો !

દિસે વાઘ ને વાંદરા સિંહ હર્ણાં,
ઝરે નિર્મળાં નીરનાં નિત્ય ઝર્ણાં;
શીળો ને સુગંધી વહે વાયુ તેવો,
દીઠો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો !૦૦૦

તહાં તેર ગાઉતણે તો તળાવે,
પીવા ગામ અગિયારના લોક આવે;
જહાં જેઠ માસે ન દીસે પ્રસેવો,
દીઠો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો !૦૦૦

દલપતરામ કવિ

અલ્લક દલ્લક, ઝાંઝર ઝલ્લક,૦૦૦
આભે પૂનમ ચાંદ ઊગ્યો છે,
રાસ ચગ્યો છે છમ્મકછમ્મક,૦૦૦
ઢોલક વાગે ઢમ્મકઢમ્મક !

બાલમુકુન્દ દવે

અમે ખાખ થઈને દટાશું, ધરા ! પણ
તને આપશું ખેલતી ખુશખુશાલી.

મકરન્દ દવે

માનો ગુણ

હતો હું સૂતો પારણે પુત્ર નાનો,
રડું છેક તો રાખતું કોણ છાનો;
મને દુખી દેખી દુખી કોણ થાતું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું !

સૂકામાં સુવાડે ભીને પોઢી પોતે,
પીડા પામું પંડે તજે સ્વાદ તો તે;
મને સુખ માટે કટુ કોણ ખાતું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું !

લઈ છાતી સાથે બચી કોણ લેતું,
તજી તાજું ખાજું મને કોણ દેતું;
મને કોણ મીઠાં મુખે ગીત ગાતું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું !

પડું કે ખડું તો ખમા આણી વાણી,
પડે પાંપણે પ્રેમનાં પૂર પાણી;
પછી કોણ પોતાતણું દૂધ પાતું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું !૦૦૦

તથા આજ તારું હજી હેત તેવું,
જળે માછલીનું જડ્યું હેત જેવું;
ગણિતે ગણ્યાથી નથી તે ગણાતું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું !

અરે, એ બધું શું ભલું જૈશ ભૂલી,
લીધી ચાકરી આકરી જે અમૂલી;
સદા દાસ થૈ વાળી આપીશ સાટું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું !૦૦૦

દલપતરામ કવિ

અહિંયા બધું યે અધૂરું અધૂરું,
છતાં શું મધુરું મધુરું, પિયારે !
હજી કાન માંડી હજી સાંભળી જો,
ન સંગીત જગનું બસૂરું, પિયારે !

પ્રજારામ રાવળ

આસમાનમાંથી ટપકી પડી છે ?

આજની પરિસ્થિતિનો ઉકેલ અમારી પાસે છે, એવું કહેનારાઓ ઘણા છે; પણ આ પરિસ્થિતિ માટે સૌથી વધુ જવાબદાર આપણે સામાન્ય નાગરિકો છીએ, એવું કોઈ કહેતું નથી. એક મારા સિવાયના બીજા બધા બૂરાઈ માટે જવાબદાર છે, એમ સૌ કોઈ કહે છે; અને છેવટે તો તે જવાબદારી ઈશ્વર ઉપર પણ નાખી દેવામાં આવે છે. નેતાઓને ભય લાગે છે કે જો તેઓ જનતાને જવાબદાર ગણાવશે તો પોતે નેતા નહિ રહે. આજની મોટી મુશ્કેલી એ છે કે જનતાને નિસ્પૃહ રીતે તેની જવાબદારી બતાવનાર કોઈ નથી.

''તમારી મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ અમારી પાસે છે,'' એવું કહેનારાઓનો ભરોસો કરશો નહીં – પછી તે કહેનાર ગમે તે હોય, સર્વોદયવાળા પણ ભલે હોય. તમારી પરિસ્થિતિ જે બદલશે, તે તમારા ઉપર કાબૂ પણ ધરાવતો થશે. તેના નચાવ્યા તમારે નાચવું પડશે.

આજે સામાન્ય નાગરિક ફરિયાદ કરે છે, પણ બધી મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ લાવવાની લગની તેને નથી. દરેકને ફિકર છે એટલી જ કે ''મારી'' મુશ્કેલી મટવી જોઈએ. દરેક પોતાનું જ વિચારે છે, બીજાની મુશ્કેલીની તેને કાંઈ પડી નથી. વેપારી, ગ્રાહક, ઉત્પાદક સૌ કોઈ પોતપોતાની વાત જ આગળ કરતા હોય છે; ''આપણે બધા'' મળીને મુશ્કેલીઓ દૂર કરીએ, એમ કોઈ વિચારતું નથી.

આજની પરિસ્થિતિમાં એક ગંભીર બાબત ભ્રષ્ટાચારની છે. આપણી સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાંથી એવી કેટલી હશે કે જેમાં હિસાબ વિશે એકબીજા ઉપર આરોપ ન મુકાતા હોય ? સંસ્થા છોડતી વખતે છોડવાવાળો પવિત્ર, અને તેમાં રહેવાવાળા બધા ભ્રષ્ટ ને નાલાયક ! તેવી જ રીતે સરકારમાં. પણ સરકાર નાલાયક હોય, તો તે ત્યાં છે જ કેમ ? તે કાંઈ આસમાનમાંથી ટપકી પડી નથી ને ? તમારા જ મતથી એ ત્યાં આવી છે. કદાચ પૈસાથી વોટ ખરીદીને આવી હશે, તો પૈસા લઈને વોટ વેચનારા પોતે જ પહેલાં તો ભ્રષ્ટ થઈ ગયાને !

દાદા ધર્માધિકારી

અસત્યો માંહેથી, પ્રભુ ! પરમ સત્યે તું લઈ જા,
ઊંડા અંધારેથી, પ્રભુ ! પરમ તેજે તું લઈ જા,
મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે, નાથ ! લઈ જા,
તું-હીણો હું છું, તો તુજ દરશનનાં દાન દઈ જા !

ન્હાનાલાલ કવિ

ધરતી હિન્દુસ્તાનની

મૂર્તિ જ્યાં સરજાઈ રહી છે એક નવા ઇન્સાનની,
ચાલો, દોસ્તો ! ખૂંદી વળીએ ધરતી હિન્દુસ્તાનની.

સતલજનાં બંધાયાં પાણી, બાંધ્યા કોશીના વિસ્તાર,
દામોદર ને હીરાકુંડના શા સરજાયા જલભંડાર !
દુર્ગમ સૂકા મારગ ભેદી વહેતી નહેરો અપરંપાર,
ધરતીમાં નવજીવન જાગે, સોહે હરિયાળા અંબાર.
લાખો હાથે બદલે સૂરત આ ઉજ્જડ વેરાનની ! –ચાલો૦

કોના દિલમાં હજી નિરાશા ? કોણ હજી ફરિયાદ કરે ?
કોણ એવો બુઝદિલ હજી અંધારી રાતો યાદ કરે ?
અંગ્રેજીના આશક બેઠા માધ્યમ કેરા વાદ કરે,
છોડો એને; ચાલો સાથી ! ખુલ્લાં ખેતર સાદ કરે,
દિશેદિશામાં ગાજે નોબત પ્રજા તણા ઉત્થાનની ! –ચાલો૦

નવીન આશા, નવા ઉમંગો, નવાં તેજ રેલાય છે,
ખંડે ખંડે પંચશીલનો શાંતિમંત્ર લહેરાય છે.
પ્રજા પ્રજાનાં ભવ્ય મિલન ! શી પ્રીતગાંઠ બંધાય છે !
આજ અખિલ સંસાર તણું શું ભાગ્ય અહીં પલટાય છે !
હજાર વરસે આવી અનુપમ ઘડી નવાં નિર્માણની. –ચાલો૦

અમર રહો ભારત જેની અરવિંદે કીધી સાધના,
ને અણમોલાં કાવ્યકુસુમથી કરી રવીન્દ્રે અર્ચના,
ગાંધી, જેને પુણ્ય પગલે પાવન આ પૃથ્વી બની,
જીવન કેરા યજ્ઞ રચી જેની કીધી આરાધના.
જિંદગી સાટે રક્ષા કરીએ ભારતના એ પ્રાણની ! –ચાલો૦

નાથાલાલ દવે

અલ્લા બેલી, અલ્લા બેલી,
જાવું જરૂર છે,
બંદર છો દૂર છે !
બેલી તારો, બેલી તારો,
બેલી તારો તું જ છે,
બંદર છો દૂર છે !

સુંદરજી બેટાઈ

ઊડી જાઓ, પંખી !

વનમાં આગ લાગી છે. એક વડલા પર પોપટ-પોપટીનું જોડલું ઘણાં વર્ષોથી વસતું. તેને વડલો કહે છે : ''હે પક્ષીઓ ! તમે ઊડી જાઓ, કારણ કે જંગલમાં લાગેલો દાવાનળ મને હમણાં બાળી મૂકશે. મારે તો પાંખો નથી, માટે બળી જઈશ. પણ તમે તમારા પ્રાણ બચાવો. હે પક્ષીઓ, ઘણાં વર્ષો સુધી તમારાં સુંદર ગાયનો સાંભળ્યાં, તે હૈયામાં વસી ગયેલ છે, જેથી અહીં મારી રાખ પર આવી કદીક એકાદ ટૌકો કરી જજો.''

ત્યારે બંને પક્ષી બોલે છે : ''હે વડરાજ ! તારા આશરે અમે ઘણાં વર્ષો આનંદથી રહ્યાં, તારાં મીઠાં ફળો ખાધાં અને આજે મરણ વખતે અમે તારો સાથ છોડી દઈએ તો તો અમારાં મોઢાં કાળાં થાય. હવે તો આપણે સાથે જ મરશું, સાથે જ ફરી જન્મશું અને તારે માથે, તું મોટો થઈશ ત્યારે, અમે માળો બાંધશું.'' આ તો લોકકલ્પનાની જૂની વાત છે.

ઊડી જાઓ પંખી ! પાંખુવાળાં...જી,
વડલો કહે છે, વનરાયું સળગી, મૂકી દિયો જૂના માળા.
આભે અડિયાં સેન અગનનાં, ધખિયાં આ દશ ઢાળાં જી;
આ ઘડીએ ચડી ચોટ અમોને, ઝડપી લેશે જ્વાળા.
બોલ તમારા હૈયામાં બેઠા, રૂડા ને રસવાળા જી;
કોક દી આવી ટૌકી જાજો, મારી રાખ ઉપર રૂપાળા.૦૦૦

આશરે તારે ઈંડાં ઉછેર્યાં, ફળ ખાધાં રસવાળાં જી;
મરવા વખતે સાથ છોડી દે, એ મોઢાં મશવાળાં.
ભેળાં મરશું, ભેળાં જન્મશું, તારે માથે કરશું માળા જી;
'કાગ' કે આપણે ભેળાં બળશું, ભેળાં ભરશું ઉચાળા !

દુલા ભાયા 'કાગ'

અહો, ઉગ્યા મુક્તિના સૂરજ, નિજનાં રાજ્ય રચાયાં,
પણ સુખ-શાંતિતણાં ચોઘડિયાં હાય, હજી નવ વાગ્યાં;૦૦૦
નથી ઝળકાતા મહાઅગ્નિ કો તપના, ના પ્રતિભાના,
નહિ મેઘાના મેરુ, નહિ કો અંતર કરુણા ભીનાં.

સુન્દરમ્

પ્રેમ છે, એટલા માટે પ્રેમ માગી શકું નહીં.

'કાન્ત'

આક્રમણના વમળમાં

આજનો વિદ્યાર્થી ચોમેરથી એક પ્રકારની ભીંસમાં સપડાયો છે. અને તેની એને જ ખબર નથી. ચારે તરફથી જ્ઞાનતંતુ પર આક્રમણ થાય છે. ફિલ્મની જાહેરાતોનાં પાટિયાં, ફિલ્મનાં ગીતો અને ખુદ ફિલ્મો, એક મોટું આક્રમણ છે. અસલ ફિલ્મનો 'હીરો' ચાહનાનું કેન્દ્ર બનતો, પણ આ દાયકામાં તો ફિલ્મનો વિલન પ્રશંસાનું, ચાહનાનું અને આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યો છે ! વિદ્યાર્થીની અતૃપ્ત અને વિધ્વંસક કામનાઓને આ વિલનમાં પોષાતી જોવા મળે, તેથી વિદ્યાર્થીઓ (કે પછી મોટેરાંઓ પણ) એના પ્રત્યે આકર્ષાતા હશે. બે પ્રશ્નો થાય : એક, આ વિલન પ્રત્યે વધતી જતી ચાહના યુવાનોને ક્યાં લઈ જશે ? બીજું, ફિલ્મ કેટલું જબરદસ્ત મોટું અસરકારક માધ્યમ છે !

બીજું આક્રમણ તે સ્વાદનું. પાનની દુકાને, ભજિયાં કે પાંઉ-ભાજીની લારીએ યુવાનો ઊભેલા જોવા મળે. જે ઉંમરે પૌષ્ટિક આહારની જરૂર પડે તે ઉંમરે આ જાતનો ખોરાક યુવાનોને ક્યાં લઈ જશે ? ત્રીજું આક્રમણ તે કર્ણેન્દ્રિય પર. રસ્તા પર જાતજાતના અવાજો. અવાજો માપવામાં આવે તો 'ડેસીબલ'નું યંત્ર તૂટી જાય. એ સાથે રેસ્ટોરાંમાં વાગતા 'જ્યૂક-બોક્સ'માંથી નીકળતો તમ્મર આવે એવો અવાજ. અવાજ એટલો તો મોટો કે પાસેની ખાલી ખુરશી થથરે !

ચોથું આક્રમણ ગતિનું છે. યુવાનને સ્કૂટર પર પસાર થતો જુઓ. એની ગતિ, અવાજ, ડ્રાઇવિંગની વાંકીચૂકી દિશા ઘણી વાતો કહેશે. તેમાંયે હમણાં તો 'બુલેટ' સ્કૂટર પર યુવાનોની ચાહના વધી છે; કેમ કે એ ધ્યાન ખેંચતો અવાજ કરે છે. ગતિ કેફ બક્ષે છે. આ અસર નીચે યુવાન પીડાય છે. આ સાથે, વિલનટાઇપ મારામારી, બૂમબરાડા, સસ્તી બીભત્સતા.... બધુંય આપણને વિચારતા કરી મૂકે તેમ છે.

તો શું યુવાનો ખરાબ છે ? મને તો એવું નથી લાગતું. સમાજે યુવાનનો 'યોગક્ષેમ' જાળવ્યો નથી. એને માટે સારાં નાસ્તાગૃહો ખોલ્યાં નથી, તેથી ભજિયાંની લારીવાળો ફાવે છે. સમાજે યુવાનો માટે સારા મનોરંજનવાળી ફિલ્મ ક્લબો સ્થાપી નથી, તેથી એ રઘવાયો થઈ 'શોલે' પાછળ દોડે છે, અને એને ખબરેય ન પડે તે રીતે દાઝે છે. સમાજે યુવાન માટે નવી પ્રતિમાઓ સર્જી નથી, અસરકારક વ્યક્તિઓને સમાજે યુવાન સમક્ષ મૂકી નથી, તેથી પડદાના પડછાયા પાસે એ શિર ઝુકાવે છે. એ યુવાનની ગતિને ટેબલટેનિસમાં, કબડ્ડીમાં, કે રમતોમાં ગૂંથવા સમાજે વેગવાન પ્રયાસો શેરીએશેરીએ કર્યા નથી, તેથી સ્કૂટરની ગતિ આપણને મૂંઝવે છે. સમાજે યુવાનને સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત કે આકાશના રંગો જોતાં શીખવ્યું નથી, તેથી એ ફિલ્મના પોસ્ટરના રંગો જોઈ ખેંચાય છે.

દોલતભાઈ દેસાઈ

['નૂતન શિક્ષણ' માસિક : 1976]

‘‘હું થોડો ગાંડો થયો છું !’’

ગુજરાતી હાસ્ય-સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનારા ધનસુખલાલ મહેતાનાં પ્રથમ પત્ની સરલા એમને યુવાન વયે જ છોડીને ચાલી ગયાં. દ્વિતીય પત્નીને કોઈક મનોરોગ થયો. ગાંડપણમાં બધો રોષ એમણે ધનસુખલાલ પ્રત્યે જ ઠાલવ્યો. એમને દેખે ત્યાંથી જે કંઈ હાથમાં આવે તે એમના પર ફેંકે. આખરે ઘરમાં એને રાખવાં અશક્ય છે એમ લાગવાથી એને ‘મેન્ટલ હોમ’માં રાખવાનો પ્રબંધ કરવો પડ્યો.

દર શનિવારે ધનસુખલાલ એને મળવા જતા. હું તે વેળા કબીબાઈ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરતો હતો, તે શાળાની સામે જ આવેલી એક દુકાનમાંથી જલેબી અને ગાંઠિયા કે એવું કોઈક ચવાણું લઈને પત્નીને આપવા સારુ એ ‘મેન્ટલ હોમ’માં જતા. એક વાર એ વિષે વાત નીકળતાં મેં એમને પૂછ્યું, ‘‘તમને આમ દર અઠવાડિયે ત્યાં જતાં કંટાળો નથી આવતો ? તમને એ ઓળખી શકે છે ખરી ?’’ ‘‘અરે ! બરાબર ઓળખે છે. મને દેખે છે એટલે દોડતી સામે આવે છે અને જે કંઈ હાથમાં આવે છે તે છૂટું મારા પર ફેંકે છે. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મને કહ્યું પણ ખરું કે, તમને જોઈને એ ઉશ્કેરાઈ જાય છે; તમે ન આવતા હો તો ? અહીં એના ખાવાપીવાનો પ્રબંધ અમે કરીએ છીએ.’’ ‘‘ત્યારે જાઓ છો શું કામ ?’’ મેં પૂછ્યું. ‘‘અરે ! એમ કંઈ થાય ? એ તો ગાંડી થઈ ગઈ છે; મને ભલે ભૂલી જાય. પણ હું થોડો ગાંડો થયો છું ? મારાથી એને કેમ ભુલાય ?’’

જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દવે

[‘સમર્પણ’ પખવાડિક : 1975]

લેખકો લખે છે ખરા ?

પુસ્તકોનો પ્રચાર જો ઓછો હોય, તો તેનું કારણ એ નથી કે વિશાળ જનસમુદાય પુસ્તક વાંચતો નથી; એનું કારણ એ છે કે પ્રજા પાસે જે પુસ્તકો આવે છે તે ‘‘લખાયેલાં’’ નથી હોતાં, પણ માત્ર છપાયેલાં જ હોય છે. કોઈ પણ પુસ્તક વંચાય તે માટે પ્રથમ તો એ ખરેખર ‘‘લખાયેલું’’ હોવું જોઈએ. પુસ્તક વિચારાયું પણ હોવું જોઈએ, એનું સાચેસાચ સર્જન થયું હોવું જોઈએ. પુસ્તકનું ભાવિ તેના લેખનની કાવ્યમયતા સાથે, આલેખનશક્તિ અને કલ્પનાશીલતા સાથે સંકળાયેલું છે. પુસ્તક ‘‘લખવામાં’’ જો આપણે સફળ થઈશું, તો તેનું ભાવિ નિશ્ચિત છે; પણ આપણે જો તેને માત્ર છાપીને જ સંતોષ માનશું, તો એ નાશ પામશે.

આલ્બેર્ટો મોરાવીઆ

ચાલ જાગીએ !

ભાંગતો પહોર કંઈક બોલે છે બોલ
    ક્યાંક વાગે છે ઢોલ – ચાલ જાગીએ !
આઘેના ડુંગરમાં બોલે છે મોર
    એનો ઝીણો કલશોર – ચાલ જાગીએ !

ઝરમરતી વાદળીના ઝીણા વરસાદ
    ભીનો ચંદરવો ગોળ – ચાલ જાગીએ !
ઝીલી લે ઝીલી લે વરસ્યાં આકાશ
    એમાં સપનાંઓ બોળ – ચાલ જાગીએ !

ઝીણેરી જાત એના ઝીણેરા ઓરતામાં
    રાચે છે કોક – ચાલ જાગીએ !
ઝીણેરી ઝાંઝરીના ઝીણા રણકાર
    એમાં પગનો હિલ્લોળ – ચાલ જાગીએ !

ઝરમરતી રાત એના ઝીણા ઉજાગરાની
    આંખો હિંગોળ – ચાલ જાગીએ !
ઝીણી ઘોડી ને એનો ઝીણો અસવાર
    કહે દરવાજો ખોલ – ચાલ જાગીએ !

ઝીણેરાં ઝાડવાંનાં ઝીણેરાં ફૂલ ખર્યો
    આખોયે ચોક – ચાલ જાગીએ !
ફૂલ છે તો ફોરમ કે રંગ છે તો રૂપ
    બધી ધારણાઓ ફોક – ચાલ જાગીએ !

આવ્યા તે ઓઢી લે ઝીણા અંધાર
    હવે પડછાયા છોડ – ચાલ જાગીએ !
ઝીણેરી વીજળીના ઝીણા ઝબકાર
    એમાં દર્પણને તોડ – ચાલ જાગીએ !

ધ્રુવ ભટ્ટ

ઊંધે માથે !

રાજકારણ છે પ્રેમના જેવું –
એને વિશે એક અક્ષર પણ જાણ્યા વિના
દરેક જણ ઊંધે માથે તેમાં ખાબકે છે !

અભણોના વેદના લહિયા

વ્યાસ ભગવાન એક વાર બદરિકાશ્રમમાં બેઠા હતા. ત્યાં નારદમુનિ આવી ચડ્યા. ત્યારે નારદે વ્યાસને પૂછ્યું, ''ભગવાન, તમે પરમતત્ત્વનું ઊંડું ચિંતન કર્યું છે, છતાં તમારા મુખ પર આવો ખેદ કેમ ?''

વ્યાસ બોલ્યા, ''ભક્તરાજ નારદ, તમારી વાત સાચી છે. મેં 'વેદ'ના વિભાગ કર્યા અને 'વેદાંતસૂત્રો'ની રચના કરી; છતાં કોણ જાણે કેમ મારા ચિત્તમાં હું પ્રસન્નતા અનુભવતો નથી. તમે યોગી છો, તો મારા ખેદનું કારણ મને સમજાવો તો તમારો મોટો ઉપકાર થશે.''

આવાં વચન સાંભળીને નારદ ઘડીભર શાંત રહ્યા અને પછી ઊંડા વિચારમાંથી જાગીને બોલતા હોય એમ બોલ્યા, ''વ્યાસજી, મને તમારા ખેદનું કારણ સમજાય છે. તમે 'વેદ' રચ્યા એ વાત સાચી; પણ તમારા 'વેદ' અને 'વેદાંત' એ તો વિદ્વાન બ્રાહ્મણો સમજી શકે એવાં ગણાય. પરંતુ આવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સંખ્યા કેટલી ? આવા ગણ્યાગાંઠ્યા પંડિતોને બાદ કરીએ તો 'વેદ-વેદાંત'ના અધિકારી પણ ન ગણાય એવા લાખો શૂદ્રો, સ્ત્રીઓ, અભણ, અનાર્ય એ બધાં લોકોને તો તમારા જ્ઞાનનો લાભ જ નથી મળ્યો. ભગવાન તો વિદ્વાનનો પણ છે અને અભણનો પણ છે, બ્રાહ્મણનો છે અને શૂદ્રોનો પણ છે, પુરુષોનો છે અને સ્ત્રીઓનો પણ છે – અને તેમાં પણ જે અભણ છે, દલિત છે, ગરીબ છે, તેનો તે વધારે છે. માટે આવાં લાખો અભણ સ્ત્રી-પુરુષો સમજે એવી રીતે તમે તમારું શાસ્ત્ર લખો, તો તમે વિરાટ ભગવાનની સેવા કરી ગણાશે. અને ત્યારે તમારો ખેદ આપોઆપ દૂર થશે.''

વ્યાસ બોલ્યા, ''નારદજી, વિચાર કરતાં મને પણ તમારી વાત યથાર્થ લાગે છે.''

આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી ત્યાં તો વ્યાસ ભગવાનના મનમાં 'મહાભારત'ની વાતો કેમ જાણે આકાર લેવા માંડી અને તેમની આર્ષવાણી ફૂટું ફૂટું થવા લાગી. એટલે વ્યાસે નારદને જણાવ્યું, ''ભક્તરાજ, તમે કહો છો તેવો અભણ લોકોનો 'વેદ' મારે લખવો હોય તો તેના માટે એવો હોશિયાર લખનારો જોઈએ. ભગવાનની કૃપાથી મને બધું સ્ફુરશે, પણ એ લખવા માટે તમે મને કોઈ યોગ્ય લખનારો આપો.''

વ્યાસનાં વચન સાંભળીને નારદ સીધા ગણપતિ પાસે ગયા અને વિરાટ ભગવાનની સેવાના આ કામમાં વ્યાસના લખનાર થવા માટે ગણપતિને વાત કરી. પણ ગણપતિ તો મોટા દેવ ! ગણપતિ જેવા દેવ વ્યાસ જેવા ઋષિના લખનારા થાય ? પણ નારદજી તો ભારે કુશળ. તેમણે નમ્રતાથી કહ્યું, ''હે ગણેશ, વ્યાસને અભણ લોકોનો 'વેદ' રચવાની પરમાત્માની પ્રેરણા થઈ હોય એમ લાગે છે. એમની પ્રતિભાનો ધોધ ફૂટું ફૂટું થઈ રહ્યો છે. આવે વખતે આ ધોધનો ઝીલનારો કોઈ ન મળે તો પરમાત્માની કૃપા ને વ્યાસની પ્રેરણા એળે જાય. વ્યાસના આ ધોધને ઝીલનારો તમારા વિના બીજો કોઈ દેખાતો નથી. માટે સમાજના કલ્યાણ ખાતર

તમે આ લખવાનું કામ સ્વીકારો.''

ગણેશ ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયા અને પછી બોલ્યા, ''ભલે, હું વ્યાસની કૃતિનો લેખક થાઉં; પણ મારી એક શરત વ્યાસ સ્વીકારે. વ્યાસનો કવિતાપ્રવાહ ખરેખર ધોધ જ હોય, તો મારે લખતાં લખતાં કદી અટકવું પડે નહીં એમ વ્યાસ લખાવે. જો લખતાં લખતાં મારે બેસી રહેવું પડે, તો હું લખવાનું કામ છોડી દઉં.''

નારદે બદરિકાશ્રમમાં આવીને બધી વાત વ્યાસને કહી એટલે વ્યાસ પણ ઘડીક તો વિચારમાં પડી ગયા, પણ પછી બોલી ઊઠ્યા, ''નારદજી, ભલે, ગણપતિને લખતાં લખતાં વચ્ચે અટકવું ન પડે એવી રીતે હું લખાવીશ. પણ ગણેશ ભગવાનને કહેશો કે એમણે પણ કોઈ શ્લોક સમજ્યા વિના લખાણ આગળ ચલાવવું નહીં.''

ગણપતિએ એ વાત આનંદથી સ્વીકારી. ગણેશ પોતે જ વિદ્યાના અધિષ્ઠાતા હતા, એટલે શ્લોકો સમજવામાં તેમને જરાય મુશ્કેલી આવે તેમ ન હતું. પણ વ્યાસ ભગવાને એવી યુક્તિ કરી કે દર એકસો શ્લોકને અંતે એક એક કૂટ શ્લોક એ ગોઠવતા ગયા, અને ગણપતિ આ કૂટ શ્લોકનો અર્થ બેસાડવા રોકાય, એટલી વારમાં વ્યાસ બીજા ત્રણસો નવા શ્લોકો વિચારી લે અને કામ આગળ ચલાવે.

નાનાભાઈ ભટ્ટ

ધરતીના સાદ

એવા આવે છે ધરતીના સાદ રે...હાલો ભેરુ ! ગામડે.
ભીની માટીની ગંધ આવે યાદ રે...હાલો ભેરુ ! ગામડે.

બોલાવે આજ એનાં ખુલ્લાં આકાશ,
મીઠા પરોઢના અલબેલા ઉજાસ.
ઘેરાં ઘમ્મર વલોણાંના નાદ રે...હાલો ભેરુ ! ગામડે.

ચારીશું ગાવલડી ડુંગરના ઢાળે,
બાંધીશું હીંચકો વડલાની ડાળે.
મોર ગહેકે જ્યાં સરોવરની પાળે...હાલો ભેરુ ! ગામડે.

ગાઓ રે બંધવા ! ગામડાંનાં ગીત,
યાદ કરો ભોળુડાં માનવીની પ્રીત.
જાણે જિંદગીનાં મીઠાં નવનીત રે...હાલો ભેરુ ! ગામડે.

ખૂંદવાને સીમ, ભાઈ ! ખેડવાને ખેતરો,
ભારતના ભાવિનાં કરવાં વાવેતરો,
હે જી કરવા માભોમને આબાદ રે...હાલો ભેરુ ! ગામડે.

નાથાલાલ દવે

બડા જાદુગર આયા !

હમ બડા જાદુગર આયા,
હમ ખેલ ઇલમકા લાયા.

અચ્છા મૈયા, આજ દિખાવો,
ક્યાં પેંડાકા ડબરા ?
પલભરમેં છૂમંતર કર દેં,
હમ જાદુગર જબરા !
લ્યો હસવામાં શું પાયા ?
હમ બડા જાદુગર આયા !

ચૉકલેટ, પીપરસે મૈયા,
ભરો હમારી મુઠ્ઠી;
ફૂંક મારકે ખાલી દેખો,
જાદુઈ લકડી જુઠ્ઠી ?
લ્યો હમને તો નહીં ખાયા !
હમ બડા જાદુગર આયા !

ખોટા ખોટા હમકો ખીજવી,
હસો હસો મત બબલી,
હવે બોલી, તો ચપટીમેં હમ
કર દેવેંગે ચકલી !
હાં, ઐસા બોત બનાયા !
હમ બડા જાદુગર આયા.૦૦૦

તેરા કહ્યા કરેંગે મૈયા,
દે પીપર ને પૈસા,
બબલી બીચમેં ક્યોં કરતી હૈ,
મુખડા બંદર જૈસા ?
બા તેરા દીકરા ડાયા,
હમ બડા જાદુગર આયા !

મકરન્દ દવે

અમે જ દઈએ બાર ટકોરા,
અમે જ ભોગળ થઈને ચાલ્યા.

મનોજ ખંડેરિયા

મરજીવિયા

સમુદ્ર ભણી ઊપડ્યા કમરને કસી રંગથી
અટંક મરજીવિયા, ડગ ભરંત ઉત્સાહનાં;
પ્રદીપ્ત નયનો; અથાગ બળ ઊભરે અંગથી;
મહાર્ણવ તણી દિશા પર ઠરી બધી ચાહના.
ડર્યાં પ્રિયજનો, બધાં સજલનેત્ર આડાં ફર્યાં,
શિખામણ દીધી 'વૃથા જીવન વેડફો કાં ભલા !
કહીંથી વળગી વિનાશકર આંધળી આ બલા !'

પરંતુ દઢનિશ્ચયી નહિ જ એમ વાર્યા વર્યા.
ગયા ગર્જતા અફાટ વિકરાલ રત્નાકરે,
તરંગ ગિરિમાળ શા ઊછળતા ઉરે આથડ્યા;
હઠ્યા ન લવ તોય, સાહસિક સર્વ કૂદી પડ્યા
અગાધ જળમાં, પ્રવેશ કીધ કાળને ગહ્વરે.
ખૂંદ્યાં અતળનાં તમોમય તળો, અને પામિયા
અખૂટ અણમોલ કોશ, લઈ બ્હાર એ આવિયા.

પૂજાલાલ

['પારિજાત' પુસ્તક]

જાશું જઈને કાળની ગરદન ઝુકાવશું,
સંસાર પરથી જુલ્મની હસ્તિ મિટાવશું.૦૦૦
મૃગજળને પી જશું અમે ઘોળીને એક દી,
રણને અમારી પ્યાસનું પાણી બતાવશું.

'શૂન્ય' પાલનપુરી

અસાડો રે ઘન ઉલટ્યો, માગ્યા વરસે રે મેહ,
વીજલડી ચમકાર કરે, વહાલે દીધો રે છેહ;
મોરના શોર સોહામણા, દાદુર બોલે રે જોર,
કોયલડી ટહુકા કરે, ના'વ્યા નંદકિશોર.

રત્નો

બધું છૂપે, છૂપે નહિ નયન ક્યારેય પ્રણયનાં.

સુન્દરમ્

વાંચવાની વેળા ક્યાં છે ?

આજ સવારનો હું ઘાસનાં દોરડાં વણ્યા કરું છું. હું ઝટ ઝટ વણતો હતો – જેથી એ કામ પૂરું કર્યા પછી મને કાંઈક વાંચવાનો વખત રહે. ઘાસનાં છેલ્લાં તણખલાંને વળ દેતાં દેતાં નિસાસો નાખીને હું ગણગણ્યો : ''હાશ, હવે મારે વંચાશે.'' પણ જ્યાં ચોપડી ઉઘાડું છું ત્યાં પાછળથી એક અવાજ આવ્યો : ''એટલાં દોરડાં શું પૂરાં થઈ રહેવાનાં છે ?''

બસ, તે પછી મારાથી કેમ વંચાય ? ચોપડી બંધ કરીને દોરડાં માટે વધુ ઘાસ લાવવા હું ઊઠ્યો. ખેતરની દિશામાં ધીમાં પગલાં ભર્યાં. ત્યાં પણ ખાંડેલું ઘાસ તૈયાર નહોતું, એટલે થોડું ઘાસ ખાંડીને દોરડાં વણવા જેવું બનાવવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નહોતો. જેટલું જોર હતું તેટલું કાઢીને હું લાકડાનો ઘણ પછાડતો હતો, ને ઝટ ઝટ ખાંડતો હતો, એટલે બહુ વાર તો ન લાગી. પણ તેમાંથી પછી દોરડાં વણવા માંડ્યાં ત્યાં બપોરનું ભૂંગળું વાગ્યું. મને થયું કે, હવે તો વાંચવાનો વખત મળવાનો જ નહિ; એટલે પછી પૂરેપૂરું ચિત્ત કામમાં ચોડીને હું ધમધમાવવા માંડ્યો. મને રોંઢો કરવા બોલાવ્યો ત્યાં સુધીમાં ત્રીજા ભાગનું ઘાસ જ બાકી રહ્યું હતું.

મેં નક્કી કર્યું કે બપોર પછી ખેતરે જવું નહિ, પણ એટલો વખત ચોપડી વાંચવામાં ગાળવો. મન સાથે એટલી ગાંઠ વાળીને હું અંદરની ઓસરીમાં ગયો, આડો પડ્યો અને ઊંઘવાનો ઢોંગ કરવા માંડ્યો.

પાંચેક મિનિટમાં બાપાનો સાદ સંભળાયો : ''એલા ક્યાં ગયો ? ચાલ ઝટ !''

તમાકુનાં પાન સૂકવવાની સાદડી એમણે ખભે નાખી તેનો ખખડાટ મેં સાંભળ્યો. મને શોધી કાઢવાનું એ બાને કહેતા પણ સંભળાયા. હવે વાંચવાનું જરાય બનશે નહિ, તે મને સમજાઈ ગયું. ચોપડી પડતી મૂકવી મને બહુ વસમી લાગતી હતી; પણ બીજો રસ્તો નહોતો.

બાપા બહુ મહેનત કરે છે. ખેતીમાં એ ભારે પાવરધા ગણાય છે. મારા વર્ગમાં તેતાલીસ છોકરા છે તેમાંથી અમારું કુટુંબ સારી સ્થિતિનું ગણાય છે. બાપાની આવડતને લીધે જ અમે ઊંચાં આવ્યાં છીએ. મોટીબાના ઘરમાં બા એકની એક દીકરી – દીકરો એકેય નહિ; એટલે લગ્ન પછી એમણે બાપાને જ દત્તક લઈ લીધેલા. પછી તો બાપાના નામને મોટા બાપુજીની અટક લાગી. તે વખતે અમારા ખેતરની માઠી દશા હતી. એ ખેતરમાંથી અમારા ઘરનો રોટલો પેદા કરવા બાપાએ રાત-દી જોયા વિના શરીર ઘસી નાખેલું.

હવે અમારું સારું ચાલે છે, કારણ કે બાપા દિવસ-રાત મજૂરી કરે છે. આજે જે લોકો 30-40 વરસનાં છે તે નાનાં હતાં ત્યારના કરતાં અત્યારે ગામની એકંદર હાલત પણ સુધરી છે. પણ હજી ઘણો સુધારો થવો જોઈએ – ને એટલે મારે ખૂબ મહેનત કરીને ભણવું જોઈએ. પણ આટલું બધું કામ કરતાં કરતાં હું કેવી રીતે ભણી

શકું ? એક ચોપડીયે પૂરી વંચાતી નથી. જો બધું આમ ને આમ ચાલશે તો જે લોકો પાસે ભણવાના પૈસા છે, ફુરસદ છે, એમના હાથમાં જ સરકાર રહેવાની. અમે કેમ જિંદગી ગુજારીએ છીએ તેની એ લોકને કાંઈ ખરખબર નથી. અમારે જ સરકારમાં ભાગ લેવો જોઈએ – નહિતર આ સમાજને અમે કઈ રીતે સુધારી શકવાનાં હતાં ? જેમના હાથમાં સત્તા છે તે અમારા પહાડી લોકોના જીવન વિશે કાંઈ નહિ જાણતા હોય તો એ એકલા પૈસાદારોનો જ વિચાર કરશે; બહુ બહુ તો શહેરનાં કારખાનાંના મજૂરોનો જ વિચાર કરશે. તો પછી અમારી દશા ક્યાંથી સુધરવાની હતી ?

બાલસાહિત્યની ચોપડીઓ ને તેનાં માસિકો હું જોઉં છું ત્યારે અમને ડુંગરાનાં બાળકોને રસ પડે એવા લેખ હું એમાં ગોત્યા કરું છું. કેમ જાણે જાપાનમાં ખેડૂતો જ ન હોય ! ભણતર, રમતગમત ને બીજું બધું જાણે કે ફક્ત શહેરનાં છોકરાં માટે જ ગોઠવેલાં હોય તેવું લાગે છે. અહીં ડુંગરામાં આવીને અમને કોણ ભણાવશે ? આગળ વધવાનો રસ્તો અમને કોણ બતાવશે ? દિવસ ઊગે ત્યાંથી આથમે ત્યાં સુધી અમારે કામ, કામ ને કામ કર્યા કરવું પડે છે. અમારી ને અમારી આસપાસનાં લોકોની હાલત સુધારવી હોય તો કામ ઉપરાંત બીજું કાંઈક પણ અમને મળવું જોઈએ, તે કોઈ સમજતું નથી. અમે આળસુ નથી, કામની અમને ફડક નથી, પણ અમારું કામ ઊગી નીકળે તેવું થવું જોઈએ. અમે મોટાં થઈએ ને પછી અમારાં છોકરાં મોટાં થાય ત્યારે એમની દશા અમારા કરતાં વધુ સારી હોય, અમારા કરતાં વધુ કેળવણી એમને મળેલી હોય, એવું અમે માગીએ છીએ.

આ બધા વિચાર હું કરતો હતો ત્યાં મને સાંભર્યું કે બાપા ખેતરમાં મારી વાટ જોતા ઊભા હશે. મને તો ધોળે દિવસે સ્વપ્નાં આવે છે એમ કહીને બાપા ઘણી વાર મને ઠપકો આપે છે. પણ જો સ્વપ્નાં ન આવે તો તો આપણે કાંઈ નવું કરી જ કેવી રીતે શકીએ ?

તોજાબુરો સાતો (જાપાની છોકરો : 15 વર્ષ)

હરેક જલસે મેં ઇમ્તિહાન

હમ તો કુછ નહીં ગાતે, અલ્લાહ ગવાતા હૈ ઔર હમ ગા લેતે હૈં. વો તો આપકા પ્રેમ હૈ કિ આપ લોગોં કો મેરા ગાના અચ્છા લગતા હૈ... ખુદ કો ભૂલ જાના પડતા હૈ, તબ કભી અચ્છા ગાયા જાતા હૈ. આપ લોગ દો-ચાર સાલ તાલીમ લેને કે બાદ ઇમ્તિહાન દેતે હૈં ઔર બી૰એ૰ યા એમ૰એ૰ કી ડિગ્રી લેતે હૈં. લેકિન હમ લોગોં કો તો હરેક જલસે મેં ગાતે વક્ત ઇમ્તિહાન દેની પડતી હૈ.

ફૈયાઝખાં

એક છોરી

એક છોરી
કોરી ગઈ અંતરમાંહી દેરી :
આંખો તણાં બે નિજ ટાંકણાંથી,
ને હાસ્ય કેરી લઘુ લૈ હથોડી,
કોરી ગઈ અંતર માંહી દેરી
એ એક છોરી.

બની ગઈ દેવ સ્વયં પધારી
ત્યાં ઘંટડી કંઠ તણી બજાવી;
ને બોલ એના પ્રગટી ઊઠે છે
દીવા બનીને.

અંગાંગમાં પુષ્પ અનેક ફૂટતાં
પળે પળે, ને સહુ એ ખરી જતાં
દેરી મહીં; સૌરભ છાઈ ત્યાં જતી
કોઈ અનેરી.

ને ઊડતી જે લટ કેશ કેરી,
એ ધૂપની સેર સમી જણાતી !
માન્યું હતું, પથ્થર શું બન્યું છે
હૈયું હવે, કોઈ પ્રવેશ પામી
શકે નહીં ત્યાં !

પણ એક છોરી
આવી, અને અંતર કોરી કોરી,
દેરી બનાવી,
બની ગઈ દેવ સ્વયં પધારી !

પ્રહ્‌લાદ પારેખ

['આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો' પુસ્તક]

એક અંધનો સવાલ

એક સવારે ન્યૂ યૉર્કની ભોંયરાગાડીમાં હું જતો હતો, ત્યાં એક આંધળા જુવાનને તેને દોરનાર કૂતરા સાથે મેં જોયો. ડબામાં હું એની બાજુમાં જ ઊભો હતો, એટલે નજીકમાં બેસવાની એક ખાલી જગ્યા નજરે પડી કે તરત મેં જુવાનને કહ્યું કે, ચાલો, તમને ત્યાં દોરી જાઉં. એણે મારો ખૂબ આભાર માન્યો અને મૃદુ અવાજે અણધાર્યો જ સવાલ કર્યો : ''આજુબાજુમાં કોઈ બહેનો ઊભેલી નથી ?''

આર૦ એમ૦ મેરીલ

પ્રેમની હત્યા

ધરતીના દૂર દૂરના છેવાડાના પ્રદેશો સુધીયે બાળકો માટેનો પ્રેમ સર્વત્ર જોવા મળે છે. એ પ્રેમ જીવનને ભર્યુંભર્યું રાખનારો છે. આશા અને શ્રદ્ધાનો એ નવો જન્મ છે.

શ્રદ્ધા રાખવાની અને ચાહવાની તત્પરતા લઈને જ બાળક અવતરે છે – શ્રદ્ધા કે દુઃખમાં કોઈક શાતા પૂરશે ને પીડાનું શમન કરશે… અને પછી એ દિવસ, એ ઘડી કેટલી વેદનામય બને છે, જ્યારે એ વિશ્વાસનો ઘાત થાય છે ! તેમ છતાં બાળકોની ક્ષમાશક્તિ અકલ્પ્ય હોય છે. પ્રેમ માટેનાં તમામ કારણો નાબૂદ થઈ ગયાં હોય ત્યારે પણ તેમનું પ્રેમઝરણું વહેતું જ રહે છે. માબાપો પોતાની જાતને એ પ્રેમ માટે નાલાયક સાબિત કરી ચૂક્યાં હોય, તે પછીયે લાંબા કાળ સુધી બાળકો તો પોતાનાં જનક-જનનીને ચાહવાનું ચાલુ રાખવાનાં જ.

બાળકના હૈયામાં રહેલા પ્રેમની હત્યા કરવી બહુ મુશ્કેલ છે – પણ એ કરી શકાય છે; હા, એ કરી શકાય છે ખરી. અને એ હત્યા થાય છે ત્યારે, બાળક જ્યારે જાણ પામે છે કે પોતે જેને ચાહે છે એવી કોઈ વ્યક્તિએ તેને છેહ દીધો છે ત્યારે, એ જખમ પછી કદી રુઝાવી શકાતો નથી. એ બાળક પોતાનું શેષ જીવન એક જખમી પ્રાણી બની વિતાવે છે, શ્રદ્ધાપૂર્વક એ ફરી કદી ચાહી શકતું નથી. એવો પ્રાણઘાતક જખમ કોઈ બાળકને થયો છે કે નહિ તે એના વદન પરથી, એની આંખોની મીટ પરથી, પારખી શકાય છે. બાળકમાં છલના નથી હોતી, બાળક કશું ગોપવી રાખતું નથી. એ જે રીતે મીટ માંડે છે, તેની મારફત એ બધું પ્રગટ કરી દે છે.

બાળક પ્રેમ ઝંખે છે. તેના વિકાસને માટે પ્રેમ આવશ્યક છે. પરંતુ એ એક નિસ્વાર્થ પ્રેમ હોવો જોઈએ. બાળકના પોતાના વિકાસ સિવાય બીજા કશા બદલાની તેમાં અપેક્ષા ન હોવી જોઈએ. અને એ બદલો જ શું પૂરતો નથી ? એક બાળકના દેહનો, ચિત્તનો, આત્માનો વિકાસ થાય; પોતાની જાતમાં જ લીન એવું એક નાનકડું નવજાત પ્રાણી એક જવાબદારી ભરેલા, પ્રવૃત્તિમય મનુષ્યરૂપે પરિવર્તન પામે – તે નિહાળવાના આનંદ કરતાં મોટો જીવનનો બીજો કોઈ આનંદ હોઈ શકે ?

પર્લ બક

કપરું

જીવનમાં જડતા વગરની દૃઢતા કેળવવાનું કપરું છે.

નમાલાપણું નમ્રતામાં ન ભળી જાય તે માટે સતત જાગતા રહેવું પડે છે.

અવિનયને પ્રવેશવા દીધા સિવાય વિદ્યાને જીરવવી એ પણ ઓછું મુશ્કેલ નથી.

ગુણવંત શાહ

ગામની વિદાય

હે જી મારા નાનપણાના ગામ ! મારા બાળપણાના ધામ !
તને કરું રે પરણામ, તને કરું રે પરણામ.
તારી આ માટી, તારું પાણી, હે ગામ મારા !
તારી આ ઝાડવાંની છાયા,
એની લાગી છે મને માયા;
છોડવાં નો'તાં એને છોડવાં આજે :
જાણે હૈયાનાં ખેંચાયે છે ચામ ! –મારા૰

ના રે કળાયા કદી, નેહના વેલા એવા,
ભોંયે આ તારી પથરાયા;
જાવા ઉપાડું મારા પાયને ત્યાં તો એમાં,
ડગલે ને પગલે એ અટવાયા.
ક્યારે બાંધી લીધો'તો મને આમ ? –મારા૰

તારા ડુંગર ને તારા વોંકળા, હે ગામ મારા !
તારાં આંસુ ને તારાં હાસ;
હૈયાને મારા એવો બાંધી લીધો છે જાણે,
કોઈ અદીઠ એવી રાશ :
ખેંચી ઊભાં છે આજ એ તમામ ! –મારા૰

પ્રહ્લાદ પારેખ

ઊલટાનો આનંદ

જૂના જમાનાની વાત છે. ગ્રીસ દેશના સ્પાર્ટા નામે રાજ્યમાં એક જુવાન રહેતો. પિડાર્ટસ એનું નામ. ભણીગણીને તે વિદ્વાન બન્યો હતો. હવે નોકરીની શોધમાં હતો. તેવામાં ખબર મળી કે રાજ્યમાં ત્રણસો જગ્યાઓ ખાલી છે. એણે તરત અરજી કરી.

પરંતુ પરિણામ જાહેર થતાં જણાયું કે પિડાર્ટસને નોકરી માટે પસંદ કરવામાં નહોતો આવ્યો. મિત્રોને લાગ્યું કે વિદ્વાન પિડાર્ટસ બાપડો બહુ દુઃખી થયો હશે, તેથી બધા તેને આશ્વાસન આપવા ગયા.

એમની વાત સાંભળીને પિડાર્ટસ હસતાં હસતાં બોલ્યો : ''એમાં દુઃખી થવા જેવું શું છે ? મને તો ઊલટાનો એ જાણીને આનંદ થયો કે, આપણા રાજ્યમાં મારા કરતાં પણ વધુ લાયક ત્રણસો માણસો છે.''

મુકુલ કલાર્થી

હરિને ભજતાં–

હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ જતી નથી જાણી રે,
જેની સુરતા શામળિયા સાથ, વદે વેદવાણી રે.

વહાલે ઉગાર્યો પ્રહ્‌લાદ, હરણાકંસ માર્યો રે;
વિભીષણને આપ્યું રાજ્ય, રાવણ સંહાર્યો રે.

વહાલે નરસિંહ મહેતાને હાર હાથોહાથ આપ્યો રે;
ધ્રુવને આપ્યું અવિચળ રાજ, પોતાનો કરી થાપ્યો રે.

વહાલે મીરાં તે બાઈનાં ઝેર હળાહળ પીધાં રે;
પાંચાળીનાં પૂર્યાં ચીર, પાંડવ–કામ કીધાં રે.

આવો હરિ ભજવાનો લહાવો, ભજન કોઈ કરશે રે;
કર જોડી કહે પ્રેમળદાસ, ભક્તોનાં દુ:ખ હરશે રે.

પ્રેમળદાસ

સાદ કરે છે !

સાદ કરે છે, દિલ હરે છે રે,
મને એ સાદ કરે છે રે !

ગામને પાદર રોજ બપોરે
ઝાડવાં કેરી ડાળ,
સાદ કરે છે સાંજને ટાણે
દૂરની ડુંગરમાળ ! – મને એ૦
ભણવા-ટાણે સાદ કરે છે
નાનકું એક તળાવ,
કામની વેળા રોજ બોલાવે
એક એવો છે ઢાળ ! – મને એ૦

નદીઓ કેરી ભેખડ પેલી,
ખેતરો કેરી હાર,
સાદ કરે છે જંગલ-કેડી,
કેમ કરું હું વાર ? – મને એ૦

આભ અડે જ્યાં દૂર જમીને
કોણ છુપાયું ત્યાં ?
રોજ ઇશારે એય બોલાવે :
આવ, અલ્યા ! અહીંયાં ! – મને એ૦

પ્રહ્‌લાદ પારેખ

આ નભ ઝૂક્યું તે –

આ નભ ઝૂક્યું તે કાનજી
ને ચાંદની તે રાધા રે.

આ સરવર જલ તે કાનજી
ને પોયણી તે રાધા રે.

આ બાગ ખીલ્યો તે કાનજી
ને લ્હેરી જતી તે રાધા રે.

આ પરવત શિખર કાનજી
ને કેડી ચડે તે રાધા રે.

આ ચાલ્યાં ચરણ તે કાનજી
ને પગલી પડે તે રાધા રે.

આ કેશ ગૂંથ્યા તે કાનજી
ને સેંથી પૂરી તે રાધા રે.

આ દીપ જલે તે કાનજી
ને આરતી તે રાધા રે.

આ લોચન મારાં કાનજી
ને નજરું જુએ તે રાધા રે !

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

કાનમાં કહું ?

કેટકેટલા કાવ્યસંગ્રહો, વાર્તાસંગ્રહો સુંદર શક્તિવાળા ઉદીયમાન કવિઓ ને વાર્તાકારોને હાથે સહેજ ઉતાવળમાં પ્રગટ થાય છે અને કાળના પ્રવાહમાં જાણે તણાઈ જાય છે, મૂળિયાં નાખી સાહિત્યવાડીમાં એક અવનવા ઉમેરારૂપ જવલ્લે જ થાય છે. ત્રણ-ચાર સંગ્રહોને આ રીતે તણાઈ જવા દેવા, એ સારું ? – કે એ બધામાંથી ચૂંટીને એક સબળ અર્પણ બની રહે એવું કંઈક આપવું, એ સારું ? કાનમાં કહું ? – મારા હાથમાં મારો ભૂતકાળ ભૂંસવાનું શક્ય હોય, તો પદ્યનાં થોથાં ગાળી નાખીને એવું જ કાંઈક કરું. પણ બાણ છૂટી ગયું – હવે શું ? એ કામ હવે કાળ ભગવાને કરવાનું.

ઉમાશંકર જોશી

હજી છે આશ સૃષ્ટિની

હજી છે આશ સૃષ્ટિની જ્યાં લગી ખીલતાં ફૂલો,
વૃક્ષે વૃક્ષે વિહંગો ને શિશુસોહ્યાં મનુકુલો.૦૦૦

ખીલવું પ્રતિ ફાલ્ગુને કેસૂડો નવ વીસરે,
ફોડીને રણની ભોમ ખજૂરી-વૃક્ષ નીસરે.૦૦૦

શરદે શરદે ચન્દ્રી અમીનો કુંભ ઢાલવે,
હજી લજ્જાવતી ઢાંકે શીલને નિજ પાલવે.૦૦૦

ગીરના કેસરી જેવા અલ્પસંખ્ય ભલે, છતાં
શૂર ને સંતથી સીંચી લીલી છે સૃષ્ટિની લતા.

તૂટું તૂટું થતો તોયે ગંઠાયો હજી તાર છે,
વીંટાયો સ્નેહને સૂત્રે વિશ્વનો પરિવાર છે.

બાલમુકુન્દ દવે

['લોકજીવન' માસિક : 1975]

બેઠા બેઠા તોલ કરે છે

કેટલા બધા માણસો એવા છે જેઓ માત્ર ચૂપચાપ વાંચે છે. તેઓ કહેવા આવવાના નથી કે આ બરાબર લખ્યું છે કે બરાબર લખ્યું નથી; પણ બેઠા બેઠા એ આપણો તોલ કરે છે. એ લોકો સંકોચથી પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરવાના નથી. પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આપણે જે કાંઈ બોલ્યા, જે કાંઈ લખ્યું, તે બધાંનું જેઓમાં જોવાની શક્તિ છે તેવા વિચક્ષણ માણસો અવલોકન કરી રહ્યા છે. આપણી તેમની પ્રત્યે જવાબદારી છે.

ઉમાશંકર જોશી

કવિતાનાં બાળોતિયાં ધોનાર

વર્ષો પહેલાં 'કુમાર'ના તંત્રી બચુભાઈ રાવતે મારી ગીતરચનાને પરત કરતાં લખ્યું હતું કે, હજી છંદોબદ્ધ કાવ્યો લખવા પ્રમાણમાં સહેલાં છે, ગીત લખવાં મુશ્કેલ છે. બચુભાઈ એટલે એવી વ્યક્તિ કે જેમણે, મેઘાણીએ કહ્યું એ પ્રમાણે, ગુજરાતી કવિતાનાં બાળોતિયાં ધોયાં. આપણાં નબળાં કાવ્યો કોઈ તંત્રી ન છાપે એને માટે તંત્રીના સદા ઋણી હોવું જોઈએ, કારણ કે આપણી નબળી કૃતિ દ્વારા આપણે જ ઉઘાડા પડતા હોઈએ છીએ. કવિતા સિદ્ધ કરવી એ બહુ દુર્લભ ઘટના છે.

સુરેશ દલાલ

['ભજનયોગ' પુસ્તક]

ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધા

સાગરકાંઠે એક માણસ બેઠો હતો. એના હાથમાં દર્ભની એક સળી હતી. દર્ભની એ સળી પાણીમાં બોળીને બહાર રેતી પર તે પાણી છંટકારતો હતો. ત્યાં બીજો એક માણસ આવી ચડ્યો. પેલાની આ વિચિત્ર ક્રિયા જોઈ આગંતુકે પૂછ્યું : ''આ શું કરો છો ?''

''દરિયો ખાલી કરું છું.'' પેલા માણસે શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

''હેં !'' આગંતુકે આશ્ચર્યથી કહ્યું : ''તમે આ રીતે તો દરિયો કેવી રીતે ખાલી કરી શકશો ?''

''કેમ કેવી રીતે ?'' પેલાએ જવાબ આપ્યો; ''સળીથી જેટલું પાણી બહાર છંટકારાય છે, એટલું દરિયામાંથી ઓછું તો થશે ને ? એટલું ઓછું થાય છે તો ધીમે ધીમે બધું જ ખલાસ થઈ જશે.''

ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધાનું આ કેવું આદર્શ ઉદાહરણ છે ! તમે હાથમાં લીધેલું કામ ગમે તેટલું મોટું હોય અને તમારી પાસેનું સાધન ગમે તેટલું નાચીઝ હોય, તોપણ તમારી પાસે ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધા હશે તો એ કામ અવશ્ય પાર પડશે.

જેના સામ્રાજ્યનો સૂર્ય કદી આમથમતો નહોતો એવી બ્રિટિશ સલ્તનતમાં કેટલી મોટી તાકાત હતી ? એની સામે માથું ઊંચકવા માટે ગાંધીજી પાસે કયું મોટું સાધન હતું ? એમની પાસે માત્ર અહિંસાનું એક હથિયાર હતું. છતાં એ નાનકડા માનવીએ ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધાથી એટલી મોટી સલ્તનતને હરાવી અને ભારતને સ્વરાજ્ય અપાવ્યું. ગાંધીજી કોઈ દૈવી પુરુષ નહોતા; આપણા જેવા જ હાડચામના બનેલા માનવી હતા. એમનાથી જે થઈ શક્યું, એ આપણાથી પણ કેમ ના થઈ શકે ?

''ધીરજનાં ફળ મીઠાં'' અને ''ઉતાવળે આંબા ના પાકે'' એ કહેવતો આખી પ્રજાના અનુભવનો નિચોડ છે. આંબાની કેરી જેવું સ્વાદિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો ગોટલો વાવ્યા પછી કેટલાં વર્ષો સુધી ધીરજ રાખવી પડે છે ? એમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો ''રોમ એક દિવસમાં બંધાયું નહોતું'' એ ધ્યાનમાં રાખી સતત મથ્યા કરવું જોઈએ.

ધીરજ સાથે પુરુષાર્થ અને આત્મશ્રદ્ધા સંકળાયેલાં છે. એકલી ધીરજ તો કશું ફળ આપી શકે નહિ. આરંભમાં આપેલા દૃષ્ટાંતનો નાયક દર્ભની સળીથી સતત પાણી બહાર કાઢી રહ્યો છે, અદબપલાંઠી વાળીને બેસી રહ્યો નથી.

તમે કરવા ધારેલું કામ ઘણું મોટું છે, એ જોઈને જ તમે હારી જાઓ તો તો કદી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. કામ મોટું છે, તો તમારી આત્મશ્રદ્ધા પણ ક્યાં નાની છે ? તમારી ધીરજ રાખવાની શક્તિને પણ ક્યાં મર્યાદા છે ?

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ સામે આખું યુરોપ ખડું થઈ ગયું હતું. પણ એની આત્મશ્રદ્ધા હિમાલય જેટલી અડગ હતી. ''મારા શબ્દકોશમાં અશક્ય જેવો કોઈ

શબ્દ નથી !'' એમ કહીને એણે જે અપૂર્વ આત્મશ્રદ્ધાથી અને વિરલ ધીરજથી પોતાની સામેના પડકારને ઝીલી લીધો એનો ઇતિહાસમાં કોઈ જોટો નથી. હિમાલયની ટોચ પર પહોંચવું તે કેટલું કપરું કામ છે ? હિલેરી અને તેનસિંગે એ કપરું કામ સદેહે પૂરું પાડ્યું. એક એક ડગલું ભરીને એવરેસ્ટ પર પહોંચવાનું હતું. મુશ્કેલીઓનો તો પાર નહોતો. પણ આ બન્ને સાહસવીરો પાસે ધીરજની ઢાલ અને આત્મશ્રદ્ધાની તલવાર હતી. એથી એમણે મુસીબતોને મારી હઠાવી.

આ ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધાનો કોઈ ગાંધી, નેપોલિયન કે તેનસિંગે ઇજારો રાખ્યો નથી. એ બન્ને તમારી પાસે છે, મારી પાસે છે અને આપણી સૌની પાસે છે; પણ આપણે એને પારખીને વાપરતા નથી, એનો ઉપયોગ કરતા નથી.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પૂરી થતાં વીસ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. એમણે કેટલી ધીરજથી કામ કર્યું હશે ! જગતની સાત અજાયબીઓમાં સ્થાન પામેલો તાજમહાલ તૈયાર થતાં પણ વીસ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. ચીનની દીવાલ શું રાતોરાત તૈયાર થઈ ગઈ હશે ? દરેક મહાન કાર્ય માણસની ધીરજની કસોટી કરનારું જ હોય છે. કોઈ પણ મહાન કાર્ય ચમત્કારથી થતું નથી. હા, ચાઈમ વાઈઝમેન કહે છે એમ, ''ચમત્કારો પણ ક્યારેક થાય છે ખરા – પણ તેને માટે માણસને આકરી મહેનત કરવી પડે છે.''

ધીરજ માણસની માનસિક સ્વસ્થતાની સંજ્ઞા છે, એની પરિપક્વતાની નિશાની છે. ધીરજમાં સહિષ્ણુતા, સ્વસ્થતા અને માનસિક સ્થિરતા છે. એ ઉપરાંત અપૂર્વ આત્મશ્રદ્ધા પણ છે. આમ ધીરજ અનેક સદ્‌ગુણોની જનેતા છે.

કોલોરાડો પ્રદેશમાં જ્યારે સૌથી પહેલી વખત સોનાની ખાણો નીકળી, ત્યારે આખું અમેરિકા ગાંડું થઈ ત્યાંની જમીન ખરીદવા લાગ્યું. એક કરોડપતિએ પોતાની બધી મૂડી રોકીને એક આખો પહાડ ખરીદી ખોદકામ શરૂ કર્યું. ખૂબ ખોદકામ થયું, પણ સોનું ના મળ્યું. નિરાશ થયેલા શ્રીમંતે આખો પહાડ સાધનો સાથે વેચવા કાઢ્યો. ઘરનાં માણસો કહે, તમારા જેવો ગાંડો કોણ હશે તે ખરીદવા આવશે ? પણ ખરેખર એક ખરીદનારો આવ્યો. વેચાણ થઈ ગયા પછી આ શ્રીમંતે કહ્યું : ''તમે ખરા માણસ છો ! હું બરબાદ થઈને વેચવા નીકળ્યો છું, એ જાણ્યા છતાં તમે ખરીદવા નીકળ્યા છો ?''

''શી ખાતરી કે તમે ખોદ્યું છે એનાથી થોડું ઊંડું ખોદતાં સોનું નહિ નીકળે ?'' પેલાએ શ્રદ્ધાથી કહ્યું. અને ખરેખર, એક ફૂટ ઊંડું ખોદતાં જ સોનું મળ્યું. આ નસીબ હતું ? ના, ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધા !

બહાદુરશાહ પંડિત

[‘કુમાર’ માસિક : 1977]

બાળગંધર્વ

વીસમી સદીની શરૂઆતમાં એક દિવસે રંગભૂમિનો મખમલનો પડદો ઊંચકાયો. નાટક જોવા જતા ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો તે દિવસે પણ ત્યાં હતા. પણ હંમેશાં નાટક જોઈને ઘેર જાય ત્યારે તેઓ પાનના ડૂચા સાથે બેચાર રંગીલા શબ્દો જીભ પર રમાડતા જાય, તેને બદલે એ દિવસે નાટક જોઈને જે ગયા તે ગંભીર બનીને ગયા. તે દિવસે તખ્તા પર જે છોકરી જોઈ તે કેટલાકને પોતાની કન્યા જેવી લાગી, તો કોઈને એમાં પોતાની બહેન દેખાઈ. એ નાટક હતું 'શારદા'.

નાનકડી કન્યાનાં લગ્ન કોઈ જરઠ મુરતિયા સાથે લેવાયાં છે. વરરાજા આમ ખાસ ઉંમરલાયક તો ન કહેવાય – હમણાં જ પંચોતેર પૂરાં થયાં છે ! પણ પૈસો સારો છે. કન્યા કરગરે છે, મા કલ્પાંત કરે છે, જુવાનિયાઓ અકળાય છે. જોનારાનાં મન જીતી લીધાં હતાં ગભરુ બાળા 'વલ્લરી'એ. એ બોલે તો જાણે મોતી ખરે. ગાય ત્યારે બધાં મંત્રમુગ્ધ બની જાય.

ટિળક મહારાજે આ નવા નાનકડા અભિનેતાની કીર્તિ સાંભળી. ગાન પણ સાંભળ્યું. છોકરો નાનો ને નમણો, અને કંઠ તો જાણે દેવનો દીધેલો ! લોકમાન્ય ડોલી ઊઠ્યા : ''આ તો બાળગંધર્વ માનવીની દુનિયામાં અવતર્યા છે !'' બસ, તે દિવસથી આ બાળ-અભિનેતા 'બાળગંધર્વ' તરીકે જાણીતા થયા.

હવે તો સારા સારા માણસો નાટક જોવા લાગ્યા. સાક્ષરોની કલમ નાટ્યલેખન તરફ વળી. એમની પ્રભાવી ભાષા ઝીલી લઈ, કથાવસ્તુને અંતરમાં ઉતારી, એ નાટકોની નાયિકા બની, 'બાળગંધર્વ' તખ્તા પર ચમકવા લાગ્યા. અને પછી તો, લેખકના મનમાં રમતું હોય પણ તે વ્યક્ત કરતા શબ્દો ન જડ્યા હોય એવા એના મનના ભાવ એના અભિનયમાંથી ખીલવા લાગ્યા.

'સ્વયંવરા' નાટકની શરૂઆત છે : રુક્મિણી દાદરાનાં પગથિયાં ઊતરે છે. લેખકે ત્રણ જ શબ્દ એનાં મોંમાં મૂક્યા છે : ''દાદા, તે આલે ના ?'' (ભાઈ, એ આવ્યા ને ?) ત્રણ જ શબ્દ, પણ એમાં સ્ત્રીસુલભ શાલીનતા છે, પ્રથમ પ્રીતિનો ગુલાબી આવિષ્કાર છે, પ્રિયતમને આવકાર છે, મનોભાવનું સૂચન છે. કૃષ્ણ પ્રવેશ કરે તે પહેલાં જ ખાતરી થાય છે કે આ જે 'એ' છે તે અને આ દેવી અવિભક્ત છે, એક છે. માત્ર ત્રણ સાદા શબ્દોમાંથી પ્રેક્ષક કેટલું બધું પામે છે !

હવે તો આબાલવૃદ્ધોથી પ્રેક્ષકગૃહો ઊભરાવા લાગ્યાં. રસિક પ્રેક્ષકો ગામેગામ એ નાટક કંપની સાથે ફરવા લાગ્યા. બહેનો પણ નાટકો જોવા લાગી. પોતાના ઘરમાં કેવી સૌંદર્યવતી, ચતુરા, બુદ્ધિમતી નારીઓ વસે છે તે જોવાની દૃષ્ટિ બાળગંધર્વે પુરુષોને આપી. બહેનો પણ ચાતુર્ય, વેશભૂષા ને કેશરચનાનું કૌશલ્ય, બોલવું-ચાલવું-હસવું, ઘણું બધું એમની પાસેથી શીખી.

'એક ચ પ્યાલા'માં લખનાર કવિને પણ ડોલાવી જાય એવો અપ્રતિમ

અભિનય. બાળગંધર્વે બીજું કાંઈ ન કર્યું હોત તો પણ એ અભિનય ખાતર જગતે એને કીર્તિમાળા પહેરાવી હોત. પણ આવા અભિનયની સાથે બીજી પણ અમૂલ્ય ભેટ એમણે સંસારને ધરી દીધી : સંગીતની. એમના ''મધુમધુર'' સૂર કંઠેકંઠમાં જઈને વસ્યા. મહારાષ્ટ્ર આખાને સંગીતનું ભાન કરાવ્યું બાળગંધર્વે.

શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પણ હલનચલનની નજાકત બિલકુલ બગાડ્યા વગર, મુખના ભાવને અર્થ-સ્વર-લય સાથે મેળમાં રાખી બાળગંધર્વ રાગ છેડે, ત્યારે જાણકારો આફરીન થઈ જાય. રાત પૂરી થવા આવતી, પણ સંગીત ને અભિનયની સમાધિમાં ભાન ક્યાંથી રહે ? સુભદ્રાના ભાઈ કૃષ્ણ રુક્ષ્મણીની વિદાય લેવા ઊઠી ''પ્રિયે, રાત્રીચા સમય સરુનિ યેત ઉશઃકાળ હા'' – એ ભૂપ રાગ લલકારે ત્યારે જ કાંડા પરનાં ઘડિયાળો તરફ લોકોની નજર જાય. પરોઢના ચાર વાગ્યા હોય, પાંચ પણ થયા હોય !

મૃણાલિની દેસાઈ

વિદાય

કદી નહિ કહું, 'મને જ સ્મરણે સદા રાખજે,
અને નયનપંથનું અવર વિશ્વ તું ત્યાગજે;
પરંતુ ગગનાંગણે, અવનિમાં અને સિંધુમાં,
મળે અધિક જે તને મુજ થકી, ઉરે થાપજે.

પરસ્પર કરી કથા રજનિ ને દિનો ગાળિયાં,
અનેક જગતો રચી સ્વપનમાં, વળી ભાંગિયાં;
કઠોર થઈને કદીક તુજ આંસુ જોયા કર્યાં,
કદીક તુજ ગોદ શીશ ધરી હીબકાં મેં ભર્યાં.

મળે અધિક ઊજળા દિન અને મીઠી રાતડી,
જજે સકલ તો ભૂલી રજનિ ને દિનો આપણાં;
રચે સ્વપન ભવ્ય કો જગતનું બીજા સાથમાં,
ભલે વીસરજે પછી જગત આપણે જે ઘડ્યાં.

છતાંય સ્મરણે ચડી વિપળ એક જો હું લઉં,
ઉદાર તવ ઉરની પ્રથમથી ક્ષમા તો ચહું.

પ્રહ્લાદ પારેખ

['આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો' પુસ્તક]

ભારતસંતાનોનો નિત્યધર્મ

ભારતનાં સંતાનો !

સાગરને તીરે એક બંદર છે. બંદરમાંથી સેંકડો નૌકાઓ દિશદિશામાં સફર ખેડવા સંચરે છે. કોઈ માલ લઈને જાય છે, કોઈ માલ લઈને આવે છે. ભારતના બંદરેથી શો માલ લઈ જઈને જગ-બંદરોમાં આપશો ? નિકાસ ને આયાત તમે શેની કરશો ? કાળ ને અવકાળના મહાસાગરોને ખેડનારી તમે આત્મનૌકાઓ છો : શું લાવશો ? ને શું શું લઈ જશો ?

ભારતના આધ્યાત્મ-વહેવારિયાઓ ! ભારતની અધ્યાત્મ-સંસ્કૃતિનો વેપાર ખેડજો. હા, ભારતનો ભાર તમારે માથે છે; ભારતનું ભલું તમારા ભાગ્યમાં છે.

પણ ભારતનો ઉદ્ધાર ભારતવાસીઓને કાજે જ વાંછવો, તેયે શું એક સ્વાર્થ નથી ? ઉમદા સ્વાર્થ છે, પણ સ્વાર્થ જ છે.

શાણાઓ કહે છે કે આજ ભારત દુખી છે, તેમ જગતેય દુખી છે; આજ ભારત ભૂલું પડ્યું છે, તેમ જગતેય ભૂલું પડ્યું છે. જગતના ઉદ્ધારને કાજે, માનવજાતિનાં શુભને કાજે, ભારતનો ઉદ્ધાર વાંછજો !

જેવો વ્યક્તિધર્મ છે, નગરધર્મ છે, પ્રાંતધર્મ છે, દેશધર્મ છે, તેવો જ જીવનનો ‘જગત’ધર્મ પણ છે. જેવો કાળધર્મ છે, તેવો શાશ્વત ધર્મ છે. આપણો ભારતસંતાનોનો શાશ્વત ધર્મ કિયો ?

ભારતપ્રસાર એ જ સહુ ભારતવાસીઓનો શાશ્વત ધર્મ. ભારતની અધ્યાત્મવલ્લભ સંસ્કૃતિ આત્મામાં ભરવી, ભારતીય સંસ્કૃતિને પોશક અધ્યાત્મતત્ત્વ જગતસંસ્કૃતિઓમાંથી ભારતમાં આણવું, અને એ અધ્યાત્મસમૃદ્ધ ભારતસંસ્કૃતિ જડવલ્લભ જગતમાં વિસ્તારવી : ભારતીય હો તે સહુનો એ નિત્યધર્મ છે. ખંડખંડમાંથી યુગયુગમાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિને પોશક અધ્યાત્મતત્ત્વનાં સાત્ત્વિક ધન નૌકાઓ ભરીભરી આણવાં, ભારતીય સંસ્કૃતિનાં સાત્ત્વિક ધન મહાનૌકાઓ ભરીભરી દેશદેશે પ્રજાપ્રજાને પાઠવવાં : એ જ ભારતવાસીઓનો શાશ્વત ધર્મ. ભારતભોમના વાસીઓ ! સુણશો ? – આતુર જગત આમંત્રે છે :

ઊઠ, ઓ ભરતગોત્ર ! તુજ વાટ
જુવે જો ! જગત કાળને ઘાટ.

ન્હાનાલાલ કવિ

[‘સંસારમંથન’ પુસ્તક]

માતાનું હૈયું એ શિશુની શાળા છે.

હાલરડું

સંગીત-મહોત્સવમાં મશહૂર બજવૈયા ને વિખ્યાત સ્વર-કિન્નરીના કાર્યક્રમો હતા. ભવ્ય રંગભવન શ્રોતાજનોથી છલોછલ હતું. બજવૈયો વાજિંત્રના સૂર છેડવાની હજી તો શરૂઆત કરે છે, ત્યાં જ આગલી હરોળનું એક બાળક રડવા લાગ્યું. તરત જ સૂર-સમ્રાટે વાદ્ય હેઠું મૂક્યું, અને લજ્જાભરી માતા હજારો તીણી નજરોથી પરોવાયેલાં પગલાં ભરતી બહાર નીકળવાના દરવાજા સુધીનો લાંબો પંથ ખેડી રહી ત્યાં સુધી એ વાટ જોતા ઊભા.

થોડી વાર પછી, ગાયિકાના કોકિલ-કંઠનો આલાપ શરૂ થયો. ત્યારે વળી પાછું મોખરાની જ હરોળમાંનું બીજું કોઈ શિશુ રડી ઊઠ્યું. બાલ-રુદનનો આગલો બનાવ, સ્વાભાવિક રીતે, આ માતાના સ્મરણમાં હતો. એટલે ઝટઝટ બાળકને લઈને બહાર નીકળી જવા એ ઊભી થઈ. પણ પોતાની સાથે સૂર પુરાવતા વાદ્યને બંધ કરાવી, રંગમંચની કિનારી સુધી આવીને ગાનારીએ તે મૂંઝાયેલી માતાને પોતાની બેઠકમાં પાછાં ફરવાનો ઇશારો કર્યો : ‘‘હું યે સાત છોકરાંની મા છું, બહેન,’’ એ બોલી : ‘‘અને કોઈ પણ બાળક રડી શકે તેના કરતાં ઊંચા સાદે હું ગાઈ જાણું છું. જે ગીત હું ગાવાની હતી તેને બદલે, ચાલ, એક હાલરડું સંભળાવું.’’ અને તાળીઓનો હર્ષઘેલો ગડગડાટ શમ્યો તેવી જ પોતાના પ્રિય હાલરડાના કોમળ સૂરની હલક એ કોકિલ-કંઠમાંથી નીકળવા લાગી. જોતજોતામાં બાળક જંપી ગયું – અને શ્રોતાસમુદાય પણ.

પેરી બાસ્કોમ

આવો !

અમે રે સૂકું રૂનું પૂમડું,
તમે અત્તર રંગીલા રસદાર;
તરબોળી દ્યોને તારેતારને,
વીંધો અમને વ્હાલા, આરંપાર :
આવો, રે આવો હો જીવણ, આમના.૦૦૦

અમે રે ઊધઈ-ખાધું ઇંધણું,
તમે ધગધગ ધૂણીના અંગાર;
પડેપડ પ્રજાળો વ્હાલા, વેગથી,
આપો અમને અગનના શણગાર :
આવો, રે આવો હો જીવણ, આમના.

મકરન્દ દવે

સમાજ ક્યાં બદલાયો છે ?

ઉર્દૂના મશહૂર વાર્તાકાર સહાદત હુસેન મન્ટોની એક વાર્તા છે. એ વાર્તામાં એક યુવતી ઘોડાગાડી ચલાવવાનું લાઇસન્સ લેવા સત્તાવાળાઓ પાસે જાય છે. ઘોડાગાડી ચલાવવાનું લાઇસન્સ એને મળી શકતું નથી. યુવતી ગણિકા બનવા માટેનું લાઇસન્સ માગે છે. એ લાઇસન્સ એને સહેલાઈથી મળી જાય છે ! પુરુષપ્રધાન સમાજ સ્ત્રીને ઉપભોગના સાધન સિવાય બીજું કશું ગણતો જ નથી, તે હકીકતને મન્ટોએ એ વાર્તામાં નિષ્ઠુરતાથી અને હૃદયસ્પર્શી રીતે આલેખી છે.

એ તો વર્ષો પહેલાંની વાત. હવે દુનિયા બદલાઈ છે. નારી-મુક્તિની ચળવળ દેશેદેશમાં જાગી છે. ભારતીય સમાજ પણ બદલાઈ ગયો છે. કાયદાથી સ્ત્રીને સમાનતા મળી છે. અમદાવાદમાં જમુના નામની એક યુવતીને રિક્ષા ચલાવવાનું લાઇસન્સ મળ્યું, રિક્ષા ચલાવતી જમુનાની તસવીરો અખબારોમાં પ્રગટ થઈ. અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશને બારેક જેટલી યુવતીઓને બસના કન્ડક્ટર તરીકે ભરતી કરવાનું સ્વીકાર્યું છે.

ક્યાં સહાદત હુસેન મન્ટોએ પોતાની વાર્તામાં આલેખેલો સમાજ, અને ક્યાં આજનો સમાજ ? સમાજ બદલાઈ ગયો છે, નહીં ? કે નથી બદલાયો ? હજુ નથી બદલાયો. મન્ટોની વાર્તા આજ પણ સાચી છે. રિક્ષાનું લાઇસન્સ મેળવીને હર્ષવિભોર બનેલી યુવતીને રિક્ષા ચલાવવા જતાં શો અનુભવ થયો ? એ આંસુ સારતાં કહે છે કે, મારા બદલે મારો પતિ રિક્ષા હંકારે છે કેમ કે હજુ મારા માટે રિક્ષા ચલાવવાનું એટલું સરળ-સલામત બન્યું નથી. મારી રિક્ષામાં બેસવા માણસો પડાપડી કરે છે ! કહે છે કે, તમારે જ્યાં લઈ જવા હોય ત્યાં લઈ જાવ ! બધાની નજર એની કાયા ઉપર છે. નહીં કે એ અત્યંત રૂપવતી છે – માત્ર એટલા જ કારણે કે એ જુવાન સ્ત્રી છે.

ક્યાં બદલાયો છે સમાજ ? ક્યાં બદલાયો છે પુરુષ ? પુરુષ તો હજુ એ નો એ જ છે. ટાંગાનું લાઇસન્સ માગવા છતાં નહીં મેળવી શકતી મન્ટોની એ યુવતી, અને રિક્ષાનું લાઇસન્સ મેળવી શકેલી અમદાવાદની યુવતીની સ્થિતિમાં ઝાઝો ફરક નથી.

સવાલ એ થાય કે વાસના સિવાયની બીજી કોઈ નજરે આપણે સ્ત્રીને કેમ જોઈ નથી શકતા ? આપણી નજરમાંથી વિકૃતિ ઓગળતી જ નથી, એવું કેમ ? 'મહાભારત'ના દુઃશાસને ભરી સભામાં દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચ્યાં હતાં. આપણા આજના સમાજમાં દુઃશાસનોનો રાફડો ફાટ્યો છે. કેટલાક ખરેખર સ્ત્રીનાં ચીર ખેંચે છે. પણ બીજા લાખો ખરેખર ચીર ખેંચતા નથી તો પણ પોતાની નજરથી સ્ત્રીનાં ચીર ખેંચે છે, તેને નિર્વસ્ત્ર કરી દે છે.

સિનેમાઘરો, હોટેલો, જાહેર બગીચા, કચેરીઓ, વેપારી પેઢીઓ – ઠેર ઠેર અવિરતપણે આ દુઃશાસનલીલા ચાલ્યા જ કરે છે. બધાને તેની ખબર છે, અને

છતાં જાણે કોઈ કાંઈ નોંધ લેતું નથી. જાણે પુરુષોએ મૌનનું એક કાવતરું રચ્યું છે. બધાને આ જ સ્વાભાવિક લાગે છે. બધાને આ આધુનિકતાનું સ્વાભાવિક લક્ષણ લાગે છે. એક સેલ્સ ગર્લ, એક ટાઇપિસ્ટ, એક કારકુન સ્ત્રીને નોકરીએ રોકનાર માનવીની ટાંપ એના દેહ ઉપર રહે છે. એક છોકરી કચેરીમાં, દુકાનમાં, પેઢીમાં, બેંકમાં જે વૈતરું કરે છે, તેની જાણે ખાસ કાંઈ કિંમત નથી. એ જાણે મફતમાં રૂપિયા લઈ જાય છે – સિવાય કે એ બીજો કોઈ ઉપહાર આપી શકે તેમ હોય તો !

ચારે તરફથી આપણે કામનો એક કૃત્રિમ આતશ ઊભો કર્યો છે – સસ્તી વાર્તાઓ, સિનેમા, પોસ્ટરો, કપડાંલત્તાની જાહેરખબર હોય કે પંખાની કે ફ્રીજની કે ચોકલેટ કે દવાની કે ગમે તેની જાહેરખબરમાં એક સ્ત્રી સિવાય બીજું કાંઈ આપણને સૂઝતું નથી.

ચોતરફ દુઃશાસન-લીલા પથરાયેલી નિહાળીએ છીએ ત્યારે એવું જ લાગે છે કે આપણે નિરોગી મનના માનવીઓના સમૂહમાં ફરતા નથી, પણ ખંડિત કલેવરોના જીવતા કબ્રસ્તાનમાં ઘૂમી રહ્યા છીએ.

આપણે એવું વસ્ત્ર-હરણ માંડ્યું છે કે ક્યારેક શંકા જાય છે કે આપણે સ્ત્રીને પાછી બુરખા ભેગી તો નહીં કરી દઈએ ?

ભૂપત વડોદરિયા

['ગુજરાત સમાચાર' દૈનિક : 1976]

મીણબત્તી

એક દિવસ હજરત અલી સાહેબ રાજ્યના ખજાનાનો હિસાબ કરવા ગયા. રાતનો સમય હતો. મીણબત્તી સળગાવી હિસાબ કરવા બેઠા.

થોડી વાર પછી બે સરદારો પોતાના અંગત કામ માટે એમની પાસે આવ્યા. હજરત સાહેબે આંખથી ઇશારો કરી તેમને બેસવા કહ્યું.

હિસાબનું કામ પૂરું થયું. હજરત અલીએ મીણબત્તી બુઝાવી નાખી. પોતાના મેજમાંથી બીજી મીણબત્તી કાઢીને સળગાવી.

સરદારોને આ જોઈને આશ્ચર્ય થયું, કારણ કે પેલી મીણબત્તી પૂરી થઈ ગઈ ન હતી, જ્યારે અલી સાહેબે તેને બુઝાવીને બીજી સળગાવી હતી. સરદારોએ વિનયપૂર્વક એનું કારણ પૂછ્યું.

અલી સાહેબ બોલ્યા, ''અત્યાર સુધી હું રાજ્યનું કામ કરતો હતો, તેથી રાજ્યની મીણબત્તી સળગાવી હતી. હવે આપણું અંગત કામ છે, તેથી રાજ્યની મીણબત્તીનો ઉપયોગ કરું તો હું ચોર ઠરું. માટે આપણા કામ સારુ મેં મારી પોતાની મીણબત્તી સળગાવી છે.''

એમનો બેલી કોણ ?

બોલકા અને સંગઠિતોની માગણીઓ સંતોષવા પાછળ સરકારોએ કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ વધાર્યો હશે. છતાં માગણીઓનો અંત નથી; સાત સંતોષી ત્યાં સત્તર જન્મી : પગાર વધ્યો, પણ કામનો બોજ ક્યાં ઘટ્યો છે ? માટે વધુ માણસોનો સ્ટાફ આપો. વધુ સગવડો આપો. આપો, આપો ને આપો.

અને એ માગણીઓ માટેનાં આંદોલનો કેવાં હતાં ? કોઈએ ધમકી આપી – અમે દર્દીઓની સારવાર બંધ કરીશું. કોઈએ કહ્યું – અમે પરીક્ષા નહીં લઈએ. બીજા વળી દેશમાં ઊંચામાં ઊંચું પગારધોરણ મેળવવા છતાં કહે છે કે ચેકોનું ક્લીયરિંગ થંભાવી દેશના વ્યાપારવણજ ખોરવી નાખીશું. કેટલાક રેલનાં પૈડાં જામ કરી દઈ દેશના જનજીવનને જ થંભાવી દેવાની ધમકી દે છે. કેટલાક કહે છે, વીજળીની વ્યવસ્થા ખોરવી અમે દેશ આખાને અંધારામાં નાખશું. કોનો છે આ અવાજ ? સંગઠિત, શિક્ષિત અને પોતાના અધિકારો માટે સજાગ એવા લોકોનો...જેમને ભણાવવા માટે સરકારે ગંજાવર ખર્ચ કર્યા છે અને આજે પણ દેશની શાળા-કૉલેજો તથા શિક્ષણની અન્ય સગવડોનો લાભ એમનાં જ બાળકોને મહદ્ અંશે મળી રહ્યો છે. આવા લોકો સારી રીતે પોતાનું કામ બજાવી શકે તે માટે ભૂખે મરતી જનતાએ પેટે પાટા બાંધી એમને પાકાં મકાનો, પાણી, વીજળીની સગવડો, એમનાં કુટુંબીજનો માટે દવાદારૂની સગવડો અને ભવિષ્યમાં કામ છોડે ત્યારે પણ આગળ ઉપરના જીવનનિર્વાહ માટેની વ્યવસ્થાઓ આપી છે.

આ બધું જેના પેટે પાટા બાંધીને અપાયું, તે ગરીબ જનતાને શું મળ્યું ? ચોમાસાના ચાર મહિનાની બેકારી બાદ માલિકોના ખેતરમાં કેડનો કાંટો વાળીને કામ કરનાર એ સ્ત્રી-પુરુષ મજૂરોને શું મળ્યું ? રોજ લૂખોસૂકો રોટલાનો ટુકડો ચાવતાં ચાવતાં એના દિલમાં અરમાન જાગે છે, તો એટલા જ જાગે છે કે ભગવાન કરે ને આવો જ ટુકડો કાલ પણ મળી રહે ! એમાંના મોટા ભાગનાને નથી માથે છાપરું કે નથી લાજ ઢાંકવા તન પર કપડું; દવાદારૂની વાત તો દૂર જ રહી – પીવાનું ચોખ્ખું પાણી પણ નથી. એમનો બેલી કોણ થશે ? એમનો અવાજ કોણ સાંભળશે ?

ભોગીલાલ ગાંધી

['નિરીક્ષક' પખવાડિક]

સારા કાયદાઓ કરતાં સારા ન્યાયાધીશોની વધુ જરૂર છે.

ક્ષણને કાબૂમાં લીધી, એટલે જિંદગીને કાબૂમાં લીધી.

અંધારું

અંધારું પીળું આકાશ નહીં, બાલમા,
અંધારું લોલ લાલ સુંવાળું ફૂલ.
અંધારું બાવળનું ફૂલ નહીં, બાલમા,
અંધારું સુંવાળી શમણાંની શૂલ.

અંધારું આંખોમાં આંજ્યું અંજાય,
એને ઘૂમટામાં સાંત્યું સંતાય, મારા બાલમા.
અંધારું પીળું આકાશ નહીં, બાલમા,
અંધારું લોલ લાલ સુંવાળું ફૂલ.

અંધારું ચમકે જે આંખ મહીં મધરાતે,
અંધારું મલકે જે હોઠ મહીં મધરાતે;
અંધારું કાળું ગુલાબ, મારા બાલમા,
અંધારું આપેલો કોલ, મારા બાલમા.
અંધારું બાવળનું ફૂલ નહીં, બાલમા,
અંધારું સુંવાળી શમણાંની શૂલ.

અંધારું કોયલનું ટોળું નહીં, બાલમા,
અંધારું સોનાનો સુંવાળો સૂર.
અંધારું કૂતરાનું ભસવું નહીં, બાલમા,
અંધારું મૌન તણું ધસમસતું પૂર.
અંધારું માગો તો આપ્યું અપાય,
એને ભાંગો તો ભાગ્યું ભંગાય, મારા બાલમા.
અંધારું પીળું આકાશ નહીં, બાલમા,
અંધારું કાળું ગુલાબ, મારા બાલમા.

લીમડામાં સૂસવતું ઝૂલે તે અંધારું,
સુગરીના માળામાં લટકે તે અંધારું;
અંધારું ફૂલોની છાબ, મારા બાલમા,
અંધારું પાળેલો બોલ, મારા બાલમા.
અંધારું બાવળનું ફૂલ નહીં, બાલમા,
અંધારું સુંવાળી શમણાંની શૂલ.

અંધારું અટવાતું તારા આશ્લેષમાં,
અંધારું ગૂંચવાતું છૂટેલા કેશમાં;
અંધારું આપણો આ સંગ નહીં, બાલમા,
અંધારું વિરહવેરાન, મારા બાલમા.૦૦૦

મણિલાલ દેસાઈ

હરિનાં દર્શન

મ્હારાં નયણાંની આળસ રે, ન નીરખ્યા હરિને જરી;
એક મટકું ન માંડ્યું રે, ન ઠરિયાં ઝાંખી કરી.
શોક-મોહના અગ્નિ રે તપે, ત્હેમાં તપ્ત થયાં;
નથી દેવનાં દર્શન રે કીધાં, ત્હેમાં રક્ત રહ્યાં.

પ્રભુ સઘળે વિરાજે રે, સૃજનમાં સભર ભર્યા;
નથી અણુ પણ ખાલી રે, ચરાચરમાં ઊભર્યા,
નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મ્હને છાઈ રહે;
નાથ વાયુની પેઠે રે સદા મુજ ઉરમાં વહે.૦૦૦

સ્વામી સાગર સરિખા રે, નજરમાં ન માય કદી;
જીભ થાકીને વિરમે રે, 'વિરાટ, વિરાટ' વદી.
પેલાં દિવ્ય લોચનિયાં રે પ્રભુ ! ક્ય્હારે ઊઘડશે ?
એવાં ઘોર અન્ધારાં રે પ્રભુ ! ક્ય્હારે ઊતરશે ?

નાથ ! એટલી અરજી રે, ઉપાડો જડપડદા;
નેનાં ! નીરખો ઊંડેરું રે, હરિવર દરસે સદા.
આંખ ! આળસ છાંડો રે, ઠરો એક ઝાંખી કરી;
એક મટકું તો માંડો રે, હૃદયભરી નીરખો હરિ !

ન્હાનાલાલ કવિ

અહો, સંસારની લીલા ! પાળી પોશી ઉછેરિયાં
પંખી તે, ફૂટતાં પાંખ, ઊડી આમ જ શું જતાં
રચવા પોતપોતાનાં નીડો જગની કુંજમાં ?

મનસુખલાલ ઝવેરી

અંગાંગે છે પરમ ભરતી મસ્ત સિંધુ સમી ને
લજ્જા કરી નયન પર છે એક મર્યાદરેખ;
હર્ષે થતી પુલકિત ધરા પાપના સ્પર્શથી જે,
જાયે કોઈ યુવતી નયનો ધન્ય મારાં કરીને.

પ્રહ્લાદ પારેખ

મને ઘૂઘવતા જળે ખડકનું, પ્રભુ ! મૌન દો.

સુરેશ દલાલ

ગોળ અને ખોળ

શરદચંદ્ર તો સાહિત્યસ્વામી છે. આપણે જેમને સામાન્ય લોકો કહેતા હોઈએ તેવા લોકો તરફ એમની સહાનુભૂતિ, અનુકંપા અને શ્રદ્ધાનો કોઈ પાર નથી. એટલે એમની વાર્તાના નાયકો અને નાયિકાઓ ઘણી વાર સમાજના ઓરમાયા વર્ગનાં હોય છે. 'અંધારે આલોક' અને એમની વિખ્યાત નવલ 'શ્રીકાંત' એના દાખલા છે.

આ બધું વાંચ્યું છે, રસપૂર્વક વાંચ્યું છે. પણ તે વખતે મનમાં એમ થતું કે, આ બધું અદ્ભુત રીતે લખાયું છે એની ના નહિ; પરંતુ આ નવલકથામાં આવે છે એવી સ્ત્રીઓ અને એવાં અસામાન્ય સામાન્યજનો ખરેખર હશે ખરાં ? કે પછી મહાપુરુષોને હાથે પથ્થરની પ્રતિષ્ઠા થાય તોપણ પૂજાય, એવું તો આ નહિ હોય ને ? એમની અનુકંપાએ એમનાં પાત્રોને વધારે પડતો રંગ તો નહિ ચડાવ્યો હોય ? પરંતુ હમણાં ફરતાં ફરતાં શરદચંદ્રની શ્રદ્ધાને સાચી ઠરાવતા એકાદ બે કિસ્સા પ્રત્યક્ષ જોવા મળ્યા.

.... ગામ ગયો હતો. क પટેલ અનુભવી ને આબરૂવાળા. શેરડી ખાતાં ખાતાં વાતો ચાલતી હતી. મેં કહ્યું :

''મારે તમને એક વાત કહેવી છે. બાજુના ગામમાં ગયો હતો, ત્યાં ... પટેલને તો તમે ઓળખો છો. એણે એની વહુને હમણાં કાઢી મૂકી છે. કહે છે કે છોકરાં ઊઝરતાં નથી, એટલે બીજી કરવાનો વિચાર છે. એ તો ઠીક, પણ બાઈ એના પિયરથી હજાર-બે હજારનું ઘરેણું લઈને આવેલી; હવે એ ઘરેણું પણ નથી આપતો ને જિવાઈ પણ નથી આપતો. તમારી નાતે આવા કિસ્સામાં વચ્ચે પડવું જોઈએ.''

''એ તો બહુ કહેવાય, હળાહળ કળજુગ જ આવ્યો છે ને ! ઘરનું માણસ, કેટલા તડકા-છાંયડા હારે કાઢ્યા હોય, તોય આમ કેમ થતું હશે ? સાળું, માણસ પોતાના જૂના ઢાંઢાને ય આમ કાઢી નથી મૂકતો !''

મેં કહ્યું : ''હવે કાઢી મૂકવાનું ક્યાં લેવા જાવું પડે એમ છે ? એ બાબતમાં કાળજાં કઠણ થઈ ગયાં છે.''

''સાચી વાત છે. જમાનો એવો આવ્યો છે કે આબરૂસોતા એના (પરમાત્માના) ધામમાં પહોંચી જઈએ તો ઘણું કહેવાય..... અમારા ઘરમાં જ હજુ કાલ બોલાચાલી થતાં રહી ગઈ.''

''શું ?'' મારાથી બોલી જવાયું.

''અમારી ભાણેજવહુ છે, એના સારુ કંઈક લૂગડું આવેલું, તે બૈરાંનો જીવ...'' કહી થોડી વાર એ થંભી ગયા. શેરડીનો કટકો હાથમાં રહી ગયો. પછી કહે :

''મારે એક બહેન હતી. પરણાવી, પણ આદમી કાંઈક સ્થિતિએ દૂબળો એટલે જમીન પણ અમે પડખેના ગામમાં લઈ દીધેલી. પરણાવ્યા પછી ચારેક વર્ષે બહેન

દુઃખાણી. દોઢ વરસનો ભાણો, એટલે અમે ઘેર લઈ આવ્યા. ત્યાંની ખેડ અહીંથી જ અધવારું કરીને સંભાળી. થોડાં વરસે બહેન પણ પાછી થઈ. ભાણો અમારી ભેગો રહ્યો, ખેડ શીખ્યો. ભાણો પણ જોઈને કાળજું ઠરે એવો. સત્તર-અઢાર વરસનો થયો એટલે પરણાવ્યો. બાઈ આણું આવી, એટલે એમને ગામ મોકલીને ત્યાં વસાવ્યાં ને ખેડ શરૂ કરાવી. ભાણાને ઘેર દીકરો આવ્યો... પણ ભગવાનને કરવું છે ને ? વાત જોડી કાઢેલી લાગે, પણ ત્રીજે જ વરસે ભાણોય પાછો થયો. પછી એની વહુને આંહીં તેડી આવ્યા, કેમ કે એના પિયરમાં સમાય એમ નહોતું. પહેલાં બહેન ને ભાણો આવ્યાં'તાં, એમ આ ભાણેજવહુ ને એનો દીકરો આવ્યાં. ખેતીનું પેટ મોટું, તે સૌ મહેનત કરે તો ગદરી ખાય. ખેતી ઉપર એટલી ઈશ્વરની દયા છે. બહેનને હું અહીં તેડી લાવેલો તે દિવસથી મેં એક નીમ લીધેલું કે ઘરમાં બાઈયું માટે, છોકરાં માટે, કાંઈક લૂગડું-ચીંથરું, ચીજ-વસ્તુ લાવવાની હોય તો એક નંગ વધારે જ લાવવું. વીસ-પચીસ વરસ થઈ ગયાં, પણ મારી સાંભરણમાં કોઈ દી હું એમને ભૂલ્યો નથી કે વહેરોવંચો થાવા દીધો નથી. પણ કાલ સાંભળ્યું કે ભાણેજવહુને માટે ઘરમાં કંઈક લૂગડું આવ્યું હશે ત્યારે નાના દીકરાની વહુએ એમ કહી નાખ્યું હશે કે, 'આવાં ને આવાં ખરચ – ગોળ ને ખોળ સૌ સરખાં !' ભાણાની વહુના સાંભળતાં આમ બોલ્યાં તે એણે બે આંસુ પાડ્યાં હશે. ભગવાન ! ભગવાન ! એને એટલીયે ખબર ન પડી કે ગોળ તો મીઠો મધ જેવો લાગે, ને વેણ તો કડવી નઈ જેવાં કાઢ્યાં !.... પણ તોય અમારા ઘરમાં ભારે સંપ.''

હું પાછળથી પૂરું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો નહોતો. વિચારે ચડી ગયેલો કે આ માણસે જે પુણ્યકાર્ય કર્યું છે, તેને કયા પ્રકારનો યજ્ઞ કહેવો ? રાજસૂય, સર્વમેધ, વિશ્વજિત કે કયો યજ્ઞ આની તોલે આવે ? પહેલાં બહેન અને ભાણેજને સમાવ્યાં. ખાવાનું જ આપ્યું એમ નહિ – એ તો અનાથાશ્રમો પણ આપે છે – પણ પ્રેમ આપ્યો, ગૌરવ આપ્યું, જીવનનો મહિમા આપ્યો. ને એ કામ પૂરું થયું, ''હવે આપણે છૂટાં'' એમ માન્યું, ત્યાં વળી ''પુનશ્ચ હરિ ઓમ્'' જેવું થયું. હજુ એ બાળક ચાર વરસનું છે; તેને અઢાર વરસનું કરવું પડશે. લાંબાં ચૌદ વરસ ! ભલભલાની છાતી બેસી જાય, પણ આને તો વિચાર જ નથી. એણે કહ્યું કે ખેતીનું પેટ મોટું, એટલે સૌ સમાઈ જાય. એ વાત સાચી છે. મધ્યમ વર્ગમાં આવું બન્યું હોય તો નભાવવું મુશ્કેલ હોય છે. કેમ કે એમાં એક જણ કમાનાર ને બાકીનાં સૌ ખાનાર હોય છે. પણ તેમ છતાંય ખેતી કરનારનું દિલ પણ મોટું હોવું જોઈએ. સગા ભાઈને અરધો ચાસ જમીન વધારે ન આપવા માટે, એટલી જમીનની કિંમત કરતાં વીસ-વીસ ગણાં નાણાં કોરટ-કચેરીમાં ખર્ચીને પાયમાલ થનાર ખેડૂતો પણ પડ્યા જ છે ને ?

મનુભાઈ પંચોળી

કોઈ કહેતું નથી

લાલઘૂમ તાપમાં મહોરતો, મસ્તીનો તોર તે ક્યાં ગયો કોઈ કહેતું નથી.
આ નગરની વચોવચ હતો એક ગુલમ્હોર તે ક્યાં ગયો કોઈ કહેતું નથી.

પૂછું છું બારને–બારીને-ભીંતને-લાલ નળિયાં-છજાંને વળી ગોખને,
રાત દિ' ટોડલે બેસીને મ્હેકતો મોર તે ક્યાં ગયો કોઈ કહેતું નથી.

કૈં જ ખૂટ્યું નથી, કૈં ગયું પણ નથી, જર-ઝવેરાત સહુ એમનું એમ છે,
તે છતાં લાગતું સઘળું લૂંટી અને ચોર તે ક્યાં ગયો કોઈ કહેતું નથી.

સાવ સૂની બપોરે ઘડી આવીને એક ટહુકો કરી, ફળિયું ભરચક ભરી,
આંખમાં આંસુ આંજી અચાનક શકરખોર તે ક્યાં ગયો, કોઈ કહેતું નથી.

કેટલાં વર્ષથી સાવ કોરાં પડ્યાં ઘરનાં નેવાં ચૂવાનું ય ભૂલી ગયાં;
ટપકતો ખાલીપો પૂછતો : મેઘ ઘનઘોર તે ક્યાં ગયો, કોઈ કહેતું નથી.૦૦૦

પાછલી રાતની ખટઘડી એ હજી, એ તળેટી ને એ દામોદર કુંડ પણ –
ઝૂલણા છંદમાં નિત પલળતો પ્રથમ પ્હોર તે ક્યાં ગયો, કોઈ કહેતું નથી.

મનોજ ખંડેરિયા

કમ્મર કસી છે

ચલો આજ, ભૈયા, ઉઠાવી લો લંગર,
સમંદરની અંદર ઝુકાવી દો કિસ્તી;
સલામત કિનારાના ભયને તજી દો,
તુફાનોને કહી દો કે કમ્મર કસી છે.

મુહબ્બતની અડિયલ એ વાતોને છોડો,
મુહબ્બતનાં દમિયલ એ ગીતો જવા દો;
જગતને જગાડી દો એ રીતથી કે,
કલેવરને કણકણ જુવાની વસી છે.

અમે સિંધુડાને સૂરે ઘૂમનારા,
અમે શંખનાદો કરી ઝૂઝનારા;
મધુરી ન છેડો એ બંસીની તાનો,
અમોને એ નાગણની માફક ડસી છે.૦૦૦

અમે દર્દ ને દુઃખ કાતિલ સહ્યાં છે,
ભરી આહ ઠંડી ને નિશ્વાસ ઊના;
જીવનમાં હતી કાલ જો ગમની રેખા,
મરણ સામને આજ મુખ પર હસી છે.

મધુકર રાંદેરિયા

ગઝલ-કણિકા

ન આવે નીંદ ગયા એવું ખ્વાબ આપીને;
ગગન ન રહેવા દીધું આફતાબ આપીને.૦૦૦

આ પથ્થરોમાં તું રઝળાવે છે મને ઓ ખુદા !
ને મારા હાથમાં એક ફૂલછાબ આપીને.૦૦૦

છે એક મશ્કરી એની 'કુરાન' હો કે 'ગીતા',
સમય ન વાંચવાનો દે કિતાબ આપીને.

હવે કશો જ કયામતનો ડર રહ્યો ન 'મરીઝ',
હું જઈ રહ્યો છું જગતને હિસાબ આપીને.

*

૦૦૦પીતો રહ્યો સુરા કે ન બદનામ કોઈ હો,
લોકો કહે ખુવાર થયો છે શરાબમાં.

એવો ડરી ડરીને હું જન્નત તરફ ગયો,
જાણે કે એની ભૂલ થઈ છે હિસાબમાં.૦૦૦

*

પ્રથમ જો થાય છે આ જિંદગી તમામ ગઝલ;
પછી લખાય તો એનું છે એક નામ ગઝલ !૦૦૦

ન ધર્મભેદ છે એમાં, ન એની જાત 'મરીઝ',
આ અલ્લાહ અલ્લાહ ગઝલ છે કે રામ રામ ગઝલ !

*

આ નાનાં નાનાં દર્દ તો થાતાં નથી સહન,
દે એક મહાન દર્દ અને પારાવાર દે.

સૌ પથ્થરોના બોજ તો ઊંચકી લીધા અમે,
અમને નમાવવા હો તો ફૂલોનો ભાર દે !૦૦૦

*

કંઈ પણ નથી લખાણ છતાં ભૂલ નીકળી,
કેવી વિચિત્ર પ્રેમની કોરી કિતાબ છે !૦૦૦

ખુદને ખરાબ કહેવાની હિંમત નથી રહી,
તેથી બધા કહે છે જમાનો ખરાબ છે !૦૦૦

'મરીઝ'

નામ માધવનું !

બેન, વગડો બોલે છે નામ માધવનું,
બેન, ખડવનમાં સળી સળીમાં સળવળતું નામ મારા માધવનું !

બેન, ઝૂલે વડવાઈએ નામ માધવનું,
બેન, છાંયે આળોટે નામ માધવનું,
બેન, થડ થડ પર છુપાતું મલકે છે નામ મારા માધવનું !

બેન, થાળે ઠલવાય નામ માધવનું,
બેન, ક્યારે છવરાય નામ માધવનું,
બેન, ખેતરનાં ડૂંડાંમાં ડોલે છે નામ મારા માધવનું !

બેન, લણતાં લણાયું નામ માધવનું,
બેન, ખડક્યું ખળામાં નામ માધવનું,
બેન, ગાડે વેરાતું વહી આવે છે નામ મારા માધવનું !૦૦૦

બેન, પિંજર પુકારે નામ માધવનું,
બેન, ખીલે ખેંચાય નામ માધવનું,
બેન, બારણાની તડમાંથી સૂસવતું નામ મારા માધવનું !

બેન, ચાતક રૂવે છે નામ માધવનું,
બેન, પાલવ લૂવે છે નામ માધવનું,
બેન, રહી રહીને નેવલે ચૂવે છે નામ મારા માધવનું !

બેન, સ્થળ જળ ઝીલે છે નામ માધવનું,
બેન, મૃગજળ તલખે છે નામ માધવનું,
બેન, અંધારાં-અજવાળાં પીએ છે નામ મારા માધવનું !

બેન, મળતાં મળ્યું છે નામ માધવનું,
બેન, અનુભવનું ધામ નામ માધવનું,
બેન, બોલાવું કોકને ને પડઘામાં નામ મારા માધવનું !

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

['સંસ્કૃતિ' માસિક : 1975]

શું કરું ?

કોઈ પથ્થર ઉગામે, તો હું શું કરું ?
ફૂલ ફેંકું ન સામે, તો હું શું કરું ?

'શૂન્ય' પાલનપુરી

વેવિશાળ

સૌરાષ્ટ્રમાં લીંબુડા નામે નાનું ગામ છે. બ્રહ્મનિષ્ઠ નથુરામ શર્મા એ ગામે થોડો કાળ શિક્ષક તરીકે રહેલા, તેથી તે કંઈક જાણીતું થયું છે. એ ગામમાં 1800ની આસપાસમાં અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિનું એક જ ખોરડું હતું. ઘરમાં બે માણસો : એક સાઠબાસઠ વર્ષની ડોશી ને બીજો તે ડોશીના દીકરાનો દીકરો, જેની ઉંમર પાંચસાત વર્ષની હશે. ડોશીનાં વહુદીકરો બે વર્ષ પહેલાં ગુજરી ગયેલાં. સીમમાં ચાર ખેતરમાં લાગો હતો, તે આજીવિકાનું સાધન હતું.

એ વખતે, ફાગણ-ચૈત્રની એક સાંજે, ડોશીના સાત-આઠ જ્ઞાતિભાઈઓ ચાર ધામની યાત્રા કરીને પાછાં ફરતાં, જૂનાગઢથી પોરબંદર જતાં, રસ્તામાં લીંબુડે રાત રહેવા માટે આવ્યા. ઘેર આવી યાત્રાળુઓએ પૂછ્યું, ‘‘છોકરા, તારી ડોશી ક્યાં ?’’

‘‘બહાર ગયાં છે, સાંજે આવશે.’’ છોકરાએ જવાબ દીધો.

યાત્રાળુઓએ પોતાની પાસેથી પ્રસાદ કાઢી ઘરમાંથી થાળી મંગાવીને તેમાં આપ્યો ને કહ્યું, ‘‘છોકરા, કે’જે તારી ડોશીને કે આ ચાર ધામની જાત્રાનો પ્રસાદ છે.’’

આમ કહી યાત્રાળુઓ પાછા ફર્યા. દિવસ હજી હતો, એટલે એકાદ આગળને ગામે રહેવાનો તેમનો વિચાર હતો. પાદરે નદી ઓળંગી એ લોકો જ્યાં આગળ ચાલ્યા, ત્યાં ઘઉં ભરેલા ગાડા પર બેસી ડોશી સીમમાંથી આવતાં સામાં મળ્યાં. ડોશીએ યાત્રાળુઓને ઓળખ્યા, કહ્યું : ‘‘જાત્રા કરીને આવો છો, તેથી એમ ને એમ પાદર વળોટીને નહીં જાવા દઉં; હાલો પાછા.’’

યાત્રાળુઓએ કહ્યું, ‘‘પ્રસાદ ઘેર દીધો છે, કંઠી પણ છે. સારું થયું તમે મળી ગયાં. હવે જઈએ કે જેથી કાલ વે’લા પોરબંદર ભેળા થઈએ.’’

‘‘હવે જવાય છે....’’ ડોશીએ કહ્યું, ‘‘તમે જાત્રા કરીને આવ્યા, ને મારે આંગણેથી એમ ને એમ જાવા દઉં તો મને પાપ લાગે. હાલો પાછા. જમી, રાત વિસામો લઈ, સવારે જાજો.’’

યાત્રાળુઓ માટે ડોશીને લાડુ કરવા હતા. પૂરતો લોટ હતો નહીં, તેથી દળવા બેઠાં. યાત્રાળુઓએ કહ્યું, ‘‘ખીચડી કરી નાખો – ખાધે હળવી.’’

ડોશીએ કહ્યું, ‘‘આજ આ ઘેર ખીચડી ન ખવાય.’’

‘‘પણ તમે માંદા રહો છો; કાંઈક થાય તો કાળી ટીલી અમને લાગે.’’

‘‘કાંઈ ન લાગે,’’ ડોશીએ કહ્યું. ‘‘ઊલટું મારાં એવાં પુન્ય ક્યાંથી કે તમે જાત્રા કરીને આવો છો ત્યાં તમારે ખભે ચડીને જાઉં ?’’

ઘંટીનો અવાજ સાંભળી પાડોશણ આવી; કહ્યું : ‘‘મા, મારે ઘેરથી લોટ લાવી છું. અત્યારે થાક્યાંપાક્યાં દળવું રહેવા દો.’’

ડોશીએ કહ્યું, ‘‘મારે ઘેર ચાર ધામના જાત્રાળુ ક્યાંથી ? ને હું હવે કેટલા

દી ? મારા મોરાર માટે મને આજ તો પુન્ય રળવા દો.''

''લાવો, હું દળું,'' પાડોશણે કહ્યું.

''તું દળે તો મને શાનું પુન્ય મળે ?''

ત્યારે પાડોશણે કહ્યું, ''મને તમે પછી દળીને લોટ આપજો; પણ અત્યારે તો આ મારો લોટ રાખો.''

ડોશીએ ના કહી; કહ્યું, ''નવા ઘઉંના લાડુ ખવરાવું, તો મારા જીવને શાતા રહે.''

ને ડોશીએ સામટા ઘઉં દળ્યા. બાટી કરી. જાતે ખાંડી લાડુ વાળ્યા ને તાણ કરી કરી ખવરાવ્યા. યાત્રાળુઓ પાસે બેસી ડોશીએ ચાર ધામની યાત્રાની વાતો સાંભળી. સહુને પગે લાગ્યાં. રાતે સહુ સૂતાં ને અચાનક ડોશીને છાતીમાં દુખવા આવ્યું. બધા જાગીને ઉપચાર કરે તે પહેલાં તો ડોશી ગુજરી ગયાં.

યાત્રાળુઓએ ડોશીની અંતિમક્રિયા કરી.

સ્મશાનેથી સહુ પાછા આવ્યા ને જોયું તો ઓસરીની થાંભલીને બથ ભરીને છોકરો મોરાર છાતીફાટ રોતો હતો. પાડોશણ બાઈ તેને છાનો રાખવા મહેનત કરતી હતી, તેમ તેમ છોકરાનું રુદન બેવડાતું હતું.

આ જોઈ યાત્રાળુઓમાંથી એકે કહ્યું, ''આપણે તો જશું, પણ આ છોકરાનું શું ? એનું કોણ ?''

પ્રશ્ન સાંભળીને હાટીના માળિયાવાળા શાસ્ત્રી ધનેશ્વર ડેલીની બહાર નીકળ્યા. સ્મશાનેથી આવી હજી ધોતિયું બદલ્યું ન હતું.

શાસ્ત્રીએ પાડોશીને ઘરે જઈ કહ્યું, ''કોઈ બહેન કંકાવટી લઈને આવો ને !''

પાડોશીને નવાઈ લાગી. પણ તેણે છોકરીને કંકાવટી લઈને મોકલી. ધનેશ્વરે ઓરડામાંથી બાજોઠ મગાવી, ઓસરીમાં ઢાળી, પાંચ-સાત વર્ષના મોરારને પાણી પાઈ બાજોઠે બેસાડ્યો. બીજાઓ પૂછવા લાગ્યા કે, આ શું થાય છે ? ત્યાં ધનેશ્વરે પાડોશણ બાઈને હાથે મોરારના કપાળે ચાંદલો કરાવ્યો ને કહ્યું : ''મારી નંદા નામની એકની એક છોકરી આ છોકરાને ......છોકરા, તારું નામ શું ?''

''મોરાર.'' પાડોશણે કહ્યું ને છોકરાએ તે ફરી ઉચ્ચાર્યું.

ધનેશ્વરે કહ્યું, ''મારી છોકરી નંદા આ છોકરા મોરારજીને આપી, ને જેશંકર વ્યાસને ખોળે બેસાડી.''

એ જ વખતે ગોળધાણા મંગાવી વહેંચાવ્યા. બાળક મોરારને ધનેશ્વર પોતાની સાથે લઈ ગયા.

શાસ્ત્રી ધનેશ્વરે છોકરાને પોતાને ત્યાં રાખ્યો, ભણાવ્યો ને પરણાવી પાછો લીંબુડે સ્થિર કર્યો ત્યાં સુધી લીંબુડાના ઘરખેતરનીયે સંભાળ લીધી.

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

તમે

અમે રે વાળેલું કોરું આંગણું,
તમે કંકુ-પગલાંની ભાત;
નેજવે ટાંગેલી ટપકે ઠીબડી,
ભીંજે એક ભીતરની વાત...
તમારે સગપણે અમીં મ્હોરિયા.

તમે રે ચોપાટ્યું માઝમ રાતની,
અમે ઘાયલ હૈયાના ધબકાર;
ઊઘડે અંધારાં ગરવા ઓરડે,
સોણલાના ઊઠે રે ઘમકાર...
તમારા સોણામાં અમીં મ્હોરિયા.

અમે રે રેવાલે છબતા ડાબલા,
તમે ખરિયુંની ઊડતી ધૂળ;
આંખો અણિયાળી અમિયલ આભલું,
અમિયલ ધરતીનું કૂળ...
તમારે પડછાયે અમીં મ્હોરિયા.

શેરીના રમનારા ભેરુ સાંભર્યાં,
વરસ્યું આભ અનરાધાર;
કોણે રે આવીને વાળ્યાં વ્હેણને,
શમણાં આવ્યાં કે સવાર ?
કોણ રે ઊગ્યું ને મ્હોર્યું આયખું !

માધવ રામાનુજ

['કવિલોક' બે-માસિક : 1977]

અંગે લગાવ્યા હિમલેપ શીળા,
જ્વાલામુખી કિન્તુ ઉરે જ્વલંત !૦૦૦
ભમે ભમે દુઃખતપી વસુંધરા,
ડગો ભરે તેજપથે અધીરાં !

ઉમાશંકર જોશી

મહેમાનો, ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો.

'કાન્ત'

લાજ રાખી

જ્યારે હું ડરબનમાં વકીલાત કરતો હતો ત્યારે ઘણી વાર મારા મહેતાઓ મારી સાથે રહેતા. તેમાં હિંદુ અને ખ્રિસ્તી હતા, ગુજરાતી અને મદ્રાસી હતા. તેમને હું કુટુંબીજન ગણતો ને જો પત્ની તરફથી તેમાં કંઈ વિઘ્ન આવે તો તેની જોડે લડતો. ઘરમાં દરેક કોટડીમાં મોરીને બદલે પેશાબને સારુ ખાસ વાસણ હોય. તે ઉપાડવાનું કામ નોકરનું નહોતું, પણ અમારું ધણીધણિયાણીનું હતું. મહેતાઓ જે પોતાને ઘરના જેવા માનતા થઈ જાય, તે તો પોતાનું વાસણ પોતે ઉપાડે પણ ખરા. એક મહેતો ખ્રિસ્તી હતો. તેનાં માતાપિતા પંચમ જાતિનાં હતાં. આ પંચમ કુળમાં જન્મેલ મહેતા નવા હતા. તેમનું વાસણ અમારે જ ઉપાડવું જોઈએ. બીજાં તો કસ્તૂરબાઈ ઉપાડતી, પણ આ તેને મન હદ આવી. અમારી વચ્ચે કલેશ થયો. હું ઉપાડું એ તેને ન પાલવે, તેને પોતાને ઉપાડવું ભારે થઈ પડ્યું. આંખમાંથી મોતીનાં બિંદુ ટપકાવતી, હાથમાં વાસણ ઝાલતી અને મને પોતાની લાલ આંખોથી ઠપકો આપતી, સીડીએથી ઊતરતી કસ્તૂરબાઈને હું આજે પણ ચીતરી શકું છું.

પણ હું તો જેવો પ્રેમાળ તેવો ઘાતકી પતિ હતો. મને પોતાને હું તેનો શિક્ષક પણ માનતો ને તેથી મારા અંધ પ્રેમને વશ થઈ સારી પેઠે પજવતો.

આમ તેના માત્ર વાસણ ઊંચકી જવાથી મને સંતોષ ન થયો. તે હસતે મુખે લઈ જાય તો જ મને સંતોષ થાય. એટલે મેં બે બોલ ઊંચા સાદે કહ્યા. ‘‘આ કંકાસ મારા ઘરમાં નહીં ચાલે,’’ હું બબડી ઊઠ્યો.

આ વચન તીરની જેમ ખૂંચ્યું.

પત્ની ધગી ઊઠી : ‘‘ત્યારે તમારું ઘર તમારી પાસે રાખો, હું ચાલી.’’

હું તો ઈશ્વરને ભૂલ્યો હતો. દયાનો છાંટો સરખો નહોતો રહ્યો. મેં હાથ ઝાલ્યો. સીડીની સામે જ બહાર નીકળવાનો દરવાજો હતો. હું આ રાંક અબળાને પકડીને દરવાજા લગી ખેંચી ગયો. દરવાજો અર્ધો ઉઘાડ્યો.

આંખમાંથી ગંગાજમના વહી રહ્યાં હતાં, અને કસ્તૂરબાઈ બોલી :

‘‘તમને તો લાજ નથી, મને છે. જરા તો શરમાઓ ! હું બહાર નીકળીને ક્યાં જવાની હતી ? અહીં મા-બાપ નથી કે ત્યાં જાઉં. હું બાયડી થઈ એટલે મારે તમારા ધુંબા ખાવા જ રહ્યા. હવે લજવાઓ ને બારણું બંધ કરો. કોઈ જોશે તો બેમાંથી એકે નહીં શોભીએ !’’

મેં મોં તો લાલ રાખ્યું, પણ શરમાયો ખરો. દરવાજો બંધ કર્યો. જો પત્ની મને છોડી શકે તેમ નહોતી, તો હું પણ તેને છોડીને ક્યાં જનારો હતો ? અમારી વચ્ચે કજિયા તો પુષ્કળ થયા છે, પણ પરિણામ હંમેશાં કુશળ જ આવ્યું છે. પત્નીએ પોતાની અદ્‌ભુત સહનશક્તિથી જીત મેળવી છે.

આ પુણ્યસ્મરણથી કોઈ એવું તો નહીં માની લે કે અમે આદર્શ દંપતી છીએ, અથવા તો મારી ધર્મપત્નીમાં કંઈ જ દોષ નથી અથવા તો અમારા આદર્શો હવે એક જ છે. કસ્તૂરબાઈને મારાં ઘણાં આચરણો આજ પણ નહીં ગમતાં હોય એવો સંભવ છે. પણ તેનામાં એક ગુણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે, જે બીજી ઘણી હિંદુ સ્ત્રીઓમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં રહેલો છે. મને-કમને, જ્ઞાનથી-અજ્ઞાનથી, મારી પાછળ ચાલવામાં તેણે પોતાના જીવનની સાર્થકતા માની છે, અને સ્વચ્છ જીવન ગાળવાના મારા પ્રયત્નોમાં મને કદી રોક્યો નથી. આથી, જોકે અમારી બુદ્ધિ-શક્તિમાં ઘણું અંતર છે છતાં, અમારું જીવન સંતોષી, સુખી ને ઊર્ધ્વગામી છે એમ મને લાગ્યું છે.

મો૦ ક૦ ગાંધી

['સત્યના પ્રયોગો' પુસ્તક]

તો ખરા !

ઝાંઝવાંને બાથ ભીડો, તો ખરા;
પેટમાં અજગરને પાળો, તો ખરા !

દીવડાને દૂર રાખી જ્યોતથી
અંધકારોને ઉલેચો, તો ખરા !

પાનખરને આમ હડસેલો નહીં;
શક્યતાને આવકારો, તો ખરા !

સામસામે જોઈ લેવું ઠીક છે;
ભીંત સોંસરવા નિહાળો, તો ખરા !

ચાર પળનો ચટકો ક્યાંથી પાલવે ?
શ્વાસના સંબંધ રાખો, તો ખરા !

એક હોઠે સ્મિત ફરકાવો અને
એક આંખે ગમ વહાવો, તો ખરા !

દ્વાર સામે ઝૂરતી પીળાશ છે;
સ્હેજ દરવાજો ઉઘાડો, તો ખરા !

'પથિક' પરમાર

['વિશ્વમાનવ' માસિક : 1977]

માટી, તને મૃદુ ફૂલ બની મહેકવાનું સૂઝ્યું ક્યાંથી ?

ઉમાશંકર જોશી

મારો સાહેબ

એક જ ખેતર, એક જ ખાતર, એક પવન ને પાણી
એક જ સૂરજ, એક જ ચંદર, સમ ઋતુઓને માણી;
    તોય ગુલાબ રાતો તોરો !
    આ ડોલરિયો કેમ ગોરો ?

સૂરજમુખી સાવ સોનાનાં તાકે આભ છકેલાં,
રંગે કેમ માણેક સરીખાં, જાસૂદ કેમ ઝૂકેલાં ?
    આ કરેણ શેણે પીળી ?
    આ ગોરી કેમ ચમેલી ?

ગુલાબ ગંધે શીળું શીળું, ચંપો તીણું મ્હેકે,
આમ્ર-મંજરી તીખું મ્હોરે, બદરિ ખાટું મ્હેકે;
    આ ઘાસ ઘાસમાં નવલાં
    કોણે ગંધ-પૂંભડાં રોળ્યાં ?

સિંધુથી ઠેઠ આભ-અટારી ગુપચુપ ચડ્યાં'તાં વારિ,
ગાજ-વીજની ધમાલ ભારી ! આજે અજબ સવારી !
    કેમ વારિ ખારાં ખારાં
    થઈ ગ્યાં મીઠી જલ-ધારા ?

મેં વાવેલો એક્કેક દાણો લણ્યો મેં ગાડે ગાડે.
કણ ઓરું ને મણને પામું, કો' અઢળક ઉગાડે ?
    એ તો સાહેબ ખરો કમાલી,
    મારો સાહેબ ખરો કમાલી !

રક્ષા દવે

['નિશિગંધા' પુસ્તક]

આ આજના ભરોસે મને માન આપ ના,
કોને ખબર કે શું મારી આગામી કાલ છે.૦૦૦
બસ, એક નજર સચેત – તો વૈભવ બધા મળે,
બસ, એક નજર ચૂકો તો બધું પાયમાલ છે.

'મરીઝ'

સમસ્ત વિશ્વ મા નામના શબ્દને ટેકે ઊભું છે.

રમેશ પારેખ

વિયોગદુખ

પૂજ્ય બહેન,

તમને વધારે પૈસા હું ક્યાંથી આપું ? મારે મિત્રના પૈસા દેવાના. હું કયે મોઢે પૈસા માગું ? એ પણ પૂછે, “તારી બહેન તો તારી સાથે જ હોવાં જોઈએ.” એનો જવાબ હું શું આપું ? મારી બહેન પણ મારા કામમાં મને મદદ કરી રહ્યાં છે, એમ અભિમાનપૂર્વક કહેવાનો અવસર તમે નથી આપતાં.

આવી દશામાં હું એક જ વસ્તુ તમને કહી શકું છું : તમે જે અગવડો ભોગવી રહો છો, એથી વધારે સગવડ ભોગવીને હું રહેતો નથી. તેથી તમારાં દુઃખ મને અસહ્ય નથી લાગતાં. તમે દળણાં દળીને ખૂટતા પૈસા મેળવો છો, તેમાં મને કશીય શરમ નથી લાગતી.

હું તો એટલું માગું છું કે તમે અહીં આવીને મારી સાથે વસો, મારા કામમાં ભાગ લો. એમ કરશો તો, અત્યારે તમને ભાઈ નથી એમ લાગતું હશે તે દશા મટી જશે અને એકને બદલે ઘણા ભાઈઓ જોશો. અને ઘણાં બાળકોની તમે મા બનીને બેસશો. આ શુદ્ધ વૈષ્ણવધર્મ છે. એ તમને ન વસે ત્યાં સુધી આપણે વિયોગદુખ સહન કરવાનું રહ્યું.

તમને કાગળ તો નથી લખતો, પણ તમારી મૂર્તિ મારી પાસેથી એક ઘડીભર દૂર રહી નથી. તમે મારી પાસે નથી, એથી જે ઘા મને વાગેલો છે તે ઘા કદી રૂઝાઈ જ ન શકે એવો છે. એ તમે જ રૂઝવી શકો. તમે મારી પાસે હો, તો મને તમારો ચહેરો જોઈને બાની કાંઈક યાદી તો આવે જ. તેથી પણ તમે મને દૂર રાખ્યો છે તેની તમારી સામેની મારી ફરિયાદ બંધ ન રહી શકે એવી છે. હું કાગળ લખું તોયે મારી બળતરા જ બતાવી શકું અને આમાં જેમ મારું છે તેમ મહેણાં જ મારી શકું. તેથીયે કાગળ લખવામાં ઢીલ કરું છું.

મો૦ ક૦ ગાંધી

રામ રાખે ત્યમ રહિયે

રામ રાખે ત્યમ રહિયે, ઓધવજી, રામ રાખે ત્યમ રહિયે,
આપણે ચિઠ્ઠીના ચાકર છૈયે.

કોઈ દિન પ્હેરિયે હીરનાં ચીર, તો કોઈ દિન સાદાં ફરિયે.
કોઈ દિન ભોજન શીરો ને પૂરી, તો કોઈ દિન ભૂખ્યાં રહિયે.

કોઈ દિન રહેવાને બાગબગીચા, તો કોઈ દિન જંગલ રહિયે.
કોઈ દિન સૂવાને ગાદીતકિયા, તો કોઈ દિન ભોંય પર સૂઈએ.

બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, તો સુખદુઃખ સર્વે સહિયે.

મીરાં

રસ્તા વસંતના

આ ડાળ ડાળ જાણે કે રસ્તા વસંતના
ફૂલો એ બીજું કૈં નથી, પગલાં વસંતનાં !

મલયાનિલોની પીંછી ને રંગો ફૂલોના લૈ
દોરી રહ્યું છે કોણ આ નકશા વસંતના !

આ એક તારા અંગે ને બીજો ચમન મહીં
જાણે કે બે પડી ગયા ફાંટા વસંતના !

મ્હેકી રહી છે મંજરી એકેક આંસુમાં
મ્હોર્યા છે આજ આંખમાં આંબા વસંતના !

ઊડી રહ્યાં છે યાદનાં અબીલ ને ગુલાલ
હૈયે થયા છે આજ તો છાંટા વસંતના !

ફાંટુ ભરીને સોનું સૂરજનું ભરો, હવે
પાછા ફરી ન આવશે તડકા વસંતના !

મનોજ ખંડેરિયા

અધૂરી ચોપડી

બાપુએ એક દા'ડો યરવડામાં વિચાર કર્યો કે, હું ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશે લખું કંઈક. તો બાપુએ લખવાની શરૂઆત કરી. એમાં પહેલું વાક્ય લખ્યું કે, ''જગતની સંસ્કૃતિઓમાં ભારતની તોલે આવે એવી એકેય સંસ્કૃતિ નથી.'' લખ્યા પછી કલમ અટકી ગઈ અને એમ ને એમ સૂનમૂન થોડી વાર બેસી રહ્યા. પછી આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. એમણે કહ્યું, ''વાક્ય લખ્યું તો ખરું, પણ પછી મારા અંતરે પૂછ્યું કે, અલ્યા, તું સત્યાગ્રહી – ને આવું વાક્ય શું જોઈને લખ્યું ? મારી નજર સામે અસ્પૃશ્યો તરવરવા માંડ્યા, ભંગીઓ તરવરવા માંડ્યા. મને એમ થયું કે આ લોકો જે સંસ્કૃતિમાં આ દશામાં હોય, એની તોલે કોઈ આવે એમ નથી એવું હું કેમ લખી શક્યો ?''

પછી બીજું વાક્ય એમણે લખ્યું નહીં.. અને એ ચોપડી અધૂરી રહી.

મનુભાઈ પંચોળી

ગમે ના શૈશવે ખેલ, યૌવને ના પરાક્રમ,
સાધુતા નહિ વાર્ધક્યે, વ્યર્થ તો જિંદગીક્રમ.

'ઉશનસ્'

કેટલું મળ્યું ?

મેક્સીકોના એક પ્રદેશમાં ઠંડા અને ગરમ પાણીના ઝરા પાસે પાસે આવેલા છે. ત્યાં સ્ત્રીઓ પોતાનાં કપડાં પહેલાં ઊકળતા પાણીના ઝરામાં બોળે છે અને પછી બાજુના ઠંડા પાણીમાં તારવીને નિચોવી નાખે છે. આવી સગવડ જોઈને ત્યાં ગયેલ એક પ્રવાસીએ કહ્યું : ''આવી સરસ કુદરતી સગવડ મળવાથી અહીંના લોકો ઈશ્વરનો આભાર માનતા હશે !''

''આભાર ?'' ત્યાંના રહેવાસીએ સામે પ્રશ્ન કર્યો, ''અરે, અહીંના લોકો તો અફસોસ કરે છે કે ઝરામાં ગરમ પાણી તો છે પણ તે સાબુ કે સોડાવાળું નથી !''

કેટલાંક દુ:ખો આપણે પોતે ઊભાં કરીએ છીએ, એમાંનું એક દુ:ખ આપણા અસંતોષનું છે.

સામાન્ય રીતે, માણસ પોતાને જે મળવું જોઈએ તે મળ્યું નથી, પોતાને કેટલો અન્યાય થયો છે એનો જ વિચાર કરે છે. આવા વિચારને કારણે તેનામાં અસંતોષ જન્મે છે અને અસંતોષમાંથી દુ:ખ જન્મે છે.

આવી રીતે વિચારનાર માણસને અન્યાય થયો હશે અને તેને કારણે તેને કેટલુંક ગુમાવવું પડ્યું હશે; પરંતુ તેને જે પ્રાપ્ત થયું છે તેમાં કેટલી બધી વ્યક્તિઓનો ફાળો છે, તેનો તેને વિચાર આવે છે ખરો ? આપણા જીવનની રચના એટલી અટપટી છે કે આપણે ગમે તેટલા શક્તિશાળી હોઈએ તોપણ આપણી પાસેનું બધું માત્ર આપણી શક્તિઓને કારણે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. કેટલી બધી વસ્તુઓ આપણને આપણા પૂર્વજો તરફથી વારસામાં મળેલી હોય છે ? કેટલું બધું મિત્રોને કારણે પ્રાપ્ત થયું હોય છે ? કેટલું દેશને કારણે, સમાજને કારણે, જાણીતા અને અજાણ્યા લોકોને કારણે આપણને મળ્યું હોય છે ?

આપણે જે કાંઈ હોઈએ, જ્યાં હોઈએ, ત્યાં પહોંચવામાં કેટલી બધી વ્યક્તિઓનો ફાળો છે તેનો જો આપણે વિચાર કરીએ, તો એમના તરફ આપણા મનમાં આભારની લાગણી ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ. જે માણસ બીજાના ઋણનો સ્વીકાર કરે છે, તે ઊંડા સુખ અને સંતોષની લાગણી અનુભવી શકે છે.

મોહમ્મદ માંકડ

આખરને અવસરિયે ભણું
જુહાર જ્યાં વારંવાર,
ત્યારે જ મેં અરે જાણિયું, મારે
આવડો છે પરિવાર !

રાજેન્દ્ર શાહ

મને કેમ વીસરે રે....

હજુયે સાંભરે છે.... બાએ કરેલો એ શુકનવંતો ચાંદલો, નવાંનક્કોર કપડાં, બિસ્તરાનું એ પોટલું. હું નાનકડા ગામની નિશાળમાં પાંચ ચોપડી પૂરી કરી મોટા ભાઈ સાથે બહારગામ અભ્યાસ અર્થે જઈ રહ્યો હતો. મામાનું ઘર અને મોટી બહેનનું ગામ નજીકમાં જ હતાં. તે સિવાયની દુનિયાથી હું સાવ અજાણ ને અપરિચિત હતો. કેવો હતો એ સમયનો રોમાંચ ! મનનાં એ હૂંફાળાં સ્પંદનો ! અગિયાર વરસ સુધી જેનો ખોળો ખૂંદી હું મોટો થયો હતો, જેની ધૂળમાંથી આ હાડમાંસનો દેહ બંધાયો હતો, જેના જલઝીલણથી આ કાયાએ શીતળતા પ્રાપ્ત કરી હતી... એને મૂકી નવી ધરતી અને નવા વાતાવરણમાં હું જઈ રહ્યો હતો. એક બાજુ નવું નિહાળવાનો ઉત્સાહ, તો બીજી બાજુ વતનનો મોહ : બંને વચ્ચે હું સોરાતો હતો.

ઊપડવાના આગલા દિવસે સવારથી જ ભાઈએ બા-બાપુજી સાથે બેસી મારા સામાનની તૈયારી કરવા માંડી. બાએ હોંશે હોંશે પેટીને તળિયેથી બે નવાં ગોદડાં કાઢી દીધાં. બાપુજીએ એક જૂના કોથળાને ખોલી, સાંધી નીચે પાથરવાનું કંતાન બનાવી દીધું. બટનવાળી ચડ્ડીનો યુગ ત્યારે ગામડા સુધી નહોતો પહોંચ્યો તેથી નાડીવાળી બે ચડ્ડી ને કૉલર વગરનાં બે બાંડિયાં, એ હતી મારાં કપડાંલત્તાંની માયામૂડી. થાળીવાટકો ને લોટો અંદર મૂકીને ભાઈએ બિસ્તરો વીંટાળવા માંડ્યો. બિસ્તરો બાંધવા દોરીની શોધાશોધ કરી, પણ ન મળી; બાપુજીએ ચીંથરાંમાંથી એક સરસ દોરી બનાવી.

રાતે સૌ સાથે બેસી જમ્યાં. સૂરજ ઊગ્યે નીકળવાનું હોવાથી બાએ વહેલા સૂઈ જવાની વાત મૂકી, પણ બહાર ભાઈબંધોનું ટોળું –

કાચનો કૂંપો, તેલની ધાર,
મારા ભેરુને આવતાં કેટલી વાર ?

કરતું હતું, ચૂપકીથી સરી ગયો. પછી તો મોડી રાત જાતજાતની રમતોમાં વીતી. છેવટે અવનવાં સંસ્મરણોને સોડમાં તાણી સૂતો.

વહેલી સવારે બાના મીઠડા સાદે ઉઠાડ્યો. રાંધણિયામાંથી બાપુજીનાં પ્રભાતિયાં સાથે કંઈક મીઠી સોડમ આવી રહી હતી. બા બીજાં કામમાં પડી હતી, બાપુજી ચૂલા આગળ બેઠા લાપસીની સંભાળ લેતા હતા. મેં ઝટપટ ઊઠી, દાતણપાણી પતાવી, બાએ આપ્યાં તે નવાં કપડાં પહેર્યાં, માથું ઓળ્યું. ઘરના વાતાવરણમાં ઉત્સાહ સાથે ઉદાસીયે છતી થતી હતી. મારું ચિત્ત ઘરની એકેએક ચીજવસ્તુ ધરાઈને જોઈ લેવામાં રોકાયું હતું. ગણેશનો ગોખલો, તુલસીનો ક્યારો, રિસાતી વખતની સદાયની સાથી એવી ઘર વચ્ચેની થાંભલી, અધ્ધર લટકતું છીકું, ગોળા પર ચિતરાયેલી ચકલી ને પૂતળી, નેવે લટકતું પંખીઓ માટેનું પરબ, લૂગડાંની વળગણી, ડામચિયો, રોટલા મૂકવાનો કોઠલો ને છેલ્લાં ચાર વરસનું સંગાથી નિશાળનું દફતર – બધાંએ મનનો ખૂણેખૂણો રોકી લીધો હતો.

બાએ સાદ પાડ્યો એટલે અમે ભાઈઓ શિરામણ કરવા બેઠા. ફળફળતી લાપસીમાં બાએ વાઢીમાંથી ઘી પીરસ્યું. અમે લચપચતી લાપસી ને કઢીનું શિરામણ કર્યું.

સામાન એકઠો કરી પ્રસ્થાનની પૂર્વતૈયારી કરી. બાએ મારે કપાળે ચાંદલો કર્યો, ઓવારણાં લીધાં, ગણપતિને ગોખલે બળતા દીવાનાં દર્શન કરાવી મનોમન પ્રાર્થના કીધી. ભાઈ તૈયાર થઈ ઊભા હતા. ગામના વિદ્યાર્થીઓ પણ આવી પહોંચ્યા હતા. મેં બા-બાપુજીને પ્રણામ કર્યા. બાએ મને ગોદમાં લીધો, બાપુજીએ માથે હાથ દીધો. મારા ગળામાંથી દબાયેલું ડૂસકું સરી પડ્યું. બાની આંખમાંથી આંસુ ખર્યાં. બાપુજી ગળું ખોંખારી આગળ ચાલ્યા – અમે પાછળ તણાયા. ચાલીને ચાર માઈલ દૂરના સ્ટેશને પહોંચવાનું હતું. જિંદગીનો પહેલો જ અનુભવ હતો ઘરથી જુદા પડ્યાનો. ઓસરી છોડી. આંગણામાં આવ્યાં ત્યારે સૂર્યનું પહેલું કિરણ ઘરની વંડીના છજા પર આવીને બેઠું. છાપરાની પાંખ નીચેથી બે પારેવાં પૂર્વ દિશામાં ઊડી ગયાં ને અમે પ્રયાણ કર્યું. આડોશીપાડોશી વળાવણે આવ્યાં, શીળી શિખામણ દીધી. સગાંવહાલાંએ મીઠી આશિષ આપી. અમે આગળ વધ્યાં. પાદરની ધૂળમાં પગલાં પાડતો હું ભાઈની પાછળ ખેંચાયો. હાથ આંખો લૂછવામાં રોકાયા હતા. બા-બાપુજી છેક પાદરની ધાર સુધી વળાવવા આવ્યાં...

ઊંડા મારગની ઊંચી વાડો પાછળ અદૃશ્ય થઈએ તે પહેલાં બા-બાપુજીને એક વાર જોઈ લેવા મેં પાછળ નજર કરી, તો બા ટેકરા પર ઊભી આંખો લૂછતી હતી ને બાપુજી ઊંચા હાથ કરી વિદાય આપી રહ્યા હતા.

મને એ હજુયે સાંભરે છે....

રણછોડદાસ રામાનુજ

દિલમાં દીવો કરો !

દિલમાં દીવો કરો, રે દીવો કરો.
કૂડા કામક્રોધને પરહરો, રે દિલમાં દીવો કરો !૦૦૦

સાચા દિલનો દીવો જ્યારે થાશે,
ત્યારે અંધારું મટી જાશે,
પછી બ્રહ્મલોક તો ઓળખાશે રે.૦૦૦

દાસ રણછોડે ઘર સંભાળ્યું,
જડી કૂંચી ને ઊઘડ્યું તાળું;
થયું ભોમંડળમાં અજવાળું રે.

રણછોડ

ખાલીખમ !

પૃથ્વીની ફરતે એક આંટો મારીએ તો એ અંતર 25,000 માઈલનું થાય. પૃથ્વીથી ચંદ્રનું અંતર આ અંતર કરતાં દસગણું છે, જ્યારે સૂરજનું અંતર ચંદ્રના અંતર કરતાં પણ 400 ગણું છે ! કલાકે 500 માઈલની ઝડપે ઊડતા વિમાનને આટલું અંતર કાપવું હોય તો ઓછાંમાં ઓછાં વીસ વર્ષ લાગે !

સૂર્ય પૃથ્વી કરતાં તેર લાખ ગણો મોટો છે. તારાઓ પૃથ્વી કરતાં લાખોગણા કદવાળા નાનામોટા સૂર્યો છે.

સૂરજ પૃથ્વીથી સવાનવ કરોડ માઈલ દૂર છે. આપણી પાસેમાં પાસેનો તારો આનાથી 2,70,000 ગણો દૂર છે.

અને છતાંય એ તો પાસેમાં પાસેના તારાની વાત થઈ. દૂરના તારાઓની વાત કરવામાં માઈલોનાં અંતર મુશ્કેલીભર્યાં લાગે. અમદાવાદથી મુંબઈનું અંતર માઈલોમાં કહેવાને બદલે કોઈ ઇંચમાં આપે તો તે કેવું લાગે ? આકાશી અંતરની વાત માઈલોમાં કહેવી તે એવું લાગે.

પણ ત્યારે એ અંતર માપવાનો કોઈ એકમ શોધી કાઢવો જોઈએ ને ?

એવો એક એકમ છે પ્રકાશ-વર્ષનો. પ્રકાશ એક વર્ષમાં જેટલું અંતર કાપે તેને પ્રકાશ-વર્ષ કહે છે. પ્રકાશનો વેગ દર સેકંડે 1,86,000 માઈલનો છે.

અને છતાંય એ વેગે ચાલી સૂરજના પ્રકાશને પૃથ્વી સુધી આવી પહોંચતાં બરાબર સવાઆઠ મિનિટ લાગે છે. આપણી પાસેમાં પાસેના તારાના પ્રકાશને પૃથ્વી સુધી આવી પહોંચતાં પૂરાં સવાચાર વર્ષ લાગે છે.

પણ આ તો પાશેરામાં પહેલી પૂણી જેવું છે. ઉત્તરાકાશમાં ચમકતા સ્થિરાસન જેવા ધ્રુવતારાના પ્રકાશને આપણા સુધી પહોંચતાં 407 વર્ષ લાગે છે.

જે વધુમાં વધુ દૂરના તારા છે, તે આપણાથી 66,000 પ્રકાશવર્ષ દૂર છે.

આકાશમાં દૂરબીનથી જોઈ શકાતા કરોડો તારા મળી એક મોટું તારાવિશ્વ બને છે. આ તારાવિશ્વમાં સૂર્યકદના બે અબજ જેટલા તારા છે. એકબીજાથી અબજો માઈલ દૂર આવેલા તારા સમાવતું આ તારાવિશ્વ એક લાખ પ્રકાશવર્ષની લંબાઈ-પહોળાઈવાળું છે.

પણ આશ્ચર્યની મોટી વાત તો એ છે કે એકબીજાથી 10 લાખ પ્રકાશવર્ષને અંતરે આવેલાં આવાં લાખો તારાવિશ્વો અવકાશમાં આવેલાં છે; અને છતાંય એમની વસાહતના હિસાબે આખા આકાશનો 99.9 ટકા ભાગ ખાલીખમ છે !

રમાકાન્ત શર્મા

હું કરું હું કરું, એ જ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે.

નરસિંહ મહેતા

''એટલી અરજ છે –''

સાબરકાંઠાના એક ગામડાની વાત છે. ભૂદાન નિમિત્તે હું ત્યાં ગયો હતો. સભા પૂરી થઈ, એટલામાં એક ડોશી આવ્યાં. ''અમે તો ગરીબ રહ્યાં, શું આલીએ ?'' એવું કંઈક મનમાં બબડતાં હતાં. શરૂશરૂમાં તો મને લાગ્યું કે એ કંઈક માગવા આવ્યાં છે. પણ મારી પાસે આવીને એમણે કહ્યું, ''મા'રાજ, તમને આલવા જેવું મારી પાંહે કાંઈ નથી. આ દહ બકરીઓ છે, એમાંથી એક દૂઝણી બકરી આલું તો લેશો ?''

''કેમ નહિ ? આ યજ્ઞમાં તો બકરીનું દાન પણ અમે સ્વીકારીએ છીએ. એ બકરી હું કંઈ સાથે તો નથી લઈ જવાનો – અહીંના જ કોઈ લાયક માણસને આપણે આપીશું. તો તમે કહો તેને આપી દઈએ.''

''મેં બકરી તમને દાનમાં આલી દીધી. હવે તમ તમારે જેને આલવી હોય તેને આલી દ્યો.''

''પણ હું તો ગામમાં કોઈને ઓળખતો નથી, એટલે તમે જ કોક લાયક માણસ શોધી કાઢો.''

થોડી વાર વિચાર કરી ડોશી બોલ્યાં : ''મા'રાજ, ગામમાં ભંગીનો એક સોકરો છે, એકલો છે બચારો; ઈને આલો તો ?''

મેં એ ભંગીના છોકરાને બોલાવડાવ્યો. એને ખબર પડી ગઈ હશે, એટલે એ હસતો હસતો આવ્યો. મેં એને કહ્યું, ''આ માજી તને એક બકરી આપે છે. તું એને પાલવીશ ?'' એણે ખુશીથી હા પાડી. બકરી એને આપવામાં આવી. એના આનંદનો પાર નહોતો.

બપોરે ભોજન કરી હું કાંતતો હતો, ત્યાં એ ડોશી ફરીથી આવ્યાં. બોલ્યાં : ''મા'રાજ, હું એકલી છું. મારે બે ઘર છે. એકમાં હું રહું છું ને બીજામાં બકરીઓ રાખું છું. બકરીઓ તો વાડામાંયે રહી શકે. તો મારું આ બીજું ઘર છે તે પણ દાનમાં લઈ લ્યો.''

ઘડીભર તો હું ડોશીની સામે તાકી જ રહ્યો. પછી મેં એમને કહ્યું : ''માજી, તમારા ગામમાં કોઈ ઘર વગરનો માણસ છે ?''

થોડી વાર વિચાર કરી ડોશીએ કહ્યું : ''હા, મા'રાજ, એક રાવણિયો છે. જો ઈને આલશો તો બહુ રાજી થશે.''

મેં રાવણિયાને બોલાવડાવ્યો. તે આવ્યો. મેં એને પૂછ્યું : ''આ ડોશીમા તમને રહેવા ઘર આપે, તો તે લેશો ?''

''શું કામ નહિ લઉં ?'' ખુશીમાં આવી એણે કહ્યું.

''પણ ઘર જરા ઠીકઠાક કરવાનું છે.''

''એ તો કરી લઈશ, બાપજી.''

''પણ જો – એક શરત છે. આ ડોશીમા જીવે ત્યાં સુધી તારે એમની સેવા કરવી પડશે !'' મેં હસતાં હસતાં કહ્યું.

સેવા કરવાની વાત સાંભળી, પાસે બેઠેલાં ડોશી તરત બોલી ઊઠ્યાં : ''ના, ના, મા'રાજ ! સેવા કરાવવા હું ઈને ઘર નથી આલતી. એની પાંહે નથી, ને મારી પાંહે એક વધારાનું પડ્યું છે, એટલે હું ઈને આલું છું. મારે એની પાંહે સેવા નથી કરાવવી... મારી તો તમને એટલી અરજ છે કે એવું કંઈક લખીને આપો કે હું મરી જઉં પછી પણ એ ઘર એની પાંહેથી કોઈ લઈ ન લે !''

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

શેરીએ આવે સાદ

કુંજમાં કોયલ બોલતી એનો શેરીએ આવે સાદ,
હાલ્યને આંબાવાડિયે, હજી પોરની તાજી યાદ !
પાંદડુંયે નહિ પેખીએ એવો
ઝૂલતો એનો મોર,
કોઈને મોટા મરવા અને
કોઈને છે અંકોર.
ડોલતી ડાળે ઘૂમીએ આપણ ગજવી ઘેરો નાદ,
કુંજમાં કોયલ બોલતી એનો શેરીએ આવે સાદ.

ઘરનું નાનું આંગણું,
ગમે મોકળું મોટું વન;
કોઈનોયે રંજાડ નહિ ને
ખેલવા મળે દન.
હાલીએ ભેરુ, કાયર જે કોઈ હોય તે રહે બાદ,
કુંજમાં કોયલ બોલતી એનો શેરીએ આવે સાદ.

રાજેન્દ્ર શાહ

એટલું સમજું છું

હું તો એટલું સમજું કે આપણા ઉપર અનેક લોકોના ઉપકાર છે. માતા-પિતા, ભાઈ-મિત્ર, શિક્ષક-માર્ગદર્શક વગેરે તેમ જ આપણા માટે અનાજ-કાપડ આદિ પેદા કરનાર, મકાન ચણનાર એવા અનેક લોકોની સેવા નાનપણથી આપણને મળતી રહે છે. તો મારેય મારાથી બનતી બીજાઓની સેવા કરવી જોઈએ. તેથી કાંઈ એ લોકોના ઉપકારનો બદલો વળી રહેવાનો છે, એમ નથી. તેમ છતાં કોશિશ તો કરવી રહી.

વિનોબા ભાવે

આગિયાને અજવાળે

આગિયા દિવસનાં પતંગિયાં છે, પતંગિયાં એ રાતના આગિયા છે.

*

ફૂલ એ સ્થિર પતંગિયું છે, પતંગિયું એ ઊડતું ફૂલ છે.

*

મારો પ્રેમ સૂર્યપ્રકાશની જેમ ભલે તને વીંટળાઈ વળે, પણ તારી મુક્તિને તો ઝળહળતી રાખે.

*

હું તને સોગાત આપું એના પર લખેલા મારા નામને ભલે તું ભૂલી જજે; જો તને બોજો લાગે તોપણ મારું ગીત સાચવી રાખજે.

*

મંદિરમાંથી બાળકો બહાર દોડી આવે છે. ઈશ્વર એમને રમતાં જુએ છે અને પૂજારીને ભૂલી જાય છે.

*

સ્વર્ગથી થાકેલા દેવો મનુષ્યની ઈર્ષા કરે છે.

*

ઈશ્વર રાહ જુએ છે કે લોકો પ્રેમ વડે મંદિર બાંધે, પણ માણસો પ્રેમને બદલે પથ્થર લાવે છે.

*

મારા ગીત વડે હું પ્રભુને સ્પર્શ કરું છું.

*

વૃક્ષોનો હું આભાર માનું છું કે એમણે મારી જિંદગીને સુ-ફળ બનાવી, પણ જેણે મને લીલોછમ રાખ્યો તે ઘાસને સંભારવાનું તો હું ભૂલી જ ગયો.

*

વિદાય થતા સૂર્યને વાદળો પોતાનું તમામ સોનું અર્પણ કરી દે છે અને ઊગતા ચંદ્રને ફિક્કા સ્મિત વડે આવકારે છે.

*

જે માણસ સારું કામ કરે છે એ મંદિરના દ્વાર સુધી પહોંચે છે, જે પ્રેમ કરે છે એ મંદિરના ગર્ભાગાર સુધી.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ૦ સુરેશ દલાલ)

[અંગ્રેજી પુસ્તક ‘ફાયરફ્લાઈઝ’ પરથી]

સામાન્ય વાચકની અભિરુચિને વગોવ્યા વિના વિકસાવવાની તમન્નાવાળા એક સાચા સાહિત્યપારખુ : હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજી એનું નામ. જાતના ખોજા. જન્મ તા. 31-12-1878. ભણતર અંગ્રેજી છ ધોરણ. નખશિખ ગર્ભશ્રીમંત. બાપનો ધીખતો ધંધો ચાલે, પણ દીકરાને છંદ લાગ્યો સાહિત્યનો. સત્તર વરસની વયે હિન્દીમાં ટૂંકી વાર્તા લખી. 1899માં 'મુંબઈ સમાચાર'માં લખવાનું શરૂ કર્યું. 1901માં વરસે એક રૂપિયાના લવાજમવાળું 'ગુલશન' નામનું સચિત્ર માસિક શરૂ કર્યું.

લખવાની પ્રવૃત્તિની સાથોસાથ વાંચનનો હાજીને ગજબનાક ચસકો. ઢગલાબંધ સચિત્ર અંગ્રેજી સામયિકો ખરીદવાનું એને ભારેનું વ્યસન. એની લાઇબ્રેરી ઘણી સમૃદ્ધ હતી. આમાંથી સાંપડેલી એની સૌંદર્યદૃષ્ટિમાં એક દિવાસ્વપ્ન આવીને બેસી ગયું. ગુજરાતી ભાષામાં કોઈએ ન કાઢ્યું હોય એવું ચિત્રોથી શણગારાયેલું, દુર્બોધ નહીં અને છતાં લલિત સાહિત્યથી ઓપતું, આમજનતા જેને પચાવી અને માણી શકે એવું, એક મનભર અને મનહર માસિક કાઢવાની સુખદ ભ્રમણાએ એના મન પર કબજો જમાવવા માંડ્યો. રાતદિવસ બસ એ એક જ ઝંખના એના ચિત્ત પર સવાર થઈ બેઠી. એ ઘેલછાએ હાજીને ખુવાર કરી નાખ્યો... અને ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધિથી છલકાવી દીધું. એની એ સ્વપ્નીલ દુનિયા તો ઘણી વિશાળ હતી. મરાઠી 'મનોરંજન', હિન્દી 'સરસ્વતી', એક ગુજરાતી અને એક અંગ્રેજી એમ ચાર માસિકો એક જ રૂપ-રંગે, માત્ર જુદી જુદી ભાષામાં પ્રગટ થાય, તેમાંના લેખો ને લેખકો, ચિત્રો ને ચિત્રકારો સમસ્ત ભારતના હોય – એવી એક દેશવ્યાપી યોજના જતે દહાડે પાર ઉતારવાની ગણતરી હાજીના મનમાં રમતી હતી.

1914માં 'વીસમી સદી' માસિક બહાર પાડવાની યોજના હતી. સુશોભનઘેલછા તો એવી કે એના પહેલા અંકના પૂંઠાંના બ્લોક બનાવવા ઠેઠ વિલાયત મોકલેલા. 1914માં અચાનક લડાઈ ફાટી નીકળી અને આખી વાત ખોરંભે પડી. 1916ના જાન્યુઆરીમાં નવાં ઠાઠ, રૂપ, રંગ, રોનક અને સાહિત્ય સાથે 'વીસમી સદી'નો પહેલો અંક પ્રસિદ્ધ થયો. એ પ્રકાશને સાહિત્યની દુનિયામાં સનસનાટી મચાવી દીધી.

હાજીએ જે પાયાનું કામ કર્યું તે તો હતું ધૂળધોયાનું. એણે ખૂણેખાંચરે પડેલા વેરવિખેર લેખકોને ભેગા કર્યા અને પ્રકાશમાં આણ્યા. ખોજા મહોલ્લાના એના મકાનમાં સાહિત્યકારોનો જે અડ્ડો જામતો એ તો સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અજોડ રહેશે. સાહિત્યકારો, સાહિત્યરસિકો અને કલાકારોનું એ જાણે કે સુરાલય હતું. ત્યાં સાહિત્યગોષ્ઠીની જે નશીલી રંગત જામતી એ સાહિત્ય પરિષદો કદી નહીં નિપજાવી શકે. હાજી જતાં ગુજરાતી સાહિત્યનો એ શાહી ઠાઠ તો ગયો... તે ગયો.

હાજીએ 'વીસમી સદી' મારફત એક મોટું કામ કર્યું – એણે સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને સાહિત્યમાં રસ લેતો કર્યો. એણે સાહિત્યકારોને કડિયા-કારીગર અને મુનીમવાણોતર સુધી પહોંચતા કર્યા. એણે આમજનતા માટેનું સાહિત્ય સચિત્ર, સુંદર

અને શોભાભર્યું બનાવ્યું. સાહિત્ય માટે થઈને આ માણસે પોતાનો બંગલો વેચ્યો, ધંધો ખોયો, ઉપરથી ચાળીસ હજારનું કરજ કર્યું, હેરાન થયો, શહીદ થયો. હાજીના અવસાન સાથે 'વીસમી સદી'નું આયખુંયે પૂરું થયું. એના એ સ્વપ્નની ખાખમાંથી જ 'ગુજરાત', 'નવચેતન', 'કુમાર' એ બધાં માસિકો જન્મ્યાં એમ કહી શકાય.

રસિક ઝવેરી

લખવી છે નવલિકા ?

બહેનના વિવાહ કરવાના હતા. મુરતિયાની શોધ શરૂ થઈ. પણ થોડા દિવસ પછી એ યુવતીએ વડીલ ભાઈને જણાવ્યું કે પોતે ફલાણાની સાથે ઠીક ઠીક કાળથી પ્રેમમાં છે ને તેની સાથે જ પરણવાની છે – બીજા કોઈ સાથે નહીં; માટે કશી ખટપટ કરશો નહીં.

મોટા ભાઈ પહેલાં તો જરા ડઘાઈ ગયા. પછી પેલા પ્રેમિક સંબંધે સવાલો પૂછ્યા. ઊલટતપાસ ચલાવી....છે બીજી ન્યાતનો, ને વળી ઘણો છેટેનો વતની. ઉંમર તો બરાબર, પણ કુટુંબ સાવ અજાણ્યું.

હવે... એને વિશે વધુ તપાસ શી રીતે કરવી ? એની ખાનદાનીનું, દિલસચ્ચાઈનું પારખું કઈ રીતે કરવું ? વિચાર કરતાં કરતાં મોટા ભાઈ એક દિવસ સીધા જ પહોંચી ગયા બહેનના એ પ્રેમિક પાસે.

"તમે મારી બહેન સાથે પ્રેમમાં છો ?"

"હા, મુરબ્બી."

"સાચ્ચા જ પ્રેમમાં ? કે પછી ઉપલક ગરબડ ?"

"જી, પોતે તો શું કહું ? પણ લગ્ન કરવાની પૂરી તૈયારી છે. કશી દિલચોરી નથી જ."

"તો એમ કરશો ? મારી બહેનનાં જે કાંઈ કાગળ-ચિઠ્ઠી તમારી પાસે હોય તે મને સોંપી દેશો ?"

"ખુશીથી... હમણાં આવું છું," કહીને જુવાન ગયો અને થોડી વારમાં દસ-પંદર પત્રોનું પડીકું લાવીને વડીલના હાથમાં ધરી દીધું.

"હું એ લઈ જાઉં તો હરકત નથી ને ?"

"એમાં હરકત શી હોય ? મારે તે બીજા કોઈ ઉપયોગ માટે તો જોઈતા નથી – ભલે મારું લગ્ન તમારે ત્યાં થાય કે ન થાય..."

બસ, મળી ગયો પુરાવો. ખાનદાનીનો. પૂરેપૂરો. ભાઈએ ઘેર જઈને વડીલોને ખાતરી કરાવી દીધી. બહેનનાં લગ્ન તેના એ પ્રેમિક સાથે થઈ ગયાં.

લખવી છે ? તો લખો નવલિકા. વાત સાચી છે.

['અક્ષર' સામયિક : 1971]

કેવડિયાનો કાંટો

કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે;
મૂઈ રે એની મ્હેક, કલેજે દવ ઝાઝેરો લાગ્યો રે !

બાવળિયાની શૂળ હોય તો
ખણી કાઢીએ મૂળ,
કેર-થોરના કાંટા અમને
કાંકરિયાળી ધૂળ;
આ તો અણદીઠાનો અંગે ખટકો જાલિમ જાગ્યો રે,
કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે !

તાવ હોય જો કડો ટાઢિયો
ક્વાથ કુલડી ભરીએ,
વાંતરિયો વળગાડ હોય તો
ભૂવો કરી વેતરીએ;
રૂંવેરૂંવે પીડ જેની એ તો જડે નહિ કહીં ભાંગ્યો રે,
કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે !

રાજેન્દ્ર શાહ

સંસારમાં કેમ રહેવું ?

એકવાર શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને એક ભક્તજને પૂછ્યું : ''ઠાકુર, સંસારમાં અમારે કેવી રીતે રહેવું ?''

શ્રીરામકૃષ્ણ બોલ્યા : ''બધાં કામ કરવાં, પણ મન ઈશ્વરમાં રાખવું. સ્ત્રી, પુત્ર, મા, બાપ એ બધાંની સાથે રહેવું અને સેવા કરવી; જાણે કે તેઓ પોતાનાં જ માણસ; પણ મનથી સમજવું કે એમાંથી આપણું કોઈ નથી. મોટા માણસના ઘરની કામવાળી બધું કામ કરે, પણ તેનું મન પરોવાયું હોય પોતાને ઘેર. તે શેઠનાં છોકરાંને પોતાનાં છોકરાંની માફક મોટાં કરે, બોલે કે 'મારો રામ', 'મારો હરિ'; પણ મનમાં સારી રીતે સમજે કે એમાંથી આપણું કોઈ નથી. કાચબી પાણીમાં તર્યા કરતી હોય, પણ તેનું મન ક્યાં પડ્યું હોય તે જાણો છો ? કાંઠા પર જ્યાં તેનાં ઈંડાં પડ્યાં હોય ત્યાં. સંસારનું બધું કામ કરવું, પણ મન ઈશ્વરમાં પરોવી રાખવું.''

વિનોબા ભાવે

પરથમ પરણામ મારા

પરથમ પરણામ મારા, માતાજીને કહેજો રે,
    માન્યું જેણે માટીને રતન જી;
ભૂખ્યાં રૂહે જમાડ્યાં અમને, જાગી ઊંઘાડ્યાં, એવાં
    કાયાનાં કીધલાં જતન જી.

બીજા પરણામ મારા, પિતાજીને કહેજો રે,
    ઘરથી બતાવી જેણે શેરી જી;
બોલી બોલાવ્યા અમને, દોરી હલાવ્યા ચૌટે,
    ડુંગરે દેખાડી ઊંચે દેરી જી.

ત્રીજા પરણામ મારા, ગુરુજીને કહેજો રે,
    જડ્યા કે ન જડિયા, તોયે સાચા જી;
એકનેય કહેજો એવા સૌનેય કહેજો, જે જે
    અગમનિગમની બોલ્યા વાચા જી.

ચોથા પરણામ મારા, ભેરુઓને કહેજો રે
    જેની સાથે ખેલ્યા જગમાં ખેલ જી;
ખાલીમાં રંગ પૂર્યા, જંગમાં સાથ પૂર્યા,
    હસાવી ધોવરાવ્યા અમારા મેલ જી.

પાંચમા પરણામ મારા, વેરીડાને કહેજો રે,
    પાટુએ ઉઘાડ્યાં અંતરદ્વાર જી;
અજાણ્યા દેખાડ્યા અમને ઘેરા ઉલેચાવ્યા જેણે
    ઊંડા ઊંડા આતમના અંધાર જી.

છઠ્ઠા પરણામ મારા, જીવનસાથીને કહેજો રે
    સંસારતાપે દીધી છાંય જી;
પરણામ વધારે પડે, પરણામ ઓછાયે પડે,
    આતમની કહેજો એક સાંઈ જી.

સાતમા પરણામ, ઓલ્યા મહાત્માને કહેજો રે
    ઢોરનાં કીધાં જેણે મનેખ જી;
હરવાફરવાના જેણે મારગ ઉઘાડ્યા રૂડા,
    હારોહાર મારી ઊંડી મેખ જી.

છેલ્લા પરણામ અમારા જગતને કહેજો જેણે
    લીધા વિના આલ્યું સરવસ જી;
આલ્યું ને આલશે, ને પાળ્યા ને પાળશે, જ્યારે
    ફરી અહીં ઊતરશે અમારો હંસ જી.

રામનારાયણ વિ૰ પાઠક, 'શેષ'

જો....

તારી આસપાસનાં બધાં જ્યારે મિજાજ ગુમાવે અને તારા પર એનો દોષ ઢોળે ત્યારે તું જો મગજ ન ગુમાવે –

બધા લોકો તારા પર શંકા કરે ત્યારે તું જો તારામાં વિશ્વાસ રાખી શકે અને સાથે એમની શંકાશીલતાને પણ ઉદારતાથી નિભાવી શકે –

તું રાહ જોઈ શકે અને રાહ જોતાં થાકે નહીં, કે તારા પ્રત્યે જૂઠાણાં આચરવામાં આવે ત્યારે તું જૂઠાણાં ન આચરે –

અથવા, તને ધિક્કારવામાં આવે ત્યારે તું ધિક્કારવા ન લાગે, અને છતાં બહુ ભલા હોવાનો દેખાવ ન કરે કે ડાહી ડાહી વાતો ન કરે –

તું સપનાં સેવી શકે પણ તારો દોર એને ન સોંપે, વિચાર કરે પણ વિચારોને જ તારું લક્ષ્ય ન બનાવે –

જય અને પરાજય બન્નેને તું સમાનભાવે સ્વીકારી શકે; તેં કરેલી સાચી વાતને, પ્રપંચી લોકો મૂર્ખાઓને ફસાવવા માટે મારીમચડીને રજૂ કરે ત્યારે એ તું સ્વસ્થપણે સાંભળી શકે –

અથવા જેને માટે તેં જીવન અર્પી દીધું હોય, તે બધી બાબતોને ભાંગી પડતી જુએ ત્યારે વાંકા વળી એને ઊંચકી લઈ જીર્ણશીર્ણ સાધનો વડે ફરી એનું નિર્માણ કરે –

તેં જીતેલી બધી વસ્તુઓનો એક ઢગલો કરી, એને એકીવારે હોડમાં મૂકી શકે અને એ બધું ગુમાવે ત્યારે એકડે એકથી ફરી શરૂ કરી શકે અને તારી હાનિ વિશે એક હરફ પણ ન ઉચ્ચારે –

તારા સ્નાયુ મનની બધી શક્તિ ગુમાવી દે અને તારું શરીર તદ્દન ચૈતન્યવિહોણું બની જાય ત્યારે પણ તારું મનોબળ તેમને કહે : અડીખમ રહેજો –

ટોળાંઓ સાથે તું વાતચીત કરે અને છતાં તારી ભદ્રિકતા જાળવી રાખે, કે રાજવીઓ સાથે હળેભળે છતાં સામાન્યનો સંસ્પર્શ ન ગુમાવે –

દુશ્મનો કે પ્રેમાળ મિત્રો તારી લાગણી કદી દૂભવી ન શકે, બધા લોકો તારો સંપર્ક સાધે પણ ઘનિષ્ઠતા કોઈનીય ન હોય –

કઠોર પળને તું જો સાર્થક વિપળથી ભરી દઈ શકે –

તો આ પૃથ્વી તારી છે, એમાં જે છે તે બધું તારું છે; અને સૌથી વધુ તો, મારા પુત્ર, તું માનવ બન્યો હોઈશ.

રુડયાર્ડ કિપ્લિંગ (અનુ૦ કુન્દનિકા કાપડિયા)

['ઝરૂખે દીવા' પુસ્તક]

નૈં નૈં નૈં

દેખાતું નૈં તેથી નૈં,
એ વાત ના સૈ, ના સૈ, મારા ભૈ !
દેખાતું નૈં તેથી નૈં.
દેખી દેખીને તું દેખે શું કેટલું,
દેખ્યું તે સમજે શું કૈં ?
મરકટના હાથમાં મોતીડું આલ્ય એને,
કિંમત ના એની જૈં.
દેખાતું નૈં તેથી નૈં.

સંતજને કહ્યું છે કે પ્રભુ દેખાતો નથી, પણ ઘટઘટમાં પથરાયેલો અનુભવાય છે. ભગવાન દેખાતા નથી એટલે જ નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. જે ન દેખાય એ નથી જ, એવી જીદ પકડનારાઓને કવિ સુન્દરમ્ કહે છે કે એ વાત સૈ નથી, – સહી નથી, સાચી નથી.

માણસ જોઈજોઈને કેટલું જોઈ શકે ? એક તો એની દૃષ્ટિને જ મર્યાદા છે. એમાં વળી જેટલું એ જુએ એટલું સમજી શકે એવું થોડું બને છે ? વાંદરાના હાથમાં મોતી આપો તો એની પાઈની કિંમત પણ એ ન આંકે.

આપણે ક્ષણેક્ષણે અનુભવના પ્રદેશોમાંથી પસાર થતા હોઈએ છીએ, પણ એ અનુભવ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા નથી. આ અનુભવ વિશે એક વાર આપણે જો સજાગ બનીએ, તો ખ્યાલ આવે કે ક્ષણેક્ષણે આપણી સમક્ષ ચમત્કારો થતા રહે છે. પહેલવહેલો કાલો શબ્દ ઉચ્ચારતું બાળક, જમીનમાંથી આપોઆપ ઊગી નીકળતું તરણું, રાઈ જેવડાં બીજમાંથી પ્રકટ થતું વટવૃક્ષ, છોડ પર બેસતું ફૂલ, આકાશમાં દોરાતું મેઘધનુષ, સામે મળતો કોઈ અજાણ્યો ચહેરો...

આ બધા જ ચમત્કારો છે. માત્ર એ ચમત્કારો જોવા માટેની દૃષ્ટિ જોઈએ. એટલે છેલ્લે કવિ કહે છે :

આંજણ પહેલાંની અને આંજણ પછીની આંખ
દેખ્યા દેખ્યામાં બહુ ફેર,
આંજણ મારું જો તને ખપતું અજાણ્યા જણ,
તારાં ઉતારું સહુ ઝેર.

આવી દૃષ્ટિ આપતું સદ્‌ગુરુનું આંજણ આંજી લેવાય તો આપણે પણ કવિની માફક કહીએ : દેખાતું નથી એટલે નથી – એ વાત તો ના સૈ, ના સૈ, મારા ભૈ.

હરીન્દ્ર દવે

['ભજનયોગ' પુસ્તક]

શોધું

શોધું સાંજસવાર,
આ પારે ઓ પાર,
મારા સૂરોનો અસવાર જી,
મારા સૂર તણો સરદાર જી.

રંગમહલમાં દીપ જલાવ્યા મેં બાંધ્યા હીંડોળાખાટ જી,
સજ્જ મારા સહુ તાર સતારના, વાદકની રહી વાટ જી.
મારા સૂરોનો સરદાર જી.

કુંજનિકુંજે ફૂલ ખીલ્યાં, ખીલ્યાં જલકમલ કાસાર જી,
આજ વસંત કેરી વાત જાગી, મારું ઉર માગે ઉદ્દ્ગાર જી.
મારા સૂરોનો સરદાર જી.

મનપવનની પાવડી પહેરું, આંખમાં આંજું જ્યોત જી,
નીલ ગગનની ગોદ ગોતે મારો પ્રાણનો પ્રેમ-કપોત જી.
મારા સૂરોનો સરદાર જી.

આભ ઓળંગું ને ભોમ ભેદું, માંડું ગુરુ ચરણનમાં ચિત્ત જી,
કંઠ મારે એણે કંઠ ભર્યો નિજ, પ્રીતમાં પૂરી પ્રીત જી.
મારા સૂરોનો સરદાર જી.

સુન્દરમ્

– ત્યાં સુધી

આ ચોતરફના સંસ્કૃતિના બાહ્ય ભપકા છતાં વિશ્વમાં જ્યાં સુધી કાયદા કે રૂઢિના કારણે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે તિરસ્કાર ફેલાય છે અને દુઃખથી ખદબદતાં નરક જ્યાંત્યાં સરજાય છે, જ્યાં સુધી ગરીબાઈથી અધઃપતિત થતો માનવી, ક્ષુધાના કારણે દેહ વેચતી નારી અને આત્મિક તથા દૈહિક કેળવણીના અભાવને કારણે ક્ષુદ્ર બની જતું બાળક – એ ત્રણ પ્રશ્નો ઊકલ્યા નથી, વિશ્વમાં જ્યાં સુધી દીનતા અને અજ્ઞાનની આ ગૂંગળાવનારી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી આવા પ્રકારના પુસ્તકની ઉપયોગિતા કદી ઓછી થવાની નથી.

વિક્ટર હ્યુગો

['લે મિઝરાબ્લ' નવલકથાની પ્રસ્તાવના : 1862]

ઉપાય

દાંત દુખતો હતો ત્યારે દાંતના ડૉક્ટરની પાસે જવાની જરૂર જણાઈ. જવાની તૈયારી પણ કરી, પણ એટલામાં દુખાવો ઓછો થઈ ગયો હતો, લગભગ સાવ શમી ગયો હતો. એટલે ડૉક્ટરની પાસે જવાનું માંડી વાળ્યું. એમ તો દાંતના ડૉક્ટરની પાસે જવું કોઈને ગમતું નથી, ને હવે તો દુખાવો ગયો હતો એટલે ખોટો ધક્કો ખાવા જવું નથી એમ પણ લાગ્યું એટલે જવા દીધું. કુદરતને પોતાનું કામ કરવા દઈએ તો કુદરત જ દુખાવો મટાડી આપે ને ! એટલે દુખાવો ગયો.

પણ બીજે દિવસે દુખાવો પાછો આવ્યો. એ જ દાંતે ને એ જ રીતે ને થોડો વધારે તીવ્ર. થયું : હવે ચોક્કસ ડૉક્ટરની પાસે જવું પડશે. પણ એકદમ જવું તો અનુકૂળ ન હતું. સાંજે જવાનું નક્કી કર્યું, પણ સાંજ સુધીમાં દુખાવો ફરીથી ગુમ થયો હતો અને ભુલાઈ ગયો હતો, એટલે ડૉક્ટરનો ફેરો પણ રહી ગયો. આમ રમત થોડા દિવસ ચાલી. દુખાવો, નિર્ણય, શમન, વિસ્મરણ. છેવટે એક દિવસ દુખાવો ઉગ્ર બન્યો ને ગયો નહીં ને મને ઊંઘવા પણ ન દીધો ને કામ કરવા પણ ન દીધું, એટલે દાંતના ડૉક્ટરની પાસે જઈને ઉપાય કર્યો.

માણસનો એવો સ્વભાવ છે, ન છૂટકે ઉપાય કરે. વિલંબ કરે, આળસ કરે, વાયદા મૂકે, ચલાવી લે, ભુલાવી દે, ધકેલી દે. છેવટે સહન ન થાય ત્યારે ડૉક્ટરની પાસે જાય. દાંતના ઉપાય માટે પણ અને દિલના ઉપાય માટે પણ.

દિલનો ઉપાય ભગવાન પાસે છે. પણ ભગવાનની પાસે જવાની માનવીને ફુરસદ નથી. દિલ દુખવા માંડે ત્યારે વિચાર કરે : ભગવાન પાસે જાઉં. પણ વિચાર જ છે. જીવનમાં દુઃખ આવે, વિયોગ થાય, આફત પડે ત્યારે માનવીને જરૂર ખ્યાલ આવે કે ભગવાન પાસે જવું જોઈએ. જવાનો નિર્ણય પણ કરે છે, પણ દુઃખ ઓછું થાય, પ્રસંગ વીસરી જાય, જિંદગી આગળ ચાલે – અને ભગવાનને મળવાનું રહી જાય. છેવટે ન છૂટકે, મોટું દુઃખ આવે, એ જતું ન રહે અને કામ કરવા ન દે ને જીવવા જ ન દે ત્યારે, માણસ ભગવાનની પાસે જાય અને ધર્મનો ઉપાય શોધે. એ માનવીનો સ્વભાવ છે. મોડો જાય. ન છૂટકે જાય. દુઃખ અસહ્ય બને ત્યારે જાય.

કહે છે કે દાંતમાં કોઈ પણ તકલીફ ન હોય તોપણ દાંતના ડૉક્ટરની પાસે તપાસ માટે નહિ નહિ તો વરસમાં બે વખત જવું હિતાવહ છે. એમ કરવાથી દાંતની ઘણી તકલીફોમાંથી માણસ બચી જાય છે. ડાહ્યા માણસો એમ કહે છે. ભગવાનની પાસે પણ વારે વારે જવાથી – વિશેષ દુઃખ ન હોય તોપણ – માનવીને લાભ થાય, એમ પણ અનુભવી કહે છે.

ફાધર વાલેસ

ગવતરી

સરગ ભવનથી રે ઊતર્યાં ગવતરી,
આવ્યાં મરતૂક લોકમાં મા'લવા રે,
ચરવા ડુંગરડે ને પાણી પીવા ગંગા;
વાઘ વીરાની નજરે પડ્યાં રે.

ઊભાં રો', ગવતરી, પૂછું એક વાત !
મોઢે આવ્યું ખાજ નહિ મેલું રે.
સાંભળ, વાઘ વીરા ! કહું તને વાત :
ઘેર મેં મેલ્યાં નાનાં વાછરું રે.

ચંદર ઊગ્યાની, વીરા, અવધ્યું આપો !
વાછરું ધવરાવી વ્હેલાં આવશું રે.
નો રે આવું તો બાવા નંદજીની આણ્યું,
ચાંદો સૂરજ આપું સાખિયા રે !

પે'લો હીંહોટો ગાયે સીમડિયે નાખ્યો,
બીજે હીંહોટે આવ્યાં વાડીએ રે;
ત્રીજો હીંહોટો ગામને ગોંદરે નાખ્યો,
ચોથે હીંહોટે વાછરું ભેટિયાં રે.

ઊઠો ઊઠો, વાછરું ! ધાવો માનાં દૂધ,
અવધ્યું આવી વીરા વાઘની રે.
ઘેલી માતા કામધેનુ, ઘેલડિયાં મ બોલો !
કળપેલું દૂધ કડવો લીંબડો રે.

મોર્ય ચાલ્યાં વાછરું ને વાંસે માતા કામધેનુ,
કલ્યાણી વનમાં ઊભાં રિયાં રે :
ઊઠો ઊઠો, વાઘ મામા, પે'લાં અમને મારો,
પછી મારો અમારી માતને રે.

નાનાં એવાં વાછરું, તમને કોણે શીખવિયાં,
કિયે વેરીડે વાચા આલિયું રે ?
રામે શીખવિયાં, લખમણે ભોળવિયાં,
અરજણે વાચા આલિયું રે !

નાનાં એવાં વાછરું, તમે કરો લીલાલે'ર,
વસમી વેળાએ સંભારજો રે.

[ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત લોકગીત : 'રઢિયાળી રાત' પુસ્તક]

પ્રકાશ ફેલાવો !

કૃષ્ણે ગાયેલી 'ગીતા' એ દરેક વ્યક્તિને માટે છે. આ બધા વેદાંતના વિચારો ગરીબની ઝૂંપડીમાં તેમજ માછલી પકડતા માછીમારની પાસે અને અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીની પાસે પહોંચવા જોઈએ. સામાજિક જીવનમાં મારાથી અમુક ફરજ બજાવી શકાય, તમારાથી બીજી; તમે દેશનું રાજ ચલાવી શકો અને હું જૂના જોડા સીવી શકું. પણ એથી કાંઈ તમે મારાથી મોટા બની જતા નથી. તમને મારી પેઠે જોડા સીવતાં ક્યાં આવડે છે ? હું જોડા સીવવામાં પારંગત છું, તમે 'વેદો'નું પારાયણ કરવામાં પારંગત છો; પણ એ કાંઈ એવું કારણ નથી કે એને લીધે તમે મારા માથા પર ચડી બેસી શકો. માછીમારને જો તમે વેદાંત સમજાવશો તો એ બોલી ઊઠવાનો કે ''હું તમારા જેવો જ માણસ છું. હું માછીમાર છું, તમે ફિલસૂફ છો; પરંતુ તમારામાં જે ઈશ્વર છે તે જ મારામાં પણ છે.'' અને આપણે એ જ ઇચ્છીએ છીએ. કોઈને માટે વિશેષાધિકાર ન હોય; સૌને સમાન તક હોય. દિવ્ય આત્મા દરેકની અંદર રહેલો છે.

તમે કોઈને મદદ કરી શકતા જ નથી; તમે માત્ર સેવા કરી શકો છો. તમારી જાતને અહોભાગી માનીને ઈશ્વરનાં સંતાનોની સેવા કરો. એ સેવાનો અધિકાર બીજાઓને ન મળતાં તમને મળ્યો માટે તમે પોતાને ધન્ય માનજો. ગરીબો અને દુ:ખીઓ આપણી મુક્તિને માટે છે. ઈશ્વરની સેવા કરી શકીએ તે માટે રોગીના, પાગલના રૂપમાં એ આવે છે, રક્તપિત્તિયાના અને પાપીના રૂપમાં ! આ બધાં રૂપોમાં ઈશ્વરની સેવા કરવાનું આપણને મળે છે, એ જીવનમાં મોટામાં મોટો લહાવો છે. બીજાઓ ઉપર હકૂમત ચલાવીને તમે કોઈનું ભલું કરી શકો, એ ખ્યાલ સાવ છોડી દેજો. પણ નાના રોપાની બાબતમાં જેટલું તમે કરી શકો, તેટલું જ આ બાબતમાં કરી શકો : ઊગતા બીજને માટે જરૂરી માટી, પાણી, હવા, પ્રકાશ વગેરે આપીને તેના વિકાસમાં મદદ કરી શકો; તેમાંથી તેને જોઈએ તેટલું એ પોતાની મેળે સ્વાભાવિક રીતે જ લઈ લેશે; એને પોતાનામાં સમાવીને તે સ્વાભાવિક રીતે જ વધશે.

જગતમાં બધે પ્રકાશ ફેલાવો. સૌ કોઈને પ્રકાશ મળે એમ કરો. ગરીબોને પ્રકાશ આપો; પણ પૈસાદારોને વધુ પ્રકાશ આપો, કારણ કે તેમને ગરીબો કરતાં એની વિશેષ જરૂર છે. અશિક્ષિતોને પ્રકાશ આપો; પણ સુશિક્ષિતોને વધુ પ્રકાશ આપો, કારણ કે આપણા જમાનામાં શિક્ષણની અહંતા જબરદસ્ત છે ! આ પ્રમાણે આપો અને બાકીનું ઈશ્વર પર છોડી દો. કારણ કે ઈશ્વર જ કહે છે કે ''તને કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, ફળનો નહિ.''

સ્વામી વિવેકાનંદ

અંતર

ગોખલામાં પડેલ ગણેશની મૂર્તિને કેશુબાપા એકીટશે જોઈ રહ્યા. મૂર્તિના હાથ-પગ-નાક હવાપાણીના મારથી ખવાઈ ગયાં હતાં. આ મૂર્તિને આમ તો તેઓ કેટલાંય વરસથી જોતા આવ્યા છે, પણ આ રીતે પહેલી જ વાર જોઈ.

નોકર રામલો ડોશીને લઈ આવ્યો. ચાર વરસ પહેલાં આ ઘરની બધી ચીજવસ્તુને પોતાના હાથથી સ્પર્શી લઈને એ કુષ્ઠધામમાં ગયેલી – પોતે પાછી નહીં ફરે એ ખ્યાલથી. પણ આજે ઘેર પાછી આવી શકી તેથી તેની ખુશીનો પાર નહોતો.

''આવ બેટા, બંકા.'' કહી ડોશીએ હાથ લંબાવ્યો. પણ બંકો હાલ્યો નહીં અને પોતાની મા સામે જોતો રહ્યો. ''એ તો ભૂલી ગયો છે ને તેથી,'' કહેતાં વહુએ બંકાને પાછો ખેંચ્યો.

ડોશીએ હસતાં હસતાં ભાણીને કહ્યું, ''બેટા, ગાલે મને ચૂમી દે.''

''મૂઈ કોઈની પાસે જતી જ નથી ને !'' ફોઈએ ભાણીને જોરથી પકડી રાખતાં કહ્યું.

''હવે તું હાથપગ ધોઈ આરામ કર.'' કેશુબાપા બોલ્યા.

''મારે વળી આરામ કેવો ? લાવ, મારી ગાયને જોઈ આવું.'' અને ડોશી ગમાણ ભણી ચાલ્યાં. કેશુબાપા પણ પાછળ પાછળ ગયા. ગમાણમાં ડોસાને આંખ ભરી-ભરીને જોઈ ડોશી બોલ્યાં, ''તમારી તબિયત ઘણી ઊતરી ગઈ છે.''

''એ તો ચિંતાને કારણે.''

''શાની ચિંતા ?'' કહી ડોશી જરીક નજીક સરક્યાં. પણ કેશુબાપા લાગલા જ એક ડગલું પાછળ હઠી ગયા, અને ગાયને ચારો નીરવા લાગી ગયા. ડોશી મનોમન હસી : ''આ તો એવા ને એવા જ શરમાળ રહ્યા !''

ડોશી રસોડામાં ગયાં. ''લાવ, લોટ મસળું.''

''ના, એમણે તમને કશું જ કામ કરવાની ના પાડી છે.''

ડોશી હસ્યાં. ''અરે, કુષ્ઠધામમાં હું ઘડીક પણ પગ વાળીને બેસતી નહોતી.''

''પણ તમારે શું કામ કરવું પડે ? તમે આરામ કરો.''

સાંજે ડોશી ગાય દોહવા બેઠાં, ત્યાં દીકરો તડૂક્યો, ''દાક્તરે કહ્યું છે કે તમારે આરામની જરૂર છે.''

''અરે, કુષ્ઠધામમાં 15-20 જણની રસોઈ હું જ બનાવતી !''

''ના, અહીં નહીં,'' કહી દીકરાએ દોણી આંચકી લીધી. ડોશીને એના અવાજમાં થોડી સખ્તાઈ પણ લાગી. એને ગમ્યું નહીં. એણે મનોમન નક્કી કર્યું કે આજ તો ઠીક, કાલથી એ કોઈનું નહીં સાંભળે; ઘર પોતાનું છે.

અને સવારે ઊઠી એણે રોટલા ઘડી નાખ્યા અને ઝાડુ લઈ સફાઈમાં લાગી ગયાં. બધાં જમી રહ્યા બાદ સાસુવહુ જમવા બેઠાં. વહુએ ભૂખ નથી, એમ કહી

માત્ર દાળભાત લીધા. રોટલાની થાળી સાસુ ભણી ઠેલી.

"બધાંને રોટલા કેવા લાગ્યા ?"

"બાપ-દીકરો કહેતા હતા કે સરસ હતા."

ડોશીનો ચહેરો ખીલું ખીલું થઈ ઊઠ્યો. "કામ કરવાની મૂઈ આદત પડી ગઈ. બેસી શી રીતે રહેવાય ? વહુ, જરા દાળની તપેલી લાવ તો."

"થોભો, હું પીરસું છું." કહી વહુ ચૂપકીદીથી સાસુના હાથનાં આંગળાં જોઈ રહી હતી. નખ ને ટેરવાં બધાં ખવાઈ ચૂક્યાં હતાં.

સાંજે ડોશી દોણી શોધવા લાગ્યાં, પણ ક્યાંય જડી નહીં. છેલ્લે ઊંચી અભરાઈએ દેખાઈ. લોટનો ડબ્બો પણ માંજીને મુકાયો હતો. ગમાણમાં જોયું તો ગાયની પાસે પોતાના ઘડેલા આઠ-દસ રોટલા પડ્યા હતા. ડોશી હેબતાઈ જ ગયાં. રાતે એને ગળે કોળિયો ન ઊતર્યો. પાણી પીને ઊભાં થઈ ગયાં. સૂવાના ઓરડામાં ગયાં, તો બે પથારી બે હાથના અંતરે પાથરેલી હતી. ડોશીને ઝાળ લાગી ગઈ. એણે ડોસાની પથારી પોતાની અડોઅડ ખેંચી લીધી અને એ પથારીમાં હાથ લાંબો કરીને સૂઈ ગયાં.

રાતે મોડેથી કેશુબાપા કથામાંથી આવ્યા. હળવેકથી એમણે પોતાની પથારી ડોશીથી દૂર સરકાવી લીધી. ડોશીનો હાથ જમીન પર પડ્યો. પણ એને કેમ અડાય ? એને એમનેમ નીચે પડ્યો રહેવા દઈ ડોસા ઊંઘી ગયા.

મધરાતે ડોશી જાગ્યાં હશે. અડધી ઊંઘમાં જ પોતાનો હાથ બાજુમાં પસવાર્યો; પણ ડોસાના ડિલને બદલે એ જમીન સાથે જ ઘસાયો. ડોશી સફાળાં બેઠાં થઈ ગયાં. બે હાથ દૂર પથારીમાં ડોસા નસકોરાં બોલાવતા હતા. જાણે ડોશીનું આખું એક અંગ જ અપંગ થઈ ગયું.

સવારે ડોશીની પથારી ખાલી હતી. ગમાણ, રસોડું, પરસાળ, બધે જ જોઈ વળ્યા, પણ ડોશી ક્યાંય ન દેખાણાં. ગણેશજી પાસે દીવો બળતો હતો.

બહારથી કો'ક આવ્યું તે કહેતું હતું કે ડોશીને કુષ્ઠધામની બસમાં ચઢતાં જોયેલાં.

'હરિશ્ચંદ્ર'

[જયવંત દળવીની મરાઠી વાર્તાને આધારે : 'ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક : 1975]

આખુંય વન મહેકતું રહેશે પછી સદા,
વૃક્ષોના થડમાં નામ લીલું કોતરી જઈશ.૦૦૦
મારો અભાવ મોરની માફક ટહુકશે,
ઘેરાશે વાદળો અને હું સાંભરી જઈશ !

મનોજ ખંડેરિયા

જટાયુ

જટાયુ મારું 'રામાયણ'નું સૌથી પ્રિય પાત્ર છે. રામ કરતાં પણ વધારે પ્રિય પાત્ર જટાયુ છે મારું . અત્યારે આપણે જે સમસ્યાઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ એ સમસ્યાનો ઉકેલ માત્ર જટાયુ પાસે છે. આ જટાયુ કોણ છે ?

જટાયુને માટે મેં શબ્દો વાપર્યા છે : 'પારકી છઠ્ઠીનો જાગતલ'. સીતાના અપહરણ વખતે જટાયુ જ્યારે પોતાનું બલિદાન આપવા તૈયાર થયો, ત્યારે ગીધોના સમાજમાં જે વ્યવહારુ લોકો હતા એમણે કહ્યું હશે કે "જટાયુ, આ રામ ને રાવણની તકરારમાં તું કાં પડ્યો ? એ બહુ બળવાન લોકો છે. એમાં તારો પત્તો નહીં લાગે. રાવણ ક્યાં અને તું ક્યાં ? જરા વિચાર કર."

તો જટાયુએ વડીલોને જવાબ આપ્યો : "મારા જીવતાં રાવણ સીતાનું અપહરણ કરી શકે નહીં. મારા જીવતાં ન થઈ શકે." અને જટાયુ લડ્યો.

ગાંધીજીના ગયા પછી આ સમાજની જટાયુવૃત્તિ ખતમ થતી ગઈ છે. આ સમાજનું એક ધ્રુવ વાક્ય છે કે, આપણે એમાં શું કરી શકીએ ?

ગાંધીજી ચંપારણ ગયા. ચંપારણમાં એમ કહી શક્યા હોત કે, આપણે તો હવે શું કરી શકીએ ? બારડોલી ગયા ત્યારે બોલી શક્યા હોત કે, આપણે એમાં શું કરી શકીએ ? ખેડૂતના મહેસૂલનો પ્રશ્ન છે ને એમાં આપણે ક્યાં પડીએ ? 'તો આપણે એમાં શું કરી શકીએ ?' એમ બોલતાં બોલતાં જ ગાંધીજી વિદાય થયા હોત. અંગ્રેજોના રાજમાં એવું જ હતું કે ઘણાખરા લોકો બોલતા કે, અંગ્રેજ સરકાર સામે આપણે નહીં પહોંચી વળીએ. આ જ દેશમાં માટીમાંથી મરદ બનાવ્યા ગાંધીએ. આ નિર્વીર્ય સમાજ હતો તદ્દન. એની પાસે ગાંધીએ જે રીતે કામ લીધું એમાં જટાયુ જીવતો થયો.

રામ જ્યારે અયોધ્યા પાછા ફરે છે, ત્યારે સહુથી પહેલાં કૈકેયીને મળવા જાય છે. કૈકેયી અતિ ક્ષોભિત હતી કે, મારાથી આ શું થઈ ગયું ? ચૌદ ચૌદ વર્ષે રામ આવ્યા ત્યારે કૈકેયીને તો મોં બતાવવાનું ભારે પડતું હતું. પણ રામ સામેથી પહેલાં ક્યાં જાય છે ? કૈકેયી ભવનમાં. કૌશલ્યા ભવનમાં નથી જતા, પહેલાં કૈકેયી ભવનમાં જાય છે. અને કૈકેયી ભવનમાં એક આશ્ચર્ય, એક વિસ્મય એમની રાહ જોઈને બેઠું છે. વિસ્મય કયું ? લક્ષ્મણની પત્ની ઊર્મિલા, ભરતની પત્ની માંડવી અને શત્રુઘ્નની પત્ની શ્રુતકીર્તિ, ત્રણેત્રણ ત્યાં બેઠાં હતાં. તે સીતાની બહેનો હતી. રામે એ ત્રણેયને જોયાં – કૈકેયી ભવનમાં. એટલો હર્ષ થયો કે રામથી બોલાઈ ગયું કે : "આજે હું અતિ પ્રસન્ન છું. ચૌદ વર્ષ પછી તમને મળું છું. તમે ત્રણેય કોઈક ભેટ – કોઈ ઉપહાર મારી પાસેથી માંગી લ્યો. હું અતિ પ્રસન્ન છું. માંગી લો મારી પાસેથી. ઊર્મિલાનો પહેલો વારો. લક્ષ્મણ-પત્ની ઊર્મિલા, તું કંઈક માંગ. જેટલું મૂલ્યવાન માંગી શકે એટલું મૂલ્યવાન માંગ." ઊર્મિલા જવાબ આપે છે કે : "હે રામ, તમે

ચૌદ ચૌદ વર્ષ સુધી લક્ષ્મણને તમારી સાથે રાખ્યા અને ચૌદ ચૌદ વર્ષ સુધી લક્ષ્મણ પર જે પ્રેમ ઢોળ્યો, તે મારે માટે સૌથી મોટો ઉપહાર છે. મારે બીજું કંઈ નહીં જોઈએ.'' રામ થોડા નિરાશ થયા કે આ ઊર્મિલા કાંઈ માંગતી નથી. એટલે એમણે માંડવી તરફ નજર કરી. માંડવીને કહ્યું કે, ''તું મને નિરાશ નહીં કરતી. તું તો કંઈક માંગ.'' એટલે માંડવી કહે છે : ''આજે અયોધ્યાના પાદર પર મેં તમારું અને ભરતનું જે મિલન જોયું, તમે ભરતને છાતી સરસા ચાંપ્યા, ચૌદ વર્ષ પછી એના પર આંસુ વહેવડાવ્યાં, એ જ મારો ઉપહાર.'' રામ પાછા નિરાશ થઈ ગયા કે, આ બીજી પણ નથી ગાંઠતી મને ! છેવટે આશાભરી આંખે રામ શ્રુતકીર્તિ તરફ વળે છે. ''શ્રુતકીર્તિ, આ બે તો મારું માનતી નથી, તું તો મારી પાસે જરૂર કંઈક માંગજે.'' શ્રુતકીર્તિ કહે છે : ''એ બેયે ભલેને ન માંગ્યું, હું તો માંગવાની જ છું.'' રામ તો ખુશ થઈ ગયા કે, ચાલો એક જણે તો મારું માન્યું. રામ કહે છે, ''બોલ, જરા પણ સંકોચ રાખ્યા વગર જે માંગવું હોય તે માંગી લે.'' શ્રુતકીર્તિ કહે છે : ''રામ, તમે તાપસ વેશે વનમાં ગયા ને ચૌદ ચૌદ વર્ષ વલ્કલનાં વસ્ત્રો પહેરીને વનવાસ ભોગવ્યો – તમારાં એ વલ્કલનાં વસ્ત્રો મારે જોઈએ છે. વલ્કલનાં વસ્ત્રો મને આપી દો.'' રામ કહે છે કે, ''અરે ! શ્રુતકીર્તિ ! તેં માંગ્યાં માંગ્યાં ને આ વલ્કલ માંગ્યાં ? મેં તો કંઈક મૂલ્યવાન ઉપહાર લેવાની વાત કરેલી. આ શું માંગ્યું વલ્કલ ?'' શ્રુતકીર્તિ જવાબ આપે છે : ''હે રામ ! એ વલ્કલનાં વસ્ત્રો હું અયોધ્યાના રાજપ્રાસાદમાં બધા લોકો જુએ તેમ ગોઠવવા માંગું છું. જેથી ભારતવર્ષની આવનારી પેઢીઓ એટલું સમજી શકે કે રઘુવંશમાં એક રાજા એવો થયો હતો જેણે પોતાના પિતાનું વચનપાલન કરવા માટે ચૌદ-ચૌદ વર્ષ સુધી વલ્કલનાં વસ્ત્રો પહેરીને વનમાં બધાં કષ્ટો વેઠ્યાં હતાં. એવો એક રાજા થઈ ગયો. એટલા માટે આ વલ્કલનાં વસ્ત્રો જોઈએ છે.''

એવા રામના દેશમાં આપણો જન્મ થયો છે. થોડી જવાબદારી છે. ને એ જવાબદારી 'રામાયણ' વાંચ્યા વિના નથી આવતી.

મેં એક પણ મુસલમાનનું ઘર એવું નથી જોયું – એ રેંકડીવાળો કેમ ન હોય – જેમાં આદરણીય સ્થાને 'કુરાન' ન ગોઠવાયું હોય. એક પણ ખ્રિસ્તી ભાઈનું ઘર એવું નથી જોયું – ગરીબમાં ગરીબ હોય, પણ – 'બાઇબલ' ન હોય યોગ્ય સ્થાને. અને કેટલાય હિન્દુઓનાં ઘરમાં – 'રામાયણ' તો છોડો, 'ઉપનિષદ્' તો છોડો – સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયની આઠ આનાની 'ગીતા'ય નથી ! અને તેવા હિન્દુઓ કહે છે કે 'હિન્દુ હોને કા હમેં ગર્વ હૈ' ! ખાક ગર્વ ? તમને નથી 'રામાયણ' સાથે સંબંધ, નથી 'મહાભારત' સાથે સંબંધ, નથી 'ગીતા' સાથે... અને 'હિન્દુ હોનેકા હમેં ગર્વ હૈ !'

ગુણવંત શાહ

['સામ્પ્રત' ત્રિમાસિક : 2004]

ધર્મને જીવવાની વાત

બનારસ યુનિવર્સિટીના બે વર્ષના અભ્યાસ દરમિયાન મને પંડિત સુખલાલજીના સમાગમનો લાભ મળ્યો. અઠવાડિયામાં એકાદ વખત એમની પાસે બેસવા જતો. નાની વયે આંખો ગુમાવ્યા છતાં પુરુષાર્થ કરી ભણ્યા. પછી બનારસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેઓ જૈનદર્શનના અધ્યાપક થયા. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ધુરંધર પંડિત, પણ પંડિતાઈના ભાર વગર સાદી વાતો કરતા.

હું જન્મે જૈન, મારાં બા-બાપુજી ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં. એટલે મને સ્વાભાવિક ઇચ્છા થઈ કે પંડિતજી પાસે જૈનદર્શનનો અભ્યાસ કરું. પંડિતજી જાણતા હતા કે હું તે યુનિવર્સિટીમાં ટેક્નોલોજીનું ભણવા આવેલો. એક દિવસ મેં નમ્રતાથી એમને કહ્યું, "આપ જો મદદ કરો તો મારે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો છે."

તેઓ જરા ટટાર થયા અને પૂછ્યું, "કેમ ?"

હું કાંઈ જવાબ આપું તે પહેલાં જ એમણે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો : "અખાડામાં મલ્લોને કુસ્તી કરતા જોયા છે ?"

"હા જી," મેં કહ્યું.

"બસ !" પંડિતજી બોલ્યા : "કુસ્તીના દાવપેચ જેવી જ આ પણ એક કસરત છે. એ ચૂંથણાંનો પાર જ ન આવે. પણ જો, જીવનભર ચૂંથણાં કર્યા પછી એક વાત સમજાય છે – સાદાઈથી સ્વચ્છ જીવન જીવવું, બીજાને ઉપકારક થવાય એવું જીવન જીવવું, અને એ રીતે જીવતાં કોઈ ગૂંચ પડે તો અનુભવી સંતને પૂછવું, કે એવાં પુસ્તકો વાંચવાં. અખાએ કહ્યું છે કે, ગ્રંથ-ગરબડ કરી, વાત ન ખરી કરી."

એક હાથની હથેળી પર બીજા હાથની બે આંગળીની ટપલી મારતાં વળી કહ્યું, "ગ્રંથ-ગરબડ કરનારાઓમાંનો હું પણ એક છું. તું જુવાન છે, આવા સારા વિદ્યાલયમાં યંત્રવિદ્યાનું ભણે છે. તો પૂરી ખંતથી ભણ, એ આવડત દેશને માટે વાપર. છતાં જીવવામાં કોઈ ગૂંચ પડે તો આવજે."

પંડિતજી પ્રજ્ઞાચક્ષુ હતા. બધાં દર્શનોને જીવનની કસોટીએ ચડાવીને જીવતા સંત હતા. વેશ કે બાહ્યાચાર સાદા ગૃહસ્થ જેવો; ખાદીનું ધોતિયું અને અડધી બાંયની કફની પહેરતા. કોઈ જ આડંબર કે અપેક્ષા નહીં. એમના જેટલી વિચારની સ્પષ્ટતા બહુ ઓછા સંતોમાં મેં જોઈ છે. તેમણે વાત કરી તે ધર્મને જીવવાની.

આમ અંધ, પણ તેમને મળવા જાઉં ત્યારે બારણામાં પેસું ત્યાં જ ઓળખી જાય. પાસે બેસાડે. મારો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ, દબાવીને પૂછે : "આશ્રમની ગાયો કેમ છે ? કેટલું દૂધ આપે છે ? પૂરતો લીલો ચારો મળે છે ?" તેમના હાથના દબાણમાં ચેતનાનો સંચાર હતો.

નવલભાઈ શાહ

['અખંડ આનંદ' માસિક]

હું રે બનું, બેન –

૦૦૦હું રે બનું, બેન ! વાડીનો મોરલો,
આંબાની કોયલ તું થા રે, બેન !
તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું, બેન ! રૂડો ડોલરિયો,
મીઠી ચમેલડી તું થા રે, બેન !
તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.૦૦૦

હું રે બનું, બેન ! બાનો ઘડૂલો,
બાની ઇંઢોણી તું થા રે, બેન !
તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું, બેન ! બાપુનો રેંટિયો,
બાપુની પીંજણ તું થા રે, બેન !
તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

સુન્દરમ્

['રંગ રંગ વાદળિયાં' પુસ્તક : 1939]

ઇતના તૂ કરના –

ઇતના તૂ કરના સ્વામી, જબ પ્રાણ તનસે નિકલે:
ગોવિંદ નામ લેકર, ફિર પ્રાણ તનસે નિકલે.

તેરા નામ નિકલે મુખસે, મેરા પ્રાણ નિકલે સુખસે;
બચ જાઉં ઘોર દુઃખસે, જબ પ્રાણ તનસે નિકલે.

શ્રી ગંગાજી કા તટ હો, યા યમુના કા બટ હો,
મેરે સાંવરા નિકટ હો, જબ પ્રાણ તનસે નિકલે.૦૦૦

શિર મોર કા મુકુટ હો, મુખડે પે કાલી લટ હો;
યહી ધ્યાન મેરે ઘટ હો, જબ પ્રાણ તનસે નિકલે.

ઉસ વક્ત જલ્દી આના, નહીં શ્યામ ! ભૂલ જાના;
બંસી કી ધૂન સુનાના, જબ પ્રાણ તનસે નિકલે.

વિદ્યાનંદ કી યહ અરજી, ખુદગર્જ કી હૈ ગરજી;
આગે તુમ્હારી મરજી, જબ પ્રાણ તનસે નિકલે.

વિદ્યાનંદ

ઊભરાતી કરુણા

1931ની કરાંચીની કૉંગ્રેસમાંથી પાછો ફરી મુંબઈ આવ્યો ને અણધારી રીતે ડૉ૦ વ્રજલાલ મેઘાણીને ત્યાં રહેવાનું બન્યું. તે વખતે તેઓ જકરિયા મસ્જિદની આસપાસ રહેતા. ઘેર તે પોતે ને તેમના નાનાભાઈ પ્રભુદાસ એ બે હતા. તેમના ઘરનો એકાંતવાસ મને વાચન-ચિંતનમાં અનુકૂળ હતો તેથી જ હું ત્યાં રહેલો. ડૉક્ટરના દિવસોનો મોટો ભાગ દર્દીઓનો ઇલાજ કરવા વગેરેમાં પસાર થતો. દિવસમાં બહુ થોડો વખત અમે બંને ક્યારેક સાથે બેસવા પામતા; પણ રાતના જરૂર બેસતા. હું તેમને તેમના અનુભવોની વાત પૂછતો ને કદી નહિ સાંભળેલ એવી દુઃખી દુનિયાની વાતો તેમને મોઢેથી સાંભળતો. આમ તો ડૉક્ટર સાવ ઓછાબોલા, પણ હું તેમને ચૂપ રહેવા દેતો નહિ. શરૂઆતમાં મેં એટલું જ જાણ્યું કે ડૉક્ટર મેઘાણીનો ગરીબ, દલિત અને દુઃખી માનવતાનો અનુભવ જેટલો સાચો છે તેટલો જ તે ઊંડો પણ છે. ધીરે ધીરે મને માલૂમ પડેલું કે તેમણે તો 'જાગૃતિ' પત્ર દ્વારા આ વિષે ખૂબ લખેલું પણ છે. થોડા જ વખતમાં હું એ પણ જાણવા પામ્યો કે, ડૉક્ટરનો મનોવ્યાપાર માત્ર કચડાયેલ માનવતાના થરોનો અનુભવ કરવામાં કે તેને લખી કાઢવામાં વિરામ નથી પામતો; પણ તેઓ એ દુઃખ પ્રત્યે એટલી બધી સહાનુભૂતિ ધરાવે છે કે તેને ઓછું કરવામાં પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટવા તેઓ મથે છે.

વેશ્યાના લત્તાઓમાં કે અતિ ગરીબ મજૂરોની ઝૂંપડીઓમાં તેઓ પોતાની ફરજને અંગે જતા, પણ તે માત્ર ઉપરઉપરનો રસ ન લેતાં તેની સ્થિતિનાં ઊંડાં કારણો તપાસતા. વેશ્યાજીવનની આસપાસ વીંટળાયેલ અનેકવિધ ગૂંગળામણો વિષે એવા અનુભવો તેમણે મને સંભળાવેલા કે જે સાંભળીને હું ઠરી જતો. કેટકેટલી નાની ઉંમરની છોકરીઓ એ જાળમાં ફસાય છે, કેવડા નાના અને ગંદા મકાનમાં તે જીવન ગાળે છે, પાઉંરોટી ને ચા ઉપર મોટેભાગે તે કેવી રીતે નભે છે, કેટલી નિર્લજ્જતાથી, અનિચ્છાએ પણ તેમને રહેવું પડે છે અને ત્યારપછી આ ગંદકીમાંથી નીકળવા ઘણીખરી બહેનો કેટલી ઝંખના કરે છે અને છતાંય કોઈ રસ્તો મેળવી શકતી નથી અને તેમનો હાથ પકડનાર કોઈ વિશ્વાસી મળતું નથી – એ બધું જ્યારે ડૉક્ટર કહેતા ત્યારે એમની કરુણા આંસુરૂપે ઊભરાતી.

ડૉક્ટરને પોતાની ફરજને અંગે વ્યાપારીઓની દુકાને સીધા-સામાનમાં કાંઈ સેળભેળ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા પણ કરવી પડતી. તેમણે એક વાર એવી પરીક્ષાને પરિણામે જે સેળભેળનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો જોયેલાં તે મને કહ્યાં ત્યારે હું નવાઈ પામ્યો કે આવી જીવલેણ સેળભેળ ચાલવા છતાં પ્રજા જીવે છે કેવી રીતે ?

સ્ત્રીઓનાં દુઃખ પ્રત્યેની ઊંડી સંવેદનાએ તેમને વિધવાઓના ઉદ્ધારની દિશામાં પ્રેર્યા હતા. હું એમને ત્યાં હતો તે દરમ્યાન જ તેમણે અતિ સંકડામણમાં

આવેલ બેત્રણ બાળવિધવાઓને સંમાનભેર જીવન ગાળતી કરી હતી. એ બાળવિધવાઓ જૈન હતી ને તેમની ધન તેમજ શીલ-સંપત્તિ તેમનાં નિકટનાં સગાંઓએ જોખમમાં મૂકી તેમને રખડતી કરી હતી. એ બાળવિધવાઓને માટે મરણ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો રહ્યો હોય તેમ લાગતું નહિ, તે વખતે ડૉ૰ મેઘાણીએ તેમને ઠેકાણે પાડી. આ વસ્તુ જાણી ત્યારે ડૉ૰ મેઘાણી પ્રત્યે હું વધારે આકર્ષાયો.

1933ના ઉનાળામાં અજમેર મુકામે સ્થાનકવાસી સાધુ સંમેલન હતું. તે વખતે તેમણે ત્યાં શિક્ષણસંમેલન પણ યોજેલું. હું પણ શિક્ષણસંમેલન નિમિત્તે ગયેલો. અજમેરમાં સ્થાનકવાસી સાધુ-સાધ્વીઓ બસો ઉપરાંત મળ્યાં હશે. લાખ ઉપરાંત સ્થાનકવાસીઓની ઠઠ ત્યાં જામેલી. સ્થાનકવાસી પરંપરાના પ્રતિષ્ઠિત, વયોવૃદ્ધ ને વિદ્વાન કેટલાંક પૂજ્યો ને મુનિઓ હતાં. સૌમાં પૂજ્ય જવાહરલાલજીનું સ્થાન ઊંચું ગણાતું. તેમના અનુયાયીઓ ઘણા અને સમૃદ્ધ, છતાં એ જવાહરલાલજી સામે ડૉ૰ મેઘાણીને બળવો કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. જવાહરલાલજી ને મુનિ ચૌથમલજી બંને એક જ પરંપરાના, ને એમ છતાં બંને વચ્ચે હિંદુ-મુસલમાન જેટલું અંતર ને કડવાશ. આ અંતર ન સંધાય તો અન્નપાણી ન લેવાં એવા સંકલ્પથી મુનિ મિશ્રીલાલજીએ ઉપવાસ આદરેલા. લોકોમાં ક્ષોભ જાગેલો. જવાહરલાલજી કેમે કરી નમતું આપે નહિ. ઉપવાસ કરનાર મરે તો તે જાણે, પણ તેઓ તો કોઈપણ રીતે ચૌથમલજી સાથે માંડવાળ કરવા તૈયાર ન હતા. તેમના અનેક અનુયાયીઓએ તેમને સમજાવ્યા, પણ બધું હવામાં. આખા સ્થાનકવાસી સમાજમાં આગેવાન ને મોભાદાર ગણાતા એ પૂજ્યજી સામે ડૉક્ટર મેઘાણીએ ઉગ્ર વલણ લીધું, તે જોઈ ત્યાં હાજર રહેનાર કોઈને પણ તેમના પ્રત્યે સન્માન થયા વગર રહે તેમ ન હતું. મનમાં કોઈપણ ભય સેવ્યા સિવાય તેમણે જવાહરલાલજીને ચોખ્ખે ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું કે ''તમે પોતાના તરફથી માંડવાળ કરવા માટે નમતું આપવા તૈયાર ન હો, તો અમે શ્રાવકો તમને બધા સાધુઓને આ જ મકાનમાં પૂરીશું ને બારણાં બંધ કરીશું. જ્યાં લગી તમે અંદરોઅંદર ફેંસલો નહિ કરો ત્યાં લગી અમે તમને બહાર આવવા દેવાના નથી.'' બહુ વિરલ ગૃહસ્થો એવા હોય છે કે, જેઓ અણીને પ્રસંગે કોઈ સાધુને સામોસામ આટલી નિર્ભયતાથી સંભળાવી શકે.

સુખલાલ સંઘવી

['અર્ઘ્ય' પુસ્તક : 2004]

કંઈ કેટલાં નામનો ઊછળે મારે આંગણ દરિયો :
એમાં એક જ નામ તમારું નાવ થઈને મ્હાલે !

સુરેશ દલાલ

શબ્દથી મૃત્યુ : શબ્દથી પ્રેમ

શબ્દો ઘાતક છે, અને શબ્દો હકીકતમાં માણસને જાનથી પણ મારી શકે છે, એવાં ઉદાહરણો આપવાનો છું. આ એક દુઃખની કહાણી છે અને એ લખતાં મને કષ્ટ પડે છે; પણ શબ્દોની અમંગળ શક્તિ અને જુલમ બતાવવા માટે એ સાચી અને મર્મભેદી કથા છે, એટલે એ કહેવાની હિંમત કરું છું. લોકો વસ્તુ જોતા નથી, નામ જ જુએ છે. માણસો ભગવાનના ઉપાસકો નથી, ભગવાનના નામના જ ઉપાસકો છે. ભગવાન ગયો અને ભગવાનનું નામ જ રહ્યું. એમાં દુઃખ એ આવ્યું કે ભગવાનનાં નામ ઘણાં હોવાથી હવે વચ્ચે વચ્ચે સંઘર્ષ થાય છે અને ભગવાનનું નામ લઈને લોકો બીજા ભગવાનનું નામ લેનારા લોકોને મારી નાખે છે. શબ્દોનો એ અંતિમ અત્યાચાર છે.

હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણ. ક્યારે ? એટલાં થયાં છે કે વર્ષ યાદ નથી. ઈસુએ તો ચેતવણી આપી હતી : ''પોતે ભગવાનની સેવા કરી રહ્યા છે એમ માનીને જ લોકો તમને મારી નાખશે.'' (યોહાન, 16-2.) અભાગી ભવિષ્યવાણી સાચી પડી. આજે યુરોપમાં ખ્રિસ્તીઓની વચ્ચે, મધ્યપૂર્વમાં મુસ્લિમોની વચ્ચે, અને ભારતમાં હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે ઘાતક સંઘર્ષો થાય છે.

એમાં એક ઘાતકી રમત. હિંદુઓના ટોળામાં એક મુસ્લિમ આવી જાય. ટોળું કહે : ''ભગવાન બોલો.'' મુસ્લિમ બોલે : ''ખુદા.'' અને એનો જીવ જાય. બીજા ખૂણામાં બીજો દાવ ખેલાય. મુસ્લિમોના ટોળામાં હિંદુ આવી જાય. ટોળું કહે : ''ખુદા બોલો.'' હિંદુ બોલે : ''ભગવાન.'' અને એનો જીવ જાય. બંને પક્ષો થાકી જાય ત્યાં સુધી એવી રમત રમાય.

ભગવાન-ખુદાની રમત. એ શબ્દો લખતાં જ કેવો ઘેરો મૂંગો આઘાત દિલમાં અનુભવાય છે ! સૌથી પવિત્ર ભાવના અને સૌથી ભયંકર નિષ્ઠુરતા. જીવનદાતાના નામે મોત. ધર્મના નામે મોત.

ઈશ્વર તો એક જ છે. ભગવાન, ખુદા, ગૉડ એક જ પરમ તત્ત્વનાં જુદાંજુદાં નામો છે. અને બધાં મળીને એ પરમ તત્ત્વની જુદીજુદી ઝલક પ્રગટ કરતાં જાય. પરંતુ અહીં તત્ત્વ કરતાં શબ્દ વધારે મહત્ત્વનો બને. વસ્તુ કરતાં એનું નામ વધારે કીમતી લાગે. અને એ નામ હવે એ પરમ તત્ત્વનું નહીં પરંતુ એક પ્રજા, એક સંસ્કૃતિ, એક પક્ષ, એક મોરચાનું બની જાય.

એ અમંગળ સ્મરણ ભૂંસવા ઈશ્વરના નામની બીજી અને હવે તો હૂંફાળી વાત અહીં કરવી છે. સન 1965માં ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે અથડામણ થઈ ત્યારે સ્થાયી શાંતિ સ્થાપવા માટે ભારતના વડા પ્રધાન લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી અને પાકિસ્તાનના પ્રમુખ અયૂબખાન રશિયાના તાશ્કંદ શહેરમાં મળ્યા, અને દિવસો સુધી ખંતથી કામ કરીને છેવટે ઉભય પક્ષે માન્ય એવા શાંતિકરાર ઉપર સહી કરીને

જંપ્યા. મિલનનો છેલ્લો દિવસ હતો. એક યુદ્ધ લડ્યાનો શ્રમ અને શાંતિ લાવ્યાનો પરિશ્રમ સૌ અનુભવતા હતા. સાથે સાથે સુખદ અંતનો સંતોષ સૌના હૃદયમાં હતો, અને વિશેષ તો જાગ્રત, સૌમ્ય, સ્થિર, નમ્ર, ગૌરવવંતા અને શાંતિપ્રિય શાસ્ત્રીજીના હૃદયમાં. મોડી રાત થઈ ગઈ હતી. હવે રાતના વિશ્રામ માટે છૂટા પડવાના હતા, અને બીજે દિવસે સવારે પોતપોતાના દેશ જવા સૌ રવાના થઈ જવાના હતા. છેલ્લી રાતની એ છેલ્લી ઘડીએ બંને રાજપુરુષો એકબીજાની સામે ઊભા રહ્યા અને હાથ મિલાવવા લાંબા કર્યા, ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ સહજ સ્ફુરણાથી સુંદર શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. એમ તો તેઓ રોજ વાટાઘાટોમાં વપરાતી અને સૌને પરિચિત ને સૌની વચ્ચે તટસ્થ એવી અંગ્રેજી ભાષા વાપરીને ''ગૂડ નાઈટ'' કહી શક્યા હોત. પણ ભારતના વડા પ્રધાન, ભક્તિમય હિંદુ શાસ્ત્રો જાણનાર માનનીય 'શાસ્ત્રી' મુસ્લિમોની રીતો પણ જાણતા હતા, અને મુસ્લિમો પરસ્પર અભિવાદન કરવા જે શબ્દો વાપરે છે તે એમણે એ વિરલ મુહૂર્તે વાપરવાનું પસંદ કર્યું. એમણે પાકિસ્તાનના પ્રમુખ સામે જોયું, એમનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો, સ્મિત કર્યું અને કૂણા ભાવથી દુવાના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા : ''ખુદા હાફિજ.'' મુસ્લિમ પ્રમુખ આશીર્વાદના શબ્દો તરત ઓળખી ગયા અને કદર સાથે, આનંદ સાથે, શ્રદ્ધા સાથે પુણ્યશબ્દોના અરીસાનો પડઘો પાડીને સહજ વાક્ય બોલ્યા : ''હાફિજ ખુદા.''

એ શબ્દોનું સ્થાન હવે ઇતિહાસમાં છે. એક શાણા, ભલા, કુશળ, ઉદાર માનવીના છેલ્લા શબ્દો તરીકે એ માનવ-ઇતિહાસના અનંત ગ્રંથમાં નોંધાયેલા છે. એ દિવસો ને એ મહિનાઓના શ્રમનો ભાર શાસ્ત્રીજીના નાજુક બંધારણ ઉપર આવ્યો, અને ત્યાં ને ત્યાં એમનો દેહ તૂટ્યો. બીજે દિવસે સવારે સ્વદેશની યાત્રા કરવા એમને લેવા ગયા ત્યારે હૃદયના ઘોર હુમલાથી એઓ પથારીમાં જ મૃત્યુ પામેલા મળ્યા. યુદ્ધમાં તેઓ અણનમ રહ્યા હતા, શાંતિ-સુલેહ માટે ઇંતેજાર રહ્યા હતા, અને અલવિદાના સૌમ્ય હૂંફાળા શબ્દો વાપરવા જાગ્રત અને સંવેદનશીલ પણ બન્યા હતા. એમના હોઠ પર ''ખુદા'' એ શાંતિ અને પ્રેમની સંજ્ઞાવાળો શબ્દ બન્યો. એવો જ રહો !

ફાધર વાલેસ

['શબ્દલોક' પુસ્તક]

''ઘરમાં મારું ચલણ છે !'' એવું કહેનારો પુરુષ બીજાં જૂઠાણાં પણ નહિ ચલાવતો હોય એની શી ખાતરી ?

દરેક પુરુષને પત્નીની જરૂર રહેવાની જ. જ્યારે જ્યારે કાંઈક અવળું પડે તે દરેક વખતે એ કાંઈ સરકારનો વાંક થોડો જ કાઢી શકે છે ?

અટંકી યોદ્ધો

બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે ચર્ચીલે બ્રિટનના વડા પ્રધાન તરીકે પોતાના દેશને જે દોરવણી આપી, બ્રિટનવાસીઓને જે રીતે જવાંમર્દ બનાવ્યા, અને સાથી રાજ્યોને વિજયી બનાવવામાં જે ફાળો આપ્યો તે ચિરસ્મરણીય બની રહેશે. બ્રિટનના વડા પ્રધાન થતાંની સાથે જ તેણે પોતાના દેશવાસીઓને ખોટી આશાઓ આપવાને બદલે પરિસ્થિતિની ગંભીરતાનો ખ્યાલ આપ્યો તથા દેશ અને દુનિયામાં પડઘો પાડનાર ખૂબ જ પ્રેરક શબ્દો કહ્યા : ''મારે તમને લોહી, પરિશ્રમ, આંસુ અને પસીના સિવાય બીજું કાંઈ આપવાનું નથી.''

જર્મનોના જબરદસ્ત અને ઝડપી આક્રમણ સામે બ્રિટનને ડન્કર્ક (ફ્રાન્સ)માંથી પીછેહઠ કરવી પડી ત્યારે પરિસ્થિતિ ખૂબ જ કપરી અને કટોકટી ભરેલી હતી. આખું યુરોપ હિટલરની એડી નીચે આવી ગયું હતું; રશિયા જર્મની સાથે જોડાઈ ગયું હતું; અને અમેરિકા હજુ તટસ્થતાની વાડ ઉપર બેઠું હતું. આ અરસામાં એક વખત લોર્ડ હેલિફેક્સ ચર્ચીલની ઑફિસમાં ગયા ત્યારે તે પ્રધાન મંત્રી બ્રિટિશ પ્રજા જોગ પોતાના ભાવિ વાયુપ્રવચનનું રિહર્સલ કરી રહ્યા હતા અને પોતાના વિષયમાં તલ્લીન થઈને બોલતા હતા : ''...આપણે સમુદ્રના કિનારા ઉપર લડીશું; આપણે ખેતરોમાં અને શેરીઓમાં લડીશું ....અને કદાચ તેઓ લંડન આવી પહોંચશે તો હું રસ્તાના છેડે આવેલા પેલા સિમેન્ટ-કોંક્રિટના રક્ષણ-સ્તંભમાં પહોંચી જઈશ. અને તમે જાણો છો કે હું કાંઈ નબળો નિશાનબાજ નથી... આપણે કદી શરણે થઈશું નહીં !''

ધખધખતી ભઠ્ઠીમાંથી જેમ તણખા છૂટે, તેમ તેના સળગતા દિલમાંથી આ શબ્દો નીકળતા હતા.

પોતાના લોકોનાં દુઃખમાં સહભાગી થવાની, તેમને આશ્વાસન આપવાની અને તેમનો નૈતિક જુસ્સો ટકાવી રાખવાની એક પણ તક તે જતી કરતા નહીં. દેશ માટે સર્વોચ્ચ બલિદાન આપવા તથા પોતાની જાતને કૃતાર્થ કરવા ચર્ચીલ હંમેશાં તત્પર રહેતા. અને એ ધન્ય ઘડી એક રીતે તેમની સન્મુખ હાજર થઈ અને અગ્નિપરીક્ષામાંથી તેમને ઉત્તીર્ણ કરી ગઈ.

યુદ્ધમાં હારતા જતા જર્મનીને આખરી ફટકો મારવા યુરોપમાં ઉતરાણ કરવાનો સાથી રાજ્યોએ નિશ્ચય કર્યો, અને આઈઝનહોવરની સરદારી નીચે તે માટેની બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ. ચર્ચીલ પોતે ઉતરાણ કરનાર દળ સાથે જવા તૈયાર થયા, પરંતુ આઈઝનહોવરે મક્કમતાપૂર્વક કહ્યું કે તેઓ ચર્ચીલને ઉતરાણ કરનાર દળ સાથે જવા દેશે નહિ; કારણ, પ્રધાનમંત્રી તરીકેની તેમની જગ્યા પૂરી શકે એવી કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ દેખાતી નહોતી. આ બાજુ ચર્ચીલ કોઈનું સાંભળે એમ નહોતા. તેણે સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું કે સરસેનાપતિ આઈઝનહોવરની સત્તા

બ્રિટનના વડા પ્રધાન ઉપર ચાલી શકે નહીં. આથી પાર્લમેન્ટના કેટલાક સભ્યોએ શ્રીમતી ચર્ચીલને વિનંતી કરી કે તેઓ તેમના પતિને ઉતરાણ-દળ સાથે ન જવા માટે સમજાવે. પરંતુ શ્રીમતી ચર્ચીલે ગૌરવપૂર્વક કહ્યું, ‘‘દેશ માટે અનેક જુવાનિયા પોતાની જિંદગી જોખમમાં નાખી રહ્યા છે; આ સંજોગોમાં વિન્સ્ટન પોતાની ફરજ અવશ્ય બજાવશે – ભલે પછી ગમે તે પરિણામ આવે.’’

આખરે ઇંગ્લેન્ડના રાજા જ્યોર્જના કાને આ વાત પહોંચાડવામાં આવી. તેમણે કુનેહપૂર્વકની દરમિયાનગીરી કરતાં કહ્યું, ‘‘જો ઇંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાન માટે આક્રમણમાં ભાગ લેવો યોગ્ય હોય, તો ખુદ ઇંગ્લેન્ડના રાજા માટે તો તેમાં ભાગ લેવો ઘણું વધારે યોગ્ય ગણાય.’’ આ દલીલ સામે ચર્ચીલ નિરુત્તર થઈ ગયા અને તેમણે આક્રમણમાં જોડાવાનું અનિચ્છાપૂર્વક તથા ખિન્ન હૃદયે માંડી વાળ્યું.

જ્યંતીલાલ મો૰ શાહ

[‘ભૂમિપુત્ર’ દશવારિક : 1977]

ક્યાં ગયા ?

મોત જેવા મોતને પડકારનારા ક્યાં ગયા ?
શત્રુના પણ શૌર્ય પર વારી જનારા ક્યાં ગયા ?

લોભ-લાલચથી નજરને ચોરનારા ક્યાં ગયા ?
પ્રાણ અર્પીને પરાર્થે પોઢનારા ક્યાં ગયા ?

ધ્યેયની ખાતર ફનાગીરી સ્વીકારીને સ્વયં –
કાળ સામે આંખને ટકરાવનારા ક્યાં ગયા ?

વિશ્વના વેરાન ઉપવનને ફરી મહેકાવવા
જિંદગીના જોમને સીંચી જનારા ક્યાં ગયા ?

ગર્વમાં ચકચૂર સાગરની ખબર લઈ નાખવા
નાવડી વમળો મહીં ફંગોળનારા ક્યાં ગયા ?

મોજ માણો આજની, ના કાલની પરવા કરો !
– એમ અલગારી બનીને જીવનારા ક્યાં ગયા ?

રંગની છોળો ઉછાળી રોજ મયખાના મહીં,
‘વિશ્વરથ’ના સંગમાં પાગલ થનારા ક્યાં ગયા ?

જ્યંતીલાલ દવે ‘વિશ્વરથ’

સમર્થ સંગીતકારના પાયામાં

ભારતનો જનસમાજ સચિન દેવ બર્મનને ફિલ્મ જગતના સમર્થ સંગીતકાર તરીકે જ ઓળખતો. પણ હકીકતમાં એ જેટલા મહાન સિને સંગીતકાર હતા તેથીયે વિશેષ મહાન લોકસંગીતના અન્વેષક હતા. વીસમી સદીના બીજા દસકામાં બંગાળી સમાજને પોતાના લોકસંગીતના સમૃદ્ધ વારસા તરફ સચેત કરવામાં સચિનદેવનો ફાળો ઘણો મોટો છે. બંગાળના ખૂણે ખૂણે રખડી રખડીને લોકગીતો ભેગાં કરી ભદ્રસમાજ પાસે ગાઈ ગાઈ પોતાના ભવ્ય વારસા માટે આદર પેદા કરાવવાનો જે જબરો પુરુષાર્થ ગણશિલ્પી સચિનદેવે કર્યો તેનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે. જે કામ મેઘાણીભાઈએ ગુજરાત માટે કર્યું કંઈક તેવું ધૂળધોયાનું કામ સચિન દેવે બંગાળ માટે કર્યું છે. બંગાળી લોકવાણીનાં કંઠસ્થ સેંકડો ગીતોને પ્રતિષ્ઠા અપાવવા એકધારા ત્રણ દસકા સુધી સચિન દેવ અણનમપણે ઝૂઝ્યા. બંગાળના નદીતીર પ્રાન્તે વૈષ્ણવ ફકીરો, વૈરાગીઓ, બાઉલ ભજનિકો અને ભટિયાળી ગાતા નાવિકોમાં ભળી, લુપ્ત થઈ જતી બંગાળની લોકગીત સંસ્કૃતિને સાચવી તેનો સારોદ્ધાર કરી તેને જનસમાજમાં પ્રિય કરી. પરંપરાગત લોકગીતો ભેગાં કરી તેના પર સંશોધન કરી, રેડિયો અને રંગમંચ દ્વારા લોકકર્ણે પ્રસાર કરીને છેવટે એ જ લોકસંગીતમાં સામર્થ્ય મેળવીને સચિન દેવ સર્જક બન્યા અને છેક બેતાલીસ વર્ષની પાકટવયે હિન્દી ફિલ્મજગતમાં પ્રવેશવા છતાં પણ એકચક્રે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ ત્યાં રાજ કર્યું. આની પાછળ તેમની વર્ષોની લોકસંગીતની સાધના જબરું બળ બની રહી.

સચિન દેવે એક હજારથી વધુ બંગાળી લોકગીતો સંગ્રહ કરી ગાયાં છે. એક જમાનો એવો હતો કે બંગાળમાં તેમની લોકગીતોની રેકોર્ડનું વેચાણ સૌથી વિશેષ હતું. સિને સંગીત-નિર્દેશક કરતાં બંગાળનાં લોકગીતોના ઉદ્ધારક અને ગાયક તરીકે ગઈ કાલની પેઢી સચિન દેવને વધારે જાણતી. લોકસંગીતની સાથે સાથે શાસ્ત્રીય સંગીતનો તેમનો અભ્યાસ પણ ઘણો ઊંડો. આથી લોકગીતોને તેમણે શાસ્ત્રીય સંગીતના સ્પર્શથી ઘાટમાં લાવી પાણીદાર કર્યાં.

તેમનું પ્રસિદ્ધ ગીત 'રોંગિલા, રોંગિલા, રોંગિલા રે...' તેમણે એક નાવિક પાસેથી મેળવેલું. સિલહટ શહેરની બહાર સુરમા નદીને કિનારે શાહ જલાલની દરગાહ પાસે એક ઝાડની છાયા તળે ઢળતી બપોરે સચિન દેવ બેઠા હતા ત્યારે હોડી હંકારતા એક નાવિકને કંઠે તેમણે આ ગીત સાંભળેલું. એ ગીત નખશિખ તે જ ઢબે અને ઢાળે ગાઈ તેમણે રેકર્ડ કરાવેલું, જે ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું.

સચિન દેવે બંગાળના વિખ્યાત કવિઓ પાસે લોકગીતોના ઢાળોમાં ગીતો લખાવ્યાં ને મન ભરી ભરીને ગાયાં. અજય ભટ્ટાચાર્ય, કાજી નઝરૂલ ઇસ્લામ અને બાંગલાદેશના જશીમુદ્દીન પાસે તેમણે તૈયાર કરાવેલાં ગીતો આજે પણ બંગાળને ઘેર ઘેર ગવાય છે. 'નિશિતે જાઈઓ ફૂલબને, રે ભંવરા, નિશિતે જાઈઓ ફૂલબને

રે’ (ધીરે સે જાના બગિયનમેં, રે ભંવરા) આ સચિન દેવનું સર્વપ્રથમ લોકગીત અને ‘તકધુન તકધુન બાજે, બાજે ભાંગા ઢોલ’ તેમનું અંતિમ લોકગીત છે.

અજિત શેઠ

[‘સમર્પણ’ પખવાડિક : 1976]

હું તો પૂછું

હું તો પૂછું કે મોરલાની પીંછીમાં રંગ-રંગવાળી
આ ટીલડી કોણે જડી ?
વળી પૂછું કે મીંદડીની માંજરી-શી આંખમાં
ચકચકતી કીકીઓ કોણે મઢી ?

હું તો પૂછું કે આંબલાની ટોચે જ્યાં હાથ ના પહોંચે
ત્યાં કૂંપળો કોણે કરી ?
વળી પૂછું કે ગાવડીના પેટે આ દૂધ કેરી ધોળી
મીઠી ધાર કોણે ભરી ?

હું તો પૂછું કે ચાંદાની થાળીમાં બકરી ને ડોસીની
ઝૂંપડી કોણે મઢી ?
વળી પૂછું કે આભની હથેળીમાં સૂરજની ભમતી
ભમરડી આ કોણે કરી ?

હું તો પૂછું કે પોપચે મઢેલી આ દશ દિશ દેખંતી
આંખ મારી કોણે કરી ?
વળી પૂછું કે નવલખ તારે મઢેલી આ
આભલાની ચૂંદડી કોણે કરી ?

સુન્દરમ્

[‘રંગ રંગ વાદળિયાં’ પુસ્તક : 1939]

મળ્યું આભ, ને મળી આંખ નહિ;
ચરણ મળ્યાં : નહિ ધરતી.

સુરેશ દલાલ

એ રેસ્ટોરાં પોતાના ગ્રાહકોની ઘણી કાળજી લે છે. તેમના વાનગીપત્રકને અંતે નજીકના બધા દાક્તરોનાં સરનામાં છાપેલાં છે.

શુભમાં સદાય શ્રદ્ધા

વજુભાઈ [શાહ]ને કૌમારાવસ્થામાં જૈન સાધુ બનવાનો પ્રબળ ભાવ જાગેલો. પરંતુ રાષ્ટ્રીય લડત આવી. સત્યાગ્રહમાં જોડાવા અન્ય મિત્રો સાથે વજુભાઈએ પણ ઝંપલાવ્યું. એમના જીવનપ્રવાહને એક નવો જ વળાંક મળ્યો.

વજુભાઈનો શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ ન હતો, છતાં એમની વાણી અને સમજણ શાસ્ત્રપૂત અને ધર્મયુક્ત હતાં. એમનાં વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં એકતા હતી. એમની જાગૃતિ એટલી બધી હતી કે એમના મુખેથી ક્યારેય હલકું વચન નીકળતું નહિ. કોઈની નિંદા પણ નીકળે નહિ. દરેકના ગુણ જુએ અને એ ગુણોને જ રજૂ કરે. ગ્રહણશક્તિ એવી જોરદાર કે સામો માણસ અરધી વાત કરે ત્યાં આખી વાત સમજી જાય અને તેને એટલી સરસ રીતે રજૂ કરે કે પેલો માણસ કહે, ''મારે એ જ વાત કરવી હતી.'' ગમે તેવી ઉશ્કેરણીના પ્રસંગે પણ જરાય ક્ષુબ્ધ થયા વિના ફરી ફરીને મિત્રભાવે પોતાની વાત સમજાવવાનો પ્રયાસ કરતા હોય. વજુભાઈની સ્મરણશક્તિ પણ એવી જ બળવાન હતી. એમને યાદી ટપકાવવાની જરૂર ન પડતી. ચહેરા, પ્રસંગ અને થયેલી વાતનું સ્મરણ તાજું જ રહેતું. એમનું હૃદય અત્યંત સંવેદનશીલ હતું. કંઈ પણ અનુચિત બને એ તરત એમને ખટકે. સામા માણસની લાગણીનો પૂરો ખ્યાલ રાખે.

વજુભાઈ સર્વથા નિર્ભય હતા. ગમે તેવા વિષમ સંજોગોમાં પણ આત્મવિશ્વાસથી જઈને ઊભા રહેતાં તેઓ અચકાતા નહિ. સત્ય વાત રજૂ કરતાં ક્યારેય સંકોચાતા નહિ. પરંતુ નિર્ભયતાની સાથે એમની નમ્રતા પણ એટલી બધી હતી કે એ વાત સાંભળનારનો એમના પ્રત્યે સદ્‌ભાવ વધે.

વજુભાઈના જીવનમાં ક્યારેય ક્ષુદ્રતા પ્રવેશી નથી. રાજકારણમાં ક્યારેક ક્યારેક કોરડુ માણસો સાથે પણ કામ પાડવાનું આવે છે. પરંતુ વજુભાઈનો એવા માણસો સાથેનો વ્યવહાર પણ હંમેશાં નિર્મળ મૈત્રીભર્યો રહ્યો છે અને તેમના પણ ગુણો જ જોયા છે. દ્વેષ તો વજુભાઈની નાડમાં જ ન હતો. ચૂંટણી જેવા પ્રસંગોમાં પણ વિરોધી પક્ષના કાર્યકરોને પોતાની સાથે પ્રવાસમાં લેતા. એ ભાઈ પોતાના પક્ષની સભા કરી આવે, અને વજુભાઈ પોતાની સભા કરી આવે. ફરી બન્ને સાથે નીકળી પડે. પ્રસંગોપાત્ત જે જે મિત્રોને દુભાવાનું બનેલું, એના નિવારણ માટે અને એમનો પ્રેમ પાછો મેળવવા માટે એમણે દિલથી પ્રયત્નો કરેલા. એમના માટે હું શું કરું ? – એમ કહીને આંસુ વહાવતા જોયા છે.

વજુભાઈએ ક્યારેય સભાનપણે અશુભ કાર્ય કર્યું નથી અને હંમેશાં એટલા સાવધ રહેતા કે અજાણતાં પણ અશુભ થવા ન પામે. એમની શ્રદ્ધા એવી પ્રબળ હતી કે શુભનું પરિણામ આજે નહિ તો કાલે શુભ આવવાનું જ.

વજુભાઈનો ઉત્સાહ હંમેશાં ઊછળતો જ રહ્યો છે. ભલભલાનેય નિષ્ક્રિય

બનાવી દે એવા શ્વાસરોગના કષ્ટદાયી હુમલા વખતે પણ તેઓ હજારો શ્રોતાઓની મેદનીને ભાષણથી મુગ્ધ કરતા હોય, અથવા કોઈ સમિતિની બેઠકમાં મુદ્દો બરાબર સમજાવતા હોય. ગમે તેવો તાવ ભર્યો હોય તોપણ પ્રવાસમાં નીકળ્યા જ હોય. વચ્ચે બીમાર પડેલા ત્યારે અમદાવાદની હૉસ્પિટલમાં હતા. છેલ્લી ઘડીઓ ગણાતી હતી. ત્યારે મુંબઈથી વર્ષાબહેનનો ફોન આવ્યો. ‘‘વજુભાઈને કેમ છે ? બોલી શકે છે ?’’ વજુભાઈને ફોનની વાત કરી. એ વખતે પણ કહે કે ‘‘એને કહો કે માઈક લાવ, ભાષણ આપી દઉં.’’ બધા હસી પડ્યા. શરીર, મન અને વાણીના જાણે એ સ્વામી હતા.

સુગઠિત ને રૂપમધુર કંઠ અને ગાવાની સરસ હલક, છટાદાર તેજસ્વી વક્તૃત્વ, રજવાડાંની કચેરીઓ અથવા એવાં મહત્ત્વનાં સ્થાનોમાં બેસવાની ગૌરવશીલ ઢબ, શરીરની ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ સ્વચ્છ, સુઘડ, પૂરાં કપડાં પહેરવાની સફાઈ, આ બધાં એમને ખૂબ અરઘતાં. એના વડે એમનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક રહેતું. મેઘાણીભાઈએ ધોલેરાના સત્યાગ્રહીઓનો પરિચય આપતાં વજુભાઈને ‘સોહામણા જુવાન’ તરીકે વર્ણવેલા. એ કાળે તો તેઓ વાળનાં લાંબાં ઓડિયાં પણ રાખતા.

અમરેલીમાં હાવાભાઈ સંઘવીનું ઘર એટલે કાર્યકરોની છાવણી. માતા-પિતા જૂની પેઢીનાં પ્રતિષ્ઠિત વૈષ્ણવ છતાં નવા વિચારને સમજવાવાળાં હતાં, એટલે બધા કાર્યકરોને તેઓ દીકરાની જેમ રાખતાં. એક દિવસ હાવાભાઈનાં બાએ વજુભાઈને કહ્યું, ‘‘ભાઈ વજુ, તું સમજુ છો, મર્યાદાવાળો છો, પાંચ માણસમાં પુછાય એવો છો, પણ આ તારાં ઓડિયાં મને ગમતાં નથી.’’ બાની આટલી ટકોરે વજુભાઈને સાવધ કરી દીધા. એ જ દિવસે વાળ કપાવીને ટૂંકા કરી નાખ્યા. ત્યારથી વજુભાઈના જીવનમાંથી સ્થૂળ રજસ્ કાયમ માટે ગયો.

બાલકૃષ્ણ દવે

આખું યે આભ મારી આંખોમાં જાગે
લઈ પંખીના સૂરની સુવાસ;૦૦૦
એક-એક બિંદુમાં સમદરની ફાળ,
કે એક-એક પાંદડીમાં પ્રગટ્યું પાતાળ !

જગદીશ જોષી

અમે માણી મઝા કેવી પ્રલય-આંધી-તૂફાનોની
– કિનારાથી જઈ આઘે જરા મઝધારને પૂછો !

‘નાઝિર’ દેખૈયા

આજનો વિશેષ ધર્મ

હાથમાં આવેલા સ્વરાજને જીરવવા તથા તેને સંવર્ધવાની પાત્રતા મેળવવા માટે પ્રજાની આંતરિક તાકાત અને શુદ્ધિ વધારવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રજાની નબળાઈઓને હટાવવામાં પ્રચાર કે કાયદા કામ ન આપે, એમ નથી; પણ તેના કરતાં પ્રજાના હૃદયના મર્મભાગને મુલાયમતાથી સ્પર્શી, તેની મૂર્છિત ચેતના જગાડવાનું કાર્ય વધુ સંગીન સફળતા લાવે. એ કાર્ય સાહિત્યકારોનું છે.

પચાસ વર્ષ તો ઘેર ગયાં, દસપંદર વરસના અંતર સુધીય નજર નાખી આજનાં પગલાંનાં ભાવિ પરિણામ સ્પષ્ટ જોઈ શકે, કોમી દ્વેષની વિષ-ઉછાળતી જ્વાળાઓને શીતલ છંટકાવથી હોલવી નાખે, પ્રજાની છાતી પર ચડી બેઠેલાં જીવનનાં ખોટાં મૂલ્યોને સ્થાને શાશ્વત મૂલ્યો સ્થાપી શકે, એવી વ્યક્તિઓ વિચારક અને સાહિત્યકારવર્ગમાંથી નહીં આવે, તો શું દ્વેષનાં વિષ ઉછળાવનાર રાજકારણી વર્ગમાંથી આવશે ? પૈસા સિવાય કોઈનેય, રાષ્ટ્રને કે માનવતાને કશાને, ન જ ઓળખનાર વેપારી વર્ગમાંથી આવશે ?

પ્રજાના હૈયાને ધોતાં રહી એને શુદ્ધ રાખવું, એના આત્માને સલામત રાખવો, આ છે તો સાહિત્યકાર માત્રનો સામાન્ય ધર્મ, સનાતન ધર્મ; પણ આજની ઘડીએ તો એ એનો વિશેષ ધર્મ પણ બને છે. પ્રતિભાવંત કવિ કાવ્યથી, વાર્તાકાર વાર્તાથી, નિબંધકાર નિબંધથી, પોતાની કળાને ને જાતને વફાદાર રહી એ બજાવે.

અનંતરાય મ○ રાવળ

[ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે કરેલી 1947ની ગ્રંથ-સમીક્ષાનો ઉપસંહાર]

આખે ખેતર ગાઢ અડાબીડ ભીનું ભીનું લચતું ધુમ્મસ,
રથને તોડી સાત અરબ્બી ઘોડા-ટોળું ચરતું ધુમ્મસ.○○○
આકાશેથી ઝરમર-ઝરમર જળ ઓઢેલું ઝમતું ધુમ્મસ,
હળવે હળવે વાયુવેગે મનમાં મારગ કરતું ધુમ્મસ.

ચિનુ મોદી

જેવું લખાયું, તેવું છપાયું !

દર માસે ગુજરાતી સામયિકોનાં 1500થી વધુ પૃષ્ઠો પર સર્જકોનો, વિવેચકોનો કેવોક પુરુષાર્થ ડોકાય છે ? સંપાદકો સંપાદનનાં ધોરણો બાબતે કેવા આગ્રહો સેવે છે ?

નોંધપાત્ર એવાં કેટલાંક સામયિકોના અંકોને અવલોકતાં જણાશે કે સાહિત્યક્ષેત્રમાં નવી કલમોનો, નૂતન સર્જકો-વિવેચકોનો દુષ્કાળ પ્રવર્તે છે. જે જાણીતાં નામો છે એમાંથી કેટલાંયે જૂની મૂડીએ પોતાનો વેપાર ચલાવી રહ્યાં છે.

જેવું લખાયું તેવું છપાયું, એવી સ્થિતિમાં આપણે પહોંચી ગયા છીએ. સર્જકોનો જોસ્સો પ્રબળ હોય, એ સમજી શકાય એવી વાત છે. પણ વાચકોના હાથમાં નિર્જીવ કાગળની થોકડી પકડાવી દેવાનો ઉત્સાહ ચાર ચાસણી ચઢે એવો છે.

અભ્યાસક્ષેત્ર પરત્વે નિષ્ક્રિય રહીને મોટાં નામોની આગળપાછળ ભમતાં રહેતાં સામયિકો સ્વયં પ્રકાશિત બને, એવું ઇચ્છીએ.

કિશોર વ્યાસ

['કંકાવટી' માસિક : 2004]

સપૂત કોણ ?

સપૂત તેહ કહેવાય, જે સીધે મારગ ચાલે;
સપૂત તેહ કહેવાય, અધર્મને જે ટાળે;
સપૂત તેહ કહેવાય, જે સ્વજનને સુખ આપે;
સપૂત તેહ કહેવાય, દીનનાં દુઃખડાં કાપે;
વળી સપૂત તેનું નામ છે, જેણે પ્રભુને પ્રીતે અરચિયા;
શામળ કહે સપૂત નરે દામ પરમારથ ખરચિયા.

સપૂત તેહ કહેવાય, વેપારથી જોડે ગર્થ;
સપૂત તેહ કહેવાય, પુણ્ય કરે હરિ અર્થ;
સપૂત તેહ કહેવાય, ચોરીચાડી નવ કરતો;
સપૂત તેહ કહેવાય, અપયશથી રહે ડરતો;
સપૂતને સુખ છે સ્વર્ગમાં, જોતાં સદ્ગુણ અતિ ઘણા;
શામળ કહે આ અવનિમાં, ધન્ય અવતાર છે નર તણા.

શામળ

પ્હેલવ્હેલી

હાં રે પ્હેલવ્હેલી રે,
કોઈ કહેશો કે તારલાની ટોળી રે,
કોણે આકાશે રમવા મેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.
કોઈ કહેશો કે ગેબમાંથી કાઢી રે,
કોણે ધરતી દીધી અહીં ઠેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.

હાં રે પ્હેલવ્હેલી રે,
કોઈ કહેશો કે ધરતીને ખોળે રે,
કોણે નદીઓને વ્હેતી મેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.
કોઈ કહેશો કે સાતે સાગરને રે,
કોણે આવીને પાળ આ બાંધેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.૦૦૦

હાં રે પ્હેલવ્હેલી રે,
કોઈ કહેશો કે કોકિલને કંઠે રે,
કોણે સંતાઈ, સૂરરેલ રેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.
પેલા ઘેલા ચકોર તણા ચિત્તે રે,
કોણે ચંદરની પ્રીતડી ભરેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.૦૦૦

હાં રે પ્હેલવ્હેલી રે,
નાનાં બાળકાંને માત સામું જોઈ રે,
કોણે હસવાની વાત શીખવેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.
કોઈ કહેશો શહીદ તણે હૈયે રે,
કોણે કુરબાનીને કોતરેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.

સુન્દરમ્

['રંગ રંગ વાદળિયાં' પુસ્તક : 1939]

કુદરતી મૃત્યુ એટલે એવા પ્રકારનું મરણ કે જેમાં દાક્તરની કશી મદદ ન લેવાઈ હોય.

સોના-નાવડી

ગાજે ગગને મેહુલિયા રે,
વાજે વરસાદ-ઝડી;
નદી-પૂર ઘૂઘવિયાં રે,
કાંઠે બેઠી એકલડી !
મારા નાના ખેતરને રે
શેઢે હું તો એકલડી !

મેં તો ધાન વાઢી ઢગલા કરિયા,
ડૂંડાં ગાંસડી ગાંસડીએ ભરિયાં;
ત્યાં તો વાદળ ઘોર તૂટી પડિયાં.૦૦૦

મારી ચૌદિશે પાણીડાં નાચી રહ્યાં,
આખી સીમેથી લોક અલોપ થયાં,
દિનાનાથ રવિ પણ આથમિયા.૦૦૦

પેલી નૌકાનો નાવિક રે
આવે ગાતો : કોણ હશે ?૦૦૦
હું તો દૂરથી જોતી રે :
જૂનો જાણે બંધુ દીસે.૦૦૦

કિયા દૂર વિદેશે રે
નાવિક, તારાં ગામતરાં ?
તારી નાવ થંભાવ્યે રે
આંહીં પલ એક જરા !૦૦૦

મારાં ધાન દઉં તુંને વા'લપથી,
તુંને ફાવે ત્યાં વાપરજે, હો પથી !૦૦૦
મારી પાસ થતો જા રે
આંહીં પલ એક જરા.૦૦૦

લે લે ભારા ને ભારા રે !
– છલોછલ નાવડલી;
"બાકી છે ?" – વા'લા મારા રે !
હતું તે સૌ દીધ ભરી.

મારી જૂની પછેડી ને દાતરડી,
મારા ભાતની દોણી ને તાંસળડી,
તુંને આપી ચૂકી સર્વ વીણી વીણી.

રહ્યું લેશ ન બાકી રે
રહ્યું નવ કંઈયે પડી;
રહી હું જ એકાકી રે,
આવું તારી નાવે ચડી.૦૦૦

હું તો ચડવાને ચાલી રે,
નાવિક નીચું જોઈ રહે;
નવ તસુ પણ ખાલી રે,
નૌકા નહિ ભાર સહે.૦૦૦

નાની નાવ ને નાવિક પંથે પળ્યાં,
ગગને દળ-વાદળ ઘેરી વળ્યાં;
આખી રાત આકાશેથી આંસુ ગળ્યાં.

સૂની સરિતાને તીરે રે
રાખી મુંને એકલડી,
મારી સંપત લૈને રે
ચાલી સોના-નાવડલી.
મારા નાના ખેતરને રે
શેઢે હું તો એકલડી !

ઝવેરચંદ મેઘાણી
[રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બંગાળી પરથી]

ભોળી રે ભરવાડણ

ભોળી રે ભરવાડણ હરિને વેચવા ચાલી;
સોળ સહસ્ર ગોપીનો વહાલો મટુકીમાં ઘાલી.

અનાથના નાથને વેચે આહીરની નારી;
શેરીએ-શેરીએ સાદ પાડે : લ્યો કોઈ મોરારિ !

મટુકી ઉતારી, માંહી મોરલી વાગી;
વ્રજનારીને સેજે જોતાં મૂરછા લાગી.

બ્રહ્માદિક ઇન્દ્રાદિક સરખા કૌતક એ પેખે;
ચૌદ લોકના નાથને કાંઈ મટુકીમાં દેખે.

ગોવાલણીના ભાગ્યે પ્રગટ્યા અંતરજામી;
દાસલડાંને લાડ લડાવે નરસૈંનો સ્વામી.

નરસિંહ મહેતા

વાચનરસ કેળવવો છે ?

એક મિત્રનો કાગળ છેઃ "હમણાં રોજ યાદ આવો છો. પુસ્તકાલય વસાવવું છે, શોખ કેળવવો છે. પુસ્તકોની યાદી માગું છું."

આ મિત્ર હું સૂચવું તે વાંચશે? અભ્યાસનિષ્ઠ બનશે? વાર્તાપુસ્તકથી વાચનરસ કેળવી શકાશે નહીં. રસેન્દ્રિયને તેજસ્વી તેમ જ તંદુરસ્ત બનાવ્યા વગર લેવાતો વાર્તારસ જ્ઞાનની હોજરીને બગાડે. થોડા કષ્ટસાધ્ય વાચનથી હોજરીની સાફસૂફી થવી જોઈએ. પહેલાં વિવેચન વાંચો, કંટાળો લાવ્યા વગર ફરી ફરી વાંચો, રસને અંતરમાં સ્થિર કરો અને કવિતા પ્રત્યેની સૂગને કોરે મૂકી થોડાં થોડાં કાવ્યોનું સતત પરિશીલન કરો. રસેન્દ્રિયમાં અમી પેદા થશે.

લાગણીતંત્રને ઝણઝણાવી મૂકનાર પુસ્તક પહેલે દરજ્જે ત્યાજ્ય ગણજો. ઊર્મિસંવેદનનો સ્થિર દીપક દિલમાં બળ્યા કરે, જ્યોત ભડક-ભડક ન થાય, તે સ્થિતિ સાચા વાચનરસની છે.

લલિત-સાહિત્યના મધપૂડામાં મધુના ઉત્પાદન અર્થે આપણા જ્ઞાનકોશોની અંદર લલિતેતર જ્ઞાનસામગ્રી ભર્યા વગર છૂટકો નથી. પક્ષીઓ અને પશુઓની દુનિયા, જ્યોતિર્મય ગગન, ઇતિહાસ-સૃષ્ટિ વગેરે અંતરને અજવાળનારાં તત્ત્વોનું અજ્ઞાન રસસાહિત્યમાં રમવાની આપણી શક્તિને હણી નાખે છે. વીનવું છું કે પ્રાણીઓની, ગ્રહોની, ભૂગોળ ને ઇતિહાસની ભવ્ય દુનિયામાં ઊતરો; પછી જોજો, તમને વાર્તા વાંચવી ગમશેયે નહીં, વાંચવાની જરૂર પણ નહીં રહે. 'અપંગની પ્રતિભા' વાંચો, કીડી અને ઊધઈ વિષેનાં મૅટરલિંકનાં પુસ્તકો વાંચો. એ એવો એક નીરોગી મુગ્ધભાવ આપશે કે તમને જીવવું મીઠું લાગશે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['જન્મભૂમિ' દૈનિક : 1938]

અંતે મોહ્યો તું મૃગલામાં;
મેરુ સમગ્ર ચઢ્યો, ને લથડ્યો છેવટનાં પગલાંમાં !૦૦
ભજ્યા ચતુર્ભુજ અચલ રહી, પછી ચળ્યું ચિત્ત ચપલામાં !

કરસનદાસ માણેક

મારા ભાઈ દાક્તર છે તે પોતાના દરદીઓને ધૂમ્રપાન બંધ કરવાનું કઈ રીતે કહી શકતા હશે, તેની મને નવાઈ લાગતી હતી. એ પોતે રોજનાં બે પાકીટ પૂરાં કરતા, એટલે એમની સલાહમાં રણકાર ન જ ઊઠે ને ?

"હું જે કહું છું તેની એટલી અસર નથી થતી," એમણે સમજાવ્યું. " – એ કહેતાં કહેતાં હું જે રીતે ખાંસી ખાઉં છું તેની થાય છે."

નિર્ભયતા તેટલી જ મધુરતા

કિશોરલાલભાઈની પ્રજ્ઞા નાનામુખી છે. ધર્મ, સમાજ, રાજકારણ, અર્થકારણ, સાહિત્ય, કલા, શિક્ષણ આદિ અનેક વિષયો ઉપર તેમણે વિચારપૂત લખ્યું છે. એમનું લખાણ એટલું મનનપૂર્વકનું અને મૌલિક છે કે આટલા બધા વિષયો ઉપર આવું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણપૂર્વક ભાગ્યે જ કોઈ લખી શકે.

કિશોરલાલભાઈ જેવું માતૃભાષા ગુજરાતીમાં લખે છે તેવું હિંદીમાં અને તે જ રીતે મરાઠી તેમજ અંગ્રેજીમાં લખે છે. દેશ-વિદેશમાં ગાંધીજીના વિચારને જાણવા અને સમજવા ઇચ્છનાર, તેમની કાર્યપદ્ધતિ વિશે ઊભા થતા પ્રશ્નોનો ખુલાસો મેળવવા ઇચ્છનાર બધા જ કિશોરલાલભાઈની લેખિનીની પ્રતીક્ષા કરે છે. એમનો સૌથી મોટો ગુણ તટસ્થતાનો છે. જેટલી તટસ્થતા, તેટલી જ નિર્ભયતા અને સાથે તેટલી જ મધુરતા.

'સમૂળી ક્રાંતિ'નું પુસ્તક કોઈને પણ વિચાર પ્રેર્યા વિના રહે એમ હું નથી ધારતો. આજની દુનિયામાં વિશેષે કરીને ભારતના જે મુખ્ય પ્રશ્નો છે તેને એકે એકે લઈને તેઓ તપાસે છે અને છેવટે દર્શાવે છે કે અજ્ઞાન, અવિવેક તેમજ જડતા એ બધા રોગનું કારણ છે. પછી તે કારણ નિવારવા માટે વિધાનો રજૂ કરે છે. હું એવી વિનંતી કરું છું કે દરેક સમજદાર માણસ 'સમૂળી ક્રાંતિ' એક વાર તો વાંચે જ.

બુદ્ધ, મહાવીર, શંકરાચાર્ય એમ દરેક યુગે થયેલા પુરુષોનું ગૌરવ જેવું તેવું નથી. તેમ છતાં તે પુરુષોના વિચારો અને સિદ્ધાંતો તેમના પોતાના સંપ્રદાયના કોચલામાં જ ગૂંગળાઈ કાંઈક અંશે વિકૃત પણ બન્યા છે. પ્રત્યેક સંપ્રદાયના અનુયાયીની પોતાના માન્ય પુરુષના વિચાર અને સિદ્ધાંતો પ્રત્યે એવી કાંઈક ગૂઢ શ્રદ્ધા હોય છે કે, તે એ શ્રદ્ધા-ગ્રંથિને લીધે તેનું પરીક્ષણ કે પુનઃસંસ્કરણ કરી નથી શકતો. કિશોરલાલભાઈમાં પણ ક્યારેક એવી જ સંપ્રદાય-ગ્રંથિ હતી. તેઓ પોતે જ એવી મતલબનું કહે છે કે, સ્વામીનારાયણ પરંપરાની પ્રણાલિ જ અને સહજાનંદ સ્વામીના વિચારો જ તેમને મન સર્વ કાંઈ હતું. પણ કોઈ ધન્ય ક્ષણે એમને ગ્રંથિ-ભેદ થયો, અને તેને પરિણામે અત્યાર સુધીના બધા જ ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનીય વિચારો ને વ્યવહારોને તેમણે ફરી તપાસ્યા, ચાળ્યા અને સત્ય તેમજ અહિંસાની કસોટીએ કસ્યા. કોઈ પણ પંથ, ધર્મ, પરંપરા, તત્ત્વજ્ઞાનને જરાય અન્યાય ન થાય એટલી અહિંસક સૂક્ષ્મ કાળજી રાખવા છતાં પણ પોતાને અનુભવાતું સત્ય કહેવામાં તેમણે જરાય આંચકો ખાધો નથી.

સુખલાલ સંઘવી

['અર્ઘ્ય' પુસ્તક : 2004]

કયું વિશેષણ વાપરવું...?

[આશ્રમના અગાઉના એક વિદ્યાર્થી વિનાયક નરહર ભાવે એક વર્ષ અગાઉ તબિયતને કારણે આશ્રમમાંથી બહાર ગયેલા. પછી પત્રમાં પોતાની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ આપીને એમણે જણાવ્યું કે થોડા વખતમાં તે આશ્રમમાં પાછા ફરશે. ''આપે પોતે મને કાગળ લખવો જોઈએ એમ 'વિનોબા'નો – આપને પિત્રુતુલ્ય સમજનારા આપના પુત્રનો – અત્યાગ્રહ છે.'' તેના જવાબમાં : 10-2-1918]

તમારે સારુ કયું વિશેષણ વાપરવું એ મને ખબર નથી. તમારો પ્રેમ અને તમારું ચારિત્ર મને મોહમાં ડુબાવી દે છે. તમારી પરીક્ષા કરવા હું અસમર્થ છું. તમે કરેલી પરીક્ષાનો હું સ્વીકાર કરું છું. અને તમારે વિશે પિતાનું પદ ગ્રહણ કરું છું. મારો લોભ તમે લગભગ સંતોષ્યો જણાય છે. મારી માન્યતા છે કે ખરો પિતા પોતાથી વિશેષ ચારિત્ર્યવાન પુત્રને પેદા કરે છે. ખરો પુત્ર એ કે જે પિતાએ કર્યું હોય તેમાં ઉમેરો કરે. પિતા સત્યવાદી, દૃઢ, દયામય હોય તો પોતે તે ગુણો વિશેષે પોતાનામાં ધરાવે. આવું તમે કરેલું જોવામાં આવે છે. એ તમે મારા પ્રયત્ને કર્યું છે, એમ તો મને જણાતું નથી. એટલે તમે મને જે પદ આપો છો તે તમારા પ્રેમની ભેટ તરીકે સ્વીકારું છું. તે પદને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ. અને જ્યારે હું હિરણ્યકશ્યપ નીવડું ત્યારે પ્રહ્લાદ ભક્તની જેમ મારો સાદર નિરાદર કરજો.

તમને ઈશ્વર દીર્ઘાયુ બનાવો અને તમારો ઉપયોગ હિંદની ઉન્નતિને સારુ થાઓ, એમ ઇચ્છું છું.

મો૦ ક૦ ગાંધી

અમે તમારે કારણ વનમાં ફૂલ-ફુવારે ફોર્યાં,
બળબળતા લૂ-ઝર્યા તાપમાં કૂંપળ થઈને મ્હોર્યાં.

યોસેફ મેકવાન

અમે તો સમંદર ઉલેચ્યો છે, પ્યારા !
નથી, માત્ર છબછબિયાં કીધાં કિનારે.

'શૂન્ય' પાલનપુરી

અમે રે લીલા વનની ચરકલડી, ઊડી જાશું પરદેશ જો;
આજ દાદાજીના દેશમાં, કાલે જાશું પરદેશ જો !

લોકસાહિત્ય (સં૦ ઝવેરચંદ મેઘાણી)

ક્રાંતિ અને શાંતિનો સંગમ

હું નાનો હતો, ત્યારથી મારું ધ્યાન બંગાળ અને હિમાલય ઉપર ચોંટ્યું હતું. હિમાલય અને બંગાળ જવાનાં સપનાં હું સેવ્યા કરતો. બંગાળમાં વંદેમાતરમ્‌ની ક્રાંતિની ભાવના મને ખેંચતી હતી, અને બીજી બાજુએથી હિમાલયનો જ્ઞાનયોગ મને તાણતો હતો. 1916માં જ્યારે હું ઘર છોડીને નીકળી પડ્યો, ત્યારે મને એક તો હિમાલય જવાની ઇચ્છા હતી, બીજી બંગાળ જવાની. હિમાલય ને બંગાળ બંનેને રસ્તે કાશીનગરી પડતી હતી. કર્મ સંજોગે હું ત્યાં પહોંચ્યો.

કાશીમાં હતો તે દરમ્યાન મને એક દિવસ ગાંધીજીનું સ્મરણ થયું. એમનું પેલું પ્રસિદ્ધ ભાષણ હું વડોદરા હતો ત્યારે મેં છાપામાં વાંચેલું. બનારસ હિંદુ વિશ્વ વિદ્યાલયના પ્રારંભ પ્રસંગે યોજાયેલ સમારંભમાં તેઓ આવ્યા હતા. તે સમારંભમાં મોટા મોટા વિદ્વાનો, રાજા મહારાજાઓ અને વાઇસરોયની હાજરીમાં ગાંધીજીએ જે ઓજસ્વી ભાષણ આપેલું, તેની મારા ઉપર બહુ ઘેરી અસર થઈ હતી. કાશીમાંયે હજી તેની ચર્ચા ચાલ્યા કરતી હતી. મને લાગ્યું કે આ પુરુષ એવો છે, જે દેશની રાજકીય સ્વતંત્રતા અને આધ્યાત્મિક વિકાસ બંને સાથે સાધવા માગે છે. મને આ જ ખપતું હતું. મેં પત્ર લખી પ્રશ્નો પૂછ્યા. જવાબ આવ્યા એટલે ફરી પૂછ્યા. ગાંધીજીએ વળતી આશ્રમમાં દાખલ થવા અંગેના નિયમોની પત્રિકા મોકલી અને લખ્યું કે, પત્રવ્યવહારથી વધુ ફોડ નહીં પાડી શકાય, તમે રૂબરૂ આવી જાવ.

અને મારા પગ મહાત્મા ગાંધી તરફ વળ્યા. આમ જોતાં તો એમ લાગે કે ન તો હું હિમાલય ગયો, કે ન બંગાળ પહોંચ્યો. પણ મારા મનથી તો હું બંને જગ્યાએ એકી સાથે પહોંચી ગયો. ગાંધીજી પાસે મને હિમાલયની શાંતિ પણ મળી અને બંગાળની ક્રાંતિ પણ જડી. જે વિચારધારા હું ત્યાં પામ્યો, તેમાં ક્રાંતિ અને શાંતિનો અપૂર્વ સંગમ થયો હતો.

7 જૂન, 1916ને દિવસે કોચરબ આશ્રમમાં હું ગાંધીજીને પહેલી વાર મળ્યો. ભગવાનની અપાર દયા હતી કે એમણે મને એમનાં ચરણોમાં સ્થિર કર્યો.

ગાંધીજી તો પારસમણિ જેવા હતા. એમના સ્પર્શથી લોઢું સુવર્ણ બનતું. એમના હાથમાં એવો કીમિયો હતો જેને લીધે તેઓ માટીમાંથી મહાપુરુષ પેદા કરી શકતા હતા, જંગલીને સભ્ય બનાવી શકતા હતા, નાનાને મોટો કરી શકતા હતા.

એમણે મારા જેવા અસભ્ય માણસને સભ્ય તો નહીં, પણ સેવક જરૂર બનાવ્યો. મારી અંદરના ક્રોધના જ્વાળામુખીને અને બીજી અનેક વાસનાઓના વડવાગ્નિને શમાવી દેનારા તો ગાંધીજી જ હતા. આજે હું જે કાંઈ છું, તે બધો એમની આશિષનો ચમત્કાર છે.

ગાંધીજી પાસે પહેલવહેલો આશ્રમમાં પહોંચ્યો, ત્યારે મને તો કંઈ આવડે

નહીં. એમને પણ ખબર કે સદ્‌ભાવનાથી છોકરો આવ્યો છે. પહેલે દિવસે એમણે શાક સમારતાં શિખવાડ્યું, અને અમે ખૂબ વાતો કરી. એમના હાથે જ હું ધીરે ધીરે ઘડાયો. 1916માં જ્યારે હું એમની પાસે પહોંચ્યો, ત્યારે 21 વરસનો છોકરડો હતો. એક જિજ્ઞાસુ બાળકની વૃત્તિ લઈને એમની પાસે ગયો હતો. ત્યારે એમણે મારી પરીક્ષા કરી હશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી, પરંતુ મારી બુદ્ધિથી મેં એમની ઘણી પરીક્ષા કરી લીધી હતી; અને જો તે પરીક્ષામાં તેઓ ઓછા ઊતરત, તો એમની પાસે હું ટકી શકત નહીં. મારી પરીક્ષા કરીને તેઓ મારામાં ગમે તેટલી ખામીઓ જોત, તોપણ મને પોતાની સાથે રાખત; પણ મને એમની સત્યનિષ્ઠામાં જો કંઈક કમી, ન્યૂનતા દેખાત, તો હું એમની પાસે ન રહેત.

ગાંધીજી હંમેશાં કહેતા કે, હું તો અપૂર્ણ છું. વાત એમની સાચી હતી. મિથ્યા બોલવું તેઓ જાણતા નહોતા. તેઓ સત્યનિષ્ઠ હતા. પરંતુ મેં એવા ઘણા મહાપુરુષો જોયા છે, જેમને પોતાને એવો ભાસ હોય કે પોતે પૂર્ણ પુરુષ છે; એમ છતાં એવા કોઈનું મને લગીરે આકર્ષણ નથી થયું, પરંતુ હંમેશાં પોતાને અપૂર્ણ માનનારા ગાંધીજીનું જ અનેરું આકર્ષણ મને રહ્યું. મારા પર જેટલી અસર ગાંધીજીની પડી, તેટલી પૂર્ણતાનો દાવો કરનારા બીજા સજ્જનોની ન પડી.

હું ગાંધીજીને મળ્યો અને એમના ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયો. ‘ગીતા’માં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો આવે છે. એ વર્ણન જેને લાગુ પડે એવો સ્થિતપ્રજ્ઞ શરીરધારી ભાગ્યે જ શોધ્યો જડે. પણ એ લક્ષણોની બહુ નજીક પહોંચી ચૂકેલા મહાપુરુષને મેં મારી સગી આંખે જોયો.

વિનોબા ભાવે

[‘ભૂમિપુત્ર’ પખવાડિક : 2004]

અમે રે વાળેલું કોરું આંગણું,
તમે કંકુ-પગલાંની ભાત;ooo
તમારે સગપણે અમીં મ્હોરિયાં !

માધવ રામાનુજ

ગાંધી પણ એવા ને એવા નહીં ચાલે

ઘનશ્યામદાસ બિરલાજીએ બાપુનાં સ્મરણોની સરસ ચોપડી લખી છે. એમાં એમણે બાપુની વ્યવહારકુશળતા બતાવવા એક પ્રસંગ ટાંક્યો છે. કામો વચ્ચેથી પણ વખત કાઢીને બાપુએ પૂછેલું કે ફલાણું ફંડ સરખી બેંકમાં રાખ્યું છે ને ? અને એનું સરખું વ્યાજ મળે છે ને ? એવો પ્રસંગ ટાંકીને બિરલાજી લખે છે : બાપુ ચતુર વાણિયા હતા.

પરંતુ હું બહુ નમ્રતાપૂર્વક કહેવા માગું છું કે ફંડ એકઠું કરવું, એને વ્યાજે મૂકીને વધારવું, એ બધી હવે જૂનીપુરાણી વાતો થઈ ગઈ છે. આજે જો કોઈ મહાત્મા થાય અને વ્યાજની ચિંતા કરે તો એની તે વાત પછાત મનાશે. આજે તો એવું સૂઝવું જોઈએ કે વ્યાજ ન લેતાં ઊલટું આપવું જોઈએ; મૂડીને વધારવાની વાત જ ન હોય, એને તો ઘટાડવાની જ હોય. જેણે આપણો પૈસો લીધો એણે જો એનો બરાબર ઉપયોગ કર્યો હોય તો પાછો લેતી વખતે તેને ઊલટી કસર આપવી જોઈએ. આવું જેને સૂઝશે તે જ આ જમાના માટે લાયક ગણાશે. આપણે કોઈએ ગાંધીજીના સ્થૂળ ચરિત્રના આકારનું પૂછડું ન પકડવું જોઈએ. એ પોતે કાંઈ જૂની ચોપડીઓની નકલો કાઢનારા માણસ ન હતા. એ તો નિત્ય નવું અને તાજું વિચારતા અને કહેતા; તેમ છતાં આપણે એમની સ્થૂળ વાતોને પકડી રાખવાની ભૂલ કરીએ છીએ.

ગાંધીજી જેટલે અંશે વ્યક્તિ હતા તેટલે અંશે, તેઓ જેમ ગુણોથી ભરેલા હતા તે જ રીતે દોષોથી પણ ભરેલા હતા. ત્યારે એમના ગુણ-દોષોની છણાવટ કરીને ગુણોનો સ્વીકાર અને દોષોનો પરિહાર કરવો એ અનિવાર્ય થઈ પડે છે. આપણે જો એ નહીં સમજીએ, તો આપણે ગાંધીજીને જરાય સમજ્યા નથી. તેઓ તો રોજેરોજ બદલાતા ગયા હતા, પળેપળ વિકસતા રહ્યા હતા, અને આજે તેઓ હોત તો કેવું વલણ લેત તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી.

માર્ક્સને કેટલીયે વાતો નહોતી સૂઝી, કેમ કે આજે જે વિજ્ઞાન વિકસ્યું છે તે એણે ભાળ્યું નહોતું. એને જો આ વિજ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોત તો એ એના સિદ્ધાંતોને બદલત; કારણ એ ચિંતનશીલ મનુષ્ય હતો. આજે વિજ્ઞાનયુગમાં માર્ક્સ નહીં ચાલે, તેમ પુરાણા-કાળનો મનુ પણ આજે નકામો નીવડશે. અને ગેરસમજ ન કરો તો હું નમ્રતાપૂર્વક કહેવા માગવું છું કે ગાંધી પણ આજે એવો ને એવો નહીં ચાલે.

આપણે તો સમાજ-શરીરમાં કાંટાની પેઠે ઘૂસી જવાનું છે. કાં તો શરીર કાંટાને ફેંકી દે છે, કાં એ શરીરને સતત ભોંકાયા જ કરે છે. તે જ રીતે આપણે કુશાગ્ર બુદ્ધિથી સમાજશરીરમાં પેસી જવાનું છે. સમાજ આપણને ફેંકી દે તો જરાયે આશ્ચર્યની વાત નથી. મને તો ઊલટું આશ્ચર્ય એ વાતનું થાય છે કે હજી સુધી ફાંસી, શૂળી કે ક્રોસ આપણાથી આટલાં છેટાં ને છેટાં કેમ રહ્યાં છે !

આપણો વિચાર સમાજને ભોંકાવો જોઈએ. વિચાર જો પરોણીની જેમ ન ભોંકાય તો સમજવું જોઈએ કે આપણે જે વિચાર રજૂ કર્યો તેનાથી સમાજનું ગાડું આગળ ધપે તેમ નથી, એ સમાજને 'જૈસે થે' (જેવો ને તેવો) રાખનારો છે.

વિનોબા ભાવે

નાની નાની વાતો

નાની નાની બાબતોમાં પોતાની વાતનો આગ્રહ ન રાખવો. હા, ન્યાય કે સત્યની વિરુદ્ધ કાંઈ થતું હોય તો તેનો જરૂર વિરોધ કરવો. બાકી, સામાન્ય વાતોમાં આપણો આગ્રહ ન રાખવો. જે માણસ વારંવાર પૈસા ખર્ચ્યા કરે છે, તેની બધી પૂંજી ઝટ ખલાસ થઈ જાય છે. તો આગ્રહશક્તિ પણ માણસની પૂંજી છે, તેને નાની નાની બાબતોમાં ખરચી નાખવાની નથી. તેને તો મોટા કામ માટે, ક્યારેક સત્યનો આગ્રહ કરવો પડે, સત્યાગ્રહ કરવો પડે તે માટે, સાચવી રાખવાની છે. એટલે સામાજિક કામ કરનારાઓએ પોતાના મત માટે નિરાગ્રહની વૃત્તિ ખાસ કેળવવી જોઈએ.

આની સાથોસાથ આપણી સંસ્થાઓનાં કામ સર્વસંમતિથી ચાલે, એવીયે આપણી કોશિશ રહે. સમૂહ ભેળો થાય ત્યારે આખા સમૂહનો એક જ વિચાર હોય, એવું બનવાનું નહીં. બધાના વિચારો તો ભિન્ન ભિન્ન રહેશે. પરંતુ તેમાંથી માર્ગ કાઢવો અને સર્વસંમતિથી નિર્ણય કરવો, એ લોકશાહી માટે જરૂરી છે. ક્યારેક બહુ મોટા મતભેદ ઊભા થાય ત્યારે પણ કોઈ લવાદ પાસે મૂકીને તેનો ફેંસલો કરવાની પ્રથા રાખવી જોઈએ.

એક એવી માન્યતા રૂઢ થઈ ગઈ છે કે આપણે પોતાને માટે પરિગ્રહ ન કરીએ, પણ સંસ્થા માટે કરી શકીએ. આવો વિચાર-દોષ ઘણી બાબતમાં જોવા મળે છે. જેમ કે એક વ્યક્તિ માટે હિંસા કરવી ઉચિત નથી એમ સહુ માનશે, પરંતુ સમાજ માટે ને રાષ્ટ્ર માટે હિંસા કરવામાં પાપ નહીં માને. એવી રીતે સંસ્થા માટે પરિગ્રહ કરવામાં વાંધો નથી, એમ મોટે ભાગે મનાતું આવ્યું છે.

એક દાખલો લઈએ. હું જોતો કે ચરખા સંઘના પૈસા બૅન્કમાં પડ્યા રહેતા, જેનું વ્યાજ તેને મળતું. હવે, વિચાર કરીએ કે આ વ્યાજ ક્યાંથી મળે છે ? આપણા મૂકેલા પૈસા બૅન્ક બીજા ધંધાદારીઓને આપે છે, એમની પાસેથી વ્યાજ લે છે, અને પછી એ આવકમાંથી આપણને થોડુંક વ્યાજ આપે છે. એટલે એ બધા વેપારધંધામાં આપણા પૈસા રોકાય છે. એ બધા ધંધા આપણી સંસ્થાના ઉદ્દેશને અનુરૂપ જ હોય, એવું ન પણ બને. કદાચ આપણાથી સાવ વિરુદ્ધના ઉદ્દેશ માટે એ વેપારધંધા ચાલતા હોય, એવુંયે બને. આ એક પ્રકારનો ધનલોભ જ છે, જે આપણી સંસ્થાના ઉદ્દેશથી વિપરીત કામમાં સીધી કે આડકતરી રીતે આપણને સામેલ કરે છે. તેથી, પરિગ્રહ સંસ્થાને નામે થતો હોય તોપણ તે ખોટો છે, અને તેમાંથી બચવું જોઈએ.

વિનોબા ભાવે

['ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક]

પ્રાર્થનામાં વિવેક

સ્નાન, ભોજન અને નિદ્રા એ ત્રણેયની જે ખૂબીઓ છે, તે પ્રાર્થનામાં છે. ઊંઘથી શરીરને આરામ અને ઉત્સાહ મળે છે, એવી રીતે પ્રાર્થનાથી મનને આરામ અને ઉત્સાહ મળે છે. ભોજનથી શરીરનું પોષણ થાય છે; પ્રાર્થનાથી મનનું પોષણ થાય છે. સ્નાનથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે, તો મનની શુદ્ધિ પ્રાર્થનાથી થાય છે. શરીર રોજ મેલું થાય છે, તેથી તેને રોજ સ્નાન કરાવવું પડે છે. એવી જ રીતે મનને પણ રોજ સાફ રાખવું પડે છે અને મનને માટે ઉત્તમ સ્નાન પ્રાર્થના છે.

સર્વોત્તમ પ્રાર્થના મૌન છે. તેમ છતાં માણસને ઈશ્વરે જીભ આપી છે, તેથી માણસ જીભનોયે ઉપયોગ કરી લે છે.

'કુરાન' હોય કે 'બાઇબલ' હોય, 'ગીતા' હોય કે સંતજનોનાં ભજન હોય – તેનો આપણે પ્રાર્થનામાં ઉપયોગ કરીએ છીએ. આપણી ભાવના પ્રગટ કરવા માટે આપણે સંતોની વાણીનો, ધર્મગ્રંથો વગેરેનો સહારો લઈએ છીએ. એ બધી વાણી વરસોથી ઘૂંટાતી આવી છે, અને તેથી તેમાં તાકાત છે. 'મર્દનં ગુણવર્ધનમ્.' વરસોથી ઘૂંટાતી આવી હોવાને કારણે તે વાણીની પોટેન્સી ઘણી વધી ગઈ હોય છે.

એ વાણીનો મર્મ આપણામાં આત્મસાત્ થતો રહેવો જોઈએ. પ્રાર્થના પોપટપાઠ જેવી ન બનવી જોઈએ. જે પ્રાર્થના બોલાય, જે ભજનો વગેરે ગવાય, તેનું અર્થ-ચિંતન પણ ચાલતું રહેવું જોઈએ. અર્થ-ચિંતનની સાથોસાથ તેનો જીવનમાં અમલ કરવાની કોશિશ પણ સતત ચાલતી રહેવી જોઈએ. આમ થાય છે, ત્યારે જ પ્રાર્થનાની શક્તિનોયે આપણને અનુભવ થાય છે.

બીજી એક વાત તરફ પણ આપણું ધ્યાન જવું જોઈએ. પ્રાર્થનામાં આપણે જે ભજનો ગાતા હોઈએ છીએ, તેના અર્થનીયે બારીક પરીક્ષા અને છણાવટ થવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે આજે જે ભજનો રૂઢ થઈ ગયાં છે, તે બધાં અનુભવની તેમજ વિચારની કસોટીએ ખરાં જ ઊતરે છે, એવું નથી. દાખલા તરીકે, કબીરના ભજનમાં આવે છે કે 'યા જગ મેં કોઈ નહીં અપના'. આ વિચાર આપણા સમાજમાં બહુ ફેલાઈ ગયો છે. ખરું જોતાં, આ એક સંકુચિત ને સ્વાર્થી વલણ છે.

ભલે ને આ બધાં ભજનો કોઈ ને કોઈ સંત પુરુષનાં હોય, છતાં વિવેકપૂર્વક પસંદગી કરવાનું કામ આપણું છે. વૈરાગ્યની ખોટી વ્યાખ્યા, પરમાર્થનો ખોટો અર્થ, દુર્બળ નિષ્ક્રિયતા, ચિંતન માટે પ્રતિકૂળ એવાં ઈશ્વરનાં વ્યર્થ વિશેષણો વગેરે કેટલીયે ખોટી બાબતો આપણા લોકોમાં રૂઢ થઈ ગઈ છે. તે બધી બાબતોનું સંશોધન થાય, તે જરૂરી છે.

વિનોબા ભાવે

['વિજ્ઞાન–અધ્યાત્મ' પુસ્તક : 2004]

પી જવાનું હોય છે

જિંદગીની દડમજલ થોડી અધૂરી રાખવી,
ચાલવું સાબિત કદમ, થોડી સબૂરી રાખવી.

જીવવું છે ઝૂરવું છે, ઝૂઝવું છે જાને મન !
થોડી અદાઓ ફાંકડી, થોડી ફિતૂરી રાખવી.

જોઈ લેવું આપણે, જોનારને પણ છૂટ છે,
આંખને આકાશના જેવી જ ભૂરી રાખવી.

ભાનભૂલી વેદનાઓને વલૂરી નાખવી,
જ્વાલાઓ ભલે ભડકી જતી, દિલમાં ઢબૂરી રાખવી.

જામમાં રેડાય તેને પી જવાનું હોય છે,
ઘૂંટડે ને ઘૂંટડે તાસીર તૂરી રાખવી.

કેફીઓના કાફલા વચ્ચે જ જીવી જાણવું,
થોડુંક રહેવું ઘેનમાં, થોડીક ઘૂરી રાખવી.

ઝંખનાઓ જાગતી બેઠી રહે છે રાતદિન,
જાગરણની એ સજાને ખુદને પૂરી રાખવી.

એમના દરબારમાં તો છે શિરસ્તો ઔર કંઈ,
ફૂંક સૂરીલી અને બંસી બસૂરી રાખવી.

બાજ થઈને ઘૂમવું અંદાજની ઊંચાઈ પર,
ઇશ્ક ખાતર બુલબુલોની બેકસૂરી રાખવી.

વેણીભાઈ પુરોહિત

['આચમન' પુસ્તક]

મૂકી છે દોટ બન્નેએ – હવે જે થાય તે સાચું :
જમાને ઝાંઝવાંરૂપે, અમે તરસ્યા હરણરૂપે.

'ગની' દહીંવાલા

આ ચંદરવો કરે ચાંદની, હરિ ! આવોને;
વેર્યાં તારલિયાનાં ફૂલ, હવે તો હરિ ! આવોને.
આ જળમાં ઊઘડે પોયણાં, હરિ ! આવોને;
એવા હૈયાના ઊઘડે ભાવ, હવે તો હરિ ! આવોને.

ન્હાનાલાલ કવિ

દિલની વાતો

દિલની વાતો ખૂટશે, ત્યારે
હાથ જોડીને હીંડતા થશું;
ઊડતો બેડો ઝૂકશે ત્યારે,
કોઈ તો કેડો ચીંધતા જશું !

પગની રોનક ઓસરે તો યે
નાચવું, એમાં માનીએ નહિ !
થાકતે હાથે કોઈ દી અમે
બૂંગિયો ઢોલ બજાવીએ નહિ.
આપણે કર્યું, અદકું એથી
કરશે બીજાં : શીખતા જશું !

આભના તારા મલકે હજી,
આંખના છેડા છલકે હજી,
એકની પાછળ એક સલૂણી
ગીતની કડી આવતી હજી;
એ જ અધૂરપ માણશું, અમે
એ જ મધુરપ સીંચતા જશું !

વેળ હતી, ને આવિયા અમે,
વેળ થઈ છે : હીંડતા થશું;
મળિયાં એવાં દિલ અહીં કે
મ્હેક બધે એ ચીંધતા જશું !

હસિત બૂચ

['કુમાર' માસિક : 1975]

વાહવાહ

સાહિત્યજગતમાં મળતી વાહવાહ એ ભયંકર તત્ત્વ છે, અને એનો મોહ મને બિલકુલ છૂટી ગયો છે એમ તો હું પણ ન કહી શકું. પરંતુ મને તો એ સંબંધમાં દુનિયાએ મારી લાયકાત કરતાં પણ વધારે આપ્યું છે એટલે એની પાછળ ઘેલો બનવાનું મારે માટે રહ્યું નથી. નવાં ક્ષેત્રો મારે સર કરવાં નથી. મનમાં ખેંચ રહેતી હોય તો તે માત્ર હાથ પર લીધેલાં અધૂરાં રહી ગયેલાં કાર્યો પૂરાં કરવાં એટલી જ, કારણ કે એ પણ એક જવાબદારી છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[ચુનીલાલ કo પારેખ પરના પત્રમાં : 1941]

ન હું ઝાઝું માગું

ન હું ઝાઝું માગું,
નથી મારું ત્રાગું;
પણ હૃદયમાં જે વ્રણ પડ્યા,
સહું સકલ એની બળતરા,
વિના ચીસે,
વિના રીસે;
બસ, સહનનું એવું બલ દે.

ન હું ઝાઝું માગું,
નથી મારું ત્રાગું;
મુજ રિપુ રિપુત્વે મચી રહે
છતાં મારે હૈયે કદીય પ્રતિશત્રુત્વ ફણગો
ફૂટીને ફેલાયે વિષતરુ – ન એવું કદી બને;
બસ, સહનનું એવું બલ દે.

ન હું ઝાઝું માગું,
નથી મારું ત્રાગું;
મુજ જીવન છો ને વિફલ આ
બને, તોયે કો'નાં ઉર-ઉપવનો ધ્વસ્ત કરવા,
અજાણે કે જાણે,
કદીયે કો ટાણે, મુજ થકી કશુંયે નવ બને;
બસ, સહનનું એવું બલ દે.

ન હું ઝાઝું માગું,
કરું વા ના ત્રાગું,
પણ કદીય એવું પણ બને :
હું જેવાની રાખે જનમભૂમિનાં ખાતર બને,
દઉં તો દગ્ધી હું મુજ જીવન સંપૂર્ણ હૃદયે;
હૃદય ગરવે મત્ત ન બને,
મન નવ ચઢે તર્કચકવે;
બસ, મરણનું એવું બલ દે.

સુંદરજી બેટાઈ
['ઇન્દ્રધનુ' પુસ્તક]

કૃષ્ણ-સુદામાનો મેળાપ

''મારો બાળસ્નેહી સુદામો રે,
હું દુખિયાનો વિસામો રે;''
ઊઠી ધાયા જાદવરાય રે,
નવ પહેર્યાં મોજાં પાય રે !

પીતાંબર ભૂમિ ભરાય રે,
રાણી રુક્મિણી ઊંચાં સાય રે;
અતિ આનંદે ફૂલી કાય રે,
હરિ દોડે ને શ્વાસે ભરાય રે.

પડે-આખડે બેઠા થાય રે,
એક પળ તે જુગ જેવી જાય રે;
સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભગવાન રે,
''પૂજાથાળ કરો સાવધાન રે !

હું જે ભોગવું રાજ્યાસન રે,
તે તો એ બ્રાહ્મણનું પુન્ય રે;
જે કોઈ નમશે એનાં ચરણ ઝાલી રે,
તે નારી સહુપેં મને વહાલી રે.''

તવ સ્ત્રી સહુ પાછી ફરતી રે,
સામગ્રી પૂજાની કરતી રે;
સહુ કહે, માંહોમાંહી, ''બાઈ રે,
કેવા હશે શ્રીકૃષ્ણના ભાઈ રે ?

જેને શામળિયાશું સ્નેહ રે,
હશે કંદર્પ સરખો દેહ રે;''
લઈ પૂજાના ઉપહાર રે,
રહી ઊભી સોળ હજાર રે.

''બાઈ લોચનનું સુખ લીજે રે,
આજ જેઠનું દર્શન કીજે રે;''
ઋષિ શુકજી કહે સુણ રાય રે,
શામળિયોજી મળવા જાય રે.

છબીલાજીએ છૂટી ચાલે રે,
દીધી દોટ તે દીનદયાળે રે;
સુદામે દીઠા કૃષ્ણદેવ રે,
છૂટ્યાં આંસુ શ્રાવણનેવ રે !

જુએ કૌતુક ચારે વર્ણ રે,
ક્યાં આ વિપ્ર ? ક્યાં આ અશરણશર્ણ રે;
જુએ દેવ વિમાને ચડિયા રે,
પ્રભુ ઋષિજીને પાયે પડિયા રે !

હરિ ઉઠાડ્યા ગ્રહી હાથ રે,
ઋષિજી લીધા હૈડા સાથ રે;
ભુજ-બંધન વાંસા પૂંઠે રે,
પ્રેમનાં આલિંગન નવ છૂટે રે.

મુખ અન્યોઅન્યે જોયાં રે,
હરિનાં આંસુ સુદામે લોયાં રે;
તુંબીપાત્ર ઉલાળીને લીધું રે,
દાસત્વ દયાળે કીધું રે !

''ઋષિ, પાવન કર્યું મુજ ગામ રે;
હવે પવિત્ર કરો મુજ ધામ રે !''
તેડી આવ્યા વિશ્વાધાર રે,
મંદિરમાં હરખથી અપાર રે.

જોઈ હાસ્ય કરે સૌ નારી રે,
આ તો રૂડી મિત્રાચારી રે !
ઘણું વાંકાબોલાં સત્યભામા રે,
''આ શું ફૂટડા મિત્ર સુદામા રે !

હરિ અહીંથી ઊઠી શું ધાયા રે !
ભલી નાનપણાની માયા રે;
ભલી જોવા સરખી જોડી રે,
હરિને સોંધો, એને સખોડી રે !

જો કોઈ બાળક બહાર નીકળશે રે;
તે તો કાકાને દેખી છળશે રે !''
તવ બોલ્યાં રુક્મિણી રાણી રે,
''તમે બોલો છો શું જાણી રે ?''

વલણ

શું બોલો વિસ્મય થઈ ? હરિભક્તને ઓળખો નહિ;
બેસાડ્યા મિત્રને શય્યા ઉપર, ઢોળે વાયુ હરિ ઊભા રહી.

પ્રેમાનંદ

['સુદામાચરિત્ર' પુસ્તક]

વિપર્યય

પિતા જ્યારે હોતા નથી
અને મા વધારે વૃદ્ધ થતી જાય છે
ત્યારે એની આંખમાંથી પ્રશ્ન ડોકાયા કરે છે :
'આ પુત્ર મને સાચવશે ખરો ?'
પણ એ પ્રશ્ન શબ્દ બનીને હોઠ ઉપર નથી આવતો.

આ એ જ મા
જેણે મને ફૂલની જેમ સાચવ્યો,
જે મારાં પગલાં પાછળ પાછળ અધ્ધર ટીંગાઈ રહેતી –
હું મોટો થઈને ટટ્ટાર ઊભો રહ્યો ત્યાં સુધી.

આ એ જ મા
જે મીઠાં હાલરડાંના ઘેનમાં મને ડુબાવી પછી જ સૂતી.
આજે એ ઊંઘમાંથી ઝબકી ઝબકીને જાગી ઊઠે છે –
પણ બોલતી નથી.
એના ધ્રૂજતા હાથમાંથી વારેવારે એક શંકા છટકી જાય છે
કે દીકરાનો હાથ એને દગો દેશે તો ?

હું એને ટેકો આપી શકે એવું કશું જ કહી નથી શકતો.
ફક્ત
મને મારા હાથ
કાપી નાખવાનું મન થાય છે !

વિપિન પરીખ

આજ રે સપનામાં મેં તો ડોલતો ડુંગર દીઠો જો,
ખળખળતી નદીયું રે સાહેલી, મારા સ્વપ્નામાં રે.
ડોલતો ડુંગર ઈ તો અમારો સસરો જો,
ખળખળતી નદીએ રે સાસુજી મારાં ના'તાં'તાં.

લોકસાહિત્ય (સં૰ ઝવેરચંદ મેઘાણી)

આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો,
આજ સૌરભભરી રાત સારી;૦૦૦
આજ આકાશથી તારલા માંહીથી
મહેકતી આવતી શી સુગંધી !

પ્રહ્લાદ પારેખ

'મૃગયા'નો શંખનાદ

દિગ્દર્શક મૃણાલ સેનના ચિત્ર 'મૃગયા'ને 1977ના વર્ષના શ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્રીય ચિત્ર તરીકે સ્વર્ણકમલ પ્રાપ્ત થયેલ. તેના નાયક તરીકે કામ કરતા મિથુન ચક્રવર્તીને શ્રેષ્ઠ અભિનેતા તરીકેનો એવોર્ડ મળ્યો.

મૃણાલ સેન સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતાની સાથે સાથે રાજકીય શોષણ સામે માથું ઊંચકનાર સર્જક છે. ફિલ્મનું માધ્યમ સમાજ-જાગૃતિ માટે છે, એવું ધ્યેય ધરાવનારા ફિલ્મ-સર્જકોમાં મૃણાલ સેનનું સ્થાન અગ્ર હરોળમાં છે.

'મૃગયા'માં સામાજિક અને રાજકીય શોષણ સામે અવાજ ઉઠાવતા સંથાલ આદિવાસીઓના સંતાપ અને સંઘર્ષની કથા છે. સંથાલ પરગણામાં તાડડાંગા નામનું એક ગામ છે. તે વિસ્તારના આદિવાસીઓનો ઉદ્યમ, તેમની અસહાયતા, અને તેમના અજ્ઞાનની વાતો વણી લઈને 'મૃગયા'નું નિર્માણ થયું છે. મૃગયા એટલે કે શિકાર. સામાન્ય રીતે પૌરાણિક-મધ્યકાલીન યુગમાં રાજામહારાજાઓ પશુ-પંખીનો શિકાર કરે તે મૃગયા કહેવાતી.

મૂળ કથા ઓરિસ્સાના લેખક ભગવતીચરણ પાણિગ્રહીની છે. અંગ્રેજ અમલદારો, જમીનદારો ને શાહુકારો પદદલિત પ્રજા પર જે જુલમો કરે છે તેની દાસ્તાન એમાં રજૂ થઈ છે. છેવટે, તેમાંથી ક્રાંતિ કેવી રીતે જન્મે છે તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચતી ગૂંથણી છે.

ગામના મુખીનો છોકરો તાંબાવર્ણી તબિયતનો જુવાન છે. તે અચૂક નિશાનબાજ છે. તેની નિશાનબાજી પર એક અંગ્રેજ અમલદાર ખુશ છે. બીજી તરફ ખંધો અને વાસનાભૂખ્યો શાહુકાર એક દિવસ એ નિશાનબાજ યુવાનની પત્નીનો 'શિકાર' કરવાની બાજી ગોઠવે છે. ભલો છતાં ભડવીર આ યુવાન આથી એવો છંછેડાય છે કે તે શાહુકારનો જ શિકાર કરી નાખે છે અને તેને ફાંસીની સજા થાય છે.

જંગલી જાનવરો મહામહેનતે કરેલી ખેતીને ખતમ કરી નાખે છે. બીજી તરફથી જમીનદાર પોતાનો હિસ્સો ઝૂંટવી જાય છે. ત્રીજી તરફથી શાહુકાર પોતાના લેણા પૈસાના બદલામાં પાક ઉઠાવી જાય છે. આ સ્થિતિમાં ખેતી કરનારા ગરીબ પરિશ્રમીઓના હાથમાં શું આવે છે ? – માત્ર ભૂખ, માત્ર લાચારી.

આ દુર્દશા સામે પડકાર ફેંકવા થોડાક લોકો જંગલોમાં છુપાઈને સરકાર સામે હિંસક આંદોલન ચલાવી રહ્યા છે. પેલો નિશાનબાજ છોકરો ફાંસીએ તો ચડે છે પોતાની પત્નીની લાજ લૂંટનારને ખતમ કરવા માટે, પણ પોતાની પાછળ એક પ્રશ્ન મૂકતો જાય છે કે જંગલી જાનવરોનેય સારા કહેવડાવે એવા મનુષ્યનો શિકાર કરવામાં ખોટું શું છે ? એ નરપશુઓ સમાજને વધારે ખેદાનમેદાન કરે છે; તેમને શું કોઈ રોકી શકે નહિ ? આ સ્થિતિ સામે સરકાર અને સરકારના કાયદા જનતાને શું રક્ષણ આપે છે ? પણ હતાશાવાદ, અનાચાર ને અત્યાચારના આ ઘોર અંધકાર

પછી એક દિવસ નવચેતનાનો સૂરજ ઊગશે એવો આશાવાદ મૃણાલ સેન અંતે પ્રગટ કરે છે.

ભયમાં અને ભૂખમાં હિજરાતી પીડિત માનવતા કેવી કરપીણ કઠણાઈ ભોગવી રહી છે તે દર્શાવવા માટે મૃણાલ સેને વેધક વાતાવરણ સર્જ્યું છે. તાડડાંગા ગામ તો એક પ્રતીક છે. બાકી, ભારતભરના અજ્ઞાન અને અસહાય પદદલિતોનો આર્તનાદ તેમાં સંભળાવ્યો છે. સમગ્ર ફિલ્મે પ્રેક્ષકના ચિત્ત પર, વિચાર પર, ઊર્મિઓ પર અને સામાજિક આબોહવા પર મંથનની તીવ્ર તરંગાવલિ જગાડી છે. 'મૃગયા' મનોરંજનનું ચિત્ર નથી, મનોમંથનનું ચિત્ર છે.

આ ફિલ્મમાં દિગ્દર્શક મૃણાલ સેને રુદ્રતાની સાથોસાથ રમ્યતાને પણ રેલાવી છે. જ્યારે પેલો નવયુવાન શિકારી પોતાની અબોધ, મુગ્ધ પત્નીને જંગલ અને પથ્થરની ટેકરીઓ વાટે બીજે ગામ લઈ જાય છે, ત્યારે પત્નીના પાત્રમાં મમતા શંકરનો મૂગી પ્રસન્નતાનો ભાવ, પતિ પ્રત્યેનો ગર્વ અને અહોભાવ, કુતૂહલ વગેરે દ્વારા કલાકારોની અભિનયકલાને દિગ્દર્શકે શિલ્પકારની જેમ કંડારી છે.

મિથુન ચક્રવર્તી અને મમતા શંકર બન્ને પહેલી જ વાર 'મૃગયા'માં ચમકે છે અને જોતાંવેંત જચી જાય છે. પૂનાના ફિલ્મ એન્ડ ટેલિવિઝન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે મિથુન ચક્રવર્તીનું નામ 'રાણા રેઝ' હતું. વિશ્વવિખ્યાત નૃત્યકાર ઉદયશંકર અને એટલી જ ઓજસવતી નર્તિકા અમલા શંકરનું સંતાન એટલે મમતા શંકર.

'સહ નાવવતુ, સહ નૌ ભુનક્તુ, સહ વીર્યમ્ કરવાવહૈ'નો સમૂહ-ધ્વનિ 'મૃગયા'ના સર્જનમાં શંખનાદ બનીને સંભળાય છે.

વેણીભાઈ પુરોહિત

['નવનીત' માસિક : 1977]

અંધકાર ગરવાનો રૂખડો બાવો,
કે અંધકાર વાંસવને વાયરાનો પાવો.૦૦૦
અંધકાર બાળકને હાથ ફરે ગરિયો,
કે અંધકાર દાદીની વારતાનો દરિયો !

હરીન્દ્ર દવે

આઘેઆઘેથી એને આવ્યાં છે કહેણ,
જઈ વ્હાલમશું નેણ મીરાં જોડશે,
હવે તારો મેવાડ મીરાં છોડશે.

રમેશ પારેખ

કોઈની પણ મા

એક નાના ગામના શિક્ષકની આત્મકથા વાંચવી આપણને ગમે ? 'બાનો ભીખુ' (લે૦ ચંદ્રકાંત પંડ્યા) એ એવા જ એક શિક્ષકની વાત છે. એના જીવનમાં કોઈ મોટી ઊથલપાથલ નથી. અને છતાં એ કથા વાંચવી ગમે છે, કારણ એ મારા અને તમારા જેવા સામાન્ય માણસની વાત છે. ભીખુ મોટો 'સ્કોલર' નથી, પૈસાની ઝાકમઝાળ નથી, એનાં કપડાં અને એના ઘરની ભીંતો દરિદ્રતાની ચાડી ખાય છે. એટલે જ આ ભીખુની વાત આપણી આંખને ભીની કરે છે. પણ આ વાત એકલા ભીખુની હોત તો કદાચ એ ઊણી લાગત. એની કથાની પશ્ચાદ્ એની બાનો ચહેરો સતત તરવર્યા કરે છે. એની છબી, એનું જીવન, એનું સમર્પણ હૃદયને ભીનું કરે છે, પવિત્ર કરે છે. આ ભીખુની મા કોઈની પણ મા હોઈ શકે.

આ મા હિન્દુસ્તાનના ઘરે ઘરે છે, ગામડે ગામડે છે. દરિદ્રતા એને કપાળે લખાયેલો શાપ છે. અને છતાં એ એના ઘરની સેવા કરે છે, પુત્રોને જીવનના પ્રવાહમાં તરતા મૂકે છે. એ સતત પ્રેમની ગંગા વહાવ્યે જાય છે – બધાને પાવન કરે છે, કોઈ ફરિયાદ નથી કરતી, કોઈ અપેક્ષા નથી રાખતી. એટલે માત્ર વહાલી જ નથી લાગતી; પુણ્યશ્લોક, પ્રાતઃસ્મરણીય પણ લાગે છે. એટલે જ પ્રાર્થનામાં પહેલાં યાદ કરીએ છીએ ''ત્વમેવ માતા...'' કોઈએ કહ્યું નહોતું કે, પ્રભુને જ્યારે પૃથ્વી પર આવવાનું મન થાય છે ત્યારે માતાનું રૂપ ધરીને આવે છે ?

આ ભીખુની બાની વાત એ સતત ચાલ્યા આવતા દુર્ભાગ્યની યાત્રા છે. એ કથાનો પ્રારંભ થાય છે પતિના અકાળ મૃત્યુથી. પતિ પાછળ મૂકી જાય છે કારમી દરિદ્રતા અને નાનાં સંતાનો. માને તો મરી જવું હતું. પણ બે નાના દીકરા ને એક નાની દીકરીને હજી ઉછેરવાનાં હતાં. કાળી મજૂરી કરી ધગધગતા રણમાં ઉઘાડા પગે અને મૂંડન કરાવેલ માથે જિંદગીના બોજા એને હજી ઊંચકવાના હતા. એટલે એ જીવી ગઈ.

એણે કરકસર કરી છે. નાની નાની બાબતોમાં પૈસા બચાવી એણે દાબડામાં ભેગા કર્યા છે. છતાં દુર્ભાગ્ય જુઓ : આ બચત, આ કરકસર એને ક્યારે કામ લાગી ? પતિનું બારમું કરવામાં !

ભીખુની બાની દિનચર્યા વાંચતાં એક વીતી ગયેલો જમાનો આંખ આગળ ફરી ઊભો થાય છે. સવારના પાંચથી ગાય-ભેંસની માવજત સાથે ઊગતો દિવસ રાત્રે ચીંથરેલ ગોદડીમાં ઈશ્વરસ્મરણ સાથે પૂરો થાય છે. તે ગાળામાં કેટકેટલાં કાર્યો વચ્ચે એ ફરી વળે છે ! દેવપૂજા, પશુઓની સારસંભાળ, બાળકોની દેખભાળ-નિશાળ... ચૂલો ફૂંકતી, સગાંસંબંધીઓને સાચવતી, અનેક નાનાંમોટાં કામોમાં જાતને નિચોવતી જતી મા સૌથી છેલ્લી સૂઈ જાય. એને રજાઓ નથી, ને રવિવારે તો વધારે કામ ! પણ એ બધું તો રોજની સ્વાભાવિક સાધના છે એટલે ભુલાઈ જાય છે.

દીકરાને એ વહાલથી મોટો કરે છે, પારકાનાં કામ કરી ભણાવે છે. છતાં

ક્યારેક એ તૂટી પણ પડે છે. એક વખત ભીખુએ કામ નથી કર્યું, ભેંસે દૂધ નથી આપ્યું, ઘરાકો પાછા ફરે છે. બા અકળાઈ ગઈ છે. ભીખુને લાકડીએ લાકડીએ ઝાપટે છે. બોલી પણ ઊઠે છે, ''મૂઓ, મરે તો એક સંતાપ ઓછો !'' આ બોલતાં તો બોલાઈ જાય છે, પણ એને તરત ફિટ આવી જાય છે. અને માનું હૃદય જુઓ. કળ વળતાં એ પહેલો પ્રશ્ન પૂછે છે : ''ભીખુએ ખાધું ?'' જે માને આટલો ભાવ હશે દીકરા માટે, તેને પુત્રને ફટકારતાં કેટલું દુઃખ થયું હશે ? પણ આ અનુભવ ભીખુનો એકલાનો જ થોડો છે ? તમારો અને મારો પણ નથી શું ? શૈશવમાં કેટલીય વાર ધમકાવી ને પછી માએ જ વહાલથી મોંમાં કોળિયો મૂકી આપણાં આંસુ લૂછ્યાં નહોતાં શું ?

મૅટ્રિક સુધી દીકરાને લાવી તો ખરી, પણ ફૉર્મ ભરવાના પચીસ રૂપિયા પાસે નથી. આ મામૂલી રકમ માટે બે બંગડી ગીરવે મૂકવી પડે છે. ત્યારે લેખક કહે છે : ''પતિ મર્યા પછી એ દિવસે તે સાચેસાચ વિધવા બની એવું તેને લાગેલું.'' અને છતાં વિધિની વિચિત્રતા જુઓ : ફૉર્મને માટે દાગીના ગીરવે મૂક્યા, પણ પનોતો પુત્ર એ પરીક્ષામાં પાસ જ ન થયો !

પણ આ તો ગરીબાઈ સામેનું એનું રોજનું યુદ્ધ હતું. કદાચ એ કોઠે પણ પડી જાય. છતાં આનાથી વધુ ક્રૂર ઘા નિયતિ માને ત્યારે આપે છે જ્યારે એની દીકરી પંદર દિવસની નવજાત બાળકી અને બે નાના દીકરા મૂકી કૂવે પડી આપઘાત કરે છે. દીકરી પાસેથી એનાં દુઃખ જાણવાનો એને અવસર પણ ન મળ્યો ! માત્ર મૃત્યુના સમાચાર આપતો કાળો પત્ર ! મા ત્યારે આટલું જ બોલે છે : ''અરે ભૂંડી ! મને જરા કહ્યું હોત તો જનમભર મારે ઘેર પાલવત !'' દરિદ્રતાની ચાડી ખાતું હોય તોપણ માનું ખોરડું ખૂબ વિશાળ હોય છે. અનેક લોકોને એ સમાવી શકે છે.

મીરોસ્લાફ હોલુબના કાવ્યમાં કેવું વેધક ચિત્ર છે :

જે રાહ જુએ છે તે હંમેશાં મા હોય છે.
નાની થતી, નાની થતી,
ઝાંખી થતી, ઝાંખી થતી,
સેકંડે સેકંડે,
ત્યાં સુધી કે અંતે
ન કોઈ જ એને જુએ.

આ ભીખુની બાનું ચિત્ર છે આજથી થોડા દાયકા પહેલાનું. પણ આવી પ્રેમથી ધબકતી માને શોધવા આવતી કાલે દીવો લઈને તો નીકળવું નહીં પડે ને, એવો વહેમ થાય છે.

વિપિન પરીખ

['જનશક્તિ' દૈનિક : 1977]

સ્વપ્નોથી સજાવેલી

અમે સૌ તે દિવસે એક નાતે બંધાયાં હતાં. એ નાતો દેશનો ન હતો, ધર્મનો પણ નહીં, ભાષાનો પણ નહીં. એ સંબંધ લોહીનો ન હતો, એ સંબંધ હતો સૂરનો. એ નાતો હતો એક જમાનાનો જે હજી જાણે ગઈકાલે જીવતો હતો – 1930-40નો – જ્યારે સાયગલ અને પંકજ, કાનન અને જમુનાનાં નામનું જાદુ હતું. એ જાદુ, એ સંમોહન જાણે પાછું છવાઈ ગયું હતું તે દિવસે. ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં અજિત [શેઠ] અને નિરુપમાએ પંકજકુમારની યાદ સજીવ કરી હતી 'પંકજ પ્રણામ'ના કાર્યક્રમ દ્વારા.

જ્યારે કોઈ માણસ વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે એક સુંદર જમાનો અતીતની માયા રૂપે જ રહી જાય. ત્યારે "ગુજર ગયા વો જમાના કૈસા..." એ ગીત કોણ ગાતું નહીં હોય ? એ શબ્દો સાંભળીને જ મન કેટલાં બધાં વરસો પાછળ સરી પડ્યું ! કેટકેટલી સ્મૃતિ, કેટલાં આંસુ, કેવાં સુખદુઃખ, આશા-નિરાશા ? એ ક્ષણમાં આંખ આગળ કેટકેટલાં ચિત્રો તરી રહ્યાં !

સાયગલના પેલા મશહૂર ગીત "કિસને યહ સબ ખેલ રચાયા, કિસને યહ સબ સાજ સજાયા...?"માં પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આટલાં વરસ પછી આજે પણ નથી મળ્યો. આજે પણ પૂછ્યા કરું છું : આ અસબાબ, આ માયા, આ આકાશ, પૃથ્વી બનાવીને એનો રચનારો ક્યાં સંતાઈ ગયો છે ? શા માટે નજરની સામે દર્શન નથી આપતો ? શા માટે જાતને છુપાવી રાખે છે ? શા માટે તલસાવે છે ?

તો પંકજના બીજા ગીતનો જવાબ પણ હજી ક્યાં મળ્યો છે ? "કૌન દેશ હૈ જાના, બાબુ...?" સાચ્ચે જ વર્ષોથી વિચાર કરું છું ! આજે પણ આ ગીત સાંભળી અસ્વસ્થ થઈ જાઉં છું. ક્યાં જવાનું છે એની ખબર નથી, તો ક્યાંથી આવ્યા એની પણ ક્યાં ભાળ છે ? જે ધબકે છે તે પ્રાણ આ ધરતી પર આજે... ક્યાંથી આવશે... ક્યાં જશે ? રહસ્યનો તાગ મારી પાસે નથી. તમારી પાસે છે ?

તે દિવસોમાં જેમણે પ્રેમ કર્યો હોય ને "યાદ આયેં કે ન આયેં તુમ્હારી, મૈં તુમકો ભૂલ ન જાઉં" ગીત નહીં ગાયું હોય એવું બને ? તો કૉલેજના ચાલુ પિરિયડે પણ "પ્રાણ ચાહે નૈન ન ચાહે..." ગુંજ્યા કરતું હતું તે આજે પણ યાદ છે. 'કાશીનાથ'નું પેલું ગીત યાદ છે ? – "ઓ બનકે પંછી તુમ કિસ ઔર સિધાયે ?" સોનાના પિંજરાની માયા મૂકી પંખી ઊડી જાય ત્યારે દુઃખ થાય છે, એને પાછું બોલાવવાનું મન થાય છે, પણ એક વખત ઊડી ગયેલું પંખી પાછું પિંજરાની માયામાં પુરાવા આવે ખરું ? અને આ પંખી ક્યારેક માણસનું પણ રૂપ ધારણ કરે ને ? તો તે જમાનામાં કઈ વિરહિણીએ "મન મોહન મુખડા મોડ ગયે, ઔર બસે બિદેશમેં જાય" – એ ગીત નહીં ગાયું હોય ? એમાં એક વેદના હતી, જે આજે પણ હૃદયને અસ્વસ્થ કરે છે. ત્યારે સંગીત હતું બોરાલ સાહેબ અને પંકજબાબુનું. કેટલું સૌમ્ય, કેટલું મોહક !

તો દુઃખના દિવસોમાં આજે પણ 'ડૉક્ટર' ફિલ્મનું "કબ તક નિરાશ કી... અંધિયારી..." અને 'દુશ્મન' ફિલ્મનું "કરું ક્યા આશ નિરાશ ભઈ" હોઠ પર આવી જાય છે. એ ગીતો દુઃખને દૂર તો નથી કરતાં, પણ મનને સૂરના મધુર આશ્વાસને, સુંદર લયે આધાર તો આપે જ છે !

કાર્યક્રમના અંતે "દુનિયા રંગ રંગીલી..." એ ગીત બધાંની તાળી સાથે ગવાયું – એ દશ્ય ભૂલી નહીં શકાય. મોટી ઉંમરે પહોંચેલા, ભદ્ર, બાબુલોક કૉલેજના વિદ્યાર્થીની જેમ તાળી પાડી – સંકોચ ભૂલી – ગીત ગાવા બેસી જાય એ નાનીસૂની ઘટના નથી ! ત્યારે જાણે એક જમાનો તાલ મેળવી એકસાથે ગાતો હતો – તલ્લીન થઈને : "આ દુનિયા પણ સુંદર છે... રહેવા જેવી છે... અહીં દરેક ડાળી પર જાદુ છે." એ જાદુ જોવા માટે શિશુની આંખ જોઈએ એટલું જ ! કમનસીબે એ શિશુ પચ્ચીસમે વરસે બેહોશ થઈ જાય છે. તે દિવસે સાંજે એ શિશુ જાણે પાછો જાગી ઊઠ્યો હતો, એની આંખ ભરાઈ આવી હતી, હૃદય આનંદથી નાચી ઊઠ્યું હતું.

અજિતભાઈ, જીવનની એક સાંજને અતીતનાં સ્વપ્નોથી સુંદર બનાવવા માટે અભિનંદન આપું ? કવિતા કૃષ્ણમૂર્તિ કે ચંદ્ર આત્મા કે પછી ડેવિડ-પરિવાર સૌ પોતપોતાના સૂરની સાથે કેટલે દૂર લઈ ગયા, કેટલાં વરસો પાછળ ? કોઈ આંખ ભીની કરાવે તો તેનો પણ આભાર માનવાનું મન થાય છે – જ્યારે એ આંસુ સુખનાં હોય છે ! જીવનમાં આવી ક્ષણો અવારનવાર નથી આવતી. એટલે જ એ સાંજ ભુલાશે નહીં... વરસો સુધી !

વિપિન પરીખ

['જનશક્તિ' દૈનિક : 1978]

આતમની એરણ પરે
જે દી અનુભવ પડછાય જી,
તે દી શબદ-તણખા ઝરે,
રગરગ કડાકા થાય,
જી જી શબદના વેપાર !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

આઇસલેન્ડ દેશમાં એક જેલના કેદીઓને રોજ સવારે આજુબાજુના ખેડૂતોને ત્યાં દાડિયા તરીકે કામ કરવા જવા દેવામાં આવે છે. રોજ સાંજે એ પોતાની મેળે જેલમાં પાછા ફરશે, એવો ઇતબાર જેલના સત્તાવાળાઓ રાખે છે. પણ હમણાં એક કેદી મોડો મોડો છેક મધરાતે પાછો ફર્યો, ત્યારે જેલના દરવાજે ખડા રહેલા સંત્રીએ એને ઠપકો આપતાં કહ્યું : "ફરીથી આટલું મોડું થશે, તો હું દરવાજો ખોલીશ નહીં."

પ્રતીક્ષા સૂરજની

ડાબી બાજુ, જમણી બાજુ
નજર પહોંચે ત્યાં સુધી
રસ્તા ઉપર, બસમાં, ટ્રેનમાં
મોકળાશ હશે, ખીચોખીચ દુર્ગંધાતી ભીડ નહીં હોય.
શ્વાસ લેવાશે, ચલાશે, થોભી પણ શકાશે –
એવો પણ દિવસ ઊગશે !

ટ્રાફિક સિગ્નલ પર
ગાડીની પાછળ દોડતા લાચાર
કરગરતા, દીનહીન, લાચાર હાથ નહીં હોય;
દાતાઓના હાથ ભોંઠા પડશે.
હાથ કહેશે, 'અમને કામ જોઈએ છે, દાન નહીં.'
હાથ પથ્થરો તોડશે, ભીખ નહીં માગે –
એવો પણ દિવસ ઊગશે !૦૦૦

લૉટરી અને દારૂનો ધંધો કરતી સરકાર નહીં હોય,
કારણ નશો કરી જાતને ભૂલવા મથતી પ્રજા નહીં હોય
ને એક દિવસમાં કુબેર થવાનાં સ્વપ્નાં જોનારી
આંખો નહીં હોય,
કારણ કુબેર થવાની કોઈ 'સ્ટેટસ' નહીં હોય, ફાયદો નહીં હોય –
એવો પણ દિવસ ઊગશે !

એક માણસ બીજા માણસને પૂછશે નહીં.
'તારો ધર્મ કયો, તારી જાત કઈ ?'
કારણ કોઈ ધર્મ નહીં હોય,
કારણ કોઈ ભય નહીં હોય,
કોઈ સોદાગીરી નહીં હોય ઈશ્વર સાથે,
નમન કરવા માટે કોઈ લાચારી નહીં હોય, લાલચ નહીં હોય.
પછી મંદિર અને મસ્જિદ, ગિરજાઘર ને દેવળ મ્યુઝિયમમાં ફેરવાશે.
ઈશ્વર હશે ગૌરવથી ટટ્ટાર ઊભો રહેનારો,
એના હાથમાં કોઈ એક લોહીતરસી ધજા નહીં હોય –
એવો પણ દિવસ ઊગશે !

એ દિવસના ઊગતા સૂરજને જોવા
આ ગાઢ અંધકારમાં પણ
હું જાગતો રહીશ.

વિપિન પરીખ

કારવાં

ચાલો, મોરી કારવાં !

ગાજે ત્રંબાળુ ઢોલ, ગોરંભે ગંભીર બોલ.
ગુંજે શરણાઈ નવી જિંદગીના દેતી કોલ,
ગગડે છે નોબત ન્યારી, વાગે ડંકા-નિશાન !

ભાંગે હો માનવીની જુગજૂની નીંદરા,
નવલા અંબાર ભાલે ઝીલે વસુંધરા,
મૂંગા આશિષ જો રેલે ગુલાબી આસમાન !

બાંધો સામાન, સાથી ! સંકેલો આજ ડેરા,
દિલે નવી ભોમ કેરા આવ્યા રે સાદ ઘેરા;
દૂરની મંજિલ કેરી અંગે અંગે લાગી તાન.

ઘૂમીશું ખંડે ખંડે; વીંધીશું કૈંક પ્હાડ,
મારગને રૂંધનારી ભેદીશું કૈં કરાડ.
મિટાવીશું જૂના અન્યાયનાં નામોનિશાન.

દિલમાં છે સ્વપ્ન જેને નયનોમાં જેને આશ,
માનવીની આઝાદીની જેને જેને લાગી પ્યાસ,
એ સહુ અમારી સંગે, હો ! ચાલશે ઉમંગે.
કોઈની તાકાત ના કે આવાં રોકે પ્રયાણ.
સામે ધરતી અપાર, આભે પંખીનાં ગાન.

નાથાલાલ દવે

આ ડાળ ડાળ જાણે કે રસ્તા વસંતના;
ફૂલો એ બીજું કૈં નથી, પગલાં વસંતનાં.○○○
ઊડી રહ્યાં છે યાદનાં અબીલ ને ગુલાલ,
હૈયે થયો છે આજ તો છાંટા વસંતના.

મનોજ ખંડેરિયા

આજે પ્રભાત પ્હોર વહેલું વહેલું
હો ગીત કોણ ગાતું ઘેલું ?○○○
યૌવનની નોબતે ગાંડું ગરજંતું,
મૃત્યુનું અમૃત પીધેલું.

સુન્દરમ્

સંતોને બગાડવાનું બંધ કરો !

મારા તાબામાં રહેલી સઘળી નિખાલસતા નિચોવીને મારે કહેવું છે : હે હિન્દુઓ, ઊઠો, જાગો અને સંતોને બગાડવાનું બંધ કરો. અજ્ઞાન પ્રજા કદી ધાર્મિક નથી હોતી. ગમે તેવા લેભાગુ માણસને સાધુ માની લેવાની હિન્દુઓની શક્તિ અપાર છે.

કોઈ પણ માણસને સંત કહેતાં પહેલાં એનું કે એના આશ્રમનું બૅન્ક બૅલેન્સ તપાસી લો. હવે નવી તરકીબ શરૂ થઈ છે. ઉપદેશકો સાથે વિરાટ રકમોની લેવડદેવડવાળાં ટ્રસ્ટો રચવામાં આવે છે. હિસાબો જાહેર થતા નથી અને ગોટાળા ધાર્મિક હોય છે તેથી ઓડિટમાં પણ વાંધો આવતો નથી. ટ્રસ્ટીઓ નજીકના સ્વજનો કે પ્રિયજનો હોય છે. કહેવાતા સંત બહારથી અલિપ્ત હોય છે, પરંતુ અંદરથી સવાયા સંસારી થઈને પ્રજાના પૈસે લહેર કરતા રહે છે. એમના પી૦આર૦ઓ૦ ઇમેજ બિલ્ડ-અપ કરતા રહે છે. વાતો ત્યાગની અને ખાનગીમાં ભોગની બોલબાલા. આશ્રમમાં રહસ્યમય ભોંયરું હોય તો જરૂર એમાં બાવાજીની લંપટલીલા ચાલવાની. સ્ત્રીઓ અને પુરુષ એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષાય તેમાં અધાર્મિક કશું નથી. બાવાજીને પણ પ્રેમ કરવાનો અધિકાર છે. બાવાજી પ્રેમ નથી કરતા; તેઓ સ્ત્રીઓને ફસાવે છે અને વળી આત્મા-પરમાત્માની વાતો કરીને ફસાવે છે. તેઓ શક્તિપાતની વાતો સાથે વીર્યપાત કરતા રહે છે. બાવાજીનું ભોંયરું સંસારીના બેડરૂમ કરતાં વધારે ખતરનાક હોય છે. ભોળી સ્ત્રીઓ માટે આશ્રમના અજવાળા કરતાં ફળિયાનું અંધારું વધારે સલામત ગણાય. બાવાજી સ્ત્રીને પ્રેમ નથી કરતા, તેઓ સ્ત્રીઓને મૂર્ખ બનાવે છે. મૂર્ખ બનવા માટે હિન્દુ સ્ત્રીઓ જેટલી ઉત્સુક સ્ત્રીઓ મેં બીજા કોઈ દેશમાં જોઈ નથી.

કોઈ કહેવાતા લોભાનંદજી કે લંપટેશ્વર કે મોહાનંદજીને પનારે પડનારી અંધશ્રદ્ધાળુ પ્રજા 'રામાયણ', 'ગીતા' કે 'ઉપનિષદ' નથી વાંચતી. હિન્દુ ભાઈ-બહેનો, એકવીસમી સદીને છાજે તેવા જીવનવ્યવહાર વગર વાસી ધર્મના ઢોલ આપણે પીટ્યા રાખીશું તો ખતમ થઈ જઈશું. ધર્મ સાથે તાજાં અરમાનોનો મેળ પાડવો પડશે. અંધશ્રદ્ધાની આરતી ઉતારવાનું બંધ કરવું પડશે. અશ્વમેધ યજ્ઞ જેવા બોગસ યજ્ઞો બંધ કરવા પડશે. અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવી પડશે. દહેજપ્રથા ખતમ કરવી પડશે. દેવદાસી પ્રથાના કલંકને દૂર કરવું પડશે. વિધવાઓની અવદશા દૂર કરવી પડશે. આશ્રમોનો અને મંદિરોનો ભૌતિક કચરો, માનસિક કચરો અને આર્થિક કચરો સાફ કરવો પડશે. સાચો પ્રેમ કેમ કરવો તે નવી પેઢીને શીખવવું પડશે. નવી સદી વાસી ધર્મનું નવસંસ્કરણ માગે છે. નવી પેઢી બ્લુ ફિલ્મ જુએ છે, જ્યારે બાવાજીઓ તો બ્લુ ફિલ્મ 'જીવે' છે.

'રામાયણ' આપણું અતિ ઉદાત્ત મહાકાવ્ય છે. એ જરૂર સૌએ વાંચવું જોઈએ, પરંતુ વાંચીને પણ આપણા વિવેકને ગિરવી નથી મૂકવાનો. ચરણસેવા, ચરણસ્પર્શ અને ચરણ ધોઈને પાણી પીવામાં ધર્મ છે, એમ માનનારી નિર્માલ્ય પ્રજાને કેશવાનંદ ન મળે તો શું વિવેકાનંદ મળે ? હિન્દુઓ ક્યારે જાગશે ? એંશી ટકા પ્રજા ઊંઘતી

હોય ત્યારે લઘુમતી જાગતી રહે એવું બને ખરું ? એ બિચારી મુલ્લાગ્રસ્ત છે. બન્ને વચ્ચે હરીફાઈ જાગવાની નહીં, બેભાન રહેવાની ચાલે છે. માંજી માંજીને વાસણ ચકચકતું કરીએ તેમ ધર્મને પણ સ્વચ્છ કરીને ચકચકતો કરવાનો છે.

ગુણવંત શાહ

['ગરવી ગુજરાત' અઠવાડિક અને 'નયા માર્ગ' પખવાડિક : 2002]

થાય છે –

'મુન્નાને નિશાળમાં મૂકવાનો સમય પાકી ગયો છે' – લોકો કહે છે.
એની પા-પા પગલી બહારના વિશ્વ સાથે હાથ મેળવે
એનો સમય થઈ ગયો છે.
રસ્તા ઉપર ઊભરાતી અસંખ્ય મોટરો, બસો,
સાઇકલોથી બચાવી બચાવી
કોણ એને નિશાળને ઉંબરે મૂકશે – ફૂલની જેમ ?

કોણ એના ભેરુ હશે વર્ગમાં ? કોઈ તોફાની, જિદ્દી, મશ્કરા :
એને હેરાન તો નહીં કરે ને ?
મારો મુન્નો ખૂબ શાંત છે. સામો હાથ પણ નહીં ઉપાડે !
કેવી હશે એની 'ટીચર ?' પ્રેમથી નીતરતી એની આંખો હશે,
કે પછી 'ચૂપ બેસો' કહેતી સોટી લઈને ઊભી રહેશે
બે કડક આંખો ?
થાય છે : મારા નાનકડા ઘરમાં જ એક બાળમંદિર સજાવું.
બાળકોને હસતાંરમતાં ગીત ગાતાં કરું !
અથવા મુન્નાની જોડે રોજ હું જ એની શાળામાં જઈને બેસું, ને જોઉં.
પણ, એના પપ્પા હસી પડે છે, કહે છે : 'તું ગાંડી છે,...'

દરેક માએ ક્યારેક તો વિખૂટા થવું જ પડે છે.
સવાલમાત્ર સમયનો છે !

વિપિન પરીખ

"મૃત્યુ પછીના જીવનમાં તમે માનો છો ?" સાહેબે પોતાના નવજુવાન કર્મચારીઓ પૈકી એકને પૂછ્યું.

"હા જી."

"બસ, ત્યારે તો બધું બરોબર છે," સાહેબે કહ્યું, "ગઈ કાલે તમારા દાદાની અંતિમક્રિયા માટે તમે ગયા, પછી કલાકેક બાદ એ તમને મળવા અહીં આવેલા."

પરીની શોધ

નાનકડી લીલાને તેની માએ એક પરીની વાત કહી. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર લીલાએ પરીનું નામ સાંભળ્યું. પછી તો આખી રાત લીલાને પરીના જ વિચાર આવ્યા કરે ! સવાર પડતાં પહેલાં તો તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, 'ગમે તેમ કરીને પરીને જોવી તો છે જ; ઘરમાંથી પરવારીને, નિશાળમાંથી ગાબડી મારીને પણ આજે પરીને શોધવી તો ખરી જ.'

આજે લીલા બહુ આનંદમાં હતી. મા જ્યારે તેને ઉઠાડવા આવી ત્યારે લીલાએ તેના ગળાની આસપાસ પોતાના નાનકડા હાથ વીંટાળી દઈને માના હોઠ ઉપર ગાઢ પ્રેમથી એક ચુંબન કર્યું. લીલા કેવી આંધળી ! તેના પોતાના જ ચુંબનમાં રહેલી, ગુલાબનાં ફૂલની પાંખડી જેવી પાંખોવાળી પરીને તેણે જોઈ જ નહિ !

પછી લીલા પોતાના નાના ભાઈ શિરીષના પારણા આગળ ગઈ; એ તો હજી ઊંઘતો હતો. કોણ જાણે કેમ, જેવી લીલા નીચી વળીને તેના સોનેરી ને વાંકડિયા વાળ ઉપર હાથ ફેરવવા જતી હતી, તે જ ઘડીએ ઊંઘતા બાળકે મીઠું સ્મિત કર્યું ! અને તોપણ મૂર્ખી લીલાએ બાળકના મધુરા ખંજનમાં પરીઓ ન જોઈ !

પરીઓ પણ અકળાઈ ગઈ ! આ છોકરીની આંખોમાં જોવાની શક્તિ આપવી પ્રભુ વીસરી તો નથી ગયો ને !

પછી ન્હાઈ-ધોઈને લીલા પોતાની ભાભી પાસે ગઈ. લીલાનો ભાઈ ઘણા દિવસોથી કાંઈ કામ માટે દૂર દેશ ગયો હતો. ભાભી ધોળું લૂગડું પહેરીને બારી આગળ બેઠી હતી. અષાઢ મહિનાનાં વાદળ જેવા તેના કેશ છૂટા હતા, ઘણા દિવસોથી તેમાં તેલ નાંખેલું નહોતું. સૌભાગ્યસૂચક ચિહ્નો સિવાય તેના અંગ ઉપર એક પણ આભૂષણ નહોતું. લીલા એ ઓરડામાં દાખલ થઈ ત્યારે તેની ભાભીની નજર બારીની બહાર દેખાતી સીધી સડક ઉપર હતી. લીલાનો પગરવ સાંભળી તેણે પ્રયત્નથી તે નજર ખેંચી લીધી, તેનાથી અજાણતાં એક નિસાસો નંખાઈ ગયો. અરે ! ત્યારે પણ લીલાએ તે નિસાસામાં રહેલી ઘેરા રાખોડી રંગની પરીને ન જોઈ ! દુ:ખની, વિયોગની પણ પરીઓ તો હોય જ ને ?

ખેતરોમાં અને આંબાવાડિયામાં ઘણું રખડીને સાંજે લીલા ઘેર ગઈ. તેણે માને કહ્યું, "મા, મારાથી કેમ પરીઓ દેખાતી નથી ?"

આ સાંભળી પેલી રાખોડી પાંખવાળી પરી સુધ્ધાં બધી પરીઓ હસી પડી. ખરેખર ! આ લીલાની આંખો માત્ર દેખાવમાં જ આટલી સુંદર અને ચંચળ છે, બાકી તો એ બિચારી આંધળી છે. સર્વાનુમતે પરીઓએ એમ નક્કી કર્યું.

વિનોદિની નીલકંઠ

['વિનોદિની નીલકંઠના નિબંધો' પુસ્તક]

– ને તમે યાદ આવ્યાં

પાન લીલું જોયું ને તમે યાદ આવ્યાં,
જાણે મોસમનો પહેલો વરસાદ ઝીલ્યો, રામ,
એક તરણું કોળ્યું ને તમે યાદ આવ્યાં.

ક્યાંક પંખી ટહુક્યું ને તમે યાદ આવ્યાં,
જાણે શ્રાવણના આભમાં ઉઘાડ થયો, રામ,
એક તારો ટમક્યો ને તમે યાદ આવ્યાં.

જરા ગાગર ઝલકી ને તમે યાદ આવ્યાં,
જાણે કાંઠા તોડે છે કોઈ મહેરામણ, રામ,
સ્હેજ ચાંદની છલકી ને તમે યાદ આવ્યાં.

કોઈ ઠાલું મલક્યું ને તમે યાદ આવ્યાં,
જાણે કાનુડાના મુખમાં બ્રમાન્ડ દીઠું, રામ,
કોઈ આંખે વળગ્યું ને તમે યાદ આવ્યાં.

કોઈ આંગણ અટક્યું ને તમે યાદ આવ્યાં,
જાણે પગરવની દુનિયામાં શોર થયો, રામ,
એક પગલું ઊપડ્યું ને તમે યાદ આવ્યાં.

હરીન્દ્ર દવે
['હયાતી' પુસ્તક]

મને કસોટીએ ચઢાવવો

મ્હારાં પુસ્તકોના આપે કરેલાં વિવેચનોમાં આપે મ્હારા પ્રત્યે બહુ જ સહાનુભૂતિ દર્શાવ્યા કરી છે. કદી એમ નથી લાગ્યું કે મને અન્યાય કર્યો હોય. મ્હારી કવિતા – જેને કોઈએ હજી નજરે ચઢાવી નથી એની પણ આપે એવી ઉત્તેજક ચર્ચા કરી હતી કે મને પણ સાનંદાશ્ચર્ય થયું હતું.

હું બધું સારું જ લખું છું અને સહુએ તેને સારું કહેવું જ જોઈએ એવો જો હું ઘમંડ રાખું, તો હું મ્હારી માનવતા અને મ્હારી સામાન્યતાને અન્યાય કરું, નહીં ? એમ હું નથી માનતો ત્યાં સુધી જ હું આછું-પાતળું લખી શકીશ !

આપનાં વિવેચનોમાં ઉદારતાનો ગુણ સામાન્ય રહેલો છે. 'કલમ-કિતાબ'નાં પાનાંમાં આપની વિરુદ્ધના આક્ષેપો છાપીને લેખક કે અનુવાદકને કહેવું હોય તે કહેવાની અને તે સહુ જાણે એ રીતે પ્રસિદ્ધિ આપવાની ભારે સહિષ્ણુતા આપે દર્શાવી છે. એટલે આપને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે આપે મને કસોટીએ ચઢાવવો જોઈએ.

રમણલાલ વ૰ દેસાઈ
[ઝવેરચંદ મેઘાણી પરના પત્રમાં : 1940]

એ ગુણ ગાવા ગમે છે

શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિકાર બની હસ્તિનાપુર ગયા હતા. એ શાંતિના દૂત હતા. દૂતનો ઉતારો રાજાના ભવનમાં હોય. દુર્યોધને પોતાના ભાઈ દુશાસનના ભવનમાં કૃષ્ણના ઉતારા માટે સગવડ કરી હતી. પરંતુ કૃષ્ણ તો ગંગાતીરે કુટિર બાંધીને રહેતા વિદુરને ત્યાં ગયા.

અગાઉ વિદુર હસ્તિનાપુરના રાજભવનમાં જ રહેતા હતા; તે છોડીને એ વનમાં શા માટે રહેવા ગયા, તેનો ખુલાસો કરતાં 'ભાગવત'માં શુક્રાચાર્ય ધૃતરાષ્ટ્રના ચાર પ્રકારના દોષ વર્ણવે છે : પ્રથમ તો, લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોને બાળી નાખવાના પ્રપંચમાં 'વિનષ્ટદષ્ટિ' ધૃતરાષ્ટ્ર પણ જોડાયા હતા; બીજું, ભરી સભામાં સતી દ્રૌપદીના કેશ ખેંચવાનું પુત્રનું કુકર્મ ધૃતરાષ્ટ્રે અટકાવ્યું નહીં; ત્રીજું દ્યુતમાં કપટથી જિતાયેલા યુધિષ્ઠિરે દ્યુતની શરત પાળી પાછા ફર્યા બાદ રાજ્યનો પોતાનો હિસ્સો માગ્યો, તે આપવાની પણ ધૃતરાષ્ટ્રે ના પાડી. અને એનો ચોથો દોષ એ કે જગદ્ગુરુ કૃષ્ણનાં અમૃતતુલ્ય વચનો, થોડાં બચેલાં પુણ્યોને પણ પરવારી બેઠેલા ધૃતરાષ્ટ્રે ન સાંભળ્યાં.

આવા ધૃતરાષ્ટ્રે સલાહ લેવા માટે વિદુરને બોલાવેલા. વણમાગી સલાહ તો વિદુર આપતા નથી પણ પૂછે છે ત્યારે કહે છે કે, રાજવી, તમારા પુત્રને માટે આ બધું કરો છો; પણ એ પુત્ર નથી. પુત્ર તો કુળને સંવર્ધે, કુળનો નાશ ન કરે. પરંતુ દુર્યોધન તો કુળનો નાશ કરવા બેઠો છે, એને કઈ રીતે પુત્ર કહેવાય ?

આ શબ્દો સાંભળતાં દુર્યોધન વિદુર પર રોષે ભરાય છે, તેને અપશબ્દોથી નવાજે છે અને નગરમાંથી હાંકી કાઢવાની વાત કરે છે. વિદુર તો ન પ્રશંસાથી ફુલાય છે, ન નિંદાથી ઓઝપાય છે. આ બધું જ પરમાત્માની માયાને કારણે થાય છે એ જાણનારા વિદુર હવે વ્યથારહિત થઈ, ધનુષ્યને પોતાના ઘરને દરવાજે છોડી યાત્રાએ જવા નીકળે છે. પોતે શત્રુને પક્ષેથી યુદ્ધ કરશે, એવો સંદેહ ન જાગે તે માટે જ ધનુષ્ય મૂકીને એ ચાલી નીકળે છે.

પછી સકળ તીર્થ કરીને વિદુર યમુનાતટે પાછા આવે છે ત્યારે ભગવાનના ભક્ત ઉદ્ધવનાં દર્શન કરે છે. બહુ લાંબા કાળ પછી વિદુરને કોઈ પરિચિત જનનો ભેટો થાય છે, એટલે એ સૌના કુશળ પૂછે છે. ધર્મરાજા આદિ ભાઈઓ વગેરેના કુશળના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ઉદ્ધવ થોડીક ક્ષણો અવાક્ બની જાય છે. યાદવાસ્થળીની હજી વિદુરને ખબર નથી. પછી ઉદ્ધવ કહે છે : શ્રીકૃષ્ણ રૂપી સૂર્ય અસ્ત પામતાં અમારાં ઘરો અત્યારે શ્રીવિહીન થઈ ગયાં છે, ત્યારે તમને કુશળ શી રીતે કહું ?

કૃષ્ણની વાત પૂછનાર અને સાંભળનાર કોઈક ઉદ્ધવને ઘણા સમયે મળ્યું. તેમાંયે વિદુરના જેવા ભગવાનના ભક્ત શ્રોતા ક્યાંથી મળે ? એટલે હવે ઉદ્ધવ કૃષ્ણના લીલામય ચરિત્રને વર્ણવવા બેસે છે. એ ચરિત્ર વિદુર તો જાણે જ છે. પણ

કૃષ્ણના ગુણ સૌ જાણે તોય વારંવાર ગાવા ગમે છે. એટલે કૃષ્ણની બાળલીલાથી માંડી નિર્વાણ સુધીની ક્ષણો ઉદ્ધવ વર્ણવવા માંડે છે.

હરીન્દ્ર દવે

['નવનીત-સમર્પણ' માસિક]

" – એમ કહી શકશે ખરી ?"

સહુથી પવિત્ર સંબંધ હોય તો તે ભાઈ-બહેનનો છે. "મારો વીર" કહેતાં સ્ત્રીના મુખ ઉપર જે ઉલ્લાસ, જે ગર્વ, જે આત્મીયતા જાગે છે, એ તો દેવોને પણ ઈર્ષા ઉપજાવે. ગુજરાતી ભાષાએ 'વીર' એટલે બહાદુર અને 'વીર' એટલે ભાઈ, એ બન્નેને જોડીને ભાષાને ભાવની અત્યંત ઉચ્ચ સપાટી પર મૂકી દીધી છે. જે પ્રજામાં વીર બેઠો હોય, એની બહેનો વગડામાંયે નિર્ભય ફરતી હોય.

ધર્મેન્દ્રસિંહજી કૉલેજમાં હું ભણતો હતો ત્યારે ત્યાં મેઘાણીનો કાર્યક્રમ હતો. એમણે મેના ગુર્જરીનું ગીત ગાયું. તેની એક પંક્તિ આજે પણ કાનમાં ગુંજે છે. મેના બાદશાહને સંભળાવે છે –

મુને ન જાણીશ એકલી,
મારા ગુર્જર ચડે નવ લાખ રે !

"બાદશાહ, મને એકલી જાણીને ઉપાડી જવાની ગુસ્તાખી કરતો હો, તો રહેવા દેજે. મારા નવ લાખ ગુર્જરો તારું પગલું દબાવતા આવશે અને તને ધૂળ ચાટતો કરી દેશે."

પછી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ તરફ આંગળી ચીંધી મેઘાણીએ કહ્યું : "આ કૉલેજની કોઈ પણ છોકરીની છેડતી થાય, તો તે ગુંડાને એમ કહી શકશે ખરી કે, મારી પાછળ મારા પાંચસો વીર બેઠા છે; તારી ખો ભુલાવી દેશે ?"

મકરન્દ દવે

આ ઝાલાવાડી ધરતી !૦૦૦
અહીં ફૂલ કેવળ આવળનાં,
અહીં નીર અધિકાં મૃગજળનાં;
પુષ્પ, પત્ર, પાણી વિણ કાયા ઘોર ઉનાળે બળતી !૦૦૦
સંન્યાસિની તણા નિર્મળ શુભ વેશે ઉર મુજ ભરતી.

પ્રજારામ રાવળ

માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં

ફૂલ કહે ભમરાને, ભમરો વાત વહે ગુંજનમાં :
માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં.

કાલિન્દીના જલ પર ઝૂકી
પૂછે કદંબડાળી :
યાદ તને બેસી અહીં વેણુ
વાતા'તા વનમાળી ?
લહર વમળને કહે, વમળ એ વાત સ્મરે સ્પંદનમાં :
માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં.૦૦૦

શિર પર ગોરસમટુકી,
મારી વાટ ન કેમે ખૂટી,
અબ લગ કંકર એક ન લાગ્યો
ગયાં ભાગ્ય મુજ ફૂટી;
કાજળ કહે આંખોને, આંખો વાત વહે અંસુઅનમાં :
માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં.

હરીન્દ્ર દવે

ચિરઆસ્વાદ્ય વિરહગીત

કવિની વાણીમાં આકાર પામે ન પામે ત્યાં તો કોઈ કોઈ કાવ્યપંક્તિ લોકજીભે રમતી થઈ જાય છે. હરીન્દ્રની 'માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં' આપણા સાહિત્યની એવી એક પંક્તિ છે. વૃંદાવન છોડી કૃષ્ણ મથુરા ગયા, એની વિરહવેદના આખા ગોકુળના મુખમાં મૂકી સદીઓથી અનેક કવિઓ ગાતા આવ્યા છે. ગળથૂથીમાં મળતો એ સાહિત્યવારસો અત્યંત સમૃદ્ધ હોવા છતાં આપણા કવિઓને એનું આકર્ષણ એટલું બધું રહેતું આવ્યું છે કે પોતપોતાની આગવી રીતે કવિઓ પેઢી દર પેઢી કૃષ્ણનાં ગીતો રચતા જ રહે છે. આ પૈકી કેટલાંક તો નરસિંહ, મીરાં, દયારામ જેવા પાસેથી મળેલા વારસામાં ચિરંતન સ્થાનનાં અધિકારી બને છે. 'માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં' આપણું એવું એક નીવડેલું ગીત છે; મધુવન છોડી ગયેલા કૃષ્ણના વિરહથી ગોપીઓને થતી વેદનાની કવિતાના આપણા સમૃદ્ધ વારસાની યાદ તાજી કરાવતું ચિરઆસ્વાદ્ય વિરહગીત છે. આપણાં ભણેલાં, અભણ, આબાલવૃદ્ધ – સૌને અતિપરિચિત એવી કથાને આજના કવિઓ કેવી તાજગીભરી નવીનતા અર્પે છે, તે આ ગીતની પંક્તિએ પંક્તિએ ધબકે છે.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ, 'સ્નેહરશ્મિ'

['ભજનયોગ' પુસ્તક : 2003]

તરણેતર

મારાં મનડાંનો માનેલ મીઠો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
એને મેળામાં ક્યાંય ના દીઠો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
આવી તરણેતરને મેળે, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
જોતી આવી હું ઊભે કેડે, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
અહીં ઊમટ્યા માનવી લાખો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
નહિ એનાથી થઈ ચાર આંખો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?

મેં તો ડોકમાં હાંસડી પહેરી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
અને લ્હેરિયાં હાલ્યાં લ્હેરી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મેં તો પહેર્યો ગુલાબી કમખો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
જાશે આજનો દન શું અમથો ? માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મારી ખણખણ કાંબિયું બોલે, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મારી નજરું તે એકને ખોળે, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?

મારી સાહેલિયું કતરાતી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મારી સંશેથી ધડકે છાતી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મન મૂકી બધાંય રે' મ્હાલી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મારો મેળો શું જાશે ખાલી ? માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
એના વાવડ તે કેને પૂછું, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
જરા ભીની આંખલડી લૂછું, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?

ત્યાં તો પાછળથી વાગે પાવો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
ન્હોય બીજાનો સૂર તે આવો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
પછી વાંકી એ પાઘડી દીઠી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
હસી માયાળુ આંખડી મીઠી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
કેડ પાતળી ને ફૂમકાં ઝાઝાં, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
ડિલે છાંટણાં ગલાલનાં તાજાં, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?

એની મીટ પરે મનડાં ઓવારું, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
કરું ઓળઘોળ આયખું મારું, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મીઠો તરણેતરનો મેળો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મારો સંગી તે થઈ ગ્યો ભેળો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
હવે મેળાનો રંગ રહી જાશે, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
હાશ ! હૈયાને ટાઢક થાશે, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?

નાથાલાલ દવે

મુંબઈનો માળો

મુંબઈ જેવું વિશાળ શહેર, એમાં ભરચક લત્તાઓ, એમાં એક નાનકડી સાંકડી ગલી, એમાં ચાર મજલાનું એક મકાન, મકાનની લગોલગ લગનની વાડી, વાડીમાં પીપળાનું ઝાડ, પીપળાના ઝાડમાં ભેરવાયેલા ફાટેલા પતંગો અને ચાર માળ પર રહેતા માણસોનો બબ્બે ઓરડીઓમાં સચવાયેલો સંસાર...

મકાનને દાદરે બેસી વાડીમાં ઘણી વાર જોયા કર્યું છે. લગ્નની મોસમમાં દરરોજ નવો માંડવો... સવારના પહોરથી વાતાવરણમાં સાડીશેલાંના રંગ... ધોતિયું, કફની, સફેદ ટોપી અને સફેદ ચંપલ... વાજાંવાળાઓ... લાઉડસ્પીકર... વરઘોડો આવે ત્યારે મુકાતી લગભગ એક જ રેકર્ડ ''ઘૂંઘટકા પટ ખોલ રે, તોહે પિયા મિલેંગે'' ...પછી રાતનો સમય, બત્તીઓ... અને પછી કન્યાવિદાય... આંસુઓ... શિખામણો... શણગારેલી મોટર અને.... આમ ને આમ સંસારની શરૂઆત... ફ્લૅટમાં કે ઓરડીમાં...

વાડીમાં પીપળો એમ ને એમ ઊભો છે. કેટલાંયે લગ્ન ...જમણ...રિસેપ્શન... નાનામોટા ઝઘડા... માણસનાં નાનાં મન... એની ઈર્ષાઓ... એની પ્રદર્શનવૃત્તિ, રોશની અને એ પછીનો અંધકાર... ધામધૂમ અને એ પછીનો સૂનકાર...

ચાર માળના મકાનના પગથિયે પગથિયે શૈશવે કૂદકા-ભૂસકા માર્યા છે, કિશોરાવસ્થાએ તંબૂ તાણ્યા છે. પ્રત્યેક ઓરડીનો જુદો જુદો સંસાર જોવા મળ્યો છે – તો આખા માળાનું સામૂહિક જીવન પણ જાણવા મળ્યું છે. દાદરની વચ્ચેની જગામાં, છૂટક કામ કરતા ઘાટીઓ પણ પોતાના એશઆરામની પળોને પાનતમાકુથી લાલમલાલ કરી મૂકતા કે બીડીનાં ઠૂંઠાંથી તેજીલી કરતા જોયા છે.

પ્રત્યેક ઓરડીનું વ્યક્તિત્વ જુદું. બહારથી બધી જ સમાન લાગે એ તો માત્ર આભાસ. કોઈકને ઘરે-આંગણે તોરણ લટકે; તોરણના પોપટ બોલકા લાગે અને ઓરડીના માણસો મૂંગા. કોઈકનાં બારણાં બાંડાં જ હોય. ઊંબરા તો પ્રત્યેક ઓરડીના પૂજાય. સામેના પીપળાને કંકુના છાંટા નિયમિત મળે.

મોટાંઓની તકરાર ખાસ ન હોય, પણ સીદીભાઈને સીદકાં વહાલાં – એમ છોકરાંઓની બાબતમાંથી જ કાંઈક ચકમક ઝરે. ઉપલા મજલા પર રહેનારાઓને નીચલા મજલાવાળા પ્રત્યે એક સામાન્ય ફરિયાદ રહે : પાણીનો ધોધ છૂટો મૂકે એટલે ઉપર પાણી ચડતાં વાર લાગે. છાપાં પણ દરેક ઓરડીમાં ન આવે. પ્રત્યેક માળામાં એક વ્યક્તિ તો એવી હોય છે જે માળાનાં છાપાંની ગરજ સારે. આમ એકમેકના ઘરે આવવાજવાનો કે લેવડદેવડનો વહેવાર સવારથી શરૂ થાય. કોઈને લેવામાં કે આપવામાં શરમસંકોચ નહીં. કોથમીર, લીંબુ ને લીમડાથી માંડીને એકાદ વાટકી ઘી-તેલની પણ લેવડદેવડ થાય.

હવે તો રેડિયો ઓરડીએ ઓરડીએ આવી ગયો હશે. પણ પહેલાં તો જો એકાદ ઓરડીમાં રેડિયો આવે તો જાણે કે છોકરો જન્મ્યો હોય એમ આસપાસનાં

પડોશીઓ હરખ કરી જતાં. પ્રત્યેક પડોશીની આંખમાં બાઈનોક્યુલરના કાચ હોય જ. કોને ત્યાં કોણ આવ્યું, કેમ આવ્યું, ક્યારે આવ્યું, આવનાર વ્યક્તિ કેટલા કલાક બેઠી, એનો બધો જ હિસાબ – અત્યારે રાજકારણમાં જેમ એક દેશ બીજા દેશની હિલચાલની ચોકી કરે છે એમ – કર્યા કરે.

વૅકેશનમાં તો આખો માળો છોકરાઓનો થઈ જાય. દાદરના કઠેડા પર લસરવાથી માંડીને બધી જ રમતો અને મસ્તી-તોફાનો આરંભાઈ જાય. લખોટી, કોડી, પત્તાં, કેરમ બોર્ડની મોસમો આવે ને જાય.

કોઈકને ઘરે ઠાકોરજીની રાજસેવા જેવું હોય તો એનો પ્રસાદ આખા માળાને મળે. કોઈક નવરાત્રિમાં ગરબા ગવડાવે તો એની લહાણી ઘરદીઠ મળે. કોઈકને ત્યાં ઘરનો માણસ ક્યારેક અતિશય મોડે સુધી ન આવ્યો હોય તો આખો માળો ચિંતા કરે. અંગત અને બિનંગતનો અહીં સમન્વય થયો હોય છે. સામૂહિક જીવનની નાનકડી વિદ્યાપીઠ જેવો મુંબઈનો માળો છે.

સુરેશ દલાલ

['મારી બારીએથી' પુસ્તક : 1976]

કાલે

નાનાં અમથાં આજ ભલે ને, કાલે મોટાં થાશું;
અમે તો ગીત ગુલાબી ગાશું !

કળી-કળીનાં ફૂલ થાય ને બુંદ-બુંદનો દરિયો !
નાની અમથી બીજ ચમકતી આભે થઈ ચાંદલિયો;
મસ્ત થઈને અજાણ પંથે અમે એકલાં જાશું :
અમે તો ગીત ગુલાબી ગાશું !

નાનકડી કેડીનો થાતો મારગ કેવો મોટો;
એવા મોટા થઈશું કે નહિ જડે અમારો જોટો !
હશે હોઠ પર સ્મિત : આંખમાં કદી હોય નહિ આંસુ,
અમે તો ગીત ગુલાબી ગાશું !

સુરેશ દલાલ

અમો જોગીના જોગ માફ કરજે, બાલા !૦૦૦
અમે દાઝ્યાં ને દઝાડ્યાં : માફ કરજે, બાલા !

ન્હાનાલાલ કવિ

આખરી પડદો

એક જ નાટકના દસ હજારથી વધુ ખેલ ભજવવાનો વિશ્વવિક્રમ જેણે સ્થાપ્યો, તે 'અદ્રક કે પંજે' (આદુનાં મૂળ) ઉપર આખરી પડદો પડી ગયો છે. છેલ્લાં 35 વરસ દરમ્યાન ત્રણ કરોડ જેટલા લોકોએ એ નાટક જોયું છે અને 60થી વધુ દેશોમાં 27 ભાષામાં એ ભજવાયું છે. હમણાં સુધી જ્યાં જ્યાં એ રજૂ થયું છે ત્યાં બધે પ્રેક્ષાગાર ભરચક રહ્યાં છે અને છેલ્લે છેલ્લે બેંગલોર તથા પુણેમાં એના પ્રયોગો થયા ત્યારે જેટલા લોકોને ટિકિટ મળી તેનાથી બમણા જેટલાને નિરાશ થઈને પાછા ફરવું પડેલું.

હજી પણ 'અદ્રક કે પંજે'ની ભજવણી થાય તો ધંધાદારી રીતે એને સફળતા વરે જ. પણ એના 56 વરસના નિર્માતા બબ્બનખાન કહે છે કે, ''એ નાટકને નિરંતર જે લોકપ્રિયતા સાંપડતી રહી છે તે હજી ચાલુ છે ત્યાં જ એના ખેલ ખતમ કરવાનો નિર્ણય મેં કર્યો છે. એમાંથી મને પૈસા, નામના, કીર્તિ, પારિતોષિકો વગેરે બધું સાંપડેલું છે, અને હવે તેની પર આખરી પડદો પાડી દેવાનો સમય પાકી ગયો છે.''

મિનિટે મિનિટે પ્રેક્ષકોને હસતા રાખનાર નાટક 'અદ્રક કે પંજે'નું મુખ્ય પાત્ર છે રમતુભાઈ નામના એક સરકારી કારકૂન. આઠ બાળકોના એ બાપને ઘેર નવમાના આગમનની તૈયારી છે. એને માથે કરજ ખૂબ ચડી ગયું છે, પણ તે ચૂકવવા બાબત કોઈ ચિંતા એને છે નહીં. એના સસરા ને સાળા જેમતેમ કરીને એને આફતમાંથી ઉગારી લે છે, પણ પોતાની ભૂલમાંથી કશો બોધપાઠ રમતુભાઈ લેતા નથી. અનેક વાર માથે આપત્તિ આવી ગઈ હોવા છતાં નવા બાળકના જન્મની ઉજવણી કરવાનું એ ઠરાવે છે.

નાટકના નિર્માતા બબ્બનનાં છ ભાઈબહેનો ભૂખનો ભોગ બનીને મરી ગયેલાં, ને પોતે બેકાર હતા. ભાઈબંધો સાથે ચાપાણી પીતાં રમૂજી ટુચકા સંભળાવવાની એમને આદત હતી. 1965માં એક રાતે એવાં ચાપાણી પછી હૈદરાબાદના પોતાના ઘરની બહાર સડક પરની બત્તી નીચે બેસીને ખાને એક હાસ્યકથા લખી નાખી. પછી રમતુભાઈ વિશેનું નાટક એણે ચાર મહિનામાં પૂરું કર્યું. અને મા પાસેથી મંગલસૂત્ર માગીને રૂ. 275માં તે વેચી નાખ્યું, જેથી રવીન્દ્ર ભારતી થિયેટર ભાડે રાખી શકાય અને થોડાં ભીંતપત્રો ચિતરાવી શકાય.

ઘેર ઘેર ફરીને એણે નાટકની ટિકિટો વેચી અને લગભગ બધાએ ધર્માદામાં પૈસા આપતા હોય તે રીતે એ લીધી. 'અદ્રક કે પંજે'ના પહેલા ખેલમાંથી ખર્ચ ન નીકળ્યો, પણ પ્રેક્ષકોને તે પસંદ પડ્યું. એટલે બબ્બન ખાને દેવું કરીને બીજો ખેલ ભજવ્યો. પછી તો એ એક જાતનો ઇતિહાસ રચવા માંડ્યા.

એ જમાનામાં જગતમાં સૌથી વધારે સમય સુધી ચાલેલું નાટક હતું આગાથા ક્રિસ્ટીનું 'માઉસ ટ્રેપ'. ખાન તેનાથી આગળ નીકળી ગયા. આવો વિક્રમ સર્જનારા

નાટકના સરંજામ પાછળ ખાને ફક્ત રૂ. 650 ખરચેલા. એનો તખ્તો ગોઠવતાં પંદરેક મિનિટ લાગે છે અને સંકેલો દસ મિનિટમાં જ થઈ જાય છે. 1965ની 22મી સપ્ટેમ્બરે નાટકના પ્રથમ ખેલ વખતે ખરીદેલ છત્રી, શેરવાણી અને ટિફિન-કેરિયરને જ ખાન છેવટ સુધી વળગી રહેલા.

['સ્ટેઇટ્સમન' દૈનિક : 2000]

મોજ આવી શકે છે સાગરની,
ખુદના ખાબોચિયે તરે કોઈ.

'મરીઝ'

એક જ વાક્ય...

ગુજરાતમાં જનતા મોરચાની સરકારના બાબુભાઈ પટેલ મુખ્ય મંત્રી હતા ત્યારે એક ધારાસભ્ય ગાભાજી ઠાકોરે અમદાવાદની સિવિલ હૉસ્પિટલમાં એક ડૉક્ટરને લાફો માર્યો, એટલે બધા ડૉક્ટરોએ હડતાલ પાડી. એ વખતે બાબુભાઈએ આવીને ડૉક્ટરોને એક જ વાક્ય કહેલું : ''એક લાફાને કારણે ગરીબોને મુશ્કેલીમાં મૂકીને તમે તમારો ધર્મ કેમ ચૂકો છો ?''... અને કોઈ શરત વગર હડતાલ સમાપ્ત થઈ ગઈ !

મુખ્ય મંત્રી તરીકે બાબુભાઈને વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી પ્રવાસમાં રહેવું પડતું. મુસાફરીથી તે થાકતા નહિ. ડીઝલથી ચાલતી એમ્બેસેડર ગાડીમાં બેઠા બેઠા ફાઇલો તપાસતા રહેતા. ગાડીમાં તેમણે નાનકડી ટ્યુબલાઇટ ગોઠવાવેલી, તેના પ્રકાશમાં રાતે પણ ફાઇલો જોવાનું ને નોંધ કરવાનું ચાલુ રાખતા.

બાબુભાઈના સંસ્કારની સુવાસ તેમના કુટુંબમાં પણ કેવી ઊતરી હતી તેનો એક દાખલો તો લાખો લોકોએ નજરે નિહાળેલો છે. બાબુભાઈ ગુજરાતના મુખ્ય મંત્રી હતા ત્યારે તેમના દીકરા સતીષભાઈ નડિયાદની ન્યુ શોરોક મિલમાં નોકરી કરતા. તે રોજ વહેલી સવારે ગાંધીનગરથી બસમાં અમદાવાદ આવતા અને 'ગુજરાત ક્વીન'માં નડિયાદ પહોંચી જતા.

બાબુભાઈ પોતે ઘણી વાર બસમાં ફરતા. અમદાવાદમાં લાલ દરવાજા બસ-મથક પરથી ભીડમાં બાબુભાઈ બસમાં ચડતા હતા તેનો ફોટો છાપાંમાં છપાયા પછી થોડા દિવસ સુધી તો મુસાફરો ધક્કામુક્કી કરવાને બદલે ત્યાં લાઇનમાં ઊભા રહેલા જોવા મળતા !

રમેશ મહેતા

સત્તાવન સેન્ટ

એક નાના દેવળ પાસે ડૂસકાં ભરતી એક બાળા બહાર ઊભી હતી. ''અંદર હવે જગ્યા નથી,'' એમ કહીને તેને દેવળમાં આવવા દીધી નહોતી.

થોડી વારમાં વડા પાદરી એની પાસેથી પસાર થયા ત્યારે એને ડૂસકાં ભરતી જોઈને કારણ પૂછ્યું, તો તેણે કહ્યું : ''મને દેવળની રવિવારની પાઠશાળામાં જવા દેતા નથી.'' એ લઘરવઘર અને મેલીઘેલી છોકરી પ્રત્યે એમને કરુણા ઊપજી. હાથ પકડીને વડા પાદરી એને અંદર લઈ ગયા અને બીજાં બાળકો સાથે તેને રવિવારની પાઠશાળામાં બેસાડી. છોકરીના આનંદનો પાર ન રહ્યો. એ છોકરી સૌને એટલી વહાલી લાગી કે તેને બીજી છોકરીઓ સાથે રૂમમાં રહેવા-સૂવાની સગવડ કરી આપી. રાતે તેણે સરસ ઊંઘ લીધી. પણ ભગવાનને ભજવાની આવી સગવડ જે બાળકોને નથી મળતી એ તેને સૂતાં પહેલાં બહુ યાદ આવ્યાં.

એ છોકરીનાં મા-બાપ તો ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતાં હતાં, એટલે બીજે દિવસે એ એમની પાસે ચાલી ગઈ. પણ દેવળની રવિવારની પાઠશાળામાં હવે એ નિયમિત જતી હતી.

બેએક વરસ પછી એક દિવસ એ છોકરીનું શબ ગરીબો માટેની વસાહતના એક મકાનમાં પડેલું જોવા મળ્યું.

એની અંતિમક્રિયામાં મદદરૂપ થવા મા-બાપે એના દોસ્ત બની ગયેલા પેલા વડા પાદરીને બોલાવ્યા. એમણે આવીને છોકરીના શબને સરખી રીતે મૂકવા ઉપાડ્યું, તો ચીંથરેહાલ એક નાનો બટવો એની નીચે પડેલો જોયો. કોઈ ઉકરડામાંથી તેને આ બટવો મળ્યો હશે એવો લાગતો હતો. એ બટવામાં 57 સેન્ટ હતા અને સાથે એક ચબરખી હતી. બાળકના જેવા ગડબડિયા અક્ષરવાળી એ ચબરખીમાં લખ્યું હતું : ''વધુ બાળકો સમાઈ શકે એવી મોટી પાઠશાળા બાંધવામાં કામ આવે એ માટે આ પૈસા છે; દેવળમાં આપી દેવાના છે.''

પાઠશાળા પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને એ છોકરીએ બે વરસમાં આટલી બચત કેવી રીતે કરી હશે તેના વિચારથી વડા પાદરી દ્રવિત થઈ ગયા.

દેવળના વિસ્તારના લોકોના સુખચેન માટે ખેવના રાખતા સુખી શુભેચ્છકોની મિટિંગ તેમણે બીજે દિવસે બોલાવી. પેલો બટવો અને પેલી ચબરખી ટેબલ પર મૂકીને તેમણે વાત શરૂ કરી. એ છોકરીના નિ:સ્વાર્થ પ્રેમ અને ભક્તિભાવ વિશેની આખી કથા એમણે કહી અને પાઠશાળા માટે વધુ મોટું મકાન બાંધવા ભંડોળ ભેગું કરવા કમ્મર કસવા સૌને અપીલ કરી.

સ્થાનિક છાપાંમાં આ આખી વાત સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ; એક ધનિકના વાંચવામાં એ આવી. તેમણે લાખો રૂપિયાની કિંમતની ગણાય એવી જમીન બહુ ઓછી રકમ લઈને આપવા ઑફર કરી. દેવળના સંચાલકોએ એમને જણાવ્યું કે ''આટલી બધી રકમ દેવળ આપી શકે તેમ નથી.'' તો, પેલા ધનિકે કહ્યું : ''આ આખી જમીન દેવળને 57 સેંટમાં જ આપી દેવા તૈયાર છું.''

જમીન તો મળી. હવે મકાન બાંધવા પૈસા જોઈએ ને ! નિઃસ્વાર્થ પ્રેમથી પેલી નાની છોકરી જે દાન આપતી ગઈ હતી તેણે ચમત્કાર સર્જ્યો. દાનનો ધોધ વરસવા માંડ્યો. એ છોકરીના અરધા ડૉલર જેટલા દાનની રકમ વધીને અઢી કરોડ ડૉલર જેટલી થઈ ગઈ. વીસમી સદીના આરંભકાળની આ વાત છે. એટલે એ જમાનામાં તો આ રકમ ઘણીબધી મોટી ગણાય.

અમેરિકાના વિખ્યાત શહેર ફિલાડેલ્ફિયાની આ બધી કથા છે. રવિવારની સવારની પાઠશાળાનું મજાનું મોટું મકાન તો થયું જ. એ ઉપરાંત, ત્રણ હજાર લોકો બેસી શકે એવું મોટું દેવળનું મકાન બન્યું. એક સરસ હૉસ્પિટલ પણ થઈ અને હજારો વિદ્યાર્થીઓ ભણી શકે એવી વિખ્યાત ટેમ્પલ યુનિવર્સિટી પણ ઊભી થઈ.

પાઠશાળાના મકાનના એક ઓરડામાં પેલી નાની છોકરીની તસવીર મૂકવામાં આવી છે. સાથે પેલા કરુણામૂર્તિ વડા પાદરીની પણ તસવીર છે.

શાંતિલાલ ડગલી

['જન્મભૂમિ-પ્રવાસી' અઠવાડિક : 2004]

એકએક ઈંટ....

મુઝે હિન્દુસ્તાન મેં યકીન હૈ. ઔર મુઝે ઈસ ભારત કે ભવિષ્ય મેં ભરોસા હૈ કિ આઈન્દા ઈસ કી શક્તિ બઢેગી – ઔર શક્તિ ખાલી ઈસ તરહ સે નહીં બઢેગી કિ વહ શક્તિ એક ફૌજી શક્તિ હો. ઠીક હૈ, એક બડે દેશ કી ફૌજી શક્તિ ભી હોની ચાહિયે. લેકિન અસલ તાકત હોતી હૈ ઉસકી કામ કરને કી શક્તિ, ઉસકી મેહનત કરને કી શક્તિ. અગર હમ ઈસ દેશ કી ગરીબી કો દૂર કરેંગે, તો કાનૂનોં સે નહીં, શોર-ગુલ મચાકે નહીં, શિકાયત કરકે નહીં, બલ્કિ મેહનત કરકે. એકએક આદમી – બડા ઔર છોટા, મર્દ-ઔરત ઔર બચ્ચા – મેહનત કરેગા.

હમારે સામને આરામ નહીં હૈ. સ્વરાજ આયા, આઝાદી આઈ, તો યહ ન સમઝિયે કિ હમારે આપ કે આરામ કરને કા સમય આયા હૈ. હમેં અપને ઘર કો બનાના હૈ, અપને દેશ કો બનાના હૈ, ઔર આઈન્દા નસલોં કે લિયે એક બડી મઝબૂત ઇમારત ખડી કરની હૈ. ઔર ફિર ઈસ મેહનત મેં એક એક ઈંટ ઔર એક એક પથ્થર જો હમ રખતે હૈં – યાદ રખિયે, હમ ઔર આપ ગુઝર જાયેંગે, લેકિન વે ઈંટ ઔર પથ્થર કાયમ રહેંગે; ઔર સૈંકડોં બરસ બાદ ભી વે એક યાદગાર હોંગે, ઔર દુનિયા કે સામને ઔર હમારી આઈન્દા નસલોં કે સામને ઈસ શકલ મેં હોંગે, કિ એક જમાના આયા થા જબ કિ આઝાદ હિન્દુસ્તાન કી બુનિયાદ ઈસ તરહ સે પડી ઔર જબ ઈસ મેહનત સે, પસીને સે, ખૂન બહાકર ભારત કી યહ ઇમારત બની.

જવાહરલાલ નેહરુ

કીર્તિ સામે ઝુંબેશ !

તો ચાલો, કીર્તિ સામે ઝુંબેશ ચલાવીએ ! એણે આપણા સાહિત્યનો ઘણો ભોગ લીધો છે. ખુમારીવાળા સર્જકોને યાચક બનાવ્યા છે. એણે સર્જકની દૃષ્ટિને પોતાની કૃતિના સત્ત્વ પરથી ખસેડીને પોતાના નામના ચળકાટ તરફ વાળી છે. પાઠ્યપુસ્તકોમાં સ્થાન, સંકલનોમાં સ્થાન, પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધિ – એટલેથી દોડ અટકતી નથી. પછી ચંદ્રકો અને ઇનામો : નર્મદ ચંદ્રક ને રણજિતરામ ચંદ્રક, ગુજરાત રાજ્યનાં ઇનામ, દિલ્હીનું સાહિત્ય અકાદમીનું ઇનામ અને એથી આગળ વધીને જ્ઞાનપીઠનું ઇનામ – એ ઉપરાંત સંસ્થાઓએ અસાહિત્યિક ધોરણે જાહેર કરેલાં નાનાંમોટાં ઇનામો તો જુદાં !

આ ચક્કરમાં પડેલો જીવ ક્યાંથી છૂટે ? તેમાં વળી આગલી હરોળમાં રહેવાનો ધખારો, પ્રવાહને નવો વળાંક આપ્યાનું શ્રેય લેવાની ઇચ્છા – આ બધું તો ખરું જ. છાપાંમાં એકાદ કૉલમ હાથ આવી ચડે તો ય ભયોભયો – થાપવા-ઉથાપવાની રમત રમવાની કેવી મજા ! આને ચૂંટી ખણી, તો પેલાને થાબડ્યો.

ધીમે ધીમે બધું કરવાની ફાવટ આવી જાય, રીઢા થઈ જવાય, સાથે સાથે સર્જનને માટેની સાધનામાં ઊણપ આવતી જાય. પણ આત્મશોધન માટેનો સમય ક્યાંથી કાઢવો ?

આ પછી પરિષદ, સભા-સમિતિ, સંવાદનાં ક્ષેત્રો ખૂલે છે. પછી વિદ્યાપીઠોની કે સરકારી સમિતિઓમાં સ્થાન પામવા માટેની પડાપડી. પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરનારી સમિતિમાં હોઈએ તો મિત્રોને ઉપકારક થઈ શકાય.

પછી જાહેર સન્માન, માનપત્ર, ષષ્ઠીપૂર્તિ – જિંદગીના છેલ્લા શ્વાસ સુધી કીર્તિ માટેની દોટ મૂકતો આપણો લેખક કેવો તો દયામણો લાગે છે !

*

રિલ્કેની એક કવિતામાં સોનું માનવી આગળ કાકલૂદી કરીને કહે છે : ‘‘મને ફરીથી ખાણમાં સંતાઈ જવા દો. મારી કહેવાતી અશુદ્ધિને શુદ્ધ કરવા તમે કસોટી કરી, પણ તમે જે નવી અશુદ્ધિ ઉમેરી છે તેથી તો શરમના માર્યા મારે ધરતીમાં સમાઈ ગયા વિના છૂટકો નથી. રાજાઓના સિક્કા, ધનિકોની લોભી આંગળીની છાપ, ગરીબોનાં આંસુ, હત્યારાઓએ રેડેલ લોહી – બધું મારા અંગ પરથી શી રીતે ધોઈ શકાશે ?’’

આમ આજે સુવર્ણચંદ્રકોનું સોનું પણ અશુદ્ધિને કારણે ધરતીમાં સમાઈ જવા ઇચ્છે છે. એના પર પણ લોલુપ દૃષ્ટિના ડાઘ છે, દુરુપયોગનું કલંક છે.

તો આવો, કીર્તિ સામે ઝુંબેશ ઉઠાવીએ, ચંદ્રકોને ઓગાળી નાખીએ, આત્મપ્રશંસામાં રાચતી કલમોનું લીલામ કરીએ, ‘કીર્તિ’ શબ્દના પર છેકો મૂકીએ !

સુરેશ હ૦ જોષી

[‘શ્રુણવન્તુ’ પુસ્તક]

શાસ્ત્રોદ્ધારક મુનિ

1914-15ની આસપાસ સુધીમાં પુસ્તક-પ્રકાશનમાં એક રૂઢ પ્રથા એ હતી કે જો પ્રસ્તાવના જેવું કાંઈ લખવું હોય, તો તે સંસ્કૃતમાં જ લખવામાં મહત્તા મનાતી. એક વાર મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીએ પોતાની લખેલ સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના મને જોઈ જવા કહ્યું. મેં તે જોઈ તો લીધી; પણ સાથે જ તેમને કહ્યું કે પ્રસ્તાવના આદિ સંસ્કૃતમાં લખો છો, તેનો શો હેતુ ? તેમણે જવાબમાં બીજા અનેક પ્રસિદ્ધ મુનિઓનાં ઉદાહરણ આપી એ પ્રથાની પુષ્ટિ કરી. મેં કહ્યું : જુઓને અમુક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના : એમાં શબ્દાડંબર સિવાય શું હોય છે ? વળી અમુક પ્રસ્તાવનાઓમાં કોઈ શિષ્ય કે આશ્રિત પંડિત અમુક સાધુની ભારોભાર પ્રશંસા કરતો દેખાય છે – પછી ભલે તે છેક જ જૂઠાણાંથી ભરેલી હોય ! જો એ જ સંસ્કૃતના લેખકોને એમ કહેવામાં આવે છે કે મહેરબાની કરી તમે એનો અનુવાદ સંભળાવો, તો કાં તો એમાંથી સાંભળનાર શૂન્ય જ મેળવવાનો અને સંભળાવનાર પોતે શરમાવાનો. વળી મેં વધારે સખત ટીકા કરતાં એ પણ કહ્યું કે સંસ્કૃતમાં લખવું એનો અર્થ આશ્રયદાતાઓ અને અભણ દુનિયાની દૃષ્ટિમાં મહત્ત્વ સાચવવું અને સાથે સાથે પોતાનું અજ્ઞાન પોષ્યે જવું, એ જ છે. જો લેખકને કાંઈ સાચું નક્કર કહેવાનું જ હોય તેમજ અનેક વાંચનાર સમક્ષ કાંઈ મૂકવા જેવું સાચે જ હોય, તો તેઓ ચાલુ લોકભાષામાં લખતાં શાને સંકોચાય છે ? પરંતુ જેઓ માત્ર સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તાવના વગેરે લખે છે, તેઓ મોટેભાગે વાચકોને અંધારામાં રાખવા સાથે પોતાના અજ્ઞાનને છુપાવે છે. મારા કથનનો જરા પણ સામનો કર્યા સિવાય મુનિશ્રીએ ત્યારબાદ મોટેભાગે પ્રસ્તાવના સંસ્કૃતમાં લખવાનો શિરસ્તો બદલી નાખ્યો. એને પરિણામે તેમનાં તથા તેમના શિષ્યનાં પ્રકાશનોમાં આજે અનેક મહત્ત્વની ઐતિહાસિક વસ્તુઓ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા જાણવી સુગમ બની છે. આ એમની સત્યગ્રાહી પ્રકૃતિએ મને વિશેષ વશ કર્યો.

મુનિશ્રીની ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી એક વિશેષતા એ હતી કે તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં પ્રથમ ત્યાંના ભંડારનું કામ હાથમાં લેતા. જો સૂચિ ઠીક ન હોય તો તે બનાવતા, પોથીઓને નવાં મજબૂત બંધનોથી બાંધતા, ક્રમવાર ડાબડામાં ગોઠવતા; એટલું જ નહિ પણ જ્યાં ગ્રંથો રાખવા માટે કબાટ કે એવી બીજી સારી સગવડ ન હોય ત્યાં તે તૈયાર કરાવતા. એ રીતે ત્યાંના ભંડારને વ્યવસ્થિત અને ટકાઉ બનાવતા. પુસ્તકસૂચિ પ્રસિદ્ધ કરતા. આની સાથે તેઓશ્રીએ ભંડારમાંથી મળી આવતા નાનામોટા બધા જ ગ્રંથોની નવી લિખિત નકલો કરાવી તેનો એક પૂર્ણ અને ઉપયોગી સંગ્રહ કર્યો છે, જે આજે વડોદરામાં વિદ્યમાન છે અને ગમે તે વિદ્વાનનું મસ્તક નમાવવા માટે બસ છે.

સુખલાલ સંઘવી

['અર્ઘ્ય' પુસ્તક : 2004]

હતી ત્યાંની ત્યાં જ ?

અન્ના ફેલ્સ નામની લેખિકાના 2004માં લખાયેલા પુસ્તક 'નેસેસરી ડ્રીમ્સઃ એમ્બિશન ઇન વિમેન્સ ચેન્જિંગ લાઇવ્ઝ'માં આ લેખિકાનો આક્રોશ છે કે સ્ત્રી શું કામ પરણવા પાછળ પડી છે ? તેને લગ્નમાં શું મેળવવું છે ? તેના જીવનમાં બીજું કોઈ ધ્યેય છે કે નહીં ? શું તે તેના ધ્યેયસિદ્ધિના વિકલ્પમાં પુરુષોને રીઝવવા પાછળ પડી છે ? દેશી ભાષામાં અન્ના ફેલ્સની વાત રજૂ કરું તો 'સ્ત્રીને પરણવા સિવાયનો બીજો કોઈ જીવનનો મકસદ છે ખરો ?' તેની આજુબાજુ પુરુષોનું પ્રભુત્વ, પુરુષો દ્વારા થતી મારપીટ, બળાત્કાર અને વ્યવસાયમાં થતા અન્યાયને જુએ છે અને નોકરી કે કેરિયર પાછળ પડેલી સ્ત્રીઓનાં કથળેલાં જીવન જુએ છે છતાં તેને પરણવાનું કેમ મન થાય છે ?

યુનિવર્સિટી ઓફ નોર્થ કેરોલિનાનાં મહિલા પ્રોફેસર ડૉ. જેન બ્રાઉન કહે છે કે, ''અમે સ્ત્રીઓ તો જ્યાં હતી ત્યાંની ત્યાં જ છીએ. હું જર્નાલિઝમ કૉલેજમાં જોઉં છું કે બધી છોકરીઓ પોતાને આકર્ષક અને સુંદર દેખાવા પાછળ જ મંડી રહે છે. પુરુષને આકર્ષવાનાં જ બધાં નખરાં હોય છે. આજે સ્ત્રીનું સમાજમાં જે માનભર્યું મહત્ત્વ છે તે મહત્ત્વ અને દક્ષતાને વિસ્તારવાને બદલે રોજેરોજ પુરુષને આકર્ષવાના નવાનવા અખતરા સ્ત્રી દ્વારા થાય છે અને પુરુષને પ્રાપ્ય થવામાં જ સ્ત્રીઓ બહાદુરી સમજે છે.''

કાન્તિ ભટ્ટ

છેતરાઈએ ભલે !

સ્ત્રીના કલંકની વાત ન માનવાથી છેતરાઈએ તે ભલે;
પણ એ માનીને પાપના ભાગીદાર થવું ખોટું.

શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

અરે, પણ સદા ન મંજિલ કદાપિ વાસો બને;
નિશા સમયની ઘડી-અધઘડી અહીં ગાળવી.

સુન્દરમ્

અવરને શોધતાં વર્ષોનાં વર્ષો કેમ ના લાગે ?
– કે પોતાનેય જગમાં શોધતાં બહુ વાર લાગે છે !

અમૃત 'ઘાયલ'

ખુલ્લું ઘર

મૂળ જર્મનીથી આવેલા પાદરી ફાધર કુન્ત્સે બ્રાઝિલના સાઓ પાઓલા શહેરની એક ઝૂંપડપટ્ટીમાં સ્વેચ્છાએ નિવાસ સ્વીકાર્યો હતો. એક વાર દેશના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો ને લોકો ગામડાંમાંથી ઉચાળા ભરીને શહેર તરફ આવવા માંડ્યા, ત્યારે શહેરના લોકોએ છાપાંને પત્રો લખીને કહ્યું કે શહેરની અનાજની દુકાનો લૂંટાવાનો ભય ઊભો થયો છે, એટલે દુકાનદારોને બંદૂકના પરવાના આપવા જોઈએ. ભૂખે મરતા લોકોના આ પ્રકારના સ્વાગતની વાત વાંચી ફાધર કુન્ત્સના હૃદયમાં જે પીડા થઈ તે તેમને ઉત્તર-પશ્ચિમમાં લઈ ગઈ. ત્યાંના કસ્બાના મુખ્ય દેવળમાં જઈને તેમણે જાહેર કર્યું કે પોતે 21 દિવસના ઉપવાસ પર ઊતરે છે. શરૂઆતમાં તો લોકોએ એમની હાંસી કરી : ''ઉપવાસ કરવાથી ભૂખમરો ઓછો જ મટવાનો છે ?'' પણ ફાધર કુન્ત્સને તો ખૂંચતી હતી નગરજનોની હૃદયશૂન્યતા. તેમણે ચૂપચાપ ઉપવાસ ચાલુ રાખ્યા. બે દિવસ, ત્રણ દિવસ, ચાર દિવસ. લોકો વિચારવા લાગ્યા : 'આ તો દક્ષિણનો માણસ. એ આપણી ખાતર કષ્ટ વેઠે છે ?' કોઈ કોઈએ આવીને પૂછ્યું, ''અમે શું કરી શકીએ ? અમે તમારી જોડે ઉપવાસ પર બેસીએ ?'' ફાધરે કહ્યું : ''ભૂખે મરતા લોકોની પીડ જેમણે ખરેખર પિછાણી હોય તેઓ એક કામ કરે. પોતપોતાના ઘર બહાર એક પાટિયું મૂકી તેની ઉપર આટલું લખી દે : 'આ ઘર સૌને સારુ ખુલ્લું છે. અમારી પાસે જે કંઈ ખાવાનું હશે તે અમે તમારી સાથે વહેંચીને ખાશું. રોટલામાંથી બટકું બટકું. ને એય નહીં હોય તો સાથે બેસીને ભગવાનની પ્રાર્થના કરીશું'. હવે એક પછી એક ઘરની આગળ 'ખુલ્લા ઘર'નાં પાટિયાં મુકાવા લાગ્યાં. 21 દિવસને અંતે તો એ શહેરનાં હજારો ઘરો સામે એવાં પાટિયાં મુકાઈ ગયાં ને બંદૂકના પરવાના માગતું શહેર ભૂખ્યા લોકો સારુ ઘર ખુલ્લાં મૂકતું થઈ ગયું.

નારાયણ દેસાઈ

['ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક : 2004]

અંચળો અજ્ઞાનનો ઓઢી, 'જટિલ' ! રડતું રહ્યું
– બિન્દુએ જાણ્યું નહીં કે એ સ્વયં સાગર હશે.

'જટિલ' વ્યાસ

અંતે સોનલ, સપનાં ટહુક્યાં
ફૂલો બેઠાં ગરમાળામાં !

મનોજ ખંડેરિયા

"પણ જોજો હો...!"

[પ્રામાણિકતા અને તનતોડ પરિશ્રમનાં સનાતન ભારતીય મૂલ્યોની સાથે આધુનિક યંત્રવિદ્યાનો વિરલ સમન્વય કરનાર ભારતના એક આગેવાન ઉદ્યોગપતિ શાન્તનુ લ૦ કિરલોસ્કરે જુવાનીમાં અમેરિકા જઈ વિખ્યાત એમ૦ આઈ૦ ટી૦ સંસ્થામાં ઇજનેરીનો અભ્યાસ કરેલો. મહારાષ્ટ્રમાં પિતાના નાનકડા કારખાનામાં એ 1926માં જોડાયા અને અવિરત પુરુષાર્થને પ્રતાપે દેશભરમાં સન્માનિત ઉદ્યોગપતિ બન્યા. એકાણું વરસની વયે, 1994માં એમનું અવસાન થયું. ત્યારે કિરલોસ્કર જૂથના ઉદ્યોગો તરફથી કેટલાંક દૈનિક છાપાંમાં અરધાં પાનાં ભરીને જાહેરાતો આપવામાં આવેલી, તેમાં કિરલોસ્કર દાદાનો નીચેનો સંદેશો રજૂ થયેલો :]

મને ખબર છે કે તમને તો એક ફક્કડ બહાનું મળી જવાનું – પણ જોજો હો ! મારું મરણ થાય ને હું અહીં આંટો મારવા ન આવ્યો હોઉં, એટલા ખાતર તે દિવસે કામ બંધ રાખતા નહીં.

અને હા, ગમગીન ચહેરાઓ લઈ લઈને ફરશો નહિ ને લાંબાંલચ ભાષણો કરતા નહિ – હું તો એવું એકાદુંયે ભાષણ સાંભળવા જેટલું બેસી શકું જ નહિ. એના કરતાં તો, અહં, તમે મને એકાદ મોટું કૉમ્પ્રેસર કે ડીઝલ એન્જિન જ બનાવી આપોને ! અમેરિકા કે ફ્રાંસથી કોઈ મોટો નિકાસ-ઓર્ડર મેળવી લાવો ને ! એક સાવ નવા, ક્રાંતિકારી સુપર કમ્પ્યૂટરની રચના કરી આપોને !

તમને ઠીક પડે તે કરો – તમે દરજી હો, તો ગામના તમારા લત્તામાં સારામાં સારું પેન્ટ સીવનારા તમે હો એવું હું ઇચ્છું; અથવા હોટલના વેઇટર હો, તો એવી અફલાતૂન સર્વિસ આપો કે તમારે ત્યાં ઘરાકોની ભીડ જામ્યા કરે.

તમારે મને અંજલિ આપવી છે ને ? ખુદાને ખાતર મારું કોઈ બાવલું બનાવશો નહિ. બસ, સરસ કામ કરતા રહો. આજે ને હરહંમેશ. એમ કરતાં કરતાં આપણે એક સરસ મજાનો મુલક ઊભો કરી દઈશું.

વફાદારી તો એક રોગચાળો છે. હમણાંનાં વરસોમાં ભારતમાં એ બહુ ફેલાયો છે. લોકો જ્યારે મને વફાદાર રહેવાની વાત કરે ત્યારે હું કહેતો હોઉં છું કે, મારે તો તમારી કે બીજા કોઈનીયે વફાદારી જોઈતી નથી – મારાં પોતરાંઓની પણ નહિ. કાલ સવારે હું ભ્રષ્ટાચારી બની ગયો, તો શું તમે મને વફાદાર રહેવાના ? હું મરી જઈશ ત્યારે શું કરશો ? તમારી વફાદારી ક્યાંક બીજે લઈ જશો ? જેની કિંમત હોય એવી એકમાત્ર વફાદારી તો છે મૂલ્યો માટેની વફાદારી. કારણ, ફિલસૂફો ભલે ચાહે તે કહે પણ, અમુક મૂલ્યો કદી પણ બદલાતાં નથી. જેમ કે – ઉત્તમતા અથવા બુદ્ધિની ખડતલતા, ગતિશીલતા, ઇમાનદારી, કલ્પનાશક્તિ કે વિનોદવૃત્તિ.

શાન્તનુ લ૦ કિરલોસ્કર

લોકોને પામર બનાવનારા

આપણા દેશના સાધુ-સંત તથા સંપ્રદાય-પ્રવર્તકોએ લોકોને શ્રદ્ધાને નામે કેટલા દુર્બળ, નમ્રતાને નામે નિષ્કારણ પામર, વેદાંતને નામે વિવેકહીન અને ઊલટીસૂલટી દલીલો કરવામાં હોશિયાર તથા સગુણભક્તિને નામે અયોગ્ય રીતે મનુષ્ય-પૂજક બનાવી મૂક્યા છે ! 'ગુરુ : સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ'ની આપણે એવા પ્રકારની સ્થૂળ વ્યાખ્યા બનાવી છે, અને તેનો હવે આપણને એટલો મહાવરો થઈ ગયો છે કે, પોતાના શિષ્યો કે જનતા પોતાને 'ભગવાન' શબ્દથી સંબોધે, મંદિરમાંની મૂર્તિની જેમ પોતાની પૂજાઅર્ચના કરે, પરમેશ્વર-વાચક સંજ્ઞાઓ અને મહિમાના શબ્દો પોતાના નામ સાથે જોડે, અને પોતાની મૂર્તિ પણ પૂજાય, તેમાં આપણને કશું બૂરું – આઘાત પહોંચાડનારું લાગતું નથી. ઊલટું, એ જ મોક્ષનો સાચો રસ્તો લાગે છે ! મહેનત ઉઠાવીને શિષ્યોમાં ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી, તેમની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ કરવી, તેમની વિવેકશક્તિ તેજ કરવી, તેમને સ્વતંત્ર-સ્વાધીન માનવ બનાવવા – તેને બદલે તેમને પરાવલંબી અને પામર રહી કેવળ ગુરુભક્તિથી જ મોક્ષની શ્રદ્ધા રાખવાવાળા કરી મૂકીએ છીએ. પોતે તો પુરુષોત્તમ પદ પર ચડી બેસીએ છીએ, અને શિષ્યોને અપુરુષ – પુરુષાર્થહીન કરીએ છીએ.

મનુષ્યોમાં વય, જ્ઞાન, પૈસો, વિદ્વત્તા, સદ્‌ગુણ, અધિકાર વગેરેના ઓછાવત્તાપણાને લીધે નાનામોટાના ભેદ ગણાય એમ બને. તેને લીધે કોઈને ઓછો, કોઈને વત્તો આદર બતાવાય તે અસ્વાભાવિક નથી. પણ તેનીયે એક હદ હોય. કેટલાક શબ્દ એવા છે કે જે નાનામોટા સૌને માટે એકસરખી રીતે વાપરી શકાય છે; જેમ કે – જી. ગાંધીજી, જવાહરલાલજી, વિનોબાજી, મૌલવીજી, પંડિતજી, ગુરુજી, રામચંદ્રજી વગેરે ગમે તેને માટે આદરાર્થે વાપરી શકાય છે.

પણ, મનુષ્યોના આદર માટે બીજાયે ઘણા શબ્દો છે, જે સર્વેને માટે વપરાતા નથી. જેમકે, ગાંધીજીને મહાત્મા કહેવાની રૂઢિ પડી છે. પણ જો કોઈ મહાત્મા નેહરુ, મહાત્મા વિનોબા, મહાત્મા સુભાષચંદ્ર, મહાત્મા ઝીણા વગેરે કહેવા માંડે તો તે વ્યક્તિઓ પ્રત્યે આદર હોવા છતાં એ કઢંગું થશે. અને જો તેવી રૂઢિ જ પડી જાય તો એનો અર્થ એટલો જ થઈ જાય કે, 'મહાત્મા' શબ્દને આપણે 'મિસ્ટર', 'શ્રીમાન' કે 'જનાબ'નો અર્થ આપી દીધો. પછી બહુ મોટા પુરુષને માટે કોઈ નવો શબ્દ શોધાશે. આમ આપણે કેટલાયે શબ્દોને તેમની ઊંચાઈથી નકામા જ ઉતારી મૂક્યા, અને પછી આદરના નવા નવા શબ્દો શોધતા રહીએ છીએ.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા
['સંસાર અને ધર્મ' પુસ્તક]

ખૂણામાં પડેલો જાગતો જીવ

શંભુભાઈ યોગી જિંદગીનો અંતિમ અધ્યાય જીવી રહ્યા છે. એમનું ખોળિયું હવે વધતી ઉંમરનો ભાર કેટલો વખત ખેંચી શકશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કાન સમૂળગા ગયા છે અને ખખડધજ કાયા લાંબી લાકડીના ટેકા વગર ડગલુંય ભરી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. એક વાર બેસી ગયા પછી ઊભા થવા માટે પણ છોકરાંના ટેકાની જરૂર રહે છે. ડાયાબિટીસ રગરગમાં પ્રસરી ચૂક્યો છે અને લોહીનું દબાણ પણ ખરું જ. વચ્ચે 'એન્જિન' દબી જતાં માંડ બચેલા. પંચોતેર વરસ ચાલ્યું, એકધારું. હવે તો થાકેય ખરું ને !

શરીર ભલે ખખડી ગયું; પરંતુ એમનું ભીતર તો એવું ને એવું સાબૂત છે. ને એટલું જ સક્રિય છે એમનું માથું. ક્યારેક નાના નિશાળિયા હતા અને માસ્તરોનેય આંટી ખવડાવે એવાં લેખાં-પલાખાંનો ઉકેલ પાડી દેતા એમ આજે, આ ઉંમરેય, પર્યાવરણથી માંડીને સરજાતા સાહિત્ય લગીનાં ક્ષેત્રોમાં એમનો સાધિકાર ચંચુપાત ચાલુ છે. ચંચુ કહેતાં ચાંચની અહીં વિધવિધ લીલાઓ અભિપ્રેત છે. જે નિર્દોષ, ભોળાં, તર્કવંચિત શિશુ મણુંદની 'નવજીવન આશ્રમશાળા'માં શંભુદાદાની ઘેઘૂર છાયામાં જીવનવનમાં ઊડવા-વિહરવાની પૂર્વતૈયારીરૂપે દાખલ થાય છે, એમની ચાંચોમાં ચાવણું મૂકી આપવાની વાત સૌથી શિરમોર. કારણ કે એ સ્તો એમનું અવતારકાર્ય છે. એ ફરજ નભાવતાં નભાવતાં પોતે જ્યાં ડેરાતંબૂ તાણ્યા છે એ પાટણપંથકનો નપાણિયો પ્રદેશ, આપણો દેશ અને હવે ઘરખૂણે દૂરદર્શનનાં ડબલાંમાં સમાઈ જતી પૃથ્વી – એમની કલમની જીભ ('ચાંચ') આખા બ્રહ્માંડની તલાશી લઈ નાખે છે ! ખૂણામાં પડેલો જાગતો જીવ ધારે તો શું શું કરી શકે, એ જોવાની જિજ્ઞાસા જાગે, તો એક વાર મણુંદ જઈ આવવા જેવું ખરું ! અમને વળી, એવી ટાઢક તમને પણ જરૂર વળશે.

દાયકાઓ પૂર્વે તલોદમાં મળ્યા ત્યારે શંભુભાઈએ મણુંદ આવવા આપેલા ઈજનનો છેક હમણાં અમલ થઈ શક્યો. શંભુભાઈને જોયે વરસો નહિ, દાયકાઓ વીતી ગયેલા. છતાં એની આંખ અમને તો જોતાંવેંત ઓળખી ગઈ. લાંબી લાકડી લઈને પડું પડું થતા સામા આવ્યા.

નવજીવન આશ્રમશાળા મણુંદના સ્ટેશન વિસ્તારમાં રણમાં વીરડી જેવી શોભે છે. પાટણ અને ચુંવાળ વચ્ચેના આ પંથકનાં પાણીદાર માનવી દિનપ્રતિદિન પાણીની કટોકટી ભણી ધસી રહ્યાં છે ત્યારે, આ આખોય વિસ્તાર રણમાં ન ફેરવાઈ જાય એની શંભુભાઈને ભારે ફિકર છે. પર્યાવરણ અંગે આશ્રમના અધ્યાપકગણને અને બાળવયના છાત્રોને સજ્જ કરવા પાછળ આ ઋષિની આર્ષદૃષ્ટિ જ કામ કરી રહી છે. એમને આખા પંથકના મહાજનો અને કૃષિકારોનું પીઠબળ છે.

શંભુભાઈ જૂના જમાનાના શિક્ષકજીવ છે. શિક્ષક હોવાની સાથે જ તેઓ

આજીવન વિદ્યાર્થી પણ છે. નવું નવું વાંચવાનું, નવું નવું શીખવાનું એમને ગમે છે. એમની જઈફ કાયામાં એક જિજ્ઞાસુ જીવે છે. એથી જ તો તબિયતના અસહકાર છતાં તેઓ નિરંતર કાર્યરત રહે છે. કોઈ નવું પુસ્તક જોયું નથી કે એનું પાનેપાનું ફેંદી વળવાના. પુસ્તક વાંચે એટલું પૂરતું નહિ; એના વિશે સમીક્ષાત્મક અભિપ્રાય પણ લખી મોકલે. બસ, કંઈક મનને સ્પર્શવું જોઈએ.

રાવળ-વાઘરી જેવી તકવંચિત, વિચરતી જાતિઓનાં બાળકોને ભણાવી ગણાવી એમને સુધરેલા સમાજની લગોલગ મૂકી આપવાના ઉદ્દેશ સાથે એમની આશ્રમપ્રવૃત્તિ આરંભાયેલી. પરંતુ શંભુભાઈએ તો આશ્રમ દ્વારા 'નવજીવન'ની પરબ માંડી છે.

આચારવિચારમાં શુધ્ધ ગાંધીપંથી એવા શંભુભાઈને ખુદ રાવળ-યોગી જમાત કરતાં ઊજળાં લૂગડાંવાળાએ વધારે ઉમળકાપૂર્વક સ્વીકાર્યા છે. નહિતર પૌષ્ટિક નાસ્તો, દૂધ, ત્રણ ટંક ખાવાનું, કપડાં, સાબુ – એ બધાં માટે સરકાર તો છોકરાદીઠ દિવસના સાત રૂપિયા ચૂકવીને બગલો ઊંચી કરી દે છે. એવા નપાણિયા મલકમાં બેઠાં બેઠાં એમની સંસ્થા મારફત વિજાપુર તાલુકાના સોજા-હસનાપુર પંથકમાં એમણે એક લાખ ઝાડ ઉગાડ્યાં છે. પાણીનાં ટીપેટીપાંની જાળવણીનો એ આજુબાજુના ખેડૂતો અને ખેતમજૂરોને ખ્યાલ આપતા ફરે છે. એમની પ્રેરણા થકી આ નપાણિયા પંથકમાં ખેતતલાવડીઓ ખોદાઈ રહી છે. મણુંદના પાદરમાં એક રાવળનો દીકરો હજી હયાત છે. એ હશે ત્યાં લગી ગાંધીનું નખોદ ગયાની વાત અમને નહિ જ મનાય !

કેશુભાઈ દેસાઈ

['નયા માર્ગ' પખવાડિક : 1997]

"હજી પડ્યો છે..."

રવિશંકર મહારાજને થોડી રકમ આપવાની હોંશથી એક ભાઈએ તેમના હાથમાં એક કવર મૂક્યું. તેમાંની રકમ પાછી આપતાં મહારાજે હસતે વદને પોતાના ધોતિયાનો છેડો બતાવી કહ્યું : "અહીં કેટલાય દહાડાથી એક રૂપિયો બાંધેલો છે તે હજી વપરાયા વિના એમનો એમ જ પડ્યો છે, ત્યાં વધારે પૈસા મારે રાખવા ક્યાં ?"

દેવેન્દ્ર પટેલ

['ગુજરાત સમાચાર' દૈનિક : 2005]

માનવીના હૈયાને નંદવામાં વાર શી ?

ઉમાશંકર જોશી

સંકલ્પનું બળ

એક ઠાકોર હતા. એક વખત મારે તેમની સાથે અફીણ સંબંધી વાતો થઈ. તેમણે તે દહાડાથી અફીણ લેવાનું છોડી દીધું. પણ પંદર-વીસ દહાડા થયા પછી તેમણે કહ્યું, "જો, હવેથી કોઈને આવો ઉપદેશ દેતા ! કોઈને મારી નાખશો !"

અને પછી તેમણે આપવીતી સંભળાવવા માંડી : "તમારા ગયા પછી મને તો ઝાડા થઈ ગયા, બોલવા-ચાલવાના હોશ રહ્યા નહીં, લગભગ બેભાન થઈ ગયો. પછી તો મેં ઇશારતો કરીને બૈરાંને બોલાવ્યાં અને ઇશારાથી સમજાવ્યું કે મને અફીણ ખવડાવો. અફીણ ખાધું, ત્યારે માંડ જરા હોશ આવ્યા."

પણ મેં તો ઠાકોરને ઝાટક્યા : "ભૂપતસિંહ ઠાકોર, અફીણ ખાધા વિના મરી ગયા હોત તો દુનિયામાં તમારા વિના શું ખાટુંમોળું થઈ જવાનું હતું ? ટેક ન પાળી શક્યા, તો ક્ષત્રિય શાના ? અફીણ જેવી ચીજ પણ તમને હરાવી ગઈ ? તેના વિના તમે મરવા પડ્યા ? તમે તો તમારું ક્ષત્રિયપણું પણ ગુમાવ્યું. ત્યારે હવે તમે જીવતા હો કે મરેલા, બંને સરખું જ છે. જો તમે વીર હોત તો જીતત. પણ તમે હાર્યા, અફીણ જીત્યું."

આટલું સાંભળતાં જ તેમને તો એટલું પાણી ચડ્યું કે અફીણનો દાબડો ફેંકી દીધો. અને પછી ન તો તેમને ઝાડા થયા કે ન બેભાન થઈ ગયા. કારણ કે આ વખતે સંકલ્પનું બળ હતું.

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

"નહીં પરણું !"

એક ભંગી યુવાન રઘા સાથે મારે નાનપણથી ભાઈબંધી. નાના હતા ત્યારે ઘણી જાતની વાતો કરતા, એમાં પરણવાની વાત પણ આવતી. અમને બીજાઓને તો ન પરણવાનો વિચાર જ આવતો નહીં. પણ ત્યારે રઘો કહેતો કે તે પરણવાનો નહિ. અમે કારણ પૂછતા, તો કહેતો : "હું પરણું તો મારી ઘરવાળીને મારે માટી (માંસ) લાવીને આપવી પડે. પણ એ મૂએલા ઢોરની માટી ખાય એ મને ગમે નહીં, અને તેને તો એના વિના ચાલે નહીં. એટલા માટે હું નહીં પરણું."

આ પચાસ કરતાં વધુ વરસ પરની વાત છે. આ રઘો હજી જીવે છે અને તે પરણ્યો નથી. આમ ભંગીમાંયે તપસ્વી છે. તો શું તેને ભંગી કહીને આપણે દૂર ઠેલીશું ?

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

એક એક પગથિયું...

સંકલ્પની શક્તિ અદમ્ય છે. આ સંકલ્પની શક્તિ પણ માણસે કેળવવી પડતી હોય છે. નાના સંકલ્પો કરતાં કરતાં આગળ વધતાં જઈએ, તો આપણું સંકલ્પબળ ઘડાતું જાય. આથી જૈનધર્મમાં અણુવ્રતનું મહત્ત્વ મનાયું છે. શરૂઆતમાં નાનાં નાનાં અને સહેલાઈથી પાળી શકાય એવાં વ્રત લો અને પછી આગળ વધતાં જાઓ.

આખો દિવસ સત્ય નથી બોલાતું, તો ચાલો હમણાં એક કલાક પૂરતો સંકલ્પ લો. એ કલાક દરમિયાન તમે અસત્ય નહીં જ બોલો. પછી ધીરેધીરે તમને ટેવ પડતી જશે, અને એવો અનુભવ પણ થતો જશે કે સત્ય બોલવામાં જ વધુ સુખ છે. એટલે પછી તમે તેમાં દૃઢ થતાં જશો. ધીમે ધીમે તમારી શક્તિ ને આત્મવિશ્વાસ વધતાં જશે, તેમ તમારું સંકલ્પબળ પણ પાકું થતું જશે. એક એક પગથિયું ચઢતાં ચઢતાં તમે ઠેઠ ઉપર પહોંચી શકશો. નાના સંકલ્પોમાંયે ઈશ્વર તમારી કસોટી તો કરશે જ. એ કસોટીમાંથી પાર ઊતરશો તો તમે આગળ વધી શકશો.

એક વાર એક માણસ કાશીની જાત્રાએ ગયો. ત્યાં પંડાએ કોઈ ને કોઈ બાધા લેવાનો આગ્રહ કર્યો. એટલે એણે બાધા લીધી કે "કાગડાનું માંસ કદી નહીં ખાઉં." હવે, આ તે કાંઈ બાધા છે ? આ પહેલાં એણે કદી માંસ ખાધુંયે નહોતું. પણ એને એમ કે બાધાયે લીધી કહેવાય, અને છતાં કાંઈ સંયમ પાળવો ન પડે !

પણ ભગવાનને કરવું તે એક વાર એ માંદો પડ્યો. ને ડૉક્ટરે કહ્યું કે, કાગડાનું માંસ ખાઈશ તો જ જીવી જઈશ. આમ એને માટે ખરેખરો કસોટીનો પ્રસંગ આવી પડ્યો. પણ મશ્કરીમાં લીધેલી બાધા છેવટે એણે પાળી : "ના, મરવાનો હોઈશ તો મરીશ, પણ હવે આ બાધાને તો વળગી જ રહીશ."

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

"પારકી થાપણ"

સત્યાગ્રહની લડતમાં એક મુસલમાન જુવાનની ધરપકડ થઈ. લોકો એની ઘરડી મા પાસે ગયા અને ખબર આપી કે, સરકાર તમારા દીકરાને જેલમાં લઈ ગઈ. ડોશી તો ખુશ થતાં બોલ્યાં : "અરે ભલા માણસ ! એ ક્યાં મારો દીકરો હતો ? એ તો ખુદાની અનામત હતી. વખત આવ્યે ખપ લાગે, એ માટે તેણે મારે ત્યાં મૂકી રાખી હતી. હવે ખુદાને એની જરૂર પડી એટલે લઈ ગયા. એને મારા ઘરમાં રાખી મૂકું, તો તો પારકી થાપણ ઓળવી કહેવાય !"

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

['મહારાજની વાતો' પુસ્તક : 1972]

મરણને મૂઠીમાં લઈ ચાલનાર

1942માં રવિશંકર મહારાજ સાબરમતી જેલમાં કેદની સજા ભોગવી રહ્યા હતા. તે દરમિયાન બબલભાઈ મહેતાને જેલમાં દાદાના ભેગા રહેવાનો સુયોગ મળ્યો હતો. એ દિવસોમાં દાદાનાં લોકકાર્યના અનુભવો એમના મુખે સાંભળવાનો લહાવો અનેકોની સાથે બબલભાઈને પણ મળ્યો હતો. પણ ગુજરાતના લોકજીવનના હિતમાં આ પ્રસંગો સંઘરી રાખવા જેવા છે એવો વિચાર બબલભાઈને આવ્યો, એટલે મહારાજને પૂછી પૂછીને એમણે આગલાપાછલા અનુભવો નોંધવા માંડ્યા. મહારાજને તે વખતે સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહીં કે સહેજ સહેજમાં કહેવાતી રહેલી અનુભવવાર્તા પુસ્તકનું રૂપ ધારણ કરશે. પણ મહારાજ રહ્યા પોતાની જાતના કડક પહેરેગીર. મરદનાં વખાણ મસાણે થાય, એવું માનનારા. એટલે પોતાના જીવતાં પોતાની પ્રસિદ્ધિની વાતને તેઓ શેના અનુમોદન આપે ? આમ મહારાજના પૂર્વજીવનનો તૈયાર થયેલો વૃત્તાંત મહારાજની સંમતિને અભાવે ચારેક વરસ એમ ને એમ પડી રહ્યો. આખરે સ્વજનોના આગ્રહને વશ થઈને મહારાજે સંમતિ આપી અને 1947માં 'મહારાજ થયા પહેલાં' એ નામે પુસ્તિકા પ્રગટ થઈ.

બબલભાઈને મહારાજનું સારુંયે જીવન પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરવું હતું એટલે 1955માં 'રવિશંકર મહારાજ' એ નામે મહારાજના જીવનપ્રસંગો આલેખતું બીજું દળદાર પુસ્તક તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું.

'મહારાજ થયા પહેલાં' અને 'રવિશંકર મહારાજ' – બંને મળીને એક સળંગ જીવનકથા આપણને મળે છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરે યથાર્થ જ કહ્યું છે કે, ''નિઃસ્પૃહતા જાળવ્યા છતાં બધા પ્રત્યે સમભાવ અને મીઠાશ બતાવવાની કળામાં તો ગાંધીજી પછી તેમનું જ સ્થાન છે.''

એમના જીવન ઉપર અનેકોનો પ્રભાવ વર્તી શકાય છે. પણ મહારાજે પોતે એ વિશે જે કહ્યું છે તે અત્યંત મહત્ત્વનું છે :

''હું સાવ નાનો હતો ત્યારે માતાપિતા તરફથી મને શુભ સંસ્કારો મળ્યા હતા, તેમાં આર્યસમાજે તર્કનો ઉમેરો કર્યો અને ગાંધીજીએ જીવવાની દૃષ્ટિ આપી. મારા જીવનમાં મને વધારેમાં વધારે આનંદ આપનાર વ્યક્તિ ગાંધીજી છે. એ મહાપુરુષ ન હોત તો હું ક્યાં હોત ? એમની સાથે બેસીને મેં બહુ વાતો નથી કરી, બહુ પ્રશ્નો પણ નથી પૂછ્યા, એમ છતાં મને લાગ્યા કરે છે કે મારી બધી ગૂંચો એ મહાપુરુષે જ ઉકેલી છે. એમના કાળમાં મારો જન્મ થયો છે એ માટે હું મારી જાતને હંમેશ ધન્ય માનું છું.''

નાના હતા ત્યારથી જ આડોશીપાડોશી માટે કે અજાણ્યા માટે નિઃસ્પૃહ ભાવે ટાંપાં ખાવામાં મહારાજને જરાયે આળસ ન હતું. બીજા માટે જાત ઘસવામાં તેઓ

આનંદ અનુભવતા. સત્યનિષ્ઠા, નિર્ભયતા, પરમાર્થવૃત્તિ, નમ્રતા અને નિરહંકાર આ પાંચે ગુણો જેવા ગાંધીજીના તેવા જ મહારાજના હતા. એટલે જ ગાંધીજીના અવસાન પછી ગુજરાતની પ્રજાની આંખ મહારાજને જોઈને ઠરતી.

મહારાજે જ્યાં જ્યાં પોતાનું કામ ગોઠવ્યું ત્યાં ત્યાં લોકોએ એમનો પ્રેમથી સ્વીકાર કર્યો છે, એમનો પડ્યો બોલ ઉપાડ્યો છે, અને એમની આંગળીના ઈશારે એમણે દુઃખકષ્ટ પણ સહ્યાં છે.

મહારાજ જાણે કે સેવાકાર્યની જંગમ વિદ્યાપીઠ બની રહ્યા હતા. કોલેરા હોય કે કોમી હુલ્લડ હોય, દુષ્કાળ હોય કે પૂર હોય, ગુજરાત હોય કે બિહાર હોય, લોકોને મહારાજની અપ્રતિમ સેવાઓ હરેક પ્રસંગે મળતી જ રહેલી. કોમી હુલ્લડના દિવસોમાં હિંદુ અને મુસલમાન લત્તાઓમાં જરા પણ ખચકાટ વિના કે રક્ષણ વિના મડદાંને અવલમંજલ પહોંચાડવા અને વૈરની આગ હોલાવવા એ મચી પડેલા હોય. મરણને મૂઠીમાં લઈને ચાલનારા એ મરજીવા હતા.

યશવંત શુક્લ

['વાત્સલ્યમૂર્તિ રવિશંકર મહારાજ' પુસ્તક]

તુકારામની કોટિના

જે કોટિના તુકારામ હતા,
તે જ કોટિના આપણા રવિશંકર મહારાજ છે.

વિનોબા ભાવે

આ નૂરવિહોણી દુનિયામાં
મેં એક જ નૂર સદા દીઠું :
એક પંખી ટહુકી ઊઠ્યું, તો
લાગ્યું કે તું નારાજ નથી !

મકરન્દ દવે

આ પાનની ચાદર બિછાવી પળ મહીં સંકેલતી,
ને પાનીઓની ઠેશથી વંટોળને છંછેડતી;
ઓત્તર-દખણના વાયરા અથડાય વચ્ચે અટપટા –
આ પાનખરની શી છટા !

દિનકરરાય વૈદ્ય, 'મીનપિયાસી'

ગૂજરાત મોરી મોરી રે

મળતાં મળી ગઈ મોંઘેરી ગૂજરાત
ગૂજરાત મોરી મોરી રે.
ભારતની ભોમમાં ઝાઝેરી ગૂજરાત
ગૂજરાત મોરી મોરી રે.

સાબરનાં મર્દાની સોણલાં સુણાવતી,
રેવાનાં અમૃતની મર્મર ધવરાવતી
સમદરનાં મોતીની છોળે નવરાવતી
ગૂજરાત મોરી મોરી રે.

ગિરનારી ટૂકો ને ગઢ રે ઇડરિયા,
પાવાને ટોડલે મા'કાળી મૈયા,
ડગલે ને ડુંગરે ભર દેતી હૈયાં,
ગૂજરાત મોરી મોરી રે.

આંખની અમીમીટ ઊમટે ચરોતરે,
ચોરવાડ વાડીએ છાતી શી ઊભરે !
હૈયાનાં હીર પાઈ હેતભરી નીતરે,
ગૂજરાત મોરી મોરી રે.

કોયલ ને મોરને મેઘમીઠે બોલડે,
નમણી પનિહારીને ભીને અંબોડલે,
નીરતીર સારસશાં સુખડૂબ્યાં જોડલે,
ગૂજરાત મોરી મોરી રે.

નર્મદની ગૂજરાત દોહ્યલી રે જીવવી,
ગાંધીની ગૂજરાત કપરી જીરવવી,
એક વાર ગાઈ કે કેમ કરી ભૂલવી ?
ગૂજરાત મોરી મોરી રે.

ભારતની ભોમમાં ઝાઝેરી ગૂજરાત
ગૂજરાત મોરી મોરી રે.
મળતાં મળી ગઈ મોંઘેરી ગૂજરાત
ગૂજરાત મોરી મોરી રે.

ઉમાશંકર જોશી

['સમગ્ર કવિતા' પુસ્તક : 1981]

"હજી સ્વાધ્યાય પૂરો થયો નથી"

ભારદ્વાજ નામે એક વિદ્યાર્થી ગુરુને ઘેર રહી વિદ્યા ભણ્યો અને સ્નાતક થયો. ગુરુએ આજ્ઞા દીધી : "રોજ રોજ સ્વાધ્યાય કરજે; સ્વાધ્યાયમાં આળસ કરતો નહિ. નિત્ય નિરંતર સ્વાધ્યાયથી તારામાં તેજસ્વિતા આવશે અને પિતૃઓનું સાચું તર્પણ થશે." ભારદ્વાજે મનમાં ગાંઠ વાળી કે સ્વાધ્યાયમાંથી ચલિત થવું નહિ, જ્ઞાનથી જાતે પરિપુષ્ટ થવું અને પિતૃઓને સંતુષ્ટ કરવા.

રાત ને દિવસ એણે સ્વાધ્યાય કરવા માંડ્યો. સવાર, બપોર, સાંજ એનું પઠનપાઠન ચાલ્યા કરે. ભણવું અને ભણાવવું, શીખવું અને શિખવવું – આ જ એનું એકમાત્ર કર્તવ્ય બની ગયું. બેસતાં ઊઠતાં પણ સ્વાધ્યાય અને હાલતાં ચાલતાં પણ સ્વાધ્યાય. આમ વર્ષો વીતતાં ગયાં – બેપાંચ બેપાંચ કરતાં સો વરસ થઈ ગયાં. હવે એ ઋષિ તરીકે સુકીર્તિત થયા હતા. તેમનો સ્વાધ્યાય તો હજી ચાલુ હતો.

યમરાજને થયું કે ઋષિનો પૃથ્વી પરનો સમય પૂરો થઈ ગયો છે. એમને હવે અહીં લઈ આવવા જોઈએ. પણ એમને તેડી લાવવા પોતાના કોઈ દૂતને નહિ મોકલતાં એ પોતે જ પૃથ્વી પર પધાર્યા, ભારદ્વાજની સામે આવી ઊભા, ને બોલ્યા : "ચાલો !"

ઋષિ તો સ્વાધ્યાયમાં ડૂબેલા હતા, યમરાજે ત્રણ વાર કહ્યું ત્યારે એમણે સાંભળ્યું. તેમણે કહ્યું : "કોણ છો તમે ? અહીં કેમ પધારવું થયું આપનું ?"

"હું યમરાજ છું – મૃત્યુનો દેવ. તમને લઈ જવા આવ્યો છું."

ભારદ્વાજે કહ્યું : "હજી મારો સ્વાધ્યાય પૂરો થયો નથી, પિતૃતર્પણ પૂરું થયું નથી. હું નહિ આવી શકું."

યમરાજ પાછા ફરી ગયા. સ્વાધ્યાય-કર્મમાં વિક્ષેપ કરવાની તેમની હિંમત ચાલી નહિ.

બીજાં સો વર્ષ વહી ગયાં. યમરાજ ખુદ ફરી ભારદ્વાજને તેડવા આવ્યા. ભારદ્વાજ તો સ્વાધ્યાયમાં લીન હતા. કહે : "હજી મારો સ્વાધ્યાય અધૂરો છે, પિતૃતર્પણ અધૂરું છે. હું નહિ આવી શકું."

યમરાજ ફરી ખાલી હાથે પાછા ફર્યા. સ્વાધ્યાયના પવિત્ર કાર્યમાં વિક્ષેપ કરવાની તેમની હિંમત ચાલી નહિ. જતાં જતાં કહેતા ગયા કે, "હવે હું તમને તેડવા નહિ આવું. તમારી મરજી પડે ત્યારે આવજો !"

આમ એમના સ્વાધ્યાયના બળે ભારદ્વાજને સ્વેચ્છા-મૃત્યુનું વરદાન મળી ગયું.

વળી બીજાં સો વર્ષ વહી ગયાં. સ્વાધ્યાય પૂરો થયો. જ્ઞાનકર્મની ઉપાસનાથી તેઓ તપોમૂર્તિ બની ગયા હતા. તેમના સ્વાધ્યાયથી દેવો સંતુષ્ટ હતા, પિતૃઓ સંતુષ્ટ હતા, પૃથ્વી સંતુષ્ટ હતી.

તેમણે કહ્યું : "મારું કાર્ય પૂરું થયું છે. હવે મારું અહીં કામ નથી. હું જાઉં

છું.'' કહી એ જાતે યમસદન પહોંચી ગયા.

આવું છે સ્વાધ્યાયનું બળ. જે નિત્ય સ્વાધ્યાય કરે છે, સદ્‌ગ્રંથોનું વાચનમનન, અધ્યયન-અધ્યાપન કરે છે તે મૃત્યુ પર વિજય મેળવી યશસ્વી બને છે અને પિતૃઓને સંતુષ્ટ કરી કુળને યશસ્વી બનાવે છે.

રમણલાલ સોની

['પિતા : પહેલા ગુરુ' પુસ્તક : 2001]

સાહિત્ય અને જીવન

જીવનમાં સાહિત્યકલાને ઘણું ઊંચું સ્થાન છે. અને તેમ છતાં સાહિત્યસેવન, કાવ્યાનુભવ, એ જીવનનું એક જ ધ્યેય નથી, તેમ જ તે સૌથી ઉન્નત ધ્યેય પણ નથી. જીવનનું ઉન્નત ધ્યેય પોતે ઉન્નતિ, વિશાલતા, જાગૃતિ, નિર્ભયતા સિદ્ધ કરવી એ છે. અમુક કાવ્યના પરિમિત અનુભવમાં પૂર્ણતા મન સમક્ષ વ્યક્ત થાય એટલાથી કૃતાર્થ થઈ શકાતું નથી. એ પૂર્ણતા સમસ્ત જીવનમાં સિદ્ધ કરવી જોઈએ. અને તે તરફ જવાનો માર્ગ વાસ્તવિક જીવન સોંસરો પડેલો છે. વાસ્તવિક જીવનના ઉપસ્થિત પ્રસંગોએ નિર્ભયતા, વિશાલતા સેવતાં સેવતાં જ એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એવા પ્રસંગો જતા કરીએ, એવા પ્રસંગોએ ખસી જઈએ, તો એ પ્રસંગનું કામ કોઈ કાવ્ય કરી શકશે નહીં. બહાદુરી કરવાને પ્રસંગે ફરજમાંથી ખસી જઈએ તો એ પ્રસંગનું ફળ વીરરસકાવ્ય-વાચનથી નથી મળવાનું. ફળ નથી મળવાનું એટલે વ્યાવહારિક ફળ નથી મળવાનું એ તો દેખીતું જ છે. પણ બહાદુરીના કૃત્યથી આત્માની જે ઉન્નતિ થવાની હતી તે વીરરસકાવ્ય-વાચનથી નથી થવાની. ઊલટું, બહાદુરીનો પ્રાપ્ત પ્રસંગ જવા દીધો, ચેતનની સ્ફૂર્તિની એક તક ગુમાવી, એથી ચેતન એટલું ઓસર્યું. અને પછી એ ક્રિયાને ફરી અટકાવીએ નહીં તો એ ઓસરતું જ જવાનું. એ ચેતન પછી કાવ્ય દ્વારા પણ વીરરસનો અનુભવ કરવાને એટલું નાલાયક બનવાનું.

એટલે સાહિત્ય અને જીવનનો માર્મિક સંબંધ કહ્યા છતાં; સાહિત્ય જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે, ઉન્નત કરે છે, એ સ્વીકાર્યા છતાં; કાવ્ય કે કોઈ પણ કલા સાથે વાસ્તવિક જીવનનું સાટું ન કરી શકાય. જેવું ધર્મનું વેવલાપણું હતું, તેવું કલાનું પણ હોઈ શકે છે. અને છેતરનાર માણસ ભલે બીજાને છેતરી શકતો હશે, પણ કોઈ જીવનને છેતરી શકવાનું નથી.

રામનારાયણ વિ૰ પાઠક

['સાહિત્યવિમર્શ' પુસ્તક : 1939]

આ પ્રજાને થયું છે શું ?

પોતાના એક વ્યાખ્યાનમાં સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે, ''આધ્યાત્મિક ન હોય તેને હું હિંદુ કહેતો નથી.'' લોકો આધ્યાત્મિક હોવા જોઈએ, માત્ર ધાર્મિક નહીં. ધાર્મિક થવું ખૂબ આસાન છે; કપાળે ચંદન લગાડો અથવા ભસ્મ લગાડો, તમે હિન્દુ થઈ જાઓ છો; ક્રોસ લટકાડો, તમે ખ્રિસ્તી બનો છો; ટોપી ઉપર બીજનો ચંદ્ર લગાડ્યો ને તમે મુસલમાન થઈ જાઓ છો. ધાર્મિક બનવું સહેલું છે.

ભારતનાં બે રૂપ છે : એક છે અમર ભારત, અમર ભારતને આખી દુનિયા શ્રદ્ધા અને સન્માનની દૃષ્ટિએ જુએ છે; અને બીજું એક રોગી ભારત છે, જેમાં તમે અને હું જીવીએ છીએ. આજે જે ભારત છે તે ભ્રષ્ટાચાર, હિંસા, લૂંટફાટ, મુકદ્દમાબાજી, ઈર્ષ્યા–ધિક્કાર અને ગરીબીની અપરંપાર સમસ્યાઓ, નિરક્ષરતા, ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ વગેરે અનેક દૂષણોથી ખદબદતું ભારત છે. સંસદો અને ધારાસભાઓમાં પણ આવા માંદલા ભારતની છબી જોવા મળે છે. આજે દેશમાં વામણા-નાના માણસો છે. આપણે એક વિશાળ અને મહાન રાષ્ટ્રના હલકા અને વામણા લોકો છીએ.

આપણે બંધિયાર સંસ્કૃતિ બની ગયા હતા – કશું પરિવર્તન નહીં, કશી પ્રગતિ નહીં, કેટલીયે સદીઓથી બંધિયારપણા સિવાય બીજું કશું નહીં. બીજા દેશોની પ્રજા સાથે આપણો વ્યવહાર જ અટકી ગયો હતો. 'મ્લેચ્છ' શબ્દ અને એની વિભાવના શોધીને આપણે લોકોને આઘા રાખ્યા. બીજી બધી પ્રજાઓ મ્લેચ્છ છે. મ્લેચ્છને સ્પર્શ ન કરવો; આપણી સરહદોને ન ઓળંગવી. સ્વામી વિવેકાનંદનું ધ્યાન આ તરફ ગયું અને એક વાક્યમાં એમણે કહ્યું : ''ભારતે મ્લેચ્છ શબ્દ શોધ્યો અને બહિર્જગત સાથેનો વ્યવહાર થંભાવ્યો તે દિવસથી ભારતના ભાવિને તાળાં લાગી ગયાં.'' 10મી સદીમાં મહમદ ગઝનીની સાથે આવનાર મહાન અરબ મુસાફર અલ બેરુની સંસ્કૃત અને ઠીકઠીક પ્રમાણમાં ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર જાણતો હતો. ગઝની ભારતની ભૌતિક સમૃદ્ધિ લૂંટવાને આવ્યો હતો અને અલ બેરુની ભારતની દાર્શનિક સમૃદ્ધિ લઈ જવા માટે. ભારત વિશેનાં એનાં અવલોકનો એની કિતાબ – 'અલ બેરુનીનું હિંદ'માં સાંપડે છે. એ કહે છે, ''ભારતની પ્રજાને થયું છે શું ? એમના પૂર્વજો આના જેવા સંકુચિત મનના ન હતા; આ લોકો કોઈની સાથે હળતામળતા નથી, પોતાનું જ્ઞાન કોઈને આપતા નથી, કોઈની પાસેથી કશું શીખતા નથી. એમના પૂર્વજો આવા ન હતા.''

સ્વામી રંગનાથાનંદ

['ગૃહસ્થ અને આધ્યાત્મિક જીવન' પુસ્તિકા : 2001]

તમે તો કેવા લોકો છો ?

દુઃખી મનુષ્યો માટે લાગણી ધરાવો અને એમને સહાય કરવા માટે પ્રયત્ન કરો : આ ખ્યાલનું સેવન કરીને મેં બાર બાર વર્ષ સુધી ભ્રમણ કર્યું. કહેવાતા ધનિકો અને મોટા માણસોના બારણે હું ગયો. સહાયની શોધમાં લોહી નીંગળતે હૃદયે અડધી દુનિયા ઓળંગીને હું આ અજાણી ભૂમિ [અમેરિકા]માં આવ્યો. આ ભૂમિમાં ઠંડી કે ભૂખથી હું ભલે મૃત્યુ પામું; પરંતુ, હે નવયુવાનો ! હું તમને વારસામાં ગરીબ, અજ્ઞાત અને પીડિત લોકો માટે આવી સહાનુભૂતિ, આવો સંઘર્ષ મૂકતો જઈશ.

જરૂર છે મર્દોની, સાચા મર્દોની. બીજું બધું તો થઈ રહેશે, પણ ખરેખર તો બળવાન, દૃઢ, શ્રદ્ધાવાન અને નિષ્ઠાથી ઊભરાતા નવયુવકોની જરૂર છે. જો આવા એકસો નવયુવકો મળી જાય, તો આ જગતની સૂરત પલટી જાય.

શું તમને લોકો માટે લાગણી છે ? દેવો અને ઋષિમુનિઓના કરોડો વંશજો આજે લગભગ પશુની કોટિએ પહોંચી ગયા છે, તેનું તમને લાગી આવે છે ખરું ? આજે લાખો લોકો ભૂખે મરે છે, લાખો લોકો અનેક યુગોથી ભૂખમરો વેઠી રહ્યા છે, તેનું કંઈ સંવેદન તમને થાય છે ખરું ? કોઈ કાળાં વાદળની જેમ અજ્ઞાન આ દેશ ઉપર છાઈ રહ્યું છે, તેનો તમને કંઈ વસવસો છે ખરો ? શું એથી તમારી ઊંઘ હરામ થઈ ગઈ છે ખરી ? શું એનાથી તમે લગભગ પાગલ જેવા બની ગયા છો ? શું આને માટે તમે તમારું નામ, તમારી કીર્તિ, તમારાં સ્ત્રી-બાળકો, તમારી સંપત્તિ – અને તમારો દેહ સુધ્ધાં – વીસરી બેઠા છો ખરા ? શું તમે આવું બધું અનુભવ્યું છે ખરું ? દેશભક્ત થવાનું એ પ્રથમ સોપાન છે – સૌથી પ્રથમ સોપાન.

શું તમારામાં દેશપ્રેમ છે ? તો પછી પાછળ નજર કરો નહીં; ના, તમારાં પ્રિયજનો અને સ્વજનોને રડતાં જુઓ તોપણ નહીં. પાછળ નહીં, આગળ નજર કરો !

તમે તો કેવા લોકો છો ? આ દેશમાં આટલા બધા લોકો અભણ છે, તેમને ખાવાનું નથી મળતું, તેઓ દુઃખી છે, અને તમે આરામમાં પડ્યા છો ? સૈકાઓથી તેમને દબાવવામાં આવ્યા છે અને તેમનું શોષણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તમે ભણેલાગણેલા ઉચ્ચ વર્ગના લોકો તેમના પ્રત્યે તદ્દન નિષ્ઠુર અને ઉદાસીન છો ? જ્યાં સુધી લાખો લોકો ભૂખ અને અજ્ઞાનમાં જીવી રહ્યા છે ત્યાં સુધી, તે લોકોના ખર્ચે જ શિક્ષિત થયેલા હોવા છતાં તેમના પ્રત્યે ધ્યાન દેતા નથી એવા લોકોને, એવા દરેક સ્ત્રીપુરુષને હું દેશદ્રોહી ગણું છું.

સ્વામી વિવેકાનંદ

['શક્તિદાયી વિચાર' પુસ્તિકા : 1978]

"તેમ છતાં..."

બધા માણસો વિચારપૂર્વક જ વર્તે છે એવું નથી. તેઓ જે કંઈ કરે છે તે યોગ્ય જ હોય છે એવું પણ નથી. મોટા ભાગના માણસો માત્ર પોતાનો જ વિચાર કરીને ચાલતા ને વર્તતા હોય છે. તેમ છતાં તેમની તરફ સદ્ભાવ રાખો, તેમની સાથે પ્રેમનો વ્યવહાર કરો.

તમે કંઈ સારું કરશો તો લોકો કહેશે કે આમ કરવા પાછળ અંદરખાનેથી તમારો હેતુ સ્વાર્થી છે. તેમ છતાં સારું કરવાનું, ભલાઈને માર્ગે ચાલવાનું, ચાલુ રાખો.

તમે આજે જે કંઈ સારું કરશો, ભલાઈનું કામ કરશો તે કાલે ભુલાઈ જશે. તેમ છતાં સારું કરતા રહેવાનું, ભલાઈ કરતા રહેવાનું ચાલુ રાખો.

તમે પ્રામાણિકપણે વર્તશો, નિખાલસતાથી વાત કરશો તો તમે વિવાદમાં સપડાવાના અને તમારી ટીકાઓ પણ થવાની. તેમ છતાં પ્રામાણિકતા છોડશો નહિ. નિખાલસ જ રહેજો.

જે ઇમારત ઊભી કરતાં તમને વરસો થયાં હોય તે રાતોરાત ધરાશાયી થઈ જાય એવું બને. તેમ છતાં ઇમારત ચણવાનું ચાલુ રાખો.

લોકોને ખરેખર મદદ જોઈતી હોય છે. તમે તેમને મદદ કરો ને તેઓ તમારો પાડ માનવાને બદલે તમારી પર હુમલો કરે એવું પણ બને. તેમ છતાં લોકોને મદદ કરવામાં પાછા પડશો નહિ.

તમારી પાસે જે શ્રેષ્ઠ છે તે દુનિયાને આપો. બદલામાં તમને કદાચ લાતો મળશે. તેમ છતાં દુનિયાને તમારી પાસે જે શ્રેષ્ઠ છે તે આપી જ છૂટો.

[અમેરિકાની હાવર્ડ યુનિવર્સિટીનાં આચરણ–સૂત્રો]

ઘોર સાહસ તણા મસ્ત આકર્ષણે
લૈ જશે પાંખ તુંને રઝળવા,૦૦૦
તાહરા વેગ-વંટોળલે સિંધુના
નીલ દૂધલ ઊછળશે તરંગો.૦૦૦
પંખી ! નિર્ભય, નિરુદ્વેગ જાજે ધસ્યો.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બંગાળી પરથી]

ચૂંટે તો, બ્હેન ! મને મૂકજે અંબોડલે.

ઉમાશંકર જોશી

વિદ્યા વિનાનો વિદ્યાર્થી

હવા શિરીષનાં ફૂલોની સુગંધથી તરબતર છે. બપોરના ઊના પવન પણ લીમડાની મંજરીની મહેકને કારણે સુખદ લાગે છે. હવે કોયલનો કંઠ ખૂલ્યો છે. વસંત ગઈ છે, ગ્રીષ્મનું આગમન થઈ ચૂક્યું છે. શીમળો અને મંદાર ગ્રીષ્મના લાલચટક રંગને ઘૂંટી રહ્યા છે. હજી ગુલમહોરને ખીલવાની વાર છે. વિહ્‌વળ બનીને રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ઊભા રહી જવાય એવું આ વખતે બન્યું નથી. વાદળો પૂરેપૂરાં ગયાં એવું હજી હિંમતપૂર્વક કહી શકાતું નથી.

પણ હું રિફાઇનરી, ફૅક્ટરીઓ, ફર્ટિલાઇઝર, રાસાયણિક દ્રવ્યોની દુર્ગંધથી, ધુમાડાથી ઘેરાયેલો છું તે વાત પણ ભૂલી જતો નથી. કપરી વાસ્તવિકતા સ્વીકારી લેવી છે. યુવાન પેઢીએ જે પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે તે વિશે પણ હું વિચાર્યા વિના રહી શકતો નથી. શિક્ષક તરીકે હું એમના સંપર્કમાં રહ્યો છું. એમની વિટંબણાઓ, રળવામાં પડેલા વડીલો દ્વારા થતી એમની ઉપેક્ષા, એમને મળેલા નીરસ વેઠ ઉતારનારા ભ્રષ્ટાચારી શિક્ષકો, બદલાયાં કરતાં રાજતંત્રો એમની પાછળ જે કડવી નિર્ભ્રાન્તિ અને વંધ્ય રોષ મૂકી જાય છે તે – આ બધું હું જાણું છું, ને તેથી જ મને એમની પ્રત્યે રોષ નથી, સહાનુભૂતિ છે. હું એમની પાસેથી કશી આશા રાખતો નથી. એમનામાં પ્રિય થઈ પડવા કરતાં કટુ સત્ય બોલીને અળખામણા થવાનું મને વધુ ગમ્યું છે. કહેવાતા વિદ્યાર્થીનેતાને મેં બહુ નજીકથી ઓળખ્યા છે. હું એક જ પ્રકારના વિદ્યાર્થીનેતાને સ્વીકારું છું – જે વિદ્યાભ્યાસમાં ઉત્કૃષ્ટતા બતાવતો હોય. રાજકારણની ગંદી રમતો, ભાષણબાજી, સરઘસો, કાયરો આચરી શકે એવી હિંસા, સત્તાધીશોને કાયર બનાવવાનો કીમિયો – આ બધાંમાં પડીને જીવનનો સુવર્ણ સમય વેડફી નાખનારા માટે મારા હૃદયમાં કેવળ કરુણા છે.

આ લોકો તો આગલી પેઢીનાં દુષ્કૃત્યોનાં પરિણામો ભોગવી રહ્યા છે. એ લોકો દુષ્ટ નથી, દુષ્ટોના શિકાર બનેલા છે. આથી આગલી પેઢીઓએ જે મૂલ્યોનો શુકપાઠ કર્યો તેનો તેઓ તિરસ્કાર કરે તો તેને હું વધાવી લઉં છું. પણ કેવળ વંધ્ય રોષ એમને કોઠે પડી જાય એમ હું ઇચ્છતો નથી. જ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં વર્ષો ગાળ્યા છતાં જેમની સૂઝ ખીલી નથી, જ્ઞાનની ક્ષિતિજો વિસ્તરી નથી, મૂલ્યબોધ વિકાસ પામ્યો નથી, કલ્પનાશક્તિ ખીલી નથી, વિચારમાં સૂક્ષ્મતા અને ઊંડાણ આવ્યાં નથી એવા શિક્ષણનો વેપલો ચલાવનારાને પનારે પડેલા જુવાનો રોષથી કંઈક વધુ કરે એવું હું ઇચ્છું છું.

આ પરિસ્થિતિ વિશે, કશા આક્રોશ વિના, સભાનતા કેળવવી તે પહેલી વાત છે. અણગમો કે કચવાટ, ધૂંધવાટ આખરે તો આત્મદયામાં પરિણમે છે તે મેં જોયું છે. એમની ક્ષિતિજોને મર્યાદિત કરનારાઓને એમણે ઓળખી લેવા જોઈએ. ઘણા એવા છે જેઓ યુવાનોની દૃષ્ટિસીમાને સંકોચવામાં પોતાનો લાભ જોતા હોય છે.

આથી આજનો યુવાન જીવન પાસેથી શી અપેક્ષા રાખવી તે જાણતો થઈ જાય છે. વ્હાઇટ કૉલર જૉબ, બિઝનેસ એક્ઝિક્યુટિવ, બૅન્ક ઑફિસર, ફોન, કાર, ટેલિવિઝન સાંજે ક્લબ, છાશવારે પાર્ટી, થોડાં થોડાં વર્ષે પરદેશયાત્રા – આનાથી આગળ તો આજના ખૂબ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીની પણ દૃષ્ટિ જતી નથી. આ બધું મેળવવા માટેનાં સાધનો પણ જે આગલી પેઢીએ આપ્યાં હતાં તેનાં તે જ છે. સાધનવિવેકની દીક્ષા એમને કોઈ પાસેથી મળી નથી. યુવાનો તો એટલા અધીરા હોય કે તેઓ કશું વિચારવા ન થોભે, ભૂલો પેટ ભરીને કરી લે, પછી વિચારવાનો ઘણો વખત છે – આવી સામાન્ય માન્યતા હોય છે. પણ યુવાનોએ યૌવનના શક્તિઉદ્રેકની સાથેસાથે થોડું ઠાવકું ડહાપણ પણ કેળવવું પડે એવી આજની પરિસ્થિતિ છે.

ગરીબાઈ, ટાંચાં સાધનો, રૂઢ અને જડ સમાજવ્યવસ્થા, કેવળ રાજકારણીઓનું દેખાતું વર્ચસ્ – આ બધાં આજની પરિસ્થિતિ માટેનાં કારણો છે એમ કહેવું પણ કેટલું સાચું છે ?

સૅમ્યુઅલ બટલરે કહ્યું હતું કે બાળકો અપરાધ કરે તો એની શિક્ષા એમનાં માબાપોને કરવી જોઈએ. સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં રાષ્ટ્રવાદીઓને ખસેડીને તકવાદીઓ આગળ આવ્યા, ગાંધી પણ એમાં હડસેલાઈ ગયા. મૂલ્યોનો એકસામટો ધ્વંસ થયો. આ અસામંજસ્યની સ્થિતિનો લાભ ઉઠાવનારા તરત ફૂટી નીકળ્યા. એમને માટે, પરિસ્થિતિ અનુસાર, ભાષા અને સૂત્રો તૈયાર કરી આપનારા પણ નીકળી આવ્યા. વાતાવરણમાં સર્વત્ર ફેલાયેલાં આ પ્રદૂષણથી બચવું હોય તો યુવાનોએ જુદા જ પ્રકારની ખુમારી કેળવવાની રહે. હવે કોઈ બોલેલું વચન પાળતું નથી. હવે કોઈ કોઈનાં દુઃખે દુઃખી થતું નથી. એ દુઃખને પોતાના સુખ માટે વટાવી ખાનારા ઘણા છે. ઊંડી સૂક્ષ્મ પર્યેષણાનું સ્થાન સભારંજક ચબરાકિયાવેડાએ લીધું છે. જે નવો સમાજ રચવાનો છે તે વિદ્યાપીઠોમાં નવો અભ્યાસક્રમ ઘડવાથી રચાઈ જવાનો નથી. આજે યુવાન જ્યાં હોવો જોઈએ ત્યાં નથી. જ્યાંથી એ હડધૂત થાય છે ત્યાં જઈને એ ઊભો રહ્યો છે. એમની પ્રતીક્ષા કરતી યુવાનીને એ ફરીથી આવકારે એમ ઇચ્છીએ.

સુરેશ હ૰ જોષી

['પ્રથમ પુરુષ એકવચન' પુસ્તક]

ગુસ્સે થયા જો લોક તો પથ્થર સુધી ગયા;
પણ દોસ્તોના હાથ તો ખંજર સુધી ગયા.૦૦૦
'ઘાયલ', નિભાવવી'તી અમારે તો દોસ્તી,
આ એટલે તો દુશ્મનોના ઘર સુધી ગયા.

અમૃત 'ઘાયલ'

પુસ્તકોની હૂંફ

મારી દીકરી ગમે ત્યાં પ્રવાસે જવા નીકળે, કે પછી ગામમાં ને ગામમાં જ તેની માસીની છોકરીને ત્યાં જતી હોય, તે ઘરમાંથી નીકળતાં નીકળતાં લાગલું જ એક પુસ્તક સાથે લઈ લે છે. એની આ આદત જોઈને મારી છાતી ઊભરાય છે. યેસ્સ... આ મારી જ આદત !

આમ તો મુસાફરીમાં પુસ્તક વાંચવું મુશ્કેલ બાબત છે. એનાથી વાંચનારની આંખને અન્યાય થાય છે, અને તે જ પ્રમાણે બારીમાંથી દેખાતા નોખા-નિરાળા પ્રદેશને પણ અન્યાય થાય છે. મારી છોકરી માસીને ત્યાં જાય એટલે ત્યાં એની મશિયાઈ બહેન સાથે ગપસપ ને ટોળટપ્પાં કરવાની એ તો જાણે નક્કી હોય છે. એ ત્યાં પુસ્તક વાંચવાની નથી એ પણ નક્કી હોય છે. આ પણ મારા જેવું જ. હું પણ પુસ્તક સાથે લઉં એનો અર્થ એ વાંચું એવો નથી હોતો. એ સાથે લેતી વખતે, મારાથી એ વંચાવાનું નથી એનો મને પૂરો અંદાજ હોય છે. તોય હું પુસ્તક સાથે લઉં છું. કેમ ?

પુસ્તક સાથે છે, એ લાગણી જ મનને દિલાસો આપનારી હોય છે. પુસ્તક વંચાય કે ન વંચાય, પણ વખત આવ્યે એ આપણી પાસે છે એ વાત મહત્ત્વની હોય છે. પૈસાના પાકીટ જેવી આ વાત છે. આપણે બહાર જઈએ ને પાકીટ ભૂલી ગયા છીએ એવું યાદ આવે એટલે એકદમ બગવાઈ જવાય છે. દુકાનમાંની કેટલીય ચીજો ઇશારા કરતી હોય છે. એકાએક ખરીદી કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે. પણ શું કરીએ ? પાકીટ જ હોતું નથી ! હૉટેલ દેખીને ભૂખ લાગી હોય એવું લાગવા માંડે છે. અંદર જઈને મસાલા ઢોંસા ઝાપટવાનું મન થાય છે. પણ અરેરે ! ખિસ્સામાં પાકીટ નથી હોતું ! ખિસ્સામાં પાકીટ ન હોવાની લાગણી જ મનને અસલામત બનાવે છે. પણ પાકીટ હોય એટલે આવું કશું થતું નથી. એ 'ખિસ્સામાં છે' એ ખ્યાલથી જ માણસને ટેકો ને હૂંફ રહે છે. આખા દિવસમાં પાકીટ ખોલવાનો વખત પણ આવતો નથી. પણ 'પાકીટ છે' એ લાગણી જ મનને સલામતી આપી રહે છે.

પુસ્તકની બાબતમાં પણ આવું જ થતું હોવું જોઈએ. એ આપણી સાથે છે એટલી હકીકતથી જ આપણે એક સુશિક્ષિત, સંસ્કારી દુનિયાના નાગરિક છીએ, એવી હૂંફાળી લાગણી મનમાં જાણતાં-અજાણતાં ઊભી થતી હોવી જોઈએ. ગમે તેવી કંટાળાજનક કે અકળાવનારી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તોપણ પુસ્તકોનો સંગાથ છે જ, આવો દિલાસો પુસ્તક સાથે હોય એટલે હંમેશાં મળતો રહે છે.

બ્રિટિશ લાઇબ્રેરી મારી ખૂબ મનગમતી લાઇબ્રેરી છે. ત્યાં જાઉં એટલે વિવિધ વિષયો પરનાં પુસ્તકો જોઈને આંખ ફાંગી થઈ જાય છે. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં 'હજુ આપણે કેટલાં બધાં પુસ્તકો વાંચવાનાં છે' એ વિચારમાત્રથી છાતી બેસી જતી !

હવે એમ થાય છે કે આખો જન્મારો આપણે માત્ર પુસ્તકો જ વાંચ્યા કરીએ (એમ કરવું શક્ય પણ હોતું નથી) તોય આમાંથી કેટલાં બધાં પુસ્તકો વાંચવાનાં રહી જ જાય, અને એનો કોઈ ઉપાય નથી. તોય બ્રિટિશ લાઇબ્રેરીનાં કેટલાય વિષયો પરનાં પુસ્તકો ઇશારો કરીને બોલાવતાં રહે છે અને હું એમને ઉમંગથી ઘરે લઈ આવું છું.

ક્યારેક એમ થાય છે, 'એક વાર તો આખો શેક્સપિયર વાંચી નાખીએ.' એના માટે થોડીક વાચનશિસ્ત કેળવીએ એટલે બસ ! એ ઉપાડે એકાદ નાટક ઝડપભેર વંચાઈયે જાય છે. પણ પછી ઉત્સાહ ઓસરી જાય છે.

'ઍનૉટેટેડ ડિકન્સ' નામે પાંચ પાંચ નવલકથાઓના બે મસમોટા ખંડ છે. એ હું કેટલી વાર ઘરે લઈને આવ્યો હોઈશ, એની કોઈ ગણતરી જ નથી. એ ઘરે લાવું; કામ કે બીજાં રોકાણોને લીધે, કે પછી આંખ સામે ટેલિવિઝનનું અખંડ અગ્નિહોત્ર ચાલતું હોવાને કારણે, એ પુસ્તકો વંચાય તો નહીં જ. પછી થોડાં પાનાં ફેરવી, વાંચ્યા વિના જ એ પાછાં આપી દેવાનાં. આવું કેટલી વાર બન્યું છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં હું ખંતપૂર્વક એ પુસ્તકો લાવું છું, ખંતથી રિન્યુ કરાવું છું. આવું ત્રણ વખત થાય એટલે એ પુસ્તકો પાછાં આપવાનો સમય થઈ જાય છે. તોય એમ થતું રહે છે કે આપણાથી આ પુસ્તકો વંચાઈ જ જશે. લાઇબ્રેરીમાં પુસ્તકો મોડાં પાછાં આપતાં દંડેય ઘણો ભરવો પડે છે. પણ તેના બદલામાં પુસ્તકો થોડા વધુ સમય માટે સાથે રાખવાનો સંતોષ મેળવી શકાય છે. પુસ્તકો પાછાં આપતી વખતે, એમનો જે સહવાસ થયો તેનાથી જ 'આપણે તે વાંચ્યાં' એવું લાગતું રહે છે.

પુસ્તકો માત્ર સાથે રાખવાથી જો આવો 'સાત્ત્વિક' સંતોષ મળતો હોય, તો એ ખરેખર વાંચીએ ત્યારે કેટલો બધો સંતોષ મળતો હશે !

મુકુંદ ટાકસાળે (અનુ૦ સંજય શ્રી૦ ભાવે)
['શબ્દસૃષ્ટિ' માસિક : 2005]

કવિતા :૦૦૦
મોડી રાત સુધી ચાલતી દાદાની વાત,
સમણામાં પરીની મુલાકાત;
સાત સાત સમુંદર ઓળંગીને આવતી
નાવડી મારી કવિતા.

જયન્ત પાઠક

નેનપુરના ગાંધી

ખેડા જિલ્લો એટલે આઝાદીના અનેક લડવૈયાઓની જન્મભૂમિ. એમાંય અમારું નેનપુર ગામ ગાંધીજીના એક વખતના સાથી, મજદૂરનેતા અને મહાગુજરાત આંદોલનના પ્રણેતા ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકની કર્મભૂમિ. એવું જ અમારા નેનપુર ગામનું બીજું ગૌરવ તે ચંદુભાઈ પટેલ. ઉત્તમ શિક્ષક, આચાર્ય અને ગામલોકો જેમને ‘નેનપુરના ગાંધી’ ગણતા એવા ચંદુભાઈએ 8મી જાન્યુઆરી [2005]એ ચિરવિદાય લીધી.

ચંદુદાદાએ કનીજ હાઈસ્કૂલમાં સાત વર્ષ સુધી મદદનીશ શિક્ષક તરીકે સેવાઓ આપી. સાથે આગળ અભ્યાસ ચાલુ જ હતો, એટલે નેનપુરના પ્રથમ સ્નાતક બનવાનું ગૌરવ એમણે પ્રાપ્ત કર્યું. 1962માં ગામના સદ્‌ગૃહસ્થોના સહકારથી અહીં વિનય મંદિરની સ્થાપના કરી. શાળાની સ્થાપના કરી ત્યારે આરંભે સેવકથી માંડી આચાર્ય સુધીની કામગીરી બજાવી. ગામમાં યુવકમંડળ, શ્રમયજ્ઞ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, કોમી એખલાસ, સાક્ષરતાથી માંડીને વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાનિર્મૂલનની પ્રવૃત્તિઓ તેમજ વૃક્ષઉછેર, બાળલગ્ન-મરણોત્તર જમણવાર વિરોધી ઝુંબેશ વગેરે કામો શરીર ચાલ્યું ત્યાં સુધી કરતા રહ્યા. ‘ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ’, ‘ગીતા’, ‘કુરાન’, ‘બાઇબલ’, ‘ઉપનિષદો’ તેમજ સમાજસુધારકોનાં જીવનચરિત્રોનું વિશાળ વાચન હતું. એ બધું 18 જેટલી ડાયરીઓમાં કાવ્યમય બાનીમાં એમણે નોંધ્યું છે.

એમના ખિસ્સામાં ચોક હોય જ; જ્યાં જગ્યા જુએ ત્યાં પ્રેરણાદાયી સૂત્રો લખે ત્યારે જ એમને જંપ વળે !

નમ્રતા તો એમના રોમેરોમમાં. નાનાં બાળકને પણ ભાઈ કે બહેન કહીને બોલાવે. રોજ સવારે વહેલા રેલવે સ્ટેશને જઈને પોતાને માટે તેમજ સોસાયટીના રહીશો માટે છાપાં લઈ આવે.

26મી જાન્યુઆરી હોય કે 15મી ઑગસ્ટ, શાળામાં ભરવાડબહેનના હાથે ધ્વજવંદન કરાવે. જાહેર સમારંભમાં અંગકસરતના પ્રયોગો કરી બતાવે. 72 વર્ષનો ‘યુવાન’ ડોસલો નવયુવાનને શરમાવે એવી સ્ફૂર્તિ દાખવે ! શાળામાં 22 સામયિકો આવે, એનો અભ્યાસ કરે. શિક્ષકો સાથે ચર્ચા કરે. વડા પ્રધાનપદે વાજપેયી હોય કે પાકિસ્તાનમાં બેનઝીર ભુટ્ટો, કંઈક વિચાર આવે કે તરત એમને પત્ર લખ્યો જ હોય !

જ્યારે શિક્ષકોએ સમગ્ર ગુજરાતમાં હડતાળ પાડેલી ત્યારે ચંદુદાદાએ નેનપુરમાં શિક્ષણકાર્ય ચાલુ જ રાખેલું !

વિપુલ પટેલ

[‘નયા માર્ગ’ પખવાડિક : 2005]

આ નીકળ્યા દેવદૂતો !

રૌશની કે ફરિશ્તે

હુઆ સવેરા
જમીન પર ફિર અદબ સે આકાશ
અપને સર કો ઝુકા રહા હૈ
કિ બચ્ચેં સ્કૂલ જા રહે હૈં...

નદી મેં અસ્નાન કરકે સૂરજ
સુનહરી મલમલ કી પગડી બાઁધે
સડક-કિનારે
ખડા હુઆ મુસ્કુરા રહા હૈ
કિ બચ્ચેં સ્કૂલ જા રહે હૈં...

હવાએં સર-સબ્જ ડાલિયોં મેં
દુઆઓં કે ગીત ગા રહી હૈં
મહકતેં ફૂલોં કી લોરિયાઁ
સોતે રાસ્તોં કો જગા રહી હૈં
ઘનેરા પીપલ
ગલી કે કોને સે હાથ અપને હિલા રહા હૈ
કિ બચ્ચેં સ્કૂલ જા રહે હૈં...!

ફરિશ્તે નિકલે હૈં રૌશની કે
હરેક રાસ્તા ચમક રહા હૈ
યે વક્ત વો હૈ
જમીં કા હર જર્રા
માઁ કે દિલ-સાં ધડક રહા હૈ

પુરાની ઇક છત પે વક્ત બૈઠા
કબૂતરોં કો ઉડા રહા હૈ
કિ બચ્ચેં સ્કૂલ જા રહે હૈં
બચ્ચેં સ્કૂલ જા રહે હૈં...!

નિદા ફાજલી

*

પ્રભાત થતાં જ આ દૃશ્ય જોવા મળે છે. શેરીઓમાં ખભે દફ્તર ભેરવી ટબૂકડાં બાળકો સ્કૂલે જવા તૈયાર હોય છે. આ ઘટના રોજિંદી છે. પણ કવિને તેમાં જે અપૂર્વ સૌન્દર્યદર્શન થાય છે તે અહીં નિરૂપિત છે.

શીર્ષકમાં જ બાળકોને ‘રોશનીના ફરિશ્તા’નો દરજ્જો આપી કવિ કમાલ કરે છે. બાળકો પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનની ખોજ અર્થે સ્કૂલે જાય છે. તેઓ જ્યારે ઘેર પાછાં ફરશે ત્યારે જગત માટે પ્રકાશના દેવદૂતો બનીને આવશે, એવો આશાવાદ શીર્ષકમાં વ્યંજિત છે.

સ્કૂલે જતાં આ બાળકોની શાનમાં શુંનું શું થઈ રહ્યું છે, જુઓને ! આકાશ ફરી આદરથી ધરતીનાં (એટલે કે ટબૂકડાં શિશુઓનાં) ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક ઝુકાવી રહ્યું છે... સૂર્યને બાળકોનું આ ગમન ઉત્સવ જેવું લાગ્યું તેથી તે ઉત્સવમાં સ્નાનશુદ્ધ થઈ, શિર પર મલમલની પાઘ બાંધી, સડકને કાંઠે ઊભો હસુહસુ થતો, બાળકો સ્કૂલે જઈ રહ્યા-ની ઘટનાને નિહાળી રહ્યો છે...

હવા વૃક્ષોની લીલી ડાળી વચ્ચે ઝૂલતી આશીર્વચનો ગણગણી રહી છે. મહેકતાં ફૂલોના કંઠેથી ગવાતાં હાલરડાં સૂતેલા રસ્તાઓને હળુકથી જગાડી રહ્યાં છે. ઘટાદાર પીપળો શેરીના ખૂણે ઊભો ઊભો બાળકો તરફ પોતાના હાથ હલાવી રહ્યો છે (હે બાળારાજાઓ... આવજો, જલદીજલદી અજવાળું લઈ પાછાં આવજો... એમ કહેતો...)

બાળકો સ્કૂલે જઈ રહ્યાં છે.
બાળકો-બાળકો-બાળકો જઈ રહ્યાં છે... સ્કૂલે-સ્કૂલે !
સ્કૂલે-સ્કૂલે-સ્કૂલે જઈ રહ્યાં છે બાળકો-બાળકો !
સૂર્યોદય થવા છતાં જેનાં જીવતર સબડી રહ્યાં છે અંધકારમાં તેમને માટે,
તેઓના બદલે પોતે સ્કૂલે જઈ રહ્યાં છે આ બાળકો...
અંધની દુનિયામાં અજવાળું પાથરવા...
અપંગોનાં ખોડંગાતાં જીવતરને ગતિશીલ બનાવવા...
હૉસ્પિટલોમાં સબડતા જીવોને શાતા આપવા...
તેઓના માટે, તેઓને બદલે બાળકો જઈ રહ્યાં છે સ્કૂલે !

પ્રત્યેકના જીવતરને અંધકારમાંથી બહાર કાઢવાની કરામત લઈને સ્કૂલેથી પાછાં આવશે બાળકો...

અજવાશના દેવદૂતો સમાં બાળકો જેના પર ચાલે છે તે તે રસ્તાઓ ઝળાંહળાં છે. આ એ સમય છે કે જે સમયે ધરતીના કણેકણ માતાનાં હૃદયો પેઠે ધબકી રહ્યા છે. (આ બધું થઈ રહ્યું છે તે એટલે જ કે બાળકો સ્કૂલે જઈ રહ્યાં છે...)

જર્જરિત ઘરના કોઈ છજા પર બેઠેલો મીંઢો કાળ પણ તેનું મીંઢાપણું છોડી પ્રત્યગ્ર થઈ શાંતિનાં દૂત જેવાં કબૂતરોને ઉડાવી (બાળકોને શુકન કરાવી) રહ્યો છે ! બાળકો જઈ રહ્યાં છે સ્કૂલે... (જ્યાંથી તેઓ જગત માટે અમૃતત્વ લઈ આવવાનાં છે...)

અજવાળાના મહાવિદ્યાલયમાં પોતાની ભોળી આંખો ને નિર્મળ બુદ્ધિશક્તિ લઈ બાળકો જાય છે આગામી કાળના વિધાતા બનવા, એ જેવીતેવી ઘટના છે ?

રમેશ પારેખ

[‘પરબ’ માસિક : 2005]

બા

બાનું નામ સંતોકબહેન. બાનું પિયર શેલણા (તા૦ સાવરકુંડલા). અમે રાજગોર બ્રાહ્મણ. કાઠીના ગોર. બા ભણ્યાં નહોતાં. વાંચતાંય ઘણી મોટી ઉંમરે શીખેલાં. આ પછી પણ લખતાં તો ખપ પૂરતું જ આવડતું. પણ ભાષા પર બાનું અસાધારણ પ્રભુત્વ. મેઘાણીની પાત્રસૃષ્ટિનું કોઈ પાત્ર – કાઠિયાણી, ગરાસણી કે ચારણ્યનું પાત્ર – બોલતું હોય એવી બાની સ્વાભાવિક ભાષા હતી.

ભાષાની જેમ જ હાસ્ય પર પણ બાનો અસાધારણ કાબૂ. 'હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની સો યુક્તિઓ હોય તો પ્રેમાનંદને એકસો એકની ખબર હતી'; એમ ઉમાશંકર જોશીએ પ્રેમાનંદ માટે કહ્યું છે તે હું બા માટે કહી શકું. સૌરાષ્ટ્રનાં ઓઠાં ('ઓઠું' વિનોદી ટુચકા જેવું લોકસાહિત્યનું એક સ્વરૂપ છે.) તો એમને કેટલાં બધાં આવડતાં !

બા જાજરમાન સ્ત્રી હતાં. બાના પ્રતાપી વ્યક્તિત્વની તુલનામાં બાપુજીનું વ્યક્તિત્વ નરમ. બા પોતાની દરેક વાતમાં એકદમ આગ્રહી – બાપુજી સાવ અનાગ્રહી.

બાનું વહાલ ધોધની જેમ વરસતું – બોલકુંય ખરું. જશોદામાતા બાલકૃષ્ણને જે રીતે વહાલ કરે છે, લાડ લડાવે છે એનું પ્રેમાનંદે કરેલું કાવ્યમય વર્ણન વાંચવાનું બન્યું ત્યારે મને થયું હતું કે પ્રેમાનંદે નક્કી બા જેવી કોઈ માતાને જોઈ હશે અને જશોદાના વહાલની વીગતો એની પાસેથી ઝીલી હશે. બાપુજી સાથે કેવળ આદરનો સંબંધ. પણ બાને ગળે બાઝવાનો, બા સાથે ઝઘડો કરવાનો, બાથી રિસાવાનો, રિસાયા પછી બા મનાવે એની રાહ જોવાનો – બધો જ સંબંધ બા સાથે.

પ્રેમની જીવતીજાગતી મૂર્તિ જેવાં બા કડક પણ એવાં જ. બા વિશે હું કોઈની સાથે વાત કરતો હોઉં ત્યારે બાની હાજરીમાં કહેતો : ''અમારી બા ચા જેવાં છે : એકદમ કડક – એકદમ મીઠાં.'' સૌરાષ્ટ્રની ચા ખોપરી હલાવી દે એવી કડક હોય અને સીધી લોહીમાં ઊતરી જાય એવી મીઠાશવાળી હોય. એકલી મીઠાશ બાળકને બગાડી મૂકે અને એકલી કડકાઈ બાળકના હૃદયને સૂકવી દે. બા લાડ પૂરેપૂરાં લડાવે, બને ત્યાં સુધી અમારી ઇચ્છા પૂરી કરે, પણ ખોટી જીદ આગળ ક્યારેય નમતું ન જોખે. હું બા આગળ ધમપછાડા કરતો હોઉં, ગારમાં આળોટતો હોઉં એવાં દૃશ્યો આજે પણ એકદમ ક્લોઝ-અપમાં દેખાય છે. નાના ભાઈ (આમ તો મારાથી પાંચ વરસે મોટા)ના સ્વભાવમાં જીદનું નામ ન મળે. બહેન પણ એકદમ શાંત. એટલે તોફાન કરવાનું – જીદ કરવાનું બધું મારે ફાળે આવેલું. ને મેં મારું કર્તવ્ય પૂરી નિષ્ઠાથી બજાવેલું પણ ખરું.

અમારું ભાઈબહેનોનું સીધું ઘડતર બા થકી જ થયેલું. બા વાર્તાઓ કહે, વિનોદી ટુચકા કહે, સૂત્રાત્મક વાક્યો અને ડહાપણભરી કહેવતો કહે, એમાં જીવનના મર્મો પ્રગટ થતા રહે. બાને વાંચતાં નહોતું આવડતું, પણ અમારી પાસે કશુંક ને કશુંક વંચાવ્યા કરે. મેં સતત ત્રણચાર વરસ બાને 'ગીતા' અને 'વાલ્મીકિ રામાયણ' (ગુજરાતી ભાષાંતર) વાંચી સંભળાવેલાં. સવારની નિશાળ પૂરી કરીને હું આવું, જમું પછી અમારો સત્સંગ શરૂ થાય. બા સાંભળે, એના પર મનન પણ કરે ને ફરી

એની વાતો પોતાની રીતે કરે. બા મારી પાસે ધાર્મિક પુસ્તકો જ વંચાવે એવું નહિ; મારાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોનાં કાવ્યો, વાર્તાઓ, અવનવી માહિતી આપતા પાઠો – બધું જ આમાં આવે. મને યાદ છે કે બકોર પટેલની ચોપડીઓ નાના ભાઈ ગામના પુસ્તકાલયમાંથી લઈ આવેલા એનું અમે સમૂહવાચન કરેલું. બાની સ્મૃતિ બહુ તેજ. કોઈ પણ વાર્તા એક વાર સાંભળે એટલે એનું કથાવસ્તુ પાકું યાદ રહી જાય. પછી એનું પુનર્કથન પોતાની શૈલીમાં કરે. બકોર પટેલની અનેક વાતોના રેફરન્સ એમની વાતોમાં આવે ને હાસ્યની છોળો ઊડે.

અમારી આર્થિક સ્થિતિ તો ઘણી નબળી હતી, પણ જે માગવા આવે એની સ્થિતિ તો કેવીય હશે એવું વિચારીને બા આંગણે આવેલા માગણને ક્યારેય એમ ને એમ જવા ન દે. ભગવાને આપેલા રોટલામાં સૌનો ભાગ – એવા ભાવથી આપે. આમ પણ સામાન્ય વર્ગના લોકો સાથે બહુ વિવેકથી વર્તે. ''આપણામાં જેવો ભગવાન છે એવો જ એમનામાં છે,'' એવું અમને કહે પણ ખરાં. ફળિયામાં આવતા ધોબીઓ અને લગ્નપ્રસંગે ઢોલ વગાડવા આવતા ઢોલીઓમાંથી જે બાપુજીથી નાના હોય એમને અમારે કાકા કહેવાના અને મોટા હોય એમને બાપા કહેવાના. પરંપરાગત સંસ્કારોને કારણે હરિજનોને અડે નહિ કે અમને અડવા દે નહિ, પણ બાપુજીથી મોટા હરિજનોની બા લાજ પણ કાઢતાં.

બા વિજ્ઞાન નહોતાં ભણ્યાં, પણ 'ગીતા'શ્રવણ પછી વાસી અન્ન નહિ ખાવાનું – નહિ ખવરાવવાનું એવો પાકો નિયમ કરેલો. રાત્રે વાળુ લેવા આવનારી બાઈને પણ રાતે રાંધેલું જ આપવાનું. સવારે શિરામણ માટે તાજા રોટલા જ ઘડવાના. બાને રાંધવાની સહેજે આળસ નહિ. બપોરે રસોઈ થઈ ગયા પછી કોઈ અતિથિ આવી ચડે કે કોઈ સાધુ પધારે તો ફરી ચૂલો સંધુરકવામાં (પેટાવવામાં) વાર નહિ.

બાને કથા-વાર્તા અને ભજનભાવમાં ઉત્કટ રસ. અમારી આંબલી શેરીમાં રહેતાં ધનબાઈફઈ જ્ઞાતિએ બારોટ હતાં. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' પ્રકારની અનેક વાર્તાઓ એમને આવડતી. રાત્રે ફળિયામાં ખાટલા ઢાળી ધનબાઈફઈ વાર્તા માંડે. બા અને શેરીની બીજી સ્ત્રીઓ સાંભળે. બાલશ્રોતાઓમાં લગભગ હું એકલો જ હોઉં. બા એ વાર્તાઓનું પછી સરસ રીતે પુનર્કથન પણ કરે. નવરાત્રીમાં પ્રેમાનંદના અવતાર સમા હરિશંકરબાપાનાં આખ્યાનો શેરીમાં યોજાતાં. બા સાથે મેં એ આખ્યાનો બહુ રસપૂર્વક સાંભળ્યાં હતાં. આડોશપાડોશમાં ક્યાંય ભજન રાખ્યાં હોય તો બા અચૂક સાંભળવા જાય. ઘેર પણ ક્યારેક ક્યારેક ભજનો રખાય. મોટા થઈને સાહિત્યરચનાઓ તરીકે જેમનો આસ્વાદ મેં લીધેલો એ ગંગાસતી અને પાનબાઈનાં ભજનો નાનપણમાં બા પાસેથી સાંભળેલાં.

રતિલાલ બોરીસાગર

['પરબ' માસિક : 2005]

વીજળીના ચમકારે...

પ્રવાસકથા 'સૌંદર્યની નદી નર્મદા' માટે સાહિત્ય અકાદમી [દિલ્હી]નો પુરસ્કાર જેમને મળ્યો, તે શ્રી અમૃતલાલ વેગડે 50ની વયે, 1977થી ટુકડે ટુકડે નર્મદાની પદયાત્રા, ધાર્મિકતાથી નહિ પણ સૌંદર્યની દષ્ટિથી શરૂ કરી અને બંને કાંઠે મળીને 2,624 કિલોમીટરની યાત્રા 1999માં પૂરી કરી. એ પછી અત્યારે 76ની વયે પણ એમની નર્મદાયાત્રા ચાલુ રહી છે.

'સૌંદર્યની નદી નર્મદા'માં અંતે, એમનાં પત્ની કાન્તાબહેનનો લેખ છે : 'મારા પતિ'. એમાં કાન્તાબહેને સગપણ અગાઉ પહેલી વાર એમને જોયા ત્યારનું વર્ણન છે : ''વધેલી હજામત, આંખે ચશ્માં, ટૂંકો લેંઘો ને રબરનાં કાળાં જૂતાં ! મને એ ખાસ ગમ્યા નહીં. પણ જ્યારે ખબર પડી કે એ શાંતિનિકેતનમાં ભણ્યા છે અને હવે શિક્ષક છે, તો હું સગપણ માટે તૈયાર થઈ ગઈ.'' લગ્નના બીજા જ દિવસે તેઓ કોદાળી, પાવડો ને તગારું લઈને સામેની નાલી ખોદવા લાગેલા ! પહેલાં એ મા સાથે અને લગ્ન પછી પત્ની સાથે ઘંટીએ દળવા બેસતા. હજી, આ ઉંમરેય, આ દંપતી સાથે ઘંટીએ બેસીને દળે છે !

નર્મદાની યાત્રા એમણે બે પુસ્તકોમાં આલેખી છે : 'પરિક્રમા નર્મદામૈયાની' (1994), જેમાં 1977થી 1987 સુધીમાં તૂટક તૂટક કરેલી પદયાત્રાનું વૃત્તાંત છે; 'સૌંદર્યની નદી નર્મદા' (2001)માં ત્યારબાદ બાકી રહેલી ઉત્તરકાંઠાની યાત્રાની કથા છે. તેઓ કહે છે : ''મને હંમેશ લાગ્યું છે કે આ પુસ્તક મેં ક્યાં લખ્યું છે ? નર્મદા લખાવતી ગઈ અને હું લખતો ગયો.''

એમનું ગદ્ય પણ અમરકંટકમાંથી નીકળતી રેવા જેવું – સહજ વહેતું-ઊછળતું-કૂદતું–રમતિયાળ; ક્યારેક પટ પહોળા થાય, ક્યારેક સાંકડા, ક્યારેક વેગ વધે, ક્યારેક ધીરગંભીર.

લેખકની પદયાત્રા મધ્ય પ્રદેશમાં ચાલતી ત્યારે પહેલાં હિન્દીમાં લખાતું, પછીથી ગુજરાતીમાં; અને યાત્રા ગુજરાતમાં ચાલતી ત્યારે પ્રથમ ગુજરાતીમાં લખાતું, ત્યારબાદ હિન્દીમાં ! બીજી ભાષામાં લખતાં વળી કંઈક ઉમેરાતું જાય, એટલે પહેલી ભાષામાંય પાછા ફેરફાર થાય. કાંટછાંટ સતત ચાલે. બધા જ લેખો ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને પાંચ-છ વાર લખાય. તેઓ લખે છે :

''હું મારા લેખોને ખૂબ કઢું છું, એક ભાષાના ગ્લાસમાંથી બીજી ભાષાના ગ્લાસમાં ઠાલવતો જ રહું છું, થોડી મલાઈ મિલાવું છું, થોડું ઠંડું થવા દઉં છું, ગ્લાસને ઠાંસી ઠાંસીને ભરું છું, પછી જ મારા વાચકોને આપું છું. છતાં મનમાં ડર તો રહે જ છે કે ક્યાંક કોક કહી ન દે કે આ દૂધ તો પાણીવાળું છે !

''જ્યારે મને લાગે કે નર્મદાનું અમુક સૌંદર્ય શબ્દોમાં ઠીકથી વ્યક્ત નહીં

થઈ શકે, આને માટે રંગો-રૂપાકારો ઠીક રહેશે, ત્યારે હું એને ચિત્રોમાં વ્યક્ત થવા દઉં. જ્યારે લાગે કે આને માટે શબ્દો ઠીક રહેશે, ત્યારે શબ્દોમાં કહું.''

નર્મદા-પરિક્રમાનાં એમનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો ભોપાલ, ઇંદોર, કોલકતા, મુંબઈ તથા દિલ્હીમાં યોજાયાં છે. જેમણે નર્મદા સાથે જ નહિ, નર્મદાકાંઠાનાં વનો, વૃક્ષો તથા લોકો સાથેય અભિન્નતા અનુભવી છે એવા ચિત્રકાર-લેખક અમૃતલાલ વેગડને સાહિત્ય પરિષદના જ્ઞાનસત્ર દરમ્યાન જોવાનું-મળવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું.

મધ્યમ ઊંચાઈ, પાતળો બાંધો પણ શરીર કડેધડે, 76ની વય પણ 65ના લાગે, મેદ જરીકે નહિ – ન શરીરમાં, ન ગદ્યમાં; ઊંચો ખાદીનો લેંઘો, ઝાંખો-બ્રાઉન ખાદીનો ઝભ્ભો, ઉપર કાળી જાડી લાઇનિંગવાળી સ્લેટિયા રંગની ખાદીની બંડી, પગમાં રબરનાં ચંપલ. શ્યામળો વાન, લંબગોળ ચહેરો (દાઢી કરેલી), ચહેરા પર પ્રસન્નતા, હોઠ પર મધુર સ્મિત, પાછળ તરફ જતું મોટું કપાળ, સફેદ વાળ, સપ્રમાણ નાક, વધારે આગળ નહિ ધસેલી હડપચી, સહેજ પહોળા કાન – આ જ કાનોએ સાંભળ્યા છે વહેતી નર્મદાના અનેક સૂર, અનેક રાગ. આ કાન, મધરાતે પવનમાં હિલોળા લેતાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંનો ધ્વનિ કઈ રીતે જુએ છે : ''મેં જોયું કે સાગવનનાં વૃક્ષોમાંથી આવતો ધ્વનિ પીપળામાંથી આવતા ધ્વનિથી ભિન્ન હોય છે.... .....વૃક્ષોનાં પણ ઘરાણાં ચાલે છે. પીપળાનું ઘરાણું સૌથી વધુ પ્રચલિત છે.''

જાડી કાળી ફ્રેમનાં ચશ્માંના લંબચોરસ કાચ પાછળની આંખોમાં જાણે રેવાનાં જળ ચમકે ! આ આંખોએ કેટકેટલાં રૂપો માણ્યાં છે નર્મદાનાં ! અમરકંટકથી ઉદ્ભવતી; વનો, પહાડો અને ખીણોમાંથી વહેતી, હસતી-રમતી, રખડતી-રસળતી; વનોમાં લપાતી, પથ્થરોને કંડારતી, વળાંકે વળાંકે સૌંદર્યની વૃષ્ટિ કરતી, વિન્ધ્યાચલ અને સાતપુડાનું રક્ષણ પામતી; કપિલધારા-દૂધધારા-ધુંઆધાર અને ધાવડીકુંડમાં ભૂસકા મારતી, સાંકડી ખીણોમાં અતિવેગે દોડતી, ભેખડો ભેદતી, પહોળા પટમાં ધીમી પડીને પડખાં ફેરવતી, ચટ્ટાનોથી ટકરાતી–ધીંગાણાં ખેલતી–ઘૂમરીઓ ખાતાં ખાતાં વળી તેજ દોડતી; બરગી બંધ અને સરદાર સરોવરમાં બંધાતી, અનેક ખેતરોની ભૂખ-તરસ સંતોષતી, અનેક સહાયક નદીઓને પોતાનામાં સમાવતી, અંતે નિરાંતે સમુદ્રમાં સમાતી. આટઆટલી નદીઓમાંથી કેવળ નર્મદાની જ પરિક્રમા થાય છે – ''નર્મદા કેવળ નદી નથી, કંઈક વધુ છે.'' આ કંઈક, किमपि – શબ્દોથી, ચિત્રોથી કે રેખાંકનોથી દર્શાવી ન શકાય, એ તો માત્ર અનુભવી શકાય, પામી શકાય. વીજળીના ચમકારે લેખકે નર્મદાનો ચળકતો દોર જોયો છે ને જાણે જાત પરોવી દીધી છે !

યોગેશ જોષી

['પરબ' માસિક : 2005]

અહિંસાને યુદ્ધના મેદાનમાં લઈ આવનાર

કોઈ પણ દેશનો ઇતિહાસ એટલે મોટે ભાગે ત્યાંના રાજાઓનો ઇતિહાસ. રાજાઓ એકબીજા ઉપર આક્રમણ કરતા રહેતા, એથી યુદ્ધો ચાલ્યાં જ કરતાં. આમ ઇતિહાસ એટલે મુખ્યત્વે હિંસાનો ઇતિહાસ.

પરંતુ જો માનવજાતિ માત્ર હિંસામાં જ મશગૂલ રહી હોત તો દુનિયાનો ક્યારનો નાશ થઈ ગયો હોત. દુનિયા બચી શકી છે એનું કારણ એ છે કે હિંસાની સાથે સાથે અહિંસા પણ બરાબર રહી છે. જેમ હિંસાનો ઇતિહાસ છે તેમ અહિંસાનો પણ ઇતિહાસ છે. અહિંસાના ઉદ્ભવની વાત કરવી હોય તો કૃષ્ણથી જ કરવી જોઈએ. મહાભારતનું યુદ્ધ ટાળવા એમણે ભરચક કોશિશ કરી, પાંડવોના દૂત બનીને કૌરવસભામાં ગયા, પરંતુ દુર્યોધનના હઠાગ્રહને લીધે યુદ્ધ ટાળી ન શકાયું. પોતાની વિશાળ સેના કૌરવોને આપી અને પોતે પાંડવોની સાથે રહ્યા. પરંતુ શરત એ રાખી કે, હું શસ્ત્ર નહીં ઉપાડું !

આમ કહીને આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં કૃષ્ણે દુનિયાને એક મહત્ત્વપૂર્ણ સંદેશ આપ્યો – હિંસા ભલે અનિવાર્ય હોય, પરંતુ શ્રેષ્ઠ તો અહિંસા જ છે. મહાભારતનું યુદ્ધ અનિવાર્ય બની ગયું છે, એક આવશ્યક અનિષ્ટ તરીકે એને સ્વીકાર્યે જ છૂટકો, પરંતુ હિંસામાં કોઈનુંય ભલું નથી; એથી આ હિંસામાં હું તો સામેલ નહીં થાઉં.

યુદ્ધના અંતે પાંડવોનો વિજય તો થાય છે, પરંતુ ભીષણ માનવ-સંહારને જોઈને યુધિષ્ઠિર બે વાર કહે છે કે આ જય તો પરાજય જેવો છે. યુધિષ્ઠિરના મુખમાં આ શબ્દો મૂકીને વ્યાસે યુદ્ધની – એટલે કે હિંસાની નિરર્થકતા જ દર્શાવી છે.

કૃષ્ણ પછી ઘણાં વર્ષે આવ્યા બુદ્ધ અને મહાવીર. બંને સમકાલીન. એમણે તથા એમના દ્વારા સ્થાપિત બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મે અહિંસાની જ પ્રતિષ્ઠા કરી. કલિંગ યુદ્ધમાં થયેલો નરસંહાર જોઈને અશોકનો હિંસામાંથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો. એણે બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. અહિંસા જૈન ધર્મનો તો પ્રાણ છે. તે સિવાય હજારો સાધુ-સંતોએ પણ અહિંસાનો જ મહિમા કર્યો છે.

છેલ્લે આવ્યા ગાંધી. ગાંધીની સાથે અહિંસાએ હરણફાળ ભરી. જ્યાં સુધી ગાંધી નહોતા આવ્યા, ત્યાં સુધી અહિંસા વ્યક્તિગત મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે હતી. ગાંધીએ કહ્યું કે સત્ય અને અહિંસા માત્ર વ્યક્તિગત જીવનમાં જ અભીષ્ટ નથી, બલકે સમૂહમાં, સામૂહિક લડાઈમાં પણ, એ એટલી જ આવશ્યક છે. સત્ય-અહિંસાનો ઉપયોગ શસ્ત્રની જેમ પણ થઈ શકે છે. હિંસાનાં હથિયારો કરતાં એ વધુ શક્તિશાળી હથિયાર છે. આપણા પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ કરેલા અહિંસાના અર્થ કરતાં એના વ્યાપક વિસ્તારમાં ગાંધીજીની અહિંસા ઘણી આગળ છે. એને એમણે કોટિ-જન-વ્યાપી આંદોલનનું રૂપ આપ્યું. એને યુદ્ધના મેદાનમાં ઉતારી અને

એનો ઉપયોગ એક વિશાળ દેશની આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે કર્યો.

આપણે ફરી કુરુક્ષેત્ર જઈએ. કૃષ્ણ – જેમના નેતૃત્વ હેઠળ પાંડવો યુદ્ધ લડી રહ્યા હતા – એમણે શસ્ત્ર ન ઉપાડ્યું એ ખરું, પરંતુ સમસ્ત પાંડવસેનાએ તો શસ્ત્ર ઉપાડ્યાં જ હતાં. ધારો કે કૃષ્ણે કહ્યું હોત : ''મારા હાથમાં શસ્ત્ર નથી, તેમ અર્જુન અને ભીમના હાથમાં પણ કોઈ શસ્ત્ર નથી. અમારી સમસ્ત સેના નિઃશસ્ત્ર છે. પિતામહ ભીષ્મ, ગુરુ દ્રોણાચાર્ય, ચલાવો બાણ ! અમે અહીં મારવા નહીં પણ મરવા આવ્યા છીએ. અમે તમારા અન્યાય આગળ ઝૂકશું નહીં, પૂરી તાકાતથી એનો વિરોધ કરશું. પણ વિરોધ અમે હિંસાથી નહીં, અહિંસાથી કરશું. શસ્ત્ર ઉઠાવવું તો દૂર, તમારે માટે અમારા મનમાં પ્રેમ જ છે. અમે તમને પ્રેમથી જીતશું.''

કૃષ્ણે આવું નહોતું કહ્યું, પરંતુ ગાંધીએ કહ્યું – કહ્યું જ નહીં, કરીને બતાવ્યું. દુનિયાના સૌથી શક્તિશાળી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને એમણે કહ્યું, ''અમને ગુલામ બનાવવાનો તમને કોઈ અધિકાર નથી. તમારા આ અન્યાયનો અમે વિરોધ કરશું – પરંતુ હિંસાથી નહીં, સત્ય અને અહિંસાથી. તમે સુખેથી ગોળી ચલાવો, લાઠીચાર્જ કરો, અશ્રુગૅસ છોડો ને જેલમાં પૂરો. અમે તમને એક કડવું વેણ નહીં કહીએ. અમારા મનમાં તમારે માટે ગુસ્સો, ચીડ, નફરત નહીં હોય; પ્રેમ જ હશે.''

સંસારમાં આવું ક્યારેય નહોતું થયું. ગાંધીએ અહિંસાનું 'રાષ્ટ્રીયકરણ' કર્યું. એમણે પહેલી વાર સત્ય અને અહિંસાનો મોટે પાયે સફળતાપૂર્વક પ્રયોગ કર્યો. પહેલી વાર આમજનતાનો અહિંસા જોડે ગાઢ સંબંધ બંધાયો. અહિંસા દ્વારા આ ગુલામ દેશને આઝાદ કરાવીને ગાંધીએ દુનિયાને અહિંસાની તાકાતનો પરિચય કરાવ્યો, શૂરવીરતાની નવી પરંપરા કાયમ કરી.

જેમ હિંસાએ પ્રગતિ કરી છે, તેમ અહિંસાએ પણ પ્રગતિ કરી છે. એ વ્યક્તિગત અહિંસાથી આગળ વધીને સામૂહિક અહિંસા સુધી પહોંચી છે. સમસ્ત માનવજાતિ માટે આ સુખદ સંવાદ છે.

અમૃતલાલ વેગડ

['દિવ્ય ભાસ્કર દૈનિક' : 2005]

આ વિશ્વના વિસ્તારને સમજવો, લેવો પાર એ મુશ્કેલ છે,૦૦૦
પણ માનવીનું ઉર સમજવું એથી યે મુશ્કેલ છે.૦૦૦
એ ક્યાં જઈ ફૂદડી ફરે, એ ક્યાં જઈ અથડાય;
ક્યાં દોડતું, ક્યાં અલગ થૈ મુખ મોડતું, નિજથીય નિજને ચોરતું;
ક્યાં મ્હોરતું, ક્યાં સ્હોરતું, એ કશું નહીં જ કળાય !

રામનારાયણ વિ૦ પાઠક, 'શેષ'

કવિતા લખવી છે ?

કવિતા કેમ આવે છે એની ઘણી વાર કવિને પોતાને પણ ખબર નથી હોતી. લોકો માને છે કે કવિતા પ્રેરણાથી આવે છે. પ્રેરણાથી આવેલું જે કાંઈ હોય તે ઉત્તમ જ હોય, એવું નથી. જે આવે તેને આવવા દેવું. પણ કાવ્ય આવ્યા પછી જાણે કે એ બીજાની કૃતિ હોય એમ એને જોવી જોઈએ અને પછી જે શબ્દો કાવ્યમાં મૂક્યા છે તેમાં ઔચિત્ય છે કે નહીં તે જોવું જોઈએ.

કોઈ પણ કાવ્ય તમે પૂરું કરો છો એ હંમેશાં પૂર્ણ નથી હોતું. બહુ બહુ તો એની ગતિ પૂર્ણતા તરફની હોય તો હોય. કવિતા પ્રગટે પછી કવિતાએ જીવવાનું છે પોતાના જ પગ પર. એના જન્મ પછી કવિતા અને કવિ વચ્ચેની જનનનાળ કપાઈ જાય છે. કવિતાએ જીવવાનું છે વહી જતા કાળમાં. ભલભલા કવિઓનાં કાવ્યો એમના કાવ્યસંગ્રહોના કબ્રસ્તાનમાં કાયમને માટે દટાઈ ગયાં હોય છે. જાહેર મંચ પર કાવ્ય વાંચીએ છીએ ત્યારે કવિતા તાળીઓના ગડગડાટથી બહેરી થઈ જાય છે. કેટલી નિષ્ફળ કવિતાને અંતે એક સફળ કવિતા પ્રગટ થતી હોય છે ! કવિએ નિંદા, સ્તુતિ અને અવજ્ઞાથી પર થવું જોઈએ. કવિ કવિતા લખે પછી એને પોતાની કવિતાથી છૂટાં પડતાં પણ આવડવું જોઈએ.

કવિ થવાની સજ્જતા વિશેનું એક કાવ્ય જોઈએ :

તમને તારાઓની બારાખડી ઉકેલતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને ફૂલોની પાંખડીમાં પ્રવેશતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને ક્ષણની આંખડીમાં કશુંક આંજતા આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને રણના વિષાદને મૃગજળથી માંજતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને આંખમાં આવેલાં વાદળને નહીં વરસાવતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને મેઘધનુષની સૂકી ધરતી પર વાવતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને લોકોની વચ્ચે તમારી સાથે રહેતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને તમારાથી પણ છૂટા પડતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને કંઈ પણ આવડતું નથી,
એ અવસ્થા પર ઊભા રહેતાં આવડે છે ?
– તો લખો !

સુરેશ દલાલ

['દિવ્ય ભાસ્કર' દૈનિક : 2005]

રાજકારણનું કંપનીકરણ

ગ્રાહક સુરક્ષાની ચળવળના પ્રણેતા અમેરિકાના રાલ્ફ નાડરે કહ્યું છે કે, સરકાર આજે ઉદ્યોગધંધા ક્ષેત્રના એજન્ટ જેવી બની ગઈ છે. લોકો ભલે તેમના પ્રતિનિધિઓને સંસદમાં ચૂંટીને મોકલતા હોય, પણ અમેરિકામાં સરકાર તો કંપનીઓ કહે છે તે જ કરે છે.

શું આ પરિસ્થિતિ માત્ર અમેરિકાની છે ? ના, આ પરિસ્થિતિ લગભગ બધા જ દેશોની છે. ભારતમાં આ કે તે ઉદ્યોગપતિ કે ઉદ્યોગગૃહ સરકાર પર પ્રભાવ પાડતા રહ્યા છે. અનેક વખત પ્રસાર માધ્યમોમાં આવતા સમાચારો એમ સૂચવે છે કે રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર સરકાર આ કે તે કંપનીને ફાયદો કરી આપવા માટે નિયમો, નિયમનો, કાનૂનો વગેરે ઘડે છે, બદલે છે અથવા રદ કરે છે. આ બાબત તો તમામ રાજકીય પક્ષોને લાગુ પડે છે. માત્ર 13 દિવસ ટકેલી કેન્દ્રની અટલ બિહારી વાજપેયીની સરકારે અમેરિકન કંપની એનરોનના પ્રોજેક્ટની બહાલી આપી હતી એ યાદ છે ને ?

દેશની અને દુનિયાના અર્થતંત્રની આ હકીકતો એમ દર્શાવે છે કે દુનિયામાં બધે જ અર્થસત્તાનું કેન્દ્રીકરણ તે થોડીક કંપનીઓ અને એ કંપનીઓના માલિકો એવા થોડાક લોકોના હાથમાં થઈ રહ્યું છે. આ લોકો જ રાજકીય નિર્ણયો પર પ્રભાવ પાડે છે. એટલે સત્તા ગમે તે રાજકીય પક્ષની આવે, તેનો કશો ફેર આ કોર્પોરેટ માંધાતાઓને પડતો નથી.

ઉદારીકરણ, વૈશ્વિકીકરણ અને ખાનગીકરણનો જે માહોલ ભારતમાં અને દુનિયાભરમાં ઊભો થયો છે, તેમાં તો આ પ્રક્રિયા વધારે વેગવાન બની છે. રાજકારણનું કંપનીકરણ વધારે પ્રમાણમાં થાય એવી શક્યતાઓ જ ઊભી થઈ રહી છે. આ પરિસ્થિતિ ખતરનાક છે. પરંતુ ટેક્નોલોજી જ એવા પ્રકારની છે કે જેમાં જંગી રોકાણની જરૂર પડે, ઉત્પાદન માટે મોટા ઉદ્યોગો જ જોઈએ, પછી એ બધાંનું રક્ષણ કરવાને માટે લશ્કર પણ જોઈએ અને લશ્કર હોય તો યુદ્ધો પણ થાય. આ એક જબરદસ્ત સાંકળ છે. આ સાંકળને ક્યાંથી તોડવી, કેવી રીતે તોડવી અને શાંતિની સાંકળનું સર્જન કેવી રીતે કરવું, તેની મથામણ કરવી જરૂરી છે. આ મથામણ જ ના કરી શકાય એવું વાતાવરણ થઈ ગયું છે. વૈશ્વિકીકરણની સામે કશું પણ બોલવું, એ તો જાણે કે ફોજદારી ગુનો બની ગયો છે !

'બિયોન્ડ ધ બોટમ લાઇન' નામના પુસ્તકમાં માઇકલ સ્મિથ નામના લેખક લખે છે કે 1999માં દુનિયાની ત્રણ ધનવાન વ્યક્તિઓ પાસે એટલી સંપત્તિ હતી કે જેટલી દુનિયાના સૌથી ગરીબ 34 દેશોની આવક હતી ! બીજી તરફ, દુનિયાના 120 કરોડ લોકો એવા છે કે જેઓ માંડ માંડ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે.

જે કંપનીઓ સમાજ પાસેથી આવક રળે છે, એમની સમાજ પ્રત્યે કોઈ

જવાબદારી ખરી કે નહીં ? કંપનીઓ બગીચા બનાવે છે, ફુવારા બનાવે છે, શાળાઓ, કૉલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ ઊભી કરે છે અને પોતે સામાજિક સેવા કરી હોવાનો સંતોષ લે છે; પરંતુ આ જ કંપનીઓ પોતાના મજૂરોનું ભયંકર શોષણ કરે છે, તેઓ ગરીબીમાં સબડતા હોય તો સહેજે પરવા કરતી નથી અથવા તો ગ્રાહકોના હિત કે આરોગ્યની કે પર્યાવરણના નુકસાનની પણ ચિંતા કરતી નથી.

ગુજરાતીમાં કહેવત છે : 'એરણની ચોરી ને સોયનું દાન'. મોટા ભાગની કોર્પોરેટ સખાવતો આ પ્રકારની હોય છે અને એ કંપનીઓના માંધાતાઓ મહાન દાનેશ્વરી કહેવાતા હોય છે. વાસ્તવમાં, ગરીબી કે અસમાનતા દૂર કરવામાં કે પર્યાવરણને બચાવવામાં કે સમાજને સમરસ બનાવવામાં કંપનીઓની કોઈ રચનાત્મક ભૂમિકા હોતી નથી.

કંપનીઓની જવાબદારી માત્ર વસ્તુઓ અને સેવાઓ ઉત્પન્ન કરીને વેચવાની છે ? કઈ રીતે તે ઉત્પન્ન થાય છે અને કેવી રીતે વેચાય છે અને વાપરનાર પર તથા સમગ્ર સમાજ પર તેની શું અસર થાય છે, એ વિચારવાની જવાબદારી કંપનીઓની નથી ?

હેમંતકુમાર શાહ

['ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક : 2005]

આમાં સામાં રે ઊડે ભાલાં અણિયાળાં,
તે અવસરમાં રે રહે રાજી તે મતવાલા !
સાચા શૂરા રે જેના વેરી ઘાવ વખાણે,
જીવતર જૂઠું રે, મરવું તે મંગળ જાણે;
એણી પેરે રે હરિજન પણ જોઈએ તીખા,
અંતરશત્રુને રે લાગે અતિ વજ્ર સરીખા !

બ્રહ્માનંદ

સન્માનાર્હ કોણ ?

બે જાતની વ્યક્તિઓ સન્માનાર્હ છે. લક્ષ્મીનંદનને સન્માનાર્હ નથી ગણતો, સત્તાધારીને સન્માનાર્હ નથી ગણતો. કેવળ વિદ્યાનેય હું સન્માનાર્હ નથી ગણતો. દુનિયાદારી ચડતીને પણ હું સન્માનાર્હ નથી ગણતો.

સન્માનાર્હ એક તો હું ગણું છું પૂરેપૂરાં બળ, આવડત અને દિલે મજૂરી કરતા મજૂરને. સાધન, ઓજાર આદિ વડે ઇષ્ટ વસ્તુ ઉપજાવવા તે એટલો તો મચીમથી રહે છે કે તેના હાથપગ, તેનાં આંગળાં, તેના સ્નાયુએ સ્નાયુ, તેની રગેરગ, તેની બુદ્ધિનાંય પડેપડ એ સાધનો અને ઓજારો, ક્રિયાઓ અને પ્રક્રિયાઓની ઊંડી છાપ ગ્રહણ કરતાં કરતાં એ સાધનસામગ્રીના અને ઓજાર-હથિયારના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે છે અને ભોગવે છે; અને એ પ્રભુત્વ કુદરતી ફળ પરિપાક રળે છે અને આનંદે છે.

ગુજરાતીઓને આવી સ્વેદઝેબમંડિત મજૂરી તરફ સન્માનબુદ્ધિ છે ખરી ? આપણા ઊજળિયાત વર્ણો આવી મજૂરીને સન્માને છે અને પોતે પણ તે વેઠવાને તૈયાર છે ? પોતાને ખેડૂત કહેવડાવનારી આપણી ઊજળિયાત ન્યાતોમાંથી કઈ કઈ જાતે હળ ખેડે છે, કોશ અને ઘાણી ચલાવે છે, ગળતું ખાતર તૈયાર કરે છે અને પાથરે છે, કૂવા ખોદે છે ને ગાળે છે, વરસતે વરસાદે ડાંગરના ધરુનો ક્યારાપલટો કરે છે વગેરે વગેરે ? જે ન્યાતો અંગચોર છે, મહેનત-મજૂરીથી કાયર છે, તે કાપુરુષો ગુજરાતી પ્રજામાં ભૂષણરૂપ નથી; ભલે ને તેમને પ્રજાના બીજા વર્ગો અને વર્ણો સૈકાઓની કુરૂઢિથી ભૂદેવો, સૂર્યવંશી, ઠાકોર આદિ ગણતા આવ્યા હોય.

સન્માનાર્હ હું બીજો ગણું છું બુદ્ધિમાન, બુદ્ધિસજ્જ, બુદ્ધિને વાપરી જાણનાર, ખેડનાર, પદોડનાર, નિચોવનાર, મથનાર, વલોવનાર, માથું ભમી ભમી ઘુમ્મ થઈ જાય, ફાટી પડતું લાગે, મૂર્છિત થઈ જાય, ત્યાં લગી ખેદો ન છોડનાર મનન-પરાયણ નરને. કોદાળી, પાવડો, હળ, દંતાળી વગેરે જેમ મજૂરનાં ઓજાર છે તેમ વિદ્યા, શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, અનુભવ, અવલોકન, ભાવના અને સ્વપ્નાંની સાથે સાક્ષાત વિરાટનો આખો ચરખો, વિચારક માણસનાં સાધનસામગ્રીય છે, ઓજાર-હથિયારેય છે. એણે માણસજાતની નબળાઈઓને પણ શોધવાની તથા પરામર્શવાની છે. એણે અસ્પર્શ્ય અને અપવિત્રને, સડાને, રોગને પણ તપાસવા–ચૂંથવાના છે. માણસોમાં સન્માનાર્હ જેટલો મજૂર છે તેટલો વિચારક છે, જેટલો વિચારક છે તેટલો મજૂર છે. વિચારકને કશું અપ્રસ્તુત નથી, સિદ્ધ નથી, કશું અસાધ્ય નથી. વિચારકને કોઈ પરમ ગુરુ નથી, વિચારક કોઈનું ગુરુપદ ચાહતો નથી. ગુરુપદ સમર્પવા આવે તેવાને સાફ કહી દે છે : ભાઈઓ, તમે પોતે પોતાના ગુરુ બનવા સમર્થ છો. નાના-મોટા સૌ સ્વતંત્ર વિચારક બની પોતપોતાના ગજા, અનુભવ, સંજોગો, સાથીઓ પ્રમાણે વિચારપ્રવૃત્તિમાં ધાયે જાય, એટલું જ તે તો વાંછે.

બલવન્તરાય ક૦ ઠાકોર

['પંચોતેરમે' પુસ્તક]

''ગાંધી-ટોપી છે ને, એટલે !''

સત્યાગ્રહના દિવસો હતા. મુંબઈના લેમિંગ્ટન રોડ પર પોલીસ સ્ટેશન પાસે સત્યાગ્રહીઓનું એક ટોળું આવ્યું હતું. પોલીસની ગાડીમાં નીડરતાથી ઘૂસીને લોકો પોતાની ધરપકડ કરાવી લેતા હતા. એ ભીડમાં એક યુવતી હતી. પોતાના શરીર પરનાં ઘરેણાં એણે ઉતાર્યાં, બાજુવાળા એક ભાઈના હાથમાં મૂક્યાં, પોતાનું નામ-સરનામું આપ્યું અને કહ્યું :

''આટલાં ઘરેણાં મારે ઘેર પહોંચાડી દેજો અને કહેજો કે હું સત્યાગ્રહમાં જાઉં છું !''

પેલા ભાઈએ સવાલ કર્યો, ''બહેન, આપણે તો કોઈ ઓળખાણ પણ નથી, ને આ ઘરેણાં હું તમારે ઘેર પહોંચાડી દઈશ એવો ભરોસો કેવી રીતે રાખો છો ?''

''તમારા શરીર પર ખાદી ને માથે ગાંધી-ટોપી છે ને, એટલે !''

*

હું અંગ્રેજી બીજી ચોપડીમાં આવ્યો અને ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની ચળવળ શરૂ થઈ. ચોતરફ 'ગાંધી-ગાંધી-ગાંધી' સંભળાતું હતું. હું આઠ-નવ વર્ષનો હતો ત્યારે મારા માથા પરથી કાળી ટોપી ગઈ અને ગાંધી-ટોપી ચઢી. મૅટ્રિક થતાં સુધી એનો મુકામ મસ્તક પર હતો. એ ટોપીની માફક ગાંધીજીએ અમારા નાનકડા માથાનો કબજો લીધો હતો, પણ એમનાં દર્શન થયાં નહોતાં.

પહેલવહેલાં દર્શન થયાં 1931ની સાલમાં. મુંબઈના પરા વિલેપાર્લાના એક ચર્ચના પટાંગણમાં સભા હતી. ચર્ચના પાદરીબાબા ગાંધીજીનું આ સંકટ વહોરી લેવા કઈ રીતે તૈયાર થયા હશે, એ તો ભગવાન જાણે ! પણ ત્યાર બાદ ચર્ચના પરિસરમાં કોઈ રાજકીય સભા મેં તો જોઈ નથી. સ્વતંત્રતાની ચળવળ એ આપણું કામ નહીં, એવું પાર્લાના ખ્રિસ્તીઓ માનતા. આથી ચર્ચના પટાંગણમાં ગાંધીજીની સભા હોય એ વાતથી જ અમે તો ચકરાઈ ગયા હતા. લોકોનાં ટોળેટોળાં સભાસ્થળ ભણી જઈ રહ્યાં હતાં. અગાઉ ક્યારેય આવી ભીડ જોઈ નહોતી. અમે તો ક્યારનાયે વહેલા વહેલા જઈને જગા રોકીને બેસી ગયા હતા.

જેમના નામનો સતત જપ થઈ રહ્યો હતો એમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન... કોઈ પણ જાતની નાટકીય ઊતરચઢ વગરની એમની કથનશૈલી... હજારોના મુખમાંથી નીકળેલી 'મહાત્મા ગાંધીની જય' એવી ગર્જના... એવી કાંઈક સંમોહિત દશામાં આખો જનસમુદાય પાછો ફર્યો.

એ પછીનાં કેટલાંય વર્ષો ગાંધીમય થઈ રહ્યાં. છાપાંમાં રોજ ગાંધીજીના નવા કાર્યક્રમની માહિતી, એમના લેખ, એમને વિશેના લેખો. અસંખ્ય માથાં પર ગાંધી-ટોપી દેખાવા લાગી. શરીર પર ખાદી ચઢી. કાંતણના વર્ગો શરૂ થયા. આપણા દેશની બધી આધિવ્યાધિઓનું મૂળ અંગ્રેજ રાજ છે, એ જતું રહે પછી ભારત સુખોનો

ભંડાર થશે એવી ત્યારે ધારણા હતી. એવા કેફમાં અઢારમું વર્ષ ઓળંગતાં વિશ્વયુદ્ધ આવીને ઊભું રહ્યું.

*

પંદરમી ઑગસ્ટની મધરાતે સત્તાની ફેરબદલીનો હેવાલ રેડિયો પરથી સાંભળતા હતા. પણ ભાગલાને લીધે થયેલા ક્રૂર અત્યાચારોની કથનીઓ બીજા જ દિવસથી છાપાંમાં આવવા લાગી હતી. મુક્તિનું પરોઢ ઊગ્યાની ઘોષણા કાને પડી હતી, પણ આંખ સામે અંધારું લાગતું હતું. સ્વતંત્રતા માટે જેમણે મોટો ત્યાગ કર્યો હતો એવા લોકો રાજ્યકર્તા થતાં ખાદીનો સંબંધ હવે ગાદી સાથે જોડાયો હતો. દરિદ્રનારાયણની ચાર આનાવાળી જે ગાંધીટોપી માથા પર હોય તો એક બીડી અમથી ફૂંકવાની હિંમત ચાલતી નહિ, એ ટોપી નીચેનું માથું સત્તાના મદમાં ઝૂમવા લાગ્યું હતું. “સત્તાના લોહીનો ચટકો લાગતાં શું થાય છે, એનાં દર્શન મને થયાં છે,” એવા ઉદ્ગાર ખુદ ગાંધીજીએ કાઢ્યા હતા. બાપુએ જેની વાત કરેલી તે કાંઈ આ સ્વરાજ નહોતું, એમ સ્વરાજનાં અજવાળાંની રાહ જોઈને બેઠેલાં ગામડાંનાં દીનદલિતોને લાગતું હતું.

સ્વરાજ કઈ રીતે આવ્યું, એનું એક લોકગીત મેં સાંભળ્યું હતું. એમાં પેલો ગ્રામકવિ ગાતો હતો કે, ‘સ્વરાજ આવ્યું હાથી પર મહાલતું મહાલતું. અંબાડી પર બેઠેલા રાજેન્દ્રબાબુના હાથમાં કળશ હતો. ઘોડા પર બેસીને મોખરે આવતા હતા જવાહરલાલ. ફક્ત એક બાપુ અમારી સાથે ધૂળમાં ચાલી રહ્યા હતા.’

અંગ્રેજોના અપમાનિત રાજમાં અડધી જિંદગી વિતાવી ચૂકેલા માણસ તરીકે મને એ વાતનો આનંદ છે કે આપણે હવે સ્વતંત્ર છીએ. પણ આજે જે છોકરાંઓ વીસ-પચ્ચીસીમાં છે, તેમને શું જોવા મળ્યું ? રોજનાં છાપાંમાં તેમણે શું વાંચ્યું ? ગાંધી-નેહરુનાં નામનો જાદુ એમના પર કઈ રીતે ભૂરકી નાખશે ? ખાદીની ટોપી ચઢાવનાર જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખને દારૂ પીને ગાળાગાળી કરતો એમણે જોયો છે. પોલીસના ફોજદારને ગુંડાઓ સાથે હાથ મિલાવતો એ જોઈ રહ્યા છે. પોતાના છોકરાના માર્ક વધારવા માટે શાળાના માસ્તર પર ધાકધમકી અજમાવતા અભણ સરપંચને એમણે જોયો છે. પોતાને માટે જીવ બાળનારું અહીં કોઈ નથી, એવું એને લાગે છે. “અમે છીએ ને તારે પડખે !” એવું કહેનારું કોઈ દેખાતું નથી.

યુવાનોનો આક્રોશ ઉછાળા મારે છે. આજની પેઢીને મૂલ્યોની કદર નથી, એવી બૂમાબૂમ થાય છે. પણ મૂલ્યોને કાજે બલિદાન આપનારા માણસો એમણે તો વરસોથી જોયા જ નથી. આજની પેઢીમાં આદરભાવના નથી, એવું કહેતી વખતે એમને આદર થાય એવા કેટલા માણસો આખા દેશમાંથી આપણે ચીંધી શકીશું ?

પુ૦ લ૦ દેશપાંડે (અનુ૦ અરુણા જાડેજા)

[‘અખંડ આનંદ’ માસિક : 2004]

તાક્યું તીર મારનારો

ગુજરાતી ભાષાનો સર્વોત્તમ કવિ પ્રેમાનંદ છે, અને એ થઈ ગયો તે સૈંકડામાં આપણા બધા મોટા કવિઓ ઘણું કરીને થઈ ગયા છે. આ તરફ શામળ ભટ્ટ વાર્તારૂપે પોતાના સમયનાં સંસારચિત્ર આપવાનો સંપ્રદાય પહેલવહેલો જ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં દાખલ કરતો હતો; તો પેલી તરફ અખો ભગત, લોકોના મનને સોના સરખા વહાલા જે પરાપૂર્વના વહેમ, તેને હથોડો લઈને તોડવા મંડી ગયો હતો. વલ્લભ પોતાના મર્દાની સૂરથી વીરરસને લાયકની ભાષા બહુચરાજીની ભક્તિમાં ગજવી રહ્યો હતો. તે વખતે ખેડાનું એક નાનું રત્ન કોમળ શૃંગારના ઝબકારા મારી રહ્યું હતું. એ પાંચે કવિઓ વિક્રમના અઢારમા સૈંકડામાં થઈ ગયા છે.

પ્રેમાનંદની કવિત્વશક્તિ અસાધારણ હતી. એ જે વિષય ઉપર લખે છે તેનું આબેહૂબ ચિત્ર વાંચનારની નજર આગળ ઊભું કરવાનું એ કદી ચૂકતો નથી. રસની બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી. તાક્યું તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદ જ. એ ધારે છે ત્યારે રડાવે છે, ધારે છે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારે છે ત્યારે શાંત રસના ઘરમાં આપણને લઈ જઈને બેસાડે છે. એની વધારે મોટી ખૂબી એ છે કે એને એક રસમાંથી બીજા રસમાં છટકી જતાં વાર લાગતી નથી, અને તે એવી સ્વાભાવિક રીતે કરે છે કે લેશમાત્ર પણ રસભંગ થતો નથી. આવી રીતે એ કાવ્યસિદ્ધિ કરે છે, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એને જનસ્વભાવનું બહુ જ ઊંડું જ્ઞાન છે. ક્યાં કેટલો અને કેવો રસ મૂકવો એ પ્રેમાનંદ બરાબર સમજતો હતો. એની ભાષા શુદ્ધ અને પ્રૌઢ, શૈલી સીધી અને સંક્ષિપ્ત તથા પદબંધન સરળ, ઘટ્ટ અને કોમળ છે.

આ બધા ગુણોને લીધે એ કવિ ઘણો જનપ્રિય છે. એનાં ઘણાંખરાં કાવ્ય તો એક રીતે ગુજરાતમાં પૂજાય છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. હજારોને 'સુદામાચરિત્ર' શનિવારે, અને 'હૂંડી' રવિવારે ગાઈ જવાનો નિયમ છે. ગામેગામ ચૈત્ર માસમાં એનું 'ઓખાહરણ' તો ઊછળી જ રહે છે, જુવાન કે વૃદ્ધનાં અંતઃકરણ વિહ્વળ કરી નાંખે છે, અને વ્યાસની એ કાવ્યથી રોજી ચાલે છે. શ્રાદ્ધના દહાડામાં જ્યાંત્યાં નરસિંહ મહેતાના બાપનું 'શ્રાદ્ધ' વંચાય છે, અને લોકો અડધી રાત આનંદમાં કાઢે છે. સુરત કે જ્યાંના લોકોએ એ કવિનો રસ વિશેષ ઝીલ્યો હોય એમ માલૂમ પડે છે ત્યાં દરેક સ્ત્રીની અઘરણી વખતે સાસરે ને પિયર 'મોસાળું' ગવડાવવું એ તો એક આચારનો જ ભાગ થઈ પડ્યો છે. ચોમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ ગામડું એવું નહિ માલૂમ પડે કે જ્યાં પ્રેમાનંદકૃત 'દશમસ્કંધ' વંચાતો નહિ હોય. ધન્ય છે પ્રેમાનંદને કે જેના કાવ્યસમુદ્રમાં પર્વેપર્વે સ્નાન કરવાને આટલા બધા જીવ ધાઈને આવે છે અને શુદ્ધ, કોમળ, તથા ભક્તિમાન થઈને સંસારમાં પાછા વળે છે.

'મામેરું' એ ભક્તિમાર્ગનું કાવ્ય છે. એનો ઉદ્દેશ નરસિંહ મહેતાનો દૃઢ વિશ્વાસ

અને ભગવાનનું ભક્તાધીનપણું દર્શાવવાનો છે. કાવ્ય-વસ્તુ ઘણી નાની છે : મહેતાજીની પુત્રી કુંવરબાઈનું અઘરણી આવ્યું તે વેળા આ દેશની રીત પ્રમાણે મોસાળું તો કરવું જ જોઈએ, અને મહેતાજી પાસે ફૂટી બદામ પણ સંઘરામાં ક્યાંથી હોય ? એ સમયે ભગવાન વાણિયાને રૂપે ભરસભામાં આવી મોસાળું કરી ગયા અને ભક્તની લાજ રાખી. જનવાર્તામાંથી આટલો પાયો લઈને તે ઉપર પ્રેમાનંદ કવિએ આ રસિક કાવ્ય રચ્યું છે.

ભક્તચરિત્ર ઘણું કરીને નીરસ, અને કવિતાના શોખીનને કંટાળાભરેલાં લાગે છે. પણ પ્રેમાનંદના પ્રતાપે આ વિષય તેટલો જ સરસ અને મનોહર થઈ રહ્યો છે. એ કથામાં એક રસબીજ રહેલું છે તે આ કવીશ્વરની દૃષ્ટિએ પડ્યું, અને તેનું સિંચન કરી એણે તુરત એક સુંદર વૃક્ષ બનાવી દીધું. જગત-ભગતની રીત એકબીજાથી કેવળ ઊલટી છે; અને એ ઊલટાપણું જ કુશળ કવિના હાથમાં એક નવીન રસનું સાધન છે.

એ કાવ્યનો નાયક નરસિંહ મહેતા છે. એ ભક્તરાજની નખશિખ મૂર્તિ કાવ્યમાં બંધાય છે. કુંવરબાઈનું રાંકડાપણું, એની માત્ર રૂપરેષા જ પાડી છે તેમાંથી પણ જણાઈ આવે છે. શ્રીરંગ મહેતો, જે ઘરસંસારી કામમાં સ્ત્રીનો જ દોરાયો દોરાય છે, તે હિંદુ કુટુંબ અને વિશેષ કરીને નાગર કુટુંબના ઉપરીનો ખરેખરો નમૂનો છે. સાસરામાં વહુને સાસુનણંદ શી રીતે હંમેશાં મેણાંઓઠાં માર્યા કરે છે તેનું આમાં બરાબર ચિત્ર આપ્યું છે. નાગરાણીઓની વાગ્વિદગ્ધતા અને નાગરોનો મજાકી સ્વભાવ આ કાવ્યમાં બરાબર વર્ણવ્યો છે.

સઘળી કથા વાંચનારની આગળ આવીને મૂર્તિમાન ઊભી રહે છે. આપણે વાંચતા નથી પણ જાણે જોઈએ છીએ એમ થાય છે, અને એક દેખાવની ઉપર બીજો દેખાવ ઝપાટાબંધ આવતો જાય છે તેથી એ કાવ્યના અંત સુધી આપણે એકચિત્ત થઈ રહીએ છીએ. જો કોઈ ચિતારો હોય તો એ ઉપરથી તે ઘણાં સરસ ચિત્ર કાઢી શકે : નરસિંહ મહેતાની વહેલનું વર્ણન, બધી ન્યાત ભરાયેલી છે ત્યાં નરસિંહ મહેતા દશવીસ વેરાગીઓની સાથે થાળ ગાવા મંડી જાય છે તે, પહેરામણીની વખતે વડસાસુ રિસાઈ જાય છે અને તેને ખીરોદક આપી મનાવી લાવે છે તે, વગેરે. મોસાળાની વખતે ભેગી થયેલી સ્ત્રીઓનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે ખરેખરું લાલિત્યનું આનંદમય ચિત્ર છે.

એમાં હાસ્ય, શાંત, કરુણ અને અદ્ભુત એ રસ અનુક્રમે ઓછાવત્તા આવેલા છે. ઘણો ભાગ હાસ્ય અથવા મસ્ત આનંદનો છે. કરુણરસ થોડો જ છે, પણ છે ત્યાં બહુ સરસ છે. તે છતાં કાવ્યનું સાધારણ અંગ આનંદનું જ છે; અને સીમંતના હર્ષના દિવસોમાં એને ગાવાનો જે સંપ્રદાય પડ્યો છે તે ખરેખર એક ઊંચી રસિકતાનું જ ચિહ્ન છે.

નવલરામ લ૦ પંડ્યા

['નવલગ્રંથાવલિ' પુસ્તક]

કૂવો અને હવાડો

પ્રાચીન કાળથી અનેક પ્રકારનાં રાજકીય તંત્રો અને વાદોનો માનવસમાજ અખતરા કરતો આવ્યો છે. એકહથ્થુ રાજ, પ્રજારાજ, રાજાશાહી, તાનાશાહી, બહુમતશાહી વગેરે અનેક પ્રકારનાં તંત્રોની ચર્ચાઓ ચાલ્યા જ કરે છે.

આનો અર્થ એટલો જ કે મનુષ્યને સુખી થવા માટે કોઈ પ્રકારના રાજતંત્રનું અસ્તિત્વ આવશ્યક છે એમ સૌને લાગે છે ખરું; પણ તેનું આદર્શ બંધારણ હજુ તે ખોળી શક્યો નથી. વિચાર અને અખતરા કરતો આવ્યો છે, અનુભવ લેતો આવ્યો છે, પણ હજુ કોઈ અખતરો લાંબા વખત સુધી સંતોષકારક કામ આપનારો સાબિત થયો નથી.

દુનિયાના આજના ડાહ્યા માણસો અને તેમને અનુસરનારા દેશો ત્રણ મુખ્ય વર્ગમાં વહેંચાયેલા છે એમ કહી શકાય : પ્રજાકીય બહુમતશાહી (ડેમોક્રેસી), લશ્કરી તાનાશાહી (ફાસિસ્ટ ડિક્ટેટરશિપ) અને મજૂરોની તાનાશાહી (સામ્યવાદી ડિક્ટેટરશિપ).

આપણા પોતાના દેશ માટે પ્રજાકીય બહુમતશાહી બંધબેસતી થઈ શકે એવો આપણા દેશના બહુ મોટા ભાગના સુજ્ઞ પુરુષોનો મત છે. પણ એ મૂળ પાયો સ્વીકાર્યા બાદ પણ મતાધિકાર, ચૂંટણીઓ, રાજકીય પક્ષો વગેરેના પ્રશ્નો ઓછા ઝઘડા અને ખુનામરકી કરાવનારા તથા મૂંઝવનારા નથી. કાના, માત્ર, જોડણી, વ્યાકરણ, વિરામચિહ્ન વગેરેની એક પણ ભૂલ ન હોય, અને બહુ સુવાચ્ય અક્ષરે લખાણ લખ્યું હોય, છતાં કાયદો વસ્તુ જ એવી છે કે જેનો અપ્રામાણિક ઉપયોગ કરવાના માર્ગો નીકળી જ આવે છે. કાયદાની સ્થાપના દંડશક્તિ પર શ્રદ્ધા રાખનારાઓએ કરેલી હોય છે. અનેક રીતે એ દંડશક્તિ નબળી નીવડે છે. પણ એ બધી નબળાઈઓનું એકમાત્ર કારણ બતાવવું હોય તો તે શાસિત પ્રજાનું ચારિત્ર છે.

'કૂવામાં હોય તેટલું હવાડામાં આવે' એ કહેવત જાણીતી છે. 'તેટલું'ની સાથે 'તેવું' પણ ઉમેરી શકાય. એટલે કે 'કૂવામાં હોય તેટલું ને તેવું હવાડામાં આવે.' કૂવા કરતાં હવાડામાં ઓછું આવે, એમ બને છે જ; તેના કરતાં વધારે ન આવી શકે એ દેખીતું છે. વળી, કૂવાનું પાણી ચોખ્ખું હોય પણ હવાડામાં બગડે એમ બને; પણ કૂવાનું દૂષિત હોય અને હવાડામાં ચોખ્ખું આવે એમ બને નહીં. માટે કૂવા ઉપરાંત હવાડાની ચોખ્ખાઈ પર ધ્યાન આપવાની જરૂર રહે ખરી. પણ કૂવો ખરાબ હોય અને હવાડો ચોખ્ખો રહે એમ બને નહીં.

હવાડો એ શાસકવર્ગ છે. કૂવો એ સમસ્ત પ્રજા છે. ગમે તેવા કાયદાઓ અને બંધારણ ઘડો, સમસ્ત પ્રજાના ચારિત્ર કરતાં શાસકવર્ગનું ચારિત્ર ઘણું ઊંચું હોય એમ બનવાનું નહીં; અને પ્રજા પોતાના ચારિત્રથી જેટલા સુખસ્વાતંત્ર્યને લાયક

હોય તેથી વધુ સુખસ્વાતંત્ર્ય ભોગવી શકશે નહીં. જે રાજ્યપ્રણાલિકામાં શાસકવર્ગ કેવળ દંડશક્તિ જ મેળવતો નથી, પણ સાથે ધન અને પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાં શાસકવર્ગનું ચારિત્ર પ્રજાના એકંદર ચારિત્ર કરતાં વધારે હીન બને એવી બધી અનુકૂળતાઓ હોય છે. અને છેવટે શાસકવર્ગ પેદા થાય છે શાસિતોમાંથી જ. એટલે શાસિત પ્રજાના હીનતર ભાગના હાથમાં શાસન રહે એવું ધીમે ધીમે પરિણામ આવે છે. સર્વે પ્રકારની રાજ્યપ્રણાલિકાઓ થોડા વખતમાં સડવા માંડે છે તેનું આ જ કારણ છે.

આથી, પ્રજાના હિતચિંતકોએ તેમજ પ્રજાએ પણ સમજવું જોઈએ કે સુખસ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ કેવળ રાજકીય બંધારણ અને કાયદાઓની સંભાળપૂર્વક રચના કે ઉદ્યોગો વગેરેની યોજનાઓ દ્વારા સિદ્ધ નથી થવાની, કેવળ શાસકવર્ગમાં થોડા સારા માણસો હોવાથીયે નથી થવાની, પણ સમસ્ત પ્રજાની ચારિત્રવૃદ્ધિ તથા શાસકવર્ગના ઘણા મોટા ભાગની ચારિત્રવૃદ્ધિ દ્વારા જ થશે. સારા કાયદાઓ અને યોજનાઓ મદદ કરી શકે, પણ તે કેવળ સાધનરૂપે; મૂળ કારણ બની શકે નહીં. જો પ્રજાને દુઃખી કરવા માટે તે જ પ્રજાના માણસોની જરૂર પડે એમ હોય તો દુષ્ટમાં દુષ્ટ વિજેતા બળવાન ચારિત્રવાળી પ્રજાને લાંબો વખત સુધી રંજાડી શકે નહીં. અને સુખી કરવા માટેયે તે જ પ્રજાના માણસોની જરૂર રહેતી હોય (અને તે તો હંમેશાં રહે જ) તો ધર્માત્મા રાજા અને પ્રધાનમંડળ પણ ચારિત્રશૂન્ય પ્રજાને લાંબો વખત સુધી સુખી રાખી શકશે નહીં.

પણ આપણે તપાસીશું તો જણાશે કે આપણે આથી ઊલટી શ્રદ્ધા પર કામ કરીએ છીએ. આપણે માનીએ છીએ કે સામાન્યવર્ગ બહુ ભારે ચારિત્રવાન ન હોય, પણ સારા પગારો વગેરે આપી શાસકવર્ગ માટે તેમાંથી આપણે સારા ચારિત્રવાન માણસો મેળવી શકીએ ખરા, અને તેમની મારફતે જનહિતની યોજનાઓ તથા કાયદાઓ ઘડી પ્રજાને સુખી કરી શકીએ. આ, મેલા પાણીમાં થોડું ચોખ્ખું પાણી મેળવી બધું પાણી સારું કરી શકાય એના જેવી શ્રદ્ધા છે. આમ બની તો શકતું નથી, પણ સર્વત્ર પ્રચલિત આ શ્રદ્ધાનું પરિણામ એ આવે છે કે શાસિતવર્ગ પોતાની બધી સુખસગવડો માટે રાજ્ય તરફ જ જુએ છે, ખામીઓ માટે તેનો જ વાંક કાઢે છે અને જુદા જુદા પક્ષોની ચળવળોના તથા તોફાન કરાવનારાઓના શિકાર બને છે. જાણે ચૂંટણીઓ અને સરઘસો, પરિષદો, સમિતિઓ, ભાષણો, હડતાલો અને રમખાણો જ પ્રજાકીય શાસનનાં અંગો હોય ! આટલું છતાં પ્રજાઓમાં વ્યવસ્થિત જીવન ચાલે છે તેનું કારણ રાજ્યના કાયદા કે વ્યવસ્થાશક્તિ નથી, પણ આ બધી ધાંધલો છતાં પ્રજાના મધ્યમ વર્ગોમાં રહેલી નૈસર્ગિક વ્યવસ્થાપ્રિયતા અને શાંતિપ્રિયતા છે.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

['સમૂળી ક્રાન્તિ' પુસ્તક]

કુશળ વાર્તાકારો

લાઠી જાઉં ત્યારે જલાભાઈ મારી સાથે આવતા. એ એક કુશળ વાર્તાકાર હતા. શબ્દચિત્ર દોરવાની એમની શક્તિ આકર્ષક હતી. કાઠિયાવાડના ઇતિહાસના કોઈ કાળની વાત એ ઉપાડે, ત્યારે તે સમયનું વાતાવરણ ખડું કરવામાં એ બહુ સફળ નીવડતા. ગામડાનું વર્ણન આવે તો ગામની રચના, દરેક કોમનાં સ્ત્રી-પુરુષોના પોશાક અને અલંકારોનું નખશિખ વર્ણન, દરેક કોમના રિવાજો, એમની રહેણીકહેણી અને દરેકની નોખી બોલી એ વર્ણવી જાણતા. સોરઠી ઇતિહાસના કોઈ ચોક્કસ યુગમાં તમે જીવતા હો એવું વાતાવરણ એ ખડું કરી શકે.

કોઈ વાર સામંતભાઈ ગઢવી હોય. એમના ભત્રીજા ગગુભાઈ પણ એક કુશળ વાર્તાકાર હતા અને ઝવેરચંદભાઈએ 'રસધાર'ના બે ભાગ લખ્યા પછી ગગુભાઈના સંસર્ગમાં તેઓ આવ્યા અને 'રસધાર'ના ત્રીજા ભાગથી ઝવેરચંદભાઈની શૈલીમાં પરિવર્તન થયું.

પણ સામંતભાઈ ગઢવી જેવો વાર્તાકાર મેં બીજો હજી જોયો નથી. અલબત્ત, પિંગળશીભાઈ એમની યુવાવસ્થામાં સોરઠના અજોડ કથાકાર હતા એમ કહેવાય છે. અને એ તો એ સિવાય પણ બીજું ઘણું હતા. કવિ ન્હાનાલાલે એમને સોરઠના last minstrel [અંતિમ ચારણ]ના બિરુદથી નવાજ્યા છે, એમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. પણ સામંતજી ગઢવીનું વ્યક્તિત્વ એમની કથાકારની શક્તિને અનુકૂળ હતું. ઠાકોરસાહેબે (કલાપીએ) એમને બહુ સાંભળ્યા હતા. 'હમીરજી ગોહિલ'માં જે ગઢવીનું ચિત્ર દોરાયું છે એ સામંતભાઈનું જ ચિત્ર છે. એટલી પ્રબળ છાપ એમણે ઠાકોરસાહેબ પર પાડેલી. એક બીજી ખાસિયત, જે બીજા ઘણા વાર્તાકારોથી એમને જુદા તારવી શકે છે એ, એમનો ઉચ્ચ પ્રકારનો રસ હતી. અમુક સપાટીથી એ કદી નીચે ઊતરતા નહીં. જેને low taste [હલકી રુચિ] કહી શકાય એવું એક વાક્ય પણ કદી એમનાં વર્ણનોમાં આવી શકે નહીં. બીજા ઘણા વાર્તાકારોમાં આ ખામી મને લાગી છે.

બીજી એક ખાસિયત એમનામાં એ હતી કે એ પોતાના પેદા કરેલા પ્રવાહમાં ખેંચાતા નહીં. સાંભળનારાઓનાં દિલમાં આવેગનાં ઘોડાપૂર તેઓ પેદા કરી શકે, પણ પોતે તો કાંઠે જ ઊભા હોય. એ પૂર એમને ખેંચી શકે નહીં. પાઘડી નીચે મૂકે, ગરદન પરથી માળા ઉતારી હાથમાં લે અને બે હથેળી વચ્ચે મસળતાં વાર્તા ચલાવે.

વાજસૂર વાળા

['કલાપી : સ્મરણમૂર્તિ' પુસ્તક : 1998]

નિશાનચૂક માફ થાય, ન કદીય નીચું નિશાન.

બલવન્તરાય ક૦ ઠાકોર

કોને રોઉં ?

ઠાકુર [રામકૃષ્ણ પરમહંસ]નું એક દૃષ્ટાંત છે :

એક દંપતીનો એકનો એક દીકરો જુવાન વયે અવસાન પામ્યો. માતા કલ્પાંત કરવા લાગી. ખૂબ રુદન કર્યું. પણ જુવાનનો બાપ શાંત બેઠેલો, એની આંખમાં આંસુનું ટીપું નહીં. પત્ની કહે : ‘‘હાય હાય ! આપણો જુવાન દીકરો ફાટી પડ્યો ને તમને રોવું નથી આવતું ? તમે તે કેવા બાપ ?’’

પુરુષે જવાબ આપ્યો : ‘‘તારી વાત સાચી છે; મને રોવું નથી આવતું. પણ કારણ શું તે તું જાણે છે ?’’

‘‘તમે મોઢેથી કાંઈ બોલો તો ખબર પડે ને !’’

‘‘સાંભળ,’’ પતિએ કહ્યું. ‘‘મને રાતે સ્વપ્નું આવ્યું. તેમાં હું એક મોટો રાજા હતો ને તું રાણી હતી. રહેવા મોટો મહેલ હતો. ખૂબ વૈભવ હતો. અને આપણને છ રાજકુંવર હતા. જાગ્યો ત્યાં સ્વપ્ન ઊડી ગયું. હવે હું એ છ રાજકુંવરને રોઉં, કે આપણા આ એક દીકરાને રોઉં ?’’

દુષ્યન્ત પંડ્યા

[‘ભક્તિપદારથ’ પુસ્તક : 2004]

સાડલા ધોવાની મોજ !

યરવડા જેલમાં નહાવાધોવાની બહુ મજા હતી. આમેય પૂનાનું પાણી એટલું સારું છે કે જરાક મહેનત કરો તો કપડાં સફેદ બગલાની પાંખ જેવાં થાય.

મને પહેલેથી કપડાં ધોવાનો બહુ શોખ, એટલે મારાં કપડાં બધાંથી જુદાં તરી આવે એવાં સફેદ રહેતાં. મોટી ઉંમરની એક-બે બહેનો કહે, ‘‘અમનેય તારા જેવો સફેદ સાડલો ધોઈ આપ ને !’’ મને જે કહે તેને હું ખુશીથી ધોઈ આપતી.

મણિબહેન પટેલ પણ ત્યાં હતાં, એમને આ ખબર પડી. એ હસતાં હસતાં કહે, ‘‘કાંઈ મહેનતાણું આપ્યા વગર તમે સાડલા ધોવડાવો, એ તો સારું નહિ. તમારે સાડલો એક દિવસ એને પહેરવા આપવો, અને એ ધોઈને તમને આપી દેશે. એટલે તમારો સાડલો ધોળો થઈ જશે, અને એને બે ધોવા નહિ પડે.’’

આ યોજના બધાંએ તરત સ્વીકારી લીધી. પછી તો આ ‘ધોબી’ની ઘરાકી એટલી વધી ગઈ કે, જેલમાંથી છૂટી ત્યાં સુધી એક દિવસ પણ મારે મારો સાડલો પહેરવાનો વારો આવ્યો નહિ ! મારા જાડા સાડલાને બદલે રોજ ઝીણા, ફેન્સી ખાદીના સાડલા પહેરવાના મળ્યા, તે નફામાં !

વનમાળા દેસાઈ

'કૂતરાની જલેબી પેટે'

ગુજરાત સરકાર તરફથી નવરાત્રી મહોત્સવ ઊજવાઈ ગયો. આ ઉજવણી માટેનાં નાણાં રાજ્યની નવ મોટી કંપનીઓ પાસેથી ફાળારૂપે એકત્ર કરવામાં આવ્યાં હતાં, એવા અખબારી હેવાલો છે.

મને એક વાત યાદ આવે છે. એક શેઠજી એમના ચોપડામાં 'કૂતરાની જલેબી માટે' એમ લખીને પેઢીના ખર્ચ તરીકે બતાવતા. ઇન્કમટેક્સ [ખાતા]માં જ્યારે આ ચોપડા રજૂ કર્યા ત્યારે ઑફિસરે પૂછ્યું : ''શેઠજી, આ કૂતરાની જલેબીનું ખર્ચ વારંવાર બતાવ્યું છે તેનો શો અર્થ ?'' ત્યારે શેઠજી કહે, ''સાહેબ, તમારા જેવા સરકારી માણસો આવે અને એક યા બીજા બહાને નાણાંની મદદ માગે અને તે વખતે જે નાણાં આપીએ તેનું ખર્ચ અમે 'કૂતરાની જલેબી' તરીકે બતાવીએ છીએ.'' પેલા ઑફિસરે ખર્ચ માન્ય કર્યું.

હવે સવાલ થશે કે (1) શું નવરાત્રી મહોત્સવ ઊજવવાની રાજ્યની ફરજ ખરી ?

(2) જો હોય તો રાજ્યના ખર્ચે કેમ નહીં ?

(3) જો સરકાર આ રીતે નાણાં લે તો આ કંપનીઓ તેનો બદલે નહીં માંગે ?

(4) જો તેઓ વીજળી પેદા કરતી હશે તો સરકારને તેની વીજળી ખરીદવી પડશે. જો તેમના ઉદ્યોગો પ્રદૂષણ ફેલાવતા હશે અને પ્રદૂષણ બોર્ડે નોટિસ આપી હશે તો સરકારને એ નોટિસ પાછી ખેંચવી પડશે અથવા તેનો અમલ મોકૂફ રાખવો પડશે. શું આ બાબત રાજ્યનો યોગ્ય રીતે વહીવટ કરવામાં બાધા ઊભી નહીં કરે ?

(5) આ કંપનીઓ તો મદદ કરવા હંમેશાં તૈયાર હોય છે. તેમની મદદ જો સંસદ-સભ્ય ચૂંટણી વખતે લે તો લાંચ લીધી તેમ ગણતા હો, તો મુખ્ય મંત્રી મદદ લે તો લાંચ લીધી કેમ ન ગણાય ?

(6) આ રીતે નાણાં લીધા પછી સરકાર નિષ્પક્ષ રીતે વહીવટ કરી શકશે ખરી ?

(7) આ કંપનીઓ તો ગમે તે રાજકારણીને મદદ કરવા તૈયાર હોય છે. જો રાજકારણી એવી મદદ લે તો પોતાનું કામ જાહેર હિતમાં કરી શકે ખરા ?

(8) કેટલાક મંત્રીઓ એમની સત્તા તળેનાં જાહેર સાહસોના ખર્ચે એમનાં રહેઠાણો તેમ જ ઑફિસની સજાવટ કરાવતા હતા તેને પણ લાંચ ગણવામાં આવે છે. તો પછી, સરકાર એની ઉજવણીના ખર્ચ પેટે આ રીતે નાણાં મેળવે તે અનૈતિક ગણાય. કાલે તેઓ નાણાં મેળવીને એ નાણાં પોતાની પાસે રાખે અને ખર્ચ રાજ્યના બજેટમાં બતાવે તો આપણે ક્યાંથી જાણી શકીએ ?

(9) આ કંપનીઓ એમનું ખર્ચ કેવી રીતે બતાવશે ? એમનાં કાળાં નાણાંમાંથી

આ ફાળો આપશે ? જો તેમ કરે તો સરકાર પોતે જ કાળાં નાણાં વાપરે છે અને ઉત્તેજન આપે છે તેમ થશે. જો તેઓ ખર્ચ પેટે લખે તો તે કંપનીના ખર્ચ તરીકે કેવી રીતે માની શકાય ? શું તેઓ 'કૂતરાની જલેબી પેટે' લખશે ?'

(10) સેન્ટ્રલ વિજિલન્સ કમિશન તરફથી સ્પષ્ટ જણાવેલું છે કે જાહેર સાહસોના અમલદારો દિવાળીની ભેટરૂપે કશું લઈ શકે નહીં. હવે જો દિવાળીની ભેટ પણ ન લઈ શકાતી હોય તો નવરાત્રી મહોત્સવની ઉજવણી માટે ખાનગી કંપનીઓ પાસેથી ફાળો કેવી રીતે મેળવી શકાય ?

રામભાઈ અમીન

['નિરીક્ષક' પખવાડિક : 2004]

સંભારણું

વ્યારાના ભંગીવાસ તરીકે ઓળખાતા મહોલ્લામાં ઝીણાભાઈ દરજી નિયમિત જતા. એક વાર ત્યાંના ઝવેરભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો, ''હેં ઝીણાભાઈ, તમે અમારી સાથે પ્રાર્થના કરવા ને કાંતવા આવો છો, અમને ભણાવો છો ને મીઠાઈ ખવડાવો છો, પણ જે કામ અમારે કરવું પડે છે તે તમે પણ કોઈક વાર કરતા હો તો ?''

એટલે ઝીણાભાઈના મંડળે મળની સફાઈ કરવાનું ઠરાવ્યું. મંડળના 50 સાથીઓમાંથી 14 તેમાં જોડાયા. વાંસની તૂટેલી ટોપલી, ઠીકરાંથી મળ ભેગો કરવાનો, ડોલમાં ભરવાનો, અને એ ડોલ માથા પર મૂકીને ડેપો સુધી લઈ જવાની.

અગાઉ 1938માં કૉંગ્રેસનું અધિવેશન હરિપુરા ગામે ભરાયેલું. તેમાં 19 વર્ષના ઝીણાભાઈ સ્વયંસેવક તરીકે ગયેલા. તાપી નદીના કાંઠે પડેલા મળની સફાઈનું કામ તેમની ટુકડીને સોંપાયેલું. ત્યારે સૂપડીથી મળ ઉપાડવાનું કામ એકલા ઝીણાભાઈને જ કરવું પડેલું. પછી એ સૂપડીને અધિવેશનના સંભારણા તરીકે ઝીણાભાઈ પોતાને ઘેર લેતા આવેલા.

ઇન્દુકુમાર જાની

['નયા માર્ગ' પખવાડિક : 2004]

આભ-ઊંચી લઈ જાવ, ગગને ઝુલાવો મને,૦૦૦
ને પછી ઝળકતા નીલ નભથી
વિખેરો મને, અહીં વાવો મને
હિન્દના પરમ હેતાળ હૈયા પરે.

મીરઝા કેમ્પે (અનુ૦ મકરન્દ દવે)

રામાયણ કી ભીખ

એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કી દોનોં આંખે નહીં હૈ, ફિર ભી વે એક મંદિર મેં 'રામાયણ' કા પાઠ કરતે હૈં ! એક દિન મૈંને ઉનસે પૂછા : બાબા, આપને 'રામાયણ' કૈસે સીખી ?

બોલે : ઉસકા ભી એક કિસ્સા હૈ. તબ ગાંધીજી સેવાગ્રામ મેં રહતે થે. એક દિન મૈં ઉનકે દર્શન કે લિયે જા પહૂંચા. પૂછા, ''બાપુ, હમેં કોઈ ઐસા કામ બતાઇએ જિસમેં હમારા ભી કલ્યાણ હો, ઔર જગતકા ભી કલ્યાણ હો.'' વે કુછ નહીં બોલે. ચાર દિન તક જાકર ઉનસે મૈં યહી પ્રશ્ન કરતા રહા. તબ ઉન્હોંને કહા : ''યદ્યપિ આપ પઢ નહીં સકતે, લેકિન અગર આપ 'રામાયણ' કો કંઠાગ્ર કર લેં, તો ઉસમેં આપકા ભી કલ્યાણ હોગા ઔર જગતકા ભી કલ્યાણ હોગા.''

દૂસરે હી દિન મૈં 'રામાયણ' કા એક ગુટકા ખરીદ લાયા. પર ઉસે પઢા કૈસે જાય ? તો, મૈં ઉસે લેકર બાઝારકી એક-એક દુકાન પર જાતા થા ઔર દુકાનદારસે હાથ જોડકર કહતા થા : ''ભાઈ, મૈં આપસે 'રામાયણ' કી ભીખ માંગને આયા હૂં. આપ ઇસમેં સે કુછ ચૌપાઈયાં પઢકર મુઝે સુના દીજિયે !'' કોઈ કહતા, ''જબતક ગ્રાહક નહીં આયેગા, તબતક હમ સુનાયેંગે.'' મૈં ઉનકી બાત માન લેતા, ઔર ઉનસે કુછ ચૌપાઈયાં સુનકર ઘર લૌટ આતા થા. ફિર દૂસરે દિન દૂસરે દુકાનદારકે પાસ જાતા.

એક દિન મૈં એક હરિજનકે પાસ ગયા. વહ સડક કે ચૌરાહે પર બૈઠકર જૂતે સી રહા થા. મૈંને જાકર ઉસસે ભી વહી પ્રાર્થના કી. વહ બોલા : ''બાબા, સુબહકા સમય તો હમારા ગ્રાહકીકા હોતા હૈ. દોપહરકો મૈં ખાલી રહતા હૂં. યદિ આપ મુઝે અપના ઘર બતા દેં, તો મૈં રોજ દોપહર દો ઘંટે આકર આપકો 'રામાયણ' સુના સકતા હૂં.''

ઔર વહ મુઝે નિયમસે 'રામાયણ' સુનાને લગા. પહલે વહ એક ચૌપાઈ પઢતા, ઔર મૈં ઉસે સુનતા. ફિર વહ ઉસે આઠ-દસ બાર પઢતા, ઔર મૈં ઉસે દોહરાતા જાતા. ઉસકે બાદ વહ મુઝસે ઉસી ચૌપાઈ કો પૂછતા, ઔર મૈં ઉસે જ્યોં-કા-ત્યોં સુના દેતા. અગર ઉસમેં કુછ ગલતી રહ જાતી, તો વહ સુધાર લેતા. ઇસ તરહ હમારા 'રામાયણ' કા પાઠ ચલતા રહા, ઔર એક કે બાદ એક અનેક કાંડોં મુઝે કંઠાગ્ર હોતે ગએં. પૂરે ચાર વર્ષો તક ઉસને મુઝે 'રામાયણ' પઢાઈ, ઔર વહ 'રામાયણ' કે કારણ હી આજ સમાજ મેં મેરી ઇજ્જત બની હુઈ હૈ.

રામનારાયણ ઉપાધ્યાય

અંધશ્રદ્ધાનો ન એને દોષ દો,
અંધને શ્રદ્ધા નહિ તો હોય શું ?

'નઝીર' ભાતરી

ખોજા જમાતનું રાષ્ટ્રીય રત્ન

કોમવાદનો લેશ પણ સ્પર્શ જેમને થયેલો નહિ, એવા એક સાચા રાષ્ટ્રવાદી નેતા યુસુફ મહેરઅલીનું અવસાન 2 જુલાઈ, 1950એ થયું હતું. મુંબઈના કૉંગ્રેસ હાઉસમાંથી એમની શબયાત્રા નીકળેલી. મહેરઅલીનો જન્મ ખોજા કોમમાં થયેલો, પણ તેમના સુધારાવાદી ને રાષ્ટ્રીય વિચારોને કારણે એ જ કોમના લોકો માટે તે અળખામણા બનેલા હતા. એ અંતિમ સફરમાં કોઈ ખોજાઓ જોડાયા નહોતા અને જેમનાં ઘર આગળથી શબયાત્રા પસાર થઈ તેવાં ખોજા કુટુંબોએ બારીબારણાં પણ બંધ કરી દીધેલાં.

ખોજા કોમના વડા આગાખાનને એક વાર મળવા ગયેલા મહેરઅલીએ એમને કહેલું કે, આપ ઈશ્વરના અવતાર છો એવું હું માનતો નથી. ત્યારે આગાખાને જવાબ આપેલો કે, ભલે તમે ન માનતા હો, પરંતુ અમે તો માનીએ છીએ કે તમે ખોજા જમાતનું રત્ન છો; તમને કોઈ ચીજનો ખપ પડે, તો અમારા સેક્રેટરીને જણાવજો.

પછી બન્યું એવું કે 1942ની 'ભારત છોડો' લડતમાં કારાવાસ ભોગવતા મહેરઅલીને ગંભીર માંદગીને કારણે વહેલા જેલ-મુક્ત કરવામાં આવ્યા. પુસ્તકોના અનહદ શોખીન મહેરઅલીએ આગખાનના સેક્રેટરીને ફોન કરીને કહ્યું કે પોતાને અમુક પુસ્તકો ખરીદવાં છે તે માટે આગાખાને અગાઉ કરેલી ઓફરનો લાભ લઈ શકાશે ? સેક્રેટરીએ હા પાડી એટલે રૂ૦ પચીસ હજારનાં પુસ્તકોના ઓર્ડર મહેરઅલીએ મુંબઈના બે મોટા પુસ્તક-વિક્રેતાઓ તારાપોરવાલા અને ન્યુ બુક કંપની પર મોકલી આપ્યા. ભારતની વિવિધ જેલોમાંના રાજદ્વારી કેદીઓને એ પુસ્તકો મહેરઅલીએ પછી પહોંચાડેલાં.

['નિરીક્ષક' પખવાડિકમાં વી૦ બી૦ ગણાત્રાની નોંધ પરથી]

કોણ ધક્કા મારતું હતું ?

એસ૦ ટી૦ બસના ગાંધીનગર ડેપોમાં મારી બદલી થઈ પછી એક દિવસ હું ગાડી નં૦ 6950માં કન્ડક્ટરની ફરજ બજાવતો હતો. અમદાવાદમાં સર્કિટ હાઉસ આગળ અમારી ગાડી અચાનક બંધ પડી ગઈ. અમારા ડ્રાઇવર કાંતિભાઈ રાવળે બસમાંના બારેક મુસાફરોને ગાડીને ધક્કા મારવાની વિનંતી કરી. અમે સૌ ધક્કા મારતા હતા, ત્યાં મારી નજર ગુજરાતના માજી મુખ્ય મંત્રી બાબુભાઈ પર પડી – એક હાથમાં ચોપડા ભરેલી થેલી સાથે તેઓ બસને ધક્કો મારતા હતા !

કમલેશ સોલંકી

થેલીમાંથી ડબ્બો કાઢીને...

હું હૉસ્ટેલમાં હતો ત્યારે અમારે વિદ્યાર્થીઓને એક 'સોવેનિયર' બહાર પાડવું હતું. તેમાં મુખ્ય મંત્રી તરીકેનો શુભેચ્છા સંદેશ લેવા અમે ગાંધીનગર ગયેલા. ત્યારે બાબુભાઈ કહે, ''તમારી ભાવના સારી છે, પણ એટલા માટે અહીં સુધી ધક્કો શા માટે ખાધો ? કાગળ લખ્યો હોત તોપણ સંદેશો મોકલી દેત.'' તરત જ સંદેશો લખાવી, ટાઇપ કરાવીને ત્યાં ને ત્યાં અમને આપી દીધો...

પણ વાત અહીં પૂરી થતી નથી. અમારું સોવેનિયર પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં બાબુભાઈની સરકાર ગઈ ! ત્યાં તો બાબુભાઈનો પત્ર આવ્યો કે, હવે હું મુખ્ય મંત્રી નથી, માટે મારા સંદેશા નીચે 'માજી મુખ્ય મંત્રી' લખશો !

1990માં મોરબીથી વિધાનસભામાં ચૂંટાયા પછી બાબુભાઈએ ચીમનભાઈ પટેલના મંત્રીમંડળમાં નર્મદા ખાતાનો હવાલો સંભાળેલો. તે વખતે 80 વરસના બાબુભાઈ નિયમિત મોરબી જઈ પોતાના મતવિસ્તારની પ્રજાના પ્રશ્નો સાંભળતા. એ જોઈને મુખ્ય મંત્રી ચીમનભાઈ એક વાર રમૂજમાં બોલેલા કે, બાબુભાઈ આ ઉંમરે છેક મોરબી સુધી નિયમિત જાય છે, પણ મારાથી અહીં નજીક ઊંઝા સુધી જવાતું નથી, એટલે લોકો મારી ટીકા કરે છે !

એક વાર મજૂર મહાજનના કાર્યક્રમમાં તેઓ વહેલા આવી ગયા, એટલે મેં કહ્યું કે, બાબુભાઈ, તમે વહેલા છો. તો મને કહે કે, ''મારે હજુ ખાવાનું બાકી છે; ખાઈશ ત્યાં સુધીમાં સમય થઈ જશે.'' એટલે મારી મૂંઝવણ વધી ગઈ કે એ સમયે બાબુભાઈને શું ખવડાવવું ? પણ ત્યાં તો એમણે થેલીમાંથી ડબ્બો કાઢીને નાની ભાખરી ખાવા માંડી !

મણિભાઈ પટેલ

આ પાર તરી આવ્યો છું, તો
સાગરને કહી દઉં ભેદ હવે :
તોફાન મહીં જે ડૂબી ગયો –
એ મારો તારણહાર હતો !

બરકત વીરાણી, 'બેફામ'

આપણે તો ભઈ, રમતા રહેવું,
પવનની જેમ ભમતા રહેવું,૦૦૦
ઝરણું થઈ દડતા રહેવું,૦૦૦
વાંસળીની જેમ વાગતા રહેવું !

સુરેશ દલાલ

પ્રજાનીય સંડોવણી

આકરું લાગે તો માફ કરજો, પણ બેસ્ટ બેકરી કેસને ગુજરાતની બહારની અદાલતમાં ખસેડવાના સુપ્રીમ કોર્ટના ચુકાદાએ આપણને ગુજરાતીઓને ફરી એક વાર દેશ અને દુનિયામાં નામચીન બનાવી દીધા છે. લઘુમતી પરના ઘાતકી અત્યાચાર અને પછીથી ધરાર અન્યાયના મામલે આ ચુકાદાથી માત્ર ગુજરાત સરકાર કે તંત્રની જ નહીં, ગુજરાતની પ્રજાની સંડોવણી પણ સાબિત થાય છે. ભલે આપણામાંના ''કેટલાકે'' જ મારકાટ, બળાત્કાર, આગચંપી અને લૂંટફાટ આચર્યાં હોય, પણ ''લગભગ સહુએ'' તેને વાજબી ઠેરવ્યાં. લઘુમતી ઉપર આતંક અને અન્યાયનું દમન ભલે માત્ર ''સત્તાધીશોએ'' જ ચલાવ્યું હોય, પણ ''આપણે સૌએ'' એને છાવર્યું, બોલતો ટેકો આપ્યો.

સુપ્રીમ કોર્ટે કહ્યું કે, ''રાજ્યમાં જ્યારે નિર્દોષ બાળકો અને નિઃસહાય સ્ત્રીઓને સળગાવવામાં આવી રહ્યાં હતાં, ત્યારે આધુનિક યુગના નીરો (સત્તાધીશો) નજર બીજી બાજુ ફેરવી ગયેલા. તેઓ કદાચ એ ચર્ચામાં રત હતા કે આ ગુનેગારોને હવે બચાવવા કઈ રીતે ?''

મુસ્લિમોને હુમલાથી નહીં બચાવીને, રાહત છાવણીઓમાં મદદને બદલે હેરાનગતિ કરીને, એમની ફરિયાદો નહીં નોંધવાથી માંડીને ન્યાય-પ્રક્રિયા રૂંધવા સુધીનાં ઘટનાક્રમો પોતાની આસપાસ સતત જોવા-જાણવા છતાં, સુપ્રીમ કોર્ટે હવે જે કહ્યું છે તે કેટલા પ્રજાજનો હજીપણ સમજી શક્યા છે ?

એટલે જ કદાચ કોર્ટની બીજી ટિપ્પણી સીધી પ્રજા ઉપર છે : ''આવા કમકમાટી ભરેલા હત્યાકાંડ સરજાય ત્યારે એવો પ્રશ્ન ચોક્કસ ઊઠે કે શું ગાંધીના ગુજરાતમાં કેટલાક લોકોએ વિચારધારાનું દેવાળું ફૂંક્યું છે ?'' ઉપરાંત સુપ્રીમ કોર્ટે પોલીસતપાસને ઉપરછલ્લી ગણાવી છે, સરકારી પ્રોસિક્યુટરને બચાવપક્ષના વકીલ તરીકે કામ કરતા ગણાવ્યા છે, ટ્રાયલ કોર્ટને ન્યાયપ્રક્રિયાની તોડમરોડની મૂક સાક્ષી જેવી વર્ણવી છે, તો ગુજરાતની હાઇકોર્ટને ન્યાયીક સમતુલા જાળવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલી ઠરાવી છે. આમ સમગ્ર સરકારી તંત્રનો ઊધડો લીધો છે.

આ 'સમગ્ર સરકારી તંત્ર' કંઈ એકલા રાજકારણીઓનું બનેલું નથી. એમાં ડગલે ને પગલે પ્રજામાંના મારા-તમારા જેવા લોકો પણ બેઠા છે. અને એવું પણ નથી કે સુપ્રીમ કોર્ટ જે કંઈ કહી રહી છે તે ગુજરાતના લોકોને માટે અણધાર્યા ઘટસ્ફોટ સમાન છે. સૌ જાણે જ છે કે ઘાતકી અત્યાચારો થયા છે, તેમાં કોનો દોરીસંચાર છે અને કોનો કોનો તેમાં ફાળો છે. છતાં બે-બે વરસ સુધી હજી જાણે કોઈને તેનું દુઃખ કે પશ્ચાત્તાપ સ્પર્શ્યાં નથી !

ધાર્મિક કટ્ટરતા તથા ઝનૂનના ગેરમાર્ગે દોરવાયેલી પ્રજા જો દેશ અને દુનિયામાંથી ઊઠતી આટઆટલી ટીકાને અંતે પણ ભૂલસ્વીકાર જેવું સાદું શાણપણ સુધ્ધાં દાખવી ન શકે, તો હવે પ્રજાનો વાંક પણ ન કાઢવો પડે ? સરકારની સાથે પ્રજાની સંડોવણી પણ સ્વીકારવી ન પડે ?

કિરણ ત્રિવેદી

['નિરીક્ષક' પખવાડિક : 2004]

જગતસાહિત્યનો ગ્રંથમણિ

હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં ‘ભગવદ્‌ગીતા’નું જે અનુપમ સ્થાન છે તેવું બૌદ્ધ ધર્મમાં ‘ધમ્મપદ’નું છે. જગતસાહિત્યમાં ‘ધમ્મપદ’ એક ગ્રંથમણિ ગણાય છે. બૌદ્ધ સાહિત્યનો વિપુલ ભંડાર તે ‘ત્રિપિટક’; તેમાં આ ‘ધમ્મપદ’ આવેલું છે – જેમ ‘મહાભારત’ વચ્ચે ‘ગીતા’.

‘ધમ્મપદ’ની હરેક ગાથા ભાષાએ ને ભાવે પાણીદાર મોતી સમી તેજસ્વી છે અને તેમાં, ફૂલમાં સુગંધ પેઠે, જીવનનું દર્શન મહેકતું હોય છે. પાલિ ભાષાની આ મૂળ ગાથાઓનું નમણું કલેવર ને પદ-લાલિત્ય હૃદયંગમ છે.

‘ગીતા’એ જેમ સૈકાઓથી સંતપ્ત માનવીને શાતા અને સમાધાન આપ્યાં છે, તેમ ‘ધમ્મપદે’ શ્રદ્ધાળુ જનતાને સદીઓથી સંતાપોમાંથી મુક્તિ આપી છે અને જીવનની સાચી દિશા સુઝાડી છે. ભગવાન બુદ્ધના શ્રીમુખેથી ઝરેલા આ ધર્મામૃતના પાઠે પાઠે નવું જીવનદર્શન લાધે છે.

વિજયશંકર ત્રિ૦ કામદાર

ધમ્મપદ

પ્રમાદી પામતા મૃત્યુ, ઉદ્યમી નિત્ય અમૃત;
અપ્રમાદી મરે ના, ના; એદી જીવે મર્યા સમા.

ના વાયુ સામે ફૂલગંધ જાતી,
ના મલ્લિકા, તગર, ચંદન, કસ્તૂરીની;
સામે સમીરે જતી ગંધ સંતની,
દશે દિશા ફોરતી સંતફોરમે.

અજંપે રાત લાંબી, ને કોશ લાંબો શ્રમિતને;
જન્મની શૃંખલા લાંબી, જેણે જાણ્યો ન ધર્મને.

યાત્રામાં શ્રેષ્ઠ ના લાધે, કે ના સાથી સમાન વા,
એકલા ખેડવો પંથ; હીણો સેવ્યે ય લાભ શો ?

પાણેતી પાણીને વાળે, પધોરે તીર બાણવી,
કંડારે શિલ્પીઓ કાષ્ઠ, ઘડે સંત નિજાત્મને.

હજારો શૂરને જીતે યોદ્ધો જે રણ આંગણે,
શ્રેષ્ઠ તો વીર એથી યે જે જીતે નિજ આત્મને.

*

ન ભસ્મ ચોળ્યે, ન જટા-અવસ્ત્રે,
ન લાંઘણે કે ધરણી સૂવાથી,
વેરાગીનાં વસનથી, નહિ પંક લીપ્યે
શુદ્ધિ લાધે, હૃદયમનના સંશયો જો ટળ્યા ના.

*

પરાયો ઊજળો લાગ્યે છોડવો ના સ્વધર્મને,
પારખી નિજનો ધર્મ રહેવું એમાં પરાયણ.

*

મૂગાને નિંદતા લોકો, નિંદે વાચાળને વળી,
નિંદાતો મિતભાષી યે, અનિંદ્યો કોઈ ના અહીં.

*

અગ્નિ ના રાગના જેવો, પાશ ના દ્વેશના સમો,
મોહ શી જાળ બીજી ના, તૃષ્ણા શી સરિતા નહીં.

(અનુ૦ વિજયશંકર ત્રિ૦ કામદાર)

''તેથી દીકરા મટી જતા નથી !''

ઘણાં વરસો પહેલાંની વાત છે. દેવી ડોશી દાંડીનાં વતની. ડોશીના ત્રણ જુવાન પુત્ર છે. બે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વેપાર ખેડે, એક જમશેદપુરમાં સારું કમાય. ત્રણ પુત્રોની વહુઓ દેવી ડોશીના ઘરમાં જ રહે છે. પરદેશ કમાતા દીકરાઓ પત્નીઓને નિયમિત રકમ મોકલે છે. પણ એમાંથી દેવી ડોશીને કશું મળતું નથી – એમને તો રેંટિયો જ મદદ કરે છે. ડોશીના હાથમાંથી ઘંટી નથી છૂટી. ચોખા છડવાનું ચાલે છે. બળતણ લીલાં હોય તો ફૂંકવાં પડે, આંખમાંથી પાણી નીતરે.

દાંડીમાં પરદેશથી ગરીબો માટે મફત અનાજ આપવાની યોજના થઈ. દેવી ડોશીને પણ એ યોજનામાં નામ લખાવવા જણાવ્યું. ડોશી નામ લખાવતાં નથી.

''ડોશીમા ! તમે આ મદદ કેમ લેતાં નથી ?''

''દીકરા ! મારાથી એ ન લેવાય. હું ગરીબોમાં મારું નામ લખાવું તો મારા દીકરાઓની આબરૂ જાય.''

''પરંતુ એ દીકરા તમને કશું જ આપતા તો નથી !''

''તેથી શું થઈ ગયું ? તેથી એ મારા દીકરા મટી નથી જતા – મારા દીકરાની આબરૂ હું ન સાચવું તો કોણ સાચવે ?''

દિલખુશ દીવાનજી

['લોકજીવન' પખવાડિક : 1978]

''એક દી ગરીબનું સ્વરાજ લાવશું !''

1919માં જન્મેલા ઝીણાભાઈ દરજીએ જિંદગીની શરૂઆત પોતાના ગામ વ્યારા (જિ૦ સુરત)માં હાઈસ્કૂલના શિક્ષક તરીકે કરેલી. આઝાદીની ચળવળના રંગે રંગાયા પછી લોકસેવાનાં કામ કરવા માટે, પચીસી પૂરી કરતાં પહેલાં, નોકરી છોડી દીધી. 1956માં વ્યારા શહેર સુધરાઈના પ્રમુખ ચૂંટાયા ત્યારે લોકોનાં ઘરનાં જાજરૂમાં મળ માટે વાંસની ટોપલીઓ રહેતી, તેનાથી સફાઈ કામદારોને નરકનો અનુભવ થતો. તેને બદલે નાગરિકો પતરાના ડબા પૂરા પાડે, એવો નિર્ણય ઝીણાભાઈએ લીધો. તેનો ઘણો વિરોધ થયો, પણ તે ન ડગ્યા. સફાઈ કામદારનો પગાર મહિને રૂ૦ 10 હતો તે વધારીને ઝીણાભાઈએ રૂ૦ 70 કરી દીધો, તે પણ સવર્ણોને ખટક્યું. ત્યારે ઝીણાભાઈએ જાહેરાત કરી કે જે કોઈ સવર્ણ વ્યક્તિ સફાઈ કામદારની નોકરી કરશે તેને બમણો પગાર, એટલે કે રૂ૦ 140, મળશે. એ પડકાર ઝીલનારું કોઈ નીકળ્યું નહીં, ને વિરોધીઓ મૂંગા થઈ ગયા.

એ જમાનામાં વાળંદ ભાઈઓ દલિતોની હજામત કરે નહીં. એટલે ઝીણાભાઈએ નક્કી કરેલું કે દલિતના વાળ કાપે તે વાળંદની દુકાને જ પોતાના વાળ કપાવવા, હજામત કરાવવી. પછી સુધરાઈના પ્રમુખ થયા ત્યારે દલિતોના વાળ કાપવાની સૂચના બધા વાળંદોને આપી. એટલે એ લોકો દુકાન બંધ કરીને બીજે ગામ જતા રહ્યા. વાળંદ પણ આખરે તો ગરીબ જ ને ? એમની ઉપર જબરદસ્તી ન થાય. એમને સમજાવીને પાછા લઈ આવ્યા. વચલા રસ્તા તરીકે ખાદી ભંડારમાં હજામત કરાવવાનું ગોઠવ્યું. બહારગામથી એક વાળંદભાઈ આવે, એ ત્યાં પહેલાં દલિતોના વાળ કાપે પછી ઝીણાભાઈ અને એમના સાથીઓ કપાવે.

દલિત અને આદિવાસી યુવાનોના પ્રવાસ ઝીણાભાઈ ગોઠવતા. એક વાર બધાને પાલીતાણા લઈ ગયેલા. ડુંગર ચડીને મંદિરમાં જતા હતા, ત્યાં દલિતો સાથે હોવાથી સૌને રોકવામાં આવ્યા. ત્યારથી ઝીણાભાઈએ કોઈ પણ મંદિરમાં ન જવાનો નિર્ણય કર્યો, જે જીવ્યા ત્યાં સુધી પાળ્યો.

1963માં સુરત જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખપદે ઝીણાભાઈ આવ્યા. જિલ્લામાં પ્રવાસે નીકળે ત્યારે પ્રમુખને જે ઘેરથી જમવાનું નિમંત્રણ મળે તેને કહી રાખે કે, તમારા જ ગામનો દલિત મારી સાથે આવશે; તેને જમાડવાના હો તો જ હું આવીશ.

ઇન્દિરા ગાંધી બીજી વાર વડા પ્રધાન બન્યાં ત્યારે 20 મુદ્દાના કાર્યક્રમના અમલ અંગે ભારત સરકારે એક સમિતિ રચીને ઝીણાભાઈને તેના પ્રમુખ નીમેલા. તે વખતે સોમનાથ મંદિર સાથે સંકળાયેલા કેટલાક લોકો તેમને મળવા આવ્યા; કહે, મંદિરની નજીક માછલીની દુર્ગંધ આવે છે, મંદિર અપવિત્ર થાય છે, માટે તે બંધ કરાવો. એમને પૂછ્યું, ''મંદિરમાં કેટલા માણસને રોજી આપો છો ?'' પેલા

કહે, એમાં રોજીનો સવાલ ક્યાં છે ? આ તો મંદિર છે. ઝીણાભાઈએ એમને સમજાવ્યું કે, ''માછલાં પકડવાના ધંધામાં કેરળની 20,000 કન્યાઓને રોજી મળે છે, એમને બેહાલ કેમ કરી શકાય ? તમને ત્યાં. ન ફાવતું હોય, તો મંદિર બીજે ખસેડો !''

ઝીણાભાઈના બુલંદ કંઠે ગવાયેલું કુલીન પંડ્યાનું આ ગીત અનેક લોકોને સાંભળવા મળ્યું હશે :

બઢે જ સૌ જશું, કદી ન થોભશું;
એક દી ગરીબનું સ્વરાજ લાવશું.

પડ્યા ભલે, લૂછીને લોહી આગલું કદમ ભરો;
જાનની ફનાગીરી જ આપણું નસીબ હો !

દુઃખના ભલે તૂટે અમારે શિર ડુંગરો,
ગીત હો મુખે ને ઉરે ઉછાળ ધ્યેયનો !

85 વરસનું દીર્ઘ જીવન ઝીણાભાઈએ અન્યાય સામે, અસમાનતા સામે નિરંતર બંડ ઉઠાવવામાં વિતાવ્યું. વ્યારામાં એમની સ્મશાનયાત્રા નીકળી ત્યારે, ભીખુભાઈ વ્યાસ કહે છે તેમ, ઝીણાભાઈએ જિંદગીભર સેવેલાં કેટલાંક મૂલ્યોનું ઝમણ થતું જોવા મળ્યું. ફૂલનો હાર કે ફૂલ પણ પોતાના સ્વાગતમાં ઝીણાભાઈ કદી સ્વીકારતા નહીં, તે યાદ રાખીને એમના મૃતદેહ પર પણ કોઈએ ફૂલ ચડાવેલાં નહીં; કેટલાકે સૂતરની આંટી ચડાવેલી. બીજી નોંધપાત્ર વાત એ કે તે દિવસે વ્યારામાં હડતાલ નહોતી પડી. ચિતાની જ્વાલાઓમાંથી જાણે કે ઝીણાભાઈના ગાનના પડઘા ઊઠતા હતા :

એક દી ગરીબનું સ્વરાજ લાવશું,
બઢે જ સૌ જશું, કદી ન થોભશું !

['નયા માર્ગ' અને 'ભૂમિપુત્ર' પખવાડિકો : 2004]

આપણે તો ભૈ, રમતારામ !
ઓઢવાને હોય આભ, ઉશીકાં હોય શેઢાનાં, પાથરેલી હોય રાત;
સમણાંના શણગાર સજીને ઊંઘ આવે
ને પાંખડીઓ શાં પોપચે આવે મલકાતું પ્રભાત !

માધવ રામાનુજ

આ અમારી મહેફિલે મિસ્કીનની તું આવજે,
તારી મુહબ્બતની સુરાઈ છલકતી લઈ આવજે !

સુન્દરમ્

"ડૉક્ટરેટ કોને મળી છે !"

નડિયાદના પ્રા૦ રામચંદ્ર પંડ્યાને મહાકવિ કાલિદાસ ઉપરના તેમના મહાનિબંધ માટે ડૉક્ટરેટની ઉપાધિ મળી હતી. શ્રી પંડ્યાનું બહુમાન કરવા સંસ્કારસભા તરફથી સંતરામ મંદિરમાં એક સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ સભામાં અન્ય વક્તાઓનાં પ્રવચન પછી પ્રમુખસ્થાનેથી બાબુભાઈએ 'મેઘદૂત'થી શરૂ કરી કાલિદાસની અન્ય કૃતિઓનું જે રસપ્રદ વર્ણન કર્યું તે સાંભળી શ્રી રામચંદ્ર પંડ્યાએ જણાવ્યું કે, કાલિદાસ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશે બાબુભાઈને આજે સાંભળીને, મને ડૉક્ટરેટ મળી છે કે શ્રી બાબુભાઈને તે અંગે મને શંકા થાય છે !

એક પ્રસંગે ડાકોરમાં એક સભામાં દેશના ઘણા મંડલેશ્વરો અને વિદ્વદ્‌જનોની ઉપસ્થિતિમાં 'ભગવદ્ ગીતા' ઉપર બાબુભાઈએ સંસ્કૃતમાં 45 મિનિટ સુધી અસ્ખલિત પ્રવચન આપ્યું હતું ! એ સાંભળી સૌ વિદ્વાનો પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા.

બાબુભાઈને તેમનું જીવનચરિત્ર લખવા વિનંતી કરતા પત્રો મેં લખ્યા હતા. જવાબમાં તેમણે મને લખ્યું : "મારા જીવનમાં એવું કાંઈ નથી કે હું મારું જીવનચરિત્ર લખું. મારી એવી કોઈ જ સિદ્ધિ નથી. મારું તો, અન્યની જેમ સામાન્ય જીવન રહ્યું છે, તેથી જીવનચરિત્ર લખવાનો કોઈ પ્રશ્ન નથી."

મધુકર લ૦ પટેલ

આ દેશનું વીરત્વ મંદ પડી ગયું,૦૦૦
તેને જગાવી મંત્ર ફૂંકી ઊર્મિઓ ઉકળાવજે !
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ,
હરહર વીરહાક પડાવજે !

અરદેશર ફ૦ ખબરદાર

આનંદ દેતું મૃદુગાન વિરામ પામે,
તો યે ભમી શ્રવણમાં ધ્વનિ રમ્ય જામે;૦૦૦
હા ! તેમ આજ તુજ દર્શન લુપ્ત થાયે,
તારા ગુણો સ્મરણમાં રમશે સદાયે.

નરસિંહરાવ દિવેટિયા

અહોભાગ્ય !

હાથલારી ખેંચીને જતો મજૂર સાવ હાંફી ગયો, કારણ કે ટેકરીના ચઢાણ પર એકલે હાથે લારી ચડાવવી અત્યંત મુશ્કેલ હતી. થોડે સુધી તો ઢોળાવ પર હાથલારી ખેંચીને ચઢ્યો, પણ પછી તે થાકીને લોથપોથ થઈ ગયો. હાથલારી એની પકડમાંથી છૂટી જશે તો શું થશે ? એમાં ભરેલા લોખંડના વજનદાર સામાનનું શું થશે ? સામાન ગબડીને પડશે, તો તો આવી બન્યું !

બાજુમાંથી પસાર થતા લોકો હાથલારીવાળાને જોતા હતા. કોઈક એના પ્રત્યે દયા કે અનુકંપા અનુભવતા હતા, પરંતુ સહુને પોતાના સ્થાને પહોંચવાની ઉતાવળ હોવાથી કોઈ એને મદદ કરતું નહોતું.

એવામાં એની નજર બાજુમાંથી પસાર થતા એક આદમી પર પડી. એ આદમીની નજર પણ આ લારીવાળા પર પડી અને જાણે નજરે નિમંત્રણ આપ્યું હોય તેમ એ લારીવાળાને મદદ કરવા દોડી ગયા. એમણે એને ટેકો આપ્યો, હાથલારીને જોરથી ધક્કો માર્યો અને લારી ઢોળાવ ચડી ગઈ. લારીવાળો ખુશ થયો. એણે એ સજ્જનનો આભાર માન્યો.

એ પછી આગળ જતાં હાથલારીવાળાને જાણવા મળ્યું કે પેલા સહાય કરનારા સજ્જન તો ઇંગ્લૅન્ડના વડા પ્રધાન ગ્લૅડસ્ટન હતા. ત્યારે એ બોલી ઊઠ્યો, ‘‘અહો ! મારું કેવું અહોભાગ્ય ! અરે, મારું તો ખરું, પણ મારા દેશનું અહોભાગ્ય કે એને આવા મહાન સેવાભાવી વડા પ્રધાન મળ્યા છે !’’

વિલિયમ ગ્લૅડસ્ટનને માટે રાજકારણ એ વ્યવસાય કે આજીવિકાનું સાધન નહીં, પણ પ્રજાસેવાનું પવિત્ર કર્તવ્ય હતું. ચાર વખત ઇંગ્લૅન્ડના વડા પ્રધાન રહેલા ગ્લૅડસ્ટનની ગણના આજે લોકશાહી વિશ્વના એક મહાન વડા પ્રધાન તરીકે થાય છે.

['વિશ્વવિહાર' માસિક : 2004]

આ નીલ નભની નિતનવ્ય શોભા,
તારામઢેલ મધરાતની રમ્યતા આ;૦૦૦
ને તેજ ને તિમિરના ધૂપછાંવ જેવું
ક્યાં માનવીનું મળવું આ ઉર રૂપાળું !

મનસુખલાલ ઝવેરી

ગૃહિણી : ‘‘અરે ભાઈ, આ દૂધ તાજું તો છે ને ?’’

દૂધવાળો : ‘‘તાજું ? અરે બેન, હજી ત્રણ કલાક પહેલાં તો આ ઘાસ હતું, ઘાસ !’’

‘દાંડીયાત્રા’ના કવિ

અલિપ્ત રહેવાની ભાવનાવાળા અને જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં અજ્ઞાતવાસમાં રહેલા લેખક અને કવિ તનસુખભાઈ ભટ્ટે લગભગ 93 વર્ષ જેટલું આયુષ્ય ભોગવ્યું. તનસુખભાઈ એટલે એક એવી વ્યક્તિ કે ઊગતી યુવાનીમાં જેમના જીવનનું ઘડતર મહાત્મા ગાંધીજીએ કર્યું હતું. દાંડીયાત્રા માટે ગાંધીજીએ સાબરમતી આશ્રમમાંથી પોતાના સાથીદાર તરીકે જે 80 જેટલી ખડતલ વ્યક્તિઓની પસંદગી કરી હતી તેમાં ઓગણીસ વર્ષના તનસુખભાઈ પણ હતા.

નવ-દસ વર્ષની ઉંમરે તનસુખભાઈ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં વિદ્યાર્થી તરીકે જોડાયા હતા. એમના મોટાભાઈ હરિહર ભટ્ટ પણ ત્યારે ત્યાં શિક્ષક હતા. હરિહર ભટ્ટે ખગોળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેઓ ‘એક જ દે ચિનગારી’ કાવ્યથી જાણીતા થયા હતા.

પછી તનસુખભાઈએ દક્ષિણામૂર્તિ (ભાવનગર)માં શિક્ષણ લીધું ત્યાં તેમની કવિત્વશક્તિ ખીલી હતી. તનસુખભાઈએ પોતાના કાવ્યસંગ્રહ ‘કાવ્યલહરી’માં લખ્યું છે : “સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં નરહરિભાઈ પરીખ, જુગતરામભાઈ દવે તથા ચંદ્રશંકરભાઈ શુક્લના વર્ગોમાં જ કવિતા વિશે અભિરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. કવિતાલેખનના સૂક્ષ્મ સંસ્કારો દક્ષિણામૂર્તિના કાવ્યોત્તેજક વાતાવરણમાં ખીલી નીકળ્યા.”

સત્યાગ્રહને પરિણામે એમણે ત્રણ વખત કારાવાસ સેવ્યો હતો. એક વાર તો પ્રાણશંકર ભટ્ટ અને એમના ત્રણેય દીકરાઓ હરિહર, તારાનાથ અને તનસુખભાઈ, એમ ચારેય એક જ વખતે જુદી જુદી જેલોમાં હતા. પરિણામે તનસુખભાઈનો શાળા-કૉલેજનો અભ્યાસ નિયમિત રહ્યો નહોતો. ચોવીસ વર્ષની વયે મૅટ્રિક થયા પછી તેઓ અભ્યાસ કરવા મુંબઈ આવ્યા હતા અને 1940માં બી૦ એ૦ થયા હતા. દરમિયાન તેઓ અમદાવાદની શાળા ચી૦ ન૦ વિદ્યાવિહારમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. 1943માં ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વિષય લઈ તેઓ એમ૦ એ૦ની પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યા હતા. ત્રીસ વર્ષની વયે તનસુખભાઈએ ‘મેં પાંખો ફફડાવી’ નામની નાનકડી આત્મકથા લખી તે ‘કુમાર’માં ક્રમશઃ પ્રગટ થઈ હતી. એની પ્રસ્તાવના ઉમાશંકર જોશીએ લખી હતી. તનસુખભાઈનાં એંસી જેટલાં કાવ્યોના સંગ્રહ ‘કાવ્યલહરી’ પ્રસ્તાવના શ્રી રસિકલાલ પરીખે લખી હતી. ઉત્તરાવસ્થામાં તનસુખભાઈનાં બે નાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. ‘અતીતના અનુસંધાનમાં’(1977)માં રેખાચિત્રો છે. ‘આશ્રમના આંગણે’(1981)માં સાબરમતી આશ્રમનાં સંસ્મરણો છે. ત્યાર પછી ‘દાંડીયાત્રા’ અને ગાંધીજીના જીવન વિશે ‘મહાત્માયન’ પ્રગટ થયું હતું.

તનસુખભાઈએ મોટી ઉંમરે લગ્ન કર્યાં હતાં. એમનાં પત્ની વસંતબહેન ત્યારે મૅટ્રિક થયેલાં. પરંતુ તનસુખભાઈએ વસંતબહેનને ઘરે અભ્યાસ કરાવવો શરૂ કર્યો. એમ કરતાં વસંતબહેન પીએચ૦ ડી૦ પણ થયાં.

1999માં એમણે પુનામાં પોતાનું શાંત જીવન શરૂ કર્યું. નેવું વર્ષની ઉંમરે તનસુખભાઈ છાપાં નિયમિત વાંચતા, ટી૦ વી૦ જોતા, ફરવા જતા, પોતાનું કામ બરાબર કરતા. સાબરમતી આશ્રમના વખતથી પડેલી ટેવ પ્રમાણે તેઓ સવારના ચાર વાગ્યે ઊઠી જતા અને પ્રાર્થના કરતા, ત્યાર પછી એક કલાક ધ્યાનમાં બેસતા. બહેન ક્ષિતિજાએ પોતાના પિતાની જીવનના અંત સુધી સારી સંભાળ રાખી હતી. તનસુખભાઈ એને કહેતા, ‘‘તું મારી દીકરી છે, પણ તેં મારી માતાની જેમ સંભાળ રાખી છે.’’ છેલ્લાં દોઢેક વર્ષથી તનસુખભાઈએ કોઈ પણ પ્રકારની દવા લેવાનું બંધ કરી દીધું હતું. એમનું શરીર ધીમે ધીમે ઘસાતું જતું હતું.

ગાંધીજીના ગુજરાતમાં ભયંકર કોમી રમખાણો થયાં ત્યારે તનસુખભાઈનું હૃદય બહુ વ્યથિત થઈ ગયું હતું. ક્યાં ગાંધીજીનું સ્વપ્નું અને ક્યાં વર્તમાન પરિસ્થિતિ ? એ વખતે તનસુખભાઈના હૃદયમાંથી કાવ્યપંક્તિઓ સરી પડી હતી :

આ આંખોને શમણાં જોવાની ટેવ પડી;
આ ટેવમાંથી ઉગારો હો રાજ !
આ આંખોને શમણાંનો ભાર લાગે છે.

તનસુખભાઈના કાવ્ય ‘દાંડીયાત્રા’માં દાંડીયાત્રા કયા કયા પ્રદેશમાંથી પસાર થઈ હતી એનું શબ્દચિત્ર આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. ગાંધીજી આફ્રિકાથી ભારત પાછા આવ્યા એ ઘટનાના નિરૂપણથી કવિ આ કાવ્યનો આરંભ કરે છે :

રાષ્ટ્રોત્કર્ષે નિજ વપુ ઘસી દૂર અંધારખંડે,
રંકો કેરા સ્વજન બનીને, એકદા કો મહાત્મા
ગોરાંગોનો ગરવ હરીને દિવ્ય શસ્ત્રે અમોઘે,
આર્યાવર્ત નિજ જનમની ભોમકામાં પધાર્યા.

રમણલાલ ચી૦ શાહ

[‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ માસિક : 2004]

આવ મેહુલિયા, આવ !
ઓલી નદિયુંનાં નીર,
એનાં ફાટ્યાં જાણે ચીર;
એને નવલાં તે લ્હેરિયાં અપાવ રે, મેહુલિયા !

પ્રહ્‌લાદ પારેખ

આધુનિકતાનો એરુ આભડી ગયો છે

કપાઈ ગયાં છે મારાં ખેતરો, વચ્ચે પડી છે ઊભી સડક. ભરચક મકાઈમોલથી મલકાતાં એ ખેતરો વચ્ચે, રખવાળી કરવા દાદાએ બાંધેલા, ઊંચા છાપરિયા માળા ઉપર બેસીને અમે ભણતરના પાઠ ગોખતા ને ડોડા શેકી ખાતા. એ માળાનું ઉલાળિયું કરી મેલતી અને વગડાવાટે પડેલી કાળી નાગણ જેવી વળ ખાતી સડક ઉપરથી આજે તો ટનબંધ માલ લાદેલા ખટારા પસાર થાય છે. જે ખેતર વચ્ચે બે ભાઈઓ સાથે કામ કરતા હતા ને શેઢે બેસી બપોરનાં ભાતાં ખાતા હતા તે ખેતર વહેરાઈ ગયું. એક ખેતર ઓલી પા, એક આણી મેર. જુદા પડી ગયા બેઉ ભાઈઓ. ઉઘાડિયાં-ત્રિકોણિયાં કપાયેલાં ખેતરોમાં હવે મોલ લહેરાતા નથી, માળા બંધાતા નથી, નવી પેઢીનાં પોતરાં ત્યાં પાઠ કરતાં નથી ને ભાઈઓ ભેળા બેસીને ભાતાં ખાતા નથી. હું જોઈ રહ્યો છું વખતના ખેલ ને ભણી રહ્યો છું જીવતરના પાઠ.

બંધાઈ ગયો છે ડેમ મારી મહીસાગરને માથે. પુરાઈ ગયાં છે કોતરો. ધરતીના ખોળામાં આડાપડખે થયેલાં છેલ્લાં વૃક્ષોને તાણી ગયાં છે પાછલાં પૂર. 'વૃક્ષો ગંધાય, વૃક્ષો ખાઉં' કહેતો કોઈ શહેરી બકાસુર ધરણી ધમરોળતો ફરી રહ્યો છે. ડેમના ઉપરવાસમાંથી ઊઠી ગયાં છે ગામડાં. ભરખાતાં જાય છે જંગલો ને તૂટતી જાય છે ભેખડો. લુણાવાડાથી ઊંટ પર ઘરનું કરિયાણું ભરી લાવતો ધૂળો બારિયો એના ઊંટ સાથે જીવતરને વેચીને લમણે હાથ દઈને બેઠો છે, યમના તેડાંની રાહ જોતો. ભરચક નદીમાં બારેમાસ હોડી ફેરવીને ઘર-ગામ નિભાવતો રામજી હોડી મૂકીને ડુંગરો પાર ચાલ્યો ગયો છે. હોડી ખાલી હૈયા જેવી સૂનમૂન પડેલી છે ને ખાલીખમ નદીમાં રાક્ષસોનાં માથાં જેવી શલ્યાઓ બહાર આવી ગઈ છે. પાણીને વહેવાનું સાંભરે છે ને તડપતી માછલી જેવાં આ છટપટાતાં પાણી વહેવા માટે ઝાવાં નાખે છે. વઢાઈ ગયો છે મારો વગડો. બાંડો થઈ ગયો છે કોથળિયો ડુંગર. સમ ખાવા આપેલી એક કાચી નહેર સીમમાંથી એ રીતે વહે કે ઊંચાં ખેતરોને પાણી જ ન મળે... ને નીચાં ખેતરમાં એની ઝમણ એટલી કે ભોંય ભેજમાં લથબથ રહે, એટલે કશું પાકે જ નહીં. આવાં ઝમતાં પાણીએ સૂકવી નાખ્યાં છે અમારાં વૃક્ષો. એક વખતે પાણી વિના ટળવળતાં વૃક્ષો-ખેતરોને હવે 'પાણી લાગ્યું' છે ને એ સુકાઈ ગયાં છે. ગોરવાળો આંબો હોત ત્યાં હવે ખાડો બચી ગયો છે. લાડવો આંબો ઠૂંઠા જેવો ઊભો છે. ધણને પોરો ખાવાની જગ્યા નથી રહી. તળાવ પુરાયું ને વડલા વીંખાયા. લીમડા પાંખા પડ્યા.

બદલાઈ ગયું છે મારું ગામ. ત્યારે તો ચોમાસામાં લીલછાઈ જતી ટેકરીઓના ઢોળાવો ને સીમની લીલાશ જોતાં થતું કે મારો મલક રૂડોરૂપાળો છે. ને આજે ? સાપણ સડકો ને વેરી વીજળીના તાર મારા ગામમાં એક વરવું 'વિલાયત' લઈ આવ્યાં છે. શહેર મારી ધૂળિયા શેરીઓમાં ડોકાવા લાગ્યું છે. પડસાળો પડી ભાંગી

છે ને ગાલ્લાં પછીતમાં મુકાઈ ગયાં છે. બળદો વેચાઈ ગયા છે. ટ્રેક્ટરો ખેતર ખેડે છે. હવે બાજરી-મકાઈના જમાના જ ગયા. રોકડિયા પાક લેવાના, ને ખાવાનાં ધાન બજારથી લાવવાનાં. ખાવાનાં અન્ન પકવવાં મેલીને કણબી વરિયાળી વાવે છે – દૂરના મલકને મુખવાસ સારુ. દવાઓ છાંટીને ઝેર પકવવામાં લોકો માહેર થયા છે. હું કોઈ પરાયા મુલકમાં આવ્યો હોઉં એમ પેલી ધૂળી નિશાળને, બાવરો બનીને, આધાર પામવા શોધું છું.

ચૂંટણીએ વાવેલાં વેરઝેરનાં બીજ રાતોરાત વાડવેલા થઈને વધતાં જાય છે. ટીવીમાં મેચ ચાલે છે ત્યારે પ્રૌઢો પણ રન પૂછે છે ને 'વડો પ્રધાન નરસીરાંમ ? મારો હાળો મેંઢો સે'–થી લૈને રોજના રાજકારણની વાતો કરે છે. ગામની નેંહાળમાં આવેલી નવી મ્હેતીને મોટિયારો જોવા જાય છે. ગામમાં વધુ ટીવી ચેનલો સારુ ડિશ લાવવા ફાળો ઉઘરાવાય છે. વૃક્ષો કપાઈ ગયાં છે, નદી નથાઈ ગઈ છે... સીમ સૂની પડી છે.

એકવીસમી સદીનો એરુ મારા ગામને આભડી ચૂક્યો છે.

મણિલાલ હ૰ પટેલ

['સમકાલીન' દૈનિક : 1998]

બેભાન અવસ્થામાં પણ...

બાબુભાઈ પટેલ સાહિત્યના રસિયા. ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓ પર અદ્દ્ભુત પ્રભુત્વ. સંસ્કૃતમાં ભવભૂતિ અને કાલિદાસ તેમના પ્રિય કવિઓ. 'રુકમિણી-વિવાહ' સંસ્કૃતમાં એવું સરસ ગાય ને સમજાવે કે અમે તેમને વારંવાર તેની ફરમાઈશ કરીએ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ છેલ્લામાં છેલ્લી કૃતિઓ સુધીનું વાંચન હોય. છેલ્લાં વરસોમાં શરીર ક્ષીણ થઈ ગયેલું, સ્મૃતિભ્રમ પણ થઈ જાય, ત્યારે એમને મળવા ગયેલો. તો કેમ જાણે શું સૂઝ્યું કે સ્વરાજની લડતનાં ગીતો સંભળાવવા માંડ્યા :

નહીં નમશે રે નહીં નમશે
નિશાન ભૂમિ ભારતનું !

લગભગ બેભાન અવસ્થામાં પણ દેશભક્તિનાં ગીતો એમને યાદ આવતાં. અંધકવિ હંસનું પેલું ગીત તો બહુ સુંદર રીતે ગાયું :

ટોપીવાળાનાં ટોળાં ઊતર્યાં !
ઊતર્યાં કાંઈ આથમણે ઓવારે રે,
પરદેશી ભૂખ્યાં ટોપીવાળાનાં ટોળાં ઊતર્યાં !

મોહનભાઈ પટેલ

કોણ કેદી, કોણ મુક્ત ?

લંડનની જેલના એક કેદીની વાત છે. ઇરવીન જેમ્સ નામનો કેદી 15 વર્ષની જેલ ભોગવે છે. જેલમાં એક ધર્મગુરુની પત્ની મેડમ ગ્રેસ કેદીઓને ભણાવવા આવે છે. ઇરવીન જેમ્સ કિશોર વયે ગુનો કરીને આવ્યો છે. તે જેલમાં બેઠાં કૉલેજની એક્સટર્નલ પરીક્ષા આપે છે. પાદરીની પત્ની તેને મોપાસાં અને દોસ્તોયેવસ્કીનાં પુસ્તકો આપે છે; પ્રેરણા આપે છે કે તું પત્રકાર બન, 'ગાર્ડિયન' નામના અંગ્રેજી દૈનિકમાં લેખો લખ. 'ઓપન યુનિવર્સિટી'માં ઇરવીન જેમ્સ થોડું પત્રકારત્વ ભણ્યો અને જેલમાં બેઠો. 'ગાર્ડિયન'નો એ હવે જેલ-ખબરપત્રી બન્યો છે, સમાજ અને સરકારને ધધડાવે છે. તેના લેખોનું પુસ્તક પણ પ્રગટ થયું છે : 'એ લાઇફ ઇનસાઇડ જેલ : એ પ્રિઝનર્સ નોટબુક'.

એક બાજુ જેલમાં બેસીને લંડનનો કેદી મુક્ત પત્રકારત્વ ચલાવે છે અને ભારતમાં મુક્ત પત્રકારોમાંથી મોટા ભાગના સરકારના કે ઉદ્યોગપતિઓના કેદી બન્યા છે. પત્રકારો દાઉદ ઇબ્રાહીમ અને પોલીસ ઑફિસરોના હપ્તા ખાનારા થયા છે. બ્રિટિશ જમાનામાં સ્વતંત્ર રીતે કંઈ લખવું તે જેલનિવાસ નોતરવા બરાબર હતું. 1912 આજુબાજુની વાત છે. એ વખતે આજનું 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' અને બીજા અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો અંગ્રેજોના હાથમાં હતાં. તેમાં બ્રિટિશ સરકારની ખુશામતો થતી રહેતી.

1912માં મુંબઈ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની ચૂંટણી હતી. તે વખતે સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનારા સર ફિરોજશા મહેતા ફરીથી ચૂંટણી ન જીતે માટે અંગ્રેજોએ 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' દ્વારા ફિરોજશા વિરુદ્ધ ઝેરી પ્રચાર શરૂ કર્યો. તે સમયે લોકમાન્ય ટિળક, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે અને દાદાભાઈ નવરોજીને લાગ્યું કે રાષ્ટ્રીય ભાવના ફેલાવવા એક અંગ્રેજી અખબાર હોવું જોઈએ. અંગ્રેજી અખબારો જ ઠેઠ દિલ્હી સુધી ફફડાટ ફેલાવી શકે. 1913ના માર્ચ મહિનામાં 'બોમ્બે ક્રોનિકલ' શરૂ થયું ત્યારે 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' ચાર આને વેચાતું. 'બૉમ્બે ક્રોનિકલે' કિંમત ફક્ત એક આનો રાખી.

'બૉમ્બે ક્રોનિકલ'ના તંત્રી તરીકે અંગ્રેજ વીર હોર્નિમને બ્રિટિશરોનાં કાળજાં બાળી નાખે તેવા તંત્રીલેખો લખવા માંડ્યા. 'બૉમ્બે ક્રોનિકલ'ની નકલો લંડનમાં આયાત કરવા પર પ્રતિબંધ મુકાયો. બ્રિટિશ સરકારના ભારતીય ઑફિસરો કે લશ્કરના સૈનિકોને હુકમ થયેલો કે કોઈએ 'બૉમ્બે ક્રોનિકલ' વાંચવું નહીં. ત્યારે છાપું કાઢનારે સરકારમાં રૂ. 10,000ની ડિપોઝિટ ભરવી પડતી. બ્રિટિશ સરકારને હાનિ થાય તેવું લખાણ કે રિપોર્ટ છાપનારની ડિપોઝિટ જપ્ત થતી. હોર્નિમનનાં લખાણોથી બ્રિટિશ સરકાર એટલી બધી ડરી ગઈ કે તેને ઇંગ્લૅન્ડ મોકલી દીધા.

વીર નરિમાન કે લોકમાન્ય ટિળક કે હોર્નિમન એ બધા પત્રકાર કે દેશનેતા તરીકે બ્રિટિશ સત્તાધીશો સામે ત્રાડ નાખતા. આજના કેટલાક અખબારનવેશો પોતાના જ પિંજરામાં પુરાયેલા શિયાળિયાં છે.

આજે દિલ્લીમાં પત્રકારો કરોડપતિ થઈ ગયા છે. અમે 25 વર્ષો પહેલાં બહારગામ રિપોર્ટિંગ માટે જતા, તો અમારા સામયિકના ગુણગ્રાહી વાચકોને ઘરે ઊતરતા, થર્ડ ક્લાસ ટ્રેનની સફર કરતા. આજે પત્રકારો ફાઇવ સ્ટાર હૉટલમાં ઊતરે છે, વડા પ્રધાન સાથે સરકારને પૈસે વિમાનમાં પરદેશની સફર કરે છે.

વાચકોએ સતત ચારે કોર ચર્ચાપત્રો કે તંત્રીને પત્રો લખીને સ્થાપિત હિતો અને સ્વાર્થી રાજકારણીઓ સામે આક્રોશ ઉઠાવવો જોઈએ. માત્ર પત્રકારો જ શું કામ પત્રકારત્વ કરે ? પત્રકારિતાનું શસ્ત્ર વાચકો પણ વાપરે. જેના નામનું 'પુલીત્ઝર પ્રાઇઝ' અમેરિકામાં મશહૂર છે તેમણે 1907માં પોતાની નિવૃત્તિ સમયે પત્રકારોને એક શીખ આપેલી. જોસેફ પુલીત્ઝરના એ પ્રેરણાદાયી શબ્દો આ રહ્યા :

"પ્રગતિ અને સુધારા માટે હંમેશાં સંઘર્ષ કરો. અન્યાય અને ભ્રષ્ટાચારને કોઈ દિવસ સહન ન કરો. તમામ રાજકીય પક્ષોના પીઠ્ઠુઓ અને દંભી લોકો સામે હંમેશાં લડો, તેને ખુલ્લા કરો. કોઈ પણ પક્ષના વાજિંત્ર ન બનો. જનતાનું ધન લૂંટનારાને ખુલ્લા પાડો. ગરીબો સાથેની સહાનુભૂતિમાં કદી જ દરિદ્ર ન બનો. માત્ર સમાચારો જ છાપીને સંતોષ ન માનો. જનતાના કલ્યાણ માટે વારંવાર યોગદાન આપો. ખોટું બનતું હોય તેના ઉપર હુમલો કરતાં ન ડરો. જો કોઈ પોતાની એકહથ્થુ સત્તા જમાવવા કોશિશ કરે તો ખાસ કઠોર હુમલો કરો. કલમનું શસ્ત્ર તમારા હાથમાં છે. એ શસ્ત્રનો બરાબર ઉપયોગ કરો; તેને વટાવી ન ખાઓ."

કાન્તિ ભટ્ટ

['દિવ્ય ભાસ્કર' દૈનિક : 2004]

આશા હતી, થાશું વડ વેરાનમાં,
મૂળિયાં પ્રોવશું પાતાળ,
ઊંડેરા રસને રે ઉપર લાવશું,
આશરા દેશું અંતરિયાળ.૦૦૦
આવીને હેઠે રે ગાડાં છૂટશે,
ઉપર પંખી ગાશે ગીત,
ગાયું રે બપોરા ગાળશે –
એવી રેલવશું પ્રીત !

જયંતીલાલ સો૰ દવે

એ શીંગ-ચણાના દાણા !

મારી મા કહેતી હતી કે, ''દીકરા મારા ! દીકરીઓ તો નસીબદારના ઘરે જ હોય.'' અને રૂમાએ મને મોડેમોડેય નસીબદાર ઠેરવ્યો હતો. યાસીન અને મોહસીન, બે દીકરાના જન્મ પછી દીકરી રૂમા જન્મી હતી.

રૂમા નાનપણમાં ઘરઘર રમતી. નાનાં નાનાં વાસણોથી પોતાનું અલાયદું રસોડું સજાવતી. મારા માટે એ એકલા પાણીની ચા બનાવતી ત્યારે આસપાસ ઘણું ઢોળાતું. ઘરમાં કચ્ચરઘાણ કરવા બદલ નજમા એને વઢતી, ત્યારે હું રૂમાના હાથની બનેલી જૂઠમૂઠની ચા ટેસથી પીતો !

રૂમા સ્કૂલે જતી ત્યારે પોતાના નાસ્તામાંથી થોડો ભાગ બચાવીને મારે માટે ઘેર લઈ આવતી. એના શીંગ-ચણામાંથી પાંચ-પચીસ દાણા પોતાના ફ્રોકના ટચૂકડા ખીસામાં એ ઘરે લઈ આવતી અને મારી સામે ધરતી, ત્યારે મારાથી એને કપાળે ચૂમીઓ થઈ જતી.

રાતના ઑફિસેથી હું પાછો ન આવું ત્યાં સુધી રૂમા જમતી નહીં. હું એને સમજાવવાની કોશિશ કરતો : ''બેટા ! મારે કામ હોય તો ઑફિસે મોડુંય થઈ જાય. તું મમ્મી ને ભાઈઓ સાથે જમી લેતી હોય તો...! તું ભૂખી કેમ રહે છે ?''

''હું ક્યાં ભૂખી રહું છું, પપ્પા ?'' એ જવાબ આપતી. ''તમે આવતા નથી ત્યાં સુધી મને ભૂખ જ નથી લાગતી ને !''

અને હું કાંઈ બોલી શકતો નહીં.

જેમજેમ રૂમા મોટી થવા માંડી, તેમતેમ નજમા એને ઘરના કામકાજમાં લગાવવા માંડી. એ સ્કૂલેથી આવીને લેસન પતાવે-ન-પતાવે ત્યાં તો નજમા એને રસોડામાં કામ સોંપતી. હું નજમાને ટકોરતો : ''એને નિરાંતે ભણવા દે ને !''

''રૂમાએ બે કામ શીખેલાં હશે, તો એને જ ખપ લાગશે,'' નજમા દલીલ કરતી. ''એ કાલે મોટી થઈ જશે પછી સાસરે જઈને શું કરશે ?''

''હજુ તો રૂમા નાની છે,'' હું કહેતો.

પણ ત્યારે મને ખબર નહોતી કે દીકરીને મોટી થતાં વાર લાગતી નથી.

જે રૂમાને ઢીંગલીની જેમ મારા ખોળામાં ઉપાડી હતી, એને પરીની જેમ ઘરમાં ઊડતી જોવા છતાં જાણે મને મારી આંખ પર વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. આંખના પલકારામાં જાણે રૂમા નાની છોકરીમાંથી યુવતી બની ગઈ હતી.

અમારામાં કાકા-મામાનાં બાળકો વચ્ચે લગ્ન થઈ શકે છે. રૂમાના મામાનો દીકરો રિઝવાન 'નજમા ફૂઈ'નો લાડકવાયો ભત્રીજો. એની સાથે રૂમાનાં લગ્ન કર્યાં.

અત્યારે એ સુખી છે. સાસરેથી એના જેટલા ફોન ઘરે મમ્મીને નથી જતા, એટલા મને ઑફિસે આવે છે. રાબેતા મુજબ એ મને ફોન પર શિખામણ આપતી રહે છે : ''તબિયત સાચવજો... મોડે સુધી કામ ન કરતા ...વહેલા ઘરે ચાલ્યા જજો... બ્લડપ્રેશરની દવા લેવાનું ભૂલતા નહીં !''

ક્યારેક મારા માણસ સાથે હું એને કાંઈક વસ્તુ મોકલું, ત્યારે વળતાં પોતાની બનાવેલી કોઈ ને કોઈ વાનગી એ જરૂર મોકલે. પણ એક વાર એ રીતે તેણે નાસ્તા-બૉક્સમાં શીંગ-ચણા મોકલેલા ત્યારે... સ્કૂલેથી આવીને ફ્રોકના ખીસામાંથી કાઢેલા શીંગ-ચણા મારી સામે ધરતી વર્ષો પહેલાંની મારી રૂમા નજર સામે તરવરી ઊઠેલી.

ભોલાભાઈ ગોળીબાર

['દીકરી વહાલનો દરિયો' પુસ્તક]

વેદનાનો ભાર

એક લાખ રૂપિયાનું જ્ઞાનપીઠ પારિતોષિક મેળવનાર કન્નડ સાહિત્યકાર શિવરામ કારંત પોતાની ભાષાના આગેવાન નવલકથાકાર છે એટલું જ નહીં, બીજાં અનેક ક્ષેત્રોમાં એમણે સિદ્ધિ મેળવેલી છે. જીવનના ચોથા દાયકામાં એમણે બાળકો માટેનો એક બહુખંડી જ્ઞાનકોશ બહાર પાડેલો. આગળ જતાં સામાન્ય માનવી માટેનો એક વિજ્ઞાનકોશ પણ એમણે પ્રગટ કર્યો. યક્ષજ્ઞની પ્રાચીન નૃત્ય-નાટિકાની પુનઃસ્થાપના માટે તો એમણે અદ્ભુત કામ કરેલું છે, અને પગે ઘૂઘરા બાંધી સન્નિવેશ ધારણ કરી રંગમંચ પર તેઓ રજૂ થયેલા છે.

પચાસેક નવલકથાઓ ઉપર જેમની કીર્તિનાં મંડાણ થયેલાં છે એવા કારંતની પહેલવહેલી મહત્ત્વની કૃતિ હતી 'ચોમાના ડૂડી' (1933), જેની ઉપરથી ચાર દાયકા બાદ ઊતરેલી ફિલ્મ ભારે પ્રશંસા પામેલી. જેને પોતાનો ગણી શકાય તેવો જમીનનો એકાદ ટુકડો મેળવવાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કર્યા વિના જ મરણ પામનાર એક હરિજન ગણોતિયાની એ વેદનામય કથા છે. એ લખતાં પહેલાં ગામડાંમાં ત્રણેક માસ ગાળીને કારંતે લોકોની હાલતનો અભ્યાસ કરેલો. લગભગ દર વરસે એમની એક નવી નવલકથા બહાર પડતી રહે છે, તેમાં 'બેટ્ટાડા જીવા' (પહાડનું સંતાન) નામની નાનકડી નવલકથા એમની ઉત્તમ કૃતિ ગણાય છે. ઘણીખરી નવલકથાઓની પશ્ચાદ્ભૂમિકા કાનડા જિલ્લાનાં મેઘછાયાં જંગલો અને હરિયાળા સાગરકાંઠાની હોય છે.

જ્ઞાનપીઠ પારિતોષિક એમને મળ્યું પછી એક મુલાકાતમાં કારંતે કહેલું : "જીવનને હું જેટલું વધારે નિહાળું છું તેટલું તેના ઊંડાણ તથા વૈવિધ્ય કાજેનું અને મારા પોતાના અજ્ઞાન અંગેનું વધુ ને વધુ વિસ્મય હું અનુભવું છું. જીવનમાં જે શુભ છે તે મને આનંદ આપે છે, નરસું પીડા કરાવે છે. મોટે ભાગે તો હું જીવનની વેદનાનો અનુભવ કરતો રહું છું. મારા જમાનાની અવનતિ હું નિહાળું છું ત્યારે હવે પછીની પેઢી માટેની કરુણાથી મારું હૃદય દ્રવી ઊઠે છે. ઊંડી વેદનામાં હું જીવું છું, અને મારો ભાર હળવો કરું છું સાહિત્ય વાટે."

['ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી ઑફ ઇન્ડિયા' અઠવાડિક]

યુવતીઓ પડકાર ફેંકે

સ્ત્રી-જીવનમાં મોટી ખામી છે પુરુષ-નિર્ભરતા. સ્ત્રીને સદાય પુરુષના આધારની જરૂર પડે છે. પછી એ પુરુષ બાપ હોય, પતિ હોય કે બેટો હોય, પણ પુરુષની છત્રછાયામાં રહે તો જ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા ટકી શકે છે. આની સામે તમામ યુવાન સ્ત્રીઓએ પડકાર ફેંકવો જોઈએ. યુવાન સ્ત્રીઓના દિલમાં આ પડકાર આજે ધારો કે ન જાગ્યો, તો કમ સે કમ એમની દીકરીઓમાં તો એ જાગે !

સ્ત્રીની પુરુષ-નિર્ભરતાનું કારણ, સ્ત્રીના મનમાં ભય છે. મેં એવી સ્ત્રીઓ જોઈ છે, જેને વાઘની બીક નથી લાગતી, જેને ભૂતની બીક નથી લાગતી; પણ જેને પુરુષની બીક ન લાગતી હોય તેવી સ્ત્રી આજ સુધી નથી જોઈ. એટલે કે સ્ત્રીના મનથી પુરુષ વાઘથી, ભૂતથી પણ વધારે ભયાનક છે. હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે રમખાણ થયાં, તો પહેલી ચિંતા બંનેની સ્ત્રીઓની થશે. યુદ્ધ થયું – પછી ભલેને તે સામ્યવાદી દેશો રશિયા અને ચીન વચ્ચે જ હોય – બંને પક્ષને પોતપોતાની સ્ત્રીઓની જ ચિંતા થવાની. કારણ, સ્ત્રીનું અપહરણ થઈ શકે છે. આમ તો પુરુષનું પણ અપહરણ થતું હોય છે, પણ તે પૈસા માટે. ત્યારે સ્ત્રીનું અપહરણ કેવળ પૈસા માટે નથી થતું. બે વચ્ચે એ મોટો ભેદ છે.

સ્ત્રીના ડરનું કારણ એના શરીરની રચના છે. એ રચના એવી છે કે તેનો ઉપયોગ એની ઇચ્છા વિના પણ કરી શકાય છે. પરંતુ હવે સ્ત્રીએ બળાત્કારનો ભય છોડવો પડશે. મનથી એણે નક્કી કરવું પડશે કે બળાત્કારથી સ્ત્રી ભ્રષ્ટ થતી નથી. આ વિજ્ઞાનના યુગમાં એવી તરકીબ શોધવી પડશે કે સ્ત્રીને અનિચ્છાએ માતા બનવું પડે નહીં.

ઘરમાં દીકરીને વારે ઘડીએ ટોકવામાં આવે છે – પારકે ઘેર જવાનું છે, માટે આમ ન કરાય, તેમ ન કરાય. છેક નાનપણથી તેના પર વિવાહના સંસ્કાર પાડવામાં આવે છે. એના આ સંસ્કારો પણ ભૂંસવા પડશે. સ્ત્રી વિવાહ વગર રહી જ ન શકે, એ સંસ્કાર કાઢવા પડશે.

ઘણાં વરસ પર એક છોકરી આવીને મને કહે, ''કાંઈક સંદેશો લખી આપો.'' મેં લખી આપ્યું, ''સૌભાગ્યની આકાંક્ષા છોડો !'' એનાં માતાપિતા મારી પાસે આવ્યાં. કહે, ''આ શું લખી દીધું ? આ તો ભારે અનર્થ કર્યો !'' છાપામાં હોહા મચી ગઈ. આ બાબત એવી છે કે સૌને ખટકે. પણ સવાલ તો એ છે કે કોઈ દિવસ કોઈ છોકરાએ સૌભાગ્યની આકાંક્ષા રાખી છે ? લગ્નપત્રિકામાં લખાય છે 'સૌભાગ્યાકાંક્ષિણી', પણ છોકરા માટે કોઈ 'સૌભાગ્યાકાંક્ષી' નથી લખતું ! સ્ત્રી પોતાની સહી કરશે તોપણ સાથે 'સૌભાગ્યવતી' જોડશે. પુરુષ તેવું કશું કરતો નથી. આ બધા સંસ્કાર આપણા શિક્ષણમાંથી આવે છે. છોકરીઓને આપણે આવા જ પાઠ શીખવીએ છીએ. કસ્તુરબા મહાન શા માટે ? તો કે, પતિને સાથ આપ્યો ! એ અનુગામિની, પાછળ પાછળ ચાલનારી મનાઈ – સહગામિની, સાથે ચાલનારી ન ગણાઈ.

છોકરીઓ કહે છે કે સમાજ સ્વતંત્રતા નથી આપતો. પણ આ સમાજ તે વળી શું છે ? દરેક બાપ સ્વતંત્રતા આપવા તૈયાર થાય, તો પછી બીજો સમાજ ક્યાં રહ્યો ? આ તો એવું થયું કે હું તમને સમાજ માનું, અને તમે મને સમાજ માનો ! એટલે આમાં પહેલ કરવાનો સવાલ છે. પહેલવહેલી જે છોકરી નિશાળે ભણવા ગઈ હશે, સૌ પહેલાં જે છોકરીએ જોડા પહેરવા માંડ્યા હશે, એની શી વલે થઈ હશે ? એટલે પહેલ કરનારે સહન તો કરવું પડશે. એમાં કેવળ હિંમતની જરૂર હોય છે. સમાજ પહેલાં તો પરીક્ષા કરશે, ઠેકડી ઉડાવશે, ધમકીઓ આપશે; પણ તે છતાં જો માણસ ટકી ગયો, તો પછી સમાજ એના પગમાં પડશે, એની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડશે.

અને હવે સ્ત્રીઓને માટે બરાબર તક આવી છે. કારણ, હવે શારીરિક શક્તિ કેવળ સરકસના ખેલ પૂરતી રહી જવાની છે; જીવનમાં બીજે એનો ઝાઝો ઉપયોગ નથી રહેવાનો. વિજ્ઞાને પરિસ્થિતિ એવી કરી મૂકી છે કે સામે મોટો ગામા પહેલવાન હોય તોપણ એક ચાંપ દબાવી કે ખતમ ! મનુષ્ય સિંહને નચાવી શકે છે, હાથી પર સવારી કરી શકે છે. આ કોઈ શારીરિક શક્તિ નથી. એટલે જેમ ગાંધીએ શારીરિક શક્તિથી જુદી એક શક્તિનો વિકાસ કર્યો, અને તેથી કોઈ સેના એને ઝુકાવી ન શકી, તેમ સ્ત્રીએ પણ શારીરિક કરતાં ભિન્ન શક્તિનો વિકાસ કરવો જોઈશે. ગાંધીએ જેમ શસ્ત્રનો ડર છોડ્યો, તેમ સ્ત્રીએ પુરુષનો ડર છોડવો રહેશે.

સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે અમુક પ્રાકૃતિક ભેદ છે, તે તો રહેવાનો. પરંતુ તે સિવાય બીજા બધા ભેદ માણસે જ દાખલ કરેલા છે; એટલે માણસે જ તે દૂર કરવાના છે. સ્ત્રી-પુરુષનાં કામોમાં કશો ભેદ ન રહેવો જોઈએ. અમુક કામ તો સ્ત્રીઓએ જ કરવાનાં, એવો ભેદ તોડવો પડશે. હા, શરીર-પરિશ્રમનાં કેટલાંક બહુ ભારે કામ છે, તે ભલે સ્ત્રી ન કરે. કારણ કે સ્ત્રીએ માતૃત્વની જવાબદારી ઉપાડવાની છે, અને મહિનાના અમુક દિવસ તેનું શરીર પણ અસમર્થ રહે છે. તેથી અતિશ્રમનાં કામ એને ન કરવાં પડે, એટલો વિવેક જરૂર રખાય.

પરંતુ આજે તો ઘરમાં સાફસૂફી, નદી-કૂવેથી પાણી ભરી આવવાનું, દળવા-ખાંડવાનું, એવાં એવાં કેટલાંય કામ એકલી સ્ત્રીને ભાગે જ આવે છે અને દિવસ આખો એ તે કરતી રહે છે. ઉપરાંત આ બધાં કામો ઊતરતી કક્ષાનાં ગણાય છે, એટલે પુરુષ તે કરે તેમાં એને નામોશી લાગે છે. આ સ્થિતિ બદલવી જ જોઈએ. આજે સ્ત્રી એકલી જે કામો કરે છે તે બધાં પુરુષે પણ કરવાં જોઈએ.

અને મજા તો જુઓ ! જે પુરુષ ક્યાંક ઘર-નોકર હોય, તે બીજાને ત્યાં તો ઝાડુ મારશે, વાસણ માંજશે, કપડાં ધોશે. પણ એને પોતાને ઘેર તો એ બધાં કામ એકલી એની પત્નીએ જ કરવાનાં ! ઘરે આવ્યા પછી આવાં કામને એ હાથ નહીં અડાડે. એ પુરુષ બીજાના ઘરમાં નોકર બનીને બધાં કામ કરે છે, પણ એના પોતાના ઘરમાં તો સ્ત્રી એની નોકર બનીને રહે છે.

દાદા ધર્માધિકારી

['ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક : 1978, 1998]

નારીનો મહિમા

મોટામોટા સાહિત્યકારોની અમરતામાં તેમણે સર્જેલ ઉત્તમ નારીચરિત્રોનો મહદ્ અંશે ફાળો છે. વાલ્મીકિએ સીતાનું સર્જન કર્યું, વ્યાસે દ્રૌપદીનું, કાલિદાસે શકુન્તલાનું; શેક્સપિયરે ડેસ્ડિમોના તથા અન્ય અનેક નારીપાત્રો આપ્યાં... એમ યાદી લંબાવી શકાય.

રવીન્દ્રનાથે 'માનસી' કાવ્યમાં કહ્યું છે કે, ''હે નારી, તું માત્ર વિધાતાનું સર્જન નથી; પુરુષે પોતાના અંતરનું સૌંદર્ય તારામાં સંચારીને તને ઘડી છે, કવિઓએ સોનાનાં ઉપમા-સૂત્રોથી તારાં વસ્ત્રો વણ્યાં છે; તારે માટે સમુદ્રમાંથી મોતી આવ્યાં છે, વસંત તારે માટે પુષ્પો લઈને આવે છે...'' અંતે કવિ કહે છે કે, ''નારી, તું અરધી માનુશી છે, અરધી કલ્પના છે.'' (One half woman and one half dream.)

પોતાની અદ્ભુત સર્જકતા અને કલ્પના વડે પુરુષસર્જકો નારીના મનનાં ઊંડાણોના આલેખનમાં સફળ થયા છે.

પુરુષના 'હૃદય' પર ભલે કોઈ નારીનું શાસન ચાલતું હશે, પણ પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં સમાજ પ્રાયઃ પુરુષશાસિત જ છે. પિતૃસત્તાક સમાજમાં નારીનું સ્થાન સદીઓથી બીજા દરજ્જાનું રહ્યું છે. નારીનું સ્થાનક ઘર છે, પરિવાર છે, જનની બનીને એને વંશવેલો વધારવાનો છે – એમ કહીને આદર્શ નારીનાં મૂલ્યો પુરુષોએ આરોપિત કર્યાં છે; અને એ રીતે નારીસમાજનું ચિત્ત ઘડાતું રહ્યું છે. નારીનો જે આદર્શ બની ગયો છે, તે આપેલો તો છે પુરુષોએ જ.

સદીઓથી એમ ચાલતું રહ્યું છે. પરંતુ છેલ્લા બે સૈકાથી તેની સામે નારીસમાજના વિરોધના સૂર ઊઠ્યા છે. નારીનાં બંધનોની અને એ બંધનમાંથી મુક્તિની વાત યુરોપમાં ઇબ્સન જેવા (પુરુષ-)સર્જકોએ કરી. તેના 'ઢીંગલી-ઘર' નાટકમાં, ગૃહત્યાગ માટે ઉંબર બહાર ડગ મૂકવા જતી નોરાને એનો પતિ જુદી જુદી રીતે રોકવા મથે છે, અને છેવટે પત્ની તથા માતા તરીકેના એના કર્તવ્યની યાદ અપાવે છે. ત્યારે નોરા કહે છે – ''મારી બીજી ફરજો પણ છે.''

''કઈ ?''

''મારી જાત પ્રત્યેની.''

ઇબ્સને નોરાને મુખે જે વાત કહેવડાવી, તે વાત નારી હવે સ્વયં કહેવા લાગી છે. પોતાની આત્મ-ઓળખ, પોતાનું સ્થાન, પોતાની સ્વતંત્રતા અને પોતાની જાત પ્રત્યેની ફરજની વાત કહેવા નારી હવે આગળ આવી છે. નારીમુક્તિની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ સાહિત્યમાં નારીસર્જકો દ્વારા થઈ રહી છે. સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના પાયા પર નારી-આંદોલનની ઇમારત ચણાતી ગઈ છે.

પોતાનું સ્ત્રીત્વ બરાબર જાળવી રાખીને પણ નારી પુરુષના જેવી સ્વતંત્રતાની અધિકારી બની રહે, એવો તેનો મહિમા આજે થવો ઘટે.

ભોળાભાઈ પટેલ

['શબ્દસૃષ્ટિ' માસિક : 2002]

એ સન્નારીને મળ્યા છો ?

હું ટેણિયો-મેણિયો હતો ત્યારે 'રામરાજ્ય' ફિલ્મ જોયેલી. એમાં લવ અને કુશને કંઠે ગવાયેલી પંક્તિઓ આજે પણ યાદ છે : "ભારત કી એક સન્નારી કી હમ કથા સુનાતે હૈં..."

આ ગીતમાં ભારતની એક સન્નારી, તે સીતા. અહીં આજની સન્નારીની વાત કરવી છે જે સતી સીતા નથી, પણ ભારતનાં લાખો ઘરમાં વસનારી ઘરરખુ પત્ની છે. એને ખબર પણ નથી કે દેશ એના જેવી અસંખ્ય છતાં અજ્ઞાત ગૃહિણીઓને કારણે ટકી રહ્યો છે.

તમે એ ગૃહિણીને મળ્યા છો ? મહાનગરોમાં એ નાનકડા ફ્લેટમાં રહે છે. નાનાં નગરો કે ગામડાંમાં એ ક્યારેક ફળિયામાં હારબંધ આવેલાં ઘરોમાં રહે છે. એનો પતિ પૈસા કમાય છે, પૈસા બનાવતો નથી. મહિનાના છેલ્લા અઠવાડિયામાં એના પરિવારમાં થોડીક ખેંચ રહે છે.

આપણે ત્યાં 'લક્ષ્મી' એટલે 'પૈસો', એવું સમીકરણ રૂઢ થઈ ગયું છે. પણ 'લક્ષ્મી' એટલે સમૃદ્ધિ, સિદ્ધિ. નાના ઘરમાં રહેતા કેટલાય પરિવારોમાં સંસ્કારલક્ષ્મી જોવા મળે છે. બાળકો વિનયી હોય અને સહજીવનની સુગંધ હોય ત્યાં ધન ઓછું હોય તોય લક્ષ્મી છે એમ કહેવાય. કોઈ દાણચોર ધનવાન હોઈ શકે, લક્ષ્મીવાન ન હોઈ શકે. હરામની કમાણીનો પૈસો પોતાના પરિવારમાં આવતો રોકવા માટે પતિ સાથે ઝઘડે, તે જ ખરી ગૃહલક્ષ્મી. સંસ્કૃતમાં 'શ્રી' એટલે સમૃદ્ધિ, શોભા, સુંદરતા. શ્રીમતી હોવું એ જેવી તેવી વાત નથી.

ગુણવંત શાહ

એવું દૃશ્ય...

મદ્રાસમાં હું એક હોટલમાં થોડા દિવસ રહેલો. એક સાંકડા રસ્તાને છેડે તે આવેલી હતી અને રસ્તાની બેય બાજુની ફૂટપાથ પર ગરીબો પોતાની જૂજ ઘરવખરી સાથે રહેતાં હતાં. એમને જોઈને મન ઉદાસ થઈ જતું.

એક સાંજે હું હોટલ પર મોડો આવ્યો. આવતાં, રસ્તા પર જોયું તો ફૂટપાથવાસી સ્ત્રીઓનું ટોળું બત્તીના એક થાંભલા આસપાસ ભેગું થયું છે; તેમની વચ્ચે એક યુવતી તમિલ ભાષાનું એક છાપું વાંચી રહી છે. ટોળામાં ઘણી તો ડોશીઓ હતી, તે ધ્યાનથી એ સાંભળતી હતી. એમના ચહેરા પર પ્રસન્નતા હતી.

મને થયું : નિરાધાર ફૂટપાથવાસીઓ આ રીતે છાપું વાંચવાનો આનંદ માણતાં હોય, એવું દૃશ્ય ભારતના બીજા કોઈ ભાગમાં જોવા મળે ખરું ?

વી૦ સુખઠણકર

['નવનીત' માસિક : 1970]

ખુશાલીનું પડીકું

મારી એક વિદ્યાર્થિની તેની નાની બહેનનાં લગ્ન નિમિત્તે મીઠાઈનું એક સુંદર પડીકું લઈને આવી. ઉપર લખ્યું હતું : અમીશા શાહ અને હનીફ શેખનાં લગ્ન નિમિત્તે ખુશાલી. નીચે બંનેનાં માતાપિતાનાં નામ. એ વડીલોએ આ પડીકા મારફત એ શુભ સમાચાર આ રીતે ફેલાવી દીધા હતા.

અમીશા અને હનીફ નાનપણમાં નજીક નજીક રહેતાં હતાં, સાથે ભણેલાં હતાં. અત્યારે તેમને એક જ શહેરમાં નોકરી મળેલી હતી. આ અવસરને બિરદાવતો પત્ર મેં લખ્યો. જવાબમાં કન્યાનાં માતા-પિતાએ લખ્યું :

‘‘અમીશા-હનીફનાં લગ્નને આટલી સાહજિકતાથી, ઉદારતાથી અને અંતરની લાગણીથી વધાવનાર સૌપ્રથમ તમે જ છો. અમારાં ઘણાં સગાંસંબંધીઓને આની અગાઉથી જાણ કરેલી. તેમાંથી ઘણાંએ જાણે કે પત્ર મળ્યો નથી કે કાંઈ જાણતાં નથી એ રીતે મૂક વિરોધ દર્શાવ્યો છે, તો કેટલાકે સ્પષ્ટ રીતે વિરોધ કરીને આમાંથી પાછાં વળવાની સલાહ અમને આપી છે. પણ અમારાં તથા વેવાઈનાં કેટલાંક નિકટનાં સગાંઓએ ઉત્સાહથી લગ્નમાં હાજર રહીને, ગીતો ગાઈને પ્રસંગને દીપાવ્યો છે. આપનો પત્ર ઘરનાં સહુને તથા મારાં સાસુ-સસરા, પુત્રી-જમાઈ વગેરેને વંચાવ્યો છે અને આપના ઉમદા લખાણથી સહુ રાજી થયાં છે. એ પત્ર અમારા માટે મીઠું સંભારણું બની રહેશે.’’

લલિત શાહ

[‘સ્વસ્થ માનવ’ માસિક : 2001]

– એ પુરુષો હતા

ઇંગ્લૅન્ડમાં સ્ત્રી-હકના આંદોલનનો આરંભ જે૦ એસ૦ મિલ જેવા પુરુષોએ કરેલો. સ્ત્રી-હક્ક માટેના કાયદા પસાર કરાવવા માટે મિલે મોટી લડત આપી હતી. સ્ત્રીને મતદાન અને વારસાનો અધિકાર મળવો જોઈએ, એમ વિચારનાર મનુષ્ય પુરુષ હતો – સ્ત્રી નહીં. તે જમાનામાં મિલની વાત સ્ત્રીઓને ગળે પણ ઊતરી ન હતી. મિલ જેવા પુરુષોએ નારીવિકાસમાં રસ ના લીધો હોત, તો કદાચ વિશ્વનું સમગ્ર ચિત્ર ભિન્ન હોત.

આ વાત જેટલી પશ્ચિમી દેશો માટે તેટલી જ સાચી ભારત માટે પણ છે. સ્ત્રી-હક્કની વાતનાં મંડાણ રાજા રામમોહનરાય, કેશવચંદ્ર સેન, મહાત્મા ફુલે, આચાર્ય કર્વે, જસ્ટિસ રાનડે, ગાંધીજી જેવા પુરુષો દ્વારા જ થયેલાં.

રંજના હરીશ

''કૂદી પડશું !''

યતીન અને વિક્રમ, બે ભાઈબંધ. દિલ્હીની હેપી મોડેલ સ્કૂલમાં નવમા ધોરણ સુધી બેય સાથે ભણેલા. પણ વિક્રમ નાપાસ થયો અને યતીન કૉલેજમાં ગયો. છતાં બેયની દોસ્તી ચાલુ રહી.

તા૦ 2 ઑગસ્ટે યતીન અને તેના પિતા કોઈને મળવા ગયેલા ત્યાંથી બપોરના એક વાગ્યા પછી પાછા ફરતા હતા. એમની મોટરગાડી યતીનની જૂની નિશાળ પાસેથી નીકળી ત્યારે એણે જોયું કે શાળાના દરવાજા બહાર જ છોકરાઓનું એક ટોળું મારામારી કરતું હતું. ''આ તો મારો ભાઈબંધ વિક્રમ છે !'' એટલું કહીને યતીને ગાડી ઊભી રખાવી અને ટોળા ભણી દોટ મૂકી. પિતા એને ના પાડતા રહ્યા, પણ એ તો પહોંચી ગયો.

ટોળા વચ્ચે યતીન આવ્યો, એટલે મારામારી ઘડીભર થંભી ગઈ, એ પિતાએ ગાડીમાંથી જોયું. પણ ત્યાં તો એક છોકરો યતીન સામે છરી ઉગામતો દેખાયો. દીકરાની વહારે તેના પિતાને દોડી આવતા જોઈને બે સિવાયના બધા છોકરાઓ નાસી છૂટ્યા. પેલા બેમાંથી એકે યતીન સામે આંગળી ચીંધી, અને બીજાએ યતીનના સાથળમાં છરી હુલાવી દીધી. પિતાએ એ છરીવાળાને પકડી લીધો અને બેય જણ ભોંય પર પડ્યા. યતીનના ઘામાંથી લોહી ખૂબ વહેતું હતું, તે છતાં તેણે પણ પેલાનો પગ પકડી લીધો.

પણ ત્યાં તો પેલાએ ઓચિંતી ગુલાંટ મારી અને યતીનને જમણા પડખામાં ફરી છરી હુલાવી દીધી. યતીનની ચીસ સાંભળીને પિતાએ પેલાને પડતો મૂકી દીકરાને હૉસ્પિટલ પર પહોંચાડવા ગાડી મારી મૂકી. ત્યાં પહોંચતાં જ યતીનના પ્રાણ ઊડી ગયા.

પેલી મારામારી પાછળનું કારણ એ હતું કે નિશાળમાં કોઈ છોકરાએ વિક્રમની બહેનની સતામણી કરેલી, એટલે અઠવાડિયા પહેલાં જ વિક્રમને તેની સાથે મારામારી થયેલી. પછી બનાવવાળા દિવસે વિક્રમ પોતે વર્ગમાંથી ગેરહાજર રહેલો, પણ સાંજના નિશાળ છૂટે ત્યારે બહેનને સલામત રીતે ઘેર લાવવા નિશાળ ઉપર ગયેલો. સાથે એક ભાઈબંધ હતો. નિશાળને દરવાજે જ પેલો સતામણી કરનાર અને તેનો મિત્ર ભેટી ગયા, બે વચ્ચે બોલાચાલી થઈ, અને વાત પહોંચી મારામારી પર. તે વખતે યતીનની ગાડી ત્યાંથી નીકળેલી.

પોતાની બહેનની સતામણી કરનાર વિશે વિક્રમે કદાચ ભાઈબંધ યતીનને વાત કરી હશે. વિદ્યાર્થીઓના ટોળામાં વિક્રમને જોઈને કદાચ તે યતીનને યાદ આવી હશે, એટલે મિત્રની વહારે એ કૂદી પડેલો. એને એમ ન થયું કે વિક્રમ એનું ફોડી લેશે. એને એમ ન લાગ્યું કે, મારે શી પંચાત – ક્યાં મારી બહેનની સતામણી થઈ છે !

પણ એવું વિચારીને તે દિવસે યતીન જો ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો હોત તો – સંભવ છે કે કદાચ કોઈક દિવસ કોઈ મવાલી યતીનની જ બહેનની સતામણી કરતો હોત, તો તેનો સામનો કરવાની મરદાનગી એ ન બતાવી શક્યો હોત.

કોઈની પણ બહેનની ઇજ્જત પર આક્રમણ થાય ત્યારે એ પોતાની જ મા –

જણી બહેન પર થયું છે એવી વેદના અનુભવીને, એને બચાવવા કૂદી પડનારા ભાઈઓ સામે મીટ માંડીને આજે તો ઊભી છે – આપણી નિશાળો-કૉલેજોની ગભરુડી વિદ્યાર્થિનીઓ. બળેવને દિવસે એમના હાથની રાખડી બંધાવનારા નવજુવાનો વણબોલ્યા શપથ લે કે, ટાણું આવશે ત્યારે અમે પણ યતીનની જેમ કૂદી પડશું !

મહેન્દ્ર મેઘાણી

"અહીં તમારી સત્તાનો અંત આવે છે !"

સ્ત્રીના શારીરિક શોષણની સામેનો પ્રબળ વિદ્રોહ મહાશ્વેતા દેવીની 'દ્રૌપદી' વાર્તામાં કલાત્મક સ્તરે પ્રગટ્યો છે. નક્સલવાદી આંદોલન દરમિયાન જમીનદારીનો વિરોધ કરીને નીકળી પડેલા આદિવાસીઓમાંની એક સ્ત્રી છે દોપડી. દ્રૌપદી તો સવર્ણોનું નામ. દ્રૌપદીનો પતિ દુલન અને બાકીના સાથીઓ પોલીસના હાથે મરાયા, પણ દ્રૌપદી બચી ગઈ હતી. દ્રૌપદી પકડાય છે અને સેનાનાયક એને 'ઠેકાણે લાવવા'નો હુકમ આપે છે. પાંચ-છ-સાત આવ્યા એને ઠેકાણે લાવવા ત્યાં સુધી દ્રૌપદીને ખબર છે... પછી એ બેહોશ થઈ જાય છે. ફરીવાર હોશમાં આવે છે અને ફરી શરૂ થાય છે એને ઠેકાણે લાવવાની પ્રક્રિયા... ને પછી ચાલુ જ રહે છે... સવાર પડે છે. એક માણસ એને સેનાનાયક પાસે લઈ જવા આવે છે. એણે આપેલા પાણીના ઘડાને દ્રૌપદી લાત મારીને ઢોળી નાખે છે. પહેરવા આપેલાં કપડાંના દાંતથી લીરેલીરા ઉડાડી દે છે અને લેવા આવનારને કહે છે : "ચાલ, ક્યાં લઈ જવી છે મને ?" નગ્ન દ્રૌપદીને લોહી નીંગળતી હાલતમાં, ઉઝરડાયેલી-ઘારાં પડી ગયેલી છાતી સાથે ટટ્ટાર ડોકું રાખીને ચાલી આવતી જોઈ સેનાનાયક બેબાકળો બની જાય છે. અટ્ટહાસ્ય કરતી દ્રૌપદી ત્રાડે છે : "કપડાંનું શું કામ છે ? તમે મને નગ્ન કરી શકો, પણ તમે મને કપડાં કઈ રીતે પહેરાવી શકવાના ! સ્ત્રીને નિર્વસ્ત્ર કરવા સાથે જ તમારી સત્તા સમાપ્ત થઈ જાય છે. અને આમેય અહીં કોઈ પુરુષ છે ખરો કે મારે અંગ ઢાંકવું પડે ?" પોતાની ઘારાં પડી ગયેલી છાતીથી સેનાનાયકને ધક્કો મારતી દ્રૌપદી ત્રાડે છે : "તમે આનાથી વધુ કરી શું શકવાના ? અહીં તમારી સત્તાનો અંત આવે છે !" ને દ્રૌપદીના તાપ સામે આ સત્તાધીશ પુરુષ દયામણો લાગે છે. એની જિંદગીમાં સેનાનાયક પહેલી વાર આટલો બધો ડર્યો છે.

'મહાભારત'ની દ્રૌપદીને ભરી સભામાં કર્ણે વેશ્યા કહી હતી. અને એને નગ્ન કરવામાં કંઈ વાંધો નથી એવું કહ્યું હતું. વસ્ત્રાહરણ કરવા મથતી પુરુષોની જમાતને આ અભણ, આદિવાસી દ્રૌપદી જડબાંતોડ જવાબ આપે છે : "આવો મારી સામે, બોલો આનાથી વધુ તમે શું કરી શકવાના ?"

શરીફા વીજળીવાળા

['અર્થાત્' ત્રિમાસિક : 2004]

જાગૃત કરો !

આપણા ભારત દેશમાં, ક્યાંક ને ક્યાંક, દર કલાકે બે બળાત્કાર થાય છે. એ તો સત્તાવાર આંકડા છે. પણ ખરેખર તો એ આંકડો ઘણો મોટો હશે, કારણ કે ઘણા કિસ્સામાં પોલીસમાં ફરિયાદ નોંધાવવા કોઈ જતું નથી.

2003ની સાલમાં ભારતમાં બળાત્કારના 15,856 કિસ્સા નોંધાયા હતા, તેમાંના ફક્ત નવ ટકા મોટાં (10 લાખ કે વધુ વસ્તીવાળાં) શહેરોના હતા. નેવું ટકાથી વધુ બળાત્કારો નાનાં શહેરો ને ગામડાંના નોંધાયા હતા. અને ગામડાંમાં તો લોકો એવા કિસ્સા અંગે પોલીસમાં ફરિયાદ નોંધાવવાનું ટાળે છે. આખા દેશમાં 18 વરસથી નાની છોકરીઓ પર થતા બળાત્કારનું પ્રમાણ કુલ બળાત્કારના 20 ટકા જેટલું હતું. પણ મોટાં શહેરોમાં આ પ્રમાણ 43 ટકા જેટલું નોંધાયેલું.

2003ના વરસમાં 18,000થી વધુ આરોપીઓ ઉપર બળાત્કારના કેસ થયેલા, પણ તેમાંથી ચોથા ભાગને જ અદાલતમાં સજા થયેલી. જેને સજા થાય તેમાંથી 66 ટકા જેટલા ઉપલી અદાલતમાં અપીલ કરતા હોય છે. પણ જેને સજા ન થાય તેવા આરોપીઓની સામે પોલીસ ઉપલી કોર્ટમાં ભાગ્યે જ અપીલ કરે છે.

પોલીસથાણાની અંદર બંદીવાન સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર કરવાના આરોપસર 2002માં 147 પોલીસ કર્મચારીઓ ઉપર કોર્ટમાં ખટલા મંડાયા હતા; તેમાંના 132 પર કામ ચાલ્યું તે પૈકી ફક્ત ચારને સજા થયેલી. બાકીના 15 ઉપર પછીને વરસે કામ ચાલ્યું, તેમાંથી કોઈને સજા થઈ નહોતી.

બધી વાતનો સાર એવો નીકળે છે કે, (1) બળાત્કારના જેટલા બનાવો બને છે તેમાંથી બહુ ઓછા અંગે પોલીસ પાસે ફરિયાદ આવે છે; (2) જેમની સામે ફરિયાદ નોંધાય છે તે પૂરતા પુરાવાના અભાવે મોટે ભાગે કોર્ટમાં ગુનેગાર સાબિત થતા નથી.

વાજબી શંકાથી પર એવી સાબિતી કોર્ટમાં રજૂ થાય નહીં ત્યાં સુધી આરોપી નિર્દોષ ગણાય છે. પણ બળાત્કારનો ભોગ બનનાર સ્ત્રી તો તે ફરિયાદ કરે એ ઘડીથી જ ગુનેગાર ઠરી જાય છે. નિષ્ઠુર સમાજની આ વાસ્તવિકતા છે. વરુઓને હાથે પિંખાયેલી હાલતમાં હોય તેવી, બળાત્કારનો ભોગ બનેલી શહેરની કે ગામડાની સ્ત્રીને કે છોકરીને પહેલાં તો એ મહેણું મારવામાં આવે છે કે પુરુષોની વાસના ભડકાવે એવા પોશાક શીદને પહેરો છો ! પછી, બળાત્કારવાળા સ્થળે તે સમયે તું શીદને ગઈ હતી, એવું પુછાણ થાય છે. પેલા નર-રાક્ષસ સાથેના તેના છૂપા સંબંધોની વાતો વહેતી મૂકવામાં આવે છે.

બળાત્કારો થતા રહે છે તેના કરતાં પણ વધુ ભીષણ વાત છે આપણી નિર્વીર્યતાની, તેનો ઉલ્લેખ દિનકર જોશીના એક લેખમાં આવે છે :

મુંબઈના મરીન લાઇન્સ જેવા ભરચક વિસ્તારમાં ધોળે દહાડે દસેક તરુણ અને તરુણી મિત્રો સાથે ફરતી એક કન્યાને, એક અને માત્ર એક જ દારૂડિયો પોલીસ ચોકીની અંદર લઈ જાય અને સાથેનાં યુવકયુવતીઓને લાલ આંખ દેખાડીને હાંકી કાઢે અને પછી બળાત્કાર થાય, એક વાર નહીં પણ ત્રણ વાર. કલાકેક જેટલો સમય તો આમાં ગયો જ હશે. આ આખો એક કલાક પેલી તરુણીના મિત્રો બહાર ઊભા હશે. એમણે શું કર્યું ? એમણે ધાર્યું હોત તો ત્યારે લાકડાની પોલીસ ચોકીની કેબિનના દરવાજા હચમચાવીને તોડી નાખ્યા હોત. માર્ગ ઉપરના માણસોને એકત્ર કરી શક્યા હોત. બહુબહુ તો પેલો બળાત્કારી પ્રતિકાર કરત અને એમાં કોઈકને ઈજા થઈ હોત, પણ એથી શું ? જે કન્યા સાથીદાર હતી, જે કન્યા વિશ્વાસે સાથે આવી હતી એની ઉપર આપત્તિ આવે ત્યારે, પોતાને મિત્રો કહેવડાવતા આ તરુણોનું શું કોઈ કર્તવ્ય નથી હોતું ? સવાલ એ થાય છે કે આપણી સંવેદનાઓ આટલી બધી નિર્વીર્ય કેમ થઈ ગઈ છે ? પારિવારિક જીવન કે શિક્ષણ-પ્રથાએ આ તરુણ પેઢીને શું એટલું પણ નથી શીખવ્યું કે અઘોર અત્યાચાર થતો હોય ત્યારે, ઓછામાં ઓછું, અણગમાનો એક ઊંહકારો તો કરો ! વર્તમાન સમાજજીવનની સૌથી ઘેરી કટોકટી આપણી માનસિકતાનું આ પરિવર્તન છે.

આજે કોઈ પણ દુષ્કૃત્ય, પછી ભલે એ બળાત્કાર હોય, હત્યા હોય, અપહરણ હોય, લૂંટ હોય, છેતરપિંડી હોય, આ બધાંનો બૌદ્ધિક સ્તરે, રાજકીય સ્તરે, કાનૂની સ્તરે બચાવ કરનારાઓ થોકબંધ જડે છે.

કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષ (માર્ક્સવાદી)ના પોલીટ બ્યુરોનાં મહિલા સભ્ય બ્રિન્દા કારત કહે છે કે, "ત્રાસવાદી હુમલાઓના કરતાં પણ વધુ સ્ત્રીઓ બળાત્કારીઓને હાથે મોત કે જોખમોની ભોગ બને છે." અને છતાં, 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'ના પત્રકાર શંકર રઘુરામન એક અહેવાલમાં જણાવે છે તેમ, જાણે કે "મૌનનું એક જબરદસ્ત કાવતરું આપણને સૌને ઘેરી વળ્યું છે."

કોઈ રવિશંકર મહારાજ, કોઈ મુનિ સંતબાલજી સમી કરુણાવત્સલમૂર્તિ આવો અને નિર્વીર્યતાની આ બેહોશીમાંથી આપણને જાગૃત કરો !

મહેન્દ્ર મેઘાણી

આસપાસ આકાશમાં, અંતરમાં આભાસ,
ઘાસચાસની પાસ પણ વિશ્વપતિનો વાસ.
ભોંયમાં પેસી ભોંયરે કરીએ કાંઈ વાત,
ઘડીએ મનમાં ઘાટ, તે જાણે જગનો તાત !

દલપતરામ કવિ

રાંધવાની કળા

1. ખોરાકને રાંધવાથી તે પચવામાં સરળ અને સ્વાદિષ્ટ બને છે અને તેમાં કેટલાંક નુકસાનકારક જંતુઓ હોય તે નાશ પામે છે. કેટલાંક અનાજનું ઉપરનું પડ કઠણ હોય છે, તે રાંધવાથી તૂટી જાય પછી તે સુપાચ્ય બને છે.

2. ચોખાને વધારે પડતા ધોવાથી કે ભાતનું ઓસામણ કાઢી નાખવાથી તેમાંથી વિટામિન નીકળી જાય છે.

3. જે શાકની છાલ ખાઈ શકાય તેવી હોય (જેમ કે બટેટાની) તે કાઢી નાખવી નહીં, કેમકે તેમાં જીવનતત્ત્વો હોય છે. શાકને સમાર્યા પછી વધારે વખત રાખી મૂકવું નહીં. શાકને બને તેટલો ઓછો વખત તાપ ઉપર રાખવું. તેમાં આંબલી, ટમેટાં કે કાચી કેરી જેવી ખટાશ નાખીને રાંધવાથી વિટામિન જળવાઈ રહે છે. શાકમાં ગરમ મસાલાનો ઉપયોગ ખાસ કરવો, કારણ કે તે જંતુનાશક છે અને ખોરાકને સુપાચ્ય તથા સ્વાદિષ્ટ બનાવે છે. બને તેટલાં શાકભાજી કાચાં ખાવાં; તેના કચુંબરમાં દાળિયા કે શીંગદાણાનો ભૂકો, તલ, કોપરું, કોથમીર, લીંબુનો રસ નાખવાથી તેનું મૂલ્ય વધે છે. જમતાં પહેલાં લાંબા સમયે બનાવી રાખેલા કચુંબરમાંથી વિટામિન ઓછાં થાય છે, પણ તેમાં દહીં નાખવાથી વિટામિન જળવાઈ રહે છે.

4. કઠોળ બરાબર રંધાઈ જાય તે માટે એમાં સોડા નાખવા જતાં તેનાં કેટલાંક તત્ત્વો નાશ પામે છે. પણ આગલી રાતે કઠોળને પાણીમાં પલાળતી વખતે તેમાં સોડા નાખ્યો હોય તો ઓછાં તત્ત્વો નાશ પામે છે અને કઠોળ જલદી રંધાઈ જાય છે. કઠોળ બરાબર બફાઈને ફાટી જાય ત્યાં સુધી રાંધવું જોઈએ. તેને લસણ, અજમો ને હિંગનો વઘાર કરવાથી કઠોળનું વાયડાપણું દૂર થાય છે. તેમાં ગોળ-આંબલી સારી પેટે નાખવાં. કઠોળ બફાઈ જાય પછી થોડો ચણાનો લોટ પાણીમાં મેળવી તેમાં નાખવાથી એ રસાદાર અને સ્વાદિષ્ટ બને છે.

5. રોટલીનો લોટ બાંધીને તેને કલાકેક પલાળી રાખવાથી લોટ ફૂલે છે અને રોટલી પોચી, સુંવાળી, મીઠી ને પચવામાં હળવી બને છે.

6. ઢોકળાં, હાંડવો, ઈડલી જેવી આથો આવેલી વાનગીમાં વિટામિન વધારે હોવાથી તે શરીરને લાભ કરે છે. ઘઉંના થૂલામાં થોડો ઝીણો લોટ ભેળવી, તેની ઢોકળી બનાવી શાક અથવા દાળમાં મૂકવાથી થૂલામાંના વિટામિનનો લાભ મળે છે. જરૂર મુજબનો લોટ ઉમેરીને થૂલાનાં ઢેબરાં, ઢોકળાં કે હાંડવો બનાવી શકાય.

7. દાળ-શાકમાં પહેલેથી મીઠું ન નાખી દેવું કારણ કે એથી અમુક વિટામિનનો નાશ થાય છે.

8. કોઈ પણ વસ્તુ રાંધતી વખતે તેની ઉપર સજ્જડ ઢાંકણ રાખવું, નહીંતર તેમાંથી વરાળની સાથે વિટામિન પણ ઊડી જશે.

9. કાચાં ખાવાનાં શાકભાજીને મીઠાવાળા પાણીમાં ધોઈને પછી તેનું કચુંબર બનાવવું.

10. પાણીના માટલાને બરાબર ઘસીને સાફ કરવું, કેમ કે તેમાં જામી જતી ચીકાશમાં રોગના જંતુઓ વાસ કરે છે. શિયાળામાં દર મહિને માટલું એક દિવસ તડકે મૂકીને પછી વાપરવું, જેથી એ તપીને બરાબર સ્વચ્છ થશે. ઉપરાંત, જે માટલું ઊતરી ગયેલું હશે તે તાજું થશે અને ઉનાળામાં તેનું પાણી ઠંડું રહેશે. ચોમાસામાં ડહોળું પાણી આવે ત્યારે કલાઈવાળા વાસણમાં તે ભરી, તેમાં ફટકડીનો કટકો આઠ-દસ આંટા ફેરવીને કાઢી લેવો. પછી પાણી ઠરવા દેવું. બાર-પંદર કલાક પછી બધો કચરો નીચે બેસી જશે, એટલે ઉપરનું નીતર્યું પાણી ગાળીને માટલામાં ભરી લેવું.

સુધાબહેન મુનશી

['રસસુધા' પુસ્તક]

"મત જાઈએ, બાબુજી !"

લાલ બહાદુર [શાસ્ત્રી] જેલમાં હતા ત્યારે સમાચાર મળ્યા કે એમની એક દીકરી ગંભીર માંદગીમાં પટકાઈ છે. જેલના અધિકારીએ કહ્યું કે, જો તમે લેખિત બાંહેધરી આપો કે તે સમય દરમિયાન કૉંગ્રેસની ચળવળમાં ભાગ નહીં લો, તો તમને પેરોલ પર છોડીએ. લાલ બહાદુરજીએ ના પાડી.

એમને સારી રીતે પિછાણનાર જેલરે પાછળથી એમને બિનશરતે પેરોલ પર છોડ્યા. પરંતુ લાલ બહાદુર ઘેર પહોંચ્યા તે દિવસે જ દીકરીનું અવસાન થયું હતું. તેની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી અને પેરોલના પંદર દિવસ પૂરા થયા તે પહેલાં જ એ જેલમાં પાછા પહોંચી ગયા.

પછીને વરસે એ ફરી જેલમાં હતા ત્યારે એમના પુત્રને ટાઇફોઇડ થયેલો. તાવ 104 ડિગ્રીએ પહોંચ્યો ત્યારે એમને અઠવાડિયાની પેરોલ પર છોડવામાં આવેલા. એ મુદત પૂરી થઈ ત્યારે પુત્રનો તાવ હજી ઊતર્યો નહોતો; ઊલટાની હાલત બગડતી જતી હતી. જેલના અધિકારીએ કહ્યું કે, પેરોલની મુદત હજી વધારવી હોય તો ચળવળમાં ભાગ નહીં લેવાની બાંહેધરી આપો. લાલ બહાદુરે ના પાડી અને પાછા જેલમાં જવા એ તૈયાર થયા. તે સમયે પુત્રને 105-106 ડિગ્રી જેટલો તાવ હતો. તેની પથારી પાસે કલાકો સુધી સૂનમૂન ઊભા રહ્યા. તાવથી ધગધગતા બાળકના હોઠ જરા ફફડ્યા; શબ્દ નીકળ્યા : "મત જાઈએ, બાબુજી !"

પિતાની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. પરંતુ તરત જ માથાને એક ઝટકો મારી, જાણે કે સ્વપ્નમાંથી એકાએક જાગી ગયા હોય તેમ, લાલ બહાદુરે દાંત ભીંસ્યા, સૌને નમસ્કાર કર્યા અને મક્કમ પગલે જેલની દિશામાં ચાલવા માંડ્યું – પાછું વળીને પુત્રની દિશામાં એક વાર જોયું પણ નહીં.

['સમર્પણ' પખવાડિક : 1966]

રાંધવામાં કેટલી કાળજી લો છો ?

કચુંબર, ફળો ને સૂકા મેવા સિવાયનો તમામ આહાર આપણે રાંધેલો ખાઈએ છીએ. પણ રાંધતી વખતે કેટલીક સામાન્ય કાળજી રાખવામાં ન આવે તો ખોરાકના પોષણમૂલ્ય પર ગંભીર અસર થઈ શકે છે. આપણને છોડાં કાઢી નાખેલી દાળ અને મશીનમાં છડીને પૉલિશ કરેલું ધાન્ય ભાવે છે. પણ આ પ્રક્રિયામાં આહારમાંથી પ્રોટીન, વિટામિનો અને ઉપયોગી ખનીજ દ્રવ્યો નાશ પામે છે.

અનાજ તેમ જ કઠોળને ફણગાવવાથી તેમાં વિટામિન સી, ફૉસ્ફરસ વગેરનું પ્રમાણ સારું એવું વધે છે. ઉપરાંત તે પચવામાં સરળ બને છે. ફણગાવેલા અન્નને બને તેટલું કાચું અથવા ઓછામાં ઓછું રાંધીને ખાવાથી તેના પોષક લાભો મહત્તમ પ્રાપ્ત થાય છે.

અનાજ (ઘઉં, ચોખા, જુવાર, બાજરી, મકાઈ) અને કઠોળમાં રહેલાં પ્રોટીનની ગુણવત્તા નબળી હોય છે. તેમનું પ્રોટીન-મૂલ્ય વધારવા માટે અનાજ અને કઠોળની મિશ્ર વાનગીઓ (ખીચડી, ખમણ, ઢોકળાં, હાંડવો, દક્ષિણ ભારતીય વાનગીઓ) ખાવાનું રાખો. ઉપરાંત અનાજ અને કઠોળને રાંધતી વખતે શક્ય હોય ત્યાં દૂધ કે દૂધની બનાવટો (દહીં, પનીર) વાપરો.

શાકભાજીને લાંબો સમય પાણીમાં પલાળી રાખવાથી તેમાં રહેલાં 'બી' અને 'સી' જેવાં પ્રજીવકો નાશ પામે છે. શાકભાજીને રાંધવા માટે ઝાઝા પાણી, ઝાઝી ગરમી અને લાંબા સમયનો ઉપયોગ ન કરશો. તેને ખુલ્લા વાસણમાં ન રાંધશો. પ્રેશર કૂકરમાં રાંધવાથી ખોરાકના પોષણમૂલ્યનું જતન થાય છે.

બટાટા, શક્કરિયાં, બીટ વગેરે કંદમૂળને છાલ સાથે બાફવા-રાંધવાથી એમાં રહેલાં વિટામિનો જળવાઈ રહે છે. આખું શક્કરિયું બાફવાથી તેમાં 89 ટકા જેટલું વિટામિન 'સી' નાશ પામતું અટકે છે. પણ જો તમે એને કાપીને બે અડધિયાં કરો અને પછી રાંધો તો માત્ર 31 ટકા જેટલું જ પ્રજીવક 'સી' બચે છે.

શાકભાજી, કઠોળ કે અનાજને પ્રથમ વધારે ગરમી આપીને રાંધીને પછી થોડી વાર ધીમા તાપે સીઝવા દેવાથી એમનો રંગ અને અંદરનાં પોષકતત્ત્વો જળવાઈ રહે છે. લીંબુના રસનાં ટીપાં કે દહીં કે આમલી નાખવાથી રીંગણનો રંગ સચવાય છે, ભીંડાની ચીકાશ દૂર થાય છે અને સૂરણ, રતાળુ ને કારેલાંની રાસાયણિક પ્રક્રિયા જાળવવામાં પણ ઉપયોગી થાય છે.

રાંધેલા અન્નને રેફ્રિજરેટરમાં રાખો અને પછી બહાર કાઢીને ફરી ઉપયોગમાં લેતાં પહેલાં જો ગરમ કરતાં હો, તો એમાંનાં કેટલાંક વિટામિનો નાશ પામે છે.

ખોરાકમાં ચરબી અને ગળપણ આપણને ગરમી અને શક્તિ પૂરાં પાડે છે, પણ તેમાં અન્ય પોષકતત્ત્વોનો અભાવ હોય છે. વધારે પ્રમાણમાં ચરબી અને ખાંડ ખાવાથી શરીરમાં કેલ્શિયમની ઊણપ પેદા થાય છે.

ખોરાકને તળવાથી પોષકતત્ત્વોનો નાશ સૌથી વધારે થતો હોય છે. ખૂબ ઊંચા તાપમાને તળવાથી વાનગી બહારથી લાલચોળ થઈ જાય છે, પણ અંદરથી કાચી રહે છે; ઉપરાંત ઊંચા તાપમાનથી તેલની ગુણવત્તા નબળી થાય છે. વાનગીને તળી લીધા પછી એમાંનું વધારાનું તેલ નિતારી લો, જેથી તે ખોરી ન થઈ જાય. વધેલું તેલ બંધ વાસણમાં રાખવું. ફરી વાપરતી વખતે એમાં થોડું કાચું તેલ ઉમેરવું.

જાનકી પટેલ

['ઇનસાઇટ, ધી કન્ઝ્યુમર મૅગેઝિન' બે-માસિક : 1998]

ત્યાગની પરંપરા

લાલ બહાદુર [શાસ્ત્રી]ના મૃત્યુ પછી આપણને ખબર પડી કે અઢાર માસ સુધી ભારતના પ્રધાનમંત્રી-પદને શોભાવનાર એ વિભૂતિને ખાતે બૅન્કમાં કોઈ રકમ નથી, ઊલટાના એ બૅન્કના દેવાદાર છે !

ભારતમાં તો ત્યાગીઓએ જ ઇતિહાસને ભવ્યતા અર્પી છે. બુદ્ધ અને મહાવીર, શંકરાચાર્ય અને નાનકથી ગાંધીજી સુધી અનેકોએ ત્યાગીઓની એક નવી દુનિયા ઊભી કરી દીધી હતી. દેવોને પોતાનાં હાડ ભેટ ધરનાર દધીચિ, કર્ણ, રંતિદેવ કે મયૂરધ્વજના ત્યાગમાં કેવી વીરતા હતી ! દર પાંચ વરસે ગરીબોમાં રાજલક્ષ્મી લૂંટાવી દઈને ગરીબ બનવામાં હર્ષવર્ધન ગૌરવ અનુભવતો. દિલ્હીપતિ નાદિરશાહની બેગમની આંગળીઓ રોટલી શેકતાં દાઝી જાય, પણ રાજ-તિજોરીમાં ખર્ચ નાખીને તે રસોયો ન રાખે. મુઘલ સલ્તનતનો આલમગીર 'કુરાન'ની નકલ કરી ને ટોપીઓ સીવી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે. એ જ પરંપરામાં લાલ બહાદુર આવે.

મરાઠા યુગના ન્યાયમૂર્તિ રામશાસ્ત્રીનાં પત્નીની થીગડાંવાળી સાડી જોઈ, પેશ્વા માધવરાવની સ્ત્રી તેને સોનેરૂપે મઢી દઈ પાલખીમાં ઘેર પહોંચાડે ત્યારે, ઘરનાં બારણાં બંધ કરી દઈ પત્નીની ઉપેક્ષા કરીને બધું ધન મહેલમાં પાછું મોકલાવી દેનાર એ રામશાસ્ત્રી જ પછીથી જાહેર દરબારમાં રાઘોબાને ફરમાન કરી શકે કે, ''નારાયણરાવના ખૂનનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેહાંતદંડ જ હોઈ શકે'', અને ન્યાયાસનને લાત મારી શકે.

સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી આવી ગરીબાઈ એ રાષ્ટ્રની આજની આવશ્યકતા છે, એ પાઠ આવા ગૌરવવંતા પ્રસંગો મારફત આપણી નવી પેઢીને ભણાવીએ.

અમુભાઈ પંડ્યા

['સાધના' માસિક : 1967]

"વડો પ્રધાન છું છતાંય..."

"વાહ ! આ સાડીઓ તો બહુ સરસ છે. શી કિંમત છે ?"

"જી, આ આઠસોની છે, અને આ હજાર રૂપિયાની."

"ઓહો ! એ તો બહુ કિંમતી કહેવાય. એનાથી સસ્તી બતાવશો મને ?"

"તો આ જુઓ પાંચસોની અને આ ચારસોની છે."

"અરે ભાઈ, એ પણ કિંમતી ગણાય. કાંઈક ઓછી કિંમતની બતાવો, તો મારા જેવા ગરીબને પોસાય !"

"વાહ સરકાર – એવું શું બોલો છો ? આપ તો અમારા વડા પ્રધાન છો – ગરીબ શાના ? અને આ સાડીઓ તો આપને અમારે ભેટ આપવાની છે."

"ના, મારા ભાઈ, એ ભેટ હું ન લઈ શકું."

"કેમ વળી ? અમારા વડા પ્રધાનને કાંઈક ભેટ ધરવાનો શું અમને અધિકાર નથી ?"

"હું ભલે વડો પ્રધાન હોઉં, પણ તેનો અર્થ એ નહીં કે જે ચીજ હું ખરીદી ન શકું તેમ હોઉં, તે ભેટરૂપે લઉં. વડો પ્રધાન છું તે છતાંય હું છું તો ગરીબ જ. મારી હેસિયત પ્રમાણેની સાડીઓ જ હું ખરીદવા માગું છું. માટે ઓછી કિંમતવાળી સાડીઓ મને બતાવો."

રેશમના કારખાનાવાળાની બધી વિનવણીઓ નકામી ગઈ. આખરે લાચાર થઈને એને સસ્તી સાડીઓ બતાવવી પડી. અને એમાંથી ગરીબ ભારતના વડા પ્રધાન લાલ બહાદુરજીએ પોતાના પરિવાર માટે જોઈતી સાડીઓ ખરીદ કરી.

અમૃત મોદી

['ભૂમિપુત્ર' દસવારિક : 1970]

આશાભર્યાં તે અમે આવીયાં, ને
મારે વા'લે રમડ્યા રાસ રે;૦૦૦
શરદ પૂનમની રાતડી ને
કાંઈ ચંદ્ર ચડ્યો આકાશ રે,
આવેલ આશાભર્યાં !

લોકસાહિત્ય (સં૦ ઝવેરચંદ મેઘાણી)

આગળ ડગલું માંડો, મર્દો ! આગળ ડગલું માંડો;૦૦૦
એકલમલ ને એકલવાયા ધપો રાત ને દા'ડો !

પૂજાલાલ દલવાડી

''બાપજી, જરા થોભજો !''

તોલ્સતોયની એક કથા છે : ત્રણ ગમાર જેવા માણસોને આસપાસના ગ્રામજનો સંત માને છે, એ જાણી વડા ધર્મગુરુને ક્રોધ આવે છે. એ નૌકામાં બેસી, આ ત્રણ જ્યાં રહેતા હતા એ ટાપુ પર જાય છે. પેલા ત્રણ તો ધર્મગુરુનાં ચરણોમાં પડીને કહે છે : ''અમારાં ધન્યભાગ્ય, આવા ગુરુ અમારે આંગણે આવ્યા.'' ધર્મગુરુ એમને પૂછે છે : ''તમે તમારી જાતને સંત કેમ કહેવડાવો છો ?'' ત્રણે કહે છે, ''બાપજી, અમે તો ગમાર છીએ.'' ધર્મગુરુ પૂછે છે : ''તમે કઈ પ્રાર્થના કરો છો ?'' ત્રણે સંકોચમાં પડી જાય છે. એમાંનો એક હિંમત કરીને કહે છે : ''બાપજી, અમે તો કાંઈ ભણ્યા નથી. અમે તો હાથ જોડીને એટલું કહીએ છીએ કે, હે ભગવાન, અમારું ત્રણેનું ભલું કરજો.'' ધર્મગુરુ ગુસ્સે થઈને કહે છે : ''આવી વાહિયાત પ્રાર્થના તે કરાતી હશે ?'' અને એ 'બાઇબલ'માંથી મોટી પ્રાર્થના એમને શીખવે છે. ચાર-છ વખત બોલીને ત્રણેય એ પ્રાર્થના ગોખી કાઢે છે.

લેભાગુ સંતોને રસ્તો બતાવ્યો, એમ માની ધર્મગુરુ પોતાની નૌકામાં પાછા ફરતા હોય છે, ત્યાં બૂમ સંભળાય છે : ''બાપજી, જરા થોભજો !'' ધર્મગુરુ જુએ છે તો પેલા ત્રણે માણસો દરિયાના પાણી પર સડસડાટ ચાલતા આવી રહ્યા છે. નૌકા પર ચડી, ગુરુને પ્રણામ કરીને ત્રણે બોલ્યા : ''બાપજી, પેલી પ્રાર્થના અમે ભૂલી ગયા. હજી એક વાર શીખવાડશો ?''

ધર્મગુરુને એ સંતોની કોટીનો ખ્યાલ આવે છે. ત્રણેના પગે પડીને એ કહે છે : ''તમે કરતા હતા એ જ સાચી પ્રાર્થના છે.''

હરીન્દ્ર દવે

આ સૂની સૂની રાત મંહી
કોઈ ઢોલક હજુ બજાવે છે,
ને ઉજ્જડપાના ફળિયામાં
એ સૂતાં પ્રેત જગાવે છે.

મકરન્દ દવે

આહા ! જાશે ગુલ, વળી જાશે રંગીલી આ વસંતે,
યુવાનીનું સુરભિમય આ કાવ્ય યે પૂરું થાશે;
ને જાશે આ બુલબુલ વળી ગીત ગાતું સુરીલું –
ક્યાંથી આવ્યું, ફરી ઊડી ક્યાં જાતું, ન કળાતું !

ઉમર ખય્યામ (અનુ૦ શશિકાન્ત નીલકંઠ)

દેવદૂત અને સાંઈ

નાના એવા સંત હતા. લાંબી અને સુખી આવરદા ભોગવી ચૂક્યા હતા. આશ્રમના રસોડામાં બેઠા બેઠા એક દિવસ ઠામવાસણ માંજતા હતા, ત્યાં આસમાનમાંથી દેવદૂત આવ્યો. ''ભગવાને મને મોકલ્યો છે,'' દૂત બોલ્યો. ''સ્વર્ગમાં તમારું સ્થાન ગ્રહણ કરવાનો સમો હવે આવી ગયો છે.''

''મારા પરભુએ મને સંભાર્યો તીના સાટુ એનો પારાવાર પાડ માનું,'' સંત બોલ્યા. ''પણ આંય કણે તો તમે જુઓ છો ને, બાપલા, – ઠામવાસણનો આ મોટો ખડકલો હજી ઊટકવાનો પડ્યો છે. મને નગુણો માનતા નહીં, મારા વાલીડા – પણ આટલો એઠવાડ કાઢી લઉં પછી તમ સંગાથે સ્વર્ગમાં આવું, તો હાલશે ?''

ફિરસ્તાઓને વરેલી શાણી ને સ્નેહભરી નજરે દેવદૂતે સંતને ઘડીભર નિહાળ્યા. પછી ''ઠીક ત્યારે,'' કહીને એ અંતરધ્યાન થઈ ગયો.

સંત તો એઠવાડ કાઢવાનાં ને બીજાં કેટલાંય કામ એક પછી એક આટોપતા ચાલ્યા. એમાં એક દિવસ બગીચામાં એ નીંદામણ કરતા હતા ત્યાં, વળી પાછો દેવદૂત આવીને ઊભો રહ્યો. હાથમાં ખરપડી વડે સંતે એને બાગની બધી ક્યારીઓ ચીંધાડી : ''જોયું ને, આ કેટલું નીંદામણ હજી બાકી છે ! સ્વર્ગમાં આવવાનું હજી લગરીક પાછું ઠેલાય, તો વાંધો નહિ આવે ને, વીરા ?'' ફિરસ્તાએ સ્મિત વેર્યું, અને વળી એ અદૃશ્ય થયો.

સંતનું નીંદામણ અંતે પૂરું થયું, એટલે પછી એ પીંછડો લઈને ગમાણને ધોળવા બેઠા... એમ એક એક કામ પૂરું થાય, ત્યાં બીજાં બે પર એમની નજર પડતી રહે. દિવસો ક્યાં ચાલ્યા જાય છે એની ખબર પણ ન પડે... એમાં એક દિવસ એ દવાખાને રોગીઓની માવજત કરતા હતા. તાવલેલા એક દરદીને શીતલ જળ પાઈને એ ઊભા થાય છે, ત્યાં તો પરમેશ્વરનો ખેપિયો સામે ઊભેલો જોયો.

આ વેળા તો કશું બોલવાને બદલે થાકેલા સંતે માત્ર પોતાના મસ્તકે હાથ મૂક્યો. કરુણાભરેલી એમની આંખોએ ચોમેર પડેલાં રોગગ્રસ્ત નરનારીઓની ઉપર ફિરસ્તાનાં ચક્ષુઓને ફેરવ્યાં... એક હરફ પણ ઉચ્ચાર્યા વગર દેવદૂત ગાયબ થઈ ગયો.

દિવસ આથમ્યા પછી સંત પોતાની કુટિરમાં પાછા ફર્યા, એક સાદડી પર આડા પડ્યા ત્યારે એને પેલા ફિરસ્તાના અને વારંવાર પોતે એને કરેલા વાયદાઓના વિચાર આવવા લાગ્યા. એકાએક, કેટલાંય વરસોનો બુઢાપો ને થાક એને આજ વરતાવા લાગ્યા, અને એ ગણગણ્યા : ''હે મારા રામ ! તારા ખેપિયાને હવે તારે પાછો મોકલવો હોય, તો મને લાગે છે કે એની સાથે ચાલી નીકળવાને હવે હું તૈયાર થઈ ગયો છું...''

એમનાં વેણ પૂરાં થયાં–ન–થયાં ત્યાં તો અંતરીક્ષમાંથી ઊતરીને દેવદૂત એમની સન્મુખ ઊભેલો દેખાયો. "ભાઈ, હજીયે જો તારે મને લઈ જવાનો મોખ હોય," સંત હળવે સાદે બોલ્યા, "તો સ્વર્ગમાં મારા ઠામે બેસવાની હવે મારી તૈયારી છે."

ફિરસ્તાઓની એ જ શાણી ને સ્નેહભરી દૃષ્ટિ કરીને દેવદૂતે એ નાના સંતને વળી પાછા નિહાળ્યા, ને એ બોલ્યો, "ત્યારે અત્યાર લગી તમે બીજે ક્યાં હતા, સાંઈ ?"

['રીડર્સ ડાઇજેસ્ટ' માસિક]

પારેવું પ્યારું હોય તો –

ચક્રવર્તી રાજા શિબિ મહા દાનવીર અને ભીડભંજન હતા. એક વાર યજ્ઞ કરતા હતા, ત્યાં એક પારેવું એમના ખોળામાં આવીને પડ્યું, અને કરુણ આંખે એમની સામે જોવા લાગ્યું. એની પાછળ એક શકરો પડેલો હતો. શકરાએ રાજાને કહ્યું, "મારો શિકાર છોડ, તારા જેવા ભીડભંજનને મારા જેવા ભૂખ્યાનો શિકાર આમ છીનવી લેવો ન શોભે."

મોટો લાંબો સંવાદ ચાલે છે; શકરો નથી ડગતો, અને પારેવું રાજાના ખોળામાં કંપી રહ્યું છે. શકરો આખરે તેજસ્વી રાજાના તેજ ઉપર પ્રહાર કરે છે. કહે છે : "વારુ, ત્યારે તને આ પારેવું પ્રાણ કરતાં પ્યારું હોય તો એ પારેવા જેટલું માંસ તારા શરીરમાંથી જ મને આપી દે ને, ભૂંડા ! એટલે હું મારી મેળે મારી ભૂખ શાંત કરીને ચાલ્યો જઈશ."

રાજાએ તત્ક્ષણે કહ્યું, "એ કરવાને તો તૈયાર જ છું." એમ કહીને એણે ત્રાજવાં મંગાવ્યાં. અને એક પલ્લામાં પારેવાને મૂકીને બીજામાં પોતાના અંગમાંથી કાપીને એક માંસનો કકડો મૂક્યો. પણ પારેવાવાળું પલ્લું નીચે નમ્યું. વળી કકડો કાપ્યો, તોય પેલું પલ્લું ઊંચું જ ન થાય. આખરે રાજાએ કહ્યું, "વારુ, ત્યારે હવે હું જ સામા પલ્લામાં બેસું છું, પછી તો મારે કાંઈ આપવાનું રહેતું નથી. મારા આખા શરીરનો તું સુખે ભક્ષ કર."

આટલું કહેતાંવેંત ન મળે પારેવું, ન મળે શકરો ! રાજા આગળ ઇન્દ્ર અને અગ્નિદેવ પ્રત્યક્ષ થયા અને કહ્યું : "તારી પરીક્ષા પૂરી થઈ. તારું મંગળ થાઓ અને તારાં તેજ અખંડ તપો."

મહાદેવ દેસાઈ

['મહાદેવભાઈની ડાયરી' : ભાગ 3 પુસ્તક]

વ્યથાકારક મંથન

બળતાં પાણી

નદી દોડે, સોડે ભડભડ બળે ડુંગર-વનો,
પડે ઓળા પાણી મહીં, સરિત હૈયે સળગતી
ઘણું દાઝે દેહે તપી તપી, ઊડે બિન્દુ જળનાં;
જરી થંભી જૈને ઊછળી, દઈ છોળો તટ પરે
પહાડો છાંટી શીતળ કરવાનું નવ બને.
અરે ! એ પહાડોએ નિજ સહુ નિચોવી અરપિયું
નવાણોમાં, તેને સમય પર દૈ બુંદ ન શકે.
કિનારાની આંકી જડ કઠણ માઝા ક્યમ કરી
ઉથાપી, લોપીને સ્વજનદુખને શાંત કરવું ?
નદીને પાસેનાં સળગી મરતાંને અવગણી,
જવું સિંધુ કેરા અદીઠ વડવાગ્નિ બૂઝવવા !
પછી ત્યાંથી કો દી, જળભર ભલે વાદળ બની,
વહી આવી આંહીં ગિરિદવ શમાવાનું થઈ ર્‌હે ?
અરે ! એ તે ક્યારે ? ભસમ સહુ થૈ જાય પછીથી ?

ઉમાશંકર જોશી

જે પર્વતોએ હૈયું નિચોવીને નદીને પાણી આપ્યું, તે પર્વતો ઉપર આગ લાગે, નદીમાં તે આગનાં પ્રતિબિંબો પડે અને નદી પણ અંતઃકરણમાં બળતી દેખાય, પણ તેનાથી પોતાનો આંકેલો માર્ગ છોડી દવ હોલવવા ન જવાય ! એણે તો દૂરના દરિયાના હૃદયમાં જ્વલતા વડવાગ્નિ હોલવવા જ જવું જોઈએ. અલબત્ત, એ દરિયામાંથી વરાળ થઈ વાદળીઓ પાછી પર્વત ઉપર જઈ વરસશે – પણ તે તો ક્યારે ? – પર્વત ઉપરનો દવ બધું સાફ કરી દેશે પછી જ !

આ આખું દશ્ય કાવ્યમાં બરાબર કથાયું છે. પણ આ કાવ્ય આટલું જ કથવા નથી કવ્યું. એનો અર્થ તો અત્યારના યુવકનું માનસ પ્રગટ કરે છે. યુવકે પોતાનું જીવન આખા સમાજનાં અનિષ્ટો નાબૂદ કરવા હોમી દેવું જોઈએ, એ અત્યારની આપણા દેશની મોટામાં મોટી જરૂરિયાત અને તેથી મોટામાં મોટી હાકલ. નીડર યુવાન અને કર્તવ્યધીર યુવકને આ હાકલ અસર કર્યા વિના ન જ રહે. તે પોતાનું જીવનસર્વસ્વ હોમવા જાય છે. પણ તેમ કરવામાં તેના મનની મોટામાં મોટી વેદના તે તેનાં અનેક વીતકોમાં સિઝાતાં માબાપો છે, જેને તે કશી જ મદદ કરી શકતો નથી. આપણા જેવા ગરીબ દેશમાં સામાન્ય સ્થિતિમાં માબાપે પોતાનું જીવન નિચોવી પુત્રને શિક્ષણસંસ્કાર આપ્યા હોય; અને બરાબર માબાપને જે વખતે તે યુવાનની મદદની મોટામાં મોટી જરૂર પડે, ત્યારે જ તે તેમને અલભ્ય ! શક્તિશાળી પણ

એ યુવાન પોતે સ્વીકારેલી મર્યાદા તોડીને તેમને મદદ કરવા ન જઈ શકે ! અલબત્ત, જે સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય અનિષ્ટોની સામે લડવા તે જાય છે તે અનિષ્ટો હોલાતાં આખા સમાજને લાભ મળવાનો છે, પણ તે ક્યારે ?

અરે ! એ તે ક્યારે ? ભસમ સહુ થૈ જાય પછીથી ?

જે એક વ્યક્તિ તરફ એની અંગત ફરજ છે તે વ્યક્તિ તરફની ફરજ તો તે નહીં જ બજાવી શકવાનો ! આ માણસના જીવનમાં મોટામાં મોટું, કરુણમાં કરુણ, સૌથી વધારે વ્યથાકારક મંથન ! અને તે આ કુદરતના વૃત્તમાં કેટલું સચોટ રીતે કહેવાઈ શકે છે !

રામનારાયણ વિ૦ પાઠક

જનની

મીઠાં મધુ ને મીઠા મેહુલા રે લોલ,
એથી મીઠી તે મોરી માત રે;
જનનીની જોડ, સખી ! નહિ જડે રે લોલ.૦૦૦

અમીની ભરેલી એની આંખડી રે લોલ,
વહાલનાં ભરેલાં એનાં વેણ રે. – જનનીની૦ ૦૦૦

ગંગાનાં નીર તો વધે-ઘટે રે લોલ,
સરખો એ પ્રેમનો પ્રવાહ રે.. – જનનીની૦

વરસે ઘડીક વ્યોમવાદળી રે લોલ,
માડીનો મેઘ બારે માસ રે.. – જનનીની૦

ચળતી ચંદાની દીસે ચાંદની રે લોલ,
એનો નહિ આથમે ઉજાસ રે;
જનનીની જોડ, સખી ! નહિ જડે રે લોલ.

દામોદર ખુ૦ બોટાદકર

આવો કોઈ નવજવાન, ગાઓ ધરતીનાં ગાન,
જનતા કેરી જબાન બનવા કો’ આવો !૦૦૦
આવો કવિ ઓર કોઈ શાયર શિરમોર કોઈ,
મૂંગી મ્હેફિલો માનવીની રણઝણાવો !

કરસનદાસ માણેક

અનન્ય સર્વસમર્પણ

મહાદેવભાઈના જીવન વિશે વિચાર કરતાં સૌનાં મન ઉપર જે ઊંડામાં ઊંડી છાપ પડે તે તેમના સર્વસમર્પણની. આપણા જમાનામાં કેવળ અંધશ્રદ્ધાનું સમર્પણ કોઈ વ્યક્તિના જીવનમાં મળી આવે, પણ જેની બુદ્ધિશક્તિ વિસ્તૃત શિક્ષણથી અને વાચન-મનનથી પૂર્ણ ખીલેલી છે એવી વ્યક્તિનું સર્વસમર્પણ જેવું મહાદેવભાઈમાં જોઈએ છીએ તેવું બીજા કોઈમાં જોતા નથી.

જે વ્યક્તિ ખરેખર આત્મસમર્પણ કરે છે તેની કેટલીક શક્તિઓ ન જ દેખાય. મહાદેવભાઈમાં કેટલીક વિરલ અને અસાધારણ શક્તિઓ નાનપણથી હતી. એમની સ્મરણશક્તિ આશ્ચર્ય પમાડે એવી હતી. બહુ નાનપણનો એમણે મને એક કિસ્સો કહેલો. પોતે એકડિયામાં ભણતા હતા, અને પાસે જ પહેલી કે બીજી ચોપડીનો ક્લાસ ચાલતો હતો. એ ક્લાસમાં ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યા. કંઈ સવાલ પૂછ્યો; આખા વર્ગને ન આવડ્યો. મહાદેવભાઈથી ન રહેવાયું અને પોતે બોલી ઊઠ્યા : ''હું કહું ?'' એ વખતે એમને બીજા ક્લાસના કેટલાય પાઠો માત્ર સાંભળવાથી જ મોઢે આવડતા હતા અને તેમાંના કોઈ એમણે ત્યાં બોલી બતાવ્યા !

એ તો નાનપણની વાત થઈ. પણ બારડોલીની રેવન્યૂ તપાસણીમાં બંને અંગ્રેજ ન્યાયાધીશો એક પછી એક પ્રશ્ન મામલતદારને પૂછે અને પોતપોતાની નોંધ કરે. મહાદેવભાઈએ બંનેની નોંધોનું ટાંચણ કરી લીધું. એમની લખવાની ઝડપ પણ બહુ જબરી હતી. આખી જુબાની, એમણે પછી એ અમલદારોને જોઈ, સુધારાવધારા કરી, પાછી આપવા મોકલી આપી. બંને ચકિત થઈ ગયા કે આટલું બધું એમણે યાદ શી રીતે રાખ્યું ?

એમનું વાચન પણ વિશાળ હતું. હું ઇચ્છું કે કોઈ એમણે વાંચેલી ચોપડીઓની યાદી બનાવે. અમે બોર્ડિંગમાં હતા ત્યારે પણ એમનું વાચન ઘણું વિશાળ હતું, અને એમાંથી લાંબાં અવતરણો ગમે ત્યારે આપી શકતા. મેં પોતે આટલી સ્મરણશક્તિવાળો કોઈ માણસ જોયો નથી.

ભાષા સમજવાની – નવી ભાષા શીખવાની – એમની શક્તિ પણ અજબ હતી. અમે જેલમાં ભેગા હતા. લૉર્ડ એક્ટનનું નાનું સરખું ઇતિહાસ પરનું પુસ્તક અમારી સાથે હતું. એમાં પાછળ ફ્રેંચ ભાષામાં લાંબાં અવતરણો હતાં. અમારા અબ્બાસ તૈયબજી દાદાને ફ્રેંચ આવડતું. એમની પાસે આ અવતરણો પરથી એમણે ફ્રેંચ શીખવા માંડ્યું. થોડી વારમાં તો અબ્બાસ કરતાં એ પોતાની મેળે આગળ નીકળી ગયા. તેમણે કાંઈક પૂછ્યું. અબ્બાસ સાહેબે કહ્યું કે તે પોતાને નહોતું આવડતું. મહાદેવભાઈએ પૂછ્યું : ''આવો અર્થ ન હોઈ શકે ?'' અબ્બાસસાહેબ કહે : ''કમબખ્ત ! તું તો મારા કરતાં પણ વધારે આગળ ગયો. હવે મને પૂછવા ન આવીશ !''

તેમને અંગ્રેજી તો ઘણું સારું આવડતું. મહાત્માજી સાથે રહ્યા પછી તેમનામાં

મહાત્માજી જેવું જ અંગ્રેજી લખવાની શક્તિ આવી ગઈ. મહાત્માજી તેમનું લખાણ ભાગ્યે જ સુધારતા. તેમનું શબ્દભંડોળ – અંગ્રેજી, ગુજરાતી બંને – મોટું હતું.

એમની ડાયરીઓને જગતસાહિત્યમાં હું તો અનન્ય માનું છું – વિષયની મહત્તાની દૃષ્ટિએ, લેખકની સચ્ચાઈની દૃષ્ટિએ અને લેખકની શક્તિની દૃષ્ટિએ.

રામનારાયણ વિ૦ પાઠક

['મનોવિહાર' પુસ્તક : 1956]

વહી પ્રતિજ્ઞા !

મેરે પાસ અપની કોઈ રાય, મત નહીં હૈ; કેવલ વિચાર ઔર પ્રેમ હૈં. વિચારોંકા આદાન-પ્રદાન હોતા રહતા હૈ. વે ખુલે રહતે હૈં, ઉન્હેં ચૌહદ્દી નહીં હોતી. વે સતત બઢતે રહતે હૈં. સજ્જનોં કે સાથ વિચાર-પરામર્શ હોતા હૈ, ઔર અપને વિચાર હમ બદલ સકતે હૈં. ઇસ તરહ ઉસકી વૃદ્ધિ હોતી હૈ.

ન મૈં કોઈ વાદી હૂં, ન કિસી સંસ્થાકા સદસ્ય. રાજનીતિક પક્ષોંકા મુઝે કોઈ સ્પર્શ નહીં હૈ. મૈં બિલકુલ ખુલા હૂં. કોઈ આયે, વિચાર પટા દે, ઔર વિચાર પટા લે. વિચાર પટા કર કોઈ ભી મુઝે અપના ગુલામ બના લે. મૈં કિસીકા ભી વિચાર સમઝને કે લિએ સતત તૈયાર હૂં. યહ મેરી ભૂમિકા હૈ.

પ્રેમ ઔર વિચારોં મેં જો શક્તિ હૈ, વહ ન કિસી વાદમેં, ન શાસ્ત્રમેં, ન સરકારમેં, ન સંસ્થામેં હૈ. અનેક સમ્રાટ આયે ઔર ગયે, જિનકા આજ પતા ભી નહીં ચલતા. પ્રેમ ઔર વિચારકી હી સત્તા ઇસ દેશ પર ચલી હૈ, ઔર અબ વિજ્ઞાન-યુગમેં ભી વિચારકી હી સત્તા ચલેગી. જ્ઞાનદેવ કે હાથમેં કૌનસી સત્તા થી ? આત્મા કી હી થી. રાજસત્તાસે અગર વિચાર બદલ સકતે હોતે, તો બુદ્ધને રાજ ક્યોં છોડા હોતા ? દુનિયા પર સત્તા વિચારોંકી હી ચલી હૈ. જિસને વિચાર દિયા, ઉસને દુનિયા કો આકાર દિયા. હર ક્રાંતિ કી જડમેં વિચાર હી રહે હૈં.

મુઝસે આપ બંધે હુએ મતોંકી અપેક્ષા ન કરેં, વિચાર કી હી કરે. મૈં હર ક્ષણ બદલનેવાલા હૂં. મુઝ પર આપ આક્રમણ કીજિયે; કોઈ અપના વિચાર સમઝા દે ઔર મુઝે ગુલામ બના લે. લેકિન બિના વિચાર સમઝાયે, મુઝ પર કિસીકી સત્તા નહીં ચલનેવાલી હૈ.

વિચાર કે સિવા દૂસરી કોઈ શક્તિ ઇસ્તેમાલ નહીં કરની હૈ, યહ મેરી પ્રતિજ્ઞા હૈ. શંકરાચાર્યને કહા થા કિ, મૈં વિચાર હી સુનુંગા ઔર સુનાઉંગા. વહી પ્રતિજ્ઞા લેકર મૈં આયા હૂં !

વિનોબા ભાવે

[ભૂદાનયાત્રા દરમિયાન મહારાષ્ટ્ર-પ્રવેશ વેળા : 1958]

ગાંધીજીનું ગદ્ય

સૂર્ય ઊગે અને એનો પ્રકાશ જેમ ચોમેર ફેલાય, તેમ ગાંધીજીની દૃષ્ટિ જીવનના એકેએક પ્રશ્ન ઉપર ફરી વળી છે. હિંદના જીવનના એકેએક પ્રદેશમાં એમણે કામ કર્યું છે.

તેઓ જે કાંઈ લખે છે તે પત્રકાર તરીકે; 'નવજીવન', 'હરિજન' વગેરેના તંત્રી તરીકે. લોકમત અમુક રીતે કેળવવા માટે તેઓ લખે છે, લોકો પાસે અમુક કાર્ય કરાવવા લખે છે. એ ખરું છે કે પત્રકારનાં લખાણો બધાં જ સાહિત્યમાં ન ગણી શકાય. પણ જ્યારે બોલનાર કોઈ પ્રસંગે જીવનના મહાન સિદ્ધાંતો ઉપર બોલે છે ત્યારે એનાં લખાણો ચિરંતન સાહિત્ય બને છે.

અને મહાત્માજીના જીવનમાં આવા પ્રસંગો કેટલા બધા આવ્યા છે ! સૈકાઓથી દલિત થયેલા હરિજનોનો પક્ષ કરતાં તેમણે કહેવાતા સનાતન ધર્મને કેટલી વાર જૂઠો કહ્યો છે ! પરતંત્રની નીચે કચરાઈને નિષ્પ્રાણ થઈ ગયેલા સમાજમાં કેટલી વાર નિર્ભયતા અને ચેતન પૂર્યાં છે ! મર્યાદાભંગ કરતા માનવસમુદ્રને કેટલી વાર સંયમમાં રાખ્યો છે. કેટલી વાર તેમણે એક તૃણ જેટલી નમ્રતાથી સમાજ આગળ પોતાની ભૂલો કબૂલી છે ! કેટલી વાર, સ્વજનો પણ સામા પક્ષે ઊભાં હોય ત્યારે, એકલા ઊભા રહી પોતાની વાત તેમણે મક્કમતાથી રજૂ કરી છે ! કદાચ એક જ વ્યક્તિના જીવનમાં આટલા આટલા ઐતિહાસિક પ્રસંગો ભાગ્યે જ આવ્યા હશે ! આવા પ્રસંગોના તેમના ઉદ્ગારો ચિરંતન સાહિત્યમાં સ્થાન પામે, એ સ્વાભાવિક છે.

મહાત્માજી એક પત્રકાર તરીકે લખે છે, છતાં તેમનું અંતરનું સંચાલક બળ ધર્મભાવના છે. તેઓ અમુક પ્રસંગ માટે લખે છે, અને પોતાના જમાનાની વ્યક્તિઓને ઉદ્દેશીને લખે છે; પણ તેમનો ઉદ્દેશ એટલા પ્રસંગ પૂરતું લોકો પાસે અમુક કામ કરાવી લેવાનો નથી, પણ લોકોને વધારે ધાર્મિક બનાવી તેમને કર્તવ્યમાં પ્રેરવાનો છે. તેમનો ધર્મ અમુક પ્રસંગનો નથી, સાર્વકાલિક છે. આ મહાન ઉદ્દેશ એમનાં સર્વ લખાણોમાં પ્રતીત થાય છે.

ગાંધીજીની મૂળ પ્રેરણા ધર્મની છે, પણ બીજા ધર્મોદ્ધારકો અને એમની વચ્ચે એક મોટો ફરક છે. બીજા ધર્મોદ્ધારકો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે, અમે પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. ગાંધીજી તો ઊલટા કહે છે કે, મને સત્યનો આક્ષાત્કાર થયો નથી. તેઓ પોતાને માટે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રામાણ્યનો દાવો કરતા નથી. પોતાનું વક્તવ્ય બુદ્ધિથી પરીક્ષવાનું તેઓ સૌને કહે છે. બુદ્ધિગ્રાહ્યતા એમના લેખોનું સર્વવ્યાપી લક્ષણ છે. એ જે કાંઈ કહે છે તે બુદ્ધિથી સમજવાનાં આમંત્રણ સાથે કહે છે. રેંટિયો ઘરઘર થવો જોઈએ, એમ કહેવા સાથે તેઓ હિસાબ કરી બતાવે છે કે રેંટિયાની આવક ગરીબ હિંદીને મળતી મજૂરીમાં ઘણો ઉમેરો છે. તેઓ અહિંસાનો ઉપદેશ આપતાં, અનેક દાખલાથી બતાવે છે કે હિંસાનું ચક્ર એક વાર ચાલવા માંડ્યું, તો તેના દાંતામાંથી સમાજ કોઈ દિવસ મુક્ત થઈ શકવાનો નથી.

મહાત્માજીનું બધું ગદ્ય સર્વ જનતાને ઉદ્દેશીને લખેલું હોય છે. તેમણે કહ્યું છે કે, મને જેનાથી લાભ થયો હોય તે વસ્તુ સર્વ સમજે અને સર્વ તેનો લાભ લે એમ હું ઇચ્છું છું. સર્વ સમજે એવું એમનું લખાણ ન થાય, ત્યાં સુધી તેઓ તેને અપૂર્ણ માને ! આને લીધે તેમની ભાષા, વાક્યરચના, દાખલા-દલીલ સર્વ સાદાં અને સર્વ સમજે એવાં હોય છે. ટૂંકાં વાક્યોના તો તેમને કલાકાર કહી શકાય. પણ સાદી ભાષાનો અર્થ ગૌરવ વિનાની નહીં. તેમની ભાષા વસ્તુના ગૌરવને બરાબર વ્યક્ત કરે છે. તેને માટે જરૂર હોય તો તેઓ સંસ્કૃત શબ્દો પણ વાપરે છે. તેમજ સાદી એટલે નિર્બળ પણ નહીં. તેમના સંકલ્પનું આખું બળ તેમના ગદ્યમાં વહી આવે છે. અને સાદી ભાષા એટલે અચોક્કસ પણ નહીં. તેઓ શબ્દ જોખી જોખીને મૂકે છે. તેઓ ચોક્કસ ભાષામાં મુદ્દાસર લખે છે. એક શબ્દ પણ વધારે પડતો ન આવી જાય, તેને માટે તેઓ કાળજી રાખે છે. અલબત્ત, એમને એકની એક વાત અનેક વાર કહેવી પડે છે, પણ ક્યાંય એ અતિયુક્તિ કરતા નથી.

એમનો ધર્મ કાર્યલક્ષી છે. ધર્મ કાર્યરૂપ લે ત્યારે જ એ સાચો જીવનમાં પેઠો, એમ તેઓ માને છે. દરેક સામાન્ય માણસ કંઈક પણ કાર્ય કરી શકે એવું ધર્મનું સ્વરૂપ એ નિર્મી શકે, ત્યારે જ તેમને સંતોષ થાય છે. એટલા માટે લડતમાં પણ એમણે એવાં શસ્ત્રો યોજ્યાં, જે દરેક માણસ વાપરી શકે. સર્વસુલભ સાધનોને જ એઓ સાચાં સાધનો ગણે છે. એ જ રીતે તેઓ સર્વજનસુલભ હોય તેને જ સાચું સાહિત્ય કહે છે.

એમણે સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યા પછી બધું સાહિત્ય પણ વધારે વસ્તુનિષ્ઠ થયું છે. એ રીતે એમણે પોતાના જમાનાના આખા સમાજજીવનને અને સાહિત્યને સત્ય તરફ ઝોક આપ્યો છે. ઇતિહાસકારો તેમને યુગપુરુષ કહે છે, તે યથાર્થ છે.

રામનારાયણ વિ૦ પાઠક

['સાહિત્યલોક' પુસ્તક : 1961]

આવો ઘનશ્યામ, રસેશ આવો,
કુબ્જા કરો સ્પર્શ થકી સુરૂપ !
ન માત્ર આહીં વ્રજભૂમિ, પૃથ્વી
સમસ્ત કુબ્જા બની રાહ જોતી
ઊભી રહી; ધન્ય રસોત્સવે, પ્રિય
રમાડી, સૌંદર્યરૂપ પ્રફુલ્લ ખીલવો.
ફરી અમારાં ઉર-ગોકુળે, હરિ,
સ્વપ્નાં તણી કૈં મઢૂલી દિયો રચી !

ઉમાશંકર જોશી

ઝવેરાતના પારખુ

મારા પિતાશ્રી હીરાલાલ ત્રિ૦ પારેખનો જન્મ 1882માં. કિશોરાવસ્થાથી જ તેમને ઇતિહાસનો વિષય અત્યંત પ્રિય હોવાથી જૂના સિક્કા, હસ્તપ્રતો, શિલ્પસ્થાપત્ય વિશે તેમને તીવ્ર જિજ્ઞાસા રહેતી. શાળા-જીવન દરમિયાન તેમને સાહિત્યની કંઈ વિશેષ અભિરુચિ હોય એમ જણાતું નથી, પણ પાછળથી એ શોખ ખૂબ ખીલ્યો.

કૉલેજના અભ્યાસકાળમાં એમને ઉત્તમ કોટિના વિદ્વાનોનો લાભ મળ્યો. અમદાવાદમાં એ સમયે દયારામ ગીદુમલ જજ હતા. તેમણે અભ્યાસવાંછુ યુવકો સાથે અંગ્રેજી સાહિત્ય વાંચવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી, અને આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે તેમને સૂચવેલા વિદ્યાર્થીઓમાં મારા પિતા તથા દાદાસાહેબ માવળંકરનાં નામ પણ હતાં. આ સત્સંગથી તેમની સાહિત્યાભિરુચિ કોળી. એમના યુવાન હૃદયમાં એ સમયે ઉત્સાહનો થનગનાટ હતો. વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય ગુજરાતમાં નિર્માણ કરવાનાં સ્વપ્નો તે સેવી રહ્યા હતા.

કૉલેજ પૂરી કર્યા પછી પિતાશ્રીની ઇચ્છા પુસ્તકવિક્રેતા અને પ્રકાશક થવાની હતી. 1910માં તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હવે ગુજરાત વિદ્યાસભા)ના સહાયકમંત્રી નિમાયા પછી ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ, જ્ઞાનકોશ, શબ્દકોશ વગેરેની તેમના ચિત્તમાં પડેલી યોજનાઓ સળવળાટ કરવા માંડી.

પરદેશમાં પ્રગટ થતા સાહિત્યપ્રકારો પર તેમ જ કેળવણી, વિજ્ઞાન, ધર્મ, રમત, કળા વગેરે વિષયનાં સામયિકો પર તેમનું સતત લક્ષ રહેતું. એવાં સામયિકો ગુજરાતી ભાષામાં પણ પ્રગટ થાય તે જોવાની તેમની અભિલાષા હતી. એટલે ગુજરાતમાં ક્યાંક પણ કળા કે સાહિત્યનો પ્રયોગ કરતું સામયિક નજરે ચડે તો તેમના ઉમળકાનો પાર ન રહેતો. નવોદિત સાહિત્યકારોને પ્રોત્સાહન આપી, પ્રકાશમાં આણવા તે હંમેશાં તત્પર રહેતા. ગિજુભાઈ બધેકા એક ખૂણે બાળકેળવણી દ્વારા ભાવિ પ્રજાના ઘડતરની મૂગી પ્રવૃત્તિ કરતા હોય, કે ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય માટે ભેખ ધરીને સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાંમાં ઘૂમતા હોય – પિતાશ્રીની નજર સતત તેવી પ્રવૃત્તિ પર મંડાયેલી જ હોય. સંસ્કારસેવકોમાં કે સાહિત્યકારોમાં રહેલું ઝવેરાત પારખવાની તેમની શક્તિ અદ્ભુત હતી.

ગુજરાતી પ્રજામાં વાચનનો શોખ કેળવાય અને પુસ્તકોનો પ્રજામાં બહોળો પ્રસાર થાય તેની યોજનાઓ ઘડતાં તે થાકતા નહીં. પુસ્તકાલયો ઊભાં કરી, તેમને સમૃદ્ધ કરી, પ્રજાને તેનો અમૂલ્ય લાભ આપવા અંગે એવા જ ભેખધારી શ્રી મોતીભાઈ અમીન સાથે તે કૈંકૈં યોજનાઓ ચલાવ્યા કરતા.

પોતાના પ્રાણરૂપ એવી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ લખવાની એમની ઝંખના 1930 પછી પાર પડી. સોસાયટીના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો

આપનારા સંસ્કારસેવકો વગેરેની માહિતી તો એમાં છે જ; તદુપરાંત પ્રજાના સામાજિક ઇતિહાસ તરીકે પણ તેનું મૂલ્ય ઘણું છે.

એમની બીજી સિદ્ધિ તે ત્રણ ભાગમાં લખાયેલો 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન'નો ગ્રંથ છે. વર્ષોની મહેનતથી એકત્ર કરેલાં સેંકડો અવતરણો, કાપલીઓ અને લેખોની સામગ્રી તથા કેટલાંય પુસ્તકોના અભ્યાસ પછી તેમણે સર્જેલા આ ગ્રંથમાં 1801થી 1936 સુધીના રાજકારણ, સાહિત્ય, કેળવણી, પત્રકારત્વ વગેરે પાસાંનો ચિતાર આપેલો છે.

'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'ના નવ ભાગમાં લેખકોના જીવનપરિચય ઉપરાંત ગુજરાતમાં પ્રગટ થતા ઉત્તમ સાહિત્યના નમૂનાનો સમાવેશ કરીને તેમણે તેને મૂલ્યવાન બનાવ્યા છે.

મધુસૂદન હી૰ પારેખ

['કુમાર' માસિક : 1965]

પ્રજ્વલિત હૃદય

ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની વાત છે. હિંદુસ્તાનની વિધવાઓની હાલત જોઈને એમને અપાર દુઃખ થતું હતું. તેથી એમણે પોતાનું આખું જીવન વિધવાવિવાહ આંદોલનને સમર્પિત કરી દીધું. આજન્મ એ જ કામ કર્યું. એક વાર એમના એક મિત્રની કન્યા લગ્ન બાદ એમના આશીર્વાદ લેવા આવી. તો એમણે આશીર્વાદ આપ્યા કે, "તું કદાચ વિધવા થઈ જાય, તો નિર્ભયતાપૂર્વક પુનઃવિવાહ કરજે !" એ મહાપુરુષના મોઢે આવા શબ્દો નીકળી પડ્યા.

આપણને કદાચ આ અભદ્ર વાણી લાગે. પણ એક વિચારથી ઘેરાયેલી વ્યક્તિનું સમર્પિત જીવન અને પ્રજ્વલિત હૃદય તેમાં પ્રગટ થયું હતું. વિચારની ખરી શક્તિ ત્યારે પ્રગટ થાય છે, જ્યારે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પિત કરીને તે વિચારના પ્રચારમાં માણસ લાગી જાય છે. અન્ય વિચાર કોઈ મનમાં આવે જ નહીં. અર્જુનને જેમ માત્ર પક્ષીની આંખ જ દેખાતી હતી, એવું થવું જોઈએ.

વિનોબા ભાવે

આજ માતા ચોડે ચૂમિયું રે, બાળા !
તે દી તારા મોઢડા માથે
ધુંવાધાર તોપ મંડાશે !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

એક પત્ર

મારા નાથ !

મરણપથારીએ પડી પડી એક વાર ફરી તમારે ખોળે મારું માથું મૂકું છું. આ કાગળ ન લખત. હજારો વાર કરગરી કરગરી કહેલા બોલોની કંઈ અસર થઈ નહોતી, તે કંઈ હવે થશે ? પણ મારા અનુભવો જણાવવાથી હું દુઃખમાંથી છૂટીશ.

મારી સોળ વર્ષની જિંદગીમાં બહુ બહુ દુઃખ પડ્યું. જો કોઈ એ દુઃખ મટાડી શકત, તો તે મારા સ્વામીનાથ – મારા દેવ – તમે હતા. તમે મારો હાથ ઝાલ્યો; દુનિયાએ તમને કોમલ, બિનઅનુભવી બાલા સોંપી. પણ તમે તેનો વિચાર પણ ન કર્યો. મારી આ દશા થઈ – મારા પ્રાણ જવા વખત આવ્યો.

હું આપને ત્યાં આવી તે વખત યાદ છે ? પ્રેમાળ માતાપિતાની લાડલી, છતાં પણ તેમનો ભાવ તરછોડી હું તમને ઝંખતી. પરણ્યા પહેલાં નિશાળે જતાં જો મારી નજર તમારા પર પડતી, તો મારા હૃદયમાં કંઈ અવનવા ભાવો ઊગતા; મને થતું કે ક્યારે તમને મળું ? ક્યારે તમારી સેવા કરી જીવન સફળ કરું !

હું તમારે ત્યાં આવી ત્યારે કેટલી નાની હતી ! કોઈ હરણીના આનંદથી કૂદતી. સાસુનો રોફ અને ધણીની ગુલામગીરી, એ શબ્દો મારા કાન પર નહોતા પડ્યા. છ જ મહિનામાં મારું મન કેવું રૂંધાશે તેનો મને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો. આવતાં વાર જ ખાટાંતીખાં મેણાંથી મારા નિર્દોષ મનને જાણીતું કર્યું ! હું કંઈ પણ કરતી કે કહેતી, તો મારાં માબાપ વિશે ચર્ચા થતી : ''તારી મા અને તારા બાપ અને તારી ઉખાત !'' તમને કોઈ એમ કહે તો તમે સામાને તમાચો મારી શકો; જ્યારે એક ગભરુ બાલિકાને પૂજ્ય માવીતરો પર પડતાં શુકનો સાંભળવાં પડે, ખમવાં પડે.

બે-ત્રણ મહિનામાં કઠણ કાળજું કરીને એ સાંભળવાની ટેવ પાડી, ત્યારે નવી ખૂબી શરૂ થઈ. વહાલા ! તેર વરસમાં મારું શું ગજું ! પારકે ઘેર ઊછરેલી નાદાન છોકરીને તમારી રીતિઓ ક્યાંથી આવડે ? જેમ તમારી બહેન તમારી માને લાડકી, તેમ હું પણ મારી માને હતી. મારાં કોમલ અંગોની એમને દરકાર હતી. તેર વર્ષની વહુનું શરીર આખા ઘરનું કામ ઉઠાવી શકે ? તમને શું ખબર નહોતી હું આખો દિવસ વૈતરું કરું છું; નથી સૂતી કે નથી બેસતી. તમે બૉલબૅટ રમીને આવો, ઑફિસમાં જઈ આવો, તેમાં શું થયું ? અમે આખો દિવસ મજૂરી કરતાં, ગાળો ખાતાં, ઘરના વધેલે ધાને પેટ ભરતાં, અસંતોષમાં અહોનિશ જીવન ગાળતાં, બે પ્રેમાળ શબ્દની લાલસાથી તમારી પાસે આવીએ, તો તમારાથી સ્નેહનો એક શબ્દ પણ ન બોલાય ? સાધારણ વસ્તુ જોઈએ તોપણ તરત ઊઠી હાજર રહેવું, પળવાર લાગતાં તમારા ઘાંટા સાંભળવા ! તમારા મરદોના મજબૂત પગ ઑફિસમાં બેઠે બેઠે દુઃખે તેને મારા નિર્બલ હાથે દાબવા, અને તમને પરસેવો થાય તો અડધી રાતે કંપતી કેડે તમને

પવન નાખવો ! તે વખતે શું તમારા મનમાં એમ પણ ન આવ્યું કે આ કોમલ બાલા આ દુઃખ કેમ વેઠશે ? પણ ક્યાંથી આવે ? – હું તો ગુલામડી ! ઘણા દિવસો એવા ગયા છે કે આખો દિવસ કામ કરી પેટની નસેનસ દુખતી હોય, બેસાતું પણ ન હોય – સૂવાનું તો ક્યાંથી જ હોય ? – એ દુઃખ સાથે પણ સેવા કરી જ્યાંત્યાંથી નિદ્રાદેવીનો આશરો લેવાની આશા હોય, તેવે વખતે તમારો સખત બોલ, ધમકી અને ક્વચિત્ બેચાર લપડાક પણ સહન કરતી – પછી આંસુ પડે તો તેમાં પણ અમારી ગુનેગારી !

પિયેર જવાની બંધી, સાસુનો સદાનો કોપ, તમારું હંમેશનું જુલમી સ્વામિત્વ – આ બધું પંદર વરસની છોકરીને તમે સહન કરાવ્યું. હજારો મારા જેવી કરે છે, તેમ મેં પણ કર્યું.

જો તમે સ્નેહ દેખાડ્યો હોત – તમને ખાવાપીવાનો મોજશોખ કરાવનાર લૂંડી તરફ મહેરબાની નહીં – જો જરા પણ દરકાર, મારા તરફ જરા પણ ન્યાય, દર્શાવ્યાં હોત તો – સંસારે તો તમને મારા શરીરના માલિક બનાવ્યા હતા, પણ – હું તમને મારા અંતરના પ્રભુ બનાવત. પણ મનની બધી મનમાં જ રહી. તમારે પલ્લે પડીને ન મળ્યો ન્યાય, ન મેળવ્યો સ્નેહ કે ન પામી સુખ. મારું અંતર રિબાઈ રિબાઈ શરીર સુકાયું અને આખરે આજે મરું છું.

એક દહાડો તો તમારા સ્વાર્થ સિવાય બીજી વાત કરવી હતી ! એક પળ તો શુદ્ધ પ્રેમનો સ્વાદ ચખાડવો હતો ! એક વાર તો જમ્યા પછી પૂછવું હતું કે, પાછળ ધાન રહ્યું છે કે પોપડા ? એક દહાડો તો સાથે બેસી કંઈ રસિકતાનો, કંઈ ઊંચા વિચારોનો ખ્યાલ કરાવવો હતો ! પણ એવી ક્યાંથી આશા ? ખાઈ-પી, પેટ ભરી જિંદગી ગાળવામાં એવા વિચાર ક્યાંથી આવે ?

અસલ સતીઓ આવતે ભવે તે જ સ્વામી માગતી. હું માગું, પણ તે લાયકાત તમે દેખાડી છે ? આ ભવે છૂટી – પ્રભુ ફરી આપણો સાથ ન કરાવે ! સાસુજીને કહેજો કે ફરી કોઈ ભણેલી સ્ત્રી ન લઈ આવે !

અભાગિણી.

કનૈયાલાલ મુનશી

['મારી કમલા' પુસ્તક : 1912]

આ દિગ્વિજયની ખુશાલી, વહેંચશો કોને
સમગ્ર વિશ્વને આ યુદ્ધમાં હરાવીને ?૦૦૦
કરે છે પ્રાર્થના અમૃતના પાકની 'આદિલ',
દશે દિશાઓમાં બેઠા જે ઝેર વાવીને !

'આદિલ' મન્સૂરી

“વરદાન પાછું લઈ લો !”

એક ગરીબ ખેડૂત ભગવાનની ખૂબ શ્રદ્ધાથી ભક્તિ કરતો હતો. એની નિર્મળ ભક્તિ જોઈ ભગવાન પ્રસન્ન થયા. એક દિવસ તેની આગળ પ્રગટ થઈને ભગવાને કહ્યું, “વત્સ, તને જે ગમે તે વરદાન માગ.”

ભગવાનને આમ એકાએક પોતાની સામે ઊભેલા જોઈ ખેડૂત અચંબો પામી ગયો. શું માગવું એ તેને સૂઝ્યું નહીં. આથી ભગવાન હસીને બોલ્યા, “તું સંકોચ રાખીશ નહીં. તારી જે ઇચ્છા થાય તે માગ. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજે કે તને હું જે આપીશ તે તારા પાડોશીઓને પણ માગ્યા વિના મળશે.”

ખેડૂતે કહ્યું, “બરાબર છે, બાપજી. પણ શું માગવું એની મને અત્યારે સૂઝ પડતી નથી. ઘરવાળીને પૂછીને તમને કાલે જણાવીશ.”

બીજે દિવસે ખેડૂતે ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું, ત્યારે તેમણે પ્રગટ થઈને પૂછ્યું, “કેમ ભાઈ, શો વિચાર કર્યો ?”

“હે કરુણાસાગર, મારામાં બુદ્ધિ બહુ ઓછી છે. મારી સ્ત્રી સાથે મસલત કરીને એમ નક્કી કર્યું છે કે મારી પેટી રૂપિયાથી ભરાઈ જાય અને તેમાંથી ગમે તેટલા રૂપિયા કાઢું તોયે તે ખાલી ન થાય, એવું વરદાન તમારી પાસે માગવું.”

“એ તને જરૂર આપીશ. પણ મારી શરત યાદ છે ને ? જે વસ્તુ તને મળશે એ તારા ગામના બધા લોકોને પણ મળશે.”

“દયાનિધિ ! બધું બરાબર યાદ છે. મને જે મળે તે મારા પાડોશીઓને પણ મળે, એ તો વધારે આનંદની વાત છે.”

“તથાસ્તુ !” કહીને ભગવાન અંતરધ્યાન થયા.

ખેડૂતે ઘેર જઈને પેટી જોઈ તો રૂપિયાથી ખીચોખીચ ભરેલી હતી ! બીજે દિવસે ખીસામાં ખૂબ રૂપિયા ભરીને પોતાની સ્ત્રી માટે સાડીઓ ખરીદવા તે નીકળ્યો. રસ્તામાં એને જેટલા લોકો મળ્યા તે બધાના મોં પર આનંદ આનંદ જ હતો. ખેડૂતને ભગવાનની શરત યાદ આવી. વરદાન કાંઈ તેને એકલાને જ થોડું મળ્યું હતું ? બીજાની ખુશી જોઈને તે પણ ખૂબ રાજી થયો.

એક કાપડિયાની દુકાને જઈને તે કહેવા લાગ્યો, “મને સારી સાડીઓ બતાવજો !”

“શું આપશો ?” દુકાનદારે પૂછ્યું.

“તમે કહેશો તેટલા રૂપિયા આપીશ. ચાલો, સાડીઓ બતાવો.”

પણ દુકાનદાર તો ખેડૂતના જવાબથી જરાય પ્રભાવિત ન થયો. એ કહે, “મારે રૂપિયાને શું કરવા છે ? એ તો હવે બધા પાસે ખૂબ થઈ ગયા છે. રૂપિયાની હવે ક્યાં કિંમત રહી છે ? તમે એ કહો કે સાડીના બદલામાં તમે મને અનાજ કેટલું આપી શકશો ?”

“શું કહ્યું ? રૂપિયાની કશી કિંમત રહી નથી ? એવું કદી બને ખરું ?” એને થયું કે દુકાનદાર એની મશ્કરી તો નથી કરતો ને ?

દુકાનદારે એને સમજાવ્યું કે, ''ભાઈ, હવે તો સહુની પાસે જોઈએ તેટલા રૂપિયા થઈ ગયા છે. કોઈને તેની જરૂર રહી નથી. રૂપિયાની હવે કિંમત રહી નથી.''

ખેડૂત ત્યાંથી બીજી દુકાને ગયો... ત્રીજી દુકાને ગયો; એમ કેટલીય દુકાનો ફરી વળ્યો. પણ બધેથી એક જ જવાબ મળ્યો : ''ઘઉં, ચોખા, ચણા, દાળ એવું કશુંક અનાજ લઈને આવો. રૂપિયા અમારે ન જોઈએ.''

બિચારો ખેડૂત તો પરેશાન થઈ ગયો. જ્યારે પણ કાંઈક ખરીદવાએ બજારમાં નીકળતો ત્યારે આ જ મુશ્કેલી આવતી. રૂપિયા લેવાની બધા વેપારી ના જ પાડતા.

છેવટે તેણે વળી એક દિવસ ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું અને પ્રાર્થના કરી કે, ''તમારું આ વરદાન હવે પાછું લઈ લો !''

ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય (અનુ૰ મુકુલ કલાર્થી)

['નવજીવન' માસિક : 1957]

સાબરમતીથી હિમાલય

1924માં હું બાપુના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આવેલો. ત્યાંથી પહેલી વાર હિમાલય જવાનો નિર્ણય કર્યો.

પણ આશ્રમમાંથી કાંઈ લાંબા પ્રવાસનું ખરચ મળે ? બાપુ તો કહેતા : ''આઠ કલાક કામ કરશે તેને પેટ ભરીને ખાવાનું મળશે; પેટીમાં મૂકવા જેવું કાંઈ આશ્રમમાં ન મળે.'' એટલે મેં બાપુને કહ્યું : ''હું તો મહેનત કરતો જઈશ ને આગળ ચાલતો જઈશ.'' બસ, મને રજા મળી ગઈ.

મેં પ્રવાસ શરૂ કરી દીધો. જ્યાં રહેવા જેવું લાગે તે ગામમાં રહેતો. સફાઈનું કામ આશ્રમમાં ખૂબ કરેલું, એટલે જ્યાં મુકામ કરું ત્યાં આસપાસનાં ઘરોમાંથી સફાઈનાં સાધન માગી લઉં. કોઈ જગાએ પાણી જવાની નીક બનાવું, તો વળી કોઈ ઠેકાણે કૂતરાએ પાડેલા ખાડા પૂરું. ક્યાંક શેરીઓ પણ વાળી આવું. લોકોને થાય કે આ માણસ કંઈક જુદી ભાતનો છે. થોડીક વાર હું કામ કરું ત્યાં આજુબાજુથી લોકો કુતૂહલપૂર્વક વાતો કરતાં મદદ કરવા આવી પહોંચે. વાતો કરતાં કરતાં પ્રેમ-સંબંધ બંધાય, તેમાંથી જ કોઈ ભોજન માટે બોલાવી જાય. બપોરના ગાળામાં 'રામાયણ' વગેરે કથાવાર્તા કરું. લોકોને આ બધું ગમે, એટલે ત્યાં વધુ રોકાવાનો પણ આગ્રહ કરે.

પણ આપણા રામ તો વહેલી સવારે, હજી તો સહુ ઊંઘતા હોય ત્યાં, બગલમાં થેલો ભેરવીને ચાલી નીકળે ! આવી જ રીતે હું સાબરમતીથી છેક હિમાલય સુધી પહોંચ્યો.

સુરેન્દ્ર

['ચારિત્ર્યચિત્રો' પુસ્તક : 1957]

સોનીનો કાંટો

અમારા વડવા મૂળ ચાંપાનેર ગામના નિવાસી. ત્યાંથી તેઓ મોડાસા આવી સ્થિર થયા. મોડાસાના અમારા આ પૂર્વપુરષનું નામ રઘજી સોની. એમની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી હતી કે, 'રઘજી સોનીનો કાંટો' એવી ઉક્તિ આજે પણ બોલાય છે. એમને ત્યાં લોકો દાગીના ઘડવાનું સોનું વિના તોલે દઈ જતા. વેપારી વર્ગમાં વેવિશાળ કે લગ્ન જેવો પ્રસંગ ત્વરાએ ઉકેલવો હોય અને દાગીના તૈયાર ન હોય, તો રઘજી સોનીની ચિઠ્ઠીથી કામ ચાલી જાય !

*

હું મેટ્રિક પાસ થયો, પણ કૉલેજમાં ભણવા જઈ શકું એવી સ્થિતિ નહોતી. મોડાસા હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક થવા મેં અરજી કરી. મનમાં વિશ્વાસ હતો કે લાયકાતના હિસાબે મારી નિમણૂક થશે જ, પણ નિમણૂક થઈ બીજાની. મને માઠું લાગ્યું, પણ મારા પિતાએ કહ્યું : ''કમિટીએ સારું જ કર્યું છે. તારે માથે હું બાપ હજી બેઠો છું. પણ એ છોકરાને બાપ નથી અને માએ ખૂબ દુઃખ વેઠીને એને ભણાવ્યો છે.''

1930માં મોડાસા હાઈસ્કૂલની નોકરી છોડી મેં સત્યાગ્રહની લડતમાં ઝંપલાવ્યું. મોટાભાઈને મેં કહ્યું : ''સરકાર સત્યાગ્રહીઓને જેલની સજાની સાથે ભારે દંડ કરે છે, અને એ દંડ એનાં સગાંવહાલાં પાસેથી જપ્તી કરીને વસૂલ કરે છે. આથી સત્યાગ્રહીઓ પોતાના કુટુંબીઓને દસ્તાવેજ પર લખી આપે છે કે, અમારો આ મિલકત પર કોઈ હકદાવો નથી. સરકાર જપ્તી કરવા આવે ત્યારે એ દસ્તાવેજ ધરી દેવાનો, જેથી જપ્તી થઈ શકે નહીં.''

મોટાભાઈ થોડીવાર વિચારમાં પડી ગયા. પછી કહે, ''દંડ વસૂલ ન થાય તો શું થાય ?''

મેં કહ્યું, ''થવાનું શું ? – સત્યાગ્રહીએ ચાર-છ મહિના જેલમાં વધારે રહેવું પડે એટલું.''

મોટાભાઈએ કહ્યું : ''એટલે મારા થોડા રૂપિયા બચે અને તને થોડા મહિના વધારે જેલ મળે, એમ ને ? મને એ મંજૂર નથી. તેં સરકારનો ગુનો કર્યો એટલે સરકાર તને જેલ આપે. પણ તેં મારો કંઈ ગુનો કર્યો નથી; હું તને શા સારુ જેલ આપું ? મારે એવો કોઈ દસ્તાવેજ નથી કરવો.''

મને બે વખત જેલની સજા સાથે દંડ પણ થયો. બન્ને વખત પોલીસ મોટાભાઈની દુકાનેથી જપ્તી કરીને દંડ લઈ ગઈ હતી.

1935માં અમદાવાદના એક બાલમંદિરમાં હું શિક્ષક હતો ત્યાંથી મોડાસા હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સીપાલ શ્રી મોહનલાલ ગાંધી મને મોડાસા લઈ આવ્યા હતા. હું તે વખતે હતો માત્ર મેટ્રિક, પણ ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પ્રત્યેની મારી પ્રીતિને લીધે તેમણે મને હાઈસ્કૂલનાં ઉપલાં ધોરણમાં ગુજરાતી અને ઇતિહાસના શિક્ષકનું કામ સોંપેલું.

અમદાવાદની હાઈસ્કૂલોમાં મેં જોયેલું કે, વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ગણવેશ નક્કી કરેલો હતો. એનાથી વિદ્યાર્થીઓમાં સંઘભાવના અને આત્મીય ભાવ પેદા થાય છે, એવું સાંભળેલું. એક દિવસ હાઈસ્કૂલના ચોગાનમાં વિદ્યાર્થીઓ રમતગમત કરતા હતા ત્યારે મોહનભાઈને મેં કહ્યું, ''આપણે સ્કૂલમાં ગણવેશ દાખલ કરીએ તો કેવું ?''

થોડી વાર મોહનભાઈ મારી સામે જોઈ રહ્યા. પછી કહે : ''તો દેખાય સારું. પણ આપણે ત્યાં કેટલાંય માબાપ પેટે પાટા બાંધી છોકરાંને ભણાવે છે, તે ગણવેશનો બોજો નહીં વેઠી શકે અને છોકરાં ભણતાં અટકી જશે.'' બોલતાં બોલતાં એમની આંખો ભરાઈ આવી.

અમારા એક શિક્ષક હતા શ્રી પૂનમચંદ દોશી. એવો સત્યપ્રતિજ્ઞ સેવાનિષ્ઠ પુરુષ જવલ્લે જ જડે. ચાલીસ વરસની નોકરી પછી એ નિવૃત્ત થયા ત્યારે અમે એમના જૂના-નવા વિદ્યાર્થીઓએ વિદાય-સમારંભ યોજી તેમને નાનકડી થેલી ભેટરૂપે આપવાનો વિચાર કર્યો; પણ તેમણે તરત અમને વાર્યા. કહે : ''તમે તો થેલી આપો, પણ મારાથી એ લેવાય નહીં; એમાં કંઈ નહીં તો સો રૂપિયા ઉમેરીને પણ મારે એ પાછી આપવી પડે. પણ એટલું ઉમેરી શકું તેવી મારી સ્થિતિ નથી.''

ચાલીસ વરસની નોકરી પછી પણ અમારા એ શિક્ષક આવા અકિંચન રહેલા ! મેઘરજ તાલુકાની આદિવાસી જનતામાં ઓતપ્રોત થઈ જઈને સેવા કરનારા કર્મયોગી વલ્લભભાઈ દોશી, તે આ પૂનમચંદભાઈના સુપુત્ર.

રમણલાલ સોની

['રાખનું પંખી' પુસ્તક : 2002]

ચૈતરી તડકામાં તારી યાદને
માની લીધી ડાળ મેં ગુલમ્હોરની !

શ્યામ સાધુ

જાઓ, દુનિયાની ખબર તો લો કે એને શું થયું ?
– કેમ તાજો ઘાવ દિલ પર આજે દેખાતો નથી !

'શૂન્ય' પાલનપુરી

આ છાંયડાના કસુંબાઓ ગટગટાવી લ્યો !
નગરનું વૃક્ષ છું – કોઈ પણ ક્ષણે વઢાઈ જઈશ.

ભગવતીકુમાર શર્મા

કો'કે કરવું પડશે

કો'ક જણે તો કરવું પડશે, ભાઈ !
એક જણે તો કરવું પડશે, ભાઈ !
કશુંયે ના કરવાની કેવી તામસ આ હરીફાઈ ! – કો'ક૦ ૦૦૦

ચહુદિશ આ અંધાર છવાયા,
ઘૂમે મરુદ્‌ગણ ઢોર હરાયાં :
કો'કે, નહિ તો તારે, પડશે દાખવવી જ સરાઈ;
ઊભા રહેવું પડશે કો'કે મારગ દીપક સ્હાઈ – કો'ક૦

આ આવું ને આવું દુર્ભગ
રહેવા ના સર્જાયું છે જગ :
કો'ક જણે તો અમૃતદેશે દોરવું પડશે સ્હાઈ;
કો'ક જણે તો નિમિત્ત કેરી રળવી ભાગ્યકમાઈ – કો'ક૦ ૦૦૦

કો'કે કલશરૂપે પ્રાસાદે,
કો'કે મિટ્ટીરૂપે બુનિયાદે :
વિશ્વસૌખ્યનું ભવન, ભલા, રચી જાવું પડશે આંહીં – કો'ક૦

તારે પાયે ગૃહફૂલ ફૂટશે,
સૌ સૌનું પછીથી કરી છૂટશે :
આજ કસોટી પરે ચઢી છે તારી પ્રેમસગાઈ – કો'ક૦

'ઉશનસ્'

ઊછળતા સાગરે મેં છે ઝુકાવ્યું આપની ઓથે,
શરણમાં જે પડે તેને ડુબાવીને તરી જોજો !૦૦૦
કટોરા ઝેરના પીતાં જીવું છું, એ વફાદારી :
કસોટી જો ગમે કરવી – બીજું પ્યાલું ધરી જોજો !૦૦૦
વરસતા શ્યામ વાદળમાં મળ્યાં'તાં મેઘલી રાતે,
વચન ત્યાં વસ્લનું આપ્યું – હવે, દિલબર, ફરી જોજો !

કપિલ ઠક્કર

આપો તો આટલું આપો રે !

ભીડું મારી ભાંગો એવી કંઈ
કે હું તો જાચના જાચું નહીં !
આપો તો આટલું આપો રે, (2)
કદી હું ભીડથી બીઉં નહીં !

દુઃખોની લાયમાં ટાઢક દઈ
દિલાસો ના દો તો કંઈ નહીં;
આપો તો આટલું આપો રે, (2)
દુઃખોને જીતું સહી લઈ. ૦૦૦

તમે મને તારજો તારણહાર !
કે એવી જાચના જાચું નહીં;
આપો તો આટલું આપો રે, (2)
તરું પણ થાકે ના મારી દેહી !

ભારો મારો હળવો કરી દઈ,
દિલાસો ના દો તો કંઈ નહીં;
આપો તો આટલું આપો રે, (2)
બધોયે ભાર શકું હું વહી.

હશે જ્યારે સુખનો ઉજ્જ્વળ દિન,
લળી લળી નીરખીશ તારું વદન;
દુઃખની જ્યારે રાત થશે ને
ભૂલશે સકળ મહી;
તે વારે આટલું આપો રે,
આપો તો આટલું આપો રે,
તમો પર આસ્થા તૂટે નહીં !

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ૰ જુગતરામ દવે)
['ગુરુદેવનાં ગીતો' પુસ્તક]

હે પ્રભુ ! આજના દિવસનાં કર્તવ્યોને તારા વદનની પ્રસન્નતાના પ્રકાશથી અજવાળજે. અમને એવી આસ્થા આપજે કે રોજેરોજના અતિ સામાન્ય કામમાં પણ દિવ્યતા રહેલી છે.

આજ અમે અંધારું શણગાર્યું,
હે જી અમે શ્યામલને સોહાવ્યું.

પ્રહ્લાદ પારેખ

ગામડે ગામડે જ્ઞાનની પરબ પહોંચાડનાર

ભિક્ષુ અખંડાનંદે જોયું કે ગુજરાતમાં જે સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે લોકભોગ્ય નથી, લોકહિતકારી પણ નથી. એ જોઈ ગયા કે લોકોમાં જીવન આણવું હોય, જાગૃતિ આણવી હોય, તો તેમને રુચે એવું, તેમનાથી પચાવી શકાય એવું, તેઓ સહેજે સમજે એવું સાહિત્ય તેમને માટે તૈયાર કરવું જોઈએ. આને માટે તે સ્થળેસ્થળે ભટક્યા અને જુવાનોને ખોળી કાઢી તેમની પાસે કામ લેવા લાગ્યા, અનેક ભાષાઓમાં લોકભોગ્ય થયેલા ગ્રંથોની શોધ કરી તેને ગુજરાતીમાં ઉતરાવવા લાગ્યા. પરિણામે એમણે ગુજરાતના હજારો સામાન્ય જનોને વાંચતા કરી મૂક્યા.

ભિક્ષુ અખંડાનંદના પરિશ્રમે 'સસ્તું સાહિત્ય' ગુજરાતના ઘરેઘરમાં પરિચિત શબ્દ થઈ પડ્યો છે. ઘણુંખરું અભણ મનાતા અને મજૂરી કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા એવા ઘણા જણોનાં ઘરમાં એમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા સ્વામી રામતીર્થના, સ્વામી વિવેકાનંદના ગ્રંથો, તુકારામની વાણી, 'રામાયણ', 'ભાગવત' આદિ ગ્રંથો મળી આવે છે, અને સૌ તેને રસપૂર્વક વાંચે છે. એમનાં બધાં પ્રકાશનો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નિર્દોષ નથી, એમાં સુધારાને ઘણો અવકાશ છે. છતાં સ્વામીજી જે કામ કરી ગયા છે તે મહાભારત કામ છે, એ વિશે શંકા નથી.

''તેલ જુઓ, તેલની ધાર જુઓ'' – એવી વૃત્તિથી કામ કરવાની સ્વામીજીને ટેવ નહોતી. અમુક પુસ્તક તો સરસ નથી થયું, હજી એને માટે બે-પાંચ વરસ સુધી રાહ જોઈએ, એવી વૃત્તિથી કામ કરવાની સ્વામીજીની ટેવ ન હતી. એમને તો એમ હતું કે મનુષ્યજીવન પરિમિત છે; કાચું-પાકું, અધૂરું-પૂરું ઈશ્વર આપણે હાથે જે પિરસાવે તે સમાજને માટે પીરસી જવું.

કેટલોક સમય થયાં તેઓ લકવાથી પીડાતા હતા. બોલવું-ચાલવું-લખવું એ બધું કષ્ટમય થઈ પડ્યું હતું, છતાંયે અપંગ દશામાં પોતે નડિયાદથી અમદાવાદ આવતા. છેવટના દિવસોમાં તો એ જીવન એટલું કષ્ટમય બન્યું હતું કે, તેમણે જ ઈશ્વર પાસે મુક્તિ ઇચ્છી હશે. સ્વામીજી નિષ્કામ કર્મયોગનું સરસ ઉદાહરણ હિંદુસ્તાનના ભગવાધારીઓ માટે મૂકી ગયા છે.

મહાદેવ હ૦ દેસાઈ

*

સ્વામીજીની સસ્તા સાહિત્યની સેવા ગુજરાતને સદાય યાદ રહેવાની છે.

ગાંધીજી

*

ગુજરાતી ભાષા રહેશે ત્યાં સુધી અખંડાનંદ અમર છે.

મોતીભાઈ ન૦ અમીન

*

સામાન્ય વર્ગમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર પૂરતો નહીં થાય ત્યાં સુધી પ્રજાની ઉન્નતિ થઈ શકે નહીં. આમવર્ગમાં સાહિત્યનો પ્રચાર વિસ્તારથી કરવાની પહેલ કરનાર સંસ્થા સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયે ગુજરાતની ઘણી મોટી સેવા બજાવી છે.

અરદેશર ફ૦ ખબરદાર

*

સ્વામી અખંડાનંદે સમાજહિત માટે પ્રવૃત્તિ આદરી નહોતી. તેઓએ ઉપાડેલું કાર્ય પ્રભુભક્તિ કરવાનો તેમનો પ્રકાર હતો. પ્રભુસેવારૂપે કાર્ય કરવા સાથે અસાધારણ વ્યવહારકુશળતા તેઓ સાધી શકતા. આ એમની વિશિષ્ટ શક્તિ હતી, જે ઘણા આદર્શવાદીઓના કાર્યમાં ગેરહાજર હોય છે. કાર્યનો આરંભ એમણે સંન્યાસ લઈને કર્યો, પરંતુ પૂર્વાશ્રમની વ્યાપારી કુનેહને પોતાના કાર્યમાં સંયોજીને તેનો સદુપયોગ સંસ્થાના હિત માટે કર્યો.

અંબાલાલ પુરાણી

*

ભગવાં વસ્ત્રવાળાઓ તરફ મને જિંદગીમાં કદી આકર્ષણ થયું નથી. મારા મનથી એ લોકો અવળે માર્ગે ગયેલા અને દેશને બોજારૂપ હતા. પરંતુ મોતીભાઈ અમીને મને ભિક્ષુ અખંડાનંદની ઓળખાણ કરાવી, ત્યારે મારું અભિમાન ઓગળી ગયું અને ભગવાં વસ્ત્રોવાળા તરફ તો મારી પૂજ્યબુદ્ધિ થઈ. એમને કંઈ પોતાના મોક્ષની પડી નહોતી. એમને તો અજ્ઞાનનાં પડળો દૂર કરી, નવી દૃષ્ટિ આપી આ દેશને સુખી કરવાની જ માત્ર તમન્ના હતી. એમણે આરામની બિલકુલ દરકાર કરી નથી. છેલ્લો શ્વાસ ચાલ્યો ત્યાં સુધી એકનિષ્ઠાથી એમણે સસ્તા સાહિત્ય માટે સેવા કર્યા કરી. પોતાની કર્તવ્યનિષ્ઠાથી તેમણે સાધુસંન્યાસીઓને જ નહીં પણ ગૃહસ્થોને પણ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે.

હરિપ્રસાદ વ્ર૦ દેસાઈ

*

લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિએ સ્વામી અખંડાનંદની સાહિત્યસેવા અજોડ છે. પરબ્રહ્મની જોડે તાદાત્મ્ય સાધવાની લગનીવાળા એ આજન્મ વિરાગવૃત્તિધારીએ છ આનાના દેવદારના ખોખારૂપી ટેબલથી શરૂઆત કરીને, ગુજરાતને ગામડે ગામડે જ્ઞાનની પરબો પહોંચાડનારી વિસ્તૃત સંસ્થાની ઉત્પત્તિ ને સ્થિતિ કઈ તાલાવેલીથી, કેટલી તનતોડ મહેનત ને અદ્ભુત ત્રેવડશક્તિ તથા વ્યવહારકુશળતાથી સાધી !

બચુભાઈ રાવત

*

સામાન્ય જનતા – ખેડૂતો, કારીગરો, વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ, બાળકો, સૌ કોઈ વાંચી-સમજી શકે તેવાં પુસ્તકોના પ્રચારરૂપી જ્ઞાન-દાનની પરબો તેમણે બેસાડેલી છે.

વેણીશંકર વ૦ પઢિયાર

*

સ્વામીજીની પ્રવૃત્તિએ ગુજરાતમાં નવીનતા અને અનુકરણ આણ્યાં છે, અને પરપ્રાંતોમાંયે નવીન માર્ગો ચીંધ્યા છે. હિંદી પ્રકાશનો કરતું 'સસ્તા સાહિત્ય મંડલ' (દિલ્હી) તો સ્વામીજી પાસેથી જ સૂચના મેળવીને કામ કરતું થયું છે, પણ 'કલ્યાણ' મંડળ (ગોરખપુર)ને સુધ્ધાં આ પ્રવૃત્તિમાંથી જ પ્રેરણા મળી છે. માત્ર પાંચ-છ ચોપડી ભણેલો અને સાધુસંતોના સહવાસથી પ્રેરણા પામેલો માણસ કેવળ હૃદયની ઉત્કટ ભક્તિથી, અણનમ પ્રતિજ્ઞાથી, એકલવીરના જેવી શૂરવીરતાથી અને કર્મયોગીની જાગ્રત નિષ્કામનાથી ગુજરાતને એક છલાંગ મરાવે છે. તેને પ્રતાપે ગુજરાત નવપ્રભાતની તાજગી અનુભવતું થાય છે, પોતાનો પ્રાચીન વારસો સંભાળવા લાગે છે, નવી મૂડી મેળવવાનો ઉત્સાહ પામે છે, અને ગાંધીજીના મંગલ આદેશને ઝીલવાની જાણે ભૂમિકા રચે છે. એક જમાનામાં માણભટ્ટોએ માણ રણકાવીને અને કીર્તનકારોએ કરતાલ બજાવીને આપણા પ્રાચીન વારસાને પ્રજા આગળ જીવતો રાખ્યો હતો. આજના પલટાયેલા સંજોગોમાં સ્વામીજીએ પોતાની કાયા ઓગાળીને ગુજરાતને ઝૂંપડે-ઝૂંપડે પુસ્તકો પહોંચાડીને એ વારસાને સજીવન રાખ્યો છે. એમના જીવનની સુવાસ ગુજરાતને લાંબા કાળ સુધી મહેકતું રાખશે.

શંકરદત્ત શાસ્ત્રી

*

અનેક સાક્ષરો, કવિઓ અને નાનામોટા લેખકોએ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. પરંતુ એ સાહિત્યને ઘેરઘેર પહોંચાડવાનો જે અજોડ ફાળો સ્વામી અખંડાનંદે આપ્યો છે તે માટે હું એમને 'ગુર્જર સાહિત્યના ગૌરવમણિ' કહું છું.

મણિલાલ પ્ર૦ વ્યાસ

*

માત્ર પાંચસાત ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરનાર એક ભિક્ષુક બાવો સંસ્કૃત, હિંદી, બંગાળી, મરાઠી અને અંગ્રેજી ભાષાના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોનાં ભાષાંતર આટલી સફળતાથી કરાવીને ગુજરાતી પ્રજાને આટલી સસ્તી કિંમતે ભેટ આપે, – અને તે પણ પ્રજા પાસે ફંડ માટે અપીલ કર્યા સિવાય – એ એક અશક્ય કલ્પના છે. સાહિત્યનાં અમૂલ્ય પણ સસ્તાં પ્રકાશનોની તેમની સેવા તો સર્વ કોઈ જાણે છે; પણ સ્વામીજીની બીજી અજોડ સેવા એ તેમની સાથે રહેનારને જાણ્યે-અજાણ્યે મળેલી તાલીમ છે. તેમના હાથ નીચે કામ કરનારાઓ સંસ્થાના કામને શાળારૂપ જ ગણતા, અને તેમાંથી પસાર થઈને જીવનમાં ઝુકાવતા.

છોટાભાઈ ઉ૦ પટેલ

*

જ્ઞાનપ્રચાર જેવી શુભ પ્રવૃત્તિથી એમણે પોતાના સંન્યાસજીવનને શોભાવ્યું. અમૂલ્ય પુસ્તકો સોંઘી કિંમતે લોકોને કેમ મળે તેની ચિંતામાં અહોરાત્ર પોતાનો સમય ગાળ્યો. ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક, વૈદ્યકીય વગેરે વિષય પર લગભગ 300 પુસ્તકોની સત્તર લાખ નકલો પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતમાં જ્ઞાનગંગા વહેવડાવી.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા

*

આ દુખી દેશ ફરી પાછો મહાન બને, જૂના વારસાને સજીવન કરી સંભાળે, એ જોવાની એમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. એ સંન્યાસી હતા, પણ કર્મનો ત્યાગ કરીને એમણે આરામ ને આળસની પથારી સેવી નથી. પ્રજાને શિષ્ટ સાહિત્ય વધારે સોંઘું શી રીતે સાંપડે તેની યોજનાઓમાં જ તેઓ નિરંતર રચ્યાપચ્યા રહ્યા.

‘ગુજરાતી પંચ’

*

તેમની કાર્યપદ્ધતિ હદબહાર કરકસરની ભોગ થઈ પડી હોવાને પરિણામે લેખકોને પ્રોત્સાહક ન બની શકી, કર્મચારીઓને થકવી નાખનારી નીવડી, અમુક ધાર્મિક વિચારસરણીના વર્તુળમાંથી એમનાં પ્રકાશનો બહાર ન નીકળી શક્યાં, વગેરે ક્ષતિદર્શનમાં સારી પેઠે તથ્ય હોવા છતાં એક વાત તો ઊભી જ છે કે કરડો ત્યાગ તેમ જ અફર નિશ્ચયબળ ધારણ કરીને જ્ઞાનની જબરી પરબ બાંધી દેનાર બીજો અખંડાનંદ ગુજરાતે પેદા કરી બતાવ્યો નથી.

‘ફૂલછાબ’

*

ભગવાં લૂગડાં પહેરીને તેને દીપાવનારા એમના જેવા થોડા વધુ સંન્યાસીઓ ગુજરાતને મળ્યા હોત, તો આજે જનતાની કેળવણી ચારે પાયે ઊંચી મેડી સુધી વધી હોત. મોતીભાઈ અમીન અને ઠક્કર બાપા જેવા જ એ ગુજરાતના મૂક અને સાચા સેવક હતા. કોઈ સાહિત્યસમારંભમાં જવલ્લે જ નજરે પડતા એ ભગવાં લૂગડાંધારીને જોઈ ઘણા જુવાનોને આશ્ચર્ય થતું. સાક્ષરોનાં અપ્રાપ્ય પુસ્તકોથી અલિપ્ત રહેલા ગામડિયાઓને એમના પુસ્તક ભંડારે જીવનનાં ભાથાં ભરી આપ્યાં હતાં.

‘કુમાર’

[‘ભિક્ષુ અખંડાનંદ’ પુસ્તક : 1947]

❀

ઓ ઈશ્વર ! અમારાં સર્વ નિર્દોષ કાર્યોમાં તારા આશીર્વાદ અપાય તો આપજે. અન્યથા, જે કાંઈ અમારે ભાગે આવે તેનો સામનો કરવાનું બળ અમને આપજે.

❀

''એટલે અધૂરું મૂકી શકતો નથી !''

અમૃતલાલ પઢિયારની હનુમાન ગલીની ઓરડીમાં સ્વામી અખંડાનંદજીનો મારી સાથે પ્રથમ મેળાપ 1906માં થયેલો. લોકોના હિત માટે ધાર્મિક પુસ્તકો સસ્તાં કેમ મળે તેની યોજનાઓ તેઓ વિચારતા હતા, તેમાં મને તેમણે ભેળવ્યો.

1933માં અમદાવાદના મિલમાલિક અને મજૂરો વચ્ચેના ઝઘડામાં મજૂરો તરફથી ગાંધીજી પંચમાં નિમાયા હતા. પણ તેમની તબિયત સારી ન હોવાથી તેઓ બેંગ્લોરમાં હતા. માલિકોનો તકાદો જલદી ચુકાદો મેળવવાનો હોવાથી પંચમાં ગાંધીજીને બદલે કોઈ બીજાને નીમવાની તેમણે માગણી કરી, એટલે ગાંધીજીએ મને તે જગ્યા ઉપર મૂક્યો ને મારે અમદાવાદ જવું પડ્યું. ત્યારે હું સ્વામીજીને મળવા ગયો. 'મુસ્લિમ મહાત્માઓ' પુસ્તક સ્વામીજીને અત્યંત પસંદ હતું અને ત્યારે તેમાંથી તેઓ હંમેશ થોડું વાંચતા. તેમાં એક ઓલિયા સંતે એમ કહ્યું છે કે, જ્યાં તારી પ્રતિષ્ઠા હતી ત્યાં જ તારું અપમાન થાય એવી રીતે વર્તવાથી ઈશ્વરને મળવાનો રસ્તો સુલભ થઈ જશે. પોતાના જીવનમાં થયેલી એક મોટી ભૂલ અને તેનાં પરિણામો તે વખતે સ્વામીજીએ મને કહી દેખાડ્યાં. જનસમાજમાં પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા, એ યોગીઓના માર્ગમાં સૌથી છેલ્લી આડખીલી ગણાય છે અને સાધકદશામાં થયેલી ભૂલો જગત પાસે ખુલ્લી મૂકવામાં અજબ બળ મળતું લાગે છે. 'મો સમ કૌન કુટિલ ખલ કામી ?' એ સુરદાસનું ભજન સ્વામીજીનું અત્યંત માનીતું હતું.

ત્યાર પછીનો પ્રસંગ સ્વામીજી ઉપર રાજદ્રોહના ખટલા સંબંધી મારી સલાહ લેવાનો આવ્યો. તે અંગે મુંબઈ સરકારના ગૃહખાતાના સેક્રેટરીને હું મળી આવ્યો. મેં તેમને કહ્યું કે જે સંસ્થા પાંત્રીસ વરસથી ચાલે છે ને રાજકારણથી અળગી રહી છે, તેને હાથે જાણીને તો આવી વાત બને નહીં. બહાર પડેલું પુસ્તક ઉશ્કેરણી કરનારું હતું એમાં શક નથી. મૂળ હિંદી પુસ્તક 1921માં છપાયેલું તેનું ભાષાંતર તૈયાર પડ્યું હશે એટલે વાપરી નાખ્યું હશે. મેં જણાવ્યું કે ગુજરાતમાં ગાંધીજીની પછી દરેક ઘરમાં જેનું નામ જાણીતું છે એવા આ ભિક્ષુ અખંડાનંદ છે, અને તેમનો બચાવ કરવામાં અમારા જેવા ખર્ચ કરવામાં પાછું વાળીને જોશે નહીં. એક સદીમાં ન બની હોય તેવી મોટી બીના આ થઈ જશે, માટે કેસ પાછો ખેંચી લેવો. પબ્લિક પ્રોસીક્યૂટરે તો, સ્વામીજી તરફના માનને લીધે, ''આ કેસ હું નહીં ચલાવી શકું'' એવું લખ્યું હતું જ. આ બધી વાત સાંભળીને હોમ સેક્રેટરીએ કેસ પાછો ખેંચી લેવાનો હુકમ કર્યો.

આગળ જતાં સ્વામીજીએ સંસ્થા આટોપી લેવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમના અવસાન પછી કાંઈ બાકી રહી ગયું હોય તો ટ્રસ્ટીઓ તે કામ પૂરું કરે, તેવી સૂચના સાથે એમણે વિલ બનાવ્યું. મને પણ ટ્રસ્ટી થવાનું કહ્યું. મેં હા તો પાડી, પણ સારું કામ તોડી પાડવામાં મને કેમ જોડો છો, એવું પૂછ્યું. ત્યારે તેમણે યોગ્ય માણસો

માટે કરેલી શોધના નિરાશાજનક પરિણામની વાત કરી. પણ પછી સંસ્થા બંધ કરવી કે ચાલુ રાખવી તેનો નિર્ણય તેમણે ટ્રસ્ટીઓ પર છોડી દીધો.

આખર જતાં સ્વામીજી ત્રણત્રણ દરદોથી પીડાતા હોવા છતાં રોજ નડિયાદથી અમદાવાદ રેલવેમાં આવતા અને પોતાના કાર્યને ચૂકતા નહીં. એક ગૃહસ્થ તેમને પિછાને, પણ વાતનો પ્રસંગ પડેલો નહીં. એક દિવસ તેના ડબ્બામાં સ્વામીજી આવી ચડ્યા, તો આ ભાઈ રાજી થયા કે આજે વાતો કરીશું. પણ સ્વામીજીએ તો આવતાંની સાથે પ્રૂફો અને પેનસિલ કાઢીને કામ શરૂ કરી દીધું, તે ગાડી અમદાવાદ ઊભી રહી ત્યારે પૂરું થયું. ત્યારે આ ભાઈએ પૂછ્યું કે, ‘‘સ્વામીજી, આપની તબિયત સારી નથી, આટલું કષ્ટ થાય છે, છતાં આટલો શ્રમ શા માટે લો છો ?’’ સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો : ‘‘જો મારું કામ હોય તો છોડી દઉં, પણ ઈશ્વરનું કામ છે એટલે અધૂરું મૂકી શકતો નથી.’’ સ્વામીજીનું મનોબળ અગાધ હતું; કેટલાકને તેમાં હઠ કે દુરાગ્રહ જેવું લાગતું. પણ મહાત્માઓની તો એવી જ ભાવના હોય છે કે પોતાની પાસે જે હોય તે બીજાઓને આપતા જવું.

સ્વામીજીએ મારા ઉપર લખેલા છેલ્લા (તા. 10-10-41ના) પત્રમાંથી થોડો ઉતારો આપીને પૂરું કરું :

‘‘દીપકને સળગતો રાખવા માટે તેલ-પાવરની જરૂર રહે છે, તેમ મનુષ્યને હૃદયમાં આધ્યાત્મિક જ્યોત સળગતી રાખવા માટે નિત્ય સ્વાધ્યાય બહુ જરૂરી છે. આ સેવક પણ જ્યારે ને જ્યાં સમય મળે ત્યાં ત્યાં સ્વાધ્યાય થઈ શકે તે માટે પુસ્તકો સાથે જ રાખે છે, જેથી નિરર્થક જતા સમયનો ઉપયોગ થઈ શકે.’’

મનુ સુબેદાર

[‘ભિક્ષુ અખંડાનંદ’ પુસ્તક : 1947]

આવા ભગવાન ન ચાલે !

બાણાસુરની પુત્રી દિવસો સુધી પોતાના મહેલમાં અનિરુદ્ધ સાથે ક્રીડા કરે, એ ઉષા ઉપર ગુસ્સે થઈને બાણાસુર અનિરુદ્ધને કેદ કરે અને બાણાસુરના આ પગલા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે બાણાસુરની સામે યુદ્ધે ચડે અને આપણે સૌ ભક્તિભાવથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં આવાં કૃત્યને ગાઈએ ! આજના યુગમાં આપણા ધાર્મિક ભાઈબહેનોની શ્રીકૃષ્ણ તરફની આવી ભક્તિને આપણે કેવું નામ આપવું ? નવા યુગના ‘ભાગવત’માં આપણા શ્રીકૃષ્ણ આવા ન હોય : હોય તો તે આપણા યુગના ભગવાન ન ગણાય.

આપણી ધર્મસંસ્થાઓમાં ભક્તિભાવને નામે આવા દુરાચારો આજે પણ માફ થાય છે તે દુઃખની વાત છે.

નાનાભાઈ ભટ્ટ

[‘સંસ્થાનું ચારિત્ર્ય’ પુસ્તક]

શું આપણે ધાર્મિક છીએ ?

આપણો દેશ ધર્મપ્રધાન છે. આપણા દેશમાં સેંકડો મંદિરો, મસ્જિદો, મઠો, તીર્થસ્થાનો વગેરે ધાર્મિક સ્થળો આવેલાં છે. લાખો સાધુ-સંતો આ દેશમાં વિચરણ કરતા જોવા મળે છે અને તેમના દ્વારા સતત વ્યાખ્યાનો, પ્રવચનો, પારાયણો થતાં જ રહે છે.

એવી રીતે દેશમાં તમામ ઠેકાણે ધર્મમય વાતાવરણ દેખાય છે. છતાં પણ એક પહાડ જેવો પ્રશ્ન મારી અને તમારી સામે છે કે, ''શું આપણે ધાર્મિક છીએ ?''

આપણે ધાર્મિક છીએ તેવી ઘણા લોકોમાં ભ્રમણા છે. કોઈને એકાદ-બે ગીત ગાતાં આવડી જાય અને એ પોતાની જાતને મહાન સંગીતકાર સમજવા માંડે, કોઈને કક્કો પણ આવડતો ન હોય અને પોતાની જાતને મહાન પંડિત કે વિદ્વાન સમજી લે, તે ભ્રમણા છે. આવા અનેક લોકો ભ્રમણામાં જ જીવતા હોય છે.

મંદિરોમાં જુઓ તો દર્શનાર્થીઓની ભીડ હોય. પણ તેમાંના કેટલા લોકો એકાગ્ર ચિત્તે ભગવાનનાં દર્શન કરનારા હશે ? મંદિરોમાં પણ આપણે બધું બહિરંગી જ જોયા કરીએ છીએ. જો એમ સાંભળવા મળે કે આજે મંદિરમાં રૂપિયાની નોટોના હિંડોળા કર્યા છે, આજે સૂકામેવાના હિંડોળા કર્યા છે, આજે માખણનું શિવલિંગ બનાવ્યું છે, તો લોકો દોટ મૂકે, આ બધું જોવા માટે દોડે.

લોકો પૂનમના દિવસે જ ડાકોરમાં દર્શન કરવા જાય. કેટલી ધક્કામુક્કી ! એટલી ભીડમાં ઠાકરોજીનું મુખારવિંદ પણ લબકઝબક દેખાય. એના કરતાં તમે અમાસના દિવસે જાવ, દસમીને દિવસે જાવ, અડધો કલાક ઠાકોરજીનાં દર્શન નિરાંતે કરશો તો ધરાઈને ઘરે આવશો. પણ લોકો આ નહિ સમજે. કારણ બધા બહિરંગમાં જ માનનારા છે. સાધુ-સંતો પણ કરામત કરે છે. વિશ્વશાંતિ મહાયજ્ઞનું આયોજન કરે. સેંકડો યજ્ઞકુંડીઓ ગોઠવી દે. અત્યારે યજ્ઞ બિલકુલ કોમર્શિયલ થઈ ગયા છે. સાધુ-સંતોને એક-એક યજમાન દીઠ લાખો રૂપિયા જોઈએ છે. કોઈને ખોટું લાગે, પણ આ નક્કર હકીકત છે.

આ પ્રમાણે તિલક કરવું, આ પ્રમાણે કંઠી પહેરવી, આ રીતની તુલસી કે રુદ્રાક્ષની માળા રાખવી, આ રીતનાં કપડાં પહેરવાં, આવી રીતની જનોઈ કે ચોટલી રાખવી, દાઢી રાખવી, આ દિવસે વ્રત કરવાં, આ દિવસોમાં ઉપવાસ કરવો, આ રીતે પૂજા-પાઠ કરવાં, આ રીતે સાધુ-સંતોને નમન કરવું, આનાથી અભડાઈ જવાય, આ તમામ પ્રકારનાં જે વિધિવિધાનો છે તે ધાર્મિક બાહ્યાચાર છે.

તિલક જુદાં જુદાં પ્રકારનાં હોય, વેષ જુદા પ્રકારના હોય, કોઈ જનોઈ પહેરે, કોઈ ચોટલી રાખે, કોઈ ચોટલો રાખે; કોઈ સાવ ન રાખે, કોઈ દાઢી રાખે, કોઈ આ દિવસે ઉપવાસ કરે, કોઈ કંદમૂળ બિલકુલ નથી ખાતા; કોઈ ચાતુર્માસમાં રીંગણાં-મૂળા નથી ખાતા. અમુક લોકો દિવસે જમે છે, રાત્રે નથી જમતા. આ બધી

બાહ્યાચારની ભિન્નતા છે.

પરંતુ માનવ-માનવ વચ્ચેના જે સંબંધો છે એમાં સત્યતા, નિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા, નીતિમત્તા વગેરેમાં ભિન્નતા ન સંભવે. જેનાથી આ પ્રજા, દેશ, સમાજ ઉન્નત થાય, સુખી થાય, સમૃદ્ધ થાય, સંરક્ષિત થાય એ ધર્મ છે.

આપણા દેશમાં મોટી મોટી હસ્તીઓ ધાર્મિક નેતા છે. દેશ-વિદેશમાં તેઓ ફરે છે. તેમની આસપાસ લાખો લોકો ટોળે વળે છે અને એમાં પણ મોટા મોટા હોદ્દેદારો, રાજકારણીઓ, અમલદારો, ઉદ્યોગપતિઓ, શ્રીમંતો જ હોય છે. ધાર્મિક નેતાઓ તેમને કંઠી પહેરાવે છે, પૂજા-પાઠ આપે છે, પોતાના મંદિરે આવવાના નિયમો પણ આપે છે. પરંતુ આમાંથી એક પણ ધર્મગુરુએ તેમને એવી પ્રતિજ્ઞા નહિ લેવડાવી હોય કે “તું મારી પાસે આવ્યો છે તો આજથી ભ્રષ્ટાચાર ન કરતો, તું સત્યપણે રહેજે, નીતિનું પાલન કરજે.” કારણ કે તેમને આવા સુખી માણસો પાસેથી પૈસા જોઈએ છે. તમે ગમે ત્યાંથી ચૂસીને આપો, એને જરા પણ નથી પડી.

આ દેશની અંદર વડાપ્રધાનથી માંડીને સામાન્ય એવા તલાટીઓ, મંત્રીઓ દરેકે દરેક કોઈ ને કોઈ ગુરુના આશ્રિત તો છે જ. કોઈ શંકરાચાર્ય પાસે જાય છે, કોઈ સાંઈબાબા પાસે જાય છે. છતાં પણ કોઈ અંદરથી નથી બદલાયા, તેનું કારણ શું છે ? જ્યાં મૂળ છે ત્યાં જ બીમારી છે. જો ધર્મગુરુઓ સુધરે તો તે હોદ્દેદારોને જરૂર સુધારે અને જો હોદ્દેદારો સુધરે તો જનતાને સુધરવું પડે. આપણા દેશમાં ધર્મનેતા અને રાજનેતાની ગાંઠ મજબૂતપણે બંધાઈ ગઈ છે. એટલા માટે એક જ સ્ટેજ પર કહેવાતી ધાર્મિકતા અને ભ્રષ્ટાચારનું હજારોની મેદનીમાં, ફૂલના ગુચ્છોથી અને તાળીઓ ગડગડાટથી સન્માન કરવામાં આવે છે. અહીં બધાને દ્રવ્ય જોઈએ છે – માન, પદ, પ્રતિષ્ઠા જોઈએ છે.

ઘણા લોકો નિયમ લેતા હોય છે કે, હું ચાર મહિના દૂધ નહિ પીઉં, એક મહિનો કઠોળ નહીં ખાઉં, એક મહિનો લીલાં શાકભાજી નહીં ખાઉં. એ બધું તમારે ખાવું હોય તો પેટ ભરીને ખાજો. પરંતુ એવો નિયમ લો કે, હું ચાર મહિના હરામનું નહિ ખાઉં. તો પ્રજા સુખી થઈ જશે.

હરિસ્વરૂપદાસ સ્વામી

[‘શું આપણે ધાર્મિક છીએ’ પુસ્તક : 2001]

સેવા

સેવ્યને તમારી સેવાની જરૂર ન રહે, એવી સ્થિતિનું નિર્માણ થાય એ જ ખરી સેવા. જેમને આપણી સેવાની જરૂર ન હોય, તેમની સેવા પણ હઠપૂર્વક કરવાની જરૂર નથી.

ગુણવંત શાહ

ધર્મની ભગિની

ધર્મ એ કાંઈ અરણ્યમાં જઈને શોધવાની વસ્તુ નથી, પણ સમસ્ત જીવનમાં અને સામાજિક વ્યવહારમાં તેનું આચરણ કરવાનું છે. જીવનનું પ્રત્યેક પાસું ધર્મના રંગે રંગાયેલું હોવું જોઈએ. ધર્મના માર્ગદર્શન વિનાનાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન કે વિદ્યા હાનિકારક નીવડશે. ધાર્મિક દિશાસૂચન વિનાનાં કલા અને સાહિત્ય ભુલાવો ખવડાવશે.

સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને ધર્મની ભગિનીઓ કહી છે, તે આ કારણે. શોપેનહાવર એક નિરાશાવાદી તત્ત્વજ્ઞ હતો, અને જીવનને તે અપાર દુ:ખનું ધામ માનતો હતો. એમ છતાં દિવસને અંતે તે એક સંગીતશાળામાં જઈ સંગીતના મનહર સૂરોમાં પોતાનું દુ:ખ ભૂલી જતો. એ દુ:ખી જીવને જે આશ્વાસન ધર્મ પણ આપી ન શક્યો, તે એને કલા દ્વારા સાંપડ્યું.

ભક્તિમાં જે લક્ષણો આપણે જોઈએ છીએ, તે જ શિષ્ટ સાહિત્યમાં પણ જોવા મળે છે. બંનેમાં પવિત્રતા હોય છે. બંનેમાં નમ્રતા ને નિખાલસતા હોય છે. ભક્ત ઈશ્વરપ્રાપ્તિ વિના બેચેન રહે છે; કવિ પણ તેણે સેવેલાં સ્વપ્નોની સિદ્ધિ થતી નથી ત્યાં સુધી બેકાર રહે છે. ભક્તિ અને લેખનપ્રવૃત્તિ બેય સ્વેચ્છાનાં પરિણામો છે. કોઈની આજ્ઞાથી ભગવાનનું ભજન થતું નથી કે કવિતા રચાતી નથી. સાચી ભક્તિ નિષ્કામ હોય છે, અને ભક્તોને ઈશ્વર પાસેથી કોઈ અપેક્ષા હોતી નથી : સાચો સાહિત્યકાર પણ નફાતોટા પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવે છે અને લોકપ્રિયતાની પરવા કરતો નથી.

કલા અને સાહિત્ય તેની ભવ્યતાથી આપણામાં આદર ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા સૌંદર્યથી મોહ પમાડી આપણને વશ કરે છે. સૌંદર્ય જેમ દૈહિક હોય, તેમ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પણ હોઈ શકે. લેખકનો ધર્મ સૌંદર્ય દ્વારા આનંદ અને રસ ઉપજાવીને વાચકનો ઉત્કર્ષ કરવાનો છે.

શ્રેષ્ઠ સાહિત્યના એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત તરીકે યુગકવિ ન્હાનાલાલ પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરીએ. સૌથી પ્રથમ ગુણ જે આંખે ચડે છે, તે એમની કવિતા પ્રત્યેની સમર્પણતા. એમનામાં એક ફકીરની બેપરવાઈ હતી. બહોળો વસ્તાર હોવા છતાં સરકારી હોદ્દો ફગાવી દઈ તેઓ કાવ્યદેવીની એકનિષ્ઠ સેવા કરવાને કટિબદ્ધ થયા. તેમ કરતાં તેઓએ પુષ્કળ વેઠ્યું હતું. છતાં તેમના સ્વાર્થત્યાગ વિશે કોઈ સૂચન કરે તે પણ તેઓને અરુચિકર થઈ પડતું.

હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં જે ઉચ્ચત્તમ આદર્શો છે તે ટાગોર અને ન્હાનાલાલના કાવ્યોમાં ગવાયા છે. ધનપ્રાપ્તિ કે લોકેષણા સારુ એમણે એમના સાહિત્યનું ધોરણ હેઠું પાડ્યું નથી. સૌ કોઈ સમજી શકે એવા શુભાશયથી પણ એઓ પોતાની કવિતાનું ધોરણ જનસમાજની પંક્તિ પર લાવી શકતા નહીં. એઓ એમ માનતા કે એમણે નીચે ઊતરવા કરતાં અર્ધશિક્ષિત સમાજને ઊંચે આવવાની જરૂર વધારે હતી.

એમની કવિતામાં જન્મસિદ્ધ પવિત્રતા ખડકાયેલી છે. પણ માત્ર નીતિ અને પવિત્રતાથી કોઈ કાવ્યમુગટ ધારણ કરી શક્યું નથી. કવિશ્રીમાં પવિત્રતા અને રસિકતા, સાત્ત્વિકતા અને સૌંદર્યનો સુરેખ સમન્વય સધાયો છે. જેમ નીતિભંગ, તેમ રસજ્ઞતાનો ભંગ પણ એમને માટે અકલ્પ્ય હતો. તેમના તેજેઘડ્યા શબ્દો, તેમની ભવ્ય ઉપમાઓ, નીતિનો પરિમલ પ્રસરાવતાં તેમનાં અનેક કાવ્યપુષ્પો અને સંગીતસભર રાસો આપણા કાવ્યસાહિત્યનો મહામૂલ્યવાન વારસો છે.

ફીરોઝ કા૦ દાવર

[ન્હાનાલાલ જયંતી વ્યાખ્યાન : 1965]

સતયુગમાં બધું સારું જ હતું ?

સતયુગમાં બધું સારું હતું ને હવે કળિયુગમાં લોકો બહુ બગડી ગયા છે, એમ વિચારવાની આપણને ટેવ પડી ગઈ છે. પરંતુ હકીકતમાં બધું એવું નથી.

એક કાળે ભરસભામાં દ્રૌપદી જેવી રાણીનાં ચીર ખેંચાયાં હતાં. પણ આજે કોઈ ભંગીની સ્ત્રીનાંય ચીર ખેંચી જુઓ તો ! આજે સમાજ એ સાંખી લેશે કે ?

શાંતનુ રાજા એંસી વર્ષની ઉંમરે એક માછીની કન્યા સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયા, અને એ પરણી શકે તે માટે એના 30 વરસના ભરજુવાન દીકરાએ ગાદી તો છોડી, પણ આજીવન અપરિણિત રહેવાની પ્રતિજ્ઞાયે લીધી. દીકરાને જિંદગીભર કુંવારો રાખીને ઘરડો બાપ પરણવા તૈયાર થયો હશે, એ જમાનો કેવો હશે ! આજે કોઈ એંસી વરસનો ડોસો જાન જોડે તો ?

એટલે જમાનો બહુ બગડી ગયો છે, એમ કહેવા જેવું નથી. એ તો આજે આપણને દૂરના ડુંગરા રળિયામણા લાગે.

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

['મહારાજની વાતો' પુસ્તક]

સતયુગ અને કલિયુગ

અસત્ય, હિંસા સતયુગમાં હોતાં નથી તેવું નથી; પણ સતયુગમાં તેની પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી અને તે સર્વોપરી ગણાતાં નથી. કલિયુગમાં સત્ય, પ્રેમ, દયા હોતાં નથી તેમ નહીં; પણ તેમની ઠેકડી ઉડાડાતી હોય છે. કલિયુગનો અર્થ એ કે શરીરસુખને જ સર્વ કાંઈ ગણવું, અને તેને ટકાવવાના સાધનરૂપે બળ ઉપર જ બધો આધાર રાખવો.

મનુભાઈ પંચોળી

ભગવાનનો ભાગ

નાનપણમાં બોરાં વીણવા જતા.
કાતરા પણ વીણતા.
કો'કની વાડીમાં ઘૂસી ચીભડાં ચોરતા.
ટેટા પાડતા ને ખિસ્સાં ભરતા.
પછી બધા ભાઈબંધો પોતાનાં ખિસ્સામાંથી ચોરીનો માલ ઠલવીને
ઢગલી કરતા ને ભાગ પાડતા :
– આ ભાગ ટીકુનો.
– આ ભાગ દીપુનો.
– આ ભાગ ભનિયાનો, કનિયાનો...
છેવટે એક વધારાની ઢગલી કરી કહેતા :
– 'આ ભાગ ભગવાનનો !'

પછી સૌ પોતપોતાની ઢગલી
ખિસ્સામાં ભરતા,
ને ભગવાનની ઢગલી ત્યાં જ મૂકી
રમવા દોડી જતા.

ભગવાન રાતે આવે, છાનામાના
ને પોતાનો ભાગ ખાઈ જાય – એમ અમે કહેતા.

પછી મોટા થયા.
બે હાથે ઘણુંય ભેગું કર્યું;
ભાગ પાડ્યા – ઘરના, ઘરવખરીના,
ગાય, ભેંસ, બકરીના.
અને ભગવાનનો ભાગ જુદો કાઢ્યો ?૦૦૦

સુખ, ઉમંગ, સપનાં, સગાઈ, પ્રેમ –
હાથમાં ઘણું ઘણું આવ્યું... અને ગયું !
અચાનક ગઈ કાલે ભગવાન આવ્યા;
કહે : લાવ, મારો ભાગ...

મેં પાનખરની ડાળી જેવા
મારા બે હાથ જોયા – ઉજ્જડ.
એકાદ સૂકું તરણુંયે નહીં.
શેના ભાગ પાડું ભગવાન સાથે ?
આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં,
તે અડધાં ઝળઝળિયાં આપ્યાં ભગવાનને.૦૦૦

રમેશ પારેખ

કલિયુગમાં ઋષિ-પરંપરા

અમદાવાદ શહેરમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરીને મહાત્મા ગાંધીએ એક ઋષિકર્મ કરેલું. તે પછી ઘણાં વરસે સૌરાષ્ટ્રના સણોસરા નામના ગામડામાં લોકભારતી વિદ્યાપીઠ સ્થાપીને, પોતાને ''મહેતાજી'' તરીકે ઓળખાવનાર નાનાભાઈ ભટ્ટે પણ એવું ઋષિકર્મ કર્યું હતું. તેમના અવસાન પછી મનુભાઈ પંચોળી અને બીજા સાથીઓએ મળીને લોકભારતી સંસ્થાનો વિકાસ ચાલુ રાખ્યો.

આફ્રિકામાં વસતા એક ગુજરાતી કુટુંબની કન્યા મૃદુલા એ લોકભારતીમાં અભ્યાસ કરવા આવી. પોતાની નિર્મળ તેજસ્વિતા અને ભક્તિને કારણે તે મનુભાઈ જેવા ગુરુની એક પ્રિય શિષ્યા બની. આગળ જતાં નાનાભાઈ ભટ્ટે મણારમાં સ્થાપેલી લોકશાળામાં મૃદુલાબહેન શિક્ષિકા બન્યાં. દરમિયાન રવિશંકર મહારાજના સમાગમમાં આવીને એમનું વાત્સલ્ય પામ્યાં. અમદાવાદમાં પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજી પાસે થોડો વખત રહેવાનું સદ્ભાગ્ય પણ તેમને સાંપડ્યું. તે દિવસોમાં અમેરિકાના મહાન હબસી વૈજ્ઞાનિક જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન કાર્વરની જીવનકથા તેમણે પંડિતજીને અંગ્રેજીમાં વાંચી સંભળાવેલી. ત્યારે સુખલાલજીના મુખેથી શબ્દો નીકળેલા કે, આ કથામૃત ગુજરાતીમાં પણ વહાવી શકાય તો કેવું સારું ! કાર્વરના સંતજીવનથી પ્રભાવિત થયેલાં મૃદુલાબહેનના અંતરમાં તો એ અભિલાષા હતી જ. પછી મનુભાઈને તેમણે આ વાત કરી ત્યારે જાણવા મળ્યું કે લોકભારતીની સ્થાપના પાછળ રહેલું ગુપ્ત પ્રેરક બળ હતું અમેરિકાના બે હબસી મહાપુરુષોનું જીવન : તેમાંના એક ટસ્કેજી નામની વિખ્યાત હબસી વિદ્યાપીઠના સ્થાપક બુકર ટી૦ વૉશિંગ્ટન અને બીજા તેમના સાથી અને સમર્થ અનુગામી વનસ્પતિ વિજ્ઞાની જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન કાર્વર.

પછી તો હબસીઓના ઋષિ સમા એ કાર્વરને લગતાં જુદાં જુદાં પુસ્તકો મૃદુલાબહેન વાંચતાં ગયાં. સાથોસાથ લોકશાળાના પોતાના વિદ્યાર્થીઓને એ જીવનકથાનું રસાયણ પાતાં ગયાં. એ લાંબા અનુભવને અંતે એમણે લખેલી કાર્વરની જીવનકથા 'દેવદૂત'ને નામે 1967માં બહાર પડી.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

આપણી આસપાસ આફતો ટોળે વળે ત્યારે પણ માતાનો પ્રેમ તો એ બધાંની વચ્ચે પ્રકાશતો રહે છે. ત્યારે પણ એ તો સંભારતી રહે છે – કદીક એની છાતીને સુખથી છલકાવી દેનાર પેલા શિશુ-સ્મિતને, બચપણના કિલ્લોલને, ખીલતા યૌવનની આશાઓને.

હબસીઓના ઋષિ

પુરાણોમાં કલ્પદ્રુમની વાત આવે છે. એમાં કહેવાયું છે કે સત્યયુગમાં એવાં ઝાડ હતાં કે કોઈ પણ માણસ એ ઝાડ નીચે જઈ જે કાંઈ ઇચ્છે તે મેળવી શકતો.

જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન કાર્વરની જીવનકથા વાંચતાં એ પૌરાણિક કલ્પદ્રુમનું સ્મરણ થાય છે. અમેરિકાવાસી હબસી કાર્વરને લોકો વનસ્પતિ-વૈદ્ય તરીકે ઓળખતા. તેને વનસ્પતિમાં રહેલાં પ્રચ્છન્ન તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર કરનાર ઋષિ કહી શકાય. મગફળી, કપાસ વગેરે વનસ્પતિઓમાંથી તેણે પ્રયોગો મારફત જીવનજરૂરિયાતની એટલી બધી વસ્તુઓ નિર્માણ કરી છે કે તેને આ કલિયુગનું કલ્પવૃક્ષ ગણી શકાય. મગફળી જેવી એક જ વસ્તુમાંથી પણ રંગો, દવાઓ, કપડાં આદિ અનેક વસ્તુઓ બનાવીને તેણે વ્યવહારમાં મૂકી છે. આ વિશેની કાર્વરની તપસ્યા અને સિદ્ધિ એ માનવતાના વિકાસમાં વિશ્વાસ પેદા કરાવે એવી અદ્ભુત છે.

કાર્વરની જીવનકથા સાંભળતાં પદે પદે ગાંધીજી યાદ આવે છે; બંનેના જીવનમાં નાનુંમોટું એટલું બધું સામ્ય છે. સમયની કિંમત આંકનાર બંને સરખા. એક પણ મિનિટ વ્યર્થ ન જાય એવી જાગૃતિ રાખનારા. લોકો જે વસ્તુને નકામી ગણી ફેંકી દે, તેનો સમજપૂર્વક ઉપયોગ કરી એ તુચ્છ ગણાતી વસ્તુમાં પણ કેટલું મહત્ત્વ રહેલું છે તે પુરવાર કરવામાં બંને સરખા. ગરીબ-તવંગર, નાતજાત કે દેશવિદેશનો કશો ભેદ રાખ્યા વિના બધાં માનવીની નિસ્વાર્થ સેવા કરવામાં બંને સરખા. માનવ સિવાયના ઇતર પ્રાણીવર્ગ પ્રત્યે પણ બંનેની કૂણી લાગણી.

કાર્વર જન્મથી જ હબસી એટલે અમેરિકન સમાજમાં હડધૂત અને તેનું કુટુંબ પણ નિરાધાર. છતાં તેણે પોતાની માનવતાનો એટલો બધો વિકાસ સાધ્યો કે તેને કોઈ પણ જાતની તક ન આપનાર ગોરા વર્ગમાં પણ તેણે ખૂબ ઊંચાં માનપાન મેળવ્યાં. બીજી બાજુ ગાંધીજી સાધનસંપન્ન કુટુંબમાં ઊછરેલા, છતાં નાતજાતની મિથ્યાભિમાની મોટાઈના મહેલમાંથી છેક નીચલે પગથિયે ઊતરીને પોતાનાં હડધૂત માનવબંધુઓ વચ્ચે રહેવાનું સંકલ્પબળ એમણે કેળવ્યું. કાર્વર સામાજિક દષ્ટિએ નીચેથી ઉપર ચડે છે, તો ગાંધીજી બાહ્યદષ્ટિએ ઊંચેથી નીચે ઊતરે છે : પરિણામે એ બંને માનવતાના ઉત્કૃષ્ટ વિકાસની સમાન કક્ષાએ જઈ બિરાજે છે. કહેવાતા આ કલિયુગની કેવી સિદ્ધિ !

કાર્વરના જીવનને લગતી જુદી જુદી ચોપડીઓ વાંચ્યા પછી, પોતે જ્યાં શિક્ષિકા હતાં તે લોકશાળાના વિદ્યાર્થીઓને એ જીવનકથાનું રહસ્ય બહેન મૃદુલા મહેતાએ પાયું. એ લાંબા અનુભવને અંતે તેમણે તૈયાર કરેલા આ પુસ્તકની મોહિની એવી છે કે તે ઘેરઘેર વાંચવા ને સંઘરવા લાયક છે. ગમે તેવી હતાશ થયેલી વ્યક્તિને જીવનની તાજગી આપે એવું સત્ય તેમાં રહેલું છે. માણસ એક પ્રસંગ વાંચે ને આગળનો બીજો પ્રસંગ વાંચવા અધીરો બને, એવી આકર્ષક રીતે તેની રજૂઆત

થઈ છે. વાંચનારની જિજ્ઞાસા ઉત્તરોત્તર વધે તેની સાથે પુરુષાર્થ કરવાની અદમ્ય લાલસા પણ તેનામાં ઉદ્ભવે. આ બધું વિચારતાં એમ કહેવાનું મન થાય છે કે કાર્વરની આ જીવનકથા નાનાંમોટાં બધાંમાં વંચાતી થાય તેમ જ શાળાઓમાં પણ ભણાવાય, તો આપણી ઘરડી અને પરોપજીવી માનસ ધરાવતી પ્રજામાં જુવાની અને સ્વાવલંબી જીવનનો નાદ સ્ફુરે.

સુખલાલ સંઘવી

['જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન કાર્વર' પુસ્તકની પ્રસ્તાવના : 2001]

સાધુત્વની દિશામાં

સાધુનું લક્ષણ એ છે કે તે બીજાનો વિચાર કરીને ચાલે છે. સાધુ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પોતાને માટે ઓછામાં ઓછો કરે, અને જેને જરૂર હોય તેને માટે વધારે કરે. ખલપુરુષ અને સાધુપુરુષ બન્નેની પાસે જ્ઞાન હોય છે, ધન અને સત્તા પણ હોય છે. એ બધાંનો ઉપયોગ માણસ કેવી રીતે કરે છે તેની પરથી નક્કી થાય છે કે એ સાધુ છે કે નથી. માણસ ઘરમાં રહે કે આશ્રમમાં, લૂગડાં ધોળાં પહેરે કે ભગવાં, તે મહત્ત્વનું નથી. અગત્યની વાત તો એ છે કે ઈશ્વરે આપણને જે કાંઈ આવડત આપી છે, જ્ઞાન-ધન કે સત્તા આપ્યાં છે, તેનો ઉપયોગ આપણે કઈ રીતે કરીએ છીએ.

જેમ માતા બાળકનું દુઃખ પોતે અનુભવે છે, તેમ સાધુ બીજાંનું દુઃખ અનુભવે છે. સાધુ એ સંસારની માતા છે. એટલા માટે કહેવાયું છે કે સંતો આ ભૂમિને તપથી ટકાવી રાખે છે. આ સંસાર ટકી રહ્યો છે, કારણ કે આપણે બીજાંનો વિચાર કરતા થયા છીએ.

આવું સાધુત્વ દરેક માણસ કેળવી શકે છે. આપણે શિક્ષક હોઈએ કે ડૉક્ટર, વેપારી હોઈએ કે ગૃહિણી, પણ આપણે પરદુઃખે દુઃખી થઈએ, બીજાના દુઃખને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરીએ, એટલે સાધુત્વની દિશામાં આપણે આગળ વધ્યા. રાતોરાત આપણે સાધુ થઈ શકતા નથી. પણ આપણા મનમાં દિશા સાફ હોવી જોઈએ. જેટલી સ્વકેન્દ્રિતતા ઓછી, તેટલું સાધુત્વ વધારે. પંડિતો પણ સ્વકેન્દ્રી હોય છે, ગરીબો પણ સ્વકેન્દ્રી હોય છે. આ સ્વકેન્દ્રિતતા તે છે સંસાર. આપણે સંસારમાંથી સાધુત્વ તરફ યાત્રા કરવી છે. અહંકાર ઓછો કરવો છે, 'હું' ઓછો કરવો છે. સાવ એ જશે, એવું કદાચ નહીં બને. પણ આપણાથી થાય તે થોડું થોડું કરતા રહેવાનું છે. આ યાત્રામાં રસ્તે જો થાકી જઈશું, તો જરા બેસશું ને પાછા આગળ ચાલીશું.

મનુભાઈ પંચોળી

[ડૉ૰ શિવાનંદ અધ્વર્યુને અંજલિ આપતાં કરેલું પ્રવચન]

શૂરા સેનાપતિ સાથે

ઉનાળાની લૂની પેઠે શિયાળાની સવારે સાબરમતીને તીરે ટાઢો પવન પણ ખૂબ સુસવાટા મારતો. અમારી શાળામાં ભણવાના વખતમાં કોઈ આડુંઅવળું થતું, તો તે દરગુજર થતું. પણ મજૂરીનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે એક બાળક પણ આડોઅવળો થાય કે આળસ કરે તો તરત જ એને જોતરવામાં આવતો. જો કે વધુ સાચી વાત તો એ છે કે તોફાની કે જડસુ છોકરાનેયે મહેનત-મજૂરીના કાર્યક્રમમાંથી છટકી જવાનું ખાસ મન નહોતું થતું. વ્યવસ્થા જ એવી હતી કે અમને કામનો ભાર જણાતો નહીં. ઉત્સાહભર્યા અમે કામની છુટ્ટીનો ઘંટ વાગે ત્યાં સુધી મંડ્યા રહેતા.

અમારું એ વખતનું કામ સહેલું પણ ન હતું. જમીનના વિશાળ કટકામાં એ વખતે ગીચોગીચ બાવળની ઝાડી હતી. વચ્ચે વચ્ચે બોરડીનાં ઝાંખરાં યે હતાં. એ આખો કટકો સાફ કરી ત્યાં રમતનું મેદાન બનાવવાનું ઠર્યું. શાળાના વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકોએ તે કામ માથે લીધું. પ્રત્યેક શિક્ષકને ફાળે બે-બે ચાર-ચાર વિદ્યાર્થીઓ આવતા અને એક એક ટોળી મળી પોતાના ભાગનું કામ કરતી.

શિયાળાના સૂસવતા વાયરામાં સવારના નાસ્તા પછી કાકાસાહેબ [કાલેલકર] જોડે અમે બેત્રણ વિદ્યાર્થીઓ બાવળના એકએક ઝાડને સમૂળું ઉખેડી નાખવા પાછળ કમર કસીને મંડ્યા રહેતા. બાવળનાં મૂળિયાં જમીનમાંથી સહેજે ખોદી કઢાય એવાં ન હતાં. ઊંડે ઊંડે સુધી જમીન ખોદવી પડતી, કુહાડી ચલાવવી પડતી, અને બાવળની લાંબી લાંબી શૂળોનો પાર નહોતો. અમે જ્યારે પગમાંથી કાંટા કાઢવા બેસતા ત્યારે ગણીગણીને આઠ-આઠ કાંટા એકએક જણાના પગમાંથી સોય વડે કાઢતા. પણ કામ કરતી વખતે કાંટા વાગ્યાને કારણે કામ અટક્યાનું મને યાદ નથી આવતું.

એક શૂરા સેનાપતિ પેઠે કાકાસાહેબ બાંયો ચડાવીને ઝૂઝતા. બે-અઢી કલાક સુધી એક મિનિટ પણ એમનું કામ અટકતું નહીં. એમની ચકોર દૃષ્ટિ અને ગજબની સૂઝ દરેક થડિયા અને મૂળિયાને જમીનના ઊંડાણમાંથી છૂટા પાડવાની નવી નવી યુક્તિઓ શોધી કાઢતી. વાક્‌શૂર કાકાસાહેબ આ કામ ચાલતું ત્યાં સુધી ભાગ્યે જ એક-બે શબ્દો પણ ઉચ્ચારતા. એમને મૂંગે મોઢે કામ કરતા જોઈ અમારા ઉપર જાદુઈ અસર થતી અને એ કાંટાળા વનને હતું-ન-હતું કરવામાં અમે અમારો બધો ઉત્સાહ અને જોર ઠલવી દેતા.

પ્રભુદાસ ગાંધી

બે પરિણીત સ્ત્રી-પુરુષનું એકબીજા પ્રત્યેનું ઋણ એટલું ગંજાવર હોય છે કે અનંતકાળ લગી એ કરજ ચૂકવતાં રહેવું પડે.

એક ક્રાંતિકારની આત્મકથા

મારાં પરિભ્રમણો દરમિયાન મેં જોયું કે અમુક પ્રદેશની અતિશય કઠણ જમીનનાં ઢેફાં ભાંગવા માટે ખેડૂતને કેટલી પારાવાર જહેમત ઉઠાવવી પડે છે. તે વખતે મને વિચાર આવ્યો કે હું એક પુસ્તક લખીને જમીન ખેડવાની સર્વોત્તમ પદ્ધતિઓ ખેડૂતોને બતાવીશ. આ અહીં એક ખેતરમાં ઝાડનાં પુષ્કળ ઠૂંઠાં ઊભાં છે; તે ખેંચી કાઢવાનો અમેરિકન સંચો ખેડૂતને અપાવ્યો હોય, તો તેની કેટલી બધી મહેનત બચે ! પણ પેલા ખેતરને સારા ખાતરની બહુ જરૂર છે; વિજ્ઞાનની મદદથી એ બનાવવાનું આ લોકોને શીખવ્યું હોય તો કેટલો બધો લાભ થાય !

પણ આ રશિયત ખેડૂતો પાસે અમેરિકન સંચાની કે વિજ્ઞાનની વાત કરવી શી કામની ? – જ્યાં બે પાક વચ્ચેના ગાળામાં એમને પેટપૂરતો રોટલો પણ મળતો હોય નહીં ત્યાં ! તેમની પાસે હળ ખેંચવાના ન તો પૂરતા ઘોડા છે, ન તો એ ઘોડાને ચરવા માટે ઘાસ-ખેતર, કે નહીં સારું ખાતર. અધૂરામાં પૂરું થોડાં થોડાં વરસે દેશમાં દુકાળ પડતો રહે છે, એટલે એમની પાયમાલીની અવધિ આવી જાય છે. તેમને ખરી જરૂર તો એ છે કે, મારા જેવા એમની સાથે રહી, તે પોતાની જમીનના માલિક બને એવી સ્થિતિ આણવામાં તેમને મદદ કરે. ખેતી કે વિજ્ઞાનને લગતાં પુસ્તકો વાંચીને તેઓ જે કાંઈ લાભ પામી શકે તે તો ત્યાર પછી – હમણાં નહીં.

વિજ્ઞાન અને તેનો અભ્યાસ એ, અલબત્ત, ઘણી સરસ વસ્તુઓ છે. વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓને લગતા ગ્રંથ રચવાની મને ખૂબ હોંશ થતી. પણ જ્યાં મારી ચોપાસ માનવીને સૂકા રોટલાનો ટુકડો પામવા માટે પણ વલખાં મારતો હું જોતો હતો, ત્યાં મારી એ હોંશ પૂરી કરવાનો મને શો અધિકાર હતો ? મારી અભિલાષાઓ સિદ્ધ કરવા સારુ મારે જે પૈસા ખર્ચવા જોઈએ, તે તો હું આ ટળવળતાં ગરીબો ને તેમનાં બાળબચ્ચાંનાં મોંમાંથી બટકું રોટલો ઝૂંટવીને જ મેળવવાનો ને ?

જ્ઞાન આપણને ખૂબ સામર્થ્ય આપનાર ચીજ છે, તેથી દરેક મનુષ્યે જ્ઞાન પામવું જ જોઈએ. પણ અત્યાર સુધીમાં આપણે જે બધું જ્ઞાન એકત્રિત કર્યું છે તેટલું પણ ગરીબોને આપવા માંડીએ તો કેટલી બધી સાચી પ્રગતિ થાય ! પ્રકૃતિ વચ્ચે જ જીવન વિતાવતા આ ખેડૂતોનાં આનંદભેર ગવાતાં પ્રકૃતિપ્રેમનાં ગીતો સાંભળતાં આપણને ખાતરી થાય કે તેઓ સાહિત્યના ભૂખ્યા છે, તેનો આસ્વાદ બરાબર લઈ શકે તેમ છે. તેમનામાં જે લાગણી રહેલી છે, જે વિચારશક્તિ પડેલી છે, તે વિકસાવવા આપણે તેમને વધુ સંસ્કાર કેમ ન અર્પીએ ? વખતે-કવખતે પ્રગતિ-પ્રગતિની બાંગ પોકારનારા આપણે એકલપેટા શિષ્ટજનોએ આવા લોકોને ઊંચે લાવવા માટે શું કર્યું ?

પીટર ક્રોપોટકિન (અનુ૦ વિજયરાય ક૦ વૈદ્ય)

['એક ક્રાંતિકારની આત્મકથા' પુસ્તક]

મધુરી કેકા

માતાના મૃત્યુ પછી, 14 વરસની વયે રાજ્ય છોડી જંગલમાં જઈને રહેવાની વૃત્તિ રાજકુમાર સુરસિંહને જાગી હતી. પરંતુ આ રાજવીના હૈયામાં વૈરાગ્ય સાથે એવો જ ઉત્કટ રાગ પણ ટીખળી વિધિએ ઘોળીને ભેળવ્યો ! એ રાગનું પાત્ર બની રાણી રાજબાની દાસી મોંઘી. તેનો આ રસિક કવિના જીવનપંથમાં પ્રવેશ થયો, લગ્ન બાદ રાજબા (રમા) જોડે તે લાઠી આવી ત્યારે. એ ઊઘડતી કળી જેવી છ-સાત વર્ષની બાલિકાનો મધુર-નિર્મળ ચહેરો પંદર વર્ષના રાજકુમારના હૈયામાં પ્રથમ દર્શને જ કાયમ માટે વસી ગયો. જુવાનનું હૃદય એ બાલિકા પર વાત્સલ્યનો અભિષેક કરી રહ્યું. એમણે તેની ભાષા સુધારી અને તેને ભણાવવા માંડી.

સહવાસ તેમ જ બાલાનું વય ને કાંતિ વધતાં સુરસિંહજીનો તેના પ્રત્યેનો વાત્સલ્યભાવ ઊછળતા પ્રણયભાવમાં પલટાયો, અને દાસી મોંઘી તેમની હૃદયરાજ્ઞી 'શોભના' બની. પ્રણયભાવે ઉત્કટ અનુરાગનું સ્વરૂપ પકડતાં એમના હૈયામાં તોફાન શરૂ થયું. રમા આ પ્રેમને અનુમતિ આપે તો 'હૃદયત્રિપુટી' રચવા તેને સમજાવવાના પ્રયાસ સફળ થયા નહીં. આગળ જતાં શોભનાને તેની કોમના એક જુવાન સાથે રમાએ પરણાવી દીધી તેથી તો સુરસિંહજીનું હૃદય બેવડા વેગથી શોભનાને સારુ ઝૂરવા લાગ્યું.

આવો અંતઃસ્તાપ ત્રણેક વરસ અનુભવ્યા બાદ આખરે 1898માં સુરસિંહજીએ શોભના જોડે વિધિસર લગ્ન કર્યાં. આ રાજવી કવિએ લગ્ન વિના શોભનાને પોતાના ઝનાનામાં રાખવાનો વિચાર ન કર્યો, હૃદયના વેગ છતાં શરીરથી એ શુદ્ધ રહ્યા. શોભનાને મેળવીને એમનો આત્મા જાણે પરમાનંદની સીમા પર જઈને ઊભો.

પરંતુ ઝંખના જેટલી મજા મિલનની હોતી નથી. તેમ વળી આ નિત્યના રસપિપાસુને રસનું એક શિખર લાધતાં એથી ઊંચા દિવ્ય રસની અભિલાષા જાગી. રાગ-પ્રકરણ પૂરું થયું કે તરત પૂર્વનું ત્યાગ-પ્રકરણ શરૂ થયું. 1900ની સાલમાં તો આ કવિ-રાજવી ગાદીત્યાગને પ્રભુનું નિર્માણ માનવા લાગ્યા. કારભારીને એ માટે સમજાવતાં તેમણે લખ્યું : ''હું લખીશ, વાંચીશ અને પ્રભુનું ભજન કરીશ. સત્તા, વૈભવ, એમાં મને રસ નથી. રાજાની રીતિએ કલ્યાણ કરવાના ગુણ મારા સ્વભાવમાં નથી; ફકીરની રીતિથી કલ્યાણ કરવાના છે, તો તેને વધારીશ.''

ઉપરનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવાનો તેમણે 1900ના એપ્રિલમાં નિર્ણય કર્યો. પણ તેનો અમલ એ કરે તે પહેલાં વિધિએ એમને ઉપાડી લીધા ! 10-6-1900ના રોજ, એક જ રાતની ટૂંકી માંદગી ભોગવી, 26 વરસની ભરજોબન અવસ્થામાં એ અકાલ અવસાન પામ્યા.

*

આ સ્નેહાળ આત્માનું મિત્રમંડળ મોટું હતું. આ મંડળ સમાનશીલવ્યસન, સંસ્કારી અને સાહિત્યરસિક આત્માઓનું. એમાં મણિલાલ દ્વિવેદી અને ગોવર્ધનરામ જેવા પંડિતો હતા, 'કાન્ત' અને 'મસ્તકવિ' ત્રિભુવન જેવા કવિઓ હતા. એમના કાવ્યસર્જનને આ મિત્રમંડળને લીધે સારાં પોષણ-પ્રોત્સાહન મળતાં. આ રાજવીએ કલમ ચલાવી તો 1892થી 1900 સુધી, એમની 18થી 26ની ઉંમર સુધી. પણ એટલા ટૂંકા સમયમાં, અને મુકાબલે એટલી નાની વયે એ જે લખી ગયા છે તે વિપુલ છે અને સત્ત્વશાળી પણ છે. તેમાં કવિતા જ નથી, ગદ્યસાહિત્ય પણ છે. પણ 'કલાપી'નું ગદ્યસાહિત્ય તેમની કવિતા આડે ઢંકાઈ ગયું છે.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલના ''કરવી સુણવી ગમે ન કોને રસની કે રસિકાની વાતડી'' એ કથન મુજબ પ્રણયકવન એ જગતનો સર્વજનપ્રિય વિષય. પ્રણયદર્દ અનુભવતાં પ્રેમીહૃદયોને 'કલાપી'ની પ્રણયકવિતામાં પોતાની જ ભાવ-વ્યક્તિ દેખાય. પણ 'કલાપી' એકલા મુગ્ધ જુવાનિયાંના જ કવિ નથી. એમની રસિકતા, કલ્પના અને ચિંતનશીલતાના ઠેરઠેર દેખાતા ચમકારા, સ્મૃતિએ ને કંઠે ચડી જાય એવી એમાં ફૂલની માફક વેરાયેલી અનેક સૂક્તિઓ, હૃદયને કોમળ, નિર્મળ, ઉદાત્ત બનાવે એવી સમગ્ર અસર – આ બધાં એમની કવિતાનાં લક્ષણો એવાં છે જેણે તેને જનહૃદયમાં સીધો પ્રવેશ મેળવાવી આપ્યો. આજે યે એમની મીઠી કવિતા વાંચીએ છીએ ત્યારે, એ ''સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા''ને 'કાન્તે' આપેલી ભાવાંજલિની નીચેની પંક્તિઓનું સત્ય આપણે પ્રીછી શકીએ છીએ :

નંદનવનના પ્રાસાદોની ટોચથી
મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો !

'કલાપી'ની કવિતાના ગ્રંથસ્થ પ્રકાશન પછી એને જે વિપુલ લોકપ્રિયતા સાંપડી, તે અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં અજોડ ઘટના છે. લોકોનાં હૃદય અને કંઠ સુધી પહોંચી ગયેલી 'કલાપી'ની અનેક પંક્તિઓ એને વરેલી લોકપ્રિયતાની જ નિશાનીઓ છે. જુવાન વિદ્યાર્થીઓને કાવ્યાભિમુખ કરવા માટે તથા હૃદયની કેળવણી સારુ 'કલાપી'ની કવિતા સારું કામ આપે.

અનંતરાય મ૦ રાવળ

['કલાપીનો કાવ્યકલાપ' પુસ્તક]

હે બાળકો, સહુથી મહામૂલી એક સોગાદ હજી તમારી પાસે રહેલી છે ત્યાં જ એનો જેટલો લેવાય તેટલો લહાવો લઈ લેજો – એ છે પ્રેમાળ માતા. મોટાં થશો ત્યારે તમને મિત્રો મળશે – માયાળુ, મહોબતીલા ભેરુઓ મળશે, પણ એકમાત્ર મા સિવાય બીજું કોઈ જે આપી શકતું નથી એવી, શબ્દોથી અવ્યક્ત મમતા ને શીતળતા તો ફરી ક્યારેય તમને સાંપડવાની નથી.

અંતરની માટલી

ધર્મઝનૂની મૌલવીઓએ મોગલ બાદશાહોના કાન ભંભેર્યા અને શીખ લોકો ઉપર તવાઈ ઊતરી. ઔરંગઝેબના વખતમાં તો મોગલોના જુલ્મોએ માઝા મૂકી.

દશમા ધર્મગુરુ ગુરુ ગોવિંદસિંહ ત્યારે શીખ ધર્મની ગાદી પર. તેમણે આ જુલ્મોનો સામનો કરવાનો નિરધાર કર્યો. એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે –

ચીડિયાસે મૈં બાજ ગિરાઉં, બિલ્લી સે મૈં શેર મરાઉં,
સવા લાખપે એક ચડાઉં, તબ ગોવિંદસિંહ નામ ધરાઉં !

સવા લાખની સામે લડવા નીકળે તેવા એક એક શીખ સિપાહીને હું તૈયાર કરું, તો જ મારું નામ ગોવિંદસિંહ !

ગુરુ ગોવિંદસિંહે રણહાક વગાડી. ગુરુની વાણી તો મડદાંને પણ બેઠાં કરે તેવી ! ગુરુના એક બોલ પર મરી ફીટવા હજારો જુવાનો થનગની રહ્યા. "વાહ ગુરુ ! વાહ ગુરુ કી ફત્તહ !"નો હુંકાર કરતા શીખ બેટડા ખડા થઈ ગયા. માથે મોકળા કેશ અને હાથે ચમકતી કિરપાણ – જાણે કેશવાળી ખંખેરી સિંહ જાગી ગયા ! ત્યારે એક બૂઢો આદમી એ રણબંકા જુવાનોને ટગરટગર જોઈ રહેતો. લડાઈના મેદાનમાં જવાની તેને જબરી હોંશ હતી. પણ કાયા કામ નહોતી કરતી. નેવું શિયાળા એણે જોઈ નાખ્યા હતા. હાથમાં સાવરણો લઈને એ ગુરુ સાહેબનું આંગણું વાળતો ને બેઠા બેઠા પરમાત્માના ગુણ ગાતો. ગુરુની હાકલ પડતાં આજ સહુ સંગાથે હાલી નીકળી નથી શકાતું, તેનો એને ભારે વસવસો રહેતો. એક દિવસ ગુરુ ગોવિંદસિંહ પાસે આવી, હાથ જોડી એણે કહ્યું : "ગુરુસાહેબ, મારે લડાઈના મેદાનમાં જવું છે. મને આજ્ઞા આપો."

ગુરુ તો બૂઢા સામે જોઈ રહ્યા. તેનો દેહ નર્યો હાડકાંનો માળખો હતો. અંગો ધ્રૂજતાં હતાં. ગુરુએ કહ્યું, "પણ બાબા, તમે રણમેદાનમાં જઈને શું કરશો ? તલવાર ઉપાડવાની પણ શક્તિ નથી તમારામાં."

"મારા ગુરુ ખાતર હું માથું ઉતારી આપીશ," બૂઢાએ કહ્યું.

"બાબા, મારા શીખનાં માથાં એવાં સોંઘાં નથી." થોડી વાર વિચાર કરીને ગુરુએ કહ્યું. "પણ તમે એક કામ કરો. લડાઈના મેદાનમાં ઘાયલ સૈનિકોને પાણી પાવાનું કામ તમારું."

બૂઢો તો રાજી રાજી થઈ ગયો. કાંધે પાણીની મસક ઉપાડીને ચાલી નીકળ્યો.

પણ લડાઈના મેદાનમાં બૂઢાની હાજરી ઘણાને સાલવા માંડી. એની વિરુદ્ધની ફરિયાદો સાંભળી ગુરુ ગોવિંદસિંહે પૂછ્યું, "શું એ સોંપેલું કામ બરાબર નથી કરતો ?"

"ના, રે, ગુરુસાહેબ," સરદારોએ કહ્યું. "કામ તો એના જેટલું બીજો કોણ કરતો હશે ? મણ મણની મસક ઉપાડીને દોટ મૂકે છે. ઘાયલ ને તરસ્યાનું નામ

સાંભળીને ઘમસાણ વચ્ચે ઘૂમી વળે છે. નથી ડરતો તીરથી, નથી ડરતો તલવાર કે ભાલાથી.''

''ત્યારે ? વાંધો શું છે ?''

''ગુરુસાહેબ, આ બૂઢો ઘાયલ શીખને પાણી પાય છે, એમ દોડીને દુશ્મનને પણ પાણી પાય છે. ના પાડતાંયે કોઈનું માનતો નથી. પાણી કોણ માગે છે તે જોયા વગર જ એ તો પાણી પાવા લાગી જાય છે. મુસલમાન સિપાહીને માથે પણ પ્યારથી હાથ ફેરવે છે. એ જોયું નથી જતું, ગુરુસાહેબ !''

ગુરુ ગોવિંદસિંહની આંખમાં જળજળિયાં આવી ગયાં. તેમણે બૂઢાને બોલાવ્યો અને શીખ સરદારોની હાજરીમાં પૂછ્યું, ''બાબા, તમારી સામે ફરિયાદ આવી છે. તમે મુસલમાનોને પણ પાણી પાઓ છો ?''

બૂઢાએ હાથ જોડી કહ્યું, ''દશમ પાદશાહ, હું તો આપની આજ્ઞાનું પાલન કરું છું. 'પાણી ! પાણી !'નો પોકાર જે કોઈ કરે તેને પાણી પાવા હું દોડું છું. મને બીજી કોઈ ખબર નથી.''

બૂઢાના ધ્રૂજતા હાથને ગુરુએ પોતાના પંજામાં લઈ લીધો. આનંદ અને પ્રેમથી છલકાતા સ્વરે કહ્યું, ''બાબા ! તમે તો શીખ ધર્મને ઉજાળ્યો. ધન્ય છે ! આપણી હસ્તીને પડકાર થતાં આપણે તલવાર ઉઠાવી છે. પણ મોતને બારણે કોઈ ભેદ નથી. પાણી માટે તરફડતા હરકોઈ સૈનિકને તમતમારે ખુશીથી પાણી પાજો. અને બાબા, એક બીજી વાત પણ તમારે કરવાની છે…''

''આજ્ઞા કરો, ગુરુસાહેબ !'' બૂઢો બોલ્યો.

''મારા આ સરદારોના લોખંડી દિલમાં પણ તમારું પ્રેમજળ સીંચ્યા કરજો. આપણા ધર્મની તલવાર જેટલી તીખી છે, એટલું જ આપણા અંતરની માટલીનું જળ મીઠું છે, એ તેમને ભૂલવા ન દેતા !''

મકરન્દ દવે

['વૈષ્ણવજન' માસિક : 1962]

ઊરે હતી વાત હજાર કે'વા
કિંતુ નહિ ઓષ્ઠ જરીય ઊઘડ્યા;૦૦૦
નિર્સગલીલા તુજ સાથ જોવા
હૈયે હતા કોડ – ન પાય ઊપડ્યા;
સૂરે મિલાવી તુજ સૂર, ગાવા
ઉરે ઊઠ્યાં ગીત – બધાં શમાવ્યાં.

પ્રહ્લાદ પારેખ

એક વિધવાને કારણે

શસ્ય શ્યામલ બંગાળ. એક નાનકડું ગામ ભાગલપુર. 1897ની એક સમી સાંજ છે. સાહિત્યરસિકોની મંડળી જામી છે – વિભૂતિ અને તેના થોડા મિત્રો. એક યુવતી પણ ત્યાં હાજર છે અને પડદા પાછળ બેઠી બેઠી સાહિત્યગોષ્ઠિમાં ભાગ લઈ રહી છે. વિભૂતિની તે બહેન છે ને લખવાનો તેને શોખ છે. તેનું લખાણ વંચાય છે. મંડળીમાંનો એક લાંબો પાતળો યુવાન એ યુવતીના લખાણથી પ્રભાવિત થાય છે. પોતાની રચના પણ એ સંભળાવે છે. એ સાંભળતાં યુવતી જાણે ખોવાઈ જાય છે.

એ યુવતીનું નામ નિરુપમા, જે પાછળથી બંગાળી સાહિત્યમાં નિરુપમા દેવી નામે પ્રસિદ્ધ થયાં. 'દીદી', 'વિધિલિપિ', 'અન્નપૂર્ણાનું મંદિર' વગેરે એમનાં પુસ્તકો જાણીતાં છે. સાહિત્ય અને કલામાં રસ ધરાવતા કુલીન પરિવારમાં એ ઊછરેલાં.

પેલો લાંબો સરખો યુવાન તે શરદચંદ્ર. મિત્ર વિભૂતિના પરિવારમાં તે કુટુંબીજનની જેમ ભળી ગયેલો. નિરૂપમાની સાહિત્યપ્રતિભાથી તેના તરફ આકર્ષાયેલો. પણ તેને પ્રત્યક્ષ નિહાળવાનો અવસર કદી મળ્યો ન હતો. બધો વ્યવહાર પર્દા પાછળથી. સૈકા પહેલાંનો હિંદુ સમાજ. સ્ત્રીઓને ઘૂમટામાં જ રહેવાનું.

એવામાં એક દુર્ઘટના બની. પંદર વરસની વયે વિધવા બનીને નિરૂપમા પિતૃઘરે પાછી ફરી. અકાળે વિધવા બનેલી બહેનનો આઘાત સહેતા વિભૂતિને આશ્વાસન આપવા મિત્રો અવારનવાર આવતા. એ રીતે શરદચંદ્ર પણ કલાકો વિભૂતિ સાથે ગાળતા. તેમાં અનાયાસે નિરૂપમાને સદેહે નિહાળવાનો અવસર એમને સાંપડ્યો. નિરૂપમાની સાહિત્યપ્રીતિ અને કલમશક્તિ તરફ તો આકર્ષણ હતું જ. હવે તેના રૂપથી મુગ્ધ બનીને શરદચંદ્ર તેના સ્નેહમાં પડી ગયા.

પણ તે સમયના રૂઢિચુસ્ત બંગાળી સમાજમાં કિશોરી વિધવાને પોતાના શેષ જીવનકાળમાં કોઈને પ્રેમ કરવાનો, કોઈનો યે પ્રેમ સ્વીકારવાનો અધિકાર ક્યાં હતો ? યુવાન શરદચંદ્ર મનોમન મૂંઝાતા રહ્યા. અને આ મુગ્ધ પ્રણયની વેદનામાં એમણે એક વાર્તા લખી નાખી : 'અનુપમાનો પ્રેમ'. તેનું વિષયવસ્તુ નિરૂપમાના જીવનને નખશિખ મળતું આવે છે.

*

એક દિવસ ઘરમાં નિરુપમા એકલી છે. સૌ કોઈ કામેકાજે બહાર ગયું છે. શરદ બહાર લખવા-વાંચવામાં મગ્ન છે. અચાનક...

કોણ જાણે કેમ, શરદ પોતાનું મન ખાળી શક્યા નહીં. ઘરની અંદર પ્રવેશી નિરુપમા સામે આવી ઊભા રહી ગયા. પ્રેમ ક્યારેક દુસ્સાહસી બની જાય છે. બોલ્યા : ''કેમ છો ?''

અત્યંત ધર્મપરાયણ વિધવા શરદને સહસા જોઈ હતપ્રભ થઈ ગઈ. એક

પળ પણ યુગ જેવી થઈ ગઈ. પછી સાહસ કરી ખૂબ મહેનતથી બોલી : "મહેરબાની કરી અહીંથી ચાલ્યા જાવ. તમારે અહીં ન આવવું જોઈએ..."

અને શરદ ધીરે ધીરે પાછા વળી ગયા, નત મસ્તકે ચાલ્યા ગયા. વેદના સહન ન થતાં થોડા દિવસમાં ભાગલપુર હંમેશ માટે છોડ્યું. પ્રથમ પ્રીતિની નિષ્ફળતાથી ઊર્મિમય હૃદય કંપી ઊઠ્યું. ભાગલપુર છોડ્યું અને શરદ સાવ રખડુ થઈ ગયા. આ નિરાશા અને આઘાતમાં તે સાહિત્યનો આશરો લે છે. તેની કલમે એક પછી એક નવલકથા રચાયે જાય છે. તેમની કથાઓની સર્વ વિધવા નાયિકાઓમાં નિરુપમાના ચરિત્રની પ્રચ્છન્ન છાપ છે. કદાચ આ કારણે જ પોતાની રચનાઓમાં તેઓ વિધવા સ્ત્રીના તેના પ્રેમી જોડે ક્યારેય વિવાહ કરાવી શક્યા નહીં.

નિરુપમા શેઠ, અજિત શેઠ

['કોરેલ ગ્રામ અને નિરુપમા દેવી' પુસ્તિકા]

તાર – તંબૂરના ને હૈયાના

દરભંગા (બિહાર)માં દર વર્ષે દુર્ગાપૂજાનો મોટો મેળાવડો થાય છે. તેમાં પ્રસિદ્ધ ઠૂમરી-ગાયિકા ગિરિજાદેવીને પણ આમંત્ર્યાં હતાં. પણ કોઈ બાબતમાં કાર્યક્રમના આયોજકોની સાથે તેમને બોલાચાલી થઈ ગઈ એટલે એ લોકોએ તેમને કહ્યું, "તમારો કાર્યક્રમ રાતના ચાર વાગ્યે થશે." અને ચાર વાગવા આવ્યા ત્યારે એમણે શ્રોતાઓને કહ્યું કે હવે કાર્યક્રમ પૂરો થયો છે, એટલે શ્રોતાઓ તો ચાલ્યા ગયા.

ગિરિજાદેવી મંડપમાં ગયાં ત્યારે ત્યાં કોઈ ન મળે. તેમને ઘણું દુ:ખ થયું. મંડપની સામે જ દુર્ગામાતાની મૂર્તિ હતી, બાજુમાં ભગવાન શિવનું મંદિર હતું. તે જ વખતે પ્રભાતની પૂજાની શરૂઆત થઈ. ઘંટ અને શંખના નાદ સાથે ગિરિજાદેવીના હૃદયના તાર ઝણઝણી ઊઠ્યા. તેમણે વિચાર્યું, લોકો સાંભળે કે ન સાંભળે, પણ ભગવાન તો સાંભળશે જ ને ?

ગિરિજાદેવીએ દુર્ગામાતાની સામે બેસી આંખો બંધ કરીને તંબૂરના તાર છેડ્યા, અને તેની સાથે જ હૃદયના તાર પણ મળી ગયા. કોકિલ કંઠમાંથી રાગ અહિર ભૈરવ વહેવા માંડ્યો : "હે બેરાગી ! રૂપ ધરે મેરે મન ભાયે." ....અને જ્યાં આખો મંડપ ખાલી હતો ત્યાં ધીમે ધીમે ત્રણથી ચાર હજાર માણસો ભેગા થઈ ગયા. તે પછી તેમણે ઠૂમરીમાં 'બાબુલ મોરા નૈહર છૂટો જાય' અને જોગિયામાં 'જનની મૈં ન જાઉં બિન રામ' ભજન ગાયું. ગાતાં ગાતાં તેમની આંખમાંથી આંસુની ધાર વહેવા લાગી.

મૂળજીભાઈ શાહ

મહાનદના સાંનિધ્યનું સાહિત્ય

માર્ક ટ્વેનનું મૂળ નામ હતું સૅમ્યુઅલ લેન્ગહૉર્ન ક્લીમેન્સ. 1835માં તેમનો જન્મ. માર્ક ટ્વેનની ખરી જન્મદાતા તો મિસિસિપી નદી. મિસિસિપી એટલે દરિયા જેવી વિશાળ નદી. બાળક સૅમ્યુઅલના મન પર આ નદીની પ્રગાઢ અસર પડેલી. દશેક વર્ષના અભ્યાસ પછી સૅમ્યુઅલે નાનામોટા ધંધાઓ આદર્યા. તેની નવલકથા ‘ટૉમ સૉયરનાં પરાક્રમો’માં વાસ્તવમાં તો સૅમ્યુઅલનાં પરાક્રમો જ છે. ટૉમની રખડુવૃત્તિ અને સાહસિકતા ટ્વેનના પોતાના જ ગુણોની અભિવ્યક્તિ છે. તેને પણ ટૉમની જેમ પગ વાળીને બેસવું ન ગમે. શરૂઆતમાં છાપખાનામાં મદદનીશ તરીકે કામ કર્યું. પછી મિસિસિપી નદીમાં ચાલતી આગબોટના ચાલક તરીકે અનુભવ મેળવ્યો. સૈનિક બનવાનો અણગમતો પ્રયોગ થોડાંક અઠવાડિયાં માટે કરી જોયો. પત્રકારત્વનો પણ અનુભવ મેળવ્યો. મિસિસિપી નદીના અનુભવોની માર્ક ટ્વેનના સાહિત્ય પર પ્રગાઢ અસર છે. મિસિસિપી નદી તેમની કથાઓની પશ્ચાદ્ભૂમિકા તો છે જ, પણ મહત્ત્વનું પાત્ર પણ છે.

સૅમ્યુઅલના જન્મ પછીનાં ચારેક વર્ષ બાદ એનાં માતપિતા હાનિબાલમાં જઈ વસ્યાં. સમુદ્ર જેવી પહોળે પટ્ટે વહેતી ધીરગંભીર મિસિસિપીનું સાંનિધ્ય અહીં સાંપડ્યું નાનકડા સૅમ્યુઅલને. આ વિશાળ નદીમાં આગબોટો, જહાજો નિરંતર આવનજાવન કરે. ગામમાં અવનવા લોકો આવ્યા કરે. નાવિકજીવનની સાહસસભર રોમાંચક વાતો સાંભળવા મળે. નાનકડા સૅમ્યુઅલમાં ગજબનું કુતૂહલ. આવારા જેવા ભટકતા લોકોની વાતો સૅમ્યુઅલે અત્યંત રસપૂર્વક સાંભળેલી. લઘરવઘર રહેતા ગરીબ પણ સાહસોની અખૂટ મૂડી ધરાવતા લોકોનો સૅમ્યુઅલને બચપણમાં જ પરિચય થયો. તેના મનમાં મુફલિસ જેવા આ લોકો માટે ઊંડો સદ્ભાવ હતો. આ લોકો ભલે અભણ હોય પરંતુ તેમણે તેમનાં વિસ્મય અને સાહસિકતાને અકબંધ જાળવી રાખેલાં છે. તેમના જીવનમાં પારાવાર મુશ્કેલીઓ આવ્યા કરે, પણ તેઓ આ મુશ્કેલીઓને હસી કાઢે. હિંમત હાર્યા વિના, ઝૂક્યા વિના તેઓ જીવતા. તેમનું હાસ્ય દંભરહિત, ખુલ્લા દિલનું અને તેમના વર્તનમાં નિખાલસતા.

આ ગ્રામીણજનો જ ટ્વેનનાં પ્રેરણાસ્રોતો છે. તેમની પાસે ધનસંપત્તિ નથી પણ માનવતાની મૂડી છે. હિંમતનો પણ પૂરો ખજાનો તેમની માલિકીનો. સહકારની ભાવના ભારોભાર. હક્લબૅરી ફિન જેવો આવારા છોકરો પણ એ સમાજનો અગત્યનો સભ્ય છે. તેની સલામતીની ચિંતા સમગ્ર ગામ કરતું રહે. અહીં હજુ શહેરી જીવનના દંભ અને સ્વાર્થ પ્રવેશ્યા નથી. ગ્રામજીવનની આ તાસીર ટ્વેનના જીવનમાં પણ દેખાય છે. એનામાં સાહસિકતા અને ભ્રમણવૃત્તિ ભારે પ્રબળ. ઠરીને ઠામ થવાનું તેના સ્વભાવમાં નહોતું. જાતજાતના વ્યવસાયો કર્યા. ધંધામાં ઘણી વાર દેવાળું કાઢ્યું. જગતના પ્રવાસે નીકળ્યા. હિંદુસ્તાનની મુલાકાત પણ લીધેલી. વીસ

વખત આટલાન્ટિક સમુદ્ર ઓળંગીને લગભગ 13 વર્ષ વતનની બહાર ગાળ્યાં.

1875માં 'આટલાન્ટિક મન્થલી' માસિક માટે ટ્વેને મિસિસિપી નદી પરના આગબોટના અનુભવોની ધારાવાહિક શ્રેણી લખી. પાછળથી થોડા ઉમેરાઓ સાથે 1883માં આ અનુભવો 'લાઇફ ઑન ધી મિસિસિપી' તરીકે પ્રગટ થયા. આ કૃતિમાં તેમના નદી પરના જીવનનું હૂબહૂ નિરૂપણ છે. તેમની પ્રસિદ્ધિ ટોચ પર પહોંચી 'ટૉમ સૉયરનાં પરાક્રમો'ના પ્રકાશન બાદ. 1876માં પ્રસિદ્ધ થયેલી 'ધી એન્ડવેન્ચર્સ ઑફ ટૉમ સૉયર' તેમની અદ્ભુત કૃતિ છે. થોડાં વર્ષો પછી ટૉમ સૉયરનાં પરાક્રમો સાથે જોડાયેલા એક ખૂબ જ મહત્ત્વના પાત્ર હકલબૅરી ફિનને લઈને બીજી કૃતિ રચી. 1884માં 'ધી એન્ડવેન્ચર્સ ઑફ હકલબૅરી ફિન' પ્રકાશિત થઈ. આ પુસ્તકે તો ધૂમ મચાવી દીધી. એના ટૉમ અને હક જગતભરના કિશોરોનાં માનીતાં પાત્રો બની ગયાં. ટૉમ સૉયર અને હકલબૅરી ફિન બંનેની કથાઓ ટ્વેનના અંગત જીવનના અનુભવો પર આધારિત છે. ટૉમ અને હકની વાતો બચપણના માધુર્યની કથાઓ છે. બંને ચિરંતન કિશોરો છે. બંનેની કથાઓ આપણામાં સૂતેલા બાળકને ઢંઢોળે છે, આપણા વીતેલા બચપણને પુનઃ તાજું કરે છે.

બટુકદાસ નિમાવત

['માર્ક ટ્વેનની કથાસૃષ્ટિ' પુસ્તિકા : 1999]

તરણોપાય

માણસમાં મૂળભૂત સારપ છે, સદ્ગુણ પ્રત્યે નિષ્ઠા છે, તે સદ્વૃત્તિના પાયા પર સમાજરચના કરવાની છે.

માનવ-માનસ હજુ એવું ને એવું જ ભૂતકાળના બંધનથી જકડાયેલું છે. માનસિક પરિવર્તન એ આજની સૌથી મોટી પાયાની જરૂરિયાત છે. સમાજ માનવતાનિષ્ઠ બને એવું પરિવર્તન લાવવાની જરૂર છે. જીવનનાં સઘળાં ક્ષેત્રોમાં જનશિક્ષણ, જનજાગરણ દ્વારા શુભ સંસ્કારના સિંચનનું આંદોલન ચલાવવું એ જ તરણોપાય છે.

ન ધાર્મિકવાદ, ન સંપ્રદાયવાદ, ન વૈચારિકવાદ, ન આધ્યાત્મિકવાદ – એવા અનાગ્રહી ચિત્તવાળા માનવતાના ઉપાસકોની આજે જરૂર છે. જેને નેતા બનવું નથી, પણ જીવનસાધક બનીને દેશને કાજે જીવન ખરચી નાખવું છે, એવી જમાત આપણે ખડી કરવી છે.

હજારો લોકને પ્રવચનોમાં જતાં હું જોઉં છું, મંદિર-મસ્જિદોમાં જતાં જોઉં છું, તો હું ભીતર ને ભીતર કંપી ઊઠું છું. મોટાંમોટાં આધ્યાત્મિક પ્રવચનોમાં, સત્સંગો અને શિબિરોમાં જઈને હજારો લોકો બેસે છે. આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસા પણ જો જમાનાની એક ફૅશન બની રહે, અસંસ્કારી ને ધંધાદારી પ્રવૃત્તિ બની રહે, તો પછી દુખનો કોઈ અંત નહીં રહે. સારી વ્યક્તિને જોવી, એના સારા સારા વિચારો સાંભળવા, ત્યાં જ જો અટકી જવાનું હોય તો તો સમાજમાં એક નવા પ્રકારનો દંભ ફેલાય છે.

વિમલા ઠકાર

['અધ્યાત્મની અગ્નિશિખા' પુસ્તક]

જિમ કૉર્બેટ

જિમ કૉર્બેટનું આખું નામ હતું એડવર્ડ જેમ્સ કૉર્બેટ. એક વિશાળ અંગ્રેજ કુટુંબમાં જિમનો જન્મ 1875માં થયેલો. સક્રિય જીવન તેમણે ભારતમાં ગાળ્યું હતું. 80 વર્ષની ઉંમરે તેઓ કેન્યા (આફ્રિકા)માં અવસાન પામ્યા.

જિમ કૉર્બેટ એક જગપ્રસિદ્ધ શિકારી તરીકે ઓળખાય છે. તેમને શિકારના અદ્વિતીય કથાકાર પણ ગણવામાં આવે છે. હિમાલયના કુમાઉં અને ગઢવાલ પ્રદેશની ઉત્તમ પહેચાન આપનારા તરીકે પણ એ વર્ણવાયા છે.

વનની અને વનપશુઓની જ નહીં, પણ પહાડોમાં રહેતા અને કુદરત સાથે સહજભાવે જીવતા માનવોની પણ સાચી પહેચાન તેમણે તેમનાં લખાણો દ્વારા આપી છે. શિકારનો તો અનિવાર્ય આપદધર્મ એમણે સ્વીકારેલો. ખ્યાતિ મેળવવા કે ઇનામ મેળવવા તેમણે નરભક્ષીઓને હણવાનું કામ કર્યું ન હતું, પણ અસહાય લોકોને સહાયરૂપ થવાનો પોતાનો ધર્મ માન્યો હતો. શિકાર કરવાનો તેમનો ધંધો ન હતો.

કુમાઉં અને ગઢવાલમાં કૉર્બેટ પ્રત્યે જે લાગણી આજેય પ્રવર્તે છે તેનું એક ઉદાહરણ માર્ટિન બૂથે આપેલું છે. 1988ની સાલમાં કૉર્બેટના જીવન વિશે ફિલ્મ ઉતારવા માર્ટિન ભારત આવ્યા હતા. એક દિવસ ઠીક ઠીક ગરમી હતી તેથી કૉર્બેટનો વેશ ભજવી રહેલા અભિનેતા એક તરફ છાંયડામાં બેઠા હતા. ત્યાં કમ્મરેથી બેવડો વળી લાકડીને ટેકે ચાલતો, 80 વર્ષની ઉંમરનો એક ડોસો આવ્યો અને તેના ચરણમાં પડ્યો. માર્ટિને એમના સહાયકોને આ માણસને સમજાવવા કહ્યું કે પોતે કૉર્બેટ નથી, તેમનો વેશ ભજવનાર એક નટ છે. પેલો ડોસો એ વાત માનવા તૈયાર જ ન હતો : 'મને ખાતરી હતી કે કારપેટ સાહેબ ફરી પાછા અહીં આવશે. માટે તેઓ જ આવ્યા છે.' કોઈ વાતે તે માન્યો જ નહીં. કૉર્બેટ ભારત છોડીને ગયે લગભગ 40 વર્ષ થયાં હતાં. એમના મૃત્યુને પણ લગભગ 30 વર્ષ વીતી ગયેલાં. છતાં આ 'કારપેટ' સાહેબ જ છે તેમ તેનો વિશ્વાસ દૃઢ હતો. એ ડોસાને તો જેવી જાણ થઈ તેવો પોતાને ગામેથી ચાલતો નીકળી પડેલો. 100 કિલોમીટરની મજલ તેણે 48 કલાક સતત ચાલીને કાપી હતી. રખેને મળવાનું રહી જાય ! જે જંગલો અને ડુંગરો-પર્વતોમાં એક દિવસના 20 કિ.મી. ચાલીને જવા માગીએ તો થાકી જવાય ત્યાં 'કારપેટ' સાહેબ પાછા ફર્યાના સમાચારે, જીવનને છેવાડે આવી ઊભેલા આ ડોસાને દોડી આવવાનું અનિવાર્ય લાગ્યું હતું !

1948માં એમનું પુસ્તક 'રુદ્રપ્રયાગનો માનવભક્ષી ચિત્તો' બહાર પડ્યું. આ રુદ્રપ્રયાગનો માનવભક્ષી ચિત્તો જ્યાં મરાયો ત્યાંથી જ બદરીનાથ જતો માર્ગ પસાર થાય છે. આજેય બસ ડ્રાઇવર/કંડક્ટરને કહીએ તો તે સ્થળ પાસે તેઓ બસને થોભાવે છે. જે સ્થળે તે હણાયો તે ખાંભી રસ્તાથી 200 ફૂટના અંતરે હશે. મુસાફરોને તેનાં દર્શન કરાવવા તે બસચાલકો તત્પર રહે છે. વર્ષોવર્ષ મે માસના પ્રથમ

સપ્તાહમાં ત્યાં મેળો ભરાય છે જેમાં હજારો લોકો આવે છે. કૉર્બેટે તે પ્રદેશને ભયમુક્ત કર્યાનો આનંદોત્સવ થયા જ કરે છે.

એમનું ‘મારો ભારત દેશ’ (માય ઇન્ડિયા) પુસ્તક ભારતના સામાન્યજન પ્રત્યેની એમની આસ્થાનાં દર્શન કરાવે છે. કેમ જાણે જાંબલી, નીલો, વાદળી, લીલો, પીળો, નારંગી અને લાલ એ સાતેય રંગોનાં ચિત્રોને રજૂ કરીને એક સંપૂર્ણ મેઘધનુષ્ય એમણે ખીલવ્યું છે. તેની સાથે સાથે સામાન્યજનની ભીરુતા, ધાર્મિકતા, વહેમો અને સહજતા, ઉદાત્તતા તેમ જ પારાવાર કષ્ટ સહન કરવાની તત્પરતા, અને છતાં જીવનને ધર્મપરાયણ રાખીને નિયતિને આધીન રહેવાની તેમની સજાગતા બતાવે છે.

લોકચિત્તનું તેમનું આખુંય ચિત્રાંકન હૃદયસ્પર્શી છે. કોઈ યુવાન સાથે પોતાની પત્ની ભાગી ગયાની ફરિયાદ કલેક્ટર સમક્ષ – સ્થળ પર નિકાલના કાર્યક્રમમાં – થયેલી છે. કૉર્બેટ તેમાં હાજર છે. યુવાનને દંડ ભરવાની સજા થાય છે : “ભલે એ બાઈને તે રાખે, પણ આ તેના મૂળ પતિને દંડ આપી દે.” દંડ અપાય છે ત્યાં યુવાનની પત્ની સામે આવે છે. “મારું શું ?” આ તો કલ્પના બહારની મૂંઝવણનો પ્રશ્ન ઉકેલવાનો આવે છે. પણ ‘નવી’ કહે છે : “તું તો મારી બહેન જ છે. આપણે ત્રણે હળીમળીને રહીશું.” વાત એમ પૂરી થાય ત્યાં મૂળ ફરિયાદી આગળ આવે છે. કહે છે : “બિચારા આ યુવાનને હવે ત્રણ જીવને ખવડાવવાની જવાબદારી આવી પડી છે ત્યારે એની પાસે દંડ લેવો તે તો બરોબર નથી !” દંડની રકમ યુવાનને પાછી આપી દે છે.

“નથી વેર, નથી ઝેર કે અંટશ. ગરીબ ગરીબને અને ગરીબીને બરોબર ઓળખે છે. આવું હજારો કિસ્સાઓમાં બને છે. તેમાંથી એકેય પક્ષની એક રાતી પાઈ પણ ખર્ચાયા વગર હૃદયપૂર્વકનાં સમાધાનો થાય છે એવા એ દિવસો હતા.” અને હવે, કૉર્બેટ આગળ લખે છે, “આવા કેસો કોર્ટોમાં જાય છે અને બંને પક્ષોનું લોહી ચૂસી ચૂસીને તેમને હાડપિંજરશા ફિક્કાફસ કરી દેવામાં આવે છે, તેમ જ પરસ્પર વૈમનસ્ય વધારીને આ સાદા, ભોળા, પ્રામાણિક અને મહેનતકશ જનોને ભોગે વકીલો પોતાનાં ગજવાં ભર્યે રાખે છે.”

કોરબેટે એ પુસ્તકના પ્રારંભે લખ્યું છે : “હું જે ભારતને ઓળખું છું તેમાં 40 કરોડ માનવીઓ રહે છે. તેમાંના નેવું ટકા લોકો સરળ, પ્રામાણિક, બહાદુર, વફાદાર અને અત્યંત મહેનતુ આત્માઓ છે, અને તેઓ ભગવાનને તેમ જ સરકારને રોજ પ્રાર્થના કરે છે કે, અમારી મહેનતનું ફળ અમને મળે તેમાં સહાયભૂત થાઓ. એવા આ લોકો, જે ખરેખર અત્યંત ગરીબ છે અને જેમને ‘ભૂખ્યાં ભારતીયો’ તરીકે જગત ઓળખે છે, જેમની વચ્ચે હું રહ્યો અને જેમને હું ચાહું છું અને જેમને વિશે આ પુસ્તક લખવા મથ્યો છું તેવા એ મારા ભારતના ગરીબ મિત્રોને પૂરી નમ્રતા સાથે આ પુસ્તક અર્પણ કરું છું.”

જ્યોતિભાઈ દેસાઈ

[‘જિમ કૉર્બેટ’ પુસ્તિકા : 1998]

મારા અનાથ મિત્રો

અંધાધૂંધ વૃક્ષોની કટાઈથી વનનાં અનેક પશુ-પંખીઓનું જીવન ખેદાનમેદાન થઈ જતું હોય છે. મારે તેવાં કાંઈક રખડી પડેલાં અને અનાથોને આશરો આપવાનો થતો. તે સૌ મારી સાથે એક તંબુમાં રહેતાં. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે મારા તંબુમાં ઘણી ગીરદી થઈ ગઈ હતી, કારણ કે ત્યારે મારી સાથે બે બચ્ચાં પેટ્રીજ પક્ષીનાં, એક કાળું અને એક રાખોડી રંગનું, મોરનાં ચાર બચ્ચાં, સસલાનાં બે સાવ નાનાં બચ્ચાં અને માંડ પોતાના પગ પર ઊભાં રહી શકે તેવાં હરણનાં ચાર બચ્ચાં રહેતાં હતાં. તેમાં વળી એક અજગર, જેનું નામ મેં રેક્સ પાડ્યું તે, જાતે જ આવીને રહેવા લાગ્યો હતો. એક વાર રાત્રે તંબુમાં હું મોડેથી આવ્યો અને હરણના એક બચ્ચાને દૂધ પાતો હતો ત્યાં મેં ફાનસના પ્રકાશમાં જોયું કે તે બચ્ચાની ઘાસની પથારીમાં રેક્સ ગોઠવાઈ ગયો હતો. મેં તરત જ મારા તંબુના સાથીઓની ગણતરી કરી તો તેમાંનું કોઈ ગાયબ થયું ન હતું. તેથી રેક્સે પોતે જે જગ્યા પસંદ કરી હતી તે મેં તેને રહેવા માટે આપી. રેક્સ બે મહિના સુધી અમારી સાથે રહ્યો. રોજ બપોરે તે ગરમી મેળવવા માટે બહાર તડકામાં જઈને બેસે અને રાત્રે પોતાની જગ્યા પર આવીને સૂઈ જાય. પરંતુ તે આખા સમયગાળા દરમિયાન તંબુમાં રહેતા તેના એક પણ સાથીને – બચ્ચાને સુધ્ધાં – તેણે લગીરે ઈજા પહોંચાડી ન હતી.

મારા તંબુમાં ઊછરી રહેલા આ નિરાધાર અને અનાથ મિત્રો જેમ જેમ પગભર થઈ જતા અને પોતાનું જીવન આપમેળે ચલાવવાને શક્તિમાન થતા કે તરત તેમને જંગલમાં પાછા મોકલી દેવાતા. પણ તેમાંના એક હરણે તો કાયમ મારી સાથે જ રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું !

જિમ કોર્બેટ

['માય ઇન્ડિયા' પુસ્તક : 1952]

પત્નીની વાત પતિ ખરેખર સાંભળતો ત્યારે હોય છે, જ્યારે પોતાની પત્ની ઉચ્ચારતી ન હોય તેવો શબ્દેશબ્દ એ સમજી જતો હોય.

ઊગ્યો ત્યાં તો મારે હૃદય-ગગને ચંદ્ર સમ તું;
અજાણ્યા સૌ માર્ગો પરિચિત થયા, દ્વાર ઉઘડ્યાં
દિશાઓનાં સર્વે, જીવન મુજ તેજે ઝગમગ્યું;
શમ્યા ઝંઝાવાતો, ભય-મૂંઝવણો સૌ ઊડી ગયાં !

પુષ્પા ર૦ વકીલ

....એટલે મારી બાને બળતરા નહીં !

પરિષદ ઑફિસે હું પહોંચ્યો. મારાં કપડાં લોહિયાળ હતાં. મને પડેલ પોલીસના મારની નિશાનીઓ દેખાતી હતી. એટલે પરિષદે મારા વાંસાના ફોટા પડાવ્યા અને છાપામાં છપાવ્યા. મને પડેલ મારને જોતાં તત્કાળ લડત માટે ગામડામાં ન મોકલતાં આઠદસ દિવસ મને આરામ કરવાનું કહ્યું. ખોરાકમાં ઘી, ગોળ, દૂધની માત્રા વધારી આપી.

ફરી પાછો રાજકોટના સાંગણવા ચોકની જાહેર સભામાંથી મને પકડવામાં આવ્યો. મારી સાથે બીજા ત્રીસેક સૈનિકોને પકડેલા. અમને બધાને રાજ્યની લાઇબ્રેરીના મકાનના કમ્પાઉન્ડમાં રાખ્યા હતા. રાત્રે દસ પછી બેત્રણ ખટારીઓ અમને ગામડાંની વાડીઓમાં મોકલવા તૈયાર રાખેલી. અમને એમાં બેસાડીને ત્રંબાથી આગળ ગયા પછી ચારપાંચ જણાને નીચે ઉતારે; સૈનિકોના ચપ્પલ, જોડા, ચશ્માં, પાકીટ, પેન વગેરે બધું પોલીસો લઈ લે, અને પછી મારપીટ કરે. એમ કરતા કરતા થોડા થોડા અંતરે ઉતારતા જાય, મારતા જાય. છેલ્લે હલેન્ડાની વાડીમાં અમે પંદરેક જણા હતા. એમાં બબ્બે જણાને ઉતારી, મારની વિધિ કરીને, ભગાડ્યા.

બાદ અમે બે જણા રહ્યા. તેમાં પહેલાં મારો વારો આવ્યો. જયંતીભાઈ ફોજદાર અને તેના માણસો મને મારવા લાગ્યા. હું નીચે બેસી ગયો અને ભગવાનનું નામ રામ, રામ, રામ... લઉં. મારની ગમેતેટલી ભીંસ હોવા છતાં મેં મચક આપી નહીં. હું ઘડાઈ ગયો હતો. વળી મને તાજોમાજો કરવા હમણાં જ ઘી, ગોળ, દૂધ આપવામાં આવેલ. મેં મારને મચક ન આપતાં, ગમેતેવી ગાળો બોલીને ('મારો સાળો ઢોર જેવો છે ઈ') કહી મને પડતો મૂક્યો. મારી પાછળ સાવરકુંડલાના જમનાદાસભાઈ જાનીને ઉતાર્યા. તે વખતે મારું વજન 156 રતલ હતું, પણ જમનાદાસભાઈ તો સાવ સુકલકડી હતા. સારા પવનની ઝીંક ઝીલે તેવા પણ ન હતા. એને બેચાર બડા માર્યા, પણ પછી લાગ્યું કે ભામટો માર નહીં સહન કરી શકે, મરી જશે અને પોતાને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગશે, એટલે એને છોડી દીધા.

હલેન્ડાની વીડીમાં સત્યાગ્રહીઓને મારીને પોલીસ જેવા ખટારીમાં રવાના થયા એટલે મેં ઊભા થઈને વાંભ દીધી : ભાઈઓ, કોઈ આડાઅવળા જશો નહીં. બધાય અહીં ભેગા થઈ જાવ, અહીંથી આપણે કૂચ કરતાં કરતાં રાજકોટ જવાનું છે. મારો અવાજ બુલંદ હતો, એટલે પોલીસોએ પણ સાંભળ્યો અને ખટારી ઊભી રાખી. બેપાંચ બડા મારી બધા સૈનિકોથી મને જુદો પાડવા એમની ગાડીમાં નાખ્યો. ખટારી ચાલી એટલે જયંતીભાઈ ફોજદારે કહ્યું કે, આને સાળાને સરધારના તળાવમાં નાખી દેવો છે.

મેં કહ્યું : "જયંતીભાઈ, હું બહુ સારો તરવૈયો છું. ભાવનગરની અને દીવની ખાડી હું તરી ગયો છું. તમારે મને મારી જ નાંખવો હોય તો મારા હાથ પાછળ બાંધી અને મોટો પાણો બાંધી મને તળાવમાં નાખી દેજો. એટલે તમારે મને ઘડીએ

ઘડીએ મારવો નહીં અને મારી માને રોજની બળતરા નહીં.'' મારા આ શબ્દોની જયંતીભાઈ ઉપર જાદુઈ અસર થઈ. તેમણે ખટારી ઊભી રખાવી અને મને માનથી સંબોધન કરી કહ્યું : ''ગુણવંતભાઈ, નીચે ઊતરી જાવ.'' હું નીચે ઊતર્યો એટલે તેમણે કહ્યું : ''ગુણવંતભાઈ, માફ કરજો, તમને અમે ઓળખ્યા ન હતા.'' તેમણે સિપાઈઓને બોલાવ્યા. પહેલાં પોતે મને પગે લાગ્યા. બાદ તેમણે બધા જ સિપાઈઓને કહ્યું કે : ''આમને પગે લાગો,'' બાદ મને કહ્યું : ''તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાવ.''

ગુણવંતરાય પુરોહિત

['સામ્પ્રત' ત્રિમાસિક : 2006]

શ્રાવણ નીતર્યો

આ શ્રાવણ નીતર્યો સરવડે કોઈ ઝીલો જી :
પેલાં રેલી ચાલ્યાં રૂપ, હો, કોઈ ઝીલો જી.
આ કપૂર-કાયા સરી જશે કોઈ ઝીલો જી :
પેલા ઊડી ચાલ્યા ધૂપ, હો, કોઈ ઝીલો જી.૦૦૦

આ નથી ટપકતાં નેવલાં કોઈ ઝીલો જી :
આ વરસે અમરત-મેહ, હો, કોઈ ઝીલો જી.
આ શમણાં કેરા કરા પડે કોઈ ઝીલો જી :
આ નરદમ વરસે નેહ, હો, કોઈ ઝીલો જી.

આ ચળકે વાદળ-તલાવડી કોઈ ઝીલો જી :
એની તડકે બાંધી પાળ, હો, કોઈ ઝીલો જી.
આ દિન વહી ચાલ્યો સુહામણો કોઈ ઝીલો જી :
આ રાત ચલી રઢિયાળ, હો, કોઈ ઝીલો જી.

આ દૂધે ધોયા ડુંગરા કોઈ ઝીલો જી :
પેલી ઝરણાંની વણજાર, હો, કોઈ ઝીલો જી.
આ જતિ-સતીનાં તપ રેલે કોઈ ઝીલો જી :
પેલા શિવલોચન-અંબાર, હો, કોઈ ઝીલો જી.

બાલમુકુન્દ દવે

આજ વરસાદ નથી એમ ના કહેવાય, રમેશ;
એમ કહીએ કે, હશે, આપણે ભીના ન થયા.

રમેશ પારેખ

સેવકોની ટંકશાળ

ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાથી પરત આવ્યા બાદ રાજકીય તેમજ સામાજિક કાર્યોનો પ્રારંભ કરતાં પહેલાં ભારતીય ગ્રામજીવનને અનુભવવાનો અને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

ગુજરાતની પ્રથમ રાજકીય પરિષદ યોજવા માટે ગોધરાની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. નવેમ્બર 1917ની પ્રથમ રાજકીય પરિષદથી ગુજરાતના રાજકીય જીવનનો પ્રારંભ થયો. પરંતુ એ પરિષદમાં સામાજિક પ્રશ્નોને બાકાત રાખવામાં આવેલ.

પરિષદમાં આવેલ ઉચ્ચવર્ણના લોકોના સૂચનથી અંત્યજ લોકોની એક સભા (જે પાછળથી અંત્યજ પરિષદ તરીકે ઓળખાઈ) તા. 5-11-1917ના રોજ ગોધરાના હરિજનવાસમાં ગોઠવવામાં આવી હતી અને એ સભાનું પ્રમુખસ્થાન ગાંધીજીએ સંભાળ્યું હતું. આ પરિષદમાં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ અંગેનો ઠરાવ પસાર કર્યા બાદ ગાંધીજીએ કરેલ પ્રવચનમાં કહ્યું હતું, ''આજે આપણે કહેવાતા પછાત વર્ગના લોકો સાથે મળ્યા છીએ, આ ઢેડ જાતિ સાથે હળીમળી રહ્યા છીએ. આ જાતિ નીચી છે એમ ન માનશો. તેમની અને તમારી વચ્ચે અનુરાગ–એકતા થાય એટલે તમે સ્વરાજ્યને લાયક થશો.'' અંત્યજ લોકોને સ્વપ્રયત્નોથી જ ઊંચે આવવાની સલાહ ગાંધીજીએ આપી હતી. સભાને અંતે ગાંધીજીએ અંત્યજોના બાળકો માટે શાળા શરૂ કરવા અને નિભાવણી માટે ફાળો આપવા અપીલ કરી હતી.

1917માં સ્થાપિત ગોધરાની અંત્યજ શાળા 1922માં ગાંધી આશ્રમ તરીકે ઓળખાઈ. તેના પ્રથમ સંચાલક તરીકે સેવા આપનાર અંત્યજ-સેવક વિઠ્ઠલ લક્ષ્મણ ફડકે ઉર્ફે મામાસાહેબ ફડકે લખે છે કે : ''હરિજન કાર્ય માટે શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે મારી ભલામણ ગાંધીજી આગળ કરી કારણ કે 1911-12 વખતની મારી હરિજનસેવા શ્રી કાકાસાહેબ જાણતા હતા.'' હરિજનવાસમાં અંત્યજ સભા શરૂ થઈ એ પહેલાં વ્યવસ્થા જોવા માટે આવેલ ઠક્કરબાપાને સર્વે અંત્યજોને છાપરે ચડેલાં જોઈ ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું હતું. તેમણે એ લોકોને સમજાવીને નીચે ઉતાર્યા હતા તેમજ આવીને સભામાં બેસવા જણાવ્યું હતું. શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક નોંધે છે : ''પ્રજાની સૌથી વધુ કચડાયેલ અછૂત જાતિના ઉદ્ધાર વિષે રાજકીય પરિષદે ખાસ ઠરાવ ન કર્યો, પણ તેનો સાક્ષાત્ સંપર્ક સાધવા શ્રી મામાસાહેબ ફડકે અને શ્રી ઠક્કરબાપાના પ્રયાસોથી એક ઐતિહાસિક સભા ગોધરાના હરિજનવાસમાં ભરવામાં આવી. આવું દશ્ય ગુજરાતમાં પહેલી વાર જોવામાં આવ્યું કે જ્યાં શેઠિયાઓ, વકીલો, વ્યાપારીઓ અને આવા બીજા ગૃહસ્થો ઢેડ અને ભંગી લોકોની સાથે હળીમળીને ભેગા થયા હોય.'' શ્રી મામાસાહેબ ફડકેએ આ સભાને ''દેવોને દુર્લભ એવા મેળાવડા'' તરીકે

બિરદાવી હતી.

ગોધરાના તે વખતના રૂઢિચુસ્ત સામાજિક વાતાવરણમાં અંત્યજોના ઉદ્ધાર માટે થયેલ આ પ્રયત્નને રગદોળી નાખવાના પ્રયાસો થયા હતા. આ કારણે તે વખતે ગોધરાના સ્થાનિક લોકોમાંથી કોઈએ પણ નાણાકીય સહાય કરી ન હતી. પાછળથી આશ્રમની સ્થાપના માટે પારસી સદ્‌ગૃહસ્થ શ્રી રૂસ્તમજીની રૂ. 16,000ની નાણાંકીય સહાયથી જ આશ્રમની સ્થાપના શક્ય બની હતી.

તે વખતનાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો પણ અંત્યજ પ્રવૃત્તિને સમર્થન આપતાં ન હતાં. અંત્યજ સભા અંગે અને અંત્યજ શાળાની સ્થાપનાના સફળ પ્રયત્નો વિષે અછડતો ઉલ્લેખ પણ તે વખતનાં વર્તમાનપત્રોમાં નોંધાયો નથી.

જે અંત્યજો માટે શાળાની સ્થાપના કરવામાં આવેલ, તેઓ જ શરૂઆતમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે તૈયાર થતા નહોતા. અંત્યજ બાળકો શાળાથી દૂર ભાગતા. મામાસાહેબ ફડકે જાતે હરિજનવાસમાં છોકરાંઓને શાળામાં લઈ જવા આવે, તો કેટલાંક મા-બાપ તેઓને દૂરથી આવતાં જોતાં જ બાળકોને ભગાડી મૂકતાં હતાં. મામાસાહેબ બાળકોને વિનવી-કરગરીને લાવે, તો શાળાના મેડા પરથી દોરડું લટકાવી ભાગી જતાં હતાં.

ગોધરામાં હરિજનો અને સવર્ણો વચ્ચે જેટલી અસ્પૃશ્યતા હતી તેટલી જ હરિજનો અને ભંગીઓ વચ્ચે પણ હતી. આ આંતરિક અસ્પૃશ્યતાને કારણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણના પ્રયત્નો પર વિપરિત અસર પડતી હતી. આમ છતાંયે ગોધરામાં શરૂ થયેલ પ્રથમ અંત્યજ શાળા ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ખાસ મહત્ત્વ ધરાવે છે. 1917 પછી ગુજરાતમાં શરૂ થયેલી ઘણીખરી અંત્યજ પ્રવૃત્તિઓ અને પરિવર્તનોના મૂળિયાં તેમાં પડેલાં હતાં.

કાકાસાહેબ કાલેલકરની દષ્ટિએ ગોધરાની અંત્યજ શાળા એ અંત્યજ સેવકો તૈયાર કરવાની ટંકશાળ પુરવાર થઈ હતી. મામાસાહેબ ફડકે, ઠક્કરબાપા, ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા જેવા ઉચ્ચ વર્ણોમાંથી આવતા હોવા છતાં તેઓ ઉત્તમ અંત્યજ સેવકો પુરવાર થયા હતા.

ધર્મિષ્ઠા મોદી

['સામ્પ્રત' ત્રિમાસિક : 2006]

આષાઢી આભ ભરી બોલે છે મોરલો.૦૦૦
આઘી વનરાઈ ભરી બોલે છે મોરલો.૦૦૦
ઉરની અમરાઈ ભરી બોલે છો મોરલો.

ઉમાશંકર જોશી

લીધું તેથી અનેકગણું પાછું વાળનાર

ખુદ અંગ્રેજોને પણ મુગ્ધ કરાવે એવું ઉત્તમ અંગ્રેજી લખી-બોલી જાણનાર મહાદેવભાઈ [દેસાઈ]એ ગુજરાતી ઉપરાંત સંસ્કૃત, મરાઠી, બંગાળી, હિંદી અને ઉર્દૂ ભાષાઓ પણ સારી રીતે જાણી લીધી હતી અને તે તે ભાષાના સાહિત્ય સરવરમાં તેઓ રસપૂર્વક અવગાહન કરી શકતા હતા.

સાહિત્ય પ્રત્યેની આટલી ઉત્કટ અભિરુચિ છતાંય તેમણે સાહિત્યને પોતાના ઈષ્ટદેવતાને સ્થાને બેસાડ્યું નહોતું. સત્યની – સ્વરાજની સાધનારૂપે જેની જરૂર ન હોય એ વસ્તુ ગમે તેટલી આકર્ષક હોય તોયે એમણે ત્યાજ્ય ગણેલી.

મહાદેવભાઈના સાહિત્યજીવનનું એક લક્ષણ આપણા સાહિત્યપ્રેમીઓએ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આપણે નવા જમાનાના માણસો વાચનના ખૂબ રસિયા ગણાઈએ છીએ. જેટલું આવ્યું તેટલું વાંચી નાખવું, એ આધુનિક સંસ્કારિતાનું એક લક્ષણ મનાય છે. પણ આપણામાંના મોટા ભાગના વાંચવાંચ કરીને ભાગ્યે જ વિશેષ કાંઈ કરી શકીએ છીએ. પછી વાચન એક વ્યસન બની જાય છે. વળી વિવેકદષ્ટિ રાખીને વાંચનારાઓનો મોટો ભાગ પણ બહુ ઓછું પાછું આપી શકે છે. આને સાહિત્યરસનો વૈભવ કે પરિગ્રહ ન કહેવાય ? દેશવિદેશના લેખકોના ઉત્તમ ગ્રંથો વિદેશી ભાષામાં કોણ વાંચે ? ઉપરાંત આપણા જ ઉપયોગી પણ કઠિન ગ્રંથો સૌ ક્યાંથી સમજે ? આપણે જેટલું વાંચીએ તે પચાવીને સમાજને પાછું કેમ ન આપીએ ?

મહાદેવભાઈ તો જે કાંઈ લેતા તેનું અનેકગણું કરીને પાછું આપતા. ઉપયોગ વિનાનું એમણે ભાગ્યે જ કાંઈ વાંચ્યું હશે, અને જે વાંચ્યું હશે તેનો સમાજહિતાર્થે ઉપયોગ કર્યા વિના ભાગ્યે જ રહ્યા હશે. કોઈ ઉત્તમ પુસ્તક, કાવ્ય કે વિચાર મહાદેવભાઈ પાસે આવ્યાં, એટલે તેના રસ અને આનંદમાં બીજા અનેક જણ ભાગીદાર બનવાના જ. કલા-સાહિત્યનો તેમણે જેટલો ઉપભોગ કર્યો, એનું અનેકગણું કરીને સમાજને ચરણે ધરી દીધું છે.

વજુભાઈ શાહ

[મહાદેવ દેસાઈ જન્મશતાબ્દીના પ્રકાશન ‘શુક્રતારક સમા મહાદેવભાઈ’ : 1991]

આંખોમાં ઊગી ગ્યાં મહુડાનાં વન અને
ગુલમ્હોરો ગાલોમાં શા મ્હોરતા !
લાજી મરાય એવા શમણાની વાત કહી વ્હોરવી ના સૈયર, ફજેતી;
મારાથી શરમાઈ નાઠી કેવી હું, મને સોળમી તે મોસમ સૈ, બેઠી !

‘બાદલ’

કોચલામાં નહીં પુરાયેલાં

નાસિરા શર્મા વિદૂષીબહેન છે. ફારસી ભાષા-સાહિત્યમાં એમ૦એ૦ થયાં છે. પ્રસિદ્ધ હિંદી સાહિત્યકાર છે. નવલકથા, વાર્તા-સંગ્રહ, નાટકો, લેખ-સંગ્રહો અને અનુવાદોનાં અનેક પુસ્તકો એમનાં પ્રકાશિત થયાં છે. ટી.વી. ફિલ્મ અને ટી.વી. સિરિયલનાં તેઓ કથાકાર છે. ઈરાન, ઇરાક, અફઘાનિસ્તાન વગેરે દેશોનાં તેઓ વિશેષ જાણકાર ગણાય છે.

બહેન નાસિરાએ 1970ની આસપાસ એક બ્રાહ્મણ પ્રાધ્યાપક રામચંદ શર્મા સાથે લગ્ન કર્યાં છે. લગ્ન વખતે રામચંદ શર્મા ઇલાહાબાદમાં ભૂગોળ વિભાગમાં પ્રાધ્યાપક હતા. પરંપરાગત સમાજમાં એમનું આંતરધર્મીય લગ્ન ભારે કુતૂહલનો વિષય બન્યું હતું. બંનેનાં કુટુંબોમાં શરૂ-શરૂમાં થોડો ઊહાપોહ થયેલો, પણ સરવાળે બંનેને ઝાઝી પ્રતિકૂળતાનો સામનો નહીં કરવો પડ્યો. નાસિરાના કુટુંબે રામને પોતાના જ માનીને અપનાવી લીધા. એમને શર્મા ખાલૂ (શર્મા માસા) અને શર્મા ફૂફા (શર્મા ફૂઆ) કહીને બોલાવતા. ઘરની નોકરાણી એમને 'દૂલ્હા મિયાં' કહેતી. નાસિરાની માસીને કોઈ સંતાન નહોતું; તેણે રામને પોતાનો દીકરો માની લીધો. હંમેશાં કહેતી કે, આ તો 'અલ્લાહ ભેજૂ' છે.

બાળપણમાં રામની મા એને સામેવાળા પડોશીને ત્યાં જવાની ના પાડતી કે, બેટા, તેઓ મુસલમાન છે. રામ નાના હતા ત્યારે ઘરે કોઈ મહેમાન આવે, તો એમની સામે ઊભા રહીને 'હનુમાન ચાલીસા' ને ગાયત્રી મંત્રનો પાઠ કરી બતાવતા અને શાબાશી મેળવતા. પણ પછી અજમેરમાં ઊછર્યા, તો સાંજે ખ્વાજા સાહેબની દરગાહમાં જઈને કવ્વાલી સાંભળવી, એ એમની દિનચર્યાનો એક ભાગ બની ગયો હતો. એ જ ખ્વાજા સાહેબની દરગાહે એમણે કેટલીયે માનતા માનેલી, અને એમની કેટલીયે મુરાદો પૂરી થયેલી – જેમાંની એક મુરાદ નાસિરાને પત્નીરૂપે મેળવવાનીયે હતી.

મુસલમાનથી દૂર રહેવાનું જેને કહેતી હતી, તે દીકરો જ મોટો થઈને મુસલમાનને પરણ્યો ! અને મુસલમાન વહુએ સાસુનું દિલ જીતી લીધું. સાસુ-વહુ વચ્ચે ગાઢ પ્રેમનો નાતો બંધાતો ગયો.

ધાર્મિક કર્મકાંડમાં નાસિરાને બિલકુલ વિશ્વાસ નહીં. માથું નમાવીને પ્રણામ કરવામાં માને નહીં. નમાજ-રોજામાં કોઈ રુચિ નહીં. તેમ છતાં બીજાઓની શ્રદ્ધાની કદર કરે. એટલે જ્યારે એમના ટાઇપિસ્ટ બરમેશ્વર રામ મંદિર જવાનું કહેતા, તો એમની સાથે જતાં. બરમેશ્વર પૂજા કરતા, તો એ પણ કરતાં.

હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણોને કારણે નાસિરાને સહન કરવાનું આવ્યું હોય એમ લાગે છે. એમણે એટલું જ કહ્યું છે : ''અસામાજિક તત્ત્વોએ મારી માનું ઘર એની પાસેથી છીનવી લીધું હતું અને બીમાર ભાઈનો જાન પણ ખતરામાં હતો.'' બસ, આથી વિશેષ કોઈ ફરિયાદ નહીં, કડવાશ નહીં. આ બધું એક મુસલમાનની નજરે કે હિંદુની નજરે તે જોતાં નથી, નર્યા માણસની નજરે જ જુએ છે. કોણે આ કર્યું અને

કોણ આને માટે જવાબદાર, એવું બધું વિચારવાને બદલે માણસ જેવો માણસ ઊઠીને આવું કેમ કરે છે, તે વિશે જ એમનું ચિંતન ચાલે છે. તે કહે છે કે દરેક વ્યક્તિને ક્યાંક અસલામતીની ભાવના સતાવે છે, અને તેથી તે સલામતીની શોધમાં પોતાની અંદરના સંકીર્ણ દાયરામાં સંકોચાતી જાય છે. તેનું માનસ જડ બનતું જાય છે. પોતાની ભાષા પ્રત્યે ભાવુક, ધર્મ પ્રત્યે કટ્ટર, ખાણીપીણી ને રહેણીકરણી બાબત સંકીર્ણ. સાથે જ બીજાઓ પ્રત્યે ક્રૂરતા સેવતો રહે છે, પોતાના કોચલામાં પુરાતો રહે છે.

કાંતિ શાહ

['ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક : 2006]

મંઝિલ કોઈ મળે !

ઝંખું છું આભ-સમંદરમાં અણબૂઝ્યો કંદિલ કોઈ મળે !
માપું છું કાળ તણા કેડા, આતમની મંજિલ કોઈ મળે !

માટીમાં રગદોળાયો છું એવો કે માટી હું જ બન્યો,
ભીતરની જ્યોત જગાડે એ કીમિયાગર કામિલ કોઈ મળે !

રખવાળી જીવનની કરતાં તો જીવન આખું હાર્યો છું,
મૃત્યુમાં શ્વાસ ભરી દેતા કરુણાળુ કાતિલ કોઈ મળે !

દુનિયાના દોરંગી મેળાનાં શરબત લાગ્યાં સૌ મોળાં,
ફાટેલ પિયાલાના પ્રેમી મસ્તોની મહેફિલ કોઈ મળે !

આસાની કેરા ઉંબરમાં આગળ વધવાનું શું, બાબા !
ચડવાને તારો હાથ ગ્રહી હેમાળા મુશ્કિલ કોઈ મળે !

ધોળા દિવસે ધોરી મારગની મેં તો મેલી રાહબરી,
કાળી ઝેબાન નિશામાં હું ગોતું છું ગાફિલ કોઈ મળે !

સાજી તબિયતવાળા જીવો શું જાણે મારી ઘોર વ્યથા ?
આ વાત હૃદયની કહેવાને ઘાયલ કેરું દિલ કોઈ મળે !

ખંડેરો સ્વપ્નોનાં ભેદી ગાતા જે ગાણું રોજ નવું,
સૂતી કબરોથી સાદ કરે એ બંદા બિસ્મિલ કોઈ મળે !

મકરન્દ દવે

આ તરંગી જિંદગાનીનો હતો એ પણ નશોઃ
ખુદ રહી તરસ્યા, હમેશાં અન્યને પાતા રહ્યા !

શેખાદમ આબુવાલા

એક સપનું મુજ ખોવાઈ ગયું !

જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં દારુણ દવ, ને કાન પડે ત્યાં કોલાહલ :
અફસોસ, તમારી ધાંધલમાં એક સપનું મુજ ખોવાઈ ગયું !

રે જિંદગીભર ભ્રમણા સેવી, ને એક ઘડી એવી ઊગી
કે કંચન છે કે છે કથીર, એ સ્પષ્ટપણે જોવાઈ ગયું !

દીસતાં'તાં ખેતર અંધારે, તે રણ નીકળ્યાં અંજવાસ થતાં :
હું કોને કહું ! હસવા મથતાં આ હૈયાથી રોવાઈ ગયું !

મેં ટીપું ટીપું સીંચીને સો વરસે માંડ ભરી ગાગર,
ત્યાં એક ધડાકો, ને પળમાં પીયૂષ બધું ઢોળાઈ ગયું !૦૦૦

અમૃત તો હાથે ન્હોતું ચઢ્યું, પણ નીર હતું નિર્મળ થોડું;
દુર્ભાગ્ય જુઓ, રે તેય હલાહલ સંગાથે ઘોળાઈ ગયું !૦૦૦

રજની વીતી ને ભોર ભયો ને સૌ કે' સૂર્ય દીસે આઘે –
પણ આ શું તેજ તણું વર્તુલ ઊલટાનું સંકોડાઈ ગયું !૦૦૦

હું ફાટી આંખે શોધી રહ્યો સોનેરી રજકણ સુખડાંનાં,
ત્યાં જીવનકેરા સૂત્રમહીં દુઃખ મોતી બની પ્રોવાઈ ગયું !

કોઈ શત શત યુગથી નીકળ્યા'તા નન્દનની શોધ મહીં યાત્રી,
અહીં અનાયાસ રમતાં રમતાં દોજખ જો ને શોધાઈ ગયું !

દુનિયા આખીની દોલતને લૂંટવા હું નીકળ્યો'તો નાદાન,
ને રસ્તામાં એક માંડ રળેલું કાવડિયું ખોવાઈ ગયું !

રે કૈંક ચઢાવ્યા બતરીશા...ને માંડ માંડ વરતાયાં નીર !
હું રાજી થાવા જાતો'તો ત્યાં જીવનસર શોષાઈ ગયું !

માતાની ભક્તિમાં રાતા મદમાતા થૈ નાચ્યા એવા –
કે ધ્યાન રહ્યું ના, પગ નીચે ફૂલ-બાળક રગદોળાઈ ગયું !

ધાર્યું'તું : દાવાનળ વચ્ચે બેસીને લાવા-પાન કરું –
પણ દૂર દૂર પેટાતી દેખી દીવાસળી, દોડાઈ ગયું !૦૦૦

હું પૂછું : પુષ્પો પથ્થરમાં એકાએક શેં પલટાઈ ગયાં,
ને અબીલગુલાલ તણું અર્ચન શેં પંકે ઝબકોળાઈ ગયું !૦૦૦

કરસનદાસ માણેક

['મધુવન' પુસ્તક]

એક જ બીજ

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી કાયમ માટે હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા 1915ના આરંભમાં. પોતાના રાજકીય ગુરુ ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેને ત્યારે તેમણે વચન આપેલું કે તે હિંદમાં ફરીને દેશની સ્થિતિ જાતે નિહાળશે, પણ એક વરસ સુધી કોઈ પ્રકારની ચળવળમાં ભાગ નહીં લે અને ભાષણ પણ નહીં કરે.

બિહારના ચંપારણ વિસ્તારના હજારો ખેડૂતોને જે દુખ પડતાં હતાં તેનું બયાન એ ખેડૂતોના કેટલાક આગેવાન પાસેથી 1916માં ગાંધીજીએ સાંભળ્યું. પણ પોતાના રિવાજ પ્રમાણે એમણે જવાબ દીધો કે, ''જાતે જોયા વિના આ વિષય ઉપર હું કંઈ અભિપ્રાય ન આપી શકું... પણ મારા ભ્રમણમાં હું ચંપારણને પણ લઈશ ને એક-બે દિવસ આપીશ.''

એ વચન અનુસાર ખેડૂતોની હાલતની તપાસ કરવા 1917ની શરૂઆતમાં ગાંધીજી ચંપારણ ગયા. ''આવ્યા હતા મળવા અને બેસાડ્યા દળવા'', એવી હાલત ત્યાં ગાંધીજીની થઈ. બિહારની સરકારે તેમને તપાસ કરતાં અટકાવ્યા, અને તેની સામે ગાંધીજીએ સવિનય કાનૂનભંગ કર્યો. એમને કે કોઈને પણ કલ્પના નહોતી એવી રીતે ચંપારણમાં સત્યાગ્રહનો પહેલવહેલો પદાર્થપાઠ આખા હિન્દુસ્તાનને મળ્યો. અહિંસા અને સત્યના એ મોટા પ્રયોગ વિશે ગાંધીજીએ 'સત્યના પ્રયોગો'માં વીસેક પાનાનું બયાન આપ્યું છે અને તેની વધારે વિગતો રાજેન્દ્ર પ્રસાદના એ લડતના ઇતિહાસમાંથી વાચકને મળી શકે, એમ જણાવ્યું છે.

રાજેન્દ્રબાબુના હિન્દી પુસ્તકનો કરીમભાઈ વૉરાએ કરેલો અનુવાદ 'બાપુને પગલે પગલે' નામે નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી બહાર પડેલો. તેમાંથી ચંપારણની લડત વિશેનું તેમનું બયાન થોડું સંપાદિત કરીને અહીં રજૂ કરીએ છીએ. સાથે સાથે 'સત્યના પ્રયોગો'માંથી ચંપારણની લડત વિશેના કેટલાક અંશો ગાંધીજીના શબ્દોમાં યથાસ્થાને અહીં ઉમેરેલા છે. રાજેન્દ્રબાબુના લખાણથી તેને અલગ પાડવા માટે ગાંધીજીનું લખાણ જરા વાંકા અક્ષરોમાં અહીં છાપ્યું છે.

રાજેન્દ્રબાબુએ કહ્યું છે તેમ ''એ થોડા દિવસોમાં ગાંધીજીએ ચંપારણમાં જે કર્યું, તેનો જ વિસ્તાર આગળ જતાં તેમણે અસહકારની ચળવળ મારફત આખા દેશમાં કર્યો. ચંપારણમાં તેમણે પીપળાનું એક બીજ રોપ્યું – જે ત્યારે કોઈની નજરે પણ ન પડ્યું. પણ સમય જતાં એ બીજ અંકુરિત થઈને એક વિશાળ વૃક્ષ બન્યું. તેની છાયામાં આપણા દેશે વિદેશી શાસનમાંથી મુક્તિ મેળવી.''

ચંપારણની લડત પછી આજે ઘણા દાયકા વીતી ગયા છે. દેખીતી રીતે દેશમાંથી વિદેશી શાસનનો અંત આવ્યાને દાયકાઓ થઈ ગયા છે. પણ સામ્રાજ્યવાદે આજે નવો લેબાશ ધારણ કર્યો છે અને સાગરપારથી અનેક દેશોને પોતાની આર્થિક નાગચૂડમાં એ ભીંસી રહેલ છે. તેની સામે, અને એ વિદેશી સામ્રાજ્યવાદીઓના

હાથા સમા આંતરિક રાજકીય-આર્થિક બળો સામે, શોષણ અને અન્યાય સામે, હજી પણ પ્રજાએ લડતો આપતાં જ રહેવું પડશે. એવી લડતને અંતે બકરું કાઢતાં ઊંટ ન પેસી જાય તે માટેની તકેદારી રાખીને પ્રજાને જાગ્રત કરવી પડશે. અહિંસક લડત અને લોક-કેળવણીના બેવડા મોરચે કામ કરીને જેણે સફળતા મેળવવાની છે એવી આજની નવી પેઢીને ચંપારણની લડતના બયાનમાંથી ભરપૂર પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મળી રહે તેમ છે.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

દીકરી

શૈશવમાં સપનામાં જોયેલી પરી,
સદેહે અવતરી...
થઈ દીકરી.

દીકરી...
જુઇની નાજુક કળી,
પ્રભુજીને
ચડાવેલાં ફૂલોની અવેજીમાં મળી.

દીકરી...
દાદાની આંખો પર
કૂણા કૂણા હાથ દાબે,
જાણે પોપચાં પર પવન મૂક્યો
ફૂલોની છાબે.
શીતળ, સુગંધિત,
તાજગી ભરી લ્હેરખી
મીંચાયેલી આંખોથી
પણ ઓળખી.

દીકરી...
બારમાસી વાદળી,
ઝરમરતી ઝરમરતી
રાખે સઘળુંય લીલુંછમ
....બારેય માસ.

દીકરી...
પતંગિયું
ફળિયામાં ઊડાઊડની રંગોળી પૂરે.
શરણાઈ કોઈ વગાડે...
એ તો ચૂપચાપ ઊડી જાય...
ને પાછળ રહી ગયેલા રંગો ઝૂરે.

દીકરી...
ચાંદરડું.
દિવસ આખો ઘરમાં તેજ પાથરે,
પકડ્યું પકડાય ના,
ઊંમરે ને ઓરડે દોડાદોડી કરે...
દાદર ચડે ઊતરે...
સૂરજ સાથે ચાલ્યું જાય. આખરે
વિદાય લીધેલી માની જગ્યા
દીકરીએ
ક્યારે લઈ લીધી
તે ખબરેય ના પડી.

હર્ષદ ચંદારાણા

આજ બધું સંભારવા બેઠાં,
પાનખરે અમે લીલી વસંતને ખોળવા બેઠાં.

સુરેશ ગાંધી

હરિનાં લોચનિયાં

એક દિન આંસુભીનાં રે
હરિનાં લોચનિયાં મેં દીઠાં!
પચરંગી ઓચ્છવ ઊછળ્યો'તો અન્નકૂટની વેળા:
ચાંદીની ચાખડીઓએ ચડી ભક્ત થયા'તા ભેળા!
શંખ ઘોરતા, ઘંટ ગુંજતા, ઝાલરું ઝણઝણતી:
શત શગ કંચન આરતી હરિવર-સંમુખ નર્તન્તી.
દરિદ્ર, દુર્બળ, દીન અછૂતો અન્ન વિના રડવડતાં,
દેવદ્વારની બહાર ભટકતા ટુકડા કાજ ટટળતાં —
તે દિન આંસુભીનાં રે
હરિનાં લોચનિયાં મેં દીઠાં!
લગ્નવેદિ પાવક પ્રજળ્યો'તો, વિપ્ર વેદ ઉચ્ચરતા,
સાજનમહાજન મૂછ મરડતા પોરસફૂલ્યા ફરતા!
જીર્ણ, અજીઠું, પામર, ફિક્કું, માનવપ્રેત સમાણું,
કૃપણ કલેવર કોડભર્યું જ્યાં માંડવડે ખડકાણું!
'બ્રાહ્મણવચને સૂરજસાખે' કોમળ કળી ત્યાં આણી:
ભાવિની મનહર પ્રતિમાની જે દિન ઘોર ખોદાણી —
તે દિન આંસુભીનાં રે
હરિનાં લોચનિયાં મેં દીઠાં!
ભય થરથરતા ખેડૂત ફરતા શરીફ ડાકુ વીંટાયા:
વરુનાં ધાડાં મૃત ઘેટાંની માંસ-લાલચે ધાયાં!
થેલી, ખડિયા, ઝોળી, તિજોરી: સૌ ભરચક્ક ભરાણાં:
કાળી મજૂરીના કરતલને બે ટંક પૂગ્યા ન દાણા!
ધીંગા ઢગલા ધાન્ય તણા સો સુસ્તો માંહીં તણાણા:
રંક ખેડુનાં રુધિરે ખરડ્યાં જે દિન ખળાં ખવાણાં —
તે દિન આંસુભીનાં રે
હરિનાં લોચનિયાં મેં દીઠાં!
હૂંફાળાં રાજવીભવનોથી મમત-અઘોર નશામાં
ખુદમતલબિયા મુત્સદ્દીઓએ દીધા જુદ્ધ-દદામાં!
જલથલનભ સૌ ઘોર અગનની ઝાળ મહીં ઝડપાયાં:
માનવી માનવીનાં ખૂન પીવા ધાયા થઈ હડકાયા!
નવસર્જનના સ્વપ્નસંગી ઉપર ઉછરંગે ઊભરાણાં:
લખલખ નિર્મળ નવલકિશોરો ખાઈઓમાં ખોવાણા —
તે દિન આંસુભીનાં રે
હરિનાં લોચનિયાં મેં દીઠાં!

ખીલું ખીલું કરતાં માસૂમ ગુલ સૂમ શિક્ષકને સોંપાણાં,
કારાગાર સમી શાળાના કાઠ ઉપર ખડકાણાં!
વસંત વર્ષા ગ્રીષ્મ શરદના ભેદ બધાય ભુલાણા :
જીવનમોદ તણા લઘુતમમાં પ્રગતિપદ છેદાણા!
હર્ષઝરણ લાખો હૈયાનાં ઝબક્યાં ત્યાં જ ઝલાણાં :
લાખ ગુલાબી સ્મિત ભાવિનાં વણવિકસ્યાં જ સુકાણાં —
તે દિન આંસુભીનાં રે
હરિનાં લોચનિયાં મેં દીઠાં!

કરસનદાસ માણેક

['આલબેલ' પુસ્તક : 1935]

આ અંધકાર શો મહેકે છે !

આ અંધકાર શો મહેકે છે !
આ મત્ત મોર ઘનશોર કરી
શો આજ અષાઢી ગહેકે છે !
આ અંધકાર શો મહેકે છે !

આ કામણ કાજળનાં વરસે,
ના નયન શકે નીરખી હરષે,
ના અંગ શકે પુલકી સ્પરશે;
પણ આતમની રજનીગંધા
ઉત્ફુલ્લ અલક્ષ્યે બહેકે છે !
આ અંધકાર શો મહેકે છે !

આ ભીની હેત ભરી હલકે,
શી મીઠી મંદ હવા મલકે !
છાની છોળે અંતર છલકે;
આ ગહન તિમિરની લહેરો પર
કોઈનાં લોચન લહેકે છે !
આ અંધકાર શો મહેકે છે !

આ શ્યામ સઘન ઉલ્લાસ ધરી
કો' જાતું જાદુઈ હાસ કરી;
શી રાત બિછાત સુવાસ ભરી !
હું અંધ ભલેને દેખું ના –
મીત મને તો દેખે છે !
આ અંધકાર શો મહેકે છે !

મકરન્દ દવે

અહોભાવની મર્યાદા

''કોઈ એક ક્ષેત્રની વિશેષતા કે સિદ્ધિ એ મનુષ્યનું સમગ્ર શીલ નથી.'' મહાન જીવનમર્મજ્ઞ સોક્રેટિસે આ વિચાર વિશદતાથી સમજાવ્યો છે.

કોઈ વ્યક્તિ દયાવાન હોય, પરંતુ તેની દયા વેવલી પણ હોઈ શકે છે. કોઈ વ્યક્તિ નિર્ભય હોય, યુદ્ધમાં પાછું પગલું ન ભરે, પરંતુ તેની નિર્ભયતામાં ક્રૂરતા પણ હોઈ શકે છે. કોઈ વ્યક્તિ ઉત્તમ ગાયક હોય, તેના કંઠનું અસાધારણ માધુર્ય આપણને ડોલાવી દે. એથી કરીને તેને સંપૂર્ણ માનવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ. રમતવીરો રમતમાં શ્રેષ્ઠ પ્રદર્શન કરે એટલે મનુષ્ય તરીકે તે શ્રેષ્ઠ જ હોય તેવી અપેક્ષા નહિ રાખી શકાય.

આ ભ્રમ પ્રજાને સૌથી વધુ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં નુકસાન કરે છે. ધર્મક્ષેત્રની વ્યક્તિઓ અસરકારક વ્યાખ્યાન કરી શકતી હોય, સરસ સંગઠન કરી શકતી હોય, લાંબા ઉપવાસ કરી શકતી હોય, સ્થૂળ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી શકતી હોય, છતાં તેની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ ન હોય તેવું શક્ય છે. ધર્મક્ષેત્રની વ્યક્તિની સત્તાલાલસા, ધનલાલસા, પ્રતિષ્ઠાલાલસા કે અહંકારજન્ય અનુદારતા અખંડ હોય તેવું શક્ય છે.

ઉપરાંત વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓને કારણે પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચી શકનારી વ્યક્તિઓનું એક કર્તવ્ય એ પણ છે કે તેઓ ખોટાં ધોરણો સ્થપાય તેમાં સાથ નહિ આપે. અમુક લાખ રૂપિયા મળે માટે અભિનેતા કે રમતવીર સિગારેટ, દારૂ કે તમાકુનો પ્રચાર ન કરી શકે. પ્રજા તેમને ગુણવિશેષને કારણે ચાહે છે, તેનો આવો દુરુપયોગ ન કરી શકાય. આનો સંયમ અને વિવેક કેવો હોય તેનું દૃષ્ટાંત આપણી વચ્ચે જ છે. હમણાં જગપ્રસિદ્ધ જાદુગર કે૦ લાલે કહ્યું કે ગુટખા વેચનાર એક કંપનીનો માણસ તેમને મળવા આવ્યો. હાથમાં ગુટખાની પડીકી રાખીને કે૦ લાલે એટલું જ બોલવાનું હતું કે ''વાહ, મજા આ ગયા !'' બાકી બધું એ લોકો ગોઠવી લેશે. આ વાક્યના અને ફોટો મૂકવા દેવાના અગિયાર લાખ રૂપિયા મળશે ! કે૦ લાલે સાભાર ના પાડી. વળી બપોરે ફરી મળવા આવ્યા અને કહ્યું : ''અમે એકવીસ લાખ આપીશું. આપ હા પાડો.'' એમણે કહ્યું : ''હું મારા દેશની ઊગતી પેઢીને ખોટો સંદેશો આપવા માગતો નથી.'' તેઓ ગયા. વળી સાંજે ફરી આવ્યા. કહે કે : ''એકાવન લાખ રૂપિયા આપીશું, પણ તમે સંમતિ આપો.'' કે૦ લાલે કહ્યું : ''એકાવન લાખ આપો કે કરોડો આપો, પણ હું સંમતિ નહિ આપું. મારે મારા દેશની ઊછરતી પેઢીને ઝેર નથી ખવડાવવું. મારા ખેલમાં સૌથી વધુ બાળકો અને કિશોરો હોય છે. તેઓ મારા જાદુના ખેલથી પ્રભાવિત થતા હોય છે. હું જાહેરાતમાં દેખાઉં તો તેનાથી પણ પ્રભાવિત થાય. મારે એ નથી કરવું.''

મનસુખ સલ્લા

['કોડિયું' માસિક : 2006]

મંદિરને ખરો ભય

મંદિરમાં પાંચ વાતો હોવી જોઈએ :

મંદિરમાં ભલે અનેક દેવ-દેવીઓ પધરાવ્યાં હોય, પણ તે બધાં એક જ બ્રહ્મનાં માનવરુચિને પોષવા કરાયેલાં પ્રતીકો છે તેવું લોકોને ઠસાવવામાં આવે.

મંદિર આડંબર વિનાનું, સીધીસાદી પ્રાર્થના કરવાનું કેન્દ્ર બને.

મંદિરમાં દર્શનાર્થીઓ સાથે પૂરી સમાનતાનો વ્યવહાર થાય, ધન કે વર્ણના નામે ભેદભાવ કરવામાં ન આવે.

મંદિરો વ્યક્તિપૂજાથી મુક્ત થાય.

મંદિર માત્ર પ્રાર્થના કેન્દ્ર ન રહેતાં તે માનવતાવાદી પ્રવૃત્તિઓનું પણ કેન્દ્ર બને. અર્થાત્ લોકહિતની પ્રવૃત્તિઓને પરમાત્માની ઉપાસના માનવામાં આવે. મંદિરની આવક ગરીબ અનુયાયીઓનાં શિક્ષણ, આરોગ્ય તથા અન્ય કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓમાં વપરાય.

મઠો, મંદિરો, આશ્રમો, છપ્પનભોગ, સોનાના કળશો, સોના-ચાંદી મઢ્યાં બારણાં અને બારસાખો, સામૈયાઓ, ભવ્ય વરઘોડાઓ – આ બધું હોય, પણ જો માનવતા ન હોય, તમારા જ ધર્મ તથા સમાજનાં અંગભૂત અનાથ બાળકો કે લાચાર વિધવાઓ માટે જો કાંઈ ન થતું હોય તો તે બધાં ધાર્મિક જડતાનાં ચિહ્નો છે.

આપણા ધર્મને ખરો ભય વિધર્મીઓથી નહિ પણ આપણી અવ્યવસ્થા, કુવ્યવસ્થા તથા દુકાનદારીપણાથી છે. ધર્મને બચાવવો હોય તો મંદિરો આ દૂષણથી મુક્ત થવાં જ જોઈએ.

હે પ્રભો ! અમારાં મંદિરો હવે દુકાનો બની રહ્યાં છે. કારણ કે ધર્મના વ્યાપારીઓના હાથમાં તે પડ્યાં છે. અન્ય વસ્તુઓની માફક તારો પણ વ્યાપાર થાય તે તને ગમે છે ?

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

આંબલે ભાળું મૉર મદીલા કે લીમડે કાતિલ કૉર,
જોબનિયું ગાંડું જાગતાં રાતી ટશરે સ્હોતો થોર;
કેસરી છોગલે લ્હેરતો ન્યાળું વરણાગી ગુલમ્હોર,
ચૈતર ચાંદની રાતને ટાણે રાતરાણીની ફોર.૦૦૦
સાંજસવારે ઊઠતો ખીલી પંખીડાંનો કલશોર –
હું ન જાણું હૈયે શું શું થતું !

મનસુખલાલ ઝવેરી

અડધો કલાક બીજા માટે જીવીએ !

વાત અગત્યની હતી, મોટા સોદાની હતી. ત્યાં અનિલભાઈ ઊઠ્યા અને બોલ્યા : ''ટપુભાઈ, તમે થોડી વાર વિચારો. એટલી વારમાં એક કામ કરીને આવું છું.''

''પણ આપણું હવે પતવામાં જ છે ને તમે ક્યાં જાઓ છો...? તમારે માટે આ કામ અગત્યનું નથી..?''

''અગત્યનું છે... પણ હું જે કામ માટે જઈ રહ્યો છું તે એના કરતાં પણ મહત્ત્વનું છે.''

અનિલભાઈ તો વધુ વાત કરવા રોકાયા વિના સડસડાટ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, અને ટપુભાઈ જમીનનો નકશો જોતા જ રહ્યા. પૂરા પોણા કલાક પછી અનિલભાઈ પાછા ફર્યા ત્યારે ટપુભાઈનું મોઢું ચઢેલું જ હતું.

અનિલભાઈએ ખુરશીમાં જગ્યા લેતાં કહ્યું : ''બોલો, પછી તમે શું નક્કી કર્યું ?''

ખીજવાયેલા ટપુભાઈએ કહ્યું : ''હું અહીંથી ચાલ્યો ગયો હોત તો સોદો સોદાને ઠેકાણે રહ્યો હોત.''

''પણ આ સોદો તો થવાનો છે, એ વાત ઈશ્વરને મંજૂર છે એટલે તમે ગયા નહીં. નહીં તો હું અહીં હાજર હોત તોપણ સમજૂતી ન થઈ શકી હોત.''

તે પછી થોડી જ મિનિટોમાં ટપુભાઈ અને અનિલભાઈ વચ્ચે એક જમીનનો સોદો નક્કી થઈ ગયો. ટપુભાઈ જમીન લે-વેચ કરતા અને અનિલભાઈ મોટાં બાંધકામ કરતા.

બધું પતી ગયા પછી ટપુભાઈએ પૂછ્યું : ''અનિલભાઈ, એવું તે શું હતું કે, તમે સોદો થવાની તૈયારીમાં હતો છતાં મને મૂકીને ચાલ્યા ગયા ?''

''એ મારી અંગત બાબત છે. જાણીને શું કરશો ?''

''તમને વાંધો ન હોય તો કહો. મને જાણવાની જિજ્ઞાસા છે.''

''વાત મારા બાપાજીથી શરૂ થાય છે. એમનો પણ મારી માફક બાંધકામનો જ ધંધો. કામ ખૂબ રહે, પણ રોજ રાતે બીજાઓ માટે ટિફિન ભરીને ભાખરી ને મગ લઈ જાય. રિક્ષામાં જાય ને રિક્ષામાં આવે. એકાદ કલાકે ઘેર આવે, પછી જ શાંતિથી જમે. એક વાર તેઓ ટિફિન ભરીને રિક્ષામાં બેઠા ત્યાં સિમેન્ટનો એક વેપારી આવ્યો. તે વખતે સિમેન્ટની ખૂબ તંગી હતી. મારા બાપુજીએ સિમેન્ટના વેપારીને કહ્યું : તમે બેસો, હું હમણાં આવું છું. અથવા તમારે બીજું કોઈ કામ હોય તો પતાવીને આવો. હું કલાકમાં તો પાછો આવી જઈશ.

''મારે બીજે કશે જવાનું નથી.

''તો થોડી વાર બેસો... ચા-નાસ્તો કરો. હું આવી પહોંચું છું. સિમેન્ટના એ વેપારી પણ મારા બાપુજી પર ધુંઆપુંઆ થતા બેસી રહ્યા. પોણા કલાક પછી બાપુજી

પાછા આવ્યા અને બંને વચ્ચેની સિમેન્ટની ખરીદી પૂરી થઈ.

''સિમેન્ટના એ વેપારી ગયા પછી મેં મારા બાપુજીને કહ્યું : બાપુજી, તમે જાણો છો કે આપણને સિમેન્ટની કેટલી જરૂર છે, છતાં તમે એમને બેસાડી રાખીને ગરીબોને રોટલા આપવા ગયા ?

''દીકરા, ચોવીસ કલાક – આખો દિવસ તો હું મારા માટે જ જીવું છું. પણ એ ચોવીસ કલાકમાંથી માત્ર અડધો કલાક શું બીજાઓ માટે ન રાખું ? વેપાર-ધંધો તો આખી જિંદગી થવાનો છે. આપણા નસીબમાંથી કોઈ ચોરી જવાનું નથી. હવે એક વાર નિયમ બનાવ્યો એટલે બનાવ્યો. આપણા સ્વાર્થ ખાતર એમાં વિલંબ કે બાંધછોડ ન ચાલે. તને પણ કહું છું કે, ધંધામાં ભલે લાખો રૂપિયા કમાય, પણ ચોવીસ કલાકમાં ચોવીસ મિનિટ તો એવી નક્કી કરી રાખજે કે જે બીજાઓ માટે હોય. એ ચોવીસ મિનિટને કારણે જ આપણે ચોવીસે કલાક ઊજળા ફરી શકીશું...

''ટપુભાઈ, મારા બાપુજીએ મને તો ઘણું બધું આપ્યું છે, પણ આ જે વાત વારસામાં આપી છે એનું મારે મન મોટું મૂલ્ય છે. અત્યારે પણ હું ટિફિન લઈને ભૂખ્યાંને ભોજન આપવા જ ગયો હતો. મારા બાપુજી રિક્ષામાં જતા હતા, ઈશ્વરકૃપાથી હું કારમાં જાઉં છું. અને એક સાચી વાત કહી દઉં : આ બધું ભૂખ્યાને ભોજન આપવાનું, વસ્ત્રો આપવાનું, ક્યારેક પૈસા કે બીજી વસ્તુ આપવાનું, એ હું પરલોકનું પુણ્ય કમાવા નથી કરતો, કે મારા ધંધાનાં કાળાં-ધોળાં ધોવા નથી કરતો, પણ માત્ર મારા જીવના આનંદ ખાતર કરું છું. એટલે મહેરબાની કરીને મારી આ અંગત ટેવની વાત તમે કોઈને કહેશો નહીં. એને લીધે કીર્તિનો ખોટો ફુગાવો થાય છે.''

એટલામાં અનિલભાઈનાં પત્ની આવી ચડ્યાં. જ્યારે એમણે ચર્ચાની વાત જાણી ત્યારે કહ્યું : ''ટપુભાઈ, તમે હજુ આમને ઓળખતા નથી, એ પણ મારા સસરાજી જેવા જ છે. નિયમ માટે તો લાખો રૂપિયાનો સોદો પણ જવા દે. એ તો ઠીક છે, પણ અમારા લગ્નની રાતે પણ તે વરાનું જમવાનું માણસો પાસે ઊંચકાવીને જાતે જ વહેંચવા ગયા હતા. એટલું સારું હતું કે એમણે એમના આ નિયમની વાત મને પહેલેથી કહી રાખી હતી; એટલે એ બાબતમાં ગેરસમજ થઈ નહિ. અને ખરું કહું ? શરૂઆતમાં તો મને આ કામમાં કંઈ ખાસ રસ નહોતો. પણ આજે મને પણ એ કામ ગમવા માંડ્યું છે, એટલે ટિફિન ભર્યા વગર મને ચેન પડે જ નહીં.''

ટપુભાઈ જમીનનો સોદો પાકો કરીને અનિલભાઈને ત્યાંથી નીકળ્યા તો ખરા, પણ અનિલભાઈનું પેલું વાક્ય : 'આખા દિવસમાંથી ખાલી અડધો કલાક પણ બીજાઓ માટે ન રાખી શકીએ તો જીવ્યાનો શો અર્થ ?' – મનમાં ઘૂંટાતું ગયું... ઘૂંટાતું જ ગયું.

લલિતકુમાર શાસ્ત્રી

['સુવિચાર' માસિક]

વડોદરા નગરી

વડોદરા શે'ર સાથે પુરાણી છે પ્રીત મારે,
સાત વર્ષ લગી મારો અહીં વસવાટ છે;
આજવાનાં પાણી હજી ઊછળે છે અંગઅંગ,
માંડવીની ધજાનો આ ઉરે ફરકાટ છે.

પાણી દરવાજો, ગેંડી, ચાંપાનેર, લે'રીપુરા,
એટલો આ શહેરનો અસલ વિસ્તાર છે;
અલકાપુરી ને બીજાં એવાં એવાં ઝૂમખાંઓ
પાછળથી વસેલાં તે બાવનની બા'ર છે.

માંડવીથી ડાબે હાથ ચોકસીની ઓળ, પછી
ઘડિયાળી પોળ-નાકે અંબાજી હજૂર છે;
નાકની દાંડીની સામે સીધેસીધા ચાલ્યા જાઓ,
સયાજી ઈસ્કૂલ ત્યાંથી જરાયે ના દૂર છે.

સયાજી ઈસ્કૂલ, ભાઈ, સંભારું છું સકારણ,
ભણ્યો છું હું એમાં, એનું ઋણ તો અપાર છે;
કુંભકાર જેમ જેણે ટીપણાથી ટીપી ટીપી
ઘડ્યો મારો ઘાટ, એને વંદન હજાર છે.

ભૂલું શેં શુક્કરવારી ? દશેરાની ભવ્ય સ્વારી ?
અગ્ગડ, અખાડા અને સંગીતની ગુંજને ?
બળતા બપોર સમી ભવરણવાટ વિષે
સદાય હરિત રાખે હૈયાકેરી કુંજને.

નગર પિયારા ! તારે પ્રાણ હજી સ્ફુરી રહ્યા
પ્રેમાનંદી માણતણા રમ્ય રણકાર છે,
દયારામ-નગરી ડભોઈ નથી દૂર, એની
ગરબીના સૂર ઉર પૂરે ઝણકાર છે.

શરદની રાતે અહીં પોળતણા ચોકઠામાં
સરખી સાહેલીઓએ કંઠ જ્યારે ખોલ્યો છે,
કાયાના કરંડિયામાં પોઢેલો આ પ્રાણ મારો
મોરલીના નાદે ત્યારે નાગ જેમ ડોલ્યો છે !

નાગરવેલીના જેવી નાજુકડી નાર વાંકી,
વાંકો એનો અંબોડો ને વાંકાં એનાં વેણ છે;
સભાની અદબ રાખી, વાણીને લગામ કરું,
કે'તો નથી એટલું કે કેવાં એનાં નેણ છે !

લલિત લાજાળુ નાર તણાં શાં કરું વખાણ ?
રસોઈની વાનીમાંયે એવી હોશિયાર છે,
અરધીક પોળ લગી મચી જાય છીંકાછીંક
એવો એનો ટેસદાર દાળનો વઘાર છે !

અહીંની અનેક પોળ મહીં ઘર ભાડે રાખી,
ખટ માસે બદલતા, રસિક એ વાત છે;
મંડળી અમારી ઘર ગોતવાને ઘૂમે ત્યારે
ગુસપુસ બોલે લોક : 'જુદી આ જમાત છે !'

'ખાલી ઘર છે કે અહીં ?' પૂછતાંની વાર, જોઈ
દીદાર અમારા સામો સવાલ પુછાય છે :
'કુંવારા કે પરણેલા ?' ઠેર ઠેર એની એ જ
શંકાભરી નજરોની મોકાણ મંડાય છે !

નાયક ટોળીનો થઈ ઠાવકો ભજાવે વેશ :
'ઘરવાળાં પિયરમાં, થોડા દીની વાર છે.'
લખ્ખણ અમારાં જોઈ, ગાજી ઊઠે લોકનાદ :
પોળમાંથી કાઢો, આ તો વાંઢાની લંગાર છે !

રાજમે'લ જોવા જતાં પાવલી ખટાવી અમે
પલંગમાં પોઢવાની કરી લેતા પેરવી;
મ્યુઝિયમ જોવા જતાં નજર ચુકાવી અમે
આરસની સુંદરીને હાથ લેતા ફેરવી.

કાચના પિયાલા અમે રોશનીમાં ચોરી લીધા,
ગ્રંથાલયે ઘૂસી જઈ ફોટા ફાડી લીધા છે;
થાંભલે ચડીને ગોળા વીજળીના ગેપ કીધા,
એવાં એવાં કામ અમે બાહોશીનાં કીધાં છે !

કોને યાદ કરું ? કોને વિસારું ? કિતાબ થાય
એકથી સવાયા એક એટલા પ્રસંગ છે;
અધ્યયનકાળ મારો વીત્યો જે લાખેણો અહીં,
નમૂનાનાં બતાવ્યાં મેં એક-બે આ નંગ છે.

[ટૂંકાવીને]

બાલમુકુન્દ દવે

માતાને હંમેશાં બે વાર વિચાર કરવો પડે છે – એક વાર પોતાની જાત માટે અને બીજી વાર પોતાના બાળક માટે.

ઉત્તમ વિવેચકો

આપણા વિવેચનસાહિત્યને સો વર્ષ થયાં. નવલરામનું થોડુંક વિવેચનકાર્ય બાદ રાખીએ, તો અત્યાર સુધીના ગુજરાતના ઉત્તમ વિવેચકો મારે મન ત્રણ છે : આનંદશંકર, બલવંતરાય અને રામનારાયણ. આમાંના પાછલા બે કવિઓ પણ છે. ગુજરાતી કવિતાની લખાવટ ઉપર બલવંતરાયની કવિતાનો પ્રભાવ એમના વિવેચન કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ અને સઘન છે. આનંદશંકર અને રામનારાયણભાઈનું એક સાથે સ્મરણ થાય છે એ તો એ કારણે કે શુદ્ધ કાવ્યપદાર્થમાં જ એમને રસ છે. કાવ્ય સિવાય કશાનો કક્કો એમને ખરો કરવાનો નથી. બલવંતરાયમાં કેટલીક વાર અતિઆગ્રહ વગેરેનો ભેળ વરતાશે. આનંદશંકર અને રામનારાયણભાઈનાં વિવેચન વખત જશે તેમ સુજ્ઞ અને સૂક્ષ્મદર્શી સાહિત્યસેવિઓ પર વધારે ને વધારે પકડ જમાવશે. કવિતાલેખકો, લખતી વેળા, બલવંતરાયની અસર નીચે ગમે તેટલા હોય, રામનારાયણભાઈ સૌ કવિતાલેખકોના અંતરાત્માના રખેવાળ સમા હતા જ.

ઉમાશંકર જોશી

એક અધ્ધર સમળી સમસમે –
બેની ! મારો સંદેશો લઈ જા.
મારા દાદાની ડેલીએ જઈ કે'જે :
તમારી દીકરીને પડિયાં છે દુખ.

દીકરી ! દુખ રે હોય તો વેઠીએ,
દીકરી ! સુખ તો વેઠે છે સૌ.

લોકસાહિત્ય (સં૰ ઝવેરચંદ મેઘાણી)

ઊંચે જોયું ગગનપટમાં વાદળી એક જાતી,
સામ્રાજ્ઞીશી મૃદુલ ડગલે માર્ગ એ કાપતી'તી;
વાતો કે'તી ઘડીક વીજની, મેઘ કેરા ધનુની,
યાત્રા કેરી વિજન વનની, પર્વતોની, રણોની.

પ્રહ્‌લાદ પારેખ

આવું કવણને ભાગ્ય સાંપડ્યું ભૂતકાળમાં ?૦૦૦
લોકકલ્યાણના યજ્ઞે અમારું અણુયે અણુ
હોમી દેઈ, મળ્યો મોકો પામવા કૃતકૃત્યતા !

મનસુખલાલ ઝવેરી

અનોખી પ્રભાતફેરી

અમારા ગામમાં શ્રીકાંત આપટે નામના સર્વોદય સેવક વર્ષોથી રહેતા હતા. મારા જેવા થોડાક જુવાનિયા એમના પ્રભાવ હેઠળ નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓ કરતા રહેતા. એમણે એક વાર રાંદેરનાં ખાનગી જાજરૂઓનો સર્વે કરવાનું શરૂ કર્યું. એ જમાનામાં હરિજનો દરેક જાજરૂની નીચે રહેલી ડોલ ઠાલવતા અને માથે મેલું ઉપાડતા. આપટેજી આ સર્વે કરવા માટે ઘરઘરનાં જાજરૂનું નીચેનું ઢાંકણ ખોલીને મેલાની ડોલ કેવી હાલતમાં છે તેની નોંધ કરતા. એક દિવસ આવો સર્વે કરીને આવ્યા પછી આપટેજી ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી પડ્યા. થોડીક વાતચીતને અંતે એક નિર્ણય લેવાયો.

થોડાક દિવસો બાદ ગાંધીજયંતી આવતી હતી. અમે નક્કી કર્યું કે માથે મેલાની ડોલ ઉપાડીને ગામમાં એક નાકેથી બીજા નાકે ચાલતા જવું, જેથી હરિજનોની વિટંબણાનો ખ્યાલ આવે. બીજી ઑક્ટોબર આવી પહોંચી. આવા કામમાં કોણ તૈયાર થાય ! આપટેજી, અંબુભાઈ પટેલ, રમણ પટેલ અને હું. એમ ચાર જણા તૈયાર થયા. હું આગલી રાતે પથારીમાં પડ્યો, પણ ઊંઘ જ ન આવે. આંખ આગળ દુર્ગંધ મારતું ગંદું, તૂટેલું ડોલચું જ દેખાયા કરે !

ગાંધીજયંતીને દિવસે સવારે અમે ચાર જણા અને ગોલવાડના બે હરિજનો બોરવાડે જવા ઊપડ્યા. એક હરિજનનું નામ હતું ગોવન અને બીજાનું કિશન. અમે પહોંચ્યા બોરવાડાના પબ્લિક જાજરૂ પાસે. જેમ તેમ મેલું ડોલમાં ઠાલવીને પછી ડોલ માથે મૂકીને અમે છ જણાએ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તે લોકો કૌતુકથી જુએ અને દાંત કાઢે. મારે માથે વળી બીજી આફત આવી. આપટેજીએ આજ્ઞા કરી કે તું ગીત ઉપાડ અને અમે તે ઝીલીશું. એ દિવસોમાં મારી બા આગળ જૂઠું બોલીને છાનામાના સુરતની મોહન ટૉકિઝમાં 'સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર' ફિલ્મ મેં જોયેલી. તેનું એક ગીત મેં ઉપાડ્યું, જે મને આજે પણ પૂરેપૂરું યાદ છે :

જગતપિતાની વિશ્વવાડી આ
માનવપુષ્પે ખીલી રહી;
માનવમાત્ર પ્રભુનાં બાળક,
ઊંચ નહીં કોઈ નીચ નહીં. –ઊંચ નહીં૦

યમુનાતટ પર સૂર્ય પ્રકાશે
પ્રકાશતો અંત્યજ ઘર જઈ,
મેઘ વરસતો એક જ સરખો
વાડી કે વેરાન મહીં. –ઊંચ નહીં૦

વાયુ સઘળે સરખો વાતો
સૂર્ય-કિરણમાં ભેદ નહીં,
એક જ પ્રભુની જ્યોત જગતમાં
વિવિધ રૂપે જલી રહી. –ઊંચ નહીં૦

સંસ્કાર વિનાના વ્યર્થ જીવનમાં
સેવા વિણ સંસ્કાર નહીં;
કર્મ થકી જન મહાન બને છે,
જન્મ થકી કોઈ મહાન નહીં. –ઊંચ નહીં.૦

ચાલતા ચાલતા અમે બજારની મધ્યમાં આવેલી રાંદેર પીપલ્સ કો-ઑપરેટીવ બૅન્કના મકાન સુધી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે મુસલમાન લત્તાઓમાં થઈને આપટેજીના ખેતરે પહોંચી જવાય તો સારું, જેથી પારેખ ફળિયાવાળા મારી આ 'ફજેતી' જોવા નહીં પામે. આપટેજીને વાત કરી ત્યાં તેઓ તડૂક્યા : "પારેખ ફળિયામાંથી જ જવાનું છે. તારે ગીત ગવડાવવાનું છે અને હિંમત ન હોય તો ડોલ મૂકીને ચાલવા માંડ." છ જણાનું સરઘસ વળ્યું પારેખ ફળિયા તરફ અને સૌ મિત્રોએ અને સ્વજનોએ અમારી અનોખી 'પ્રભાતફેરી' જોઈ ને અમારું ગીત સાંભળ્યું.

આ બધું વાંચતી વખતે પણ કોઈને કમકમાં આવે, તો જે આદમી જીવનભર આ જ કામ કરે તેની વેદનાનું શું ? કિશન રોજ ખાડી ફળિયાની શેરીમાંથી મળનું ગાડું હાંકીને મોરા ભાગળ વટાવીને ડેપા સુધી જતો. એ ગાડું આસપાસના સો મીટરના વિસ્તારમાં દુર્ગંધનું ભયાનક આક્રમણ ફેલાવી દેતું. દુર્ગંધ એક મિનિટ માટે પણ અસહ્ય બની રહેતી. એ વખતે થતું : આ કિશન પર શી વીતતી હશે ?

દબાયેલા-કચડાયેલા દલિતોની કેટલીક વ્યથાઓનો ખ્યાલ સવર્ણોને કદી આવી જ ન શકે. ગાંધીજીએ સવર્ણોને જાજરૂ-સફાઈ કરતા કર્યા અને કેટલાક સવર્ણ સેવકોએ લગભગ હરિજન બનીને હરિજનોની એટલી સેવા કરી કે જેટલી આજના કોઈ દલિતવર્ગના નેતાએ એના જ ભાઈભાંડુઓની ન કરી હોય. હવે હાલતમાં ઘણો સુધારો થયો છે, છતાંય હજી ઘણા ગાઉ કાપવાના બાકી છે. દલિતો હવે અવાજ ઉઠાવતા થયા છે. સદીઓથી જેમનો અવાજ રૂંધવામાં આવ્યો હોય તેઓ જ્યારે પહેલવહેલા બોલવા માંડે ત્યારે થોડુંક વધારે જોરથી જ બોલવાના. આ વધારે જોરથી બોલાતા ગરમ શબ્દોથી સવર્ણો અકળાય, તે કેમ ચાલે ? જ્યારે પણ આવા કોઈ કારણે ગુસ્સો આવે ત્યારે સવર્ણ કોમના માણસે એક જ વાક્ય પોતાની જાતને સંબોધીને ઓચરવું : "હું એમની જગ્યાએ હોઉં તો શું કરું ?"

ગુણવંત શાહ

['ગાંધીનાં ચશ્માં' પુસ્તક : 2006]

એક કુટુંબનું જે નિર્માણ કરે છે ને તેને ટકાવી રાખે છે, અને જેના હાથ હેઠળ બાળકો ઊછરીને ખડતલ ને ચારિત્ર્યવાન નરનારીઓ બને છે, તે નારીનું સ્થાન એકમાત્ર ઈશ્વરની પછી આવે છે.

મુક્તિમિલન

[15 ઑગસ્ટ, 1950]

1

મુક્તિમિલન ?
આ તે, અહો !
આ તે, કહો, કેવું મિલન ?
જે જાગતાં ઝંખ્યું હતું
ને ઊંઘતાં સો સો અજંપે જે સદા ડંખ્યું હતું –
તે આજ જ્યારે આંખ સામે છે છતું
ત્યારે, અરે, સિદ્ધિ તણા આનંદથી
રૂંવું ય કાં ના ફરકતું ?

જે માગતા'તા તે મળ્યું,
ખોવાયલું મોતી જડ્યું,
સ્વપ્નું હતું તે સત્ય થઈ જ્યારે ફળ્યું –
ત્યારે, કહો, એવું કશું ઓછું પડ્યું
કે હર્ષથી ના લેશ રે ઉર ઊછળ્યું ?

સામે સમંદર ડોલતો
તે શું નર્યો ઝાકળ તણો ?
આ બાગ રૂપાળો ખીલ્યો
તે શું બન્યો કાગળ તણો ?
ચોપાસ માયાભાસ શો !
ચિતાર જાતો ના સહ્યો આગળ તણો !

2

ઘેલી મિલનની ઝંખના !
રોળ્યાં રતન કૈં રંકનાં !
હસતે મુખે બેટો વળાવી માવડી
છાને ખૂણે જૈ બે ઘડી લેતી રડી !
પે....લી પડી –
ઠેબે ચડી !–
કો' કોડવંતી નારની નંદાયલી રે બંગડી !

કેવા હતા એ વાયરા !
વેદી પરે તાજા ઊના
શોણિતની ચાલી હતી કેવી સરા !
ભીની હજી તો છે ધરા !

3

શું એ બધી લીલા હતી એ એકની ?
ને એ જતાં –
નિસ્તેજ પાછાં રે બની
જોઈ રહ્યાં વિમૂઢ શાં સૌ એકબીજાંની ભણી !

પ્યારા વતન !
મૂંઝાયલું પૂછી રહ્યું છે આજ મન :
આ શું ઉદય છે ભાગ્યનો ? –
કે આવતું ઘેરું વધુ બીજું પતન ?
આરોહણે આ ઊર્ધ્વના
ઊભી થતી ને લથડતી શી ભારતી !
છૂટી જતાં રે ધર્મ કેરી આંગળી
જાણે હિમાળે દ્રૌપદી જાતી ગળી !

તાણી વિજયની સોડ, હા !
સામે પરાજયને ઉશીકે હાંફતું
કારુણ્યનું, રે, કાવ્ય કેવું છે ઢળ્યું !

4

– ને તે છતાં,
આરંભ કીધી છે હવે જે જાતરા,
સો સો વટાવીને મુસીબત-ડુંગરા
આગે બઢાવ્યે છે જવી.

જે આપણો છે સંઘવી,
તે શ્વાનને યે સાથમાં લીધા વિના
દાખલ થવાની સ્વર્ગમાં પાડી દિયે છે સાફ ના !
તેને વળી શું જંપ કે
પ્હોંચ્યા વિના મુકામ એનો સંઘ આ ?

શ્રદ્ધા ભરીને શ્વાસમાં,
આગે બઢીશું હાથ ગૂંથી હાથમાં
બાહુ પસારીને ઊભો છે તેડતો
એની અનુકંપાભરેલી બાથમાં.

બાલમુકુન્દ દવે

સ્વાધીનતાનો દિવસ કે પરાધીનતાનો ?

15 ઑગસ્ટ એ આપણો સ્વાતંત્ર્ય-દિન છે. પરંતુ ઘણી વાર મને એમ થાય છે કે આ આપણો સ્વતંત્રતાનો દિવસ છે કે પરાધીનતાનો ?

સ્વરાજ એટલે શું ? સ્વરાજ આવતાં લોકોને એવી આત્મપ્રતીતિ થવી જોઈતી હતી કે હવે આપણું રાજ આવ્યું એટલે આપણો ઉદ્ધાર હવે આપણે જ કરવાનો છે. પણ આવું થયું ખરું ? આને બદલે સાવ ઊલટું જ થયું. લોકો બધી બાબતમાં સરકાર તરફ તાકીને બેઠા. પ્રજાનું પોતાનું કર્તૃત્વ અને પુરુષાર્થ જ વિલાઈ ગયાં !

મારી યાત્રા બિહારમાં ચાલતી હતી. ત્યાં મોટી રેલ આવી. માઈલોના માઈલો સુધીનો વિસ્તાર પાણી હેઠળ આવી ગયો. મારી પદયાત્રા ત્યારે કમર સુધીનાં પાણીમાં ચાલતી હતી. ભાષણ સાંભળવા લોકો હોડીમાં આવતા. એક શહેરથી માત્ર ચારેક માઈલ છેટે સુધી રેલનાં પાણી આવી ગયેલાં. પણ શહેરવાળાઓ તરફથી રેલગ્રસ્તોની રાહત માટે કાંઈ જ થયું નહીં. હા, ત્યાં સિનેમા-નાટક બધું યથાવત્ ચાલતું હતું. મેં લોકોને પૂછ્યું તો કહે, અમે શું કરી શકીએ ? આ તો સરકારનું કામ છે !

સ્વરાજ મળ્યા પછી આપણે આવા પરાધીન બની ગયા ! પ્રજાનો સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ ન રહ્યો. બસ, સરકારે આ ન કર્યું ને પેલું ન કર્યું. સરકારની નિંદા-સ્તુતિ કર્યા કરવા સિવાય પ્રજા પાસે જાણે બીજું કોઈ કામ જ ન રહ્યું ! સ્વરાજ એટલે શું લોકોનું આવી રીતે પરાધીન થવું ? બધું સરકાર કરશે એમ માનીને બેસી રહેવું ? આ તે સ્વાધીનતા કે પરાધીનતા ?

આજે લોકો પાસે જઈને કોઈ એમ નથી કહેતું કે તમારો ઉદ્ધાર તમારે જાતે કરવાનો છે, તમારું સુખ અને દુ:ખ તમારા પોતાના પુરુષાર્થ પર નિર્ભર છે. બસ, અગાઉ જેમ પંડા-પુરોહિતો કહેતા કે અમને દક્ષિણા આપો તો તમને સ્વર્ગ મળશે, તેમ આજના આ આધુનિક પંડા-પુરોહિતો પણ લોકો પાસે જઈને કહે છે કે અમને મત આપો તો તમે સુખી થશો. અને લોકો પણ માને છે કે આ બધા દેવતા છે, એમને મત આપીશું તો તેઓ આપણને સુખ આપશે.

અસલમાં વાત એ સમજવાની છે કે સ્વરાજ મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે; પરંતુ તે મારો કેવળ અધિકાર જ નથી, મારું કર્તવ્ય પણ છે. સ્વરાજનો અર્થ છે, પોતાની જવાબદારી પોતે ઉપાડવી.

સ્વરાજની બીજી કસોટી છે, પ્રજાનો ગુણ-વિકાસ. શું સ્વરાજ મળ્યા પછી આપણો ગુણ-વિકાસ થયો છે ? શું પહેલાંના ઝઘડા હવે શમી ગયા છે ? પહેલાંની ભેદભાવની વૃત્તિ છોડીને શું હવે આપણે એકાત્મતાથી કામ કરવા લાગ્યા છીએ ? પહેલાંના આપણા સ્વાર્થ ને સંકુચિતતા ધોવાઈને શું આપણામાં ધૈર્ય, કરુણા, દયા, બીજાની ચિંતા વગેરે સદ્ગુણો વધ્યા છે ? શું આપણી સામાજિક ભાવના વ્યાપક

ને વિશાળ બની છે ? સ્વરાજનાં આટલાં વરસોમાં જો આ રીતેનો ગુણવિકાસ થયાનો અનુભવ થઈ રહ્યો હોય, તો સમજવું કે સ્વરાજ સંપન્ન થયું છે.

પરંતુ આને બદલે જો માત્ર એટલું જ થયું હોય કે સ્વરાજ પછી દેશમાં થોડું ધન વધ્યું, નદીઓ પર પુલ નહોતા તે બંધાયા, રેલવે લાઇનો નહોતી તે નખાઈ, જીવનધોરણ વધ્યું, ઉદ્યોગ-ધંધા વધ્યા વગેરે – તો એટલા ઉપરથી એમ ન કહી શકાય કે આપણી સ્વરાજ-શક્તિ વધી. બહુ બહુ તો એટલું કહી શકાય કે થોડુંક સુખ વધ્યું. પરંતુ આજે હજી દેશમાં જાતિભેદ, ઊંચનીચના ભેદ, ધર્મભેદ ઝઘડા વગેરે બધું કાયમ છે. ત્યારે સ્વરાજને બળ ક્યાંથી મળશે ? આ આપણા બધાંની મોટી ચિંતાનો ને ચિંતનનો વિષય બનવો જોઈએ. સ્વરાજમાં આપણાં સુખ-સગવડ કેટલાં વધ્યાં એ મહત્ત્વનું નથી, પણ આપણામાં સ્વરાજની શક્તિનો કેટલો વિકાસ થયો તે મહત્ત્વનું છે. વળી, સ્વરાજની એક મુખ્ય કસોટી તો એ છે કે આપણને સ્વરાજ મળ્યું છે, તેની પ્રતીતિ દરેકે દરેક જણને થવી જોઈએ. સૂર્યોદય થાય છે, તો તેને કાંઈ ચીંધી બતાવવો પડતો નથી. સૂર્યનારાયણ ઘેર ઘેર પહોંચી જાય છે તેમ સ્વરાજ પણ ઘેર ઘેર પહોંચવું જોઈએ. દરેકને સ્વરાજનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવો જોઈએ.

આજે આવો અનુભવ દેશમાં સહુ કોઈને થાય છે ખરો ? ઘણા દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે હજી તો કેટલાયે લોકો ભારોભાર ગુલામીમાં સબડે છે. હરિજનો સવર્ણોના ગુલામ છે. ગામડાંના લોકો શહેરવાસીઓના ગુલામ છે અને શહેરવાસીઓ વિદેશીઓના ગુલામ છે. ઉપરથી નીચે સુધીની આ તરેહતરેહની ગુલામી નાબૂદ ન થાય, ત્યાં સુધી આપણને સ્વરાજ મળ્યું છે, એમ કઈ રીતે કહી શકાય ?

એક ગામ હતું. ત્યાં કસાઈ લોકો રહેતા હતા. તેઓ બકરાને ‘શેફીલ્ડ’ના છરાથી કાપતા હતા. પછી સ્વરાજ આવ્યું, તો નક્કી કરવામાં આવ્યું કે હવે ‘શેફીલ્ડ’ના નહીં, અલીગઢના છરાથી બકરા કપાશે. તેમ છતાં બકરા તો ચિલ્લાતા જ રહ્યા. કસાઈ કહેવા લાગ્યા, ‘મૂર્ખાઓ હવે કેમ બૂમો પાડો છો ? હવે તો વિદેશના શેફીલ્ડના છરાથી નહીં. સ્વદેશના અલીગઢના છરાથી તમે કપાઈ રહ્યા છો.’ આ સાંભળીને શું બકરા ખુશ થશે ?

વિનોબા ભાવે

[‘ભૂમિપુત્ર’ પખવાડિક : 2006]

ઊંચે ચડેલા કોઈ પણ પુરુષને એવું મનાવવું બહુ ગમે છે કે પોતે એકલે હાથે એ બધી સિદ્ધિ મેળવેલી છે; તેવે વખતે પત્ની સ્મિત કરે છે, વાત પડતી મેલે છે.

રગ-રગમાં ભારતીયતા ભરી છે

આપણા ઋષિઓ અને મહર્ષિઓએ આખા ભારતને એક બનાવવા માટે યુક્તિ શોધી કાઢી. 'ભારતવર્ષ પુણ્યભૂમિ છે,' એમ કહીને એમણે લોકોને યાત્રા કરવાની પ્રેરણા આપી. 'કાશી મોટું તીર્થસ્થાન છે, રામેશ્વર પુણ્યધામ છે,' એમ કહીને લોકોને તીર્થાટનની પ્રેરણા આપી. તે જમાનામાં આવવા-જવાનાં સારાં સાધનો હતાં નહીં, યાત્રા કરવામાં ઘણું કષ્ટ પડતું; તેમ છતાં લોકો યાત્રા કરતા. આવી તીર્થયાત્રાઓના મૂળમાં ઉદ્દેશ ભારતદર્શનનો જ રહેતો. ઋષિઓના મનમાં રાષ્ટ્રીય એકતાનો ઉદ્દેશ હતો.

કાશીમાં ગંગાતટ ઉપર રહેનારો તડપે છે કે કાશીની ગંગાની કાવડ ભરીને ક્યારે રામેશ્વરને ચઢાવું ? રામેશ્વરમાં રહેનારો તડપે છે કે રામેશ્વરના સમુદ્રનું જળ કાશી-વિશ્વેશ્વરના મસ્તક ઉપર ક્યારે ચઢાવું ? જાણે કાશી અને રામેશ્વર એના મકાનનું આંગણું અને પાછલો વાડો ન હોય ! વાસ્તવમાં બંને વચ્ચે પંદરસો માઈલનું અંતર છે, પરંતુ આપણા શ્રેષ્ઠ ઋષિઓએ આપણને એવો વૈભવ આપ્યો છે કે આપણું આંગણું પંદરસો માઈલ સુધી વિસ્તરેલું છે ! કેટલી વ્યાપક અને પવિત્ર ભાવના છે આ !

1200 વરસ પહેલાં શંકરાચાર્ય દક્ષિણમાંથી યાત્રા કરતા કરતા છેક શ્રીનગર ગયા હતા અને ત્યાં પહાડ ઉપર ભગવાન શંકરની સ્થાપના કરી હતી. શંકરાચાર્યે બિલકુલ જુવાનીમાં પગપાળા યાત્રા કરી અને કેરલથી નીકળીને કાશ્મીર પહોંચ્યા. મલબારનો એક છોકરો, ભારતના ઠેઠ દક્ષિણ છેડાનો એક છોકરો, તે જમાનામાં કાશ્મીર સુધી પગે ચાલતો ચાલતો આવ્યો.

શંકરાચાર્યે સમાધિ પણ હિમાલયમાં જ લીધી. કેદારનાથમાં શંકરની સમાધિ છે. વળી, કેદારનાથના મંદિરમાં આજ સુધી એવી પરંપરા ચાલી આવે છે કે ત્યાંનો મુખ્ય પૂજારી કેરલનો નંબૂદ્રી બ્રાહ્મણ જ હોય. શંકરાચાર્યે ચાર દિશામાં ચાર આશ્રમ સ્થાપ્યા – દ્વારિકા, જગન્નાથપુરી, બદ્રીકેદાર અને શૃંગેરી. હજાર-હજાર માઈલનું અંતર આ મઠો વચ્ચે હતું. એ મઠોવાળાઓને એકબીજાને મળવું હોય તોયે વરસ-બે વરસ પગપાળા યાત્રા કરવી પડતી ! શંકરાચાર્યમાં સમસ્ત ભારતીયતા મૂર્તિમંત થઈ ગઈ હતી.

આપણો ભારત દેશ મોટો છે, મહાન છે; પરંતુ આ મહાનતા એમની એમ નથી આવી ગઈ, તેની પાછળ દીર્ઘ કાળની વિચારપૂર્વકની મહેનત છે, સાધના છે. તેના પરિણામ સ્વરૂપ આવી એક મહાન સંસ્કૃતિ ઊભી થઈ છે. આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો સંદેશ આ દેશના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી પહોંચાડવામાં આવ્યો છે. જ્યારે આજના જેવાં સંદેશવ્યવહારનાં કોઈ સાધનો નહોતાં, ત્યારે આવડું મોટું

રાષ્ટ્રીય એકતાનું જે કામ થયું છે, તે અદ્દ્ભુત જ છે !

અનેકાનેક ભેદ હોવા છતાં આપણા પૂર્વજોએ એક રાષ્ટ્રની ભાવના આપણા ચિત્તમાં એવી તો બેસાડી દીધી છે, તેના માટે એવી એવી પરંપરા ઊભી કરી દીધી છે કે આશ્ચર્ય જ થાય છે ! તમિલનાડુ, કર્ણાટક કે મહારાષ્ટ્રનો માણસ સ્નાન માટે કાવેરી, તુંગભદ્રા કે ગોદાવરી જશે તોયે કહેશે કે, હું ગંગા-સ્નાન માટે જાઉં છું ! આ રીતે આપણા પૂર્વજોએ આપણી રગ-રગમાં ભારતીયતા ભરી દીધી છે.

અનેક સંતપુરુષો આ દેશની ધરતીને પગપાળા ખૂંદી વળ્યા છે, અને એમણે જ આ દેશને એક બનાવ્યો છે. ભારતના એક એક સંત-શિરોમણિ અહીં વરસો સુધી ઘૂમતા રહ્યા. શંકરાચાર્ય 15 વરસ, રામાનુજ 12થી 14 વરસ, વલ્લભાચાર્ય 18 વરસ, શંકરદેવ 12 વરસ, નામદેવ 13-14 વરસ, નાનક 18થી 20 વરસ અને કબીર 25થી 30 વરસ સુધી પગપાળા ફર્યા. આવો ઉજ્જ્વળ ઇતિહાસ આ ભારતીય સંસ્કૃતિ પાછળ છે.

હજારો વરસોના પ્રયત્ન બાદ માણસનો સદ્-અસદ્ વિવેક કેળવાયો છે, કેટલીક નિષ્ઠાઓ પાકી થઈ છે, ઉચિત-અનુચિતનો ખ્યાલ સ્થિર થયો છે. માણસની આ જે ઉચિત-અનુચિતની ભાવના બની છે, તે કોઈ રાજા-મહારાજાએ નથી બનાવી, સંતોએ બનાવી છે. આ સંત-મહાપુરુષો જો ન હોત, તો આપણે જાનવર જ રહી જાત. અહીંનું લોકમાનસ સંતો દ્વારા કેળવાયું છે.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ગાયું, 'ભારતેર મહામાનવેર સાગરતીરે !' ભારત એક મહામાનવ–સમુદ્ર છે. જેમ સમુદ્રમાં ચારે કોરથી નદીઓ આવીને મળે છે, તેમ આ દેશમાં લોકો આવીને અહીંના માનવસાગરમાં સમાઈ ગયા છે. આપણે હવે આ સમાજને એકરસ બનાવવાનો છે. એકરસ સમાજ હશે, તે ષડ્રસયુક્ત સમાજ હશે. ભિન્ન-ભિન્ન જમાતોના ગુણોને કાયમ રાખીને એમને સહુને આપણે એકરસ કરવા પડશે. સંગીતકારની માફક સાત સૂરોને મેળવીને એક સુંદર સુસંવાદી 'ભારત-રાગ' આપણે નિપજાવવાનો છે.

વિનોબા ભાવે

['ભારતીય સંસ્કૃતિ' પુસ્તક : 2003]

ઉર-સિંહાસન સૂનાં પડ્યાં ને સૂનાં હૃદયમંદિર,
ત્રિભુવનનાં તેજ ! પધારો ટાળવાને તિમિર.
ઘર બાંધીને શીદને બેઠા, જો ભમવું'તું ઘર બહાર;
અને રખડુ થઈને રમવું'તું, તો શીદ માંડ્યો સંસાર ?

હંસરાજ

ભારતીય સંસ્કૃતિની દેણ

દુનિયામાં સામાન્ય રીતે એમ જોવા મળે છે કે જ્યારે કોઈ દેશ પરાધીન બને છે, ત્યારે મોટે ભાગે તે દેશના લોકો કાં તો બિલકુલ દબાઈ જાય છે, ચૂં કે ચાં નથી કરતા અથવા પછી કોઈ ને કોઈ રીતે, ક્યાંક ને ક્યાંક કાંઈ ને કાંઈ બળવો કરતા રહે છે. પરંતુ ભારતમાં જ્યારે અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું, ત્યારે એક ત્રીજી જ પ્રક્રિયા અહીં ઊભી થઈ. આ ગુલામીકાળમાં અહીં જે મહાપુરુષો પેદા થયા, તેમણે ન દબાઈ જવાનું પસંદ કર્યું કે ન શસ્ત્ર લઈને લડવાનું. એમણે તો આત્મસંશોધન કરવાનું શરૂ કર્યું. એમણે વિચાર્યું કે જ્યારે આટલી મોટી સંસ્કૃતિવાળો આટલો વિશાળ દેશ પરાધીન થઈ ગયો, તો તેનાં કારણો વિશે ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. આપણી અંદર જે દોષ હોય, ન્યૂનતા હોય, તેનું નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, સંશોધન અને નિરાકરણ કરવું જોઈએ. આ રીતે આપણે ત્યાં આત્મશુદ્ધિ શરૂ થઈ ગઈ. આપણા લોકો પરાધીનતાથી ન તો દીન-હીન બન્યા, ન ક્ષોભના માર્યા એમણે નાના-નાના બળવામાં પોતાની શક્તિ ખર્ચી નાખી. તેઓ તો આંતરિક સંશોધનમાં લાગી ગયા.

આના પહેલા પ્રવક્તા રાજા રામમોહન રાય બન્યા. એમણે કહ્યું કે, કેમ નિદ્રામાં પડ્યા છો ? આજે સમાજમાં કેટલી બધી બૂરાઈઓ પેસી ગઈ છે, ધર્મમાં કેટલી બધી જડતા પેસી ગઈ છે ? ઉપનિષદનો ધર્મ કેટલો ઉજ્જ્વળ હતો ! તેથી આજે ધર્મમાં સુધારા કરવા પડશે. સમાજમાં સુધારા કરવા પડશે. એમણે સતીની પ્રથા સામે અવાજ ઉઠાવ્યો. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તો સ્ત્રીને કેટલું બધું ઉચ્ચ સ્થાન અપાયું છે ! તેણે સ્ત્રીને માટે 'મહિલા' શબ્દ પ્રયોજ્યો. તેની બરાબરીનો શબ્દ બહારની કોઈ ભાષામાં મને નથી મળ્યો. મહિલા એટલે સ્ત્રી તો ખરી જ, પણ મહિલા એટલે મહાન. અને ભારતીય સંસ્કૃતિએ માતૃશક્તિને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે.

મહારાષ્ટ્રમાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડે થઈ ગયા. એમણે કહ્યું કે આ દેશ પરાધીન થયો છે, તેની પાછળ વિધિનો સંકેત છે. ભારતને ધક્કો લાગે તેની જરૂર છે અને યુરોપની સંસ્કૃતિ આજે ધક્કો દઈ રહી છે તે સારું જ છે. જે જડતા આવી ગઈ છે, એ તેને લીધે ચાલી જશે. આ પરાધીનતાના અગ્નિથી ભારત તપશે અને શુદ્ધ થશે. પુરાણા ગુણો ઉજ્જ્વળ થઈને બહાર આવશે, દોષો ઓછા થશે, અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના કેટલાક ગુણ પણ આપણામાં આવશે. બંને સંસ્કૃતિઓનો સંગમ થશે અને બંનેનાં સુફળ ભારતને મળશે. આવું રાનડે સમજાવતા. અને થયું પણ તેવું જ.

શ્રી અરવિંદ આખી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને પી ગયા. વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કાવ્ય, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન બધાંમાં પ્રવીણ થઈ ગયા. પરંતુ એમણે શું કર્યું ? 'ઉપનિષદો'નું અધ્યયન કર્યું, 'વેદ' ઉપર ભાષ્ય લખ્યું, 'ગીતા' પર ચિંતન કર્યું,

અને એક નવું યોગશાસ્ત્ર દુનિયાને દીધું. આ રીતે એમણે ભારતીય સંસ્કૃતિને વધુ ઉજ્જ્વળ બનાવી. બે સંસ્કૃતિઓના સંગમથી પરિપક્વ ફળ નિર્માણ થયું.

સર્વધર્મ-સમન્વય અને સર્વ ઉપાસનાઓના સમન્વયની જે એક નવી દૃષ્ટિ ભારતમાં આવી, તેનો ઉદ્‌ગમ રામકૃષ્ણ પરમહંસથી થયેલો ગણાશે. એમણે વિભિન્ન ધર્મોની ઉપાસનાઓનું અધ્યયન કર્યું તથા પોતાના જીવનમાં એ બધી ઉપાસનાનો સમન્વય કર્યો. આમ, રામકૃષ્ણે દુનિયાને સંદેશ આપ્યો કે દુનિયામાં જેટલાયે ધર્મો છે, તે બધા એક જ પરમેશ્વર તરફ લઈ જનારા જુદા જુદા માર્ગ છે. એટલે એમની વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી. કોઈક મુકામે જવું હોય, તો ત્યાં પહોંચવા માટે એક જ નહીં, અનેક રસ્તા હોય છે, એવી જ રીતે ભગવાન સુધી પહોંચવા માટે પણ અનેક રસ્તા છે. માટે અમારા ગુરુએ જે શીખવ્યું, એ જ એકમાત્ર સાચો રસ્તો છે અને બીજા બધા રસ્તા ખોટા છે, એવો આગ્રહ રાખવો સાવ ખોટો છે. આપણે બધા એક જ મુકામે પહોંચવા માટેના જુદા જુદા રસ્તાના યાત્રીઓ છીએ.

મહાત્મા ગાંધી દ્વારા પણ બે સંસ્કૃતિઓના સંગમનું મધુર ફળ નિર્માણ થયું. ગાંધીજી એક વિરલ મહાપુરુષ હતા. પુરાતન પરંપરાનું ફળ અને નૂતન પરંપરાનું બીજ આપણને એમનામાં મળ્યું. ભૂતકાળમાં મહાપુરુષોએ આપણને જે કાંઈ આપ્યું, તેનો સાર આપણે ગાંધીજીમાં પામ્યા અને ભવિષ્યમાં આવનારા મહાપુરુષોનાં બીજ પણ ગાંધીજીમાં પામ્યા. પાછલા પ્રયત્નોનું ફળ મળ્યું અને આગલી આશાઓનું બીજ મળ્યું.

ભારત ફરી જાગી ગયું, અને તેણે આટલું બધું પ્રદાન કર્યું. આ એક બહુ મોટી વાત છે. આ કાળમાં રાજા રામમોહન રાય, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ, સ્વામી દયાનંદ, રમણ મહર્ષિ, શ્રી અરવિંદ, લોકમાન્ય તિલક, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, મહાત્મા ગાંધી આદિ અસંખ્ય ઉચ્ચ કોટિના સ્વતંત્ર વિચારક ભારતમાં થયા. એમણે વિચારમાં સંશોધન કર્યું અને દુનિયાના વિચારોમાં વૃદ્ધિ કરવામાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું. પરાધીન દેશ પાસે આવી અપેક્ષા બિલકુલ નથી રખાતી કે તેનામાં આવી સ્વતંત્ર બુદ્ધિ હોઈ શકે કે તે દુનિયાના સામૂહિક વિચારમાં આવી રીતે યોગદાન આપે, પરંતુ આપણે ત્યાં આવું થયું. આધુનિક જમાનામાં ભારતીય સંસ્કૃતિની દુનિયાને આ દેણ છે.

વિનોબા ભાવે

['ભારતીય સંસ્કૃતિ' પુસ્તક : 2003]

પોતે આતંક અને મોતનો સામનો કરેલો હોય, પોતાની શક્તિના અંતિમ બિંદુને એકત્ર કરીને ખરચી નાખવાની ઘોર મથામણ કરી હોય, ત્યાર પછી પુરુષ જાણી શકે છે કે સ્ત્રીની ભુજાઓમાં મધુર વિશ્રામ પામવો એ શું છે.

ગુરુદેવ અને બિજોયા

બહુ ઓછા સર્જકોએ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર જેટલું બહુવિધ અને વિપુલ સાહિત્ય-સર્જન કર્યું હશે. કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા, આત્મચરિત્રાત્મક લેખન, પ્રવાસકથા અને બાળસાહિત્ય સહિતનાં તમામ સ્વરૂપોમાં એમની પાસેથી અઢળક મળ્યું છે. એમના અન્ય સાહિત્ય જેટલું જ તેમનું પત્ર-સાહિત્ય મબલક અને માતબર છે. રવીન્દ્રનાથ જબરા પત્રલેખક હતા.

રવીન્દ્રનાથના જીવનકાળ દરમિયાન 'યુરોપ પ્રવાસીર પત્ર', 'ચિઠીપત્ર', 'યુરોપયાત્રીર ડાયરી', 'છિન્નપત્ર', 'ભાનુસિંહેર પત્રાવલિ', 'સૂર ઓ સંગતિ' અને 'પથેર સંચય' એટલું પત્ર-સાહિત્ય પ્રગટ થયું હતું. તેમના મૃત્યુ પછી 'સ્મૃતિ', 'પલ્લિ પ્રકૃતિ', 'સંગીતચિંતા' અને 'ચિઠીપત્ર'ના દસ ભાગ પ્રગટ થયા છે. ટૂંકમાં તેમના પત્ર-સાહિત્યના વીસ ગ્રંથો થયા છે, પણ તેમાં ક્યાંય રવીન્દ્રનાથ અને વિક્ટોરિયા ઑકામ્પોના પત્રવ્યવહારનો સમાવેશ નથી.

ઑકામ્પો અને રવીન્દ્રનાથ વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર નવેમ્બર 1924થી શરૂ થયો. તે પહેલાં રવીન્દ્રનાથ વિક્ટોરિયા ઑકામ્પોને ઓળખતા નહોતા. ઑકામ્પો પણ રવીન્દ્રનાથને પ્રત્યક્ષ મળ્યાં નહોતાં; જોકે તેમણે રવીન્દ્રનાથનાં પુસ્તકો વાંચેલાં. આકસ્મિક રીતે રવીન્દ્રનાથ અને ઑકામ્પોનું મિલન થયું. એ મધુર અકસ્માત રસિક નીવડ્યો અને એમાંથી એક રોમહર્ષક સંબંધ બંધાયો.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકાની દક્ષિણે આવેલો પ્રદેશ લૅટિન અમેરિકા તરીકે ઓળખાય છે. તે પ્રદેશમાં ઘણાં રાજ્યો છે. તેમાંના એક રાજ્ય પેરુએ તેની સ્વાતંત્ર્યની શતાબ્દીની ઉજવણીમાં રવીન્દ્રનાથને આમંત્રણ આપ્યું. ત્યાંથી મેક્સિકો પણ જવાનું હતું. બંને દેશો રવીન્દ્રનાથની સંસ્થા 'વિશ્વભારતી' માટે એકએક લાખ ડૉલર આપવાના હતા. ઑક્ટોબર 1924માં રવીન્દ્રનાથ પેરુ જવા નીકળ્યા. ઍટ્લેન્ટિક મહાસાગર પાર કરી રવીન્દ્રનાથ દક્ષિણ અમેરિકા પહોંચ્યા. ત્યાં અધવચ્ચે જ નાદુરસ્તીને કારણે આર્જેન્ટિનામાં ઊતરી જવું પડ્યું. ત્યાં સારવાર લઈ, અઠવાડિયું રોકાઈ પેરુ જવાનું નક્કી કર્યું, પણ હૃદયના નિષ્ણાતોએ ટાગોરને સંપૂર્ણ આરામ લેવા ફરમાવ્યું. અઠવાડિયાને બદલે આર્જેન્ટિનાના બુયોનેસ એરિસ નગરમાં એક મહિનો ને વીસ દિવસ રોકાઈ જવું પડ્યું. પેરુની ઉજવણીમાં જવાનું રદ કરવું પડ્યું. બુયોનેસ એરિસમાં રવીન્દ્રનાથના જીવનમાં એક નવું અને અજબ પ્રકરણ ઉમેરાયું.

રવીન્દ્રનાથને બુયોનેસ એરિસમાં કોઈ પરિચય નહોતો. ક્યાં રહેવું, શું કરવું તેની મૂંઝવણ હતી. તેમને ખબર નહોતી કે તેઓ ઓળખતા નહોતા એવી વિક્ટોરિયા ઑકામ્પો નામની રવીન્દ્રનાથની એક જબરી ચાહક રાજધાની બુયોનેસ એરિસના ઉપનગર સાન ઇસીદ્રોમાં વસતી હતી. વિક્ટોરિયાને જ્યારે ખબર પડી કે રવીન્દ્રનાથ

પેરુ જવા બુયોનેસ એરિસથી પસાર થવાના છે ત્યારે તેની ખુશાલીનો પાર ન રહ્યો. વિક્ટોરિયા સાહિત્યવર્તુળોમાં નામના કાઢી રહી હતી. ફ્રેન્ચ અને સ્પૅનિશ સારું જાણતી, અંગ્રેજી આછું અને ઓછું આવડતું. સાહિત્યની તે ગજબની શોખીન હતી. તેના લગ્નજીવનની કરુણાંતિકા વખતે દસ વર્ષ પહેલાં 'ગીતાંજલિ'ના ફ્રેન્ચ અનુવાદે તેને શાતા અને સ્થિરતા આપી હતી. રવીન્દ્રનાથના યેટ્સે કરેલા અંગ્રેજી, જીદે કરેલા ફ્રેન્ચ અને ઝેનોબિયાએ કરેલા સ્પૅનિશ અનુવાદો તેણે વાંચ્યા હતા. વિક્ટોરિયાને જ્યારે ખબર પડી કે રવીન્દ્રનાથને બુયોનેસ એરિસમાં રોકાવું પડે તેમ છે, ત્યારે પ્લેટ નદીને કિનારે 'વિલા મિરાલરિયો' નામના બંગલામાં રવીન્દ્રનાથના રહેવા માટે તેણે વ્યવસ્થા કરી આપી. એનું ઘર તેની નજીકમાં જ હતું.

ચોત્રીસ વર્ષની વિક્ટોરિયાને રવીન્દ્રનાથ માટે આદર જ નહીં, પ્રેમ હતો. ત્રેસઠ વર્ષના પણ જાજરમાન રવીન્દ્રનાથની તેણે અનેક રીતે સેવા કરી. તે રોજ વિલા મિરાલરિયો આવતી. તેમાંથી બંને વચ્ચે એક સુંદર લાગણીસંબંધ બંધાયો. રવીન્દ્રનાથના ઘણા કાળના શુષ્ક, એકાકી જીવનમાં સાહિત્ય, લાગણી અને ઉષ્માની મીઠી વીરડી ફૂટી. ઘણા વખતે નવાં ગીતોનો ફાલ ઊતર્યો. રવીન્દ્રનાથ વિક્ટોરિયાને 'વિજયા' કહી સંબોધતા. ઑકામ્પોને ત્યાં લખાયેલાં ગીતો પછીથી 'પૂરબી' નામના સંગ્રહમાં ગ્રંથસ્થ થયાં છે. તે સંગ્રહ રવીન્દ્રનાથે 'વિજયા'ને અર્પણ કર્યો છે. વિક્ટોરિયાએ પાછળથી સ્પૅનિશ અને ફ્રેન્ચ સાહિત્યમાં નામ કાઢ્યું. રવીન્દ્રનાથના જીવનમાં આવેલી સ્ત્રીઓમાં 'વિજયા' કદાચ સૌથી વધુ બુદ્ધિમાન, રસિક, સાહિત્યપ્રેમી, અને રવીન્દ્રનાથનાં રસ-રુચિ સાથે તાલ મિલાવી શકે તેવાં હતાં.

રવીન્દ્રનાથ અને વિક્ટોરિયા વચ્ચે સાઠેક પત્રોની આપ-લે થઈ છે. રવીન્દ્રનાથના મૃત્યુ (1941) પછી ચાળીસેક વર્ષ સુધી રવીન્દ્રનાથ અને ઑકામ્પો વચ્ચેના સંબંધ કે પત્રવ્યવહાર પર ધ્યાન અપાયું હોય એવું જણાતું નથી. 1980ના અરસામાં રવીન્દ્ર ભવન, વિશ્વભારતી તથા શાંતિનિકેતને રવીન્દ્રનાથ અને ઑકામ્પો વચ્ચેના પત્રવ્યવહારનું સંપાદન કરાવવાનું નક્કી કર્યું. સંપાદનનું કામ ઑક્સફર્ડમાં રહેતાં કેતકી કુશારી ડાયસનને સોંપવામાં આવ્યું. કેતકી મૂળ બંગાળનાં; અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ તથા સ્પૅનિશ જાણે. આ અગાઉ તેમણે 'રવીન્દ્રનાથ ઓ વિક્ટોરિયા ઑકામ્પોર સંધાને' નામની નવલકથા બંગાળીમાં લખી હતી. કેતકીએ શાંતિનિકેતન, બુયોનેસ એરિસ અને ઇંગ્લૅન્ડ એમ ત્રણ ખંડોમાં ફરી, સાહિત્ય તપાસ્યું, સંબંધિત વ્યક્તિઓના પત્રો જોયા, તેનો ક્રમ ગોઠવ્યો, સંકલન કર્યું, ઘટતી જગ્યાએ ટિપ્પણ અને નોંધો લખી અને એ રીતે પ્રમાણભૂત સંપાદન કર્યું. એ પુસ્તક 'In Your Blossoming Flower-Garden'ના નામથી પ્રગટ થયું છે.

રવીન્દ્રનાથ અને ઑકામ્પોના એકબીજા પરના પત્રો લાગણીનો ઉત્કટ સંબંધ દર્શાવે છે. નવેમ્બર અને ડિસેમ્બર 1924 દરમિયાન બંને એક જ સ્થળે, એક જ

ઘરમાં હતાં, છતાં મોઢામોઢ વાત કરવાને બદલે બેઉ વચ્ચે નવ જેટલા પત્રોની આપ-લે થઈ! ઑકામ્પોએ લખ્યું છે તેમ, ''લાગણી હૃદયતંત્રને હલબલાવી મૂકે ત્યારે બોલી શકાતું નથી''. કવિ રાતે વાતો કરે, લખેલી નવી કવિતા આપે અને ઑકામ્પો મંત્રમુગ્ધ થઈ સાંભળી રહે, તેવો માહોલ અવારનવાર ગોઠવાતો. રવીન્દ્રનાથ લખે છે, ''એકલતાનો ભારે બોજ લઈ હું જીવી રહ્યો છું''... ''મારા અંતરને કોઈ પામે એવી મારી અભિલાષા માત્ર સ્ત્રીના પ્રેમ વડે સંતોષાઈ શકે એમ છે''... ''તું મને ચાહે છે એટલે જ આ બધી વાતો તને કહી શકું છું...''

મહેશ દવે

['રવીન્દ્ર-ઓકામ્પો પત્રાવલિ' પુસ્તક : 2006]

નૈં

બેન, બંધાતી છીપલી ખોલીએ નૈં.
બેન, ઉરની સુવાસને તોળીએ નૈં.
બેન, જીવવાના અવસરને ટાણે એ પ્રીતડી બોલીએ નૈં.

બેન, કાચી કળિયુંને કદી તોડીએ નૈં.
બેન, સરજાતી સુરભિને વેરીએ નૈં.
બેન, ઋતુવરના સ્પર્શની પ્હેલાં થઈ ફૂલડું ખીલીએ નૈં.

બેન, આછરતાં નીરને ડોળીએ નૈં.
બેન, પોતાની છાંયમાં મોહીએ નૈં.
બેન, અંતર વસનારને સેવ્યા વિણ એકલાં સૂઈએ નૈં.

બેન, સરિતા થઈ પંથમાં થંભીએ નૈં.
બેન, છાનેરાં આભથી વહીએ નૈં.
બેન, સમદરમાં ભળવાને ટાણે ઉછાંછળાં બનીએ નૈં.

બેન, મધુવનની વાતડી છેડીએ નૈં.
બેન, પામ્યા સંકેતને બોલીએ નૈં.
બેન, માધવનું હેત મળ્યું કેવું, એ કોઈને કહીએ નૈં.

બેન, હુંપદ રાખીને એને પેખીએ નૈં.
બેન, વિરહે દાઝીને એને ભેટીએ નૈં.
બેન, ફૂલડાંનો હાર થયા પ્હેલાં શ્રીકંઠમાં પડીએ નૈં.

મુકુન્દરાય વિ૰ પારાશર્ય

['મનડામાં મોતી બંધાણું' પુસ્તક : 2005]

રૂપેરી પરદાના ચહેરા

મારા મિત્ર શિરીષ કણેકરે પોતાના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાનો પ્રસ્તાવ મારી સામે મૂક્યો ત્યારે મને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું. ડિમ્પલે લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો ત્યારેય મને આટલું આશ્ચર્ય થયું નહોતું. એક મરાઠી પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાની ઑફર મને કોઈ કરી શકે એમ ક્યારેય લાગ્યું નહોતું. મેં તરત જ નકાર કર્યો. બાપજન્મારે ક્યારેય ચાર લીટીઓ લખી નથી.

જ્યારે મળે ત્યારે શિરીષે પ્રસ્તાવના વિશે કહ્યા કર્યું અને છેવટે હું આગ્રહનો ભોગ બન્યો. એક વાર એક કામ હાથમાં લઉં એટલે તે મન દઈને, પદ્ધતિસર કરવાનો મારો સ્વભાવ છે. મેં મારા સ્ટાફમાંથી મરાઠી માણસ પાસે આખું પુસ્તક બે વાર વંચાવ્યું. અર્થ ન સમજાયો ત્યાં પૂછી લીધો. મારો માણસ જ્યાં ઊણો ઊતરે છે એમ લાગ્યું ત્યાં લેખકની પોતાની જ પાસે અંગ્રેજી ભાષાંતર કરાવ્યું. તે પછી મેં નોંધો કરી. મિત્રો સાથે ચર્ચા કરી. હવે મને આ નવી ભૂમિકાનો કેફ ચડ્યો હતો. આ ભૂમિકા ભજવવા માટે હું શરૂઆતમાં નારાજ હતો એ પણ ભૂલી ગયો. ગમે તે સમયે ફોન કરીને હું શિરીષને પૂછતો, ''યાર, ઇસ કા ક્યા મતલબ હૈ ?'' તે કહેતો અને ઉપરથી સંભળાવતો, ''યે લિટરેચર હૈ, કાકા ! 'છૈલાબાબુ' નહીં હૈ.'' એક તો એમનું કામ કરો અને ઉપરથી એમના જોડા ખાઓ ! અને ઘમંડી તો રાજેશ ખન્ના જ. મારા પ્રયત્નો કુતૂહલથી જોયા કરતા મારા સેક્રેટરીથી એક દિવસ રહેવાયું નહીં તેથી મને પૂછ્યું, ''ક્યા હો રહા હૈ, કાકાજી ?'' હું 'મુગલે આઝમ'ના નિર્માણમાં ગૂંથાયો છું એમ તેને લાગ્યું હશે.

'પુન્હા યાદોં કી બારાત' ('રૂપેરી પરદાના ચહેરાઓ') વાંચી લીધા પછી – ખરેખર તો વાચન ચાલુ હતું ત્યારે જ – મારી પહેલી પ્રતિક્રિયા હતી ચકિત થવાની. હિંદી ચિત્રપટ જેવા બજારુ મનાતા વિષયનું મરાઠી ભાષામાં આટલા ઊંચા દરજ્જાનું, અભ્યાસપૂર્ણ, શૈલીબાજ, વાચનીય, લલિત લેખન થતું હશે એની મને કલ્પનાયે નહોતી. એકંદરે અમારું સિનેમાવાળાઓનું વાચન જ મર્યાદિત. બહુશ્રુત કહી શકાય એવા લોકો અમારા વ્યવસાયમાં બહુ ઓછા જોવા મળે. જેમનું બોલવું કાન દઈને સાંભળીએ એવા ચાર જ માણસો મને ફિલ્મ-લાઇનમાં મળ્યા : વી૦ શાંતારામ, રાજ કપૂર, દિલીપકુમાર અને શબાના આઝમી ! બાકી મોટા ભાગના બધા મારી જેવા !

શિરીષ કણેકરને હિંદી ચિત્રપટ માટે અને તેના કલાકારો માટે સાચો પ્રેમ છે, એ બાબત મને સૌથી વધુ મહત્ત્વની લાગે છે. તેથી ગ્લૅમરના ઝગમગાટ નીચે છુપાયેલું અંધારું તેને દેખાય છે. કલાકારના હૃદયની વેદના તેને સમજાય છે. સાયગલ, મધુબાલા, દુરાણી જેવા ચારછ દિવંગત કલાકારોને બાદ કરતાં આ પુસ્તકના બીજા બધા જ કલાકારોનો મને પરિચય છે, કામ નિમિત્તે તેમનો ઓછોવત્તો

સંપર્ક થયો છે. કેટલાકને તો મેં ખૂબ નજીકથી જોયા છે. તોપણ વાંચતી વખતે મને તેમને વિશે કેટલી બધી નવી માહિતી મળી !

શિરીષની કલમની ભાવુકતા મને મૃદુ બનાવે છે. 'તે અને તેની છાયા', 'હિન્દુ કો રામ મુસ્લિમ કો સલામ', 'દાદી અમ્મા', 'ઉઘાડ બારણું દેવ હવે' વગેરે લેખોએ મને અંતર્મુખ કર્યો. આટલાં વર્ષો ફિલ્મ-ઇન્ડસ્ટ્રીમાં કાઢ્યાં પછી પણ હું અંદરથી જરા હલી ઊઠ્યો. ગ્લિસરીન વગર આંખમાં પાણી આવતાં નથી, એ મારી માન્યતા ખોટી પડી.

અનેક વાર લખીને અનેક વાર ફાડીને હું જિંદગીની પહેલી અને ઘણુંખરું છેલ્લી પ્રસ્તાવનાને બે હાથ જોડતો હતો, ત્યારે એકાએક મારા મનમાં એક શંકા જાગી. મેં તે તરત જ શિરીષને કહી, "મેં આટલો પરિશ્રમ કર્યો તોય તેં જ મારા નામે પ્રસ્તાવના લખી છે એમ લોકો નહીં કહે એની શી ખાતરી ?"

"નહીં કહે," તે શાંતિથી બોલ્યો, "હું સારું લખું છું."

આ સાંભળી મારાથી કરી શકાય તેવું હતું તે જ મેં કર્યું. હું જાણતો હતો એવી પંજાબીમાં છે–નથી એવી ગાળો મેં તેને દીધી. હવે સાત મહિના મોટા હોવાનો ફાયદો ઉઠાવીને હું શિરીષ કણેકરને આશીર્વાદ અને તેના આ ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકને શુભેચ્છા આપું છું. બાકી કશા માટે નહીં, પણ પ્રસ્તાવના માટે લોકો પુસ્તક લેશે એની મને ખાતરી છે.

રાજેશ ખન્ના (અનુ૦ જયા મહેતા)

['રૂપેરી પરદાના ચહેરાઓ' પુસ્તક : 2003]

ઉઘાડી રાખજો બારી !

દુઃખી ને દર્દીઓ કોઈ, ભૂલેલા માર્ગવાળાને
વિસામો આપવા ઘરની ઉઘાડી રાખજો બારી.

ગરીબની દાદ સાંભળવા, અવરના દુઃખને દળવા
તમારાં કર્ણ-નેત્રોની ઉઘાડી રાખજો બારી.

અતિ ઉજાસ કરનારા, તિમિરનો નાશ કરનારા
કિરણને આવવા સારુ, ઉઘાડી રાખજો બારી.

થયેલાં દુષ્ટ કર્મોના, છૂટા જંજીરથી થાવા
જરા સત્કર્મની ન્હાની ઉઘાડી રાખજો બારી.

પ્રભાશંકર પટ્ટણી

["રા' કવાટ" નાટક]

'સાહિર' લુધિયાનવી

'સાહિર'નું મૂળ નામ અબ્દુલ હયી હતું. તેમણે તખલ્લુસ રાખ્યું 'સાહિર', જેનો અર્થ 'જાદુગર' થાય. શબ્દોના આ જાદુગરનો ખરો ખેલ 1952માં આવેલી ફિલ્મ 'દોરાહા'થી શરૂ થયો. પણ સિનેમાનાં ગીતો લખવાં શરૂ કર્યાં તેનાં સાત વર્ષ પહેલાં તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'તલ્ખિયાં' પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યો હતો.

લુધિયાણાની સરકારી કૉલેજમાં ભણતા સાહિર સામ્યવાદ અને સમાજવાદના વિચારોથી એવા રંગાઈ ચૂક્યા હતા કે કૉલેજની મૅનેજમેન્ટ સામે લડતનો ઝંડો ઉઠાવ્યો અને ડિસમિસ થઈ ગયા ! સાહિર લાહોર ભણવા ગયા ઇસ્લામિયા કૉલેજમાં. લાહોરમાં પોતાનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ 'તલ્ખિયાં' તેમણે આપ્યો. એ જ દિવસોમાં 'અદબે લતીફ' અને 'શાહકાર'ના સંપાદક બન્યા. સાહિર માટે હવેનો મુકામ મુંબઈનો ફિલ્મઉદ્યોગ હતો.

કોમી તોફાનોને પગલે, 1948માં 'આઝાદી કી રાહ પર'નાં મોટા ભાગનાં ગીતો લખ્યાં પછી, સાહિર થોડો સમય પાકિસ્તાન જતા રહ્યા, કારણ કે તેમનાં માતાજી તોફાનોના એ દિવસોમાં લુધિયાણા છોડીને લાહોરના રેફ્યુજી કૅમ્પમાં પહોંચી ગયાં હતાં. શોધાશોધ કરીને સાહિરે પોતાનાં અમ્મીજાનને ખોળી કાઢ્યાં. એ ત્યાંના એક દ્વિમાસિક 'સવેરા'ના સંપાદક બન્યા. ડાબેરી વિચારો ધરાવતા સાહિરના વ્યક્તિત્વ માટે એક જ ધર્મને સર્વોપરિતા આપતા પાકિસ્તાની સમાજમાં ગોઠવાવું અસંભવ હતું. ત્યાંની સરકાર માટે પણ પ્રગતિશીલ લેખકો-કવિઓને સહન કરવા અશક્ય હતા. એટલે એવા સર્જકોની ધરપકડનો દોર ચાલ્યો. સાથી-સહકર્મીઓની ગિરફતારીઓ સામે સાહિરે 'સવેરા'માં તે દિવસોમાં લખ્યું : "દબેગી કબ તલક આવાજે-અદમ હમ ભી દેખેંગે, રૂકેંગે કબ તલક જજબાતે બરહમ હમ ભી દેખેંગે". અને સાથે સાહિરના ધગધગતા લેખ પણ શરૂ થયા. કઈ સરકાર સાંખે ? શાયર સામે ધરપકડનું વૉરન્ટ નીકળ્યું. માતાને લાહોરમાં જ રહેવા દઈ, સાહિર પોતે એકલા દિલ્હી ઊપડી ગયા.

પાકિસ્તાનથી ભારત ભાગી આવ્યા પછી વરસદહાડો દિલ્હીમાં રહી સાહિરે બે ઉર્દૂ સામયિકો – 'પ્રીત લડી' અને 'શાહરાહ'નું સંપાદન કરેલું. ત્યારે જે પંજાબી મિત્રો સાથે પરિચય થયેલો, તે પૈકીના એક દ્વારા મુંબઈમાં મોહન સાયગલની ઓળખાણ થઈ. મોહન સાયગલે સાહિર ને એસ૰ ડી૰ બર્મનને ભેગા કર્યા અને સર્જાઈ એક યાદગાર જોડી. સાહિર મુંબઈ અને તેની ફિલ્મ ઇન્ડસ્ટ્રીમાં છેવટે સ્થાયી થયા.

સાહિર અને સચીનદાની જોડીએ જ્યારે બિમલ રૉયની મહત્ત્વાકાંક્ષી અને ક્લાસિક ફિલ્મ 'દેવદાસ' માટે કરાર કર્યો, ત્યારે સનસનાટી થઈ ગઈ. 'દેવદાસ'

પછી સાહિર-સચીનદાએ 1957માં આપી 'પ્યાસા'. ગુરુ દત્તની આ અમર ફિલ્મ માટે સાહિરે જાણે કે તેમની સઘળી શક્તિ રેડી દીધી.

નવા સમાજ માટેનું સાહિરનું કમિટમેન્ટ સૌથી વધુ દેખાતું હોય તો એ 'ફિર સુબહ હોગી'ના ટાઇટલ ગીતમાં. શોષણવિહીન સમાજનું પ્રભાત આવશે, એવા આશાવાદવાળા એ ગીતમાં છેલ્લે કવિ ''વો સુબ્હા હમીં સે આયેગી'' એમ કહીને સામૂહિક જવાબદારીનો એહસાસ કરાવે છે.

તેમના સ્વભાવ સાથે મેળ ખાતા મિત્રો ઘટતા ગયા અને એક સમયે માત્ર અમ્મીજાન સિવાય તેમનું સાચા અર્થમાં કોઈ અંતરંગ નહોતું રહ્યું. એવામાં 1978માં અમ્મીજાનનું અવસાન થયું અને ''જહાં મેં ઐસા કૌન હૈ જિસ કો ગમ મિલા નહીં'' એવું આશ્વાસન-ગીત આપનાર શાયર આ આઘાત બરદાસ્ત ના કરી શક્યા. બે જ વરસ પછી 1980માં સાહિરને છાતીમાં દુખાવો શરૂ થયો. તેમણે પોતાને ડૉક્ટર કપૂરને ત્યાં લઈ જવા પોતાનાં બહેન અનવરને કહ્યું. ડૉ. કપૂર સાહિરના કાયમી ડૉક્ટર જ નહીં, શરાબ અને પત્તાંની મહેફિલના સાથી પણ હતા. તેમની સારવારથી સાહિરને સારું લાગવા માંડ્યું. બંને મૂડમાં આવી ગયા. પત્તાં કાઢ્યાં. રમત ચાલતી જ હતી અને સાહિરને ગભરામણ થવા લાગી. ડૉક્ટરમિત્ર સારવાર કરે તે પહેલાં જ સાહિર ઢળી પડ્યા. તેમનાં અમ્મીજાનની કબરની બાજુમાં સાન્તાક્રુઝના કબ્રસ્તાનમાં સાહિરને દફનાવાયા. સાહિર આખી જિંદગી અપરિણીત રહ્યા. આજીવન તેમનાં સુખદુ:ખનાં સાથી તેમનાં માતા જ હતાં.

સાહિરે ભલે નમ્રતાપૂર્વક એમ કહ્યું હોય કે, ''મૈં પલ દો પલકા શાયર હૂં,'' પણ એ સદીઓ સુધી ગુંજતા રહે એવા શબ્દોના જાદુગર (સાહિર) હતા. એ કહેતા કે ''સમાજ એટલી હદે સુધરી જવો જોઈએ કે મારી કવિતા ઉપર ભવિષ્યના લોકો હસે, ક્યાંય શોષણ ના રહે અને મારી શાયરી અર્થહીન લાગે.''

સલિલ દલાલ

['ગાતા રહે મેરા દિલ' પુસ્તક : 2005]

ઘણા મહિના રાહ જોયા પછી એક ભારતીય દંપતીને અમેરિકાનું નાગરિકત્વ મળ્યાનો પત્ર મળ્યો. આથી ખુશ થઈ ગયેલા પતિ સાહેબે પત્નીને કહ્યું : ''લે, આ જો, આપણને અમેરિકાનું નાગરિકત્વ મળી ગયું.''

પત્ની તે વખતે રસોડામાં વાસણ માંજતી હતી. ખબર સાંભળતાં જ તેણે હાથ ધોઈ નાખ્યા ને કહ્યું : ''અચ્છા ! તો હવે ઝટ અંદર આવો અને આ વાસણ સાફ કરી નાખો.''

વતનના પહાડોમાં

૦૦૦ મેં તમને શૈશવમાં આંખો ભરીને જોયા છે :૦૦૦
ઉનાળાની સાંજે એકાએક સળગી ઊઠતા,
ભૂખરી જટાઓમાં ધારાઓને ઝીલતા,
ક્યારેક ભૂરા, ક્યારેક લીલા રંગોમાં ખીલતા. ૦૦૦

*

આજે
આયુષ્યની આથમતી સાંજે
તમારી તળેટીમાં પહોંચ્યો છું.
આછાઓછા વગડામાં
સાગડાનાં પડેલાં પાન પવનમાં ઊડે છે,
અહીંતહીં ઢોર-બકરાં
રહીસહી વનસ્પતિ ચરે છે,
પુરાઈ ગયેલી જીર્ણ વાવનાં પાંદ-ઢાંક્યાં પાણી
ગોવાળિયાઓ પોશે પોશે પીએ છે;
ઉપર-તળે ગોઠવાયેલા પથ્થરોનાં પોલાણમાં
હૂ હૂ કરતા દોડાદોડ કરે વાયરા.
જાણકારની જબાન શિલાલેખો ભણે છે :
અહીં હતો રાણીનો મહેલ,
– પુરાણી ઈંટો પર લાકડી ઠોકે છે –
આ એમનાં લગનની ચૉરી,
પથ્થરના પાત્રમાં પૂર્યાં કંકુ-ચોખા,
આ રાણીનો ઢોલિયો, ખુલ્લામાં
ચાંદની ઓઢી સૂતી હશે ચાંદ જેવી !
અહીં હતો રાજા-રાણીનો ઝૂલો,
હળુ હળુ ગાન, તાલી દેતું હશે રાન !
– હજીય બપોરે
કહે છે કે કોઈ કોઈને સંભળાય છે કિચૂડકિચૂડ !
પથ્થરોની છાટોમાંથી તગતગે અબરખ,
આંખોમાં ભોંકાય સો સો તીરનાં તેજ !
સામસામે
કાન સુધી તાણી કામઠાં
ઊભી છે આદિવાસીઓની સેના,
કિલકારીઓથી કંપાયમાન પ્હાડ-ઝાડની કાયા,
પણછ તણાય, છૂટે સનનન બાણ,

શત્રુની છાતી લોહીલુહાણ !
ઢોર વાળી જતા સાથે
ધીંગાણામાં ખપ્યા શૂરવીર
તેમના આ વડ-થડ પાસે પાળિયા –
અહીં શિર, તહીં ધડ, હાથ, પગ, અંકિત
ચાંદા-સૂરજ
બધું છિન્નભિન્ન, કાળના કુઠારાઘાતે રજ રજ.

*

શું સંભારવું ? શું સંભરવું ?
ઉપાડું છું આ એક અબરખીઓ પથ્થર
ઘાલું છું ખભે ઝૂલતી ઝોળીમાં
પડી ર્‌હેશે ઘેર મારે નગરમાં, શો-કેઇસમાં
ચકચક એના અજવાળામાં
દેખાશે આ વતનના ડુંગરા, સદનમાં, મનમાં –
મન ?!
તે તો રહી ગયું પાછળ
વનની કંટકકેડીઓમાં
પહાડપીઠે પડેલી પગલીઓમાં
દૂઝતી બાવળ અને ગુગળની ડાળીઓમાં
સૂકાં-લીલાં તરણાંમાં
ખાલી-ભર્યાં ઝરણાંમાં
ભટકતું રહેશે પ્હાડ-ઝાડમાં પવન જેવું
અધરાતે મધરાતે ત્રાડ-રાડ સાંભળતું
ઉનાળે ઊકળતું, શિયાળે શીતળ થતું
વરસાદી વાયરામાં ધૂણી જતું
પલળતું ગરજતું ચમકતું…

*

દેહ હવે ખર્યું પાન, ખરી જશે;
અસ્વસ્થ આ મન
કણસતું કાળમીંઢ ખડકોમાં
ભવાન્તરો ભટકશે
– અશ્વત્થામન્…

જયન્ત પાઠક

['શૂળી ઉપર સેજ' પુસ્તક : 1988]

માધવનું મધમીઠું નામ

કૃષ્ણની કથા કરતાં વધુ મધુર કથા ભારતમાં મને ન સાંભળવા મળી છે, ન વાંચવા મળી છે. કૃષ્ણ હિંદુસ્તાન આખામાં પરમ પ્રિય છે. સામાન્ય રીતે બને છે એવું કે અમુક વ્યક્તિ પૂજ્ય હોય છે અને અમુક પ્યારી હોય છે. પરંતુ કૃષ્ણ પરમ પૂજ્ય પણ છે અને પરમ પ્રિય પણ. ભક્તો એમનું ચરિત્ર ગાતાં ને વાગોળતાં કદી થાકતા નથી. ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, સૂરદાસ, મીરાં વગેરે કૃષ્ણભક્તિથી તરબોળ થઈ ગયાં છે.

કૃષ્ણ 'ગીતા'ના પ્રવક્તા છે અને 'ગીતા' આવે છે 'મહાભારત'માં, પરંતુ કૃષ્ણનો સંપૂર્ણ પરિચય આપણને 'મહાભારત'માં નથી મળતો. 'ભાગવત'માં કૃષ્ણનું ભગવત્ સ્વરૂપનું ચરિત્ર છે. તે સિવાય કૃષ્ણનું ચરિત્ર જાણવા માટે આપણે 'મહાભારત'માં જવું પડે. 'મહાભારત'માં પાછળથી 'હરિવંશપુરાણ' જોડી દીધું છે; કૃષ્ણનું પૂર્ણ ચરિત્ર તેમાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનના લોકો 'ગીતા'ના કૃષ્ણને એટલા નથી જાણતા જેટલા 'ગોપાલકૃષ્ણ'ને જાણે છે. કૃષ્ણ ગોકુળમાં રહીને ગાયો ચરાવતા. ગાયોની સેવા કરનારા, ગાયોનું પાલન કરનારા કૃષ્ણ જ અહીંની આબાલવૃદ્ધ જનતાને અતિ પરિચિત છે.

કૃષ્ણ યોગ-યોગેશ્વર હતા, પરંતુ લોકોના સેવક જ રહ્યા અને સૌથી મોટી વાત એ કે લોકોએ પણ એમને સેવક જ માન્યા. જાણે પોતાના દોસ્ત ન હોય ! જ્યારે મહાપુરુષના મહાપુરુષત્વનો ખ્યાલ પણ કોઈને ન રહે, ત્યારે એ વસ્તુ તે પુરુષની સૌથી મોટી મહાનતા છે, નમ્રતાની પરિસીમા છે. આવી મહાનતા કૃષ્ણમાં હતી. પોતે બહુ ઊંચી કોટિના હતા, છતાં એમણે હંમેશાં પોતાને સામાન્ય જ માન્યા.

કૃષ્ણ પોતે કદી રાજા ન બન્યા, સેવક જ રહ્યા. એમણે કંસનો વધ કર્યો અને મથુરાનું આખું રાજ એમના હાથમાં આવી ગયું. પણ કૃષ્ણ પોતે ગાદી પર ન બેઠા, એમણે ઉગ્રસેનને ગાદીએ બેસાડ્યો. પછી એમના હાથમાં દ્વારકાનું રાજ્ય આવ્યું, તો તે એમણે બલરામને આપી દીધું, પોતે ન લીધું. મહાભારતનું આવડું મોટું યુદ્ધ થયું અને તેમાં કૃષ્ણને કારણે જ પાંડવોનો વિજય થયો. પરંતુ કૃષ્ણે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના માથે જ રાજ્યાભિષેક કર્યો. તેઓ પોતે હંમેશા સેવક જ રહ્યા. પોતે કદી રાજા ન બન્યા, ગરીબનવાજ જ રહ્યા. આનું જ નામ નિષ્કામ સેવા. કૃષ્ણ જેવો અનાસક્ત સેવક હિંદુસ્તાનમાં બીજો જોયો નથી, જે નીચામાં નીચી મનાતી સેવા નિરહંકાર ભાવે કરી શકતો.

મારી મા કહેતી હતી કે રામાવતારમાં ભગવાન સેવા લઈ-લઈને થાકી ગયા. રાજા બન્યા, મોટા ભાઈ બન્યા, બધા પાસેથી સેવા લીધી. વાનરો પાસેથી પણ સેવા લીધી. એટલે કૃષ્ણાવતારમાં નક્કી કર્યું કે હવે સેવા લેવી નથી, સેવા આપવી જ છે. તેથી કૃષ્ણાવતારમાં ભગવાન મોટા ભાઈ ન બન્યા, રાજા પણ ન બન્યા,

રાજ્ય આવ્યું તો બીજાને દઈ દીધું. પોતે સેવક જ રહ્યા; અને માણસોની જ નહીં, ગાય-ઘોડાનીયે સેવા કરી. રામ આદર્શ રાજા થયા, કૃષ્ણ આદર્શ સેવક.

બાળપણમાં એમનો ગાયો સાથે સંબંધ રહ્યો, મોટા થયા પછી ઘોડા સાથે. મુરલીનો ધ્વનિ સાંભળતાં ગાયો ગદ્‌ગદ થઈ જતી અને કૃષ્ણનો હાથ ફરતાં જ ઘોડા હણહણવા લાગતા. મહાભારતના યુદ્ધમાં સાંજ થતાં સહુ સંધ્યા આદિ કરવા ચાલ્યા જતા, પણ કૃષ્ણ તો રથના ઘોડાઓને છોડીને એમને પાણી પીવડાવતા, ખરેરો કરતા, એમના શરીરને સાફ કરતા. તે સેવામાં એમને કેટલો આનંદ આવતો, તેનું વર્ણન કરતાં કવિ ધરાતા નથી !

યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો. કૃષ્ણ પણ તેમાં ગયેલા. કહેવા લાગ્યા, તમે બધાંને કામ સોંપ્યાં, પણ મને જ ન સોંપ્યું; તો મને પણ કંઈક કામ દો. યુધિષ્ઠિર કહે, ‘‘તમને શું કામ આપું ? તમે તો અમારા સહુ માટે પૂજનીય છો, આદરણીય છો. તમારે લાયક મારી પાસે કોઈ કામ નથી.’’ કૃષ્ણ બોલ્યા, ‘‘આદરણીય એટલે શું નાલાયક ?’’ યુધિષ્ઠિર કહે, ‘‘અમે તો તમારા દાસ છીએ.’’ તો કૃષ્ણે કહ્યું, ‘‘હું તો દાસાનુદાસ છું.’’ છેવટે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, ‘‘તમે જ તમારે લાયક કામ શોધી લો.’’ ત્યારે કૃષ્ણે કયું કામ શોધ્યું ? જમણવાર વખતે એઠાં પતરાળાં ઉઠાવવાનું અને સફાઈ કરીને લીંપવાનું !

સમાજમાં ક્રાંતિ ત્યારે જ થશે, જ્યારે સમાજના ભણેલા-ગણેલા અને ઊંચા સ્તરના લોકો સૌથી નીચેના સ્તરના લોકો સાથે આવું તાદાત્મ્ય સાધશે, એમની સાથે એકરૂપ થશે.

વિનોબા ભાવે

[‘ભૂમિપુત્ર’ પખવાડિક : 2006]

ઊંચે ઝરૂખડે ઝૂકી ગુજરાતણ,
વનને મારગડે ટહુકી ગુજરાતણ.
નીરભર્યે બેડલે
ફરકંતે છેડલે,
વીજભરી વાદળી શી છલતી ગુજરાતણ;
ઘેરઘેર ઢેલડ શી ઢળતી ગુજરાતણ !

ઉમાશંકર જોશી

આ તરફ એની મુરાદો, મુજ ઇરાદો ઓ તરફ :
બેઉ બોજા ખેંચતાં કાવડ બની ગઈ જિંદગી !

વેણીભાઈ પુરોહિત

‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’
વાચકોના કેટલાક અભિપ્રાયો

સોના જેવું સુંદર પુસ્તક આટલી સસ્તી કિંમતે આપવા માટે ગુજરાત ઋણી રહેશે.

અશ્વિન સાંગાણી [જાળિયા]

મારા મહારાષ્ટ્રીયન મિત્રો મારે ત્યાં આવેલ. ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’માંથી મેં થોડાંક પાનાં વાંચ્યાં. તેઓની આંખો ભીની થઈ હતી. ‘લક્ષ્મીપુત્રો સરસ્વતીપુત્રો બન્યા છે,’ એવા શબ્દો હૃદયપૂર્વક બોલ્યા. મેં વાચન કર્યું માટે જતાં જતાં મારા પગના અંગૂઠાને નમસ્કાર કર્યાં અને પુસ્તકને મસ્તક પર લગાવીને ભાવપૂર્વક વંદન કર્યાં.

સામાન્ય વાચક કોઈ એક જ પુસ્તક વાંચી શકે તો તે આ.

ઉમેદ નંદુ [મુંબઈ]

પુસ્તકે આજની પેઢી માટે સંસ્કાર-સિંચનનું કામ કર્યું છે. એક એક પાનું જીવનને વધારે સારી/સાચી રીતે જીવવા પ્રેરે છે. વારંવાર વાંચવું, વાંચીને વાગોળવાનું અને કીમતી ઝવેરાતની જેમ સાચવી રાખવું ગમે તેવું છે.

કપિંજલ વ્હોરા [ભાવનગર]

થોડાંક પાનાં વાંચીને પણ ભાવવિભોર થઈ જવાયું. સાચા અર્થમાં તીર્થયાત્રા.

કાન્તિસેન શ્રોફ [ભૂજોડી]

અમારા જેવા શિક્ષકો માટે ગુરુની કામગીરી બજાવે એવું ઉમદા પુસ્તક.

કુમુદ ચાવડા [અંકલેશ્વર]

આ પુસ્તકનાં બીજી ભાષાઓમાં ભાષાંતર થાય અને ભારતની અન્ય પ્રજાને લાભ મળે તેવી મહેચ્છા છે.

કુરજીભાઈ લાખાણી [પનવેલ]

મંદિર-મસ્જિદો બનાવવા માટે મોટાં મોટાં દાન આપવાને બદલે લોકો આવા પુસ્તકનું દાન કરે તો સમાજને વધારે સારો બનાવી શકાય.

કૌશિક ઠાકર [અમદાવાદ]

એકેએક સંસ્કારી ગુજરાતી કુટુંબે વસાવવું જોઈએ. 200 નકલો માટે પંદર હજાર રૂ. મોકલ્યા છે, આપને યોગ્ય લાગે તે શાળાઓને ભેટ મોકલશો.

ચંદ્રકાન્ત આનંદપરા [મુંબઈ]

આ ચોપડી તો આપણા ગુજરાતી બૌદ્ધિક જગતનો ‘એનસાયક્લોપીડિયા’ છે.

જવાહર મહેતા [નવી મુંબઈ]

આ કાર્યથી માત્ર વાચનરુચિ જ વધતી નથી, પણ મૂલ્યો તરફ પણ પ્રજાનું ધ્યાન જાય છે.

‘ઉશનસ્’ [વલસાડ]

તીર્થયાત્રા કરાવે એવું પુસ્તક.

પ્રવીણ શાહ [રાજકોટ]

આ સાહસને બિરદાવવા શબ્દો ઓછા પડે.

બટુકભાઈ નાયક [સુરત]

વાચકોને જે વૈચારિક, સાત્ત્વિક, પ્રેરક, બોધક અને મનનીય ભાથું આપ્યું છે તેનું શબ્દોમાં વર્ણન શક્ય નથી. જીવનનું મોંઘું ઘરેણું છે.

બહેચરભાઈ પટેલ [અમદાવાદ]

‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ને પાને પાને અમૃતની ધારાઓ વહે છે. લાખો ગુલાબોને નીચોવીને અત્તરનું ટીપું બને છે તેમ આ પુસ્તક અરધી સદીના વાચનનું પરિપાક બન્યું છે. સંપાદકે પોતાના સ્મૃતિવનમાં કેવાં અમીભર્યાં કાવ્યો-લેખો-વાર્તાઓ ભંડારી રાખ્યાં છે, તે આ પુસ્તકને પાનેપાને દેખાઈ આવે છે.

બિપીન શાહ [રાજકોટ]

મેં પુસ્તક પાંચ વાર પૂરું કર્યું અને હજી એમ થાય છે કે ફરી વાંચી લઉં.

ભગવાનભાઈ વાઘાણી [રાજકોટ]

ગુજરાતી પ્રજાને ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ દ્વારા તમારા જીવનનો અર્ક સમર્પિત કર્યો છે.

માસુંગ ચૌધરી [પાલનપુર]

આ વખત પસાર કરવાનું વાચન નથી, ભગવદ્ગીતા પ્રમાણે નિત્ય નવીન છે.

યોગેશ શુક્લ [પૂણે]

વિવેક અને દૃષ્ટિવંત સંપાદન અનેકને શાતા ને પ્રેરણા આપશે. અનેકનાં ઘરનું ઘરેણું બની રહેશે.

રણજિત પટેલ ‘અનામી’ [વડોદરા]

આખી સદીનાં ઉત્તમ પ્રકાશનોમાંનું એક.

રતિલાલ બોરીસાગર [અમદાવાદ]

ખોબે ખોબે અભિનંદન.

રમેશ પારેખ [રાજકોટ]

વારંવાર ચગળવા-વાગોળવાનું મન થાય તેવી મીઠાશ નીતરે છે. એક છાબમાં કેટલી મૂલ્યવાન સામગ્રી હાથવગી કરી આપી !

રમેશ સંઘવી [નીલપર]

કયા પુષ્પની નજાકત વિશે લખવું ? એક સુંદર બાગમાં ભૂલા પડી જવા જેવું થયું છે.

રસિકભાઈ ચંદારાણા [અમરેલી]

બહુ બૃહત્ કાર્ય છે. સંપાદનમાં જે ધીરજ, સમય વગેરેનો અનુભવ થાય તે કલ્પી શકું છું. આને સાધના જ કહી શકાય.

રાજેન્દ્ર શાહ [મુંબઈ]

આ પુસ્તક કુશળ હીરાપારખુ ઝવેરીનો ખજાનો હોય એવું હાથમાં આવ્યું. એંશી વરસની ઝંખવાતી આંખે વાંચ્યું. પાને પાને સંવેદના છલકાય છે.

વાડીલાલ કામદાર [મુંબઈ]

લેખો વાંચીને દરેક વખતે આંખોમાં 'શ્રાવણ-ભાદરવો' વરસ્યો.

વીરેન્દ્ર પંડ્યા [ભાવનગર]

અમેરિકાથી આવીને થોડા દિવસોથી 'અરધી સદીની વાચનયાત્રા' માણું છું. અમેરિકાની યાત્રાથી એ વધુ મધુર છે. વાંચું છું એમ નહીં, બધાને વાંચી સંભળાવું છું. અહીં રોટરી ક્લબમાં, વકીલ મંડળમાં, સિનિયર સિટીઝન્સ કાઉન્સિલમાં ઘણી કૃતિઓ વાંચી.

શરદભાઈ શાહ [મહેસાણા]

શ્રાવણ માસમાં ક્યાંક ફરવા જઈએ, અને ચારે તરફ ઊંચા ડુંગરોની હરિયાળી વચ્ચેથી રૂપેરી ઝરણાં વહેતાં જોઈને અનાયાસે બોલાઈ જાય : "વાહ, કમાલ છે !" – એવું જ આ પુસ્તક વાંચીને થયું.

હુસેનભાઈ કામદાર [દહાણુ રોડ]

સાહિત્યના સમગ્ર પાસાંને રજૂ કરતું આવું એક પણ પુસ્તક નથી.

ગિરીશ બાબરિયા [ઉના]

તમે જો 'અરધી સદીની વાચનયાત્રા'ના ત્રણ ભાગો ન વાંચ્યા હોય તો તેનાં ચાર કારણો હોઈ શકે છે : (1) તમે ગુજરાતી ન હો, (2) તમે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણ્યાં હો, (3) તમે અભણ હો, (4) તમે કંજૂસના કાકા હો. આવાં તો અનેક સુંદર પુસ્તકો ગુજરાતનાં ઘરે ઘરે સાવ જ ઓછી કિંમતે પહોંચાડવાનું ઋષિકર્મ કરવા બદલ ગુજરાત ઉપકૃત છે.

ગુણવંત શાહ [વડોદરા]

ત્રીજો ભાગ મારા ત્રણ મિત્રોને ભેટ આપેલ છે. થોડું વાંચ્યા પછી તેમનો અભિપ્રાય છે કે, તમે વાંચવાની આદત પાડી દીધી છે.

જ્યેન્દ્રસિંહ રાણા [રાજકોટ]

કોઈ પણ સાહિત્યિક સંસ્થાએ ન કર્યું હોય તેવું ગંજાવર કામ લોકમિલાપ ટ્રસ્ટે કર્યું છે. આખા ગુજરાતમાં આ પુસ્તકે લોકોને ઘેલું લગાડ્યું છે. વાચનભૂખ પડી જ છે અને તેને આ ગ્રંથોએ બરાબર સંતોષી છે. સમાજને વિચાર અને મૂલ્યનું ભાથું જ આ મારફત અપાયું છે. જિંદગીને ઉન્નત બનાવે તેવા સાહિત્યની, તેવા વિચારની સમાજને ગરજ છે, તે હવે નિઃશંક પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે. નવી પેઢી માટે ઘણું પ્રેરક સાહિત્ય અહીં છે.

ડંકેશ ઓઝા [વડોદરા]

વાચક સમક્ષ અન્નકુટનો થાળ.

દીપક મહેતા [મુંબઈ]

દરેક શાળા, મહાશાળા, લાઇબ્રેરીમાં અચૂક વસાવવાલાયક અમૂલ્ય પુસ્તકો એટલે 'અરધી સદીની વાચનયાત્રા'.

નટવરભાઈ રે૦ પટેલ [અમદાવાદ]

જાણે વહાલસોઈ માવડીએ બાલુડાનું જતનથી પાલનપોષણ કર્યું હોય એમ લેખો, કાવ્યો, વાર્તા વ૦ પ્રજા સમક્ષ મૂકેલ છે.

બિપિન શાહ [રાજકોટ]

ત્રીજા ભાગનાં પૃષ્ઠોમાંથી પસાર થતાં રાત્રિના બાર વાગી ગયા. ઉન્નત માનવમૂલ્યોની વાત, ક્યાંક મંગલકારુણ્યની, ક્યાંક ઉદાત્ત માનવ્યની વાતો વાંચતાં વારંવાર આંખો ભીની થઈ જતી. ઉમાશંકર (જોશી) હોત તો કહેત કે આ તો હૃદયની કેળવણી છે.

આજે આપણાં મન મરુભૂમિ જેવાં થતાં જાય છે ત્યારે આ સામગ્રી વાંચતાં એ કઠોર માનવનિયતિને કરુણાથી અનુભવવાની ભીની ભૂમિકા રચાઈ ગઈ.

ભોળાભાઈ પટેલ [અમદાવાદ]

[લેખકોની અટકની કક્કાવારી મુજબ યાદી બનાવેલી છે. અટક પછી નામ, પછી પાનું, પછી લખાણનું શીર્ષક. જે લખાણ અનુવાદિત છે તેના શીર્ષક પહેલાં (અનુ૦) મૂકેલ છે. જ્યાં લખાણને શીર્ષક નથી, ત્યાં – કરેલ છે. જ્યાં લેખક નામ નથી તેવાં લખાણો આગળ ? મૂકેલ છે.]